



УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

**ОБЛИЦИ ОТПОРА У
ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ
(1941–1944)**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментори:

др Биљана Шимуновић-Бешлин

др Предраг Ј. Марковић

Кандидат:

Раде Ристановић

Нови Сад, 2019. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Rade Ristanović
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	dr Biljana Šimunović-Bešlin, dr Predrag J. Marković
Naslov rada: NR	Oblici otpora u okupiranom Beogradu (1941- 1944)
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina, Novi Sad

Godina: GO	2019
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	21000 Novi Sad Dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(3 poglavlja/ 729 stranica / 21 grafikona/3 tabela/ 2663 referenci)
Naučna oblast: NO	Istorija modernog doba
Naučna disciplina: ND	Istorija
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Drugi svetski rat, Kraljevina Jugoslavija, Beograd, okupacija, otpor.
UDK	355.425.4(497.11 Београд)"1941/1944"(043)
Čuva se: ČU	FILOZOFSKI FAKULTET, Centralna Biblioteka
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	Primarni cilj istraživanja predstavlja sveobuhvatno sagledavanje fenomena otpora u teritorijalnim i hronološkim okvirima, Beograda tokom Drugog svetskog rata, bez obzira na ideološka opredeljenja učesnika. U disertaciji je izvršena istoriografska rekonstrukcija organizacione strukture, kadrovske potencijala, metodologije rada i oblika

	<p>delovanja Narodnooslobodilačkog pokreta i Jugoslovenske vojske u otadžbini. Analizirane su i svakodnevne građanske neposlušnosti, kršenje verbalnog delikta i spašavanje neprijatelja Trećeg rajha, kao segmenti civilnog otpora.</p> <p>Beogradska organizacija Komunističke partije Jugoslavije uspela je da izgradi organizacionu strukturu, propagandni aparat i da upućuje ljudstvo i materijalne resurse u partizanske odrede. Komunistički ilegalci izvodili su najrazličitije akcije oružanog karaktera. Mere okupatora i nedostatak adekvatnih kadrovskih i materijalnih resursa uticali su na intenzitet i uspešnost oružanih akcija KPJ u Beogradu.</p> <p>Ravnogorski pokret izgradio je ilegalnu organizaciju u Beogradu i uspeo da razvije različite vidove delovanja. Obaveštajna mreža JVUO uspevala je da pravovremeno sakupi i pošalje najrazličitije podatke višim instancama. Beogradski ravnogorci izdavali su više novina i drugog propagandnog materijala uz pomoć koga su nastojali da popularišu ideje ove organizacije i kompromituju okupacionu i komunističku propagandu. JVUO u Beogradu pružala je logističku podršku preostalom delu organizacije. Policijske i bezbednosne strukture okupatora uspele su da prodru u organizaciju JVUO u Beogradu i uhapse veliki broj njenih pripadnika.</p> <p>Kršenje verbalnog delikta bilo je učestala pojava koja se manifestovala kroz slušanje</p>
--	---

	<p>zabranjenih radio stanica, javno kritikovanje režima putem razgovora i pevanje pesama. Na beogradskim ulicama odvijala se aktivna i pasivna rezistencija prema okupatoru koja se manifestovala u različitim oblicima.</p> <p>Beograđani su uprkos pretnjama okupatora spašavali svoje sugrađane jevrejskog porekla i pružali im utočište i logističku podršku. Uverenje da im se ništa loše neće desiti, teškoće u pribavljanju lažnih dokumenata, blokirani grad, nespremnost na razdvajanje mnogih porodica, nedostatak finansijskih sredstava, princip „kolektivne odgovornosti“ koji je uveo okupator, faktori su koji su u najvećoj meri uticali na broj spašavanja.</p> <p>Na teritoriji Beograda tokom Drugog svetskog rata otpor protiv okupatora imao je različiti karakter i intenzitet, a sprovodila su ga dva pokreta otpora i civilno društvo. Najdirektniji doprinos ratnim savezničkim naporima pružili su beogradski ravnogorci prosleđivanjem važnih obaveštajnih izveštaja na osnovu kojih su vršene diverzije i strategijsko bombardovanje. Paljenje automobila i garaža, postavljanje tempiranih bombi akcije su koje su izvodili komunistički ilegalci, a koje zbog malobrojnosti i niskog nivoa uspešnosti nisu ozbiljnije uzdrmale okupacioni režim. Bez obzira na ovu činjenicu iste su značajne sa moralnog stanovišta čija je suština da su građani uvideli da „plamen otpora još postoji“ i da ima onih koji se bore. Atentati na pripadnike</p>
--	--

	<p>kolaboracionističkog aparata emitovali su snažnu poruku - ovako će proći svi koji sarađuju sa okupatorom. U moralnu vertikalnu smešteno je i delovanje civilnog stanovništva koje je vršilo razne neposlušnosti, kršilo verbalni delikt, čime je širen optimizam i podrivana totalitarna politika okupatora. Primeri spašavanja Jevreja u Beogradu svedočanstvo su da su građani ovoga grada uprkos svim opasnostima i teškoćama koje je donosila okupacija pokazali empatiju i ispoljili hrabrost kako bi spasili svoje susede.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	<p>9.11.2018. godine</p>
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: član: član:</p>

University of Novi Sad

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral thesis
Author: AU	Rade Ristanović
Mentor: MN	Biljana Šimunovic-Bešlin, PHD Predrag J. Marković, PHD
Title: TI	Forms of Resistance in Belgrade (1941-1944)
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republica of Serbia
Locality of publication: LP	Autonomus Province of Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2019

Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	21000 Novi Sad Dr Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	(3 chapters/ 729 pages / 21 diagram/ 3 tables/ 2663 references)
Scientific field SF	History of Modern Age
Scientific discipline SD	History
Subject, Key words SKW	Second world War, Kingdom of Yugoslavia, Belgrade, occupation, resistance.
UC	355.425.4(497.11 Београд)"1941/1944"(043)
Holding data: HD	FACULTY OF PHILOSOPHY, Central reading room
Note: N	
Abstract: AB	Primary goal of this research is to provide a comprehensive overview of the resistance in Belgrade during the Second World War, regardless of the ideological background of the resisters. The dissertation is reconstructing the organizational structures, human resources, methods and activities of both People's Liberation Movement and Royalist resistance movement, as well as the everyday manifestations of civil disobedience, breaches

of verbal delict and rescue operations of the enemies of the Third Reich.

Belgrade organization of the Communist Party of Yugoslavia succeeded to build an organizational structure and propaganda apparatus, directing recruits and resources into its partisan forces. Communist illegalists were performing various armed actions, whose intensity and achievement were curbed by the countermeasures of the occupiers, as well as the shortage in adequate manpower and resources.

Royalist resistance movement developed an illegal organization in Belgrade, performing various forms of action. The intelligence network of the Yugoslav Army in the Homeland (YAH) succeeded to gather and timely dispatch various information to their superiors. The members of the movement were publishing a number of newspapers and other propaganda material in order to promote the ideas of this organization and to counter both occupational and communist propaganda. Belgrade YHA was providing significant logistical support to the entire movement. However, the security apparatus of the occupier was able to penetrate this organization and arrest them in significant number to disrupt their activities.

Both passive and active resistance against the occupier on the streets of Belgrade manifested in different ways. A breach of verbal delict was a recurrent phenomenon, expressed through listening of forbidden radio programs, engaging

in public criticism of the regime in conversations and even singing of songs as a provocation measure.

Also, despite the threats of the occupying forces, Belgraders were attempting to save their fellow citizens of Jewish origin, giving them both refuge and logistical support. A small number of successful rescues was influenced by a number of factors, such as difficulties in procuring false papers, blockaded city, lack of readiness of families to separate and conviction that nothing worse can happen, lack of financial means and the harsh collective responsibility principle introduced by the occupying forces.

The resistance against the occupier was characterized with differing scope and intensity. It was carried out by two resistance movements and the civil society. Most direct support to the Allied wartime effort was provided by the YAH through delivering important intelligence reports, which were used to carry out diversions and strategic bombings. Setting off the time bombs and destruction of automobiles and garages were activities typical for the communist illegalists . Due to low performance level, they did not inflict serious damage to the occupier. Yet they were important from a moral standpoint, to demonstrate to the citizens of Belgrade that the “flames of resistance are still burning.” Assassinations of the representatives

	<p>of the collaborationist regime were also emitting a powerful message – they demonstrated what the future holds for those who support the occupiers. Spontaneous actions of the citizenry add an additional moral dimension to Belgrade resistance through different acts of defiance, such as breaching the verbal delict in order to spread optimism and undermine the totalitarian structure of the occupier. The examples of rescues of Belgrade Jews are also attesting to the empathy and readiness to save their neighbors, as well as courage shown by Belgraders despite all the dangers and hardships introduced by the occupation.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on: AS</p>	<p>9. november 2018.</p>
<p>Defended: DE</p>	
<p>Thesis Defend Board: DB</p>	<p>president: member: member:</p>

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
УВОД	13
Окупација	13
Анатомија отпора	21
Отпор	35
Међуратни Београд	42
ПОГЛАВЉЕ I – „КО ЗНА ЗА ЧОЈСТВО, НЕ ТРЕБА МУ ТРОЈСТВО“ – ЦИВИЛНИ ОТПОР	63
1.1. REICHFESTUNG BELGRAD (ТВРЂАВА БЕОГРАД): ОРУЖАНА СИЛА, РЕПРЕСИВНА ПОЛИТИКА И ПРЕВЕНТИВНЕ МЕРЕ, ЖИВОТНИ УСЛОВИ.....	64
1.1.1. Оружана сила окупатора	64
1.1.2. Колаборационистички органи	71
1.1.3. Превентивне мере	78
1.1.4. Репресија	87
1.1.5. „Хлеба и игара“: функционисање основне инфраструктуре, снабдевање, забавни и културно-уметнички живот	95
1.2. СВАКОДНЕВНИ ОТПОР.....	102
1.3. „ПРАВЕДНИЦИ МЕЂУ НАРОДИМА“: СПАШАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА	116
1.3.1. Спашавања	120
1.4. ВЕРБАЛНИ ДЕЛИКТ: СЛУШАЊЕ ЗАБРАЊЕНИХ РАДИО СТАНИЦА И АНТИОКУПАТОРСКА РЕТОРИКА БЕОГРАЂАНА	133
1.4.1. Слушање забрањених радио станица	137
1.4.2. Часовничар и учитељица	140
1.4.3. Противокупаторска реторика на београдским улицама	144
ПОГЛАВЉЕ II – КОМУНИСТИЧКИ ПОКРЕТ ОТПОРА	160
2. 1. РЕВОЛУЦИОНАРНА ДИЈАЛЕКТИКА У УСЛОВИМА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ФОРМУЛИСАЊЕ ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКЕ ПЛАТФОРМЕ И ВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ КПЈ И ЊЕНА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У БЕОГРАДУ	161

2. 2. ОПСЕДНУТА ТВРЂАВА: ИЗВОЂЕЊЕ САБОТАЖА, СПАШАВАЊЕ УХАПШЕНИХ ИЛЕГАЛАЦА И НЕОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ	167
2.2.1. Извођење саботажа у јулу 1941.....	168
2.2.2. Акције у августу и септембру 1941.....	181
2.2.3. Операције спасавања ухапшених илегалца	192
2.2.4. Неоружани отпор	198
2. 3. НА НИШАНУ: ИЗВОЂЕЊЕ АТЕНТАТА НА ПРИПАДНИКЕ ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ, КОЛАБОРАЦИОНИСТЕ И САРАДНИКЕ ПОЛИЦИЈЕ	202
2.3.1. Оружани напади у јулу и августу 1941.....	203
2.3.2. Атентати као главни облик отпора	212
2. 4. УЛИЧНИ ПРОПАГАНДНИ РАТ: ПАЉЕЊЕ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ И ОКУПАЦИОНЕ ШТАМПЕ, РАСТУРАЊЕ ШТАМПАНОГ МАТЕРИЈАЛА И ПИСАЊЕ ПАРОЛА	239
2.4.1. Пропагандно деловање	241
2. 5. ЋЕЛИЈА ЈЕ ЧЕЛИЧНА ПЕСНИЦА ПРОЛЕТЕРИЈАТА: ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ	254
2. 6. МЕТОДОЛОГИЈА РАДА: СУБОРДИНАЦИЈА, КОНСПИРАТИВНЕ МЕТОДЕ, СИСТЕМ ВЕЗЕ	270
2. 7. „ПАРТИЈА ЈЕ КОВАЧНИЦА КАДРОВА“: КАДРОВСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ	293
2. 8. „ЧИТАЈ И ШИРИ ДАЉЕ“: ПРОПАГАНДНИ АПАРАТ КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ	310
2.8.1. Организациона структура пропагандног апарата и врсте штампаног материјала	310
2.8.2. Анализа садржаја писане пропаганде	320
2.8.3. Усмена пропаганда	334
2. 9. „ЦРВЕНА ПОМОЋ“: НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ФОНД, УПУЋИВАЊЕ ЉУДСТВА И МАТЕРИЈАЛА У ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ.....	338

2.9.1. Организациона структура и деловање Народноослободилачког фонда	338
2.9.2. Сакупљање најразличитијег материјала	344
2.9.3. Наоружање и војна опрема	348
2.9.4. Упућивање људи у одред	355
2. 10. НА УДАРУ СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ: ХАПШЕЊА ПРИПАДНИКА КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ	364
2.10.1 Репресивни органи задужени да сузбијају делатност комунистичког покрета отпора	364
2.10.2. Хапшења током 1941.....	371
2.10.3. Деловање полицијских органа током 1942.....	384
2.10.4. Хапшења током 1943.....	410
2.10.5 Хапшења током последње године окупације	425
ПОГЛАВЉЕ III – БЕОГРАДСКИ РАВНОГОРЦИ	432
3.1. ВОЈНО-ЦИВИЛНИ КОНДОМИНИЈУМ: ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА ЈВУО У БЕОГРАДУ	433
3.2. РАВНА ГОРА У КООРДИНАТНОМ СИСТЕМУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКА ОРИЈЕНТАЦИЈА, ОДНОС ПРЕМА ОКУПАТОРУ, КОЛАБОРАЦИОНИСТИМА, САВЕЗНИЦИМА И КОМУНИСТИМА	452
3.3. „КРВОТОК“ РАВНОГОРСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ: КОНСПИРАТИВНЕ МЕТОДЕ, СИСТЕМ ВЕЗА, НАОРУЖАЊЕ, МЕЂУЉУДСКИ ОДНОСИ	463
3.4. БЕОГРАДСКИ РАВНОГОРАЦ: КАДРОВСКА БАЗА ЈВУО У БЕОГРАДУ.....	484
3.5 „УШИ, ОЧИ И ОСЕЋАЊЕ“: ОБАВЕШТАЈНИ РАД РАВНОГОРСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ	510
3.5.1. Развој и организациона структура обавештајне службе	510
3.5.2. Окупатор	521
3.5.3. Колаборационисти	543
3.5.4. Комунисти	553
3.5.5. Обични грађани и „суседи“	557

3.6. БЕОГРАД КАО МАГАЦИН: САКУПЉАЊЕ И УПУЋИВАЊЕ ФИНАНСИЈСКИХ СРЕДСТАВА, ХРАНЕ, САНИТЕТСКОГ МАТЕРИЈАЛА И ОСТАЛОГ МАТЕРИЈАЛА ИЗ БЕОГРАДА	
У ДРУГЕ ЈЕДИНИЦЕ ЈВУО	567
3.6.1. Организациона структура	567
3.6.2. Новчана средства	570
3.6.3. Сакупљање и испоручивање најразличитијег материјала	575
3.6.4. Самостално снабдевање	585
3.6.5. Упућивање људи у војне јединице	590
3.7. „ЧИТАЈ И ДАЈ ДРУГОМЕ ДА ЧИТА“:	
ПРОПАГАНДНА ДЕЛАТНОСТ ЈВУО У БЕОГРАДУ	596
3.7.1. Организациона структура	596
3.7.2. Анализа садржаја	610
3.7.3. Дистрибуција	630
3. 8 АКЦИЈЕ БЕОГРАДСКИХ РАВНОГОРАЦА:	
АТЕНТАТИ, НЕОРУЖАНЕ И ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ.....	637
3.8.1. Неоружани отпор, саботаже и друге оружане акције	637
3.8.2. Извођење атентата	644
3.9. ПРОЈЕКТНИ БИРО: ПЛАНОВИ ЗА ЗАУЗИМАЊЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ ВЛАСТИ У БЕОГРАДУ	656
3. 10. БЕОГРАДСКИ РАВНОГОРЦИ НА УДАРУ ГЕСТАПОА	668
3.10.1. Репресивни органи усмерени на сузбијање делатности Равногорског покрета	668
3.10.2. Хапшења припадника ЈВуО	674
ЗАКЉУЧАК	697
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	702

ПРЕДГОВОР

Хани Шафт, архиепископ Дамаскинос, Витолд Пилецки и Јорген Хаген Шмит, личности су које су долазиле из најразличитијег друштвеног и социјалног окружења, које су биле удаљене једне од других хиљадама километара, које су баштиниле разнородне и у већини супротстављене идеолошке и политичке идеје, али и које су имале минимално једну заједничку одредницу – пружање отпора окупатору током Другог светског рата. Атентати, саботаже, грађанска непослушност, спашавање расних, идеолошких и политичких непријатеља Трећег рајха, издавање илегалне штампе – методи су који су коришћени током овог сукоба од стране становништва, а који указују на диверзитет облика отпора.

Диверзитет који усложњава анализу овог феномена и захтева вишеслојни приступ. Покушавајући да пружи пресек научних студија о отпору, француски историчар Жак Семлин издвојио је три модела анализе овог феномена. Први сагледава пружање отпора кроз призму савезничких циљева и остваривања коначне војне победе, што је подразумевало истицање активности попут обавештајне делатности и саботажа као важног доприноса у сламању нацизма. Други испитује политичку тзв. „институционалну“ димензију отпора, чија је суштина прављење паралелних структура власти од стране покрета отпора. На овај начин становништву је пружена алтернатива, додатно је компромитован окупациони и колаборационистички режим и направљен добар темељ за реизградњу послератне државне власти. Трећи приступ фокусиран је на моралне и духовне аспекте отпора. Под лупом истраживача који су користили овај приступ налазили су се примери мушкараца и жена, који су у име својих убеђења и идеала прикупили храброст, одупирали се тиранији или помагали прогоњенима. Основни циљ био је да се кроз наведене примере докаже хипотеза о несаломивости људског духа. Како истиче Семлин, отпор не толерише ригидне категоризације и сваки од наведених приступа нуди лимитирано разумевање овако комплексног феномена. Склони смо да закључимо да би једино комплементацијом ових модела створили одговарајући оквир који би омогућио свеобухватно истраживање феномена отпора.

Сагледавање одређених историјских појава и феномена у географским оквирима једне престонице као генератора који покреће економски, културни, административни и духовни живот из оквира локалне или микроисторије и представља вертикалну сонду у организам једне земље. Истраживање овога типа захтева вишеслојну контекстуализацију. У првој равни неопходно је указати на социјалну структуру становника Београда, друштвену мобилност и кључне покретаче политичког и друштвеног живота у Београду у међуратном периоду. Следећа станица представља оцртавање положаја Београда и Србије у политичким плановима нацистичке Немачке, успостављених војних и полицијских структура окупатора и колаборациониста. Кључни део рада представљао би историографску реконструкцију и анализу облика отпора спроведених од стране покрета и појединаца. Како би обезбедили компаративну димензију настојаћемо да укажемо на однос савезника према овој врсти делатности и европске примере отпора. Оцртавање београдске свакодневнице и окупационе политике представља темељ разумевању положаја појединца под окупацијом.

Индивидуални отпор сагледаваћемо кроз следеће теме: кршење вербалног деликта, спашавање и помагање непријатеља режима и свакодневно супротстављање окупатору. Настојаћемо да одговоримо на питање да ли су и у којој мери покрети отпора у Београду успели да изграде организациону структуру, систем веза, логистичку, интендантску и кадровску базу и пропагандни и обавештајни апарат. Под истраживачком лупом биће и саботаже, атентати и други субверзивни акти, вршење обавештајне и пропагандне службе, сакупљање материјала и упућивање људства од стране покрета отпора у Београду.

Историчари који су проучавали облике отпора у Београду углавном су фокус истраживања усмерили на деловање Народноослободилачког покрета којим је руководила Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО) сагледавана је у дискурсу о „домаћим издајницима“. Индивидуални примери пружања отпора окупацији у већини су остали непознаница. У публикацијама као што су: „Отписани“ Драгана Марковића (1974), зборник радова са научног скупа „Београд у рату и револуцији 1941–1945“ (1971) и колективна монографија „Београд у рату и револуцији“ (1984), оружане

акције комунистичких илегалца у Београду приказане су као апсолутно успешне, некритички је сагледавана стратегија КПЈ, а на удару критике нашли су се само они ухапшени чланови Партије, који нису успели да остану неми пред органима полиције и функционери који су у послератном периоду пали у немилост новог режима.

У наведеним публикацијама изражено је настојање да се ЈВУО у Београду одузме легитимитет и самосталност у раду, преувеличавани су контакти ове организације са окупатором и колаборационистима, а углавном је пренебрегавано антиокупаторско деловање и хапшење њених припадника. Аутори малобројних радова, који су у емиграцији писали на ову тему, нису одолели да, поред научних, у своје радове интерполирају и идеолошка и политичка тумачења. Савременици и учесници догађаја настојали су да емитују црно-белу слику, величају дела својих сабораца и критикују деловање супарничког покрета отпора.

По распаду југословенске државе деведесетих година 20. века долази до попуштања наметнутих стега, али и до појаве реваншизма и смањеног интересовања истраживача за ову тему. Објављивањем радова Павла Милошевића остварен је одређени напредак у бољем познавању организационе структуре, кадрова и облика деловања ЈВУО. Чињеница да је аутор био учесник догађаја и да није професионални историчар резултирала је тиме да су ове публикације пристрасне и да немају адекватну структуру. Оскудан је и број радова о деловању КПЈ у Београду, те би у овом погледу истакли нашу публикацију „Акције комунистичких илегалца у Београду 1941-1941“, као скроман допринос научној ревалоризацији ове теме. Поред наведеног приступа у овом периоду публиковани су и радови у којима су аутори без увида у примарну грађу покушавали да оспоре деловање комунистичког покрета у Београду и прикажу га као плод чисте фикције.

Индивидуални отпор је у већини случајева анализиран у склопу ширих синтеза, или као „рукавац“ главног тока истраживања других проблема. Потребно је ипак нагласити да су у радовима Бранислава Божовића, Наташе Милићевић, Дејана Зеца, Милана Кољанина, Милана Ристовића и Милана Фогела успешно реконструисани и стручно интерпретирани облици грађанске непослушности, спашавања Јевреја и други облици индивидуалног отпора.

Један од уобичајених проблема са којим се суочавају историчари је недостатак адекватне литературе неопходне за контекстуализацију и концептуализацију предмета истраживања. Научна истраживања публикована на енглеском језику о феномену отпора у европским оквирима пружају добру полазну основу за теоријску и компаративну димензију теме. Синтезе Анрија Мичела, Жака Семлина и Јоргена Хаструпа представљају основу за теоријско утемељење сваког истраживања на ову тему и пружају на компаративној равни увид у деловање покрета отпора у окупираној Европи. На овом језику истраживачима су на располагању и бројне публикације које анализирају овај феномен појединачно. Као највредније истакли бисмо зборнике радова чији су уредници Боби Мур и Роберт Гилдија и монографије Чада Брајанта, Џонатана Вокера и Алана Мичела о окупираним европским градовима.

Темељ у спознавању менталитета, социјалне структуре, свакодневног живота, навика и обичаја, животних услова Београђана у међуратном периоду представљају истраживања Предрага Ј. Марковића, Ранке Гашић и Злате Вуксановић-Мацура. Упркос свој идеолошкој обојености, добар ослонац пружају нам публикације о деловању комунистичког покрета у овом граду Милице Дамјановић, Надежде Јовановић и Десе Пешић. У великој мери недостају радови чија је тема деловање грађанских странака и организација попут Демократске и Земљорадничке странке и Српског културног клуба, који су уживали највећу подршку српског националног корпуса у овом периоду и могли да представљају потенцијалне носиоце отпора. Нема ни студије о утицају Другог светског рата на Београд и Београђане у периоду од 1939. до 1941. У овом погледу на располагању имамо радове Оливере Милосављевић и поједина наша објављена истраживања, на основу којих можемо створити слику о односу Београђана према агресивној нацистичкој политици и деловању демократских и десничарских студентских удружења на Београдском универзитету у овом периоду.

Ово истраживање утемељено је на бројним и разноврсним архивским изворима који су у већини похрањени у Историјском архиву Београда (ИАБ), Војном архиву (ВА) и Архиву Србије (АС). На овом месту указаћемо на оне најзаступљеније. Готово 80% рада Специјалне полиције одлазило је на сузбијање комунистичког покрета отпора, чиме нам је грађа похрањена у овом фонду била

од огромног значаја за писање поглавља о комунистичкој организацији у Београду. Мањи број докумената везан је за однос ове организације према Југословенској војсци у отаџбини, Јеврејима и другим противницима режима, те су истим додатно обogaћена наведена поглавља. Увид у персонална досијеа фонда Заповедник полиције безбедности и службе безбедности било је од велике важности за историографску реконструкцију деловања Равногорског покрета отпора, али и индивидуалног отпора. Чињеница да је овај материјал истражне провенијенције захтевала је обазрив приступ и укрштање и проверу са другим изворима. Подједнак проблем имали смо приликом анализе мемоарских сећања у фонду Мемоарске грађе (ИАБ) комунистичких илегалца која су прикупљена са прекратке историјске дистанце и које карактерише идеолошка острашћеност и настојања интервјуисаних лица да преувеличају сопствену и улогу својих сабораца у покрету. Од посебног значаја била су досијеа која је Безбедносно информативна агенција предала ИАБ, а која су неоправдано дуго низ година била под кључем, због чега нису у већој мери коришћена у историографији. У истима се налазе аутентични документи настали током окупације и изјаве са саслушања пред иследницима Одељења за заштиту народа припадника окупационе и колаборационистичке управе, београдских равногораца, политичара грађанских партија итд.

Грађа из фонда Четничка архива који се налази у Војном архиву била је од есенцијалног значаја за писање поглавља о деловању Равногорског покрета у Београду. Анализа исте, омогућила је да се изврши историографска реконструкција организационе структуре, облика деловања и циљева овог покрета отпора у главном граду Краљевине Југославије. За нашу тему посебно су важни периодични извештаји Министарства унутрашњих послова из фонда Недићева архива у којима се оружане акције које су вршили припадници покрета отпора у Београду прате из дана у дан. Различите процене и наредбе окупационе и колаборационистичке управе, донете са циљем онеспособљавања свих врста отпора, такође су документа која се налазе у наведеном фонду, а која су релевантна за тему истраживања. У фонду Емигрантска влада пронашли смо многе извештаје које су саставили и проследили равногорски обавештајци као и оне који сведоче о свеопштој ситуацији у окупираном Београду. Неопходно је

указати да су рестриктиван и ретроградан правилник за издвајање грађе, чињеница да је апарат за гледање микрофилмоване грађе немачке провенијенције престао са радом и да је ова архивска институција отворена за истраживаче само два пута недељно, знатно успоравали и отежавали рад.

У циљу утврђивања кривице окупатора и колаборациониста за злочине почињене током окупације Србије, Комисија за истраживање злочина окупатора и њихових помагача прикупила је најразличитија документа. Документа из овог фонда који се налази у Архиву Југославије, а која су у вези са вршењем репресије и злочина на територији Београда, била су од значаја су за писање потпоглавља о хапшењима непријатеља окупационог режима и појединих форми отпора. Емигрантска влада је преко својих посланстава у Турској, Португалу и Шведској настојала да сакупи податке о стању у земљи. Увидом у ову грађу прикупили смо податке који сведоче о отпору у Београду, расположењу становништва, репресији итд. У фонду Централни комитет КПЈ похрањена су документа за реконструкцију стратегије КПЈ и односа у троуглу Политбиро ЦК КПЈ-ПК КПЈ за Србију-МК за Београд.

Збирка документа Безбедносно-информативне агенције која се налази у Архиву Србије састоји се од предметних досијеа које је, по територијалном и тематском принципу, саставила служба безбедности након Другог светског рата. Унутар оних која су везана за Београд налазе се најразличитија документа полицијске и обавештајне провенијенције која сведоче о деловању покрета отпора у Београду. Покрајински комитет КПЈ за Србију представљао је врховни орган на територији окупиране Србије коме је била подређена и организација у Београду. Анализом грађе похрањене у овом фонду омогућена је историографска реконструкција односа између ових инстанци КПЈ.

Извршено је и истраживање у Јеврејском музеју у Београду и, уз помоћ колега, прикупљена је грађа која је похрањена у Националном архиву Вашингтон. Ова документа додатно су допринела контекстуализацији теме и пружила биографске податке о људима који су спашавали Јевреје. На територији Београда водио се и пропагандни рат. Анализа садржаја публикација попут *Глас*, *Небојша*, *Глас Авале* омогућила је историографску реконструкцију пропаганде покрета отпора.

Колаборационистичка и окупациона дневна, периодична и службена штампа у овом контексту такође је била драгоцен извор података.

Резултате истраживања изложили смо по тематско-хронолошком принципу у четири поглавља. Хронолошке границе првог дела увода саме су се наметнуле и представљају почетак и окончање Другог светског рата. Свеобухватна елаборација феномена отпора у територијалном оквиру европских држава које је Немачка окупирала садржај је првог дела увода. Унутар другог дела увода настојали смо да дефинишемо профил становништва, укажемо на кључне политичке факторе, одредимо ниво социјалне кохезије и антигерманско расположење Београђана током међуратног периода. Спашавање Јевреја, слушање забрањених радио станица и свакодневни отпор сконцентрисани су у првом поглављу. Анализа организационе структуре, методологије рада и деловања покрета отпора и хапшења њихових припадника сконцентрисана је у другом и трећем поглављу.

Нисмо узели у разматрање вршење отпора на територији Земуна јер је иста изузета из оквира Управе града Београда. Услед великог броја података настојали смо унутар већине потпоглавља читаоцима пружити закључак, а на самом крају рада сумарна разматрања. Табеле и графикони у функцији су квалитетније визуелизације и свеобухватније транспарентности квантитативних резултата.

Аутор дугује захвалност великом броју људи који су непосредно и посредно учествовали у стварању овог рада. Читаоница Историјског архива Београда била нам је свих ових година база у којој смо захваљујући помоћи архивисте Драгане Митрашиновић имали услове за несметан рад. Речи похвале заслужују и архивисти запослени у Архиву Србије, Архиву Југославије, Војном архиву и Јеврејском историјском музеју. Неизмерну стручну и моралну подршку пружили су нам професори Биљана Бешлин, Предраг Марковић и Љубодраг Димић. Огромну захвалност дугујемо колективу Института за савремену историју, посебно Бојану Димитријевићу и Владимиру Петровићу, који су својим конструктивним и компетентним сугестијама обогатили овај рад. Чињеница да

нам је пријатељ и колега Небојша Стамболија уступио своју дигиталну колекцију штампе и архивске грађе, али и безрезервно помагао и бодрио обавезује нас да му на овом месту изразимо вечну захвалност. Истраживање и писање овог рада одузимало нам је огромно време, изазивало фрустрације и утицало на расположење. Наведене „непогоде“ погађале су највише чланове наше породице, те им се овом приликом извињавамо и дубоко захваљујемо.

УВОД

Окупација

Употреба термина тотални рат за сукоб који је вођен од 1939. до 1945. представља једну од класификација која не изазива спорења унутар научне заједнице. Чак и они најобазривији истраживачи, којима је преиспитивање омиљени научни алат остају разоружани пред чињеницом да је у Другом светском рату учествовало директно више од 100.000.000 људи из више од 30 земаља, да је погинуло према одређеним проценама 60.000.000 људи, да су се борбена дејства водила на земљи, небу и води употребом најмодернијих технологија, да је овај сукоб имао идеолошки, расни и економски карактер. Амбиција једне од водећих држава да спроводе свој вишедеценијски пројекат о продору на Исток, успостави ново царство које ће доминирати Европом, заведе „нови светски поредак“, чију есенцију чини расистичка теорија о супрематичности аријевске расе, запалила је пожар тоталног рата 1939. и до краја 1942. у свакодневни говор већине становника старог континента увела реч окупација.¹

Хашки правилник о законима и обичајима на копну из 1907. био је акт међународног права који је детерминисао права и обавезе окупатора на окупираном подручју. У циљу успостављања редовних услова за живот дужност окупатора била је да организује власт на запоседнутој територији. Власт окупатора третирана је као привремена, а управу над окупираном територијом вршила је домаћа администрација. У односу на цивилно становништво било је забрањено присиљавање на пружање података о војсци друге зарађене стране, полагање заклетве верности, угрожавање части, права породице, личности и приватне својине, колективно кажњавање. Била је загарантована слобода верских уверења и обављање верских обреда.² Чињеница да су од доласка на власт

¹ Више о поводима за избијање Другог светског рата у: А. Ј. Р. Тјелор, *The Origins of the Second World War*, London: Penguin books 1977; Јохн В. Вхеллер- Беннет, *Munich: Prologue to tragedy*, Lond: Macmillan 1948; Вилијам Л. Ширер, *Uspon i pad Trećeg rajha: Istorija nacističke Nemačke*, Beograd: Filip Višnjić 2015, 13- 357; Марк Маџовер, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London: Penguin books 2009, 15- 53; Гилес Мацдонох, *1938: Hitler's Gamble*, New York: Basic Books 2009;

² Више о овој теми у: Милош М. Радојковић, *Рат и међународно право*, Београд 1947; Смиља Аврамов, Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Београд 1996; Гавро Ђ. Перезић,

нацисти флагрантно прекршили низ међународних закона и међудржавних уговора наговештавала је да ће за одређивање облика и карактера окупације најважнији параметар бити идеолошка матрица нациста и интереси Немачке.

Ову формулу на својој кожи први су осетили Чеси и Словаци. Увод је била ампутација Судетске области 1. октобра 1938. Даље распарчавање Чехословачке одиграло се 15. марта 1939. проглашењем Републике Словачке и уласком снага Вермахта у преостали део ове земље. Образован је Протекторат Бохемије и Моравије са главним градом Прагом. Протекторатом је требало да управља домаћа управа на челу са Емилом Хаком, председником државе. У стварности о свему је одлучивао рајхспротектор Константин фон Нојрат који је постављен директно од Адолфа Хитлера.³ У септембру 1939. Пољска је након краткотрајног рата доживела четврту поделу своје територије. На основу договора Рибентроп-Молотов Немачка је заузела 48,4% територије, од чега су западне територије Шлеска и Померанија анектиране и стављене у оквире Трећег рајха. На територији од 96.000 km² на којој је живело преко 12.000.000 становника 26. октобра 1939. образован је Генерални гувернман. На челу Гувернмана са центром у Кракову био је истакнути члан Национал-социјалистичке партије Ханс Франк у чијим рукама је била сконцентрисана целокупна власт. Највећи део администрације изузев локалног нивоа преузели су немачки чиновници.⁴

Чињеница да је Данска прогласила неутралност није омела Немачку да је окупира 9. априла 1940. У поређењу са другим земљама ово је била мирна окупација с обзиром да је наставила да управља данска управа, а у земљи су остали и краљ и влада. Под оваквом окупацијом Данци су живели све до 29.

Међународно ратно право, Београд: Војноиздавачки новински центар, 1986; Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno pravo i humanitarno pravo*, Beograd: Službeni glasnik 2006; Драган Алексић, „Подела Краљевине Југославије 1941. у светлу међународног права“, Срби и Југославија: држава, друштво, политика: зборник радова, ур. Момчило Исић, Београд 2007, 45–60.

³ Више о Протекторату Моравије и Бохемије у: Vojtech Mastny, *The Czechs under Nazi rule: The failure of national resistance, 1939- 1942*, New York: Columbia university press, 1971, 3- 29; Peter Demetz, *Prague in danger: The Years of Germany Occupation, 1939- 45; Memories and History, Terror and Resistance, Theater and Jazz, Film and Poetry, Politics and War*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008, 10- 51; Christian Vella, „The Czech Lands“, in: *Hitler's Europe Ablaze*, ed. Philip Cooke and Ben H. Shepherd, New York: Skyhorse Publishing, 2013, 52- 56.

⁴ Више о распарчавању Пољске и образовању Генералног гувермана у: Marek Jan Chodakiewicz, *Between Nazis and Soviets: Occupation Politics in Poland 1939- 1947*, New York: Lexington books, 2004; Jozef Garlinski, *Poland in the Second World War*, London: Macmillan press, 1987, 26- 40; Halik Kochanski, *The Eagle Unbowed: Poland and the Poles in the Second World War*, Massachusetts: Harvard University Press, 2012, 94- 136;

августа 1943. када је заведено ванредно стање и управу над земљом преузела Немачка.⁵ За разлику од својих суседа Норвежани нису прихватили немачке услове што је довело до 60-дневног рата. Епилог је био пораз и одлазак у емиграцију краља и владе. Постављен је рајхскомесар Јозеф Тербовен који је са малом групом немачких чиновника контролисао рад домаће управе. На територију Норвешке стационарно је око 400.000 немачких војника.⁶

Јединице Вермахта прекинуле су „лажни рат“ 10. маја 1940, извршиле инвазију на Француску, Белгију, Холандију и Луксембург и до 25. јуна покориле наведене земље. Територија Француске је подељена на три зоне. Западну окупирану у којој је власт вршила Немачка, италијанску окупациону зону која је обухватала малу територију на граници према Алпима и слободну јужну са центром у бањском градићу Виши којом је управљала француска управа на челу са маршалом Филипом Петеном. Задатак да надгледа целокупну француску управу имао је Војни командант за Француску. Ову функцију је до 1942. вршио генерал Ото фон Штилпнагел, а од овог периода до 1944. генерал Карл Хајнрих фон Штилпнагел. Област Алзаса и Лорене анектиране су од стране Немачке.⁷

Становници Белгије по други пут у 20. веку окупирани су од стране Немачке. Успостављена је војна администрација коју је водио генерал Александер фон Фалкенхаузен. Војна управа владала је окупираним простором уз асистенцију белгијске цивилне управе.⁸ Холандска краљица Вилхелмина напустила је Холандију 14. маја 1940. и сместила се у Великој Британији. И влада је пошла њеним примером и на дан када је ова земља потписала капитулацију 15. маја 1940. целокупан кабинет отишао је у Лондон. Након кратког периода војне управе Адолф Хитлер је наредио да се у овој земљи образује немачка цивилна управа на челу са последњим аустријским премијером Артуром Сајз Инквартом. Овај политичар имао је задатак да усмерава и врши надзор над холандском администрацијом.⁹

⁵ Hans Kirchhoff, „Denmark“, in: *Resistance*, 93- 97.

⁶ Arnfinn Moland, „Norway“, in: *Resistance*, 223, 224.

⁷ *Historical Dictionary of World war II France: The Occupation, Vichy, and the resistance, 1938- 1946*, ed. Bertram M. Gordon, Westport: Greenwood Press, 1998, 159- 163.

⁸ Werner Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium 1940- 1944*, New York: Peter Lang, 1993, 53- 124.

⁹ Dick van Galen Last, „The Netherlands“, in: *Resistance*, 189- 192.

Успешним извођењем операције „Марита“ јединице Вермахта савладале су грчку војску и заједно са савезницима окупирале њену територију у априлу 1941. Краљ и влада напустили су земљу. Немачка окупациона зона обухватала је Солун, луку Пиреј, територијалну област на копненој граници са Турском и поједина острва. Врховна окупациона власт била је у рукама војске. Образована је влада генерала Георгиуса Цолакоглуа која је обављала послове цивилне администрације. У децембру 1942. постављен је нови председник владе Константин Логотелопулос.¹⁰

У овом мозаику окупираних држава можемо уочити више главних карактеристика немачке окупационе политике током Другог светског рата. Репресија и терор подстакнута расним, идеолошким, политичким и војним мотивима представља један од заштитних знакова управљања окупираним територијама од стране Немачке. Економска експлоатација становништва и привреде други је део угаоног камена окупационе политике ове земље. Увођење тоталне цензуре и пласирање нацистичке пропаганде осетили су сви становници окупираних територија.

Расистичка теорија нацистичке Немачке била је утемељена на тези да је аријевска раса супериорна у односу на друге и самим тим предодређена да влада светом. Расни непријатељ број један по немачки народ представљали су Јевреји који су по тумачењу нациста били „апсолутно зло“ које је требало у потпуности уништити. Прво у самој Немачкој, а затим и у осталим окупираним и анектираним територијама, донети су и спроведени антисемитски закони, извршено одузимање имовине, укинута право на рад, ограничено кретање и спроведен низ других мера против Јевреја. Ово је био само увод у физичко уништење. До децембра 1941. стрељано је од стране полицијских и војних формација око 440.000 људи. Спровођење „коначног решења“ тј. политике намерног и систематског уништења Јевреја уоквирена је на Ванзејској конференцији одржаној 20. јануара 1942. Донета је одлука да се сви Јевреји окупе и интернирају у логорима на истоку Европе. Аушвиц II Биркенау, Хелмно, Белзец, Мајданек, Собибор и Треблинка били су логори смрти у којима је спровођено систематско убијање у гасним коморама. До окончања Другог

¹⁰ Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, London: Yale University Press 1993, 15- 23, 65- 73.

светског рата у Холокаусту је страдало око 6.000.000, људи што је представљало две трећине целокупне јеврејске европске популације.¹¹

Према замисли Адолфа Хитлера животни простор преко потребан за немачки народ требало је освојити на истоку Европе који је био насељен у већини Словенима „нижом расом“. У периоду од заузимања Пољске до октобра 1942. нацистички планери активно су радили на обликовању Генералног плана за Исток (Generalplan Ost). Једна од последњих верзија овог плана била је да се исели 31.000.000 становника који нису немачке националности са територије Генералног гувернмана и западних области СССР у Сибир. Пресељеници би били подвргнути намерном изгладњивању што је требало да смањи број људи за 80% у периоду од 30 година колико је било планирано за извођење плана. На испражњеном простору требало је довести 10.000.000 Немаца. Пораз Вермахта код Стаљинграда спречио је и суспендовао реализацију овог плана.¹²

Без обзира на ову чињеницу, Генерални план за Исток сведочанство је о месту и улози народа попут Пољака и Руса у „новом светском поретку“ и пружа нам одговор на питање зашто су исти били подвргнути страховитом терору. Током окупације Немци су у Пољској убили око 100.000 људи у склопу пројекта Акције АБ (*Außerordentliche Befriedungsaktion*) чија је суштина била трајна елиминација интелигенције ове државе. Исељавани су читави градови, католички свештеници су масовно затварани у логоре, више од 200.000 деце је киднаповано и подврнуто германизацији итд. Оваква политика највећи је кривац што је током окупације око 2.700.000 Пољака изгубило живот.¹³ Једнако оштром третману били су изложени становници окупираних подручја СССР. Број од око 3.000.000 совјетских војних

¹¹ Више о коренима антисемитизма у Европи, увођењу и спровођењу антисемитских закона, масовним стрељањима, успостављању и функционисању логора смрти у: *The Holocaust Encyclopedia*, ed. Walter Lagueur, New Haven: Yale University Press, 2001; *The Holocaust Origins, Implementation, Aftermath*, ed. Omer Bartov, New York: Routledge, 2001; Џорџ Мос, *Историја расизма у Европи*, Београд: Службени гласник 2005; Peter Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, London England, 2008; Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford; Oxford university press 2010; *Historical Dictionary of the Holocaust*, ed. Jack R. Fischel, Lanham: The Scarecrow Press, 2010; *The Routledge History of The Holocaust*, ed. Jonathan C. Friedman, New York: Routledge, 2011; Nikolaus Wachsmann, *K L a History of the Nazi concentration camps*, London: Abacus, 2016.

¹² Kochanski, *The Eagle*, 268- 270.

¹³ Исто, 114, 115, 271.

заробљеника који су убијени или су преминули услед намерног лошег поступања Немаца довољно сведочи у прилог овој тези.¹⁴

Масони, комунисти, припадници грађанских и демократски оријентисаних партија кључне су групе људи које су прокламоване за политичке непријатеље Трећег рајха. Одмах по доласку нациста на власт у Немачкој политички противници затварани су без суђења и стављени под репресивне мере. На свим територијама које је Трећи рајх заузео забрањено је деловање масонских организација, чланови су хапшени и њихова имовина је конфискована.¹⁵ За разлику од својих истомишљеника из Немачке поборници комунистичке идеологије у другим деловима окупиране Европе као последица споразума Рибентроп-Молотов били су безбедни све до 22. јуна 1941. Након овог периода полицијски и безбедносни капацитети на заузетим подручјима били су усмерени да проналазе, хапсе комунисте и сузбијају њихову делатност. Ухапшени комунисти коришћени су као таоци који су стрељани приликом вршења одмазди.¹⁶

Суштина економске платформе нацистичке Немачке била је да су потребе народа ове државе и ратних напора изнад свега резултирала, како указује историчар Марк Мазовер, пљачкашком политиком. У периоду од 1940. до 1944. допринос окупираних територија у укупној производњи челика порастао је са 3% на 27%, а радне снаге од 3% на 19%. Радна снага из окупираних делова Пољске, Француске и Чехословачке била је од есенцијалног значаја за ратну привреду. Индустрије окупираних земаља биле су у највећој мери укључене у привреду Трећег рајха. Један од водећих људи Трећег рајха био је изненађен у којој мери холандске фабрике успешно извршавају задатке. Освајање Белгије, Холандије, Француске и Чехословачке донело је значајне рудне капацитете у руке Немачке. Очекивања да ће освајања на истоку пружити изворе стабилних снабдевања хране показала су се као погрешна процена али пољопривредници Француске и Пољске надоместили су ове недостатке. Окупирано становништво било је оптерећено и издацима за издржавање окупационе силе. Од укупних трошкова Француска је

¹⁴ Mazower, *Hitler's*, 157- 166; Stephen G. Fritz, *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, Lexington: The University Press of Kentucky, 2011.

¹⁵ *The Holocaust*, 265; 99, Ian Ousby, *Occupation the Ordeal of France 1940- 1944*, New York: Cooper Square Press 2000, 100.

¹⁶ Lang, *The German*, 143; Mazower, *Mazower, Inside Hitler's*, 219; Ousby, *Occupation*, 231.

50% издвајала за плаћање контрибуција немачкој управи, у Норвешкој 30%, а од укупног буџета протектората Бохемије и Моравије 50% одлазило је на ове потребе.¹⁷

Терет овакве економске политике поднело је у највећој мери становништво на окупираним подручјима. Као и у случају репресије ни негативне последице живота под окупацијом нису осетили сви на истом нивоу. У којој мери ће становник окупиране територије осетити „глад“ зависило је у већини од следећих фактора: привредних капацитета и ресурса окупираног подручја, места и улоге у политичко-идеолошкој платформи Трећег рајха, места становања (село или град), да ли је и где запослен, колико је сналажљив у снабдевању на црној берзи. Упркос специфичностима, недостатак хране, редови испред продавница и трафика, црна берза, мењање потрошачких навика и смањивање порција била је основна карактеристика живота под окупацијом у Европи. У многим земљама куповање намирница на црној берзи преовладало је у односу на редован начин снабдевања без обзира на покушаје да се рационализује потрошња и контролише раст цена. Ово је посебно било изражено у градовима. На појединим територијама оскудица у основним животним намирницама била је у тој мери изражена да је долазило до масовног умирања. Ово је било карактеристично за Балкан и источну Европу. На западу Европе ово није била у тој мери изражена појава, ако изузмемо да је 10.000 становника из више холандских градова пред сам крај окупације изгубило живот услед недостатка хране. Према одређеним проценама током Другог светског рата 20.000.000 људи преминуло је од глади, неухрањености и болести.¹⁸

Под појмом пропаганда подразумевамо организовано ширење информација у циљу вршења утицаја на формирање ставова, мишљења и поступака људи. Историчар Земан Зибнек истиче три типа пропаганде: бела која отворено објављује своје изворе и циљеве; сива која је двосмислена или не открива изворе и намере; црна која наводи да је информација дошла од стране непријатеља, а у

¹⁷ Више о експлоатацији становништва и привреде територија под немачком контролом током Другог светског рата у: Alan S. Milward, *War, Economy and Society 1939- 1945*, Los Angeles: University of California Press 1979, 139- 165; Mazower, *Hitler's*, 259- 318; Lang, *The German*, 191- 247.

¹⁸ Polymeris Volglis, „Surviving Hunger: Life in The Cities and the Countryside during the Occupation“, in: *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, ed. Robert Gildea, Oxford: Berg 2006, 16- 42; Mazower, *Hitler's*, 274- 290.

стварности је измишљена.¹⁹ Од доласка на власт у Немачкој нацисти су велику пажњу придавали пропаганди. Употребом репресивних мера и правном легислативом преузети су сви канали информисања, уведена строга цензура и вербални деликт. Новине, радио, филм, постери, књиге били су главни канали информисања кроз које су нацисти популарисали своју идеолошко-политичку платформу, антисемитизам, војне операције, градили мит о Адолфу Хитлеру итд. Приликом инвазије на Пољску Немци су могли да сазнају да је 20.000 њихових саплеменика убијено од стране Пољака и да је рат био неминован, гледајући филм „Вечити Јеврејин“ могли да стекну слику о Јеврејима као лутајућем паразиту кога једино занима новац и сексуалне активности, на постерима којима су били облепљени њихови градови могли су да се информишу да их 60.000 марака коштају здравствене услуге за оне Немце који имају наслеђене дефекте што довољно сведочи о карактеру и учесталој употреби црне пропаганде.²⁰

Модел изграђен и имплементиран у Немачкој употребљен је и на окупираним територијама. У склопу окупационих система основане су установе које су биле задужене за цензуру и пропаганду. Величање војних победа немачке војске пропагандна је тема која је експлоатисана у свим земљама. Организована је „Викторија кампања“, слово „V“ красило је многе зидове јавних установа, излоге продавница у циљу демонстрације вере у немачку победу. Спровођењем антисемитске пропаганде припремано је становништво за увођење мера против Јевреја. Након напада на СССР 22. јуна 1941. уведена је антибољшевичка реторика, а иста је постала доминантна у појединим деловима Белгије где је вршена регрутација војника за Источни фронт. Кроз употребу пропаганде становништво окупиране Европе охрабривано је да одлази на добровољан рад у Немачку.²¹

¹⁹ Више о дефиницији пропаганде и употреби исте у: Garath S. Jowett, Victoria O Donnell, *Propaganda & Persuasion*, Los Angeles: Sage 2015; Bojan Simić, *In the Spirit of National Ideology: organization of State Propagande in Eastern and Southeastern Europe in the 1930s, comparative perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013.

²⁰ Више о цензури и употреби пропаганде у Трећем рајху у: David Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, London: Routledge, 2007; Aristotle A. Kallis, *Nazi Propaganda and the Second World War*, New York: Palgrave Macmillan, 2005; David Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933-1945*, New York: I. B. Tauris Publishers, 2001.

²¹ Lang, *The German*, 140, 141; Demetz, *Prague*, 140; *Historical Dictionary*, ed. Fischel, 163, 164; Mazower, *Insade*, 74, 93, 159; Garlinski, *Poland*, 122, 127- 129.

Анатомија отпора

Овакав тоталитарни систем пружао је широку лепезу могућности за подривање истог, што намеће питање да ли је свако деловање које није у складу са окупационим легислатурама отпор. Можемо ли делатност црноберзијанаца који тргују илегално различитим предметима или проститутке које немачком војнику преносе полну болест окарактерисати као отпор? Склони смо да закључимо да је одговор позитиван али искључиво под условом ако су именовани настојали да својим деловањем подрију експлоататорску политику окупатора или избаце из строја што већи број непријатељских војника, а не да стекну материјалну добит. У овом контексту сваку делатност која као мотив има подривање окупационе политике и система, општих циљева нацистичке Немачке и њених савезника, помагање непријатеља режима можемо именовати као отпор.

Поступци окупатора само су део фактора који су обликовали и диктирали интензитет отпора. Неопходно је указати и на одређене спољашње и унутрашње чиниоце који су учествовали у овом процесу. „Иди и запали читаву Европу“ речи су Винстона Черчила које је у јулу 1940. приликом оснивања Управе за специјалне операције (Special Operations Executive - SOE) у свој дневник записао Хју Далтон, министар за економско ратовање. Ова организација основана је са циљем да на територији окупиране Европе врши обавештајни рад, саботаже, извиђање и пружа подршку локалном становништву које врши отпор. Како указује историчар Давид Стафорд овако амбициозни планови били су у конфликту са ресурсима које је Управа за специјалне операције добила. Суштина је била у самој савезничкој стратегији која је убрзо напустила идеју о покретима отпора као четвртој армији и предност пружила другим видовима ратовања. Колику помоћ ће СОЕ пружити окупираном становништву зависило је од удаљености територије, војно-политичке важности земље и унутрашњих прилика.²² Испорука оружја, војне опреме и другог материјала и слање људи биле су основне помоћи које је СОЕ током Другог светског рата могао да понуди окупираном становништву. Недостатак авиона, удаљеност појединих територија и

²² Више о стратегији Велике Британије према отпору у Европи и деловању СОЕ у: David Stafford, *Britain and European Resistance 1940- 1945: A survey of the Special Operations Executive, with Documents*, London: The Macmillan Press LTD 1980.

неприступачност терена лимитирали су количину и број испорука материјала. У прилог овој тези довољно сведочи податак да је током Другог светског рата Француској испоручено 10.000 тона опреме од чега 6.000 тона непосредно у данима који су претходили инвазији на Нормандију у јуну 1944.²³ Управа за специјалне операције на окупиране територије послала је близу 7.000 агената најразличитијих профила. Ови људи вршили су обавештајни рад, саботаже и друге специјалне задатке, обучавали локално становништво да рукује оружјем, експлозивом, радио везом итд.²⁴

Совјетски савез била је земља која је у међуратном периоду била „мачоноша“ марксистичко-лењинистичке теорије и чији је главни циљ био остваривање бескласног друштва у коме би сви били једнаки. Пут до бескласног друштва водио је преко револуције и завођења диктатуре пролетаријата. Извођење светске револуције захтевало је од СССР да стане на чело, пружа смернице и помоћ свим европским партијама овакве идеолошко-политичке оријентације. У ове сврхе коришћена је Трећа комунистичка интернационала (Коминтерна) основана 1919. са задатком да окупи све комунистичке партије у свету. Временом, Коминтерна је постала оружје у рукама СССР преко које је контролисао, финансирао и пружао директиве за рад осталим чланицама. Све партије, које су биле део Коминтерне, изгубиле су у већини самосталност у раду и своје одлуке морали су да усклађују са политиком СССР. Заузврат добијали су финансијску помоћ, а њихови чланови обучавали су се за извођење револуције на територији Совјетског савеза. Као плод оваквог рада у условима Другог светског рата комунисти су били у предности у односу на друге политичке опције у погледу спремности да развијају илегалне форме рада и имали су одређен број кадрова који су обучени да пружају отпор. Од 1941. до 1943, када је Коминтерна укинута, ова организација није била у стању да пружи значајнију материјалну помоћ али је директивама обликовала отпор који воде комунисти.²⁵ Неопходно је нагласити да је Црвена армија охрабривала и

²³ Henri Michel, *The Shadow War: European Resistance 1939- 1945*, London: Harper& Row, 1972; M. R. D. Foot, *SOE in France: An Account of the Work of the British Special Operations Executive in France 1940- 1944*, London: Whitehall History Publishing, 2004, 419- 427; Peter Jacobs, *Setting France Ablaze: The SOE in France During WWII*, London: Pen & Sword Military, 2015, 186.

²⁴ Michel, *The Shadow*, 125; Kochanski, *The Eagle*, 285, 286; Foot, *SOE*, 41- 59.

²⁵ Више о историји Коминтерне и обуци европских комуниста на територији Совјетском савезу у: Kevin McDermott and Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*, London: Macmillan Press LTD, 1996; Алексеј Тимофејев, Милана Живановић,

помагала деловање партизанских јединица на територији Источне Европе, а од маја 1942. овај посао био је централизован оснивањем Централног штаба за партизански покрет. Материјал и људство упућивани су у окупиране делове СССР, Финску и Пољску.²⁶

Паралелно са оружаним, на територији окупиране Европе водио се и пропагандни рат. Свесни тоталитарности нацистичке пропаганде и цензуре савезници су настојали да пруже становништву алтернативни канал информисања. Све до ступања савезничких јединица на територију Француске, акценат британске пропаганде није био на охрабривању отпора, већ на одржавању морала. У овом контексту разликујемо припремну и оперативну пропаганду. Прва је требало да припреми становништво да буде у стању да изведе оне директиве које би уследиле у погодном тренутку. Оперативна пропаганда састојала се од директних или индиректних инструкција које су биле у служби ширих војних циљева. Како би постигли наведене задатке британски пропагандисти користили су све три врсте пропаганде (белу, сиву и црну).²⁷ Кључни медиј, и током Другог светског рата најпопуларнији, уз помоћ кога је слободни део комуницирао са окупираним делом Европе, био је Радио Лондон. Са фреквенције овог радија Французима, Норвежанима, Данцима, Грцима и другим народима обраћали су се спикери на њиховом језику и преносили информације, о стању на фронтима, вршењу отпора итд.²⁸

Социјална кохезија тј. у којој мери су људи у друштву повезани, интегрисани и деле заједничке вредности представља један од најважнијих унутрашњих фактора за покретање и обликовање отпора. Несумњиво да ће припадници друштва, који већином пропагирају и деле вредности као што су слобода, једнакост и солидарност, да се идентификују са заједницом, легитимишу се и имају наклоност према државном оквиру у коме живе и осећају да су равноправни, имати већу

Уџбеник за Тита: коминтерна и припрема партизанског рата у Европи, Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.

²⁶ Више о овој теми у: Nik Cornish, *Soviet partisan 1941- 1944*, Oxford: Osprey Publishing, 2014.

²⁷ Више о уобличавању метода и циљева британске пропаганде током Другог светског рата у: Iosannis Stefanidis, *Substitute for Power: Wartime British Propaganda to the Balkans, 1939- 44*, Farnham: Ashgate Publishing Limited 2012, 1- 35.

²⁸ Темељну студију о употреби Радио Лондона у вршењу пропаганде током Другог светског рата у окупираној Европи пружио је историчар Мајкл Стентон: Michael Stenton, *Radio London and Resistance in Occupied Europe: British Political Warfare 1939- 1943*, Oxford: Oxford University press, 2000.

потребу да се одупру страном освајачу. Истраживачи апострофирају Француску, Данску и Норвешку као земље које су Други светски рат дочекале са великом социјалном кохезијом у односу на друге.²⁹

Намеће се питање како би који друштвени слој реаговао по доласку окупатора. Аристократија већ током међуратног периода није играла значајну улогу у европским друштвима са изузетком Пољске где су још могли да се пронађу земљопоседници. У већини малобројно племство заузимало је високе положаје у војсци и дипломатији и у политичком и идеолошком погледу било противник либералне демократије и комунизма, а гајило одређене симпатије за десничарске партије. Представници крупног капитала, заузети бригом о профиту, друштвена су група која је предодређена да уђе у економску колаборацију за окупатором. Средња класа, коју су представљале занатлије и трговци, тешко се прилагођавала индустријализацији и зазирала је од пролетаријата, а услови који су током окупације владали у привредним токовима погодвали су им и обезбеђивали профит. Из овог слоја одвајају се државни службеници који су били једни од првих који су вршили отпор у Француској. Раднике који су тешко живели и током међуратног периода, под окупацијом брига за голом егзистенцијом махом је спречавала да размишљају о другим аспектима друштвеног живота. Писци, уметници, професори, студенти, били су део друштва који је имао капацитете да разоткрије идеологију окупатора и пропаганду и на кога су највише утицале диктаторске методе и оспоравања права појединца. Тешко је било очекивати од ове друштвене групе да ће масовно узети „пушку у руке“ али на њих се могло рачунати да врше друге облике отпора и пружају логистичку подршку. Официри и војници, као људи који се у мирнодопском периоду припремају за рат али и због патриотизма, представљају групу која је могла да буде носилац отпора.³⁰

Једнако важну улогу играју у овом контексту и политичке, професионалне, културне, спортске, религиозне, синдикалне и друге организације. Било је очекивано да политичке опције које су баштиниле идеологију и политичке идеје екстремне деснице као и нацистичка Немачка прихвате колаборацију, изузев Пољске где оваква понуда никада није ни била на столу. Водеће грађанске партије

²⁹ Michel, *The Shadow*, 133; Jacques Semelin, *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe 1939- 1943*, London: Praeger, 1993, 63- 84.

³⁰ Michel, *The Shadow*, 135- 149.

имале су изграђену организациону мрежу, кадрове на територији целокупне земље и пропагандни апарат што је био добар предуслов за успостављање илегалне организације. Њихове комунистички оријентисане колеге, како смо указали, имали су све неопходне ресурсе за пружање отпора. Синдикални покрет у снажним индустријским земљама окупљао је велики број радника и имао капацитете да води и обликује отпор. Католичка црква као строго централизована и најутицајнија верска организација у Европи могла је да изврши утицај на велики број људи али није се јасно одредила против политике Трећег рајха чиме је свом свештенству и пастви у окупираним земљама препустила да самостално одлучује.³¹

Покрет отпора представља још један од термина који је настао током Другог светског рата. Група људи која је изградила организациону структуру, идеолошку и политичку платформу, систем комуникација, пропагандни апарат и повезала се са савезницима у настојању да подрије окупационе и опште циљеве нацистичке Немачке и њених савезника може да понесе епитет покрета отпора. На архипелагу покрета отпора према циљевима за које су се борили можемо уочити оне који су настојали да ослободе своју земљу и оне који су поред ослободилачке водили и борбу за преображај целокупног друштвеног уређења.³²

Одмах након одласка чешке владе у изгнанство у октобру 1938. у окупираном делу ове земље образован је први покрет отпора. Политички центар (Politické ústředí) представљао је покрет отпора који су образовали представници пет политичких партија и који је изражавао велико поверење у демократске и либералне институције Прве републике. Чешка влада у егзилу препоручила је свом становништву 1. септембра 1939. да врши обавештајни рад, изводи неупадљиве саботаже и спроводи пропагандну делатност. Оваквом позиву први су се одазвали војници сакупљени у организацији под називом Народна одбрана (Obrana národa). По идеолошким начелима Народна одбрана била је националистички десно оријентисан покрет отпора. Трећа организација, Комитет за петиције, окупљала је синдикалисте, људе активне у Радним академијама, младе интелектуалце који су били против актуелних странака, хришћанске

³¹ Michel, *The Shadow*, 150-165.

³² Stephen Pope, Elizabeth- Anne Wheal, *Dictionary of the Second World War*, London: Pen&Sword, 2003, 395- 402.

социјалисте и припаднике Чешке браће. У политичко-идеолошком погледу ова организација ће скренути улево али ће бити против идеја чешких комуниста о подизању револуције. Крајем 1940. ове групе почеле су да делују заједно под капом Централног руководства за отаџбински отпор (Ustredni vybor odboje domacih- UVOD) које је основано на иницијативу Едварда Бенеша. Упркос споразуму Рибентроп-Молотов, Чешка комунистичка партија учествовала је у одређеним облицима отпора и у овом периоду. Након 22. јуна 1941. чланови Чешке комунистичке партије ступају активније у отпор против окупатора али све до 1943. ова организација није играла значајнију улогу. Све наведене организације признавале су владу у егзилу и Едварда Бенеша као лидера. До 1943. окупатор је успео да открије и ухапси већину чланова наведених група. Оружани отпор распламсао се у овој земљи у првој половини 1945. образовањем Националног комитета под патронатом СССР и војном подршком Црвене армије.³³

Један од најснажнијих покрета отпора у окупираној Европи деловао је на територији Пољске. Влада ове државе у егзилу настојала је да организује аполитички војни покрет који није повезан ни са једном партијом: решење је пронађено у оснивању Уније за оружану борбу (Związek Walki Zbrojnej- ZWZ). На челу организације били су пољски официри. У циљу обједињавања борбе против окупатора ова организација послужила је као нуклеус за оснивање Армије крајове (*Armia Krajowa*) у коју су ушле све фракције отпора изузев комунистичког. У својој највећој снази Армија Крајова имала је 400.000 припадника устројених по принципу војне организације. Овај покрет отпора био је у потпуној субординацији са владом у егзилу и савезницима од којих је добијао најразличитију помоћ. У овом периоду је и Пољска радничка партија основала Армију људову (*Armia Ludowa*) у циљу заједничке борбе са СССР против Немаца и успостављања државе на совјетским принципима у послератном периоду. Према одређеним проценама овај покрет отпора имао је највише 10.000 бораца. Армија људова је у тој мери била повезана са СССР да поједини истраживачи тврде да је ова организација била више део совјетских партизанских јединица него пољског покрета отпора.³⁴

³³ Demetz, *Prague*, 72- 75; Vella, „The Czech Lands“, in: *Hitler*, Cooke, 57, 58.

³⁴ Paul Latawski, „Poland“, in: *Hitler*, Cooke, 156.

Последњи сукоб у коме је Данска учествовала био је рат између Аустрије и Пруске 1864. што несумњиво говори у прилог да становници ове земље нису имали већу количину оружја у свом поседу и да нису имали искуство на које би се ослонили приликом вођења герилског рата. Упркос овој чињеници на територији Данске деловало је више бројчано мањих илегалних организација које су пружале отпор окупатору. У пролеће 1943. од стране људи који су учествовали на страни Финске у Зимском рату основана је организација Холгер Данске (Holger Danske). Чињеница да је име добила по легендарном данском хероју наговештава да је ова организација била национално оријентисана и на становишту да је неопходно Немцима пружити што одлучнији отпор. Према одређеним подацима Холгер Данске је имао око 350 чланова. На другом спектру била је комунистички оријентисана организација БОПА (Borgerlige Partisaner). Од 1942. Данска комунистичка партија била је забрањена од стране окупатора. Комунисти су након овог периода организовали саботајне ћелије. Ове групе попуњене шпанским добровољцима и студентима бројале су од 125–175 људи. У децембру 1943. основан је Дански савез за слободу (Danmarks Frihedsråd) који је имао задатак да уједини све групе које пружају отпор и припреми терен за ослобођење земље.³⁵ Главни покрет отпора за време Другог светског рата на територији Норвешке био је Милорг. Ова организација призната је од стране владе у егзилу у новембру 1941. и стављена је под врховну команду војске. Управа за специјалне операције блиско је сарађивала са Милоргом и снабдевала је оружјем и опремом. На крају окупације овај покрет отпора имао је око 40.000 људи.³⁶

Сви они који су гледајући серију „Ало ало“ стекли утисак да је целокупан француски народ био уз покрете отпора, разочараће се када укажемо на податак да је само око 1% становника ове земље пружао организовано отпор окупатору. Упркос оваквој статистици међу становништвом Француске било је оних који су од првог дана показивали нетрпељивост према Немцима. Основна карактеристика отпора у овој земљи била је разуђеност и разбијеност на више неповезаних група. Скуп службеника париских музеја, студената са Сорбоне, једни су од првих

³⁵ Више о покрету отпора у Норвешкој у: Kim M. Johanson, *An Analysis of the Norwegian Resistance during the Second World War*, London: Pickle Partners Publishing 2014; Chris Mann, „Scandinavia“, in: *Hitler*, Cooke, 178.

³⁶ Исто, 171.

мањих група у окупираној зони. У августу 1940. основана је од стране војних кругова организација Људи слободе (Ceux de La Liberation). Чланови ове организације били су десничарски оријентисани и борили су се против демократије и изражавали антисемитске и антикомунистичке ставове.³⁷ Људи отпора (Ceux de La Resistance) основана 1942. друга је по снази организација која је пружала отпор на овој територији. Њен оснивач био је Жан Леком Бонита, официр париске полиције.³⁸ До окончања окупације наведене организације бројале су између 25.000 и 30.000 људи.

Масовније организације деловале су у јужном „слободном“ делу Француске. Три кључне групе биле су: Борба (Fight) коју је формирао у Лијону Хенри Френау, десно оријентисани националиста – 65.000 чланова; Ослобођење Југа (Liberation-South) – 19.000 чланова; Слобода Француској (France Freedom) основана у новембру 1940. од стране радикалних лево оријентисаних политичара на чијем челу је био Жан Пијер Леви.³⁹ Од напада Немачке на СССР значајну снагу представљало је и Национални фронт који је био под потпуном контролом Француске комунистичке партије. Овај покрет отпора био је највећи на територији Француске и имао је преко 30.000 чланова. Од овог броја 25% је било комуниста, а окупљао је раднике, лево оријентисане интелектуалце и либерално усмерене професоре. Свестан нехомогености француског покрета отпора Шарл де Гол, први човек „слободне“ Француске, делегирао је у јануару 1942. Жан Мулина да покуша да обједини све организације које пружају отпор. Овај бивши високи државни службеник успео је да у мају 1943. окупи осам покрета отпора, шест политичких партија и два синдиката. Формиран је Национални комитет покрета отпора (CONSEIL NATIONAL DE LA RESISTANCE- CNR). Комитет је дао пуну подршку Шарл де Голу као једином представнику Француске, оспоривши власт режиму у Вишију и донео програм о свеобухватном преуређењу друштва. Образовано је више комисија од којих је најважнија била за војна питања.⁴⁰

Религија, језик, класна припадност стварали су поделе у белгијском друштву у међуратном периоду, а током окупације представљали главног покретача процеса

³⁷ *Historical Dictionary*, ed. Bertram, 58, 59.

³⁸ Исто, 59, 60.

³⁹ Juliet Pattison, "France", in: *Hitler*, Cooke, 81.

⁴⁰ *Historical Dictionary*, 86, ed. Bertram, 87.

фрагментације отпора. На територији ове земље током окупације деловао је велики број, по напред изнетим карактеристикама, различитих организација. Белгијска легија, основана у августу 1940, била је највећи покрет отпора у окупираној Белгији. У политичком погледу ова организација окупљала је десничарски и ројалистички оријентисане Белгијанце и официре. У својој највећој снази током 1944. окупљала је око 54.000 људи и уживала је подршку белгијске владе у егзилу. Национални ројалистички покрет била је организација која је пропагирала још радикалније политичко-идеолошке ставове, а организовала је и пружала отпор. Основана је 1940. од стране десничарско оријентисаних католика и једног дела чланова фашистичке Рексистичке партије који нису ступили у колаборацију. На супротном крају идеолошког спектра била је Комунистичка партија Белгије која је основала Белгијску армију партизана кроз коју је током окупације прошло око 13.000 људи. Фронт независности била је друга организација која је окупљала левичарски оријентисане Белгијанце. Основана је 1941. са циљем да уједини све организације које пружају отпор без обзира на политичка уверења али без већег успеха уколико изузмемо сарадњу са левичарским покретима.⁴¹

Према процени историчара Луиса де Јонга до ослобођења првих делова територије Холандије 1944, од популације од 9.000.000 око 25.000 становника био је део организација које су пружале отпор. Неповољан географски терен за вођење герилског рата и чињеница да је окупатор у року од неколику сати могао да пошаље трупе на сваки део територије главни су кривци за овако мали број људи који је партиципирао у илегалним организацијама. Једине две предратне политичке организације које су по окупацији организовале отпор биле су Комунистичка партија Холандије и Револуционарна социјалистичка радничка партија. Поред наведених постојало је и више других организација које су се специјализовале за посебне видове отпора.⁴²

За разлику од Холанђана Грци су имали и географске услове и дугу традицију на које су могли да се ослоне приликом обликовања отпора. Најснажнији и најбројнији покрет отпора био је Национални ослободилачки фронт. Основана 1941. ова организација била је под потпуном контролом Комунистичке партије

⁴¹ Fabrice Maerten, „Belgium“, in: *Hitler*, Cooke, 33- 52.

⁴² Dick van Galen Last, „The Netherlands“, in: *Hitler*, Cooke, 189-223.

Грчке, а окупљала је поред комуниста и друге левичарске групе. Национални ослободилачки фронт основао је Грчку народноослободилачку армију која је у октобру 1944. имала око 50.000 бораца.⁴³ У јесен 1941. у Атини је основана Национална републиканска лига која је као два главна циља истакла борбу против окупатора и успостављање републике након ослобођења. Војне снаге овог покрета под командом пуковника Наполеона Зерваса имале су 1944. приликом распуштања 12.000 војника. На територији Грчке деловало је још неколико организација које су вршиле отпор, а паралелно са ослободилачким водио се и грађански рат између присталица наведених покрета отпора.⁴⁴

Изградња адекватног организационог оквира био је први корак ка стварању сваког покрета отпора. Завођење централизоване хијерархијске структуре која има тачно утврђен ланац команде био је најзаступљенији модел. Основна разлика између овог и војног модела је дистрибуција ингеренција и одговорности на локална руководства, која су унутар јасно зацртаних смерница требало да пројектују, организују и спроводе делатност на одређеној територији. Организација је заснована на принципу независних кругова који су се састојали 3–7 људи и који су били повезани само са вишим хијерархијским нивоом. Оваква поставка смањивала је изгледе да се у случају хапшења у једном кругу истрага прошири и на друге делове организације. Користећи овакву организациону поделу дански покрет отпора Холдер Данске успела је да спречи немачку полицију да након хапшења једне карице открије преостале. За правилно функционисање бројније илегалне организације било је неопходно успоставити комуникацију, субординацију и контроле између хијерархијских виших и нижих делова организације. Како указује историчар Јорген Хаеструп контакт, од особе до особе, од групе до групе, од функције до функције, од локалитета до локалитета, од илегалног света до легалног света, био је од есенцијалног значаја за функционисање покрета отпора.⁴⁵ Највећа одговорност у оваквој организационој поставци лежала је на „плећима“ чланова руководства. Идеални лидер овакве организације морао је да показује самоиницијативу, да зна да

⁴³ Charles R. Shrader, *The Withered Vine: Logistics and the Communist Insurgency in Greece 1945-1949*, Westport: Praeger, 1999, 23.

⁴⁴ Shrader, *The Withered*, 31- 32; Mazower, *Inside Hitler's*, 103- 107.

⁴⁵ Jorgen Hastrup, *Europe Ablaze: An Analysis of the History of the European Resistance Movements*, Odense: Odense University Press 1978, 355.

организује и мотивише своје људе како би спровели сваку директиву у дело али и да дисциплинује када је то неопходно.⁴⁶

Један од корака ка стварању покрета отпора је мобилизација неопходног броја и врсте кадрова. Прилив нових кадрова је неопходан и са становишта хапшења, јер покрет коме више ухапсе чланова него што је у стању да их мобилише неминовно је осуђен на опадање интензитета делатности и у крајњој линији обуставу рада. Карактеристике које би пожељни кандидат за приступање покрету отпора требало да поседује можемо груписати у две категорије: индивидуалне и професионалне. Храбар, дискретан, одан, сналажљив, стрпљив, здравог разума, интеллигентан, доступан и са високим нивоом физичке кондиције личне су особине које би потенцијални кандидат требало да поседује. Сви људи који су знали да рукују наоружањем, експлозивом, који су били у позицији и били обучени за обављање обавештајног рада, који су имали искуства у вођењу новинских редакција и писању чланака, који су овладали системом везе, који су имали приступ персоналним документима или су могли да израде лажне, који су могли да обезбеде војну опрему, санитарски материјал, животне намирнице, одевне предмете и друга неопходна средства били су драгоценци за функционисање сваког покрета отпора.⁴⁷

За разлику од легалних приликом регрутовања илегалне организације неопходно је придржавати се посебних процедура приликом пријема новог чланства. Главни кривац је окупатор који је забранио и строго кажњавао овакву делатност. Илегална организација није могла да отвори „шалтер“ на који би се пријавили сви они који су заинтересовани да приступе и морала је да буде крајње обазрива приликом пријема нових чланова. Процес прикључивања нових чланова имао је две главне процедуре: идентификација и потврда. Кадрови који су имали задатак да врше регрутацију морали су да идентификују кандидата и суптилно му приђу. Након овог корака требало је проверити да ли човек поседује неопходне личне и професионалне атрибуте. У овом процесу важну улогу игра околина самог кандидата тј. његови пријатељи и познаници који би могли да пруже

⁴⁶ Christian E. Christenson, *An Examination of World War II Resistance Movements*, phd teases: Naval Postgraduate School march 1994, 145-149; Michel, *The Shadow*, 107- 108.

⁴⁷ M.R.D Foot, *Resistance: European Resistance to the Nazis, 1940- 1945*, London: Biteback Publishing 2016, 16- 33; Christenson, *An Examination*, 54- 74.

податке ове врсте. Након евалуације личности коначну одлуку о приступању је морала да донесе виша инстанца како би се избегао фамилијарни однос.⁴⁸

Тајност је морала да буде најважнија реч у раду сваке илегалне организације тј. способност да сакрије природу својих активности и да спречи откривање њених чланова, метода, циљева итд. Ово је захтевало изградњу и примену унутрашњих процедура и правила сигурности. Коришћење шифри приликом комуникације и записивања, сакривање идентитета, пружање само најважнијих информација, учестало мењање смештаја и састајање на безбедним местима уз напред договорене лозинке и време били су део конспиративних мера које су користили покрети отпора током Другог светског рата у Европи. Руководећи кадрови били су посебно у обавези да спроводе наведене конспиративне мере.

Окупатор је вршио мониторинг над конвенционалним облицима комуникације као што су телеграфске и телефонске линије, поштански систем, што је захтевало изградњу самосталног система веза. Најзаступљенији модел била је курирска веза без које би, како указује историчар Мајкл Фут, свакодневно функционисање покрета отпора било готово немогуће.⁴⁹ За ове задатке бирани су људи који због својих професионалних дужности морају да путују учестало или су процењивани као мање сумњиви полицији попут полицајаца, свештеника, жена итд. Шифроване поруке су преношене у штампаном формату или усмено. Приликом преношења коришћени су најразличитији трикови попут смањивања текста у тој мери да је могла само под микроскопом да се прочита, или су поруке транспортоване у грудњацима и панталонама. Коришћене су и специјалне технике као што је невидљиво мастило. Примопредаја материјала вршена је на улици или у сигурним смештајима уз претходно договорену лозинку.⁵⁰

Покрети отпора који су успели да оспособе радио везу били су у великој предности јер су на брз и ефикасан начин могли да комуницирају међусобно и са савезницима. Највећа рањивост овог вида остваривања комуникације били су прислушни уређаји окупатора.⁵¹ Ово је захтевало успостављање система

⁴⁸ Christenson, *An Examination*, 44- 53; Michel, *The Shadow*, 104-106.

⁴⁹ Foot, *Resistance*, 152.

⁵⁰ Foot, *Resistance*, 151- 156.

⁵¹ Од почетка Другог светског рата Немачка је располагала са гониометрима и имала је могућност да прислушкује радио везу. Од 1943. организоване су главне пресретачке станице у Аугсбургу, Берлину, Бресту, Нирнбергу и другим местима са задатком да прислушкују 24 сата целокупну

кодирања и дешифрирања, емитовање у тачно договорено време, у кратким интервалима и са одређеним сигурносним порукама, те мењање фреквенција. Након изграђивања сигурносних процедура основно је било да људи исте доследно спроводе у дело. Једна од најдрастичнијих примера непоштовања ових мера одиграо се у Холандији. Абвер је у овој земљи успео да открије кадрове и начин шифрирања и продре у радио везу уз помоћ које је вршена комуникација са Управом за специјалне послове, чиме је отпочета операција „Северни пол“ или у јавности познатија „Енглеска игра“. Британски оператери наставили су да примају и шаљу поруке без безбедносних провера. Овакав пропуст резултирао је да у периоду од марта 1942. до новембра 1944. откривено и убијено 123 агента, број ухапшених био је вишеструко већи, а заплењена је велика количина најразличитијег материјала која је достављана авионом.⁵²

У циљу обезбеђивања несметаног рада било је неопходно идентификовати и неутралисати безбедносне претње. Уочавамо четири опасности које су вребале сваки покрет отпора: репресивне и сигурносне мере окупатора, деловање колаборациониста који су укључени у репресивни апарат, хапшења сопствених чланова и неадекватна методологија конспиративног рада. Војни и полицијски органи изводили су на дневном нивоу одређене радње које нису биле директно усмерене ка покретима отпора али су ометале њихов рад. Пунктови на излазима и улазима у насељена места, контрола средстава јавног превоза, затварање и вршење рације у одређеном делу града део су истих. Овакве препреке нису представљале већу компликацију за несметано кретање људи уколико је покрет имао подршку становништва, људе у полицији, адекватне исправе. Већи проблем био је, како указује један од чланова норвешког покрета отпора Торе Гјелсвик, када је требало транспортовати најразличитији материјал. У овој земљи Немци су у последњој фази рата успоставили велики број провера, те је преношење материјала било готово немогуће.⁵³

комуникацију која се одвијала на кратким таласима. Када пресретачка станица детектује емитовање сигнала, упућиван је телефонски позив Гестапо-у који је на лице места слао покретни гониометар. У случају да се сигнал емитује без прекида у року од пола сата полицијски органи били су на тачној адреси. Foot, *Resistance*, 160.

⁵² Foot, *Resistance*, 157- 174; Marjan Schwegman, „The Netherlands “, in: *Hitler’ s*, ed. Cooke, 143.

⁵³ Christenson, *An Examination*, 79- 94;

Неколико важних фактора је определило Немачку да тражи партнере у домицилном становништву. Чињеница да је водила сукоб на више фронтова захтевала је да што мање војних ефектива остане у позадини. Унутрашњи партнер требало је да својим ауторитетом и примером створи привид да земљом управља домаћа управа, да окупатор ради у интересу становништва, те да нема потребе да се врши отпор. Треће, и за нашу тему истраживања најважније, домаћи сарадници нису имали језичку баријеру, познавало је обичаје, људе и терен. Несагледива је штета коју може да проузрокује само један сарадник окупатора који је успео да се инфилтрира у организацију или је близак са појединим члановима. На овај начин полиција је могла да добије информације о идентитету, тајним именима припадника покрета отпора, местима и времену где се налазе, локацијама „сигурних кућа“, облицима и методама деловања. Поред сигурносних метода спроведених приликом регрутације, које смо напоменули у горњем делу рада, покрети отпора су настојали да овакве људе заплаше или физички ликвидирају. Према одређеним проценама дански покрет отпора Холгер Данске је током окупације убио око 350 полицијских доушника и људи који су били инфилтрирани у покрет.⁵⁴

Најозбиљнија претња за покрете отпора била су хапшења и саслушавања њихових припадника приликом којих су исти пружали најразличитије податке. Свака илегална организација претпостављала је да ће њени чланови услед употребе тортуре проговорити. Ово је захтевало да сви припадници располажу само са подацима који су им неопходни како би обављали своје задатке. Од важности су биле и везе у полицији, јер је покрет отпора који поседује информацију да је одређени члан ухапшен и да је проговорио могао да упозори друге делове организације које су биле у опасности.⁵⁵

Поред покрета отпора на окупираној мапи Европе бележимо примере пружања отпора чији су извршиоци или саучесници друге организације или појединац. Ову врсту отпора називамо цивилном и, како историчар Жак Семлен указује, према степену у којој мери је цивилни отпор повезан са оружаним разликујемо три типа. Први означава пружање најразличитије помоћи од стране цивилног друштва покретима отпора. На овај начин не само да су знатно оснажени капацитети

⁵⁴ Christenson, *An Examination*, 83- 88.

⁵⁵ Christenson, *An Examination*, 88- 89.

покрета отпора већ је готово немогуће замислити деловање истог без помоћи „обичних људи“. Други је комбиновање оружаног и цивилног отпора. У пракси ово би захтевало паралелно извођење оружаних акција покрета отпора и различитих грађанских непослушности од стране становништва. И трећи, самостални цивилни отпор, који „има своју унутрашњу динамику“ која је независна од војне логике и чији циљ „није уништење непријатеља већ одржавање интегритета цивилног друштва, одбране основних слобода, друштвених и политичких тековина итд“.⁵⁶

Отпор

Класификација отпора према врсти један је од камена спотицања између историчара. За нас је најприхватљивија класификација једног од најбољих познаваоца ове теме француског историчара Анри Мичела који је отпор у Европи груписао у 10 колона: пасивни отпор, намерно успоравање приликом рада, штрајкови, илегална пропаганда, спашавање непријатеља режима, обавештајна делатност, саботаже, атентати, герила и ослободилачки покрети.⁵⁷ На овом месту указаћемо на примере на овај начин категорисаног отпора, изузев герилске борбе која излази из оквира наше теме истраживања.

Окупирано становништво у предности је у односу на окупатора који нема могућност да постави по једног војника да надзире и наређује сваком члану друштва. Непознавање језика, обичаја, технички проблеми, фактори су на које је становништво могло да рачуна у случају да има амбицију да одлаже одређено наређење, сакрива артикле и преувеличава препреке које стоје на путу извршења наредбе. Велики је број примера током Другог светског рата оваквог деловања институција и становништва. Мала група париских музејских радника, настојећи да саботира окупаторову иницијативу, да претражи њихове депое у циљу проналаска уметничких дела немачког порекла иза које се крила пљачка уметнина, сакрила је највредније комаде и истакла оне мање вредности. Француски железничари губили су намерно важне папире, мењали налепнице на

⁵⁶ Žak Semlen, *Neoružani otpor*, Vojnoizdavački i novinski centar: Beograd 1989, 71, 72.

⁵⁷ Michel, *The Shadow*, 16.

вагонима како би правили застој на прузи, поштари су преусмеравали писма на погрешне адресе итд.⁵⁸

Индустријализација и економска криза током међуратног периода једни су од фактора који су увели штрајкове у свакодневни живот обичног становништва. Овај облик борбе практикован је и током Другог светског рата. Штрајковано је због лошег снабдевања, репресивних мера, ниских плата итд. Прве демонстрације у окупираној Европи изведене су на иницијативу чешког покрета отпора 28. октобра 1939. у Прагу. На дан независности изашли су грађани овога града и изразили своје антинемачко расположење. Као одговор окупатор је ухапсио све студенте који су живели у домовима и од овог броја 1.200 депортовао у логоре.⁵⁹ Окупатор је у фебруару 1941. на улице Амстердама извео 400 дечака и одраслих Јевреја и након јавног понижења транспортовао их у Маутхаузен. Као реакцију на овај догађај грађани овог града изашли су у фебруару 1941. масовно на улице и протестовали. Демонстрације су трајале три дана. Реакција Немаца било је стрељање троје демонстраната и 14 ухапшених чланова покрета отпора.⁶⁰ Револтирани одлуком да се ратни заробљеници поново врате у логоре радници у холандском граду Твенте изашли су у августу 1942. на улице и протестовали, што је изазвало талас штрајкова у земљи. Као одговор окупатор је стрељао 175 грађана и наредио одузимање свих радио апарата.⁶¹ У Француској су организовани од стране комунистичког покрета отпора и синдиката, због лоших услова, штрајкови и обуставе рада.⁶²

Јевреји, комунисти, Јеховини сведоци, масони, Роми, ратни заробљеници били су само један део прокламованих непријатеља Трећег рајха којима је требало обезбедити уточиште, набавити лажне исправе, спровести до безбедније територије итд. У спашавању Јевреја били су ангажовани најразличитији покрети, организације и слојеви друштва. У Белгији су краљица Елизабета и краљ Леополд отворено протестовали код окупационих власти против антисемитских мера, кардинал Ван Рое наредио је да се овом делу белгијског становништва помогне

⁵⁸ Michel, *The Shadow*, 197- 200.

⁵⁹ Demetz, *Prague*, 80- 83.

⁶⁰ Schwegman, „The Netherlands“, in: *Hitler' s*, ed. Cooke, 138.

⁶¹ Schwegman, „The Netherlands“, in: *Hitler' s*, ed. Cooke, 139.

⁶² Lynne Taylor, *Between Resistance and Collaboration: Popular Protest in Northern France 1940-1945*, London: Palgrave Macmillan 2000, 72- 97.

где год је то могуће. Резултат овакве акције је податак да је од 66.500 белгијских Јевреја спасено 34.000. Од овог броја у самој земљи се сакривало 25.000. Велики удео у овој акцији имао је и покрет отпора Фронт независности.⁶³ Најуспешнији пример спасавања је у Данској где је, иницијативом која је спровођена од Краља па све до најнижих слојева друштва, готово комплетна популација од 7.200 Јевреја евакуисана морем у Шведску.⁶⁴ Након капитулације Италије у септембру 1943. и доласка немачког окупатора атинској јеврејској заједници је указано да их очекује иста судбина као и солунске Јевреје (90% популације је убијено).⁶⁵ Атински архиепископ Дамаскинос је упутио протесно писмо колаборационистичкој влади и окупационој управи и саветовао свештеницима да помогну Јеврејима. Ова иницијатива био је само почетак укључивања великог броја грађанства у спасавању својих суграђана. Колаборационистички полицајци избегавали су да хапсе Јевреје, пружано им је уточиште и помагани су током бекства, многе атинске породице преузеле су јеврејску децу на чување, чиме је антисемитска политика Немачке у овом граду доживела тотални неуспех.⁶⁶

Белгијски покрети отпора настојали су и да саботирају одлазак људи на принудни рад у Немачкој. Различите групе подржане владом у егзилу обезбеђивале су новац и другу логистичку подршку за 40.000 људи који су се по овом основу сакривали.⁶⁷ Покрети отпора су у Белгији у сарадњи са СОЕ организовали мреже за спасавање савезничких војника. Најпознатија је била „Комете“ у којој је учествовало 2.000 чланова отпора и која је послала 700 људи у Шпанију до окончања окупације. У периоду од 18. јануара до 21. јула 1944. мрежа „Шелбурн“ евакуисала је 143 особе из француског региона Бретање.⁶⁸

Извођење саботажа на индустријским постројењима, рудницима, железници и другим објектима и деловима путне инфраструктуре представљало је једну од делатности којом је окупирано становништво најдиректније помагало напоре савезника у борби против Сила осовине. Комунистички оријентисани покрети отпора захтевали су од свих чланова друштва да оштећују немачку ратну машину.

⁶³ Maerten, „Belgium“, in: *Hitler*, Cooke, 43.

⁶⁴ Michel, *The Shadow*, 202.

⁶⁵ Више о спровођењу холокауста на територији Грчке у: Steven B. Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940- 1945*, Stanford: Stanford University Press 2008.

⁶⁶ Mazower, *Inside Hitler's*, 259- 261.

⁶⁷ Maerten, „Belgium“, in: *Hitler*, ed. Cooke, 40.

⁶⁸ Olivier Wieviorka, „France“, in: *Resistance*, ed. Moore, 135.

Од јуна до децембра 1941. комунистички покрет отпора у Француској извео је око 100 саботажа.⁶⁹ Без обзира на стратегију савезника, чија је суштина била да се бомбардовању пружи предност у односу на извођење саботажа, у појединим случајевима овакав вид борбе није пружао жељене резултате. Француска фабрика „Пежо“ у којој су се од пролећа 1943. производили делови за ракете „V1“ више пута је бомбардована, али безуспешно па је производња настављена. Након оваквих резултата остварен је контакт са власницима који су пристали да се експлозив постави на одређене критичне тачке. Акција је успешно изведена у новембру 1943. производња је заустављена и избегнуте потенцијалне нове жртве (у бомбардовању погинуло је 125 и рањено је 250 људи).⁷⁰ Током окупације дански покрети отпора извели су 2.680 акција већих саботажа, од чега је 800 извршено у Копенхагену.⁷¹

Европска железничка мрежа играла је огромну улогу у транспортовању важних ресурса и војних ефектива немачке ратне машинерије чиме је несметано функционисање исте било од прворазредног значаја. У периоду од 1940. до 1944. у Пољској је 1.300 композиција возова онеспособљено, а 7.000 локомотива и 20.000 вагона је уништено.⁷² Једна од најпознатијих саботажа на железници је дизање у ваздух вијадукта Горгопотамус у Грчкој. Овај вијадукт био је на прузи Атина-Солун чија важност се огледала у чињеници да је ова пруга била део линије снабдевања Ромеловог Афричког корпуса. На иницијативу Управе за специјалне операције два супротстављена грчка покрета отпора и чланови мисије ове организације подигли су га у новембру 1942. у ваздух.⁷³ На удару су се налазиле и ваздушне луке. Радници аеродрома у данском граду Алборг имали су право да унесу приликом доласка на посао само кутију са ужином. У јесен 1944. донели су одлуку да уместо ужине унесу експлозив. Подигнути су у ваздух објекти, авиони, канцеларије итд.⁷⁴

Прикупљање, обрада и правовремено прослеђивање обавештајних података био је један од најважнијих облика отпора окупираниог становништва. На

⁶⁹ Pattison, „France“, in: *Hitler*, Cooke, 82.

⁷⁰ Michel, *The Shadow*, 212.

⁷¹ Hans Kirchhoff, „Denmark“, in: *Resistance*, ed. Moore, 109.

⁷² Michel, *The Shadow*, 214.

⁷³ Michel, *The Shadow*, 215.

⁷⁴ Michel, *The Shadow*, 216.

територији окупираног дела Чехословачке деловала је обавештајна мрежа „Спарта“ која је преко девет радио пријемника, до ликвидације од стране окупатора 1941, послала у Велику Британију 20.000 порука са обавештајним подацима.⁷⁵ Према одређеним проценама 20.000 људи у 32 обавештајне групе је у Белгији извештавало о транспорту трупа, потенцијалним метама за бомбардовање, учинку након дејствовања савезничке авијације итд.⁷⁶ У Француској је уз помоћ СОЕ успостављена велика мрежа обавештајне службе. Током 1944. Шарл де Гол примао је 1.000 телеграма дневно и 2.000 најразличитијих планова недељно.⁷⁷ Војна обавештајна организација је као главну делатност у Норвешкој имала прикупљање података. Прикупљени подаци прослеђивани су у Шведску одакле су их преузимали савезници. Случај потапања бојног брода „Тирпиц“ прворазредни је пример употребе обавештајних података. Неповољни географски терен у Норвешкој пружао је могућност да се брод једино уништи када исплови. Постављено је 16 радио оператера дуж обале од Осла до Тромза који су на дневном нивоу извештавали о кретањима немачке морнарице. На основу оперативних података „Тирпиц“ је уништен бомбардовањем из ваздуха.⁷⁸

Управа за специјалне операције посебну пажњу је посветила територији Пољске и у сарадњи са Армијом крајовом разгранала обавештајни рад до те мере да је током окупације из ове земље савезницима достављено око 80.000 извештаја. Једна од најзначајнијих и најкомплекснијих операција „Ваилдхорн III“ изведена је од стране наведених субјеката. Савезничко бомбардовање приморало је Немце да изместе у новембру 1943. полигон за испаливање „V-2“ ракета у Пољску. Припадници Армије крајове успели су да предухитре Немце и лоцирају и украду једну од ракета која није експлодирала. Најважнији делови пројектила испитивани су од стране пољских научника у Варшави након чега су са документацијом послати авионом у Велику Британију.⁷⁹

⁷⁵ Vella, „The Czech Lands“, in: *Hitler's*, ed. Cooke, 65.

⁷⁶ Maerten, „Belgium“, in: *Hitler*, Cooke, 40.

⁷⁷ Wieviorka, „France“, in: *Resistance*, ed. Moore, 135.

⁷⁸ Johanson, *An Analysis*, 42.

⁷⁹ Jonathan Walker, *Poland Alone: Britain, SOE and the Collapse of the Polish Resistance, 1944*, London: The History Press 2008, 86- 114.

Како истиче психолог Лепосава Крон постоје одређене „специјалне ситуације и драматичне епизоде у којима табу убиства престаје да буде тако апсолутан и неумољив, а његови прекршиоци тако драстично кажњени и изоловани“. Рат је једна од екстремних ситуација, која утиче „да табу буде, и на социјалном и на индивидуалном плану, релативизован и у психолошком смислу, другачије доживљен и схваћен“. ⁸⁰ Основни проблем за извођење атентата нису били услови и ресурси већ питање сврсисходности оваквих акција. Без обзира на различите нивое репресије Немци су у свим окупираним територијама убиства својих припадника кажњавали оштро и у већини стрељањем талаца. У западној Европи, изузев комунистички оријентисаних покрета отпора, све друге организације избегавале су да извршавају овакве акције. ⁸¹

Приликом демонстрација комунистички оријентисаних омладинаца на улицама Марсеја немачки војници ранили су неколицину демонстраната. Као одговор чланови комунистичког покрета отпора извршили су атентат 20. октобра 1941. на фелдкоманданта Нанта пуковника Карла Холца. Два дана након убиства у знак одмазде стрељано је 48 талаца. ⁸² Највиши функционер Трећег рајха који је убијен у атентату током Другог светског рата био је Рајнхард Хајндрих, у том периоду први човек окупационе управе у протекторату. Операцију „Антипод“ извршили су у мају 1942. атентатори чешке војске у егзилу обучени од СОЕ и уз логистичку подршку чешког покрета отпора. Након смрти Хајндриха окупатор је извршио оштре репресалије у којима је убијено више стотина људи. Политика Армије крајове поводом извођења атентата била је да мете морају да буду највиши чиновници окупационе управе и да акција буде изведена на тај начин да остави снажан утисак и на Немце и на обично становништво. Једна од оваквих акција био је атентат на команданта Варшаве генерала Франца Кутчера. Након осуде од стране подземног суда Пољске и одобрења владе у емиграцији атентатори су 1. фебруара 1944. испред команде „SS-a“ убили Кутчеру и његовог возача. Као знак одмазде и кажњавања за овај злочин стрељано је 300 талаца и град Варшава кажњен је са 100.000.000 злота. ⁸³ На нишану су се, као што смо указали због свог

⁸⁰ Лепосава Крон, *Рат и колективно понашање: Оглед о социјалној и психолошкој реалности*, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2008, 26.

⁸¹ Michel, *The Shadow*, 217.

⁸² Michel, *The Shadow*, 222.

⁸³ Michel, *The Shadow*, 222.

деловања у склопу репресивног система, нашли и колаборационисти. Током окупације у Белгији је ликвидирано 850 сарадника Немаца.⁸⁴ Од маја 1943. покрет отпора у Холандији је ушао у нову фазу коју је карактерисало извођење атентата. Један од најефикаснијих атентатора била је 23 годишња девојка Хана Шафт, која је извршила више атентата на немачке војнике, холандске фашисте и колаборационисте.⁸⁵

Вршење илегалне пропаганде било је од вишеструке важности током окупације. У првој линији пропаганда је била у функцији мобилизације нових и одржавања морала, едукације и индоктринације постојећих чланова покрета отпора. Ништа мање важније није ефекат који је иста остављала на обично становништво. Подвргнуто цензури и окупационој пропаганди илегална штампа представљала је алтернативни канал информисања обичном становништву. Прве илегалне новине појавиле су се већ од првог дана окупације Белгије. До краја Другог светског рата у овој земљи из штампе је изашло око 500 различитих новина.⁸⁶ На територији Француске током Другог светског рата излазило је 1.100 различитих илегалних новина. Оно што ову земљу одваја од других је велики број гласила намењен женама. Можда чињеница, да је након позива упућеног од стране комунистичког покрета отпора преко штампе 30.000 домаћица изашло на улицу и протестовало против реквизиција хране, сведочи о могућностима и снази илегалне пропаганде.⁸⁷ Поред писане пропаганде становништво је вршило вербални деликт причајући вицеви и певајући песме у којима је исмеван окупатор. У Холандији су на верски празник св. Николе током окупације певане антинемачке песме и препричавани вицеви у којима су исмевани Немци. У овој земљи било је веома раширено и слушање забрањених радио станица.⁸⁸

Покрети отпора током окупације деловали су и као унутрашњи фактор приликом операција ослобађања своје земље. По искрцавању у Нормандију француски покрети отпора покренули су масовне саботаже на железници. У периоду од 6. до 27. јуна 1944. изведено је преко 3.000 независних саботажа које

⁸⁴ Maerten, „Belgium“, in: *Hitler's*, ed. Cooke, 41.

⁸⁵ Schwegman, „The Netherlands“, in: *Hitler's*, ed. Cooke, 143

⁸⁶ Maerten, „Belgium“, in: *Hitler's*, ed. Cooke, 42.

⁸⁷ Pattison, „France“, in: *Hitler*, Cooke, 85.

⁸⁸ Schwegman, „The Netherlands“, in: *Hitler's*, ed. Cooke, 137.

су тотално паралисале овај вид путне комуникације.⁸⁹ Током децембра 1944. Милорг, норвешки покрет отпора, дигао је у ваздух десет мостова и онеспособио функционисање железнице на месец дана.⁹⁰ Француски железничари зауставили су рад у више депоа и радионица у периоду од 25. јуна до 24. јула 1944.⁹¹ Током операције „Маркет гарден“, спроведене у циљу овладавања мостовима на важним саобраћајницама у Холандији у септембру 1944, на позив владе у егзилу 30.000 железничара ступило је у штрајк како би спречили Немце да добију појачање. Као контра меру окупатор је забранио снабдевање храном и горивом западних делова Холандије због чега је избила велика глад на чије размере смо указали у горњем делу рада.⁹² Француски покрет отпора подигао је устанак у Паризу 19. августа 1944. који је заједно са уласком трупа довео до ослобођења овог града 26. августа. Горко искуство имала је Армија крајова која је самостално подигла устанак у Варшави 1. августа 1944. Шездесет и три дана борили су се грађани овог града, али услед немогућности слања веће помоћи западних савезника и одбијања Црвене армије да споља нападне морали су да потпишу капитулацију 2. октобра 1944. Епилог је био 6.000 тешко рањених или убијених бораца и рушење 35% града у знак одмазде.⁹³

Међуратни Београд

Формирањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918, Београд постаје административни, политички центар и главни град новоосноване земље. Поделом земље на бановине, 1929. и Уредбом о устројству и делокругу рада Управе града Београда, из јануара 1930, одређено је да општине Београда, Панчева и Земуна чине посебну управну целину под надзором УГБ-а. На челу УГБ-а налазио се управник, а њена функција била је вршење опште-управне власти и државне-полицијске власти.⁹⁴ Као самоуправни орган, деловала је Општина града

⁸⁹ Pattison, „France“, in: *Hitler*, Cooke, 88.

⁹⁰ Chris Mann, „Scandinavia“, in: *Hitler*, Cooke, 181.

⁹¹ Michel, *The Shadow*, 227.

⁹² Schwegman, „The Netherlands“, in: *Hitler's*, ed. Cooke, 144.

⁹³ Више о варшавском устанку: Kochanski, *The Eagle*, 117, 277; Jan M. Ciechanowski, *The Warsaw Rising of 1944*, New York: Cambridge University Press 2002; Walker, *Poland*, 204-279.

⁹⁴ Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата. Управа града Београда 1918–1941*, Београд: Историјски архив Београда, 1995, 158–163.

Београда. Њен оперативни и административни део, Главно поглаварство Београда, састојао се од стручних служби, односно одељења, одсека и реферата, који су извршавали многобројне послове и обавезе на територији Београда. Поред наведених градских служби у Београду као административном центру била су смештена министарства, двор и друге институције Краљевине, те је његовим улицама шетала армија чиновника. Према одређеним проценама у Београду је живело и радило 26.882 чиновника.⁹⁵ Министарство војске и морнарице, Генералштаб, Команда дунавске дивизијске области, врховна инспекција, Краљева гарда, само су били део војног апарата смештеног у Београду, што сведочи о великој концентрацији „људи у униформама“.⁹⁶

У условима економски неразвијеног југословенског друштва, Београд са преко 327 фабрика можемо сврстати међу индустријске центре Краљевине. У овом граду најразвијеније су биле текстилна, пиварска, млинска и шећерна индустрија.⁹⁷ Поред наведених у Београду су постојали и погони за производњу обуће и прехранбених производа. За тему нашег истраживања од важности је истаћи да је Београд био један од центара производње папира. Индустријализација је неминовно довела и до стварања великих радних колектива.⁹⁸ Један од примера је „Београдска фабрика шећера“ у којој је пред Други светски рат радило 1.000 радника. Укупно у овом периоду у Београду било је 25.000 радника.⁹⁹

Пред окупацију у Београду је радило 29 основних школа у којима је наставу похађало 20.000 ђака. Током међуратног периода растао је број грађанских школа и гимназија. У седам мушких и седам женских гимназија ишло је 10.000 ученика и 1.000 наставника. Свеукупно у последњој школској години пред окупацију у Београду са Земунском и Панчевом било је 43.199 ученика.¹⁰⁰ Београдски универзитет био је установа која је у Краљевини Југославији у међуратном

⁹⁵ Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918- 1991*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1991, 104.

⁹⁶ Војни архив (даље: ВА), Пописник 17. (даље: П), кутија 11а (даље: к.), фасцикла (даље: ф.), документ 8 (даље: д.).

⁹⁷ *Статистички годишњак 1940*, Београд 1941, 182–183.

⁹⁸ Више о индустрији међуратног Београда у: Драган Петровић, *Историја индустрије Београда*, Београд, Српско географско друштво, 2006.

⁹⁹ *Статистички*, 182.

¹⁰⁰ Владета Тешић, „Школство у Београду (1918-1941)“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 308-309.

периоду окупљала највећи број студената (око 50% од укупног броја). На овој високошколској установи пред Други светски рат студирало је 9.800 студената од чега 7.700 мушкараца и 2.100 жена.¹⁰¹ Од овог броја највише студената је студирало на Правном факултету. Најмањи број долазио је из радничких породица - 3,3%, затим из сеоских - 22,8%, и из осталих 73,9%.¹⁰² Према подацима из *Статистичког годишњака Краљевине Југославије* за 1938/1939. највећи број студената био је православне вероисповести, 6.195, затим католичке, 931.¹⁰³ Из Дравске бановине долазило је 80, Дринске 750, Моравске 844, Приморске 343, Савске 409, Вардарске 617, Врбаске 247, Зетске 1.191 и са територије Управе града Београда 383 студента.¹⁰⁴ Поред Универзитета у Београду је била смештена и Српска краљевска академија која је представљала предводника интелектуалног и научног напретка Краљевине.

Према последњем попису становништва из 1931, Београд је имао 288.938 становника, што га је чинило највећим градом у земљи. Од овог броја 154.839 је било мушко и 134.099 женско становништво. По вероисповести у овом граду је живело: 209.449 православаца, 56.776 католика, 8.936 Јевреја, 7.395 евангелиста, 3.821 муслиман и 2.561 припадник осталих конфесија.¹⁰⁵ Социјална карта међуратног Београда била је следећа: пољопривреда, шумарство и рибарство 10.212; индустрија и занат 96.349; трговина, кредит и саобраћај 61.045; јавна служба, слободна занимања и војска 61.068 и друга занимања, без занимања и без ознаке занимања 59.724.¹⁰⁶

Оваква социјална структура наговештава да се већина становника борила да оствари основне животне услове. У Београду је у периоду од 1934–1935. године 67.000 запослених имало месечни приход испод 900 динара, 35.000 у распону од 900 до 3.000 и 18.000 више од 3.000. Када укажемо да је за минимално месечно издржавање четворочлане породице требало 2.200 динара добијамо слику о

¹⁰¹ Ђорђе Станковић, *Студенти и Универзитет 1914-1954: огледи из друштвене историје*, Београд: Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2000, 54.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ *Statistički godišnjak 1938/39*, Beograd 1939, 378.

¹⁰⁴ Исто, 381.

¹⁰⁵ Исто, 40.

¹⁰⁶ *Banovi Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon*, ur. Momčilo Pavlović i drugi, Beograd: Institut za savremenu istoriju 2019, 219.

економској подлози грађана овог града.¹⁰⁷ Већина Београђана није имала своју имовину и живела је у изнајмљеном смештају. Према подацима из 1933. од 22.000 објеката за становање, 5.000 је имало задовољавајући комфор и хигијену, 11.000 је било употребљиво и 6.000 није задовољавало ни један услов за нормалан живот. Нехигијенска насеља „Пиштољ мала“, „Јатаган мала“ пркосили су генералном урбанистичком плану и била животни простор најсиромашнијих Београђана.¹⁰⁸

За разлику од погрешне представе о међуратном Београду, коју јавност може да формира гледајући телевизијску серију „*Сенке над Балканом*“, криминалитет у Београду пред Други светски рат био је процентуално на нивоу других европских престоница. У односу на југословенско окружење попут градова као што су Љубљана и Загреб овај град представљао је безбедније место за становање. Оно што је одвајало Београд била је висока стопа убистава и чињеница да су злочини и други прекршаји извршавани у алкохолисаном стању. Велике социјалне разлике биле су идеални услови за обављање „лоповског заната“. Београђани који су живели у овом периоду памте поједине добро организоване групе које су „оперирале“ по кућама и становима.¹⁰⁹

У међуратном периоду 89% Београђана било је писмено, а штампа је била основно средство путем кога се информисала београдска јавност. На територији Управе града Београда, током 1940. године, излазила су три дневна, 43 недељна и 36 месечних листова и часописа.¹¹⁰ Југословенско новинско удружење-секција Београд имало је 1939. године 183 редовних, 49 приправних и шест ванредних чланова.¹¹¹ Од оснивања Краљевине, државни органи трудили су се да писану реч држе под контролом. Првим законом о штампи Краљевине Југославије из 1925, само је декларативно прокламован принцип слободне штампе, а назадне уредбе рестриктивног садржаја истог закона наводиле су тадашње савременике на помисао да му је било прикладније дати назив *полицијске уредбе* него закон. Допуна овог закона 1929. није подразумевала ни декларативно помињање слободе

¹⁰⁷ Богавац, *Становништво*, 106.

¹⁰⁸ Више о стамбеним условима у: Zlata Vuksanović Macura, *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu (1919–1941)*, Beograd: Klik print, 2011; Zlata Vuksanović Macura, *Život na ivici stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*, Orion art: Beograd 2012.

¹⁰⁹ Никола Крстић, *Криминалитет у Београду (1929– 1941)*, мастер рад: одбрањен 2015. на Филозофском факултету у Београду, 42- 73, 161- 168.

¹¹⁰ *Статистички годишњак 1940*, 374.

¹¹¹ Вук Драговић, *Српска штампа између два рата*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1956, I, 370.

штампе, а све рестриктивне одредбе додатно су пооштрене. Министарство унутрашњих послова имало је овлашћења да забрани улазак иностране штампе у земљу. Вређање краља и чланова краљевског дома, владара друге државе, позивање грађана на непослушност и томе слично путем овог медија било је кажњиво по Кривичном закону или Закону о заштити државе. Одлуку о забрани доносили су државни тужилац или полиција, што се у потпуности косило са појмом правне државе. Уредници су били дужни да објаве сваку исправку у наредном броју својих новина коју им власт пошаље.¹¹² У априлу 1929. образована је установа која ће својим деловањем постићи, како то закључује историчар Бојан Симић, да често њена „истина буде изнад тадашње стварности.“¹¹³ Централни прес биро (ЦПБ) имао је задатак да врши свеобухватну контролу и цензуру средстава информисања, али и да пласира пропаганду.¹¹⁴ Овај орган био је под директном контролом председника Министарског савета, а у организационом погледу састојао се од Одсека за домаћу штампу, Одсека за страну штампу, Одсека за радио дифузију и Административног одсека.¹¹⁵

Један од најважнијих задатака чиновника Пресбироа било је праћење онога што је писала домаћа и страна штампа, те извештавање државних органа о истом. Цензура штампе вршена је на два начина. Превентивну цензуру вршио је ЦПБ, државно тужилаштво и Министарство унутрашњих послова. Други метод била је забрана публикација чије је писање оцењено као противно интересима владе и владајуће странке. Недостатак довољног броја цензора био је главна препрека режиму да врши цензуру садржаја свих листова, те су се под лупом налазили највише листови из Хрватске. Од београдских листова *Време*, *Самоуправа* и *Балкан* били су под потпуном контролом режима. За разлику од наведених, *Политика* и *Правда* важили су за листове који су били најобјективнији и најинформисанији, али и који углавном нису били на линији владајуће

¹¹² Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, 302.

¹¹³ Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2007, 35.

¹¹⁴ Установа Прес-бироа није била „патент“ владајуће структуре у краљевини Југославији. У Србији она датира још од шездесетих година деветнаестог века, а посебан значај је имала током Балканских ратова и Првог светског рата. Исто, 79, 80.

¹¹⁵ Више о раду Централног прес бироа у; Исто, 79-103; Бојан Симић, „Организација државне пропаганде на Балкану током тридесетих година XX века- анализа случаја Југославије и Бугарске“, *Токови историје*, Београд, 2007/3-4, 132- 146.

номенклатуре. Без обзира на тежње режима да под контролу стави писање штампе, цензура није била потпуна и на истом нивоу током међуратног периода.¹¹⁶

Још један од канала преко којих су Београђани могли да се информишу али и буду изложени пропаганди био је радио. У октобру 1924. дозволом Министарства пошта и телеграфа то је од 24. марта 1929. Радио Београд, а од 8. марта 1936. радио станица Централног пресбириа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије или како је популарно називана „Београд II“. Програмска шема „Радио Београда“ састојала се од вести, музике, емисија које су имале политичко-идеолошке теме и хумористичког садржаја. Основни програм радио станице „Београд II“ биле су вести које су емитоване на српском и више страних језика.¹¹⁷ Пред Други светски рат у Београду је око 100.000 људи имало радио пријемнике.¹¹⁸

Међуратни полполитички пејзаж европског континента карактеришу три супростављена идеолошка концепта. Либерално-демократске вредности попут исказивања „неповерења у диктатуру и апсолутну власт, преданост уставној владавини, са или под слободно изабраном владом и репрезентативном скупштином“, владавина закона и „један скуп грађанских права и слобода који укључује слободу говора, писане речи и окупљања“ биле су темељи на којима је крајем 19. и у првим деценијама 20. века грађено европско друштво. У другој половини тридесетих година двадесетог века либерализам као доминантну идеологију најозбиљније су угрожавале две радикалне и међусобно супротстављене политичко-идеолошке појаве. Поборници комунизма „претили“ су извођењем светске револуције, завођењем диктатуре пролетаријата и успостављањем бескласног друштва. Десничарски опредељени грађани веровали су да су одређени редови, хијерархије, природни и нормални, залагали су се за државни интервенционизам унутар привреде, пропагирани расне теорије, борили се против комунизма и демократије. Сва три политичка облика имали су главна упоришта и протагонисте у режимима једних од најмоћнијих држава Европе –

¹¹⁶ Симић, *Пропаганда*, 121-144.

¹¹⁷ Мирјана Николић, *Sender Belgrad Окупацијски Радио Београд Зендер Белград: Радиофонија у Србији током Другог светског рата*, Београд: Радио Београд, 2009, 11- 15.

¹¹⁸ Пеђа Ј. Марковић, *Beograd i Evropa 1918- 1941: evropski uticaj na proces modernizacije Beograda*, Beograd: Savremena administracija, 1992, 77- 95.

Велика Британија и Француска бранили су „боје“ либерализма, Немачка нацизма и СССР комунизма. Наведено је у комбинацији са тежњама ових земаља да очувају и прошире односно поврате и освоје политичку и економску моћ компликовало и заоштравало међународне односе у тој мери да је 1939. Европа била на прагу новог сукоба.¹¹⁹

У овом контексту неопходно је указати на кључне факторе које су баштиниле наведене политичко-идеолошке идеје и на основу којих су на територији Београда имале своје присталице. Поред Радикалне, Демократска странка представљала је носиоца српског грађанског фронта о чему сведочи и велики број гласова које је освојила на свим изборима. Као и остале странке грађанске провенијенције, ни Демократска, после завођења шестојануарске диктатуре 1929, није успела да делује илегално и ушла је у период политичке апстиненције. Попуштањем стега диктатуре 1935, обновила је рад и исте године у склопу Удружене опозиције остварила добар резултат на парламентарним изборима. Политичка активност њених чланова у овом периоду била је усмерена ка постизању споразума између Хрвата и Срба око новог уставног уређења.¹²⁰ У даљем делу текста образложена су основна политичка и морална начела за која се борила ова група студената: демократско уређење, јер се „овај облик политичког уређења показао као најбољи и најпоузданији за широке слојеве народа“, слобода која ће омогућити „сваком појединцу и групама да несметано изражавају и шире своје мисли и идеје“, једнакост јер би „сви требало да имају исте објективне услове за свој развитак“,

¹¹⁹ Више о наведеним идеологијама и међународним односима у међуратном периоду у: *The Cambridge history of nineteenth-century political thought*, ed: Terence Ball, Cambridge: Cambridge University press, 2011; *The Cambridge history of twentieth-century political thought*, ed: Terence Ball, Cambridge: Cambridge University press 2008; Ernst Nolt, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd: Prosveta, 1990; Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005; *Fascism*, ed. Roger Griffin, Oxford: Oxford University press 1995; Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, Zagreb: Naprijed, 1978, knj. 1, 2, 3. Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Kontrast, 1998; Џон М. Робертс, *Европа 1880-1945*, Београд: Клиом, 2002; Erik Hobsbaum, *Doba extrema: istorija kratkog Dvadesetog Veka 1914-1991*, Beograd 2002; Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Београд: Завод за уџбенике, 2012; Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд: Завод за уџбенике, 2015.

¹²⁰ О деловању Демократске странке у међуратном периоду више: Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд: Институт за савремену историју, 1994; Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд: Филип Вишњић, 2015; Десимир Тошић, *Демократска странка 1920-1941*, Београд: Службени лист СЦГ, 2006; Коста Николић, *Историја демократске странке 1929-1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2010.

братство, јер „ће човечанство постати јединствено само кроз хуманистичку идеју међународне солидарности, да је човек човеку брат, (да) нема агресије племена над племеном, народа над народом, јер су сви људи.“¹²¹

Према истраживању Небојше Поповића, у другој половини тридесетих година „код дела елите српског грађанског друштва, почиње да превладава уверење да актуелни режим и хетерогене српске политичке странке нису у довољној мери способне да артикулишу, дефинишу и заштите српске националне интересе“.¹²² Као резултат наведеног размишљања, од стране 70 угледних јавних делатника, 15. јануара 1937. створен је Српски културни клуб. Приликом оснивања, као примарни циљ клуба истакнута је његова тежња да окупи „све оне који се интересују питањима српске националне културе“, али је већ после првих јавних иступања челних људи СКК постало јасно да је замишљен и као „место где ће се, уз учешће релевантних политичких чинилаца, артикулисати и дефинисати јединствени српски национални интереси и захтеви“. Основни циљ СКК био је ревизија споразума Цветковић-Мачек и формирање посебне територијалне целине унутар Краљевине Југославије.¹²³ Поред националних присталице СКК пропагирале су и демократске идеје „у најпотпунијем и најслободарскијем значају те речи, у смислу правог демократизма Србије краља Петра I“, „здраву и напредну“, која „проповеда идеју слободног човека у слободној држави.“¹²⁴

Конгрес на ком је основана Социјалистичка радничка партија Југославије-комуниста СРПЈ(к), одржан је у периоду од 20. до 23. априла 1919. године у Београду.¹²⁵ На конгресу је, и поред противљења одређених чланова СРПЈ(к), одлучено да се приступи Трећој интернационали-Коминтерни, светској организацији комуниста.¹²⁶ Тежњу за удруживањем са сличним циљевима,

¹²¹ *Демократ*, 1. јануар. 1940, 3.

¹²² О организацији и деловању Српског културног клуба више: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941, Друштво и држава*, Београд: Стубови културе, 1997, 506-561; Небојша Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд: Институт за савремену историју 2003; Небојша Поповић, „Српски културни клуб (1937-1941)“, у: *Историја 20. века*, 1989/1, 109-140; Биљана Шимуновић, „Матица српска и Српски културни клуб“, *Истраживања*, 1992/14, 171-181; Krešimir Regan, „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska“, *Časopis za suvremenu povjest*, 2008/2, 397-424; Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, у: *Токови историје*, Београд 2012/1, 27-51.

¹²³ Исто, стр. 214.

¹²⁴ Исто, 74.

¹²⁵ *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985, 63.

¹²⁶ Више о овој теми: Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992.

исказале су и млађе генерације новоосноване државе и већ 10. октобра 1919. године, на конференцији у Загребу, основан је Савез Комунистичке Омладине Југославије (СКОЈ). СКОЈ је са СРПЈ(к) био повезан преко делегата у партијским већима, а био је и члан Комунистичке омладинске интернационале, организације настале на идентичним принципима као и Трећа интернационала. На другом конгресу СРПЈ(к), одржаном јула-августа 1920, у Вуковару, донет је партијски програм и промењено име партије у Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Према усвојеном програму, КПЈ је, као главни циљ, пред своје чланство, ставила образовање совјетске републике, која би ступила у федерацију совјетских република.¹²⁷

На првим локалним изборима у августу 1920, КПЈ је постигла велики успех у Београду. Освојила је 3.628 гласова, око 300 више од осталих партија. Комунисти су успели да образују и општинску управу, али је она суспендована наредбом министра унутрашњих дела, Милорада Драшковића.¹²⁸ На изборима за Уставотворну скупштину, одржаним 28. новембра, КПЈ је освојила 198.736 гласова или 58 мандата.¹²⁹ Успех КПЈ на изборима био је довољан индикатор политичком врху Краљевине Југославије да једна партија, која прети да сруши све постулате тадашњег, у суштини, демократског друштва, добија све већу подршку грађана. У ноћи између 29. и 30. децембра донета је „Обзнана“, којом је до доношења устава, свака активност КПЈ стављена ван закона. Ова уредба проширена је у облику Закона о заштити државе, донетог 4. августа 1921, а КПЈ је, од тог периода до 1941, принуђена да делује илегално. Комунисти су третирани као „дефетистички елемент јер руше ауторитет власти, раде на разбијању државе, шире тенденциозне и лажне вести, позивају војску и народ на непослушност.“¹³⁰ Режим се, преко полуга власти, користио најразличитијим методама, како би потпуно елиминисао комунистичку активност.¹³¹

¹²⁷ Драги Маликовић, и Александар Растовић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС – Југославији*, Косовска Митровица: Филозофски факултет 2008, 2, 136–147.

¹²⁸ *Хронологија напредног радничког и Народноослободилачког покрета Београда*, пр. Вељко Купрешанин, Београд: Историјски архив, Београд, 1960, 131.

¹²⁹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 75.

¹³⁰ Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Београд: Институт за савремену историју, 1990, 87.

¹³¹ Ђура Ђаковић, Никола Хећимовић, Јанко Мишић, Мија Орешки, Пера Поповић, те Владимир Нешић, само су нека од имена југословенских комуниста који су страдали у обрачуну са полицијом или су извршили самоубиство под неразјашњеним околностима: Ивана Добривојевић,

Ни комунисти нису остајали „дужни“. Унутар партијских редова створена је атмосфера, посебно међу млађим комунистима, у којој се веровало да ће убиствима појединих, истакнутих представника режима, преплашити и дезорганизовати државну власт. И међу београдским комунистима је било оних, који су сматрали да би на „терор“ требало одговорити терором. Један од њих, био је и Спасоје Стејић Баћа, који је испред зграде Министарства грађевина, 28. јуна 1921, покушао да изврши атентат на регента Александра.¹³² Родиле су се и идеје, о започињању низа атентата на агенте Управе града Београда, о паљењу стадиона, на коме је требало да се одржи свесоколски слет.¹³³ Најпознатија жртва „узавреле атмосфере“, био је Милорад Драшковић, убијен у Делницама 21. јула 1921. Овакав начин борбе против режима био је изолована појава у раду КПЈ и он није добио веће размере.

Примарни правац деловања КПЈ, било је подстицање незадовољства радника, студената, ђака, жена, националних мањина и свих осталих, чији је друштвени положај у Краљевини КПЈ сматрала неравноправним, до те мере да исто доведе до избијања револуције под вођством комуниста. Инспирисани наведеним циљем, београдски комунисти су, у предратном периоду, организовали и учествовали у многим штрајковима, демонстрацијама, протестима, штампали и делили многобројне илегалне прогласе и новине, писали пароле по београдским зградама, легално оснивали разне секције, удружења студената, културно-уметничка друштва итд.¹³⁴

У периоду од 1921. до 1929, КПЈ се реорганизовала у кадровски малу, вертикално устројену, партију болшевичког типа. Главни орган КПЈ био је Централни комитет (ЦК), а његов најужи део Политбиро. ЦК КПЈ је управљао партијом, креирао партијске директиве и даље их преносио на ниже органе – покрајинске (ПК) и окружне комитете (ОК), те овим принципом, све до најнижих

Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1935, Београд: Институт за савремену историју, 2006, 259–260.

¹³² *Хронологија напредног*, 144.

¹³³ Добривојевић, *Државна*, 261.

¹³⁴ Више о овој теми: Јован Марјановић, *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*, Београд: Полит, 1964; Милољуб Васић, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 1977.

партијских органа – ћелија. Паралелно са партијском, на истој основи, уређена је и скојевска организација.¹³⁵

На територији Управе града Београда, партијском организацијом, руководио је Месни комитет за Београд. Овај орган, уједно је вршио и функцију Окружног комитета. У Београду је био смештен и ПК КПЈ за Србију, који је руководио целокупном партијском организацијом у Србији. КПЈ је створила организације у већини београдских предузећа – „Микрон“, „Икарбус“, „Рогожарски“ само су нека од њих. Поред ћелија, које су биле повезане по струковном принципу, КПЈ је имала и ћелије организоване на територијалном принципу.¹³⁶

Као што смо навели, организациона структура СКОЈ-а била је аналогна партијској структури. Месни комитет СКОЈ-а за Београд, представљао је главни орган. Поред овог органа, у Београду су били смештени и ПК СКОЈ за Србију и ЦК СКОЈ-а.¹³⁷ Вођење илегалне борбе против режима захтевало је да КПЈ успостави систем веза, илегалних станова и штампарија и дигне конспиративност на највећи могући ниво. У Београду су комунисти располагали са многобројним становима симпатизера, где су одржавали састанке, а техничким апаратом су растурали прогласе, новине и остали пропагандни материјал.

Устаљен начин одношења КПЈ према тренутним политичким и економским померањима у земљи и свету, долазио је у облику платформе. Она је била плод перцепције актуелних дешавања партијског врха, посматраних кроз призму марксистичко-лењинистичке доктрине, али, у највећем делу, и обавезе да се увек иде у корак са тренутним ставовима Коминтерне.¹³⁸ Један од најиндикативнијих примера за ову тезу представља став КПЈ према агресивној политици Немачке и Италије у периоду од 1935. до 1940. КПЈ је од 1935, била на линији стварања широког Народног фронта у који би ушле све снаге спремне да пруже отпор

¹³⁵ Више о овој теми: Николић, *Бољшевизација*, 49–84.

¹³⁶ Марјановић, *Београд*, 41–44.

¹³⁷ Више о овој теми: Vasić, *Revolucionarni*; Марјановић, *Београд*. Поред литературе, увид у предатни рад скојевске организације у Београду, даје и многобројна мемоарска грађа похрањена у Историјском архиву Београда.

¹³⁸ Прелазак у илегалу, захтевао је извор финансирања и логистичку подршку. Као прва земља социјализма и „домовина“ свих комуниста, СССР је, преко Коминтерне, помагао многим комунистичким партијама у свету, а међу њима и КПЈ. Ова помоћ огледала се у давању новца, образовању комуниста на њеној територији итд. Прихватање наведене помоћи значило је и губитак независности за КПЈ, која од тог периода све своје директиве усклађује са одлукама Коминтерне. Више о овој теми: Gligoriјевић, *Kominterni*; Nikita Bondarev, *Misterija Tito: Moskovske godine*, Београд: Ћигоја штампа, 2013.

фашистима. Под оваквом платформом, београдски комунисти организују протест против доласка италијанског Министра спољних послова, Галеаца Ђана, дочекују чехословачког премијера Едварда Бенеша, одлазе заједно са осталим југословенским комунистима у грађански рат у Шпанију итд.

Пакт Рибентроп-Молотов, потписан 23. августа 1939, утицао је на КПЈ да дијаметрално измени став према фашистичкој опасности. Формулисање нове платформе одиграло се октобра 1940. у Загребу на V земаљској конференцији. Према Резолуцији донетој на конференцији, Други светски рат означен је као империјалистички, у којем је једна страна имала за циљ „да одбрани своје колонијално царство и хегемонију коју су стекли победом у првом империјалистичком рату“, а друга „да завлада колонијама и тржиштима својих противника, да поробе независне, а нарочито мале незаштићене народе и стекну хегемонију у Европи и осталом свету.“¹³⁹ Према мишљењу Милована Ђиласа, у то време члана Политбироа ЦК КПЈ, постојале су извесне потешкоће у објашњавању ове платформе чланству, посебно напада СССР-а на Финску.¹⁴⁰

Организација која се такође залагала за драстично преобликовање југословенског друштва и државног уређења била је и Југословенски народни покрет *Збор*, основан 6. јануара 1935. Покретачка снага Збора био је Димитрије Љотић, а суштина његове политичке платформе била је борба против парламентарних странака, капитализма, а све у циљу политичког и друштвеног препорода Југославије, оствареног кроз дириговану привреду и стварање сталешке државе. Под утицајем европског фашизма и општег антикомунистичког тренда у европској десници припадници ове организације изградили су екстремно антисемитске и антикомунистичке ставове. На изборима 1935. и 1938. *Збор* није успео да освоји ни један посланички мандат, а ни да придобије већу подршку изван околине смедеревског краја.¹⁴¹

¹³⁹ Резолуција V земаљске конференције Комунистичке партије Југославије, Зајечар, 1.

¹⁴⁰ Milovan Đilas, *Memoir of a revolutionary*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973, 340.

¹⁴¹ Више о организацији Збор у: Mirko Војић, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz*, Београд: Народна књига, 1996; Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд: Народна књига, 1984; Василије Драгосављевић, Идеолошки утицај европског фашизма на ЈНП Збор (1935-1940), у: *Историјска трибина: „Истраживања младих сарадника Института за новију Србију“*, ур: Зоран Јањетовић, Београд, 2013, 993-111; Christian Kurzydłowski, The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?, у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур: Драган Алексић, Београд, 2013, 33-57.

У међуратном периоду политика је залазила у све поре друштва и она је била „занимација“ свих узраста и слојева. Подаци о организовању 105 зборава, 80 демонстрација и 16 штрајкова на Београдском универзитету од 1919. до 1939. наговештавају да су у овом периоду и београдски студенти умели да изнесу своје политичке ставове. Главни креатор овако динамичног политичког живота под аулама Београдског универзитета била је илегална КПЈ, која је успела да на овој високошколској установи изгради најјачу и најбројнију организацију.¹⁴² Поред комуниста и остали политички фактори тежили су да задобију подршку београдских студената. На Београдском универзитету пред Други светски рат деловали су студентски клубови Демократске и Земљорадничке странке, Омладинска секција Српског културног клуба (СКК), Омладинска организација Збора и Клуб студената ЈРЗ Словенски југ.¹⁴³

Све наведене организације имале су изграђену организациону структуру и методологију рада. „Нова Србадија“, „Демократ“, „Словенски Југ“, наслови су новина које су издавале и дистрибуирале омладинске организације на Београдском универзитету што сведочи да су овладали средствима и употребом пропаганде. У циљу испољавања својих политичко-идеолошких платформи омладинци су користили најразличитије методе – обустављали су наставу, блокирали зграде ове високошколске установе, физички се обрачунавали између себе и са полицијом итд. Читајући напред поменуте студентске новине и

¹⁴² Више о деловању КПЈ на овој високошколској установи и студентима комунистичке оријентације у: Милица Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета*, Београд: Полит, 1966, 1, 2; Slavoljub Cvetković, *Напредни омладински покрет и Југославији 1919-1928*, Београд: Институт друштвених наука, 1966; Vasić, *Revolucionarni; Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, уредник dr. Jovan Marjanović, Београд: Универзитетски одбор за прославу 50 година SKJ и SKOJ-а, 1970; *Београдски универзитет у предратном периоду народноослободилачком рату и револуцији*, ур: Добриша Вуловић, Београд: Центар за марксизам Универзитета, 1983, 1, 2.

¹⁴³ Више о студентима Универзитета у Београду: Милица Бодрожић, „Студентски клубови буржоаских партија на београдском универзитету 1936-1941“, у: *Идеје и покрети на београдском универзитету од оснивања до данас*, ур: Весна Ђукић, Београд: Центар за марксизам Универзитета, 1989, 2, 131-141; Milica Bodrožić, „Omladinske organizacije buržoaskih partija 1926-1941“, у: *Omladina u Antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936-1945*, Bihać: Predsjedništvo SOJ, 1969; Младен Стефановић, „Сукоби љотићеваца са напредним студентима Београдског универзитета (1935-1941)“, у: *Идеје*, ур: Ђукић, 2; Branislav Gligoriјевић, „Napad lјoticеvaca na studente tehničkog fakulteta u Beogradu 1940. i rasturanje lјoticеvog „Zbora““, у: *Istorijski glasnik*, Београд, 1963, 52-81; Вељко Ђурић, „О сарадњи револуционарног студентског покрета и земљорадничке студентске омладине на Београдском универзитету 1933-1929. године“, у: *Београдски*, ур: Вуловић, 218-231; Раде Ристановић, „Идеолошка оријентација чланова Клуба студената ЈРЗ Словенски Југ“, у: *Токови историје*, 2016/1, 143- 164; Раде Ристановић, „Организовање демократске омладине на Универзитету у Београду (1939- 1941)“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 2017/3, 51- 78.

анализирајући деловање студентских организација стичемо утисак да је београдска омладина умела да препозна најважније друштвено-политичке проблеме, да искаже своје мишљење и бори се за своје идеале.

„Радо Србин иде у војнике, Где зелене бере ловорике. Борба њему забава је драга, Још милије саломити врага“, стихови су песме из друге половине 19. века која је била слушана и у међуратном периоду, а која најсликовитије сведочи о популарности овог позива међу Србима и перцепцији у грађанству о људима у униформи. Основа борбеног морала војника Краљевине представљао је патриотизам, а југословенство и оданост отаџбини усађивани су у војним академијама и другим војним школама.¹⁴⁴ Примери министара генерала Петра Живковића, Стевана Хацића, Душана Трифуновића, Милана Недића, Светислава Милосављевића Тисе, указује да су „војници“ били цењени и од стране управљачких структура и да се нису устручавали да обављају „невојничке“ задатке. Поред званичног уплива војске у дневно-политичке ствари, упркос чињеници што им је забрањено било да партиципирају у политичком животу, међу припадницима војске Краљевине Југославије постојали су појединци и групе, унутар пре свега официрског кора, који су, како примећује историчар Миле Бјелајац, „биле предодређене да се мање или више, формално, а још чешће неформално“ мешају „у политички живот и тиме руше уставна ограничења“. И политичке странке демократске и десничарске идеолошке оријентације имали су своје „омиљене војнике“.¹⁴⁵ Комунистичка партија Југославије није успела значајније да се инфилтрира међу војнике што указује да је овај део становништва био антикомунистички расположен.¹⁴⁶

„Национална демобилизација“ и „политичка нехомогеност“ два су кључна фактора која су спречавала јачу социјалну кохезију становништва српске националности. Уједињење 1918. артикулисано је као решење српског питања, дошло је до пражњења националног набоја карактеристичног за претходне периоде, као резултат страдања током Првог светског рата уследила је биолошка исцрпљеност, што је свеукупно увело националну вертикалу овог народа у

¹⁴⁴ Миле Бјелајац, „Дјелатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, у: *Војноисторијски гласник*, 1990/1, 227.

¹⁴⁵ Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918- 1941.: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004, 23.

¹⁴⁶ Исто, 227- 246.

хибернацију.¹⁴⁷ Из овог стања Срби су почели да се буде услед појаве прве веће унутрашње опасности. Образовање Бановине Хрватске пробудило је српску интелигенцију о чему сведочи податак су након овог догађаја Слободан Јовановић и Димитрије Љотић разматрали могућност стварања заједничке странке.¹⁴⁸ Поједини истраживачи истичу као кохезивне факторе српског грађанства у међуратном периоду „веру у либералне вредности и једнакост, неприкосновеност приватне својине и слободне конкуренције“.¹⁴⁹

Антигерманско расположење био је још један од фактора који је повезивао становништво српске националности. Искуства Првог светског рата резултирала су и да је немачки народ био негативно сагледаван у јавности. Како указује писац Драгиша Васић створио се осећај страха од супериорности и агресивности ове државе.¹⁵⁰ Овај фактор утицао је и на формирање узора, те је српска интелигенција у већини пружала предност британском над немачким. Ово је најочљивије на примеру заједничких друштава. У Београду је деловало једно југословенско-немачко удружење, а три „англофилска“ друштва.¹⁵¹ Током овог периода повремено испливалало је на површину антинемачко расположење Београђана. Немачке обавештајне структуре забележиле су антинемачке демонстрације приликом прославе Дана Лужичких Срба у Београду у јануару 1927.¹⁵² Како на основу немачких извора указује војни историчар Далибор Денда успеси Вермахта на западном фронту у мају 1940. „изазивали су праву панику међу југословенским грађанима“. Под оваквом атмосфером Немачка је перципирана као непријатељ у националистичким круговима, међу државним

¹⁴⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939- 1945*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar 1992, 22.

¹⁴⁸ Dr. Ljubo Boban, *Sporazum Svetković-Maček*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1965, 218-231; Небојша Поповић, „Српски кутурни клуб (1937-1941)“, 120-131; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Београд: Институт за новију историју Србије 2015, 47.

¹⁴⁹ Наташа Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941- 1944*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, Београд 2016, 41.

¹⁵⁰ Више о перцепцији Немачког народу у српској јавности у: Andrej Mitrović i drugi, *Srbi o Nemcima*, Beograd: DBR International publishing 1996.

¹⁵¹ За детаљније податке о деловању наведених друштва и културном утицају Велике Британије и Немачке на београдску елиту, читаоце упућујемо на истраживање историчара Ранке Гашић: Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi: Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918- 1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2005.

¹⁵² Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925- 1938)*, докторска дисертација: Универзитету у Београду, Филозофски факултет Београд 2017, 483.

чиновницима и припадницима војске.¹⁵³ Указали смо да је цензура обухватила сва средства јавног информисања у Краљевини Југославији. Компликован међународни положај захтевао је и да се филтрирају вести из иностранства. Упркос овој чињеници Београђани су могли да читајући дневну и периодичну штампу прате долазак нациста на власт, прогон Јевреја, комуниста и других политичких, идеолошких и расних непријатеља, формирање првих логора, агресивну спољну политику итд.¹⁵⁴

Колико су догађаји одиграни у овом граду били од пресудног значаја за живот целе земље, сведоче дешавања из марта месеца 1941. године. Краљевина Југославија је тих дана стављена на велико искушење. Од Југославије захтевано је да се придружи својим комшијама, Румунији, Мађарској и Бугарској и приступи Тројном пакту, а за узврат је Краљевини гарантован територијални интегритет и суверенитет и да ће се, приликом утврђивања граница на Балкану, узети њен интерес у обзир. Свестан тешке ситуације у којој се земља налазила, и чињенице да Велика Британија није у стању да пружи озбиљнију помоћ, државни врх на челу са Кнез Павлом Карађорђевићем донео је одлуку о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. Одлука је обнародована 25. марта 1941. године у бечком дворцу „Белведере“.¹⁵⁵

Без обзира на то што је донета одлука била плод прагматичне политике владе и Кнеза Павла, показаће се убрзо да иста није била израз воље народа, у већини, а ни одређених кругова у војсци. У ноћи између 26. и 27. марта, пучисти, предвођени ваздухопловним генералом Душаном Симовићем, врше државни удар, обарају владу Цветковић-Мачек, а кнеза Павла изручују Енглежима. Власт је предата краљу Петру II Карађорђевићу и образована је влада коју је предводио генерал Симовић.¹⁵⁶

¹⁵³ Далибор Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933- 1941*, докторска дисертација одбрањена: Филозофски факултет Београд 2016, 489.

¹⁵⁴ Више о овој теми у: Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma: Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933- 1941*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava 2010; Rade Ristanović, „Invazija na Poljsku 1939. iz perspektive beogradske štampe“, у: *Jugosvenesko- Poljski odnosi u XX Veku*, ur. Momčilo Pavlović i drugi, 123- 139; Раде Ристановић, „Београдска периодична штампа о почетку Другог светског рата“, у: *Токови историје*, 2015/ 2, 57- 71.

¹⁵⁵ *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović, Momčilo Zečević, Beograd 1985, 56.

¹⁵⁶ Vjelajac, *Generali*, 61- 64.

Најмасовнији изливи народног незадовољства одиграли су се 27. марта. Процењује се да се на само једном београдском тргу сакупило око 100.000 грађана.¹⁵⁷ Против кога су биле уперене демонстрације и на који начин су се одвијале, јасно видимо из дела извештаја немачког посланика у Београду, Фон Херена, који је упутио Министарству спољних послова своје земље: “Од раних јутарњих часова београдским улицама промичу огромне поворке демонстраната на челу са националним заставама. Међу демонстрантима је највише омладине и радника. Осим одушевљеног клицања новом краљу Петру II, чули су се и повици; 'Доле пакт', 'Доле издаја', 'Доле Павле'. До највећих изгрета до сада дошло је испред немачког Бироа за унапређење односа с странцима чији су излози демолирани. Улице које воде до немачке амбасаде обезбеђене су јаким одредима војске.”¹⁵⁸

Потписивање Тројног пакта прву реакцију изазвало је међу демократски оријентисаном омладином. Чињеница да су и припадници *Студентског демократског клуба* и *Омладинске секције СКК* учествовале у демонстрацијама које су се одиграле 24, 25, и 27. марта 1941. показатељ је да је овај део београдске омладине био спреман да са речи пређе на дела.¹⁵⁹ У овом периоду долази до заједничког деловања *Студентског демократског клуба* и *Омладинске секције СКК*. Према сведочењу Десимира Тошића припадници наведених студентских организација били су иницијатори меморандума који су потписали и чланови студентских клубова Радикалне странке и Југословенске националне странке, а у коме је захтевано „да се не приступи Тројном пакту.”¹⁶⁰ Круна ове сарадње била је

¹⁵⁷ Petranović, *Srbija*, 75.

¹⁵⁸ 27. mart 1941. *tematska zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović, Nikola Žutić, Beograd 1990, 554.

¹⁵⁹ Више о пучу и демонстрацијама 27. марта 1941. у: Више о 27. марту: 27. mart 1941, Petranović; *Зборник радова Округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике“*, Београд 2003; 27. март 1941. *седамдесет година касније: зборник радова са међународне научне конференције*, (ур. Момчило Павловић, Ивана Пантелић), Београд 2012; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941. године*, Београд: Институт за савремену историју, 2007; Zoran Janjetović, „27. оџјак 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice”, *Časopis za suvremenu povjest*, 3/2006, 1013–1029; Milan Koljanin, „Pogled iz Vašingtona na martovske događaje 1941. u Beogradu”, *Istorija 20. veka*, 2012/1, 77–88.

¹⁶⁰ У примарним изворима и периодици изузев једног прогласа нисмо уследили да пронађемо више података о овој организацији, што нас је приморало да се ослонимо на сећања савременика Десимира Тошића и Димитрија Ђорђевића. Десимир Тошић, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат“, у: *Токови историје*, 2006/3, 255; Димитрије Ђорђевић, „Казивање о једној генерацији српске омладине“, *Равногорска омладина у рату 1941-45*, ур. Душан Милошевић, Београд: Удружење војника југословенске војске, 1999, 1, 12-14.

оснивање *Омладинског фронта за одбрану отаџбине* (О.Ф.З.О.О) 26. марта у који је поред чланова наведених организација ушла омладина Народне Радикалне странке, Југословенске националне странке, Земљорадничке странке, Савеза Сокола, Народне одбране, Привредника, Удружења старих четника, Кола српских сестара, Београдског одбора средњошколаца и Београдске трговачке омладине. Овај *Фронт* имао је за циљ „окупљање свих националних снага наше омладине и уједињавање њених напора у циљу одбране и очувања нашег највећег добра националне слободе и државне независности.“¹⁶¹ У првом прогласу чланови О.Ф.З.О.О оштро су напали владу Цветковић-Мачек, изјаснили се против приступања Југославије Тројном пакту и захтевали: „владу националне слоге и одбране, која ће спречити анархију и ујединити све народне снаге у циљу очувања наше слободе и независности.“¹⁶²

И све политичке организације демократске оријентације отворено су устале против Тројног пакта. У „предвечерје“ потписивања Тројног пакта Београдом су почели да круже леци у којима је упозоравано да „влада спрема издају“ и да треба да се потпише уговор „који значи сигурну и срамну смрт нашој држави, нашој слободи и нашем народу“. Грађани овог града позивани су да покажу да су достојни својих предака и упозоравани да не смеју „бити гори ни од Косовских јунака, ни од Карађорђевић устаника“.¹⁶³ Како указује историчар Александар Лукић водећи људи Републиканске странке нису крили своје незадовољство приступањем Тројном пакту.¹⁶⁴ Црквени великодостојници у потпуности су поздравили демонстрације од 27. марта и прихватили пуч.¹⁶⁵

Са политичком платформом формулисаној на V земаљској конференцији КПЈ је дочекала и мартовска дешавања 1941. али увидевши таласање широког слоја становништва београдски комунисти су донели одлуку да не остану по страни и учествовали су у демонстрацијама од 25, 26. и 27. марта.¹⁶⁶ Спонтано учествовање

¹⁶¹ *Српски глас*, 27. март 1941, 3.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ А. Ј, Србија I/ 45.

¹⁶⁴ Александар Лукић, *Југословнска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одбрањена: Београд 2017, 378.

¹⁶⁵ Petranović i drugi, 27. mart, 395.

¹⁶⁶ Наша историографија, нажалост, још увек није на прави начин одговорила на питање каква је била улога КПЈ у дешавањима око 27. марта. Постоје истраживачи, као што је историчар Никола Жутић, који тврде да постоје озбиљне индиције да је СССР радио на рушењу намесничког режима

се до поподнева 27. марта претворило у организовано. На многим местима комунисти су држали говоре окупљеној маси, избачене су пароле: Савез с Русијом – Војска с народом, - Народ с Русијом, - Доле пакт, - Бранићемо земљу, - Живот за слободу, - Живела слобода, - Живела народна војска итд. Према сведочењу Василија Бухе оваква реакција београдских комуниста није наишла на одобравање Јосипа Броза Тита. На састанку у Загребу на коме су присуствовали именовани Буха, Броз и Митра Митровић први човек КПЈ је „љутито треснуо руком од сто“ и констатовао да их је ухватила „вртоглавица“. Како закључује Буха, Броз је био на становишту да КПЈ не треба да јавно изражава свој став у том моменту, већ „када се прилике потпуно буду искристализовале“.¹⁶⁷

Немачки званични и незванични обавештајни канали извештавали су да је саобраћајни биро у потпуности разлупан, да је немачка застава спаљена, да су службеници овог посланства нападани, да четници иду од врата до врата станова у којима живе Немци и исте обележавају крстом итд.¹⁶⁸

Обезбеђивање немачке амбасаде била је једна у низу мера, које је нова влада, на челу са Душаном Симовићем, спроводила у намери да Немцима прикаже пуч као проблем интерне природе, који неће утицати на вођење спољне политике Краљевине. Овакви потези нису на Хитлера деловали довољно убедљиво. На конференцији од 27. марта, својим сарадницима саопштава одлуку о разбијању Југославије. Исто вече потписује Директиву бр. 25, која је представљала општи операцијски план немачких снага за напад на Краљевину Југославију. Предвиђено је да немачки напад иде из два правца, с простора Ријека-Грац и простора Софије, општим правцем према Београду, који је требало да буде бомбардован даноноћно. За напад на Југославију сконцентрисане су снаге од укупно 52 дивизије (24 немачке, 23 италијанске и 5 мађарских) и укупно 2.236 авиона.¹⁶⁹

кнеза. Павла Више о овој теми: Nikola Žutić, „27. mart i ideologije“, u: *Istorija 20. veka*, Beograd 2003/1, 56. Svetozar T. Vukmanović, *Revolucija koja teče: memoari*, 1, Zagreb: Globus, 1982.

¹⁶⁷ Ову изјаву Василије Буха је дао у Београду приликом саслушања након хапшења 1943. пред иследницима Специјалне полиције. Овакве околности и садржај преосталих делова саслушања определили су нас да јој пружимо поверење. Историјски архив Београд (даље: ИАБ), Збирка грађе о радничком покрету и Народноослободилачком покрету у Београду (даље: ЗГРНБ), 3252/д-xxxI-1182.

¹⁶⁸ Денда, *Југословенска војска*, 616.

¹⁶⁹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, Beograd: Partizanska knjiga, 1983, 2, 30–88.

Југословенска влада, иако упозорена са више страна, бојажљиво је изводила припреме за одбрану земље. Уместо објављивања опште мобилизације, наређено је активирање јединица по мирнодопском принципу. Одлучено је да, у случају ратног стања, Београд, Загреб и Љубљана буду проглашени за отворене и небрањене градове.¹⁷⁰ Војска Краљевине Југославије имала је на располагању бројчано мање и неупоредиво технички инфериорније снаге, које су се састојале од 31 дивизије и 416 авиона.¹⁷¹

Заузимање Сипа на Дунаву, у ноћи између 5. и 6. априла, од стране једне ојачане немачке получете, означило је почетак рата. У зору 6. априла, 4. немачка ваздухопловна флота започела је бомбардовање Београда. Први талас трајао је од 6.30 до 8.00 часова и у њему је учествовало 234 бомбардера праћених ловачким авионима. Погођене су зграде Главног генералштаба и Војне академије, двор на Дедињу и многи други објекти. Већину Београђана први талас је ухватио на спавању. Пробуђени детонацијама бомби, покушали су да пронађу уточиште у селима око Београда. Истог дана нацисти су бомбардовали Београд још три пута. Пилоти шестог ловачког пука, који је био задужен за одбрану Београда, исказали су велику храброст и успели да оборе 10 немачких авиона.¹⁷² Београд је гађан још 7, 8. и 12. априла, а укупан ефекат бомбардовања био је поражавајући по његове грађане и инфраструктуру.¹⁷³

Копнене групе Вермахта напредовале су незаустављиво и већ 7. априла ушле у Скопље, а 10. априла у Загреб. Према Београду су надирале 11. оклопна дивизија и јединице 41. корпуса, што је натерало југословенску Врховну команду да нареди повлачење трупа, одређених за одбрану главног града. Повлачећи се, дигле су у ваздух мостове на Дунаву и Сави код Београда. Улазак извиђачке групе капетана Клингенберга, садржане од девет војника, припадника СС дивизије Дас Рајх (Das Reich), 12. априла у Београд, за његове грађане представљао је завршетак Априлског рата и почетак окупације.¹⁷⁴ На окончање рата, ни остали грађани Краљевине нису чекали много дуже. Краљ и влада напустили су 14. и 15. априла земљу, претходно овластивши генерала Данила Калафатовића да води

¹⁷⁰ Исто, 223–239.

¹⁷¹ Исто, 250, 270.

¹⁷² Исто, 289–293.

¹⁷³ *Бомбардовање Београда 1941–1944*, Београд: Историјски архив Београда, 1975, 23.

¹⁷⁴ Terzić, *Slom*, 404.

преговоре са немачким званичницима око примирја. Од жеље за постизањем примирја, остао је само наслов на документу „Одредбе о примирју“, који је потписан 17. априла у Београду, у згради Чехословачког посланства, а чија је садржина значила потпуну и безусловну капитулацију.

ПОГЛАВЉЕ I

„КО ЗНА ЗА ЧОЈСТВО, НЕ ТРЕБА МУ ТРОЈСТВО“ – ЦИВИЛНИ ОТПОР

1.1. REICHFESTUNG BELGRAD (ТВРЂАВА БЕОГРАД): ОРУЖАНА СИЛА, РЕПРЕСИВНА ПОЛИТИКА И ПРЕВЕНТИВНЕ МЕРЕ, ЖИВОТНИ УСЛОВИ

1. 1. 1. Оружана сила окупатора

Након сламања противника поставило се питање шта са заузетом територијом. Критеријуми, којима се Трећи рајх водио приликом поделе, били су уважавање територијалних аспирација Италије, Мађарске и Бугарске, као земаља савезника, обезбеђивање првенства експлоатације свих ресурса поражене Краљевине у корист потреба Немачке и кажњавање „српске злочиначке клике“. Наведени параметри су резултирали потпуним распарчавањем Краљевине Југославије. Немачка је анектирала словеначке делове Крањске и Штајерске. Италијанске трупе окупирале су територију око Љубљане и велики део обале Јадрана. Албанији, која је била под италијанским протекторатом, припојен је већи део Косова и западна Македонија. Мађарској су припали Бачка, Барања, Међимурје и Прекомурје. Највећи део Македоније и југоисточна Србија припали су Бугарској. На осталом делу територије Бановине Хрватске, Босне и Херцеговине и Срема створена је на усташким начелима Независна Држава Хрватска.

Област Србије сведена је на територију коју је у великој мери заузимала пре балканских ратова. Стављена је под немачку окупациону управу којом је руководио Војни заповедник Србије. У организационом погледу ова инстанца била је подељена на Војни у Управни штаб. Делокруг рада Војног штаба је био да извршава војно-политичке задатке. Управни штаб био је највиша инстанца у окупираној Србији која је руководила пословима цивилне управе. Окупациони чиновници овог штаба на челу са Харалдом Турнером имали су задатак да одржавају ред и сигурност, усмеравају и врше контролу домаће управе, доносе правне легислативе итд. У административном погледу територија под командом Војног заповедника Србије подељена је на четири војноуправне области у чијим

је средиштима формирана фелдкомандантура. На подручјима фелдкомандантура основане су крајскокомандантуре, које су се делиле на ортскокомандантуре.¹⁷⁵

Заговорници стварања „новог светског поретка“ били су свесни важности Београда као административног, индустријског и политичког центра и раскршћа путева. О наведеном најбоље сведочи план који је државни секретар Штукарт (*Schtuckart*), почетком јуна месеца 1941, изнео о организовању „Београда као тврђаве Рајха“ (*Reichfestung Belgrade*), према којој је бившу престоницу Краљевине Југославије и њено залеђе требало населити немачким живљем, како би он постао снажан гарнизон са задатком да осигура Немачкој политички, војни и саобраћајни положај на Дунаву, према Србији, Хрватској, Румунији и Бугарској. Ови планови до краја Другог светског рата нису доживели своју реализацију.¹⁷⁶ Осигуравање реда и мира у Београду био је један од приоритетних задатака окупационе управе.

Фелдкомандантура 599 била је обласна команда која је, на територији Управе града Београда, вршила окупациону власт. Команда се сместила у зграду „Радио Филипс“, према свему судећи половином априла. На њеном челу налазио се Ернст фон Кајзенберг (*Ernst von Kaysenberg*), а састојала се из командног штаба и управне групе. На располагање јој је стављен ратни суд, војни затвор и један вод војне полиције. Са развојем окупационог система, при овој обласној војноуправној команди, формиран су Уред за контролу цена, испостава Полиције и Службе безбедности и постављени Опунмоћеник за привреду (*Generalbevollmächtigte für Wirtschaft in Serbien*), Референт за штампу и пропаганду итд. Убрзо је добила и назив Команда града Београда (*Stadtkommandantur Belgrade*), а потчињене су јој 834. и 838. крајскокомандантура (*Kreiskommandantur*).¹⁷⁷

Београдска фелдкомандантура је вршила управу и надзор над свим објектима и установама, који су реквирирани за становање и смештај многобројних

¹⁷⁵ Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, u: *Tokovi istorije*, 1999/4, 144–150.

¹⁷⁶ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksi*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991, 101–105.

¹⁷⁷ За ове потребе, формирана је Гарнизонска чета, која је, такође, могла деловати као алармна. Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd: Istorijiski arhiv Beograd, 1979, 84–86.

окупаторских јединица на територији окупиране УГБ.¹⁷⁸ До напуштања јединица посебне зоне осигурања, обезбеђење је вршила командна група и за те потребе располагала са 562. и 920. ландесицен батаљоном (*Landeschützen Bataillone*).¹⁷⁹ По њиховом напуштању, ове задатке преузели су: један пешадијски пук, 64. резервни батаљон немачке полиције поретка, један до два ландесицен батаљона, једна до две чете војне полиције.¹⁸⁰

Команда града Београда вршила је контролу градске територије, а ради лакшег патролирања и чувања разних објеката територија Београда подељена је на седам стражарских одсека (*Wache*). Сваки одсек био је потчињен команди одсека (*Abschnittskommando*). За наведену сврху коришћен је један пешадијски пук, ојачан једним до два ландесицен батаљона. Од јуна 1941. до пролећа 1942, ове задатке врши ојачани 734. пешадијски пук немачке 704. дивизије. Сваки одсек, у зависности од величине територије коју контролише и броја објеката који обезбеђује, имао је на располагању до две пешадијске чете.¹⁸¹ Остатак јединица сачињавале су резерву Оперативног штаба страже (*Einsatzstab Wache*), спремног у сваком тренутку да реагује у случају потребе. Крајем 1942. органи немачке полиције преузели су у највећој мери послове из делокруга одржавања поретка, што је довело до смањивања броја војника. Према истраживању Мухарема Креса током 1944. за територију Београд била су задужена два ландесицен батаљона и једна чета војне полиције.¹⁸²

Територија Београда је у то време била подељена на 16 квартава под јурисдикцијом Управе града Београда. Шест стражарских одсека покривали су подручје по два кварта, а седми четири кварта и то: I одсек подручје II и III кварта, II одсек подручје IV и V кварта, III одсек I и X кварта, IV одсек територију VIII и IX кварта, V одсек територију VI и VII кварта, VI одсек територију XI и XV кварта, док је VII одсек покривао територију XII, XIII, XIV и XVI кварта.¹⁸³

¹⁷⁸ Исто, 87.

¹⁷⁹ Успешно окончање војних операција и припреме за напад на СССР створили су услове да се крајем априла започне са повлачењем јединица Друге армије генерала Вајкса (Weichs) из окупиране Србије. На њихово место доведене су 704, 714, и 717. дивизија и распоређене на територији Србије, а 718. на територији НДХ: Небојша Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и командант Србије“, у: *Лесковачки зборник*, 2006/50, 263–264.

¹⁸⁰ Кreso, *Нјемачка*, 87.

¹⁸¹ Небојша Ђокић, „Војно управни“, 264.

¹⁸² Кreso, *Нјемачка*, 87, 88.

¹⁸³ Исто, 88.

Посадне јединице, које су на територији окупиране Србије замениле оперативне, тешко би се могле назвати најелитнијим јединицама Вермахта. Биле су попуњене војницима средњих година (рођени у периоду 1907–1913), који су, у већини, након мобилизације, завршили само индивидуалну обуку. Тек по доласку у Србију, ове јединице добиле су по једну батерију од заплењеног артиљеријског наоружања.¹⁸⁴

Окупатор чији је заштитни знак био темељна припремљеност није ступио на југословенски простор без неопходног предзнања акумулираног радом разгранатих обавештајних служби. За територију Краљевине Југославије, у другој половини 30-их година XX века, створене су две јаке и добро организоване обавештајне мреже. Прва је била под ингеренцијом војне обавештајне службе (*Abwehr*), а друга под партијско-полицијском, у оквиру Главне управе безбедности Рајха (*Reichssicherheitshauptamt – RSHA*). Њихови центри били су у аустријским градовима Бечу и Грацу.¹⁸⁵ Поред центара у иностранству, Немци су развијали широк обавештајни рад и преко функционера СС-а, мајора Ханса Хелма и Карла Крауса. Хелм је послат у Београд 1938, по тајном договору о размени искустава у борби против комунизма и спречавању усташке терористичке делатности, потписаном између Министра унутрашњих дела, Милана Аћимовића и СС-генерала, Рајнхарда Хајдриха (*Reinhard Heydrich*), шефа полицијско-безбедносног апарата Немачке. Краус је 1939. постављен у немачки саобраћајни биро (*Verkehrsbureau*), а потом у посланству за привредног саветника. Ово је била само маска преко које је Краус створио главни обавештајни пункт за целу Југославију.¹⁸⁶

По доношењу одлуке о нападу на Југославију организована је Оперативна група Полиције безбедности и Службе безбедности која се делила на ниже организационе јединице, Оперативну команду Полиције безбедности и Службе безбедности (*Einsatzkommando SiPo und SD*). Имале су задатак да врше обавештајну и егzekутивну делатност. У априлском рату наступале су заједно са осталим јединицама Вермахта и вршиле хапшења непријатеља „новог светског

¹⁸⁴ Исто, 263–264.

¹⁸⁵ Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, u: *Istorija 20. veka*, Beograd 2011/3, 143–144; Денда, *Југословенска*, 423–429.

¹⁸⁶ Исто.

поретка“ по претходно састављеном списку од 3.000 људи.¹⁸⁷ Окончањем Априлског рата Оперативна група полиције смештена је у Београд, а на њено чело доведен је СС-пуковник др Вилхелм Фукс (*Wilhelm Fuchs*). Своју делатност свела је на територију окупиране Србије и постала директивна и надзорна установа. Наведену функцију Оперативна група полиције обављала је, углавном, преко Гестапо-а (*Geheime Staatspolizei – Gestapo*) тајне државне полиције.¹⁸⁸ На челу београдске испоставе Гестапо-а био је Ханс Хелм. У Београду је формирана и Оперативна команда полиције, која је углавном обављала оперативно-егзекутивне функције. На њеном челу нашао се Карл Краус, а била је подређена Оперативној групи за Југославију. Номинално овај обавештајно-полицијски орган био је подређен војноуправном команданту Србије, а у стварности одговарао је централни РСХА у Берлину.¹⁸⁹ Немачке полицијске службе биле су, првобитно, смештене у згради Министарства правде у Улици краља Милана, да би, након неколико месеци, биле премештене у Ратнички дом у Улици Браће Југовића. Њихов персонал у овом периоду био је углавном млађе старосне доби који није располагао потребним искуством за рад ван граница Немачке. Имао је мали број стручњака, који нису могли да надоместе ниски ниво апарата у целини.¹⁹⁰

До реорганизације полиције долази почетком 1942. указом Адолфа Хитлера о именовану Аугуста Мајснера на место Вишег вође СС и полиције. Под његовом ингеренцијом били су Заповедник полиције поретка (*Befehlshaber der Ordnungspolizei*, скраћено: *BdO*) и Заповедник полиције безбедности и Службе безбедности (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst*, скраћено: *BdS*).¹⁹¹ Полиција поретка вршила је општу полицијску службу под командом Андреаса Маја. У другој половини јануара 1942. Заповедник полиције безбедности и Службе безбедности на чијем челу је био Емануел Шефер преузела је дужности организација које су водили Хелм и Краус. У овом периоду ојачан је

¹⁸⁷ Koljanin, „Struktura i delovanje“, 147.

¹⁸⁸ Гестапо је формиран 1933. као политичка полиција Баварске покрајине, а од 1936. ушао је у јединствену тајну државну полицију Рајха, од када има ингеренције над поступком сузбијања и откривања политичких непријатеља, обављања контраобавештајних задатака у односу на деловање страних шпијуна итд. Посебна пажња придавала се сузбијању комунистичке делатности: Branislav Božović, *Nacistička obaveštajna služba*, Београд: Оделjenje за организацију и стручно образовање службеника SDSUP-а, 1963, 140–144.

¹⁸⁹ Koljanin, „Struktura i delovanje“, 149.

¹⁹⁰ Исто, 151.

¹⁹¹ Више о овој теми: Bojan Dimitrijević, „General SS i policije August Majsner i srpski sistem bezbednosti 1942- 1943“, u: *Istorija 20. veka*, 2010/3, 69- 83.

персонал и кадровски и бројчано доласком 700 службеника. Од овог броја 300 је било на дужности у Београду. Организациона структура БДС-а састојала се од шест одељења. Прво и Друго одељење водило је персоналне и административне послове и целокупно новчано пословање. У надлежности Трећег одељења била су правна питања, административно устројство, унутрашњи политички проблеми итд.¹⁹² Пето је имало у делокругу рада послове криминалне полиције али није развијало широку делатност јер је овај посао успешно обављала УГБ. Задатак да врши обавештајну службу према иностранству имало је Шесто одељење.¹⁹³

У склопу наше теме истраживања неопходно је посебно указати на организациону структуру Гестапо-а. Управљање Гестапоом преузео је Бруно Затлер и под његовом командом ова тајна полиција имала је следеће реферате: IV А 1 - сузбијање комунизма и левичарских покрета, борба против комунистичког покрета отпора, сарадња са Специјалном полицијом и проучавање левичарских струја и програма; IV А 2 - остали левичарски покрети, спречавање саботажа, спречавање деловања комуниста из суседних земаља у Србији; IV А 3 - праћење и сузбијање делатности покрета Драже Михаиловића; IV А 4 - спровођење заштитних мера за обезбеђење руководиоца и праћење емиграната; IV С 1 - оперативна обрада политичких противника који су деловали самостално; IV С 2 - руковођење затворима и логорима; IV D - страни радници, странци са непријатељским ставом и руска емиграција; IV Е 1 - заштита постројења и IV Е 3 - полицијска провера лица.¹⁹⁴

Поред полицијских служби, на територији УГБ-а, имала је своју испоставу и Војна обавештајна служба Абвер (*Abwehr*). Вермахтов уред за везу (*Wehrmachts Verbindungsstelle*) био је, у ствари, камуфлажни назив за испоставу Војне обавештајне службе Аст Београд. Због свог значаја, имао је сталну радио везу са централом у Бечу и испоставама у Загребу, Солуну, Атини и другим местима. Ова организација деловала је, рекло би се, као надзорна установа, а не као непосредно оперативна, војно-административна власт.¹⁹⁵ Њен градски обавештајни пункт

¹⁹² *Nemačka obaveštajna služba* (dalje: *NOS*), Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, 1959, IV, 418.

¹⁹³ Koljanin, „Struktura i delovanje“, 153, 154.

¹⁹⁴ Koljanin, „Struktura i delovanje“, 152, 153.

¹⁹⁵ Исто, 227–360.

(*Meldekopf*) био је најопремљенији и имао је бројне поверенике.¹⁹⁶ Аст-у Београд, била је подређена и група тајне војне полиције (*Geheim Feldpolizei; GFP-Gruppe 20*). Она је по налогу Аст-а Београд, војних судова, Крајскомандантуре 599 и других војних власти вршила хапшења, водила истраге, прикупљала податке, изводила претресе итд.¹⁹⁷

Оперативни штаб рајхслајтера Розенберга, пропагандни одред Србија (*Propaganda-Abteilung „S“*), испостава Министарства спољних послова Трећег рајха (*Bevollmächtigte des Auswärtigen Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien*), организација Тот (*Organization Todt – OT*) и остале установе и организације, нису вршиле полицијску власт на територији УГБ-а, али су без обзира на ову чињеницу њихови припадници својим присуством увећавали број наоружаних људи на београдским улицама, чији је матерњи језик био немачки.

На територији Краљевине Југославије живело је преко пола милиона Немаца. Под плаштом бриге за права немачке националне мањине, широм Европе нацисти су фолксдојчере користили као инструмент притиска на владе свих оних држава чији су држављани били.¹⁹⁸ До 1940. политичке и културне организације југословенских фолксдојчера пале су под потпуни утицај нацистичке Немачке. Поједини припадници ове националне групе у Априлском рату вршили су, по налогу из Берлина, диверзантске акције. Новоформирани окупациони апарат најјачу потпору и ослонац пронашао је управо у овој националној групи. У предратном периоду у Београду је живело 11.000 фолксдојчера. Овај број ће, до краја рата, нарасти до 25.000 људи.¹⁹⁹

Од половине априла редовне ступце у „Општинским новинама“ чине огласи у којима се потражују тумачи и шофери немачке народности за потребе немачких окупационих власти у Београду.²⁰⁰ Неопходно је на овом месту нагласити да су тумачи, који су радили при обавештајним и полицијским службама, често искакали из свог делокруга рада и организовали агентуре, одржавали везе између агената и немачких органа итд. Осим у пословима тумача, фолксдојчери су у

¹⁹⁶ Muharem Kreso, *Njemačka*, 92.

¹⁹⁷ NOS, IV, 369–382.

¹⁹⁸ Ristović, *Nemački novi poređak*, 95.

¹⁹⁹ Више о овој теми: Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Београд: Institut za savremenu istoriju 1991.

²⁰⁰ *Општинске новине*, 29. април 1941, 3.

Београду коришћени и за обезбеђивање појединих објеката и спровођење ухапшених лица.²⁰¹ Треба нагласити да је у Београду већ почетком маја 1941. био формиран одред Дојче маншафт који се састојао од четири батаљона са укупном јачином од око 1.800 фолксдојчера. Стражарска чета БДС-а била је попуњена од стране фолксдојчера. Војници у овој чети обезбеђивали су зграде БДС-а, вршили транспорт затвореника и учествовали у хапшењима, претресима и извођењу рација.²⁰²

1.1.2. Колаборационистички органи

Према акту потписаном 17. априла, између представника југословенске владе и немачког генерала фон Вајкса, „органи жандармерије и полиције, који су морали да напусте своја мирнодопска места са одступајућим трупама, имају се сместа упутити на своју редовну дужност“.²⁰³ У другој половини априла 1941. искристалисан је списак имена који су по критеријумима окупатора били подобни да буду на челу колаборационистичке управе. У прогласу од 2. маја обнародована је одлука о образовању Савета комесара који се састојао од 10 комесара. На челу комесарске управе био је бивши Управник града Београда и министар унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића Милан Аћимовић. Задатак комесарске управе, која је имала седиште у Београду, био је сређивање прилика након Априлског рата, одржавање реда и мира, збрињавање избеглица и поновно успостављање чиновничког апарата. Комесари нису имали самосталност у раду и представљали су продужену руку окупатора задужену да извршава наредбе Управног штаба.²⁰⁴ У настојању да угуши устанак окупатор је крајем августа и почетком септембра донео одлуку да створи снажнију и ауторитативнију колаборационистичку управу. Избор је пао на генерала Милана Недића који је 29. августа у Београду образовао владу. Несумњиво да је генерал Недић уживао већи

²⁰¹ Koljanin, „Struktura i delovanje“, 151.

²⁰² Исто, 154.

²⁰³ Terzić, *Slom Jugoslavije*, 464.

²⁰⁴ Стојановић, *Идеје, политички пројекти*, 131.

углед од Аћимовића, али током окупације влада на чијем челу је био није имала већу самосталност у раду од комесарске управе.²⁰⁵

И пре него што је потписан акт о капитулацији, у Београду је, због насталих потреба (разбојништва која су се појавила одмах после бомбардовања) већ 12. априла, организована помоћна полиција (*Hilfspolizei*). Била је састављена од Београђана, који су били помоћна полиција немачким властима. Указом фелдкоманданта од 21. априла, Драгомир Драги Јовановић је постављен за Изванредног комесара Београда. Према делокругу и надлежности повереног му положаја, Јовановић је објединио до тада две функције: председника општине и управника града Београда.²⁰⁶ Изванредни комесар је 23. априла донео „Наредбу о устројству и делокругу полиције у Београду“. На основу ове наредбе успостављена је полицијска власт у Београду са називом Полиција-Београда (*Stadt Belgrad-Polizei*).

Београдска полиција функционисала је по овом принципу до 7. маја када је Милан Аћимовић поставио Јовановића за управника града Београда. Добивши „новог послодавца“, УГБ је задржала предратни делокруг рада, само у оној мери у којој се није косо са наређењима немачких окупационих власти. Упосленици УГБ-а деловали су на територији Општине града Београда и 10 околних општина (Великомокролушке, Вишњичке, Жарковачке, Железничке, Јајиначке, Кнежевачке, Кумодрашке, Маломокролушке, Миријевске и Ресничке). Окупатор је Панчево, Земун и општину Бежанија изузео из надлежности УГБ-а. Управа града била је непосредно подређена комесару унутрашњих послова.²⁰⁷

Државну полицијску власт УГБ је, на повереној јој територији, вршила преко Одељења специјалне полиције, кривичне полиције, месне полиције, саобраћајне полиције, полицијске страже и Збора полицијских агената, као и четири одсека: финансијског, централне пријавнице, техничке полиције и одсека за чување морала. Функцију подручних органа вршило је 16 квартова и два полицијска

²⁰⁵ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа 1941–1944*, I, Београд: Глобус, 1979, 87–105; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, Београд: Никола Пашић, 2008, 135–148; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд: Институт за савремену историју, 2011, 39–44.

²⁰⁶ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд: Институт за савремену историју, 1998, 60–64.

²⁰⁷ Исто, 110.

комесаријата железничке и паробродарске полиције.²⁰⁸ У јуну 1941. Збор полицијских агената УГБ располагао је са 12 поднадзорника и 297 агената.²⁰⁹

Идејни творац Одељења специјалне полиције био је Драги Јовановић. Створено је на темељу предратног Одељења опште полиције од кога је делимично преузело делокруг рада и кадрове. Одељење опште полиције је пре рата било надлежно за послове одржавања државног поретка и безбедности, праћење политичког и друштвеног живота, вршење надзора над сумњивим лицима, контролу рада удружења и одржавања скупова, контролу штампе, пријављивање домаћих и страних држављана, одобравање разних приредаба.²¹⁰ Из наведеног можемо закључити да је ово одељење представљало политичку полицију. Под окупацијом задржала је карактер политичке полиције, али у складу са новим „послодавцем“ и околностима, измењени су правци деловања и структура. Према правилнику од 20. октобра 1941. Специјална полиција имала је следеће одсеке: I - административно-иследни, II - за унутрашњу политику и сузбијање саботажа, III - за странце и пограничну службу, IV - сузбијање комунистичке акције, V - за удружења и штампу, VI - централна пријавница, VII - одсек за Јевреје и Роме. Поред наведених одсека постојале су и две посебне организационе јединице. Одељење полицијских агената и Картотека. У делокругу рада III одсека долази до промене, према свему судећи постављањем Николе Губарева на место шефа, у новембру 1941. Од овог периода овај одсек као примарну делатност има сузбијање равногорског покрета отпора. Након кратких епизода Миливоја Јовановића и Миодрага Петровића најдужи период на челу Специјалне полиције био је Илија Паранос. Ова полицијска управа била је смештена на Обилићевом венцу бр. 6 и у Тушиној улици.²¹¹

Одељење кривичне полиције обављало је послове заштите личне имовине, мира и спокојства грађана, сузбијања криминала, проналажења и хватања извршилаца кривичних дела и сл. Месна полиција вршила је преглед пијаца и осталих јавних места, локала и др. У делокругу рада Одељења саобраћајне полиције, као што и сам назив овог одељења каже, припадало је све што је у вези

²⁰⁸ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд: Просвета, 2003, 30.

²⁰⁹ Ва. Недићева архива (даље: Нда), к. 19, ф. 1, д. 49.

²¹⁰ Божовић, *Београд између*, 198.

²¹¹ Више о раду специјалне полиције у: Божовић, *Специјална полиција*.

са контролом јавног саобраћаја. Одељење полицијске страже обављало је позорничку службу, вршило поједине послове дежурства, подносило пријаве о злочинима и преступима и приводило њихове извршиоце. Бројно стање овог одељења, у јуну 1941, било је 830 људи.²¹²

Збор полицијских агената УГБ можемо слободно прогласити „мишићем“ ове организације. Његови агенти распоређивани су у складу са потребама службе по организационим јединицама УГБ-а, али и на друга места у којима би се јавила потреба. Додељивани су квартовима, комесаријатима, одељењима итд. За ову потребу, УГБ је у јуну имала на располагању 210 агената и 12 поднадзорника. Већина њих је обављала овај посао и у предратном периоду, што нам говори да су поседовали искуство, прошли основну војну обуку и завршили течај за полицијске агенте.

Као што смо навели, подручје УГБ-а било је подељено на 16 квартова. Они су представљали административне јединице које су вршиле полицијску власт на повереној им територији (одржавање реда и мира и патролирање, излажење на место злочина итд). Делокруг рада квартова остао је непромењен у односу на предратни период. Сваки квартал имао је своје седиште где су се издавале путне исправе, пријављивали станари, приводили ухапшеници. На челу кварта налазио се старешина кварта, који је контролисао и вршио распоред својих људи и извештавао управника града. Све старешине квартова имале су за дужност да одржавају „најтешњу сарадњу“ са немачким подручним властима и да се труде да међу њима влада „потпуна координација и сагласност“.²¹³ У кварту су радили старешина кварта, један или више чиновника, официр, полицијски агенти УГБ и стражари. Сваки квартал имао је кривично, извршно и архивистичко одељење. Ухапшени од стране кварталовских органа затварани су у притвор који је имао капацитет од једног до двоје људи. У овом простору ухапшеници су максимално могли да проведу 24 часа, након чега су спровођени надлежној полицији или пуштани на слободу.²¹⁴

²¹² Исто, 33.

²¹³ Исто, 433–434.

²¹⁴ ИАБ, Збирка мемоарске грађе о радничком покрету и НОП-у (даље: МГ)-4224/626- сећање Сергеј Голубјева.

Из једне наредбе управника града Драгог Јовановића од 25. јуна 1941. можемо добити увид у количину наоружаних и људи са којима су располагале кварталске власти. У овом периоду сви квартави имали су укупно 350 стражара и 15 официра. Редовна активност стражара било је двочлано патролирање београдским улицама. Због недостатка наоружања само један члан патроле је био наоружан. У зависности од величине и важности кварта одређиван је број патрола.²¹⁵ Заједно са стражарима полицијско-управну службу у кварталима вршили су и агенти Збора агената УГБ. У овом периоду 84 агента „шпартало“ је у цивилу по територији 14 квартава УГБ. Комесаријат железничке полиције вршио је контролу железничке станице у Београду, са свим припадајућим објектима и железничким пругама, на подручју Управе града. Комесаријат паробродарске полиције контролисао је ток Саве и Дунава, укључујући и контролу над пловним објектима на територији окупираног Београда. Полицијски комесар управљао је радом комесаријата.²¹⁶ При Комесаријатима железничке и паробродарске полиције радило је 15 агената.²¹⁷

Према предратном устројству жандармерије један њен пук био је одређен за обезбеђивање територије Управе града. Пук је био подељен у чете, а чете у водове. Вод је имао од 4 до 10 или више жандармеријских станица. Станице су имале од 4 до 20 жандарма, а једна је покривала од 80 до 200 км².²¹⁸ Жандармерија је 6. маја 1941. поново успостављена и придодата Министарству унутрашњих послова, као његово IV одељење. Уласком у оквир Аћимовићевог министарства престала је да буде помоћни род војске и од тог периода је орган државних власти, задужен за јавну безбедност у градовима и унутрашњости.²¹⁹

Стража Управе града Београда у јуну 1941. бројала је „831 стражара и надзорних чиновника“.²²⁰ Окупатор је у почетним месецима своје владавине исказивао велико неповерење према колаборационистичкој полицији и жандармерији. Ово се најбоље уочава преко начина на који је наоружавао наведене јединице. Српски жандарми и полицајци вршили су службу прво

²¹⁵ Ва, Нда, к. 20А, ф. 2-3, д. 40.

²¹⁶ Божовић, *Београд између*, 160.

²¹⁷ Ва, Нда, к. 19, ф. 1, д. 49.

²¹⁸ Исто, 167.

²¹⁹ Димитријевић, *Војска Недићеве*, 18.

²²⁰ Ва, Нда, к. 19, ф. 1, д. 49.

ненаоружани, да би им Немци касније одобрили да носе хладно оружје, па ватрено.²²¹ После опсежних припрема и разговора који су се углавном водили на релацији Мајснер-Недић, 3. марта 1942. формирана је Српска државна стража (СДС) са задатком да врши полицијску и граничну службу на територији Србије. Жандармерија је укинута, а СДС је преузео њене кадрове и делокруг рада.²²² Управа града Београда није потпала под ингеренцију Београдског округа и остала је „под непосредном управом и надзорном влашћу Министарства унутрашњих послова“.²²³ Формирана је Команда српске државне страже УГБ-а, која је била потчињена управнику града. Ова команда је на територији УГБ-а, до 3. априла, достигла укупну јачину од 50 официра и 1.247 војника.²²⁴

Чињеница да је окупатор баштинио сличне идеолошке погледе као и Збор резултирала је дозволом за обнову рада овој политичкој организацији. Седиште Збор-а било је у Београду у Крунској улици бр. 12. У жеку припрема за гушење устанка окупатор је дао одобрење 15. септембра 1941. да се од чланова Збор-а формира Српска добровољачка команда (СДК) која се састојала од: Штаба СДК, Штабне чете, Чете за везу и Центра за обуку. На челу СДК био је пуковник Константин Мушицки. До пролећа 1942. СДК је имао 12 одреда са укупно преко 3.500 људи. У циљу унифицирања организационе структуре 1. јануара 1943. Српска добровољачка команда преименована је у Српски добровољачки корпус који је директно подређен окупационим властима. Ова јединица, формирана за борбу против устаника на терену, није задржавала веће војне ефективе у Београду. Најзначајнији део СДК за нашу тему је Обавештајни одсек који је вршио обавештајни рад и у појединим случајевима хапсио припаднике покрета отпора и друге непријатеље окупатора.²²⁵

Репресивни систем у Београду имао је у већем делу окупације на располагању два концентрациона логора, више притвора и затвора. У касарни Југословенске

²²¹ Исто.

²²² Више о формирању и раду СДС-а у књизи: Димитријевић, *Војска Недићеве*.

²²³ Цитирано према: Вогковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 1, 255.

²²⁴ Димитријевић, *Војска Недићеве*, 177.

²²⁵ Више о Српској добровољачкој команди и Српском добровољачком корпусу у: Бојић, *Југославенски народни* 223; Стефановић, *Збор* 146–147; Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд: Нова Искра, 1993, 90–91; Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус*, Београд: Славиша Перић 2018; Небојша Стамболија и Срђан Цветковић, „Генерал Коста Мушицки- Командант Српског добровољачког корпуса: Биографска скица“, у: *Војноисторијски гласник*, 2016/1, 107-126.

војске на Бањици у јулу 1941. образован је највећи логор на територији окупиране Србије. Од оснивања до распуштања у октобру 1944. у логору на Бањици, према непотпуним подацима, било је затворено 26.637 лица. Логор је био подељен на део под командом окупационих органа и део којим је управљао Светозар Вујковић у име колаборационистичке управе.²²⁶

Без обзира на чињеницу што се логор на Сајмишту, који је основан 8. децембра 1941, није налазио на територији Србије, његова непосредна близина Београду и чињеница да су становници овог града затварани у њему обавезује нас да укажемо и на његово постојање. У првој фази од 8. децембра 1942. до 10. маја 1942. овај логор функционисао је као Јеврејски логор Земун и у њему су били заточени јеврејске и ромске жене и деца. Након физичког уништења Јевреја, о чему ћемо детаљније писати у наредном потпоглављу, у мају 1942. логор је преименован у Прихватни логор Земун. Са новим називом добија и нову улогу и постаје централни логор у систему експлоатације принудне радне снаге. Ухапшени припадници покрета отпора и други непријатељи окупационог апарата и ратни заробљеници упућивани су из овог логора све до маја 1944. на принудни рад у многе делове окупиране Европе. Према одређеним проценама током непуне три године кроз овај логор је прошло око 40.000 људи.²²⁷

Под управом БДС-а биле су три затворске јединице. Главни затвор био је на данашњем Тргу Николе Пашића, у некадашњој згради Округног суда за округ београдски. У централи ове установе, Ратничком дому, адаптиране су просторије у подруму које су служиле као притвор, а на спрату су биле посебне просторије такозвани „почасни затвор“ за оне који су имали посебан третман. Логор Топовске шупе, на београдском Сајмишту и Бањици представљали су места где су, након истраге, упућивани људи које је хапсио БДС.²²⁸ Управа града Београда располагала је са две мање притворске јединице у самом седишту на Обилићевом

²²⁶ Више о логору на Бањици у: Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989, I, II; Logor Banjica: *Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, pr. Evica Micković i drugi, Beograd: Istorijski arhiv Beograda 2009, I–II.

²²⁷ Више о системима логора у окупираној Србији: Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju 1992; Koljanin, Milan, „Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941-1945“, u: *Hereticus*, 2007/ 1., 157-171.

²²⁸ Koljanin, „Struktura“, 154.

венцу и затвором у Тушиној улици. Као и колеге из БДС-а и службеници ове полиције упућивали су по окончању истраге затворенике у логор на Бањици.²²⁹

1.1.3. Превентивне мере

У циљу онемогућавања организовања отпора против његове управе окупатор је од првог дана настојао да забрани рад или стави под контролу организације које су биле антигермански настројене, које су уживале углед у друштву и које су могле да окупе велики број грађана. У листу уредаба Војног заповедника за Србију 6. маја 1941. објављена је и „Наредба о забрани рада и оснивања удружења“ којом су забрањена удружења „свих врста, сем оних која служе чисто привредним циљевима“ и наређено је да се попише имовина. Дозволе удружења која су имала привредне циљеве подвргнута су ревизији и сви овакви правни субјекти морали су да поднесу молбу уз коју би приложили програм на основу кога је одлучивано о исходу исте. Сви они који су намеравали да игноришу ову наредбу и наставе са радом могли су да очекују да буду кажњени казном смрћу, „а у лакшим случајевима робијом или затвором“. У склопу ове одлуке забрањено је и одржавање штрајкова.²³⁰

Током целокупне окупације окупатор је настојао да што мања количина наоружања буде у рукама домаћег становништва. О овоме на најбољи начин сведочи чињеница да су јединицама владе Милана Недића оружје и муниција давани на „кашичицу“.²³¹ Војни обвезници били су дужни да предају оружје, муницију, бомбе, експлозивна и запаљива средства и војну одећу.²³²

Устаничке акције потврдиле су окупационим властима да њихов позив за предају наоружања и војне опреме није дао резултате. Крајем јула 1941. поново је позвано становништво да до 20. августа исте године преда наоружање и

²²⁹ Божовић, *Специјална полиција*, 395- 423.

²³⁰ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, 16. мај 1941, 40.

²³¹ И након наоружавања припадника УГБ окупационе власти су вршиле надзор и настојале да имају податке где се налази сваки комад оружја. Стражари су током 1943. имали на располагању 1.509 пушака, 49 пушкомитраљеза, 523 ручних граната, а полицијски службеници 55 пиштоља. Архив Југославије (даље: АЈ), Управа града Београда (даље: УГБ), Одељење специјалне полиције (даље: СП), кутија (даље к) 1-2208/43.

²³² *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, 22. мај 1941, 62.

обавештено да ће сви они који изврше ово наређење бити амнестирани.²³³ Овакав позив упућен је и у априлу 1943.²³⁴ Сви они који упркос позивима нису предали оружје, експлозив и други војни материјал могли су да буду кажњени казном смрћу, а у „лакшим случајевима затвором или новчаном казном“. Запређено је свим грађанима да ће у случају да су имали сазнања да неко сакрива војни материјал бити кажњени смртном казном или одведени на робију.²³⁵ За поседовање оружја била је неопходна дозвола немачких власти. Наредбом од 30. септембра 1941. престали су да важе сви стари оружани листови издати цивилним лицима у Београду. Од овог датума, једино уз молбу, Фелдкомандатура 599 могла је да изда нови формулар, а сви они који би били ухваћени без ове исправе били би строго кажњени.²³⁶

Једна од новости коју је Београђанима донела окупација било је ограничено и строго контролисано кретање. Уведен је полицијски час према коме је било забрањено кретање свим грађанима без посебне дозволе од 20 радним, а викендом од 19 часова.²³⁷ Злоупотребе услед издавања објава за ноћно кретање приморале су окупациону власт да поново регулише на који начин и ко може да „ужива у овој привилегији“. На улици током полицијског часа било је одобрено кретање у цивилу само лицима која су имала уредне дозволе и „припадницима Великог немачког рајха“. Све дозволе су поништене и имале су важност до 28. фебруара 1942. Нове дозволе издаване су „само оним лицима, чија то природа службе неопходно захтева“, захтевано је да „се води строго рачуна о додељивању“ и да овај посао једино обавља Фелдкомандатура. Објава је била на обрасцу снабдевом фотографијом корисника, личним подацима и печатима надлештва које је издало и које је тражило овај документ. Била је забрањена посета угоститељским објектима са овим објавама изузев у случају када је то посебно одобрено. Путници који су касно стизали на београдску железничку станицу добијали су једнократну објаву на лицу места. Сви су упозорени да ће они који се без овог документа нађу ноћу на улици „бити лишени слободе за дуже време, а у

²³³ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 25. јул 1941, 139.

²³⁴ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 20. април 1943, 319.

²³⁵ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 8 јул 1943, 349.

²³⁶ Ново Време, 18. септембар 1941, 3.

²³⁷ Обнова, 28. јул 1941, 1.

тежим случајевима биће упућени у концентрациони логор“.²³⁸ На дан 8. марта 1942. Управа града Београда забранила је омладини да шета „корзом“ у периоду од 11. 30 до 13.00 и од 17.30 до 20.00 часова. Такође, овом наредбом је истом делу београдске популације забрањено „посећивање кафана и јавних локала у циљу разоноде“. Казна предвиђена за оне који прекрше ову наредбу била је 30 дана принудног рада, а за малолетне би одговарали родитељи или старатељи.²³⁹

У јуну 1941. Управник града Београда наредио је да „сви становници града Београда, оба пола, аријевског порекла, уредно пријављени полицијским властима, а старији преко 16 година“ треба да имају личну карту. Образац за личну карту био је зелене боје и у њему су били унети основни биографски подаци, фотографија и отисци прстију.²⁴⁰ Под окупацијом због учесталих злоупотреба УГБ је поштрила процедуру издавања личних карти. Лице које подноси молбу морало је да документа преда овлашћеном старешини који након прегледа исправности парафира захтев и прослеђује га другом службенику који узима отиске.²⁴¹

Окупационе и колаборационистичке безбедносне и полицијске структуре учестало су постављале „више дневних и ноћних блокада, уличних рација, обилазака и легитимисања лица по локалима“ вршили „преглед по рушевинама и напуштеним кућама“. У једној од оваквих акција, спроведеној у периоду од 10. јануара до 10. фебруара 1943. Управа града Београда ухапсила је 1.382 лица која нису имала уредне папире или су била сумњива.²⁴² Крећући се београдским улицама грађани су морали да буду спремни и да своје легитимације покажу припадницима СДК. Патроле СДК које су се састојале од тројице људи легитимисале су пролазнике, а они сумњиви задржавани су и одузимана им је лична карта. И органи СДК вршили су дужност у цивилу у циљу „праћења разних лица илегалних организација и у откривању ових организација у Београду“. О свом раду нису обавештавали преостале делове колаборационистичког

²³⁸ ИАБ, Управа града Београда (даље: УГБ), Одељење специјалне полиције (даље: СП), кутија (даље: к) 593.

²³⁹ *Ново време*, 8. март 1942, 7.

²⁴⁰ ИАБ, УГБ, СП, к. 588.

²⁴¹ ИАБ, УГБ, СП, III- 8, к. 144/26

²⁴² А. Ј, УГБ, СП, к. 1-238.

репресивног апарата, што је доводило до учесталих свађа али и смањивало шансу припадницима покрета отпора да открију њихово кретање.²⁴³

Окупатор је уз помоћ колаборационистичке управе настојао да „херметички“ затвори и контролише све улазе и излазе из Београда.²⁴⁴ Комесаријат железничке и пограничне полиције УГБ имао је задатак да контролише проток људи и робе на железничким и аутобуским станицама и граничним прелазима. Службеници овог Комесаријата легитимисали су путнике, контролисали и надзирали и по потреби интервенисали у возовима и бродовима. Упркос свим контролама било је могуће ући у Београд илегално. Најлабавија контрола вршена је на железници јер је се услед малог броја полазака возова на долазном перону стварала огромна гужва. Полицијски службеници су у оваквим ситуацијама у већини прегледали само објаве за путовање без других докумената. Илегалном лицу је било довољно да поседује туђу објаву и могао је да прође.²⁴⁵ Они који нису имали ни објаву могли су на појединим станицама, попут Сењака и Чукарице где није било оградe, да искоче из воза непосредно пре пристизања у перон.²⁴⁶ И бродски саобраћај функционисао је за време окупације у Београду. Постојала је линија Београд-Шабац. На сваком броду био је по један агент и неколико стражара који су контролисали путнике и одржавали ред и мир.

Како је Београд поново постао погранични град *Уредба о малом граничном саобраћају* од 12. јула 1941. односила се и на његове грађане. Граничном зоном подразумевало се „подручје 10 км са обе стране границе“. Граница је могла да се пређе само уз граничну карту. Овај документ није био потребан деци до 12 година која путују са пратњом, важио је само дању и могла су да га добију лица која су испуњавала један од следећих услова: да су у „сваком погледу беспрекорна и исправна“, да поседују имовину „са оне стране“ и да имају пословне обавезе. Формулар за граничну карту био је сличан личној карти – у њему су били основни биографски подаци, лични опис, фотографија, потпис и обавештење на ком граничном прелазу може доносилац да пређе. Свако ко би се усудио да пређе

²⁴³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 323.

²⁴⁴ Више о изазовима са којима су се грађани окупиране Србије борили приликом одласка на путовања у: Nataša Milićević, „Ausweis, Guards and Borders: Traveling of Middle Class in Occupied Serbia 1941- 1944“, in: *Tokovi istorije*, 2017/3, 85- 110.

²⁴⁵ А. Ј, УГБ, СП, к. 1-674.

²⁴⁶ А. Ј, УГБ, СП, к. 2.

гранични прелаз супротно правилима ове наредбе могао је да заврши у затвору или ако сусретне припаднике оружане силе да очекује да пуцају на њега.²⁴⁷ Било је забрањено возити се чамцима „од 1 сат после заласка сунца до 1 сат пре изласка сунца“.²⁴⁸ На граничним прелазима детаљније је вршена контрола докумената и претрес личних ствари. По окончању контроле домаћих органа уследио је исти поступак од стране власти НДХ. У почетном периоду усташке граничне власти нису били на професионалном нивоу својих колега, што је навело више инстанце да поопште процедуру. У Земун су могли да пређу само они Београђани који су имали пропуснице оверене од стране немачких власти.²⁴⁹

Од првог дана окупације окупационе и колаборационистичке полицијске и војне структуре чувале су најважније службенике окупационог апарата, објекте и обезбеђивале јавне манифестације у Београду. Ово се посебно односило на кварталске органе УГБ који су имали као један од редовних задатака обезбеђење најважнијих објеката на њиховој територији. Стражари су били постављени испред зграда окупационе и колаборационистичке управе, али чувани су и објекти попут Народне банке и Државне хипотекарне банке. Председништво владе и саму личност Милана Недића обезбеђивала је посебна служба обезбеђења која је била састављена од службеника УГБ и Српске гарде.²⁵⁰ Посебна позорност на дужности била је пре и за време важних датума или других јавних манифестација попут рођендана Краља Петра II, 1. маја празника рада, отварања моста преко Саве итд.²⁵¹

На који начин су били утврђени важни објекти сазнајемо из примера логора на Бањици. Овај логор био је опасан високим зидом са пет купола на којима су били митраљези. Логор је чувало „непрестано 10 стражарских места и то: са 5 стражара на куполама, 2 на капији, 3 унутар зграде (на сваком спрату по један), дежурни подофицир код телефона и дежурни официр“. Укупно 50 стражара радило је у логору, а били су наоружани пушкама, бомбама и лаким митраљезима.²⁵² У периоду од 1941. до 1943. у Београду је изграђен изванредан број бункера, а

²⁴⁷ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 12. јул 1941, 128- 130.

²⁴⁸ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 29. август 1941, 150.

²⁴⁹ В.А, НДХ, к. 238, ф. 1, д. 48.

²⁵⁰ Више о овој теми: Rade Ristanović, „Naredba Upravnika grada Beograda o uspostavljanju službe obezbeđenja predsednika vlade Milana Nedića“, u: *Istorija 20. veka*, 2014/2, 215- 220.

²⁵¹ ИАБ, УГБ, СП IV-162/1.

²⁵² ВА, Нда, к. 132, ф. 7, д. 2.

најинтензивнији период утврђивања био је током 1944. Изграђени су бројни бункери и други фортификацијски објекти на важним саобраћајницама и у непосредној близини одређених објеката.²⁵³

Наредба владе Милана Недића од 2. новембра својеврсно је сведочанство о систематичности са којом су колаборационисти прилазили припремању предрадњи које би спречиле саботаже и улазак непозваних гостију у Београд. Мере прописане у „Наредби бр. 25“ подељене су на три целине и део њих био је већ у делокругу рада одређених органа, али ово је прва наредба у којој су оне обједињене. Првој групи припадају мере, које су требало да онемогуће „улазак непожељних лица у Београд и извршење атентата или саботажа“, „уношење оружја, експлозива и другог илегалног материјала, помогну у проналажењу сумњивих лица која већ бораве на територији Београда“. За ову потребу шефу Одељења полицијске страже наређено је да изврши контролу над свим улазним, главним и споредним путевима. Надлежни квартави на чијој територији се налазе аутобуске станице, били су обавезни да врше контролу аутобуса „како при одласку тако и при доласку“. Било је предвиђено да контролу на Главној железничкој станици врши Комесаријат железничке полиције, а на осталим квартави. Наређено је да се контролишу сви путници који долазе из унутрашњости Србије, као и њихов пртљаг. Комесаријат паробродарске полиције требало је да врши „контролу путника и њиховог пртљага на бродовима“. Задужење да контролишу обалу Саве и Дунава добиле су кварталске власти.

У циљу проналажења сумњивих лица и материјала у Београду било је предвиђено да се константно осматрају сумњива лица као и места „где би се могао поставити експлозив или произвести какво дело саботаже“ и „око станова високих функционера и угледних личности које би могле бити предмет каквог напада“. Саветовано је органима полиције да свако лице које се на једном месту непотребно задржава и осматра терен буде легитимисано. Наређено је да се сваки квартал подели на мање рејоне који би били додељени, на контролу, једном службенику кварта. Лице одговорно за свој рејон требало је да води рачуна о становницима кварта пријављених органима, да се распитује о „исправности људи који станују у том рејону, да одржава везе са државним и самоуправним

²⁵³ Kreso, *Njemački*, 216, 217.

органима, надзорницима кућа, кафецијама и келнерима, уличним продавцима“ и другим „подесним особама“ преко којих би се прикупљали подаци, да обилази барем једном недељно сваку кућу и предузеће на повереној му територији. Одељење специјалне полиције требало је да, повремено, организује блокаде појединих делова града, приликом којих би се вршило легитимисање лица и претрес свих просторија, које су под блокадом.

Другом делу ове наредбе припадају „мере које се имају предузети после евентуалног извршења акта саботаже или атентата“. Предвиђено је да органи Управе града Београда у наведеним случајевима најхитније дођу на радна места, обуставе укрцавање путника у возове и пароброде и затворе остале излазе из Београда. „У случају саботаже или атентата мањег значаја, Старешина кварта у чијем се рејону дело догодило, предузима са граничним кварталом све потребне мере и сличне радње побројане у овом делу наредбе“. Трећи део наредбе се односио на „обичну или строгу приправност“. Степен приправности утврђивао се према „озбиљности ситуације“, а наређивао га је управник града, телефоном речју: „ПРИПРАВНОСТ“ или „СТРОГА ПРИПРАВНОСТ“. Сви органи УГБ-а били су у обавези да дођу на своје радно место, наоружају се и ту остану до обуставе приправности.²⁵⁴

Једна од тежњи окупатора била је да обично грађанство примора репресивним мерама да се активно укључи у борбу против непријатеља „новог светског поретка“. Сви који су намеравали да сакрију лице које бежи од закона или они који су имали информације, а нису пријавили да се њихови чланови породице, комшије или познаници баве недозвољеним радњама ризиковали су да буду одведени у логор и стрељани. Овакве мере повећавале су психозу страха међу Београђанима и један су од главних фактора који су проузроковали појаву друштвеног феномена денунцијације. Под окупацијом денунцијације су биле саставни део живота и сви грађани могли су да стрепе да ће их неко пријавити из најразличитијих побуда. Многи су посезали за оловком или телефоном из страха од хапшења, али било је и оних који су настојали да искористе ову прилику како би „наплатили дуг“.

²⁵⁴ *Ново Време*, 17. август 1941, 1.

Упечатљиво сведочанство о денунцијацијама у Београду налазимо у следећем делу извештаја са ванредне скупштине Лекарске коморе Београда из маја 1942: „Главни лекар г. Др. Шпрунгман отворено је изразио своје гнушање због многобројних како анонимних тако и отворених подметања, интрига и лажних достава којим су га засули како приватна лица тако и извесни лекари против својих рођених колега...[]...Тешка времена у којима сви живимо још много тежа и мучнија баш због негативних особина једног великог дела нашег света који у овако жалосним приликама по цео наш народ лажним доставама, тужакањима и подметањима гледа да се незаслужено дочепа туђег положаја или да овако гадан начин пречисти своје старе личне рачуне и размирице.“²⁵⁵ У којој мери су денунцијације узеле маха сведочи наредба владе Милана Недића од 1. јануара 1943: „ни једно државно или самоуправно надлештво неће узимати у поступак доставе без достављача и његове тачне адресе“, „најхитније ће узимати у рад потписане доставе“ и против „клеветника“ поступиће „по закону и беспштедно“.²⁵⁶

Окупатор је, преко свог Пропагандног одељења за југоисток тј. његових реферата за филм, штампу, позориште и литературу, контролисао и усмеравао рад свих средстава јавног информисања на територији окупиране Србије.²⁵⁷ У јесен 1941. основано је Одељење државне пропаганде при Министарском савету које је имало делокруг рада сличан предратном Централном пресбируу, али је било у потпуности потчињено окупационим властима. Наређено је да се власници справа за умножавање писаног материјала пријаве окружним командама, а колико се далеко ишло, у жељи да се сви комуникациони канали ставе под надзор, говори наредба према којој су голубари били у обавези да побију своје голубове писмоноше.²⁵⁸ На овај начин окупатор је желео да затвори проток свих информација и припреми терен за пласирање пропаганде.

Један од главних канала преко кога су нацисти са својом пропагандом могли да допру до око 86% Београђана (толики проценат људи је у предратном периоду био писмен у Београду) била је штампа. Први лист који је обновио рад у

²⁵⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-166/8.

²⁵⁶ *Ново Време*, 2. јануар 1943, 3.

²⁵⁷ *Кресо, Нјемачки*, 74.

²⁵⁸ *Petranović, Srbija*, 133.

окупираном Београду биле су „Општинске новине“, лист Општине града Београда.²⁵⁹ Окупатор је укинуо рад међуратних југословенских новинских агенција и није обнављао дневне и периодичне листове који су излазили у овом периоду.

Јутарњи лист, чији први број је изашао 16. маја 1941. са задатком да надомести празан простор биле су новине „Ново време“. Оне су излазиле сваки дан осим понедељком, у дневном тиражу од 200.000 примерака.²⁶⁰ Насловне и прве стране овог листа коришћене су за информисање грађана о активностима на европским фронтovima и важним догађајима за нацистичку Немачку. На примеру анализе чланака који извештавају о војним операцијама немачке војске јасно стичемо увид о карактеру овог дневног листа. Информације које су преузимане од немачких новинских агенција учестало нису одговарале фактичком стању и имале су само једну поруку - Немачка побеђује на свим фронтovima.

Друге најзначајније новине које су излазиле на српском језику била је „Обнова“. Овај лист је основан почетком јула 1941, а излазио је у 16.30 часова, због чега му је тржиште био Београд са околином. За разлику од листа „Ново Време“, имао је јасно профилисану идеолошку компоненту и служио је знатно више „као средство идеолошке индоктринације становништва и манипулације информацијама“. Праћен је интензивно рад владе Милана Недића, преношени говори министара, критикована Краљевина Југославија, Велика Британија, Сједињене Америчке Државе, СССР. Најјасније идеолошко усмерење имали су листови „Наша борба“ и „Српски народ“ који су били промотери политичко-идеолошких начела организације Збор и колаборационистичке владе. Поред наведених, на територији окупиране Србије излазили су и други листови који су имали примарно забавно-културни карактер.

У сврхе вршења пропаганде у Београду су лепљени плакати, исцртавана слова „V“ у ужем центру града, монтиран је разглас са кога су емитоване вести о

²⁵⁹ Више о овом листу у: Rade Ristanović, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije u člancima Beogradskih opštinskih novina“, у: *Istorija 20. veka*, 2014/2, 95-110.

²⁶⁰ Милан Матић, *Штампа у Србији у Другом светском рату 1941–1944*, докторска дисертација: Универзитет у Београд, Београд 1990, 13–14.

успесима Вермахта и поразима савезника итд.²⁶¹ Окупациона управа је у циљу вршења пропагандне користила и радио, што ће детаљније бити анализирано у наредном потпоглављу. Аутори, који су проучавали тему употребе пропаганде на територији окупиране Србије током Другог светског рата, сагласни су да је иста била инструмент пацификације окупиране територије и идеолошког утицаја на становништво. У циљу остварења овог циља жртвовано је у већини начело објективног информисања и употребљавана је сива и црна пропаганда.²⁶²

1. 1. 4. Репресија

Како бисмо што свеобухватније сагледали репресивну политику окупатора у окупираној Србији неопходно је указати на неколико кључних елемената који су утицали њено обликовање. Унутар расистичке лествице народа Срби, због свог нечистог расног састава, никако нису били добар материјал за евентуалну асимилацију и превођење на виши расни ниво.²⁶³ Више од свих планова нацистичких „инжењера“ на положај српског народа у „новом светском поретку“ утицао је лични став Адолфа Хитлера, о Србима као бомбашима и Београду као осием гнезду, који ће до краја Другог светског рата остати главни параметар у одређивању нацистичке политике према припадницима ове нације.²⁶⁴ Сliku употпуњујемо подсећањем на стереотипе о Србима који су били присутни у немачким војним круговима пре доласка нациста на власт, а који су у периоду Другог светског рата поново активирани. Они су приказивали Србе као народ краљеубице, заостале балканске дивљаке, којима је телесна нечистоћа сасвим уобичајена и њима сличним.²⁶⁵

На примерима других окупираних европских земаља које смо истакли у уводном делу рада увидели смо да је немачка окупациона управа реаговала оштро

²⁶¹ Више о овој теми: Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд-Нова Пазова: Бонарт, 2000; Наташа Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941- 1944*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2016, 288.

²⁶² Више о овој теми у: Маријана Маровић, *Пропаганда владе Милана Недића (1941- 1944)*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2015; *Колаборационистичка штампа у Србији 1941- 1944*, ур. Александар Стојановић, 1, 2, Београд: Филип Вишњић, 2015/2017.

²⁶³ Ristović, *Nemački novi poređak*, 81–82.

²⁶⁴ Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Београд: Službeni list SCG, 2005, 125–185.

²⁶⁵ Милан Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2003, 65; Ben Shepherd, *Terror in the Balkans: German army and Partisan Warfare*, London: Harward Universty press 2012, 28- 57.

и у супротности са одредбама међународног права приликом појаве првог отпора домицилног становништва. Ни Београђани, који су од окупатора перципирани на напред наведени начин, нису могли да очекују блажи третман. Од првог дана окупатор је наглашавао да ће у случају напада на припаднике окупационог режима узимати таоце и стрелјати. Оваква пракса успостављена је од напада Немачке на СССР 22. јуна 1941. и није напуштана све до окончања окупације. логор на Бањици и Сајмишту и кратко време (током 1941) логор у Топовским шупама представљали су резервоар талаца за масовно стрелјање. У већини су стрелјани Јевреји и припадници покрета отпора. Неопходно је и указати да није био ни изолован случај да су квоте попуњаване и људима који нису били политички и идеолошки непријатељи Трећег рајха већ преступници који су починили мање прекршаје. Стрелјана су вршена на ободима и у близини Београда у Маринковој бари, Јајинцима, Јабуци, Троструком Сурдуку, Скели, Малом Пажаревцу и Младеновцу. Током 1944. жртве су стрелјање и у самом Београду на Новом гробљу.²⁶⁶

Устанак који је подигнут у јулу 1941. током лета исте године озбиљно је угрожавао окупациону управу. Ослобођена су многа среска места и нећемо погрешити ако наведемо да је окупациона управа у Србији била паралисана.²⁶⁷ У јулу 1941. поштрена је казнена политика. Предвиђена је казна смрти или „робија не испод 3 године“ за све оне који уништавају „за рат важне залихе или постројења сваке врсте, нарочито плинска, водена и електрична, бране, железничка, телеграфска, телефонска и светлосна постројења“, који помажу „на заузетој територији војна лица која нису немачка“, „на штету немачке војне силе рајха преносе вести лицима или властима изван заузете територије“, који „приређују противнемачке скупове или на њима учествују“ и који наговарају „раднике или друге позиве да престану са радом или да га напусте“ како би наштетили интересима окупатора.²⁶⁸

²⁶⁶ Више о репресивној политици окупатора на територији окупиране Србије у: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941- 1944*, Београд: Рад 1970; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: Vojna politika uništavanja Jevreja 1941- 1942*, Београд: Službeni list SRJ 2007; Milan Koljanin, „Srbija u Nemačkom „Novom poretku“ 1941- 1942, u: *Istorija 20. veka*, 2011/1, 65- 86; Shepherd, *Terror*, 119- 148.

²⁶⁷ Више о устанку у окупираној Србији у: Jovan Marjanović, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 1963; Димитријевић, *Војска Недућеве*, 98- 126;

²⁶⁸ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, 16. јул 1941, 131, 132.

Министарски савет владе Милана Недића 24. септембра донео је Уредбу о Преким војним судовима, чија прва тачка гласи: „Ко при извршењу насиља употреби ватрено или хладно оружје или које друго исто тако опасно средство или таквим средством угрожава живот или тело неког лица, казниће се смрћу. Исто тако казниће се учинилац кривичног дела који оружјем напада гониоце или се оружјем од њих брани“. Ова казна резервисана је и за она лица која намерно оштете постројења „која служе за рад српских власти, која намерно учине паљевину, која озбиљно прете тешким насиљем, која речима или делом испољавају анархизам и комунизам“.²⁶⁹

Скромни војни ефективи и чињеница да окупатор није у овом окупираном простору ценио претерано људски живот довели су до спровођења драстичних мера одмазде. Спирала злочина попела се на свој максимум доласком Франца Бемеа у септембру 1941. са задатком да по сваку цену угуши устанак. Прописана је добро позната квота по којој је за убиство једног немачког војника требало стрељати 100, а рањеног 50 људи. Податак да је због погибије 21 немачког војника код Тополе из логора у Београду и Шапцу изведено 2.100 затвореника и стрељано сведочи да је ова квота дословно примењивана. Према информацијама из извора немачке провенијенције од почетка окупације до октобра 1941. у Београду је стрељано 4.750 талаца.²⁷⁰ Јачање полиције и СС доласком Мајснера означило је да ће овај део окупационог система преузети од војних органа примат у диктирању и извршавању репресивне политике. Метод колективне одговорности коришћен је и у овом периоду у Београду. Најмасовнији злочин извршен је 29. октобра 1942. када је због напада Тимочког партизанског батаљона код Шљивара стрељано 400 затвореника.²⁷¹

Репресивне стеге отпуштене су у августу 1943. доласком Хермана Нојбахера, специјалног изасланика за Југоисток. Уз ангажовање овог дипломате у овом периоду по први пут су суспендоване већ одређене мере одмазде.²⁷² Према истраживању историчара Венцеслава Глишића последња заповест о мерама одмазда издата је 22. децембра 1943. и односила се на целокупну територију

²⁶⁹ *Ново Време*, 24. септембар 1941, 3.

²⁷⁰ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, Београд: Војноисторијски институт, 1949 I, 1, 571.

²⁷¹ Глишић, *Терор*, 195.

²⁷² Исто, 198, 206.

Балкана. Најважнија одредбе ове заповести била је суспензија свих наредби које су прописивале квоте за стрељање и одлука да се стрељају само извршиоци и њихови помагачи.²⁷³ Ово није значило и потпуно обустављање извршавања масовних стрељања. У Београду су од 16. јануара до 15. фебруара 1944. стрељана 234 лица.²⁷⁴

Неопходно је на овом месту указати и на један изолован злочин који је извршио окупатор у Београду и који је оставио снажан утисак на грађане овога града. У јеку оружаних акција комунистичког покрета отпора у Београд у лето 1941. и приближавању жаришта устанка овом граду водећи људи окупационог система донели су одлуку да јавно искажу бруталност свог режима. На састанку одржаном у Народној скупштини високи званичници окупационог апарата закључили су да предузете мере у циљу спречавања саботажа, атентата и осталих акција комуниста у Београду нису уродиле плодом и да је потребно предузети нове кораке у том погледу. Усвојен је предлог Карла Крауса да се изврши вешање појединих лица у центру Београда како би се застрашило становништво. Жртве одмазде у договору са управником града одабране су из редова ухапшених „комуниста“.

У ноћи између 16. и 17. августа стрељани су Милорад Покрајац – ученик који је ухапшен 15. августа због оружаног напада на немачког наредника, Јован Јанковић – ухапшен 15. августа због покушаја атентата на агента Животу Јеремића, Светислав Милин – ухапшен 30. јула у Београду као комуниста, Ратко Јевић и Велимир Јовановић, који су као партизани ухапшени на територији Космајског среза.²⁷⁵ Тела стрељаних обешена су у недељу (нерадни дан) 17. августа о електричне стубове на Теразијама, где су висили све до 19 часова. У новинама „Ново време“ освануо је, истог јутра, наслов „Јавно погубљење комунистичких терориста у Београду“ у коме се наводи: „И поред поновљених позива упућених народу и до сада спроведених мера, злочиначки елементи поново су извршили ударе на немачке војне личности и акте саботаже. Према томе, у недељу 17. августа јавно су обешена следећа лица“.²⁷⁶ На овом примеру

²⁷³ Исто, 257.

²⁷⁴ Исто, 220.

²⁷⁵ Више о овој теми: Божовић, *Београд под комесарском*, 290–309.

²⁷⁶ *Ново Време*, 17. август 1941, 1.

можемо сагледати суштину вршења колективних одмазди окупатора. На овај начин одстрањивани су из друштва противници Трећег рајха, деморалисани припадници покрета отпора и застрашивани они који су помишљали да се прикључе борби против окупатора.

Међу високим чиновницима окупационе управе у другој половини 1941. постојале су и идеје о потпуном уништењу Београда и масовном хапшењу његових грађана. Према једној изјави Хермана Нојбахера, датој током његовог боравка у Бугарској, постојао је план у новембру 1941. да се овај град опколи и бомбардује авијацијом и артиљеријом.²⁷⁷ За нешто блажу варијанту залагао се Шеф Управног штаба Харалд Турнер предложивши Војном заповеднику за Србију 21. септембра 1941. да се „са роком од неколико часова“ грађани позову да предају целокупно наоружање и другу војну опрему. Након позива уследила би блокада и претрес, а сви који би се оглушили о позив били би стрељани без суђења заједно са власником куће.²⁷⁸ Одмах по именовану Мајснер се похвалио бугарском генералу Станчеву: „У току ових дана Гестапо спрема масовна хапшења од 5 до 6.000 људи и то само за Београд...[]... Прогони ће бити врло тешки и нема мере које Немци у прогону неће употребити“. На основу наведеног разговора овај бугарски генерал је закључио да Немци Београд не сматрају за „српску варош и да Србима не припада по самим начелима животног простора, на који немају утицај историјски аргументи“.²⁷⁹ Не морамо на овом месту да подсећамо како су током Другог светског рата пролазили грађани оних нација који су се налазили, по мишљењу идеолога Трећег Рајха, на туђем животног простору. Овакве свеобухватне операције кажњавања никада нису извршене, али саме идеје остају као сведочанство о погледу водећих људи и карактеру окупационог режима у Београду.

Репресивни органи окупационих власти нису ни распаковали кофере, а већ у првим даним су започели истрагу поводом догађаја од 27. марта 1941. Помоћнику Комесаријата унутрашњих послова Танасију Динићу поверено је да води „комисију за утврђивање одговорности у вези са увлачењем Југославије у рат“. Комисија која је образована крајем маја, током јуна 1941. саслушала је укупно

²⁷⁷ Марјановић, *Београд*, 165.

²⁷⁸ ИАБ, ЗГРЊБ, Д-ЛИ-2202.

²⁷⁹ Цитирано према: Глишић, *Терор*, 72.

двадесетак људи, међу којима истакнуте политичаре и официре: генерала Петра Косића, Милана Антића, Александра Цинцар-Марковића, генерала Петра Пешића, Драгишу Цветковића, Живка Топаловића. Потреба да се сви окупациони и колаборационистички људски и материјални капацитети усмере на гашење устанка који је избио у јулу 1941, приморала је чланове комисије да након узимања изјава од наведених лица окончају истрагу. У овим данима безбедносне и полицијске структуре окупатора радиле су и на разбијању остатака страних обавештајних служби у Београду.²⁸⁰

Под репресијом окупатора нашли су се и Српска православна црква и Београдски универзитет. Српска православна црква као институција која је представљала један од стубова српске националне свести, уживала је велики углед међу својим верницима и исказала је своје мишљење о сарадњи са Немачком 27. марта 1941. Патријарх Гаврило Дожић ухапшен је у Априлском рату и готово целокупан Други светски рат провео је у интернацији. Управљање СПЦ-ом преузео је Св. архијерејски синод, на чијем челу је био митрополит Јосиф. Упркос притисцима окупатора и колаборационистичке владе Синод је остао при ставу да је СПЦ аполитична организација која је изнад дневне политике и странака и није пружио подршку наведеним чиниоцима.²⁸¹ Немачки окупатор у потпуности је био упознат да је Београдски универзитет било место где се окупљала омладина која је активно учествовала у политичком животу Краљевине Југославије. По успостављању окупационог система забрањен је рад Универзитета и распуштене су све студентске организације. Током 1941. и 1942. донете су уредбе којима је, према мишљењу историчара Драгомира Бондића поништена аутономија и Универзитет потчињен окупационој власти.²⁸²

На територији окупиране Србије нацисти нису спроводили драстичну политику физичког уништења интелигенције, као на пример у Пољској. Окупатор је настојао да вршењем притиска, настојањима да укључи у колаборационистичку

²⁸⁰ ИАБ, Фонда Заповедник полиције безбедности и службе безбедности (даље: БДС), регистар (даље: рег.) 37, Ма-Ма; ИАБ, Фонда Безбедносно информативна агенција (даље: БИА), ф. 3, п. 1–2; ИАБ УГБ СП IV, к. 588.

²⁸¹ Више о овој теми у: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, III, Београд: Култура, 2002; Petranović, *Srbija*, 457-459, Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2006, 222–277.

²⁸² Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944- 1952*, Beograd: Institut za savremenu istoriju 2004, 55.

управу што већи број интелектуалаца или да их анимира да пружи подршке истој, искористи капитал који је овај део становништва имао код грађанства. Једна од оваквих иницијатива био је и „Апел српском народу“ из августа 1941. у коме је оштро осуђено деловање комунистичког покрета отпора и позвано становништво да „помогне власти у борби против ових злотвора српског народа и његове будућности“.²⁸³ Апел је потписало око 400 људи који су, како истиче историчар Бранко Петрановић, долазили из следећих друштвених кругова: сарадници окупатора, предратни германофили и профашисти и група угледних научних и јавних радника. Целокупна ова иницијатива је спроведена уз притисак на српску интелигенцију.²⁸⁴

Притисак је био само увод у репресију којој је у другој половини 1941. изложен део београдске интелигенције. У ноћи између 3. и 4. новембра 1941. Гестапо је ухапсио 32 универзитетска професора и спровео их као таоце у логор на Бањицу. Ова група оптужена је да је припадала масонима, да су антинемачки настројени и да су повезани са комунистичким покретом отпора. Након сламања устанка већина ухапшених је у јануару 1942. пуштена на слободу.²⁸⁵ Без обзира на ову чињеницу порука окупатора упућена интелигенцији била је јасна – окупациона власт охрабрује само њихово политичко ангажовање унутар тренутног поретка, све остало биће строго кажњено.

Окупатор је, како смо навели, атомизирао територију Југославије чиме је у земљи укинута Војска Краљевине Југославије. Од отпочињања ратних операција до капитулације, према одређеним проценама заробљено је 398.000 југословенских војника. Након пуштања на слободу људи који нису били српске, словеначке и јеврејске националности, према изворима немачке провенијенције на дан 21. јуна 1941, у заробљеништву се налазило 181. 258 официра и војника.²⁸⁶

²⁸³ *Ново Време*, 13. август 1941, 1.

²⁸⁴ Petranović, *Srbija*, 218.

²⁸⁵ Слободан Ђ. Керкез, *друштво Србије у Другом светском рату*, Крушевац Центар за балканске студије 2012, 316- 353; Dragomir Bondžić, „The Fate of the Professors of Belgrade University under Germany Occupation, 1941- 1944“, in: *Totalitarian and 20th Century Studies*, ed. Wojciech Kozłowski, 2018/2, 170- 186.

²⁸⁶ Потребно је указати да домаћа историографија није успела да утврди тачан број ратних заробљеника из Југославије. О различитим проценама броја југословенских ратних војних заробљеника у Немачкој током Другог светског рата видети у: Petranović, *Srbija*, Beograd 1992, 108; Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 78; Slobodan D. Milošević, „Zarobljavanje vojnika kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941.“, u: *Vojnoistorijski glasnik*, 1991/1, 159-176; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 312, 313; Zoran

Одређени број војника и официра остао је на слободи у Београду али је био дужан да се јавља немачким властима. Контрола је посебно вршена након избијања устанка. Од овог периода окупационе власти настојале су да војна лица која нису пришла влади Милана Недића и која су била сумњива упуту у заробљеничке логоре како се не би прикључили покретима отпора. Највеће хапшење ове врсте у Београду извршено је између 4. и 5. јануара 1942. када је ухапшено укупно 486 од чега је у логоре упућено 407 људи. Из заробљеништва су током окупације повремено пуштани углавном болесни и колаборационистичкој управи одани војни заробљеници.²⁸⁷

Под посебном лупом током окупације нашли су се и чиновници. У лето 1941. сви запослени у државној управи морали су да попуне образац у коме су захтевани између осталог и подаци о националној и расној припадности, политичкој оријентацији и припадништву политичким организацијама.²⁸⁸ На иницијативу Танасија Динића, ангажованог директно од окупатора да среди прилике у државном апарату, донета је 6. августа 1941. „Уредба о завођењу систематизације места у државној и самоуправној служби“. Најважнија одлука наведене уредбе била је да се при сваком ресору или управи образују комисије које би извршиле попис чиновника и направиле предлоге за отпуштање прекобројних и непожељних.²⁸⁹ Према послератном сведочењу, на основу рада ових комисија Динић је отпустио 10.000 људи.²⁹⁰ Ова уредба посебно је погодила запослене у просвети и према одређеним подацима из овог система је отпуштен сваки четврти запослени.²⁹¹ Било је и отпуштања и у УГБ посебно међу агентима ове полицијске управе. Склони смо да се сагласимо са историчарком Наташом

Јанјетовић, *У складу са насталом потребом...: принудни рад у окупираној Србији 1941-1944*, Београд Институт за нову историју Србије, 2012, 78, 79.

²⁸⁷ У Немачкој је током 1941. функционисало 54 логора, а процењује се да је током Другог светског рата на територији ове земље радило укупно 68 војничких (сталаг) и 12 официрских (офлаг) логора. По доласку у Немачку, југословенски официри били би смештени у логоре у Хоенфелсу, Варбургу, Офенбургу и Оснабрику. У јесен 1941. формиран је један логор у Нирнбергу од затвореника из логора у Хоенфелсу, Варбургу и Офенбургу. Глишић, *Терор*, 123, 124; Коста Николић, *Генерал Миодраг М. Дамјановић „Чика Бели“ 1893-1956*, Лондон: Удружење бораца Краљевске Југословенске Војске „Дража Михаиловић“, 2008, 28.

²⁸⁸ ВА, Нда, к. 133, ф. 1, д. 10.

²⁸⁹ *Службене новине*, 6. август 1941, 1, 2.

²⁹⁰ Цветковић и други, *Колаборационисти пред судом Озне: Саслушања Милана Недића, Драгомир Јовановић, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима ОЗНЕ*, Београд: Институт за савремену историју, 436.

²⁹¹ Борковић, *Контрареволуција*, 2, 84.

Милићевић у оцени да је оваква политика окупатора поред растеређивања буџета домаће управе имала и за циљ „чишћење од национално непоузданих“ и успостављање државног апарата који би био попуњен „исправни“ и лојалним службеницима.²⁹²

1.1.5. „Хлеба и игара“: функционисање основне инфраструктуре, снабдевање, забавни и културно-уметнички живот

Немачко бомбардовање имало је несагледиве последице по Београд и његове становнике. У само четири дана, колико је трајало, од немачких бомби страдало је 2.271 лице, док је број рањених био вишеструко већи. Укупно је оштећено 9.365 зграда (што износи скоро 50% целокупног стамбеног фонда), од којих је 714 потпуно уништено. У првом налету погођена је зграда Управе водовода и овом приликом изгорела је целокупна документација која је сакупљана од оснивања. Сама водоводна мрежа била је погођена на 360 места, од чега је 20 погодака било на градским главним доводима, а 340 на разводној мрежи. Велика разарања претрпела је и канализациона мрежа која је била порушена на 222 места.²⁹³ Од производних капацитета погођен је један резервоар капацитета 1.700 м³.²⁹⁴ Тешко је страдао и градски превоз, од укупног броја трамвајских кола, колико је Дирекција трамваја и осветљења пре рата имала на располагању, уништено је 59, а неупоредиво мање је био оштећен аутобуски возни парк, те је од 87 градских аутобуса уништено 10.²⁹⁵ Скоро целокупан возни парк ОГБ такође је у бомбардовању уништен.²⁹⁶

Као последица оваквог стања основна градска инфраструктура била је паралисана чиме је живот грађана у овом граду био знатно отежан. Београђани су били приморани да ископавају пољске тоалете, сакупљају кишницу, снабдевају се

²⁹² Више о положају чиновника током Другог светског рата у окупираној Србији у: Nataša Milićević, „Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941- 1944“, u: *Istorija 20. veka*, 2018/2, 69- 86.

²⁹³ Konstantin Vasiljević, „Stanje za vreme okupacije“, u: *Kanalizacija Beograda 1905–1975*, Beograd: Export-press 1975, 66.

²⁹⁴ *Beogradski vodovod 1892–1975*, Beograd: Export-press, 87.

²⁹⁵ *60 godina beogradskog javnog saobraćaja 1892–1952*, Beograd: Градско саобраћајно предузеће, 43, 48.

²⁹⁶ Више о свакодневници у Београду током окупације у Београду: Коста Николић, *Страх и нада у Србији*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2002, 100- 117; Ristanović, „Svakodnevnica“, 95- 110.

водом из цистерни, функционишу без јавног превоза, санирају оштећења на својим домовима итд. До августа 1941. обновљена је основна инфраструктура и у већини нормализовани животни услови. Поједини недостаци, као што је недовољан и неадекватан јавни саобраћај, учестали прекиди снабдевања електричном енергијом, недостатак огрева током зимског и воде током летњег периода, нагомилавање смећа, остали су нерешиви проблем током целокупног периода Другог светског рата.²⁹⁷

Здравствене и хигијенске прилике које су и током међуратног периода биле неповољне у Београду погоршане су током окупације. Као последица бомбардовања током 1941. највећа опасност вребала је од заразних болести. Још један од великих проблема био је недостатак болничких и амбулантних капацитета. Београдске здравствене установе располагале су са око 2.000 кревета који су требало да подмире потребе грађана овог града, људи који су долазили на лечење из унутрашњости и припадника најразличитијих војних јединица. Није било ни довољно лекара, медицинских сестара и другог особља. Од краја 1942. осећао се недостатак здравствене заштите становништва, што је било посебно изражено током бомбардовања 1944. када су у болнице прихватани само тежи болесници. Снабдевање лековима било је нередовно и неадекватно, те су Београђани и производе ове врсте куповали на црној берзи.²⁹⁸ Само издавање лекова било је строго контролисан процес. Државна контрола лекова прослеђивала је здравственим установама лекове који су приликом пријема пописивани у књигу. Издавање је вршено „по нарочитом требовању парафираном од директора и за то одређеног лекара“. Након предавања лекови се „разводе по књизи где су и заведени, а као покриће за издате лекове служе оверени рецепти требовања“. Строго су контролисане и приватне апотеке од стране Специјалне полиције.²⁹⁹

Минималне залихе хране код обичног становништва, разарања у Априлском рату, окупациона подела земље која је довела до смањења привредног залеђа

²⁹⁷ Више о комуналним проблемима Београђана и иницијативи градских власти у решавању истих у: Раде Ристановић, „У служби грађана: Комунално питање у Београду на страницама колаборационистичке штампе“, у: *Колаборационистичка*, ур. Стојановић, 2, 151- 184.

²⁹⁸ Kreso, *Нјетаџки*, 126- 131; Дејан Зеџ, *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941- 1944)*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2019, 85- 94.

²⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/80.

Београда и економска експлоатација били су главни фактори који су утицали да недостатак основних животних намирница буде један од акутних проблема током целокупног периода окупације.³⁰⁰ У циљу обезбеђивања правилне и несметане исхране становништва на територији Београда основана је у лето 1941. Дирекција за снабдевање (ДИРИС) и уведен је систем максимираних цена, куповних књижица и купона. Све наведене мере нису пружиле жељене резултате и црна берза представљала је главни канал снабдевања Београђана. Цене су вртоглаво скакале о чему сведочи податак да је од јануара до маја 1942. цена хлеба порасла за готово 800%. Није било довољно ни меса ни месних прерађевина. У периоду између августа и новембра 1941. већина Београђана имала је само пет дана месечно месо на трпези. Проналажене су алтернативе у конзумацији коњског меса.³⁰¹ Новац је губио сваку вредност, што је активирало древни начин трговине – трампу. Грађани су почели да уместо одласка у набавку у продавнице и пијаце, обилазе села око Београда и нуде своје одевне и кућне предмете сељацима у замену за намирнице. Појава садница купуса, шаргарепе, кромпира на травнатим површинама, где је у међуратном периоду цветало цвеће није била изолована појава. Градска управа подржавала је ову иницијативу уступањем необрађених површина које су биле у њеном или поседу грађана.³⁰² Пресликано стање било је и на „модној писти“. Није било довољно одеће и обуће за сва временске периоде и грађани су приметно били „неадекватно обучени, офуцани поцепани“.³⁰³ Следећи редови извештаја који је посланство у Лисабону након добијања из земље у првој половини 1942. упутило емигрантској влади у Лондону сликовито описују живот у окупираном Београду:

„Сви излазимо врло мало из куће, посећујемо само најближе, а у осам смо већ, као што је обавезно, код куће. У надлештвима се ради у осам до пола три. Поподне се посећујемо, ако не седимо код куће. Шпорет не ложимо, а сада по зими нема електричне струје преко дана, те увече кувамо на електрици за

³⁰⁰ Више о овој теми у: Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944“, у: *Токови историје*, Београд 2012/ 2, 77–91.

³⁰¹ Једно од најсвеобухватнијих сведочанстава о проблемима исхране Београђана током окупације пружио је чиновник Драгољуб Ј. Ранковић: *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1944*, пр. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

³⁰² Више о овој теми у: Зец, *Свакодневница*, 94- 134.

³⁰³ Цитирано према. Исто, 150.

сутрадан, перемо судове и читамо или се разговарамо до десет, једанаест. Храна је лоша, а месо не једемо, верујте, често; скоро се никад не добије на „купон“, а испод руке стоји 70 до 150 дин. кило. Купујемо и коњско месо, правимо сарму или фаширано, па није рђаво... []...Остало нам је сува грашка, пасуља, а кисео купус смо сами оставили, кромпира доста, парадајза, нешто брашна, па хвала богу до сад некако иде ... []... Са огревом је теже ишло и много смо зебли зимус. Једва смо добили ситан угаљ, који нас је гушио... []...Овде је свет узбуђен. Боји се изгрета у пролећу, а ми невини да страдамо. Ко зна шта ће бити, тек никоме није пријатно. А питамо се да ли нисмо могли проћи као и прошлог рата, када је све било мирно, овако никад не зна човек одакле ће га погодити. Живи се од данас до сутра. Цео свет је нерасположен и криво му је ... []... Кућевласник одговара за сваког у кући, па како смеју онда да пусте некога, када је свет полудео“.³⁰⁴

Разарања током Априлског рата и ратна привреда донели су нову реалност на тржишту рада. Бројни чиновници, избеглице, омладина чинили су армију незапослених у Београду која је, уколико не пронађе адекватно запослење, своје „мишиће“ могла да упосли на други начин. Ова опасност и чињеница да је привреда Трећег рајха акутно боловала од недостатака радне снаге определила је окупатора да у Србији врши притисак на становништво да одлази на добровољни рад. Нисмо успели да дођемо до података колико је Београђана током окупације отпутовало на рад у Немачку, али према истраживању Мухарема Креса из Србије је до краја августа 1941. отпутовало 22.800³⁰⁵ људи.³⁰⁶

Од 1942. и у Србији се осећао велики недостатак радне снаге, посебно у Борском руднику, за Немце драгоценом, што је акценат форсирања становништва по овом питању пребацило на домаћи терен. Оснивањем Националне службе за обнову Србије уведен је обавезни рад. Сви радно способни мушкарци од 17 до 45 година живота постали су обвезници ове организације.³⁰⁷ На обавезни рад упућивани су у већини омладинци и током 1943. из Београда је отишло 11.000 људи махом у руднике Бор и Костолац. Чињеница да су обвезници носили

³⁰⁴ АЈ, Фонд емигрантска краљевине Југославије (даље: В. Е) , фонд (даље: ф.) 103, кутија (даље: к.) 27, фолијација (даље: ф.), 27-335.

³⁰⁵ Кресо, *Нјемачка*, 124.

³⁰⁶ Више о одласку становника окупирани Србије на добровољни рад током Другог светског рата у: Zoran Janjetović, „Dobrovoljni radnici iz Srbije u Nemačkoj“, *Токови историје*, 2010/ 2, 47-74.

³⁰⁷ Више о овој организацији у: Janjetović, „*U skladu sa nastalim potrebama*, 126- 151.

униформе, да су строго дисциплиновани од стране старешина, да су били изложени идеолошко-политичкој индоктринацији и да су морали да обављају тешке физичке послове наводи нас на закључак да омладинци нису благонаклоно гледали на овакве иницијативе окупатора и колаборациониста.³⁰⁸

Наредбом Адолфа Хитлера од 7. децембра 1941. под називом „Ноћ и магла“ наређено је да се кривци који су извршили кривична дела против Трећег рајха стрељају само у случају ако ће ова мера погодити кривце, а супротно да се оваква лица упућују у Немачку на принудни рад.³⁰⁹ Није било неуобичајено да се потпуно невини људи приликом блокаде хапсе и одводе на принудни рад.³¹⁰ По овом питању Драгутин Ранковић на дан 15. јула 1942. уписао је у свој дневник: „Данас поподне наши полицајци купили су по улицама, кафанама и бифеима младе људе за рад у Немачкој. На једном углу стајали су вереник и вереница. Обоје су одвели. Многе мајке и жене узалуд ће вечерас очекивати синове, односно мужеве. Мајке ће очекивати и кћери а мужеви жене. Праве се већ вицеви: „Купе људе и жене као шинтери кучиће“.³¹¹

Током бомбардовања 14 основних школа на територији УГБ је претрпело оштећења, а бројне друге зграде школских објеката заузеле су од стране немачких војних јединица или других окупационих органа. Упркос овим проблемима просветне власти настојале су да у мају 1941. обнове наставу. У јуну 1941. на територији УГБ у 35 државних и 5 приватних основних школа и 553 одељења 20.152 ђака похађало је наставу.³¹² У складу са идеологијом и праксом окупатор долази до драстичног мењања наставних планова, програма и уџбеника. Из наставе су одстрањени сви елементи који су окарактерисани као прокомунистички, либерални и антинемачки. Уведен је немачки језик као обавезни, а уџбеници историје лишени су „непотребног“ садржаја у циљу усклађивања са идеолошко-политичком матрицом окупатора.³¹³ Као што смо

³⁰⁸ Kreso, *Njemačka*, 125.

³⁰⁹ Глишић, *Терор*, 94.

³¹⁰ ВА, ЕВ, к. 349, ф. 39, д. 1.

³¹¹ Ранковић, *Свакодневница*, 287.

³¹² Више о овој теми у: Миодраг Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, у: Годишњак града Београда, XXI, 1974, 75- 118.

³¹³ Више просветној политици и функционисању Министарства просвете владе Милана Недића у: Љубинка Шкодрић, *Министарство просвета и вера у Србији 1941- 1944: Судбина институције под окупацијом*, Београд: Архив Србије; Koljanin, Dragica, „U službi „Novog poretka“. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941-1944)“, у: *Istraživanja*, 2010/ 21, 395-415.

истакли готово током целокупног трајања окупације Универзитет у Београду није радио, студенти су полагали испите, али није било наставе. На дан 10. јануара 1944. Универзитет је свечано отворен и одобрене су квоте за упис студената.³¹⁴ На конкурс се пријавило укупно 8.761 од чега 2.864 старих студената.³¹⁵

Окупатор је усмеравао и контролисао културни, забавни и спортски садржај у престоници. Основни циљ био је да се кроз пласирање садржаја скромне уметничке вредности понуђеног по приступачним ценама грађани пацификују и релаксирају од тешке свакодневнице коју је наметао живот под окупацијом. Експанзију су доживела аматерска и дилетантска позоришта попут „Централе за хумор“, „Бодљикаво прасе“, „Разбибрига“, „Београдска комедија“ итд. Као што и сами називи ових позоришних трупа наговештавају репертоар истих састојао се од представа хумористичког садржаја.³¹⁶ Ансамбл народног позоришта играо је представе у већини националне тематике или немачких аутора. Већина биоскопских сала остало је неоштећена након Априлског рата, што је омогућило да Београђани од првих месеци окупације уживају у остварењима седме уметности. До 1944. у овом граду радила је 21 биоскопска сала са три пројекције дневно. Репертоар се састојао од филмова немачке продукције, а за нашу тему индикативно је да је најпопуларнији био филм „Минхаузен“ „чији је смисао да озбиљном човеку који стење под тешким теретом свакидашњице, поклони дивну бајку у бојама, бајку, коју он сам жели“.³¹⁷ И кроз филм је пласирана пропаганда у главном пројекцијама УФА журнала и филмова антисемитског карактера.³¹⁸ Под окупацијом „терала се и лопта“ у лето 1941. организован је „Српски куп, а одржавани су и атлетски митинзи.“³¹⁹ Оваква политика окупатора наишла је на

³¹⁴ Никола Живковић, „Београдски универзитет у рату 1941-1945“, у: *Идеје и покрети*, ур. Ђукић, 2,

³¹⁵ Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941-1945*, Београд-Суботица, Завод за уџбенике и наставна средства-Минерва, 2005, 3, 85.

³¹⁶ Свеобухватну анализу функционисања позоришта под окупацијом пружио је Бора Мајданац, а за територију Београда Василије Марковић. Више у: Василије Марковић, *Театри окупиране престонице 1941-1944*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд, Алтера, 2011.

³¹⁷ Цитирано према: Зец, *Свакодневница*, 295.

³¹⁸ Више о кинематографији у окупираној Србији у: Miroslav Savković, *Kinematografija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata 1941-1945*, Beograd, Fakultet dramskih umetnosti-Institut za pozorište, film, radio i televiziju, 1994.

³¹⁹ Више о овој теми у: Бранислав Јоцић, *Фудбал у Београду за време другог светског рата*, Београд, Фудбалски Савез Београда, 2015; Дејан Зец, „Оаза нормалности или тужна слика

одобравање Београђана о чему сведоче подаци да се тражила карта више за позориште, да је викендима филмске пројекције гледало од 25.000 до 30.000 дневно и да је на фудбалским утакмицама просечно било између 5.000 и 6.000 људи.³²⁰

„Разгледница“ окупираног Београда не би била потпуна уколико не укажемо на људе који су били приморани да напусте своје место становања и егзистенцију потраже у овом граду. Од 1941. у окупирану Србију долази велики број избеглица са територије НДХ, Косова и Метохије, Македоније. Због близине границе са НДХ у Београд је долазио највећи број људи из ове квислиншке државе. Према истраживању Јована Марјановића у Београду је у лето 1944. било по овом основу 54.000 људи.³²¹ Ова бројка је чинила готово четвртину од 240.000 регистрованих избеглица у окупираној Србији. Након првих вести о злочинима НДХ у Београду је почела да струји „мржња према Хрватима“, није прављена никаква разлика између усташа и других припадника овог народа и овакво расположење доведено је до усијања доласком избеглица који су из прве руке причали о усташким зверствима.³²² Окупатор је вишим инстанцама у извештајима наглашавао да су економске последице доласка избеглица најмања брига и да је морално-психолошки ефекат опасност за стабилност окупационе управе.³²³ Београђани су о терору у НДХ могли и самостално да се увере с обзиром да су у летњим месецима Сава и Дунав избацивали лешеве.³²⁴

Историчар Бранко Петрановић користећи формулацију Милована Ђиласа о Априлском рату као „недовршеном“ изнео је тезу да овај сукоб услед краткотрајности и исхода није задовољио припаднике српског народа који је имао

стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941–1944)“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 2011/3, 49–70.

³²⁰ Зеџ, *Свакодневница*, 291, 318.

³²¹ Више о овој теми у: Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941.–1945*, Београд: Narodna knjiga 1981; Керкез, Друштво, 140–171

³²² ВА, ЕВ, к. 349ц, ф. 3, д. 2. ВА, ЕВ, к. 349б, ф. 39, д. 1. ВА, ЕВ, к. 349ц, ф. 28, д. 1. ВА, ЕВ, к. 349б, ф. 1, д. 1; ВА, ЕВ, к. 170, ф. 4, д. 25; ВА, ЕВ, к. 170, ф. 5, д. 19; ВА, ЕВ, к. 349б, ф. 1, д. 1; ВА, ЕВ, к. 169, ф. 1, д. 2.

³²³ Јован Вујошевић, „Значај и последице антиокупаторског расположења и отпора у Београду од 12. априла до 4. Јула 1941.“, у: *Београд рату и револуцији 1941–1945*, ур: Гојко Лађевић, Београд: Историјски архив Београда, 1971, 58.

³²⁴ Према сећању Драгутина Ранковића ови призори су изазивали згражавање, а жртве су често биле до пола обучене са повредама нанетим хладним оружјем и било је случајева декапитације. Ранковић, *Свакодневни*, 237; 252.

славну војну традицију и тешко схватао „да се држава губи без стварне битке“.³²⁵ У овом контексту неопходно је детерминисати ниво борбеног морала Београђана током окупације. Амерички конзул у Београду у лето 1941. јављао је да је морал Београђана на високом нивоу, да су њихове очи уперене ка Великој Британији за коју верују да ће уз америчку помоћ поразити Немачку.³²⁶

Напад Немачке на СССР 22. јуна 1941, како се истиче у извештајима окупационе управе, изазвао је еуфорију међу становништвом и очекивања су била да ће немачка војска претрпети брзи пораз. На исти начин је и америчко посланство у Београду извештавало о односу грађана Београда према операцији Барбароса.³²⁷ Другачију слику емитују извештаји које је емигрантска влада добијала у периоду од слома устанка до окончања окупације. Људи који су успевали да дођу из Југославије у неутралне земље делегирани су од стране емигрантске владе како би пружили информације. Основно питање био је однос обичног грађанства према тренутној ситуацији у окупираној Србији. Већина испитаника тврдила је да је обичан свет презасићен политиком још из међуратног периода уплашен репресијом окупатора и оптерећен изазовима које је доносила свакодневица у Београду настојао да сачува себе и своју породицу.³²⁸

1.2. СВАКОДНЕВНИ ОТПОР

Намеће се питање какав пријем је окупатор могао да очекује од становништва које је у међуратном периоду исказивало антигерманско расположење, које је одрастало на причама о славној ратној прошлости, које је 27. марта 1941. недвосмислено исказало своје незадовољство према онима који „хоће пакт, а не рат“. Одговор на исто окупатор је добио, а да није ни како треба крочио у овај град, о чему нас информише следећа наредба пуковника Кајзенберга, команданта Београда: „У ноћи између 20. и 21. априла се гађало из куће на ноћне патроле, које грађанство штите од разбојништва и пљачке. Овај нечувени напад на Немачку

³²⁵ Petranović, *Srbija*, 110.

³²⁶ Nacional archives of Washington (dalje: NAW), fond: Department of state (dalje: f. DS), Consular reports on Yugoslavia (dalje: CRY), 750/40.

³²⁷ Исто, 63.

³²⁸ ВА, ЕВ, к. 349ц, ф. 3, д. 2. ВА, ЕВ, к. 349б, ф. 39, д. 1. ВА, ЕВ, к. 349ц, ф. 28, д. 1. ВА, ЕВ, к. 349б, ф. 1, д. 1; ВА, ЕВ, к. 170, ф. 4, д. 25; ВА, ЕВ, к. 170, ф. 5, д. 19; ВА, ЕВ, к. 349б, ф. 1, д. 1; ВА, ЕВ, к. 169, ф. 1, д. 2.

војску присиљава да се примене најоштрије мере: 1) Патроле имају наређење да на овакве кукавичке нападе одговоре са тешким оружјем. 2) Задржани таоци биће стрељани ако се сличан случај понови. Грађанство се најозбиљније овим опомиње.³²⁹

Носиоци немачке оружане силе имали су примедбе и на понашање цивилног становништва о чему сведочи следећа објава крајскоманданта од 28. маја 1941: „Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показују нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут“.³³⁰

И женском, културно-просветном, патриотском, ванстраначком и хуманитарном друштву *Коло српских сестара* забрањен је рад под окупацијом. Узалуд је председница овог друштва Делфа Иванић заједно са другим чланицама опседала молбама за дозволу за рад, окупатор је био неумољив. Ништа није друго преостало наведеним хуманитарцима већ да покушају да делују илегално. Једна од акција према сведочењу Иванићеве било је помагање избеглица током лета 1941. који су долазили из других окупираних делова Југославије. Помоћ се огледала у пакетима са храном и одећи.³³¹ У овом периоду и обични грађани „кршили су закон“ и помагали су људима у „невољи“. У „Новом времену“ од 11. јуна 1941. упозоравају се Београђани да не ступају у контакт са ратним војним заробљеницима јер на тај начин излажу себе и друге опасности.³³²

Поједини Београђани нису крили своје одушевљење нападом Немачке на СССР сматрајући да ће „руска војска“ брзо поразити јединице Вермахта. Бивши наредник Војске Краљевине Југославије Славко Дабић ушао је 22. јула 1941. у једну од народних кухиња и према сведочењу куvara Светозара Божиновића био актер следећег инцидента: „Затражио је на Руском језику да му испече јаја да једе (кајгану). Иза овога почео је да пева Руске неке песме и да изазива присутне овом песмом. Ја сам ово приметно и како одговарам за ред у мом локалу, казао сам му

³²⁹ *Збирка наредба и упутстава*, Београд: Општина града Београда, 1941, 8.

³³⁰ *Ново Време*, 28. мај 1941, 3.

³³¹ Јасмина Б. Милановић, *Дефа Иванић*, Београд: Еволута, 2015, 241,

³³² *Ново време*, 11. јуна 1941, 2.

да не пева Руске песме, али је он мене почео да грди. У овом моменту улицом су ишли немачки војници и он је то видео и казао: 'За месец дана ми њих морамо све побити'. Немачки војници ово нису чули. Ја сам га поново упозоравао и наредио му да ми локал напусти, али је он на ово мене ударио песницом по лицу, а мало касније иза овога узео је столицу којом ме је ударио по глави и слупао столицу“.³³³

Кувар је уз помоћ присутних успео да избаци Дабића из локала, а на улици су га ухапсили немачки војници. На саслушању пред Специјалном полицијом 26. јула Дабић је оповргао све и навео да су се свађали око цене кајгане и да су сведоци који су потврдили причу Божиновићеву инструисани.³³⁴ Из расположивих докумената нисмо успели да сазнамо у чију корист је полиција решила овај случај и да ли је Дабић претрпео реперкусије.

Након бекства из окупиране Југославије редов Теодор Карлић поднео је представницима југословенске емигрантске владе у Истанбулу 8. јануара 1942. извештај о ситуацији у Београду. Следећи истог сведоче да су Београђани у лето 1941. могли да се увере да је сатиричност угаони камен британског хумора: „Једном приликом спроведени су енглески заробљеници, њих око 100 кроз цео Београд. Када су наишли на Краљев двор где је купола срушена у дворишту, али је круна потпуно очувана, енглески војници су поздравили круну. На Теразијама покрај њих наишао је један баштован са магаретом, немачки стражари су им наредили да поздраве и магаре. Они су то учинили на нацистички начин дизањем руке и викнувши 'Хајл'. Немачки стражари су их на ово почели шамарати, а када су Енглези почели да се бране, онда су их почели тући кундацима“. Према истом извору овакво понашање заробљеника наишло је на одобравање и подршку од стране обичног становништва.³³⁵

По доласку Немаца у Београд наређено је да се у јавним објектима скину фотографије краља Петра II Карађорђевића и окаче Адолфа Хитлера. Фотографије првог човека Рајха коштале су од 15 до 300 динара.³³⁶ Оваква наредба наилазила је у лето 1941. на отпор Београђана. Први човек америчког представништва у

³³³ ИАБ, УГБ СП, IV- 28/ 144.

³³⁴ Исто.

³³⁵ ВА, ЕВ, к. 349ц, ф. 3, д. 2.

³³⁶ NAW, DS, CRY, 750/40.

Београду, присуствовао је сцени у једној радњи када је продавац добио укор од немачког војника зато што држи и даље фотографију младог краља. Продавац је био црвен од љутње али је морао да послуша и након изласка војника прокоментарисао је да могу да га натерају да скине фотографију, али не могу да избаце краља из његовог „срца“.³³⁷

Фотографија Хитлера красила је и многе београдске угоститељске објекте. Пример радника Добросава Глишића сведочи да овакав ентеријер није био по укусу сваког госта. Ушавши у гостионицу „Женева“ 23. августа 1941, са намером да се по врелом београдском дану расхлади једним пивом, Глишић је приметио да је на зиду фотографија Хитлера. Револтиран призором упутио је власнику фолксдојчеру злонамеран коментар следеће садржине: „Овога си обесио као да ти је кум на крштењу био“. Није се завршило само на коментару, Глишић је власника гађао и криглом. Ухапшен је на лицу места и предат Специјалној полицији. На саслушању је оповргао оптужбе и остаје непознаница да ли је одговарао за своје поступке.³³⁸

Читаоци ће кроз даљи део овог рада и сами уочити у којој мери је Специјална полиција била безобзирна према својим сународницима, али било би погрешно када бисмо тврдили и да са „ове стране“ нису постојали људи који нису изгубили осећај емпатије. Један од ових људи је био стражар УГБ Петар Димић распоређен на рад у затвору Специјалне полиције као кључар.³³⁹ О приступу који је овај стражар користио приликом опхођења према затвореницима сазнајемо више из следећих редова:

„Дошавши на ову службу ја сам из личних симпатија према затвореницима Одељења специјалне полиције гледао да им будем што више на услузи и да им чиним разне олакшице, како би имали бољи живот у затвору и како би се пре дочепали слободе. Тако сам у више махова нарочито према затвореницима IV отсека тј. комунистима, био нарочито расположен и од њих сам примао разне

³³⁷ Исто.

³³⁸ ИАБ, УГБ СП, IV- 28/ 144.

³³⁹ Петар Димић рођен је 15. марта 1916. у Косовској Митровици. Изучивши занат ради као обућар у Скопљу. У овом граду ступио је 1931. у полицијску службу. Од ове године све до окупације радио је као стражар. Протеран је са другим чиновницима и 5. јуна 1941. јавља се Министарству унутрашњих послова. У августу је примљен у стражу УГБ и први задаци били су му да буде у резерви и да учествује у регулисању саобраћаја. Почетком септембра именован је за кључара затвора Специјалне полиције. ИАБ, УГБ СП, IV-Q- 224/ 33; *Logor*, I, 131.

поруке обавештавајући њихове пријатеље о њиховом животу у затвору и исказима које су дали код власти. Исто тако набављао сам им у вароши цигарете и храну и кришом доносио њима“.³⁴⁰

За ове услуге Димић није узимао новчану надокнаду, повремено су га пуштени ухапшеници позивали у њихове домове на ручак. Оперативним радом поднадзорник полицијских агената Ђорђе Космајац у новембру 1941. сазнао је за добротинство Димића и ухапсио га. На саслушању овај стражар у потпуности је признао своје поступке и нагласио да је знао да су исти забрањени и кажњиви. Након истраге одведен је у логор на Бањицу, а 17. децембра 1941. стављен је пред стрељачки вод.³⁴¹

На дан 22. децембра 1941. Комесаријат паробродске полиције обавестио је Специјалну полицију „да су тога дана у 11.45 часова, са земунске стране преко понтонског моста, дошли у Београд пет наоружаних хрватских усташа у пратњи двојице немачких војника“. На захтев дежурних службеника УГБ да покажу исправе и питање којим поводом су дошли у Београд немачки војници су истакли да домаће власти немају права да легитимишу „никога када иду са органима немачке војне силе“.³⁴² Ово је било довољно представницима колаборационистичке управе да се повуку и пусте их да уђу у Београд. Немачки војници спровели су „непожељне“ госте у крајскомандантуру где су оставили наоружање и легитимације, а затим су их сместили у једну зграду на Теразијама уз упозорење да не напуштају овај објекат. Ово наређење нису послушали Поља Расим, Алија Сулејман и Ибра Џанковић који су изашли „да разгледају Београд и да купе неке ситнице и дуван“. Овакво лежерно понашање својствено туристима показаће се као потпуно погрешан потез и већ на углу улица Милована Миловановића и Балканске именоване је напала „разјарена маса“. На тренутак су ситуацију смирили полицијски службеници УГБ који су дошли на лице места али је приликом спровођења дошло до новог напада који умало да прерасте у линч. Успаничен, Џанковић је извадио нож и почео да бежи, а како се није одазивао на позиве да стане убијен је из ватреног оружја од стране полицијског агента

³⁴⁰ Исто.

³⁴¹ *Logor*, I, 131.

³⁴² ВА, Нда, к. 30, ф. 11, д. 24.

Аранђела Вукмировића.³⁴³ Овај случај имао је дубље последице за колаборационистичку управу, власти НДХ упутиле су протест, окупациона управа захтевала је спровођење истраге али починиоци немира нису пронађени.³⁴⁴ Агент Вукмировић осуђен је од стране немачких власти 3. јануара 1942. на три године затвора због убиства Џанковића.³⁴⁵

Као што смо навели, једна од иницијатива окупационе управе спроведена у циљу промовисања немачке културе, настојање да се окупатор приближи становништву али и тежње да се олакша комуникација са становништвом било је форсирање учења немачког језика. У школама су избацивани други страни језици и увођени немачки. Једна од редовних рубрика у колаборационистичкој штампи био је кратак курс немачког језика. У којој мери су ученици из појединих школа били „одушевљени“ оваквим потезима Министарства просвете сазнајемо из следећег дописа Специјалне полиције упућеног 4. јануара 1942: „Ова је Управа добила поуздане информације, да је већи део ученика Трговачке академије у Београду набавио при крају школске године, а и сада набавља, речнике енглеског језика и да се међу ученицима у знатном броју учи енглески језик, иако није обавезан при наставном градиву у Трговачкој академији.“³⁴⁶

Радници који су добровољно одлазили у Немачку враћали су се повремено или за стално у окупирану Србију и преносили своје утиске. Радник Петар Голубовић имао је горко искуство радећи у немачком граду Падерборну. Своје утиске поделио је са Добросавом Крављанцом и Иваном Онцициним који су намеравали да се добровољно пријаве. Сугерисао им је да, уколико се усуде да оду, понесу: „врећу да би се у њој ваше кости могле послати натраг, јер у Немачкој нема шта да се једе“. Оваква врста реторике није се свидела фолксдојчерки Магдалени Бекер, супрузи Онцицина која је целокупан случај пријавила Гестапоу. На саслушању је Голубовић признао да је одговарао именоване од одласка и био

³⁴³ Аранђел Вукмировић рођен је 3. септембра 1909. у Костајници. Завршио је два разреда гимназије и положио стручни испит за стражара 1932. У међуратном периоду радио је у Управи полиције Загреб све до 1936. када му је уважена оставка. У УГБ Збору полицијских агената запослио се 1939. Током окупације радио је у Одељењу Кривичне и Специјалне полиције. По ослобођењу 1944. стрељан је од нових власти након ислеђења. ИАБ УГБ ОПА, инв. Бр. 14/20- Б.

³⁴⁴ ВА, Нда, к. 30, ф. 11, д. 24.

³⁴⁵ ИАБ УГБ СП, инв. Бр. 14/20- Б.

³⁴⁶ А. Ј, УГБ, СП, к. 1-238.

доследан у својим ставовима. Оваква храброст коштала га је живота.³⁴⁷ Спроведен је 14. фебруара 1942. у логор на Бањици, одакле је одведен на стрељање 5. маја 1942.³⁴⁸

Ковач Салих Сушић био је један од Београђана чија је породица страдала од руке усташких власти. Његова мајка и брат су „убијени од стране муслиманских усташа“ јер су оцењени као породица „српски настројена“. Оптерећен овом породичном трагедијом Сушић је тражио освету и у окупационим војницима видео праву прилику. На дан 6. априла 1942. у кафани која се налазила у улици Сарајевској бр. 16 угледао је „мету“, једног немачког подофицира који је седео за суседним столом. Према свему судећи прекомерна конзумација алкохола утицала је да се о својим намерама повери и конобару. Конобар је одмах цео случај пријавио власнику Драгомиру Марисављевићу. Кафеџија је затим и сам добио потврду од Сушића и обећање да ће овај чин извести на улици. Како би осигурао немачког подофицира Марисављевић је након изласка Сушића из објекта замолио једног тумача да испрати подофицира. Овај кафеџија није се зауставио само на спровођењу мера за обезбеђење немачког војника, већ је пријавио све кварталским властима. На овај потез се одлучио се: „како се не би десило да један муслиман убије немачког подофицира те да ми страдамо (становништво српске националности: примедба Р. Р)“. Кварталске власти пронашле су ухапсиле и спровеле Специјалној полицији Сушића. На саслушању од 18. априла овај по занимању ковач навео је да је био „врло много пијан“ и да не сећа да је претио да ће некога убити. Полиција је пронашла још једног сведока који је потврдио причу конобара и кафеџије.³⁴⁹ По окончању истраге Сушић је спроведен 4. маја 1942. на Бањицу али се у логору задржао три дана када је послат на принудни рад од стране Гестапоа.³⁵⁰

Случај Београђанке Данице Јовановић сведочи да су у појединим ситуацијама деца била храбрија од одраслих. Ова дванаестогодишња Ромкиња зарађивала је новац певајући заједно са својим братом у кафанама „гостима за бакшиш“. Приликом једног од оваквих наступа 14. марта 1942. у крчми Љубинка

³⁴⁷ ИАБ, БДС, Г- 198, Петар Голубовић.

³⁴⁸ *Logor*, I, 332.

³⁴⁹ ИАБ, УГБ СП, IV- 35/ 45.

³⁵⁰ *Logor*, I, 395.

Стефановића Јовановићева је украсила ревер свог капута са две петокраке звезде и ушетала. Ово није прошло неопажено службеницима X кварта који су одмах ухапсили ову девојчицу и спровели Специјалној полицији. На саслушању Јовановићева је истакла да није била свесна да су звезде ознаке комунистичког покрета отпора, што је уз неписменост, социјално порекло и старосно доба спасило логора.³⁵¹

Београдске улице биле су учестало место на коме су органи полиције хапсили припаднике покрета отпора. Ове акције нису увек биле испланиране и са потребним бројем полицијских службеника, што је захтевало повремену употребу обичних грађана. На дан 5. јуна 1942. Један од агената Специјалне полиције препознао је „Весић Ђорђа, механичарског ученика, на служби у радионици поште и телеграфа“ за кога је имао оперативне податке да ради „активно у илегалној комунистичкој партији“. У намери да га ухапси агент је пришао али је Весић почео да бежи. Узалуд је агент позивао пролазнике да му помогну нико није пришао и овај илегалцац је побегао без последица.³⁵²

Посећивање пројекција УФА журнала и других филмских остварења које је форсирало Одељење за пропаганду била је једна од школских обавеза београдских средњошколаца. Колективно информисање о „напредовању јединица Вермахта на свим фронтovima“ организовано је у јуну 1942. у сали Коларчевог универзитета. Како су ученици V гимназије реаговали на овакву врсту пропаганде сведоче следећи редови извештаја Специјалне полиције: „Према подацима којима ова Управа располаже, за време приказивања новости са бојишта ђаци нису поклонили велику пажњу, него су већином гласно разговарали о другим стварима. За време приказивања олимпијаде у Немачкој 1936. године, када је приказана сцена проласка буктиње кроз Београд и показао натпис „Југославија“, Београд и земунски мост „Краља Александра“, ђаци су аплаудирали дуже време. Приликом појаве југословенске делегације на челу са заставом на самом стадиону, ђаци су је дочекали са бурним аплаузом и узвицима „живели“. За време игре енглеске и америчке репрезентације на самом стадиону, ђаци су аплаудирали“.³⁵³ Овакви поступци средњошколаца приморали су окупационе власти да већ за поподневној

³⁵¹ ИАБ, УГБ СП, IV- 169/ 174.

³⁵² ИАБ, УГБ СП, IV- 23/98А.

³⁵³ ВА, Нда, к. 165, ф. 11, д. 7.

пројекцији избаце делове на којима се приказује југословенски олимпијски тим и пут буктиње кроз ову земљу. Показаће се да је овај посао монтажера био узалудан с обзиром да су остали кадрови енглеске и америчке репрезентације и да је приказивање истих „опет било бурно пропраћено аплаузом“.³⁵⁴

Израз „уметничка слобода“ није био цењен од стране репресивних органа у окупираној Србији. Првак београдског позоришта Јован Танић био је део ансамбла веома популарног хумористичког позоришта „Бодљикаво прасе“ које је увеселавало Београђане. Да се овај глумац није увек држао сценарија и да је волео на позорници да импровизује сведочи опсервација службеника Специјалне полиције да је приликом певања песме Ђуре Јакшића „На ноћишту“³⁵⁵ „додавао извесне ласцивне и недоличне покрете и изразе које иду на уштрб културног препорода“.³⁵⁶ Оваква интерпретација није била по укусу Специјалне полиције и овај глумац нашао се пред иследничким столом 27. јуна 1942. На саслушању Танић се бранио да није комунистички оријентисан, истакао је да се својим ставом бори против комунизма „и за обнову Србије“.³⁵⁷ Ово сведочи да су полицајци његово извођење песме интерпретирали као афирмацију КПЈ. Супруга овог глумца није седела скрштених руку и након његовог хапшења алармирала је нама непознату особу која је била лични пријатељ Драгог Јовановића. Управник је добио руком писану поруку: „молим те дај га на знање и да га вратиш породици да не би ради превелике ревности страдао“.³⁵⁸

Ова интервенција урадила је плодом. На „захтев немачких власти“ Танић је пуштен 30. јуна на слободу али је отпуштен из државне службе. Након извесног времена наставио је да ради у позоришту „Разбибрига“ где је поред глумачке имао и улогу шефа програма и редитеља. Упркос „рехабилитацији“ овај глумац се и даље налазио под оперативном обрадом полицијских власти. Ово није била

³⁵⁴ Исто.

³⁵⁵ Нисмо успели да откријемо на који начин је Танић преуредио ову песму али наше је скромно мишљење да би уз одређене интервенције приликом извођења иста могла да добије и политичку конотацију. На овом месту цитирамо ову Јакшићеву песму како би читаоци сами могли да се увере: „Студена ме киша шиба/ Већ васцели дан/ Ој, прими ме, крчмарице/ У твој лепи стан!/ Саву Млаву и Мораву прелазећи ја/ Тебе сам се зажелело и лакога сна/ Наточи ми чашу вина из подрума свог/ Пољуби, ме загрли ме/ Помого ти бог!“

³⁵⁶ ИАБ, УГБ СП, IV- 169/ 23.

³⁵⁷ Исто.

³⁵⁸ Исто.

једина и највећа неприлика у којој се Танић нашао до окончања Другог светског рата. По ослобођењу Београда ухапшен је од нових власти и стрељан.³⁵⁹

Указали смо да је београдски железнички чвор од велике важности за окупатора и да је исти придавао велику пажњу обезбеђивању истог. И поред свих мера предострожности радници који су радили на железничким станицама имали су прилику да врше саботаже на возовима и вагонима. У новембру 1942. избеглица из НДХ Стеван Дукић, који је радио као физички радник у стругари под контролом немачке организације Тодт, донео је одлуку да онеспособи један вагон. Личним перорезом пробушио је 3. новембра црево за пару које је вирило из вагона. Оваква његова активност није остала непримећена, убрзо су дошла три немачка стражара и упитала га шта је урадио и након прегледа вагона установили да је црево пробушено. На саслушању у Специјалној полицији Дукановић је признао да је исекао црево, али и навео да је то урадио како би обезбедио себи гуму за поправку ципела. По окончању истраге Дукановић је предат немачким властима.³⁶⁰

Поједини службеници Независне Државе Хрватске били су у тој мери ноншалантни да су се и током 1943. кретали београдским улицама са усташким инсигнијама. Чиновник Славен Филић који је службовао у Батајници дошао је приватним послом у Београд 20. маја 1943. окићен „усташком значком у реверу капута“.³⁶¹ Оваква провокација није могла да буде непримећена и око Филића сакупила се група људи спремна да га линчује. Из разјарене гомиле једна жена потегла је и нож али је напад спречен од стране неименованог агента који је овог службеника НДХ спровео у УГБ. Према званичном извештају власти НДХ Филића је саслушао лично Драги Јовановић. Приликом саслушања први човек београдске управе упитао је ухапшеног зашто „долази у Београд са тим разбојничким знаком“ и да ли га је срамота да носи знак оних „који су поубијали 170.000 Срба“.³⁶²

³⁵⁹ Три „злочина“ су стављена на терет Танићу. Оптужен је за исмејавање партизанског покрета, служењу окупатору и учествовање у конгресу ЈВуО у селу Ба у јануару 1944. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944- 1953*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, 187.

³⁶⁰ Несумњиво да се у окупираном Београду осећао акутан недостатак гуме али чињеница да је овај радник само просекао црево наводи нас да посумњамо у искреност исказа и сврстамо ово дело у „ред“ саботажа. ИАБ, УГБ СП, IV- 28/139.

³⁶¹ ВА, Фонд Независна држава Хрватска (даље: НДХ), к. 84, ф. 31, д. 5- 1.

³⁶² Исто.

Након овог инцидента усташке власти у Земуну поново су упозориле: „У више махова смо упозоравали да се усташе не упућују у Београд, и када тамо већ долазе, да се не појављују у униформи и с усташким значкама, јер се је догодио случај да је један усташа код колодвора у Београду избоден ножевима, а и сада имамо непроверен извештај пре три дана да је један усташа убијен у Београду. Стога поново упозоравамо на то и наглашавамо да је расположење према Хрватима у Београду тако, да није ни мало препорука појављивати се у Београду са усташким знаковима и изложити се без икакве потребе и користи неугодностима и животној опасности“.³⁶³

Да се нису сви Београђани понашали по народној „да комшији цркне крава“ сведочи случај Лазара Бојића. Овај кочијаш враћао се 19. септембра 1943. са посла и улици где је станова Опатијској уочио да један припадник СДС спроводи његовог комшију и колегу Жику Коцића. При сусрету стражар му се обратио за помоћ и замолио га да у оближњој кафани пронађе његовог колегу из патроле. Овај задатак Бојић није могао да изврши јер није пронашао стражара али је уз пут размотрио целокупну ситуацију и донео одлуку да покуша да спасе Коцића упркос чињеници што се са њим „раније нешто завадио“. Како је овај план Бојић спровео у дело сазнајемо из следећих редова: „Повикао сам жандарму што води Жику када није крив и окуражио сам се, те потегох каменицом на њега. Жики сам тада довикнуо да бежи, јер је томе новајлији празна пушка“.³⁶⁴ Колеге кочијаша изгубили су се под окриљем мрака али је 21. фебруара Бојић ухапшен у свом дому. Изведен пред иследнике Специјалне полиције признао је да је ослободио свог колегу, овај акт објаснио пријатељским, а не политичким мотивима и оповргао наводе да је комунистички оријентисан.³⁶⁵

У септембру 1943. у Београду се појавила нова група људи којој је требала помоћ у сакривању. По капитулацијом дојучерашњих савезника Немци су Италијане који су радили у Београду разоружавали, хапсили и спроводили у заробљеничке логоре.³⁶⁶ Сви грађани су упозорени да је забрањено отуђивање

³⁶³ Исто.

³⁶⁴ ИАБ, УГБ СП, IV- 59/ 31.

³⁶⁵ Исто.

³⁶⁶ По капитулацији Италије у околини Београда формиран је логор у коме је боравило више хиљада италијанских војника. Овај лого по крактеру био је пролазни и људи су из њега прослеђивани на принудни рад. Kreso, *Njemačka*, 125.

италијанске имовине и да ће сви они који сакривају, „приме на конак или их на било који начин у томе помажу“ војнике ове земље, или сакривају где се исти налазе бити кажњени затвором, а „у тежим случајевима смрћу“.³⁶⁷ Један од војника који је решио да своју судбину узме у своје руке и избегне заточеништво био је наредник Ђузепе Консенти из Лећеа. У почетном периоду сакривао се по парковима и спавао у гостионицама на рубу града све док му смештај није понудила Милица Ивковић са којом је био у љубавним односима од маја 1943. Ову романсу прекинули су службеници Гестапоа који су на дојаву извршили претрес 24. септембра и у остави за дрва пронашли Консентиа. Након саслушања овај Италијан послат је у логор на Сајмиште.³⁶⁸ Аутору ових редова остала је непознаница да ли је Ивковићева претрпела реперкусије због својих поступака.

Слична је била и „прича“ хигијеничарке Софије Банковачки и Римљанина Ричија Ђулија. Овај војник италијанске војске заробљен је по капитулацији у касарни у Подгорици од стране Вермахта. Транспортован је са осталим војницима у прихватни логор на Сајмишту, где је оболео од венеричне болести. Упућен је у војну болницу у којој је радила Банковачки, где су се упознали и ступили у интимне односе. По пуштању из болнице враћен је у логор али је наставио да одржава везу са својом девојком писмима. Премештен је у нови прихватни логор у Степојевцу одакле је успео да побегне. У униформи италијанског војника 11. јануара 1944. појавио се пред вратима стана своје девојке у улици Саве Текелије бр. 5. Како би добио исправе отишли су у Комесаријат за избеглице и представили Ђулија као избеглицу уз Сплита под именом Михајло Ердељановић. Дежурни службеник је уз негодовање издао потврду и упутио их на Централну пријавницу УГБ. Ову обману одмах је открио шеф II одсека Специјалне полиције што је довело до хапшења именованих и након истраге упућивања окупационим властима.³⁶⁹

Бомбе савезничких авиона погодиле су у априлу 1944. и у највећем делу уништиле пролазни заробљенички логор на Ушћу. Преживели логораши премештени су 20. априла у новоформирану логор у погонима Милишић циглане на Звездари. У потпуности неадекватан простор за смештај људи, лоша исхрана и

³⁶⁷ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 1. октобар 1943, 370.

³⁶⁸ ИАБ, БДС, Ц- 454, Ђузепе Консенти.

³⁶⁹ ИАБ, УГБ СП, IV-Q- 170/208.

немогућност одржавања личне хигијене били су идеални услови за развијање и ширење заразних болести. Они који су одређени као радно способни свакодневно су упућивани на рад изван жица логора. Неухрањени, прљави и у исцепаној одећи представљали су prizor пред којим је тешко било остати равнодушан и према сећањима затвореника велики број људи материјално их је помагао.³⁷⁰

Једна од Београђанки која је помагала логораше из Милишићеве циглане била је и болничарка Ацин Драга. И сама у незавидном материјалном положају, о чему сведочи податак да је како би се прехранила сакупљала преосталу пшеницу са њива, настојала је да мотивише оне који су могли да издвоје и сакупи прилоге за ове људе. Нису сви гледали благонаклоно на овакву делатност Драгине и 2. августа приликом сакупљања прилога у цркви у Миријеву ухапшена је од стране кварталских власти. Због сумње да је део комунистичког покрета отпора предата је 3. августа Специјалној полицији и изведена пред иследнике. Ова шездесетчетворогодишња жена признала је да је прилоге прикупљала за логораше, али је оповргла да је укључена у КПЈ и навела да је „сажаљење“ мотивисало на овакав поступак. Иследници су у завршном извештају закључили да се истрагом није могла утврдити повезаност са КПЈ и да се услед „доброг држања, те с обзиром на њену старост, може поверовати да није свесно радила“, што је довело до пуштања на слободу 4. августа 1944.³⁷¹

Поразу Немачке на свим фронтима и чињеница да је колаборационистичка управа све више упућивала припаднике СДС у борбу против јединица НОП-а опредељивала је стражаре да бацају униформе и дезертирају. Појединци су како би обезбедили себи што сигурнији пролаз кроз блокаде и напустили град мењали физички изглед. Београдски берберин Ненад Мартиновић, који је у близини Команде СДС имао радњу, нашао се на услузи једном од стражара у лето 1944. Неименовани стражар му се пожалио „како га терају да иде на терен а он то не би хтео јер има преко у Банату своје“ што је подстакло берберина да га посаветује да побегне и предложио му да му офарба косу. Очигледно да ова козметичка промена није била довољна јер је стражар ухапшен и на саслушању је одао улогу

³⁷⁰ Milan Koljanin, *Logor u Milišićevoj ciglani*, www.protivzaborava.com/wallpaper/logor-u-miliscevoj-ciglani/, pristupljeno: 29.06.2019.

³⁷¹ ИАБ, УГБ СП, Q IV- 23/ 189.

у бекству свог фризера. „Фарбање косе“ коштаће Мартиновића притварања и одвођења на рад у Немачку где је остао све до окончања Другог светског рата.³⁷²

Рат је реметио и добросуседске односе, поједини грађани нису више у својим комшијама који су носили немачку униформу видели добронамерне комшије са којима су могли да комуницирају и на најосновнијем нивоу. Београђанка Милица Зарић престала је да се јавља своме комшији Јулијусу када је „он обукао гестаповску униформу“. Овакву промену немачки војник је приметио и запретио „25 година сам се борио за то и добићете куршум у чело што вређате ову униформу“. Заstraшена константним претњама Зарићева се својевољно пријавила на рад у Немачку где је остала до ослобођења.³⁷³

У склопу утврђивања града Немци су током 1944. минирали бројне објекте са немаром да их у случају повлачења дигну у ваздух. Један од најважнијих објеката ове врсте несумњиво је био савски мост који је окупатор изградио и који је представљао једину везу између две обале. На носаче моста фиксиран је експлозив и жицама повезан на електрично паљење како би веома брзо могао да се активира. Целокупан овај процес са прозора свога стана, који се налазио у Карађорђевој 69, гледао је Миладин Зарић, учитељ и резервни официр, који је испекао ратни занат током Балканских ратова и у Првом светском рату. У ноћи између 19. и 20. октобра 1944, након преласка последње заштитне јединице Вермахта, један од минера добио је од официра знак да дигне мост у ваздух. Уместо очекиване страховите експлозије и облака дима након чега би се указала слика порушене конструкције моста, на запрепашћење Немаца, мост је стајао на месту. Главни кривац био је Зарић који је увидевши шта се дешава изашао из улаза своје зграде, војничким ашовом пресекао жице и спречио дизање у ваздух моста.³⁷⁴

³⁷² А. Ј, Д. К, ф. 110, к. 380, ф. бр. 381-95.

³⁷³ А. Ј, Д. К, ф. 110, к. 382, ф. бр. 381- 667.

³⁷⁴ Другачију верзију о спашавању моста на Сави пружио је Милорад Гончин у књизи „22. српска Космајска бригада“ да су земуњски илегалци Никола Милованчев и Крста Крстић подмитили војника Вермахта пореклом Аустријанца да у септембру 1944. пресече жице. Чињеница да је Зарић само након десет дана од ослобођења Београда у новинама апострофиран као човек који је спасио мост навела нас је да више поверења пружимо овој верзији догађаја. *Политика*, 30. октобар 1944, 4; *Београдска операција*, Београд Војноисторијски институт, 1964, 254; Милорад Гончин, 22. *српска Космајска бригада*, Београд Институт за савремену историју, 1981, 123-128.

*

На територији окупиране Србије грађани су имали опцију да се отворено боре против окупатора ступањем у један од два покрета отпора. Оваква могућност главни је фактор који је одлучио карактер и интензитет индивидуалног и свакодневног отпора на београдским улицама. Број оружаних напада био је ограничен спонтане нападе на представнике владе НДХ који су долазили у Београд. Немогуће је квантификовати остале облике свакодневног отпора с обзиром да сентенце из окупације попут прекорних погледа, намерног испречавања приликом сусрета на улици, одбијања да се познаник у униформи поздрави, у већини нису регистроване у примарној грађи. Без обзира на наведено примери које смо навели остају да сведоче о моделима отпора које су Београђани практиковали како би окупатору ставили до знања да није пожељан у њиховом граду и да није успео да сломи њихов слободарски дух. Епизоде приликом којих су Београђани помагали људима у невољи показатељ је да филантропија није изумрла у овом граду упркос свим тешкоћама и опасностима.

1.3. „ПРАВЕДНИЦИ МЕЂУ НАРОДИМА“: СПАШАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА

У складу са идеологијом окупатора било је очекивано да се први на удару репресивних мера у Београду нађу Јевреји и Роми. Капитулација није била ни потписана, а 16. априла наређено је да се сви Јевреји пријаве и региструју. Војни заповедник за Србију донео је 27. маја 1941. опширну наредбу која се односила на Јевреје и Роме. Према овој наредби Јеврејином се сматрало свако лице које је водило „порекло од најмање три јеврејска претка“, „мелези од једног или два јеврејска претка који су после 5. априла 1941. припадали јеврејској вероисповести“ и они који су били „венчани Јеврејком или који ступе у брак са Јеврејком“. Прецима „ако су по раси пунокрвни Јевреји или припадају јеврејској вероисповести или су јој припадали“.³⁷⁵

Наређено је свим Јеврејима да се пријаве „српским полицијским пријавним властима“ на чијој се територији налазе како би се формирали спискови. Сви су морали да носе жуте траке око леве руке на којима је писало „Јеврејин“,

³⁷⁵ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, бр. 4, 31. мај 1941, 84.

ограничено им је право на рад и сви они који су по професији били адвокати, лекари, ветеринари и апотекари нису могли да упражњавају даљу праксу. Прописан је принудни рад и на рашчишћавање рушевина упућена су „оба пола у старости од 14 до 60 година“. Места јавне забаве попут позоришта, биоскопа, јавних купатила, спортских приредби била су забрањена за Јевреје (Juden verboten). Ограничено им је кретање, нико није смео да напусти место становања. Наређено им је да пријаве привредну и приватну имовину. Ромима су сматрани сви „који воде порекло од најмање три циганска претка“ и „цигански мелези који воде порекло од једног или два циганска претка или који су ожењени циганком“. Све одредбе за Јевреје односиле су се и на Роме са једном разликом што су исти око рука морали да носе „траке које морају исто тако бити жуте и носити натпис „Циганин“.³⁷⁶ Ова уредба допуњена је 25. јула 1941. члановима којима је одузета привредна имовина у власништву Јевреја и додељена на управљање комесарима.³⁷⁷

Избијање устанка 1941. означило је почетак физичког уништења овог дела становништва Београда. У августу 1941. основан је логор у Топовским шупама на ободу града у близини чиновничког насеља. У њему су затворени Јевреји мушког пола са територије Београда и Баната. У безусловним просторијама и нехигијенским условима смештено је 6.000 Јевреја и од 1.000 до 1.500 Рома. Из логора су Јевреји свакодневно упућивани на принудни рад. Од јесени 1941. логор Топовске шупе представљао је један од резервоара из кога су узимани таоци за вршење одмазди у склопу гушења устанка. Јевреји и Роми су у овом периоду одвођени готово свакодневно на стратишта у околини Београда и стрељани од стране јединица Вермахта. О драстичним размерама стрељања сведочи податак да је у новембру исте године у овом логору преостало од 200 до 300 Јевреја.

Следећи корак било је логорисање и убијање жена и деце. На дан 8. децембра основан је и смештен у објектима београдског Сајмишта Јеврејски логор Земун. Према истраживању Милана Кољанина у њему је до 10. маја 1942. боравило око 6.400 Јевреја и 600 Рома. Животни услови у овом логору били су изузетно тешки. Током изузетно јаке зиме 1941/42. дневно је умирало од 20-30 логораша услед недостатка огрева, хране и неисправне воде. Окупационе власти очекивале су

³⁷⁶ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 31. мај 1941, 84-89.

³⁷⁷ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 25. јул 1941, 138.

избијање новог устанка у пролеће 1942. чиме се створила потреба за простором у коме би били смештени нови таоци.

У складу са наведеним потребама и одлукама конференције у Ванезеу донета је одлука да се ликвидира Јеврејски логор Земун. Егзекуција жена и деце извршена је специјалним камионом „душегупком“. На исти начин убијени су и Јевреји који су били смештени или су радили у јеврејској болници. Крајем маја 1942. Емануел Шефер могао је да јави својим претпостављенима у Берлину да је „јеврејско питање“ у Србији решено. До априла исте године већина заточених Рома пуштена је на слободу. Главну улогу у спровођењу физичког уништења на територији окупираних Србије имале су окупационе власти. Јединице Вермахта стрељале су Јевреје, а другу фазу уништења овог дела популације Србије спровео је Гестапо. Домаће власти имале су помоћну улогу која се у већини огледала у пописивању Јевреја и њихове имовине и предавању оних који су ухапшени по другим основама.³⁷⁸

Прве јеврејске породице побегле су из Београда током Априлског бомбардовања. Након овог периода било је све теже изаћи из града. Комадањем територије Краљевине Југославије дошло је до формирања више граница и окупационих система под којима су Јевреји имали различити третман. Ово је са једне стране компликовало бекства, али са друге пружало шансу Јеврејима да се сакрију у другим окупационим зонама. У складу са блажом политиком фашистичке Италије окупирана територија која је била под контролом војске ове земље била је једна од дестинација београдских Јевреја. Према сведочењима преживелих посланство Италије у Београду није правило разлику између људи који су аплицирали за дозволу доласка на територију под њиховом контролом. Ово је отворило врата одређеном броју Јевреја да побегне у Сплит, Приштину, Тирану и друга места. Упркос антијеврејским законима и антисемитизму у Мађарској режим према Јеврејима је био знатно бољи него у немачком

³⁷⁸ Више о холокаусту и страдању Рома у окупираној Србији у: Koljanić, *Nemački logor*; Manošek, *Holokaust u Srbiji*; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941- 1944*, Београд Музеј жртава геноцида 2012; Nenad Žarković, „Prolazni logor Topovske Šupe“, u: *Nasleđe*, 2009/10, 103–112; Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu- Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do XX veka*, Beograd Rominterpres: 2009, str. 241–300; Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Beograd: Forum za primenjenu istoriju 2014; Dragan Cvetković, „Logori Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta holokausta u okupiranoj Srbiji- numeričko određenje i kvantitativna analiza“, u: *Istorija 20. veka*, 2018/1, 69- 92.

окупационом подручју. Београдски Јевреји који су знали мађарски спас су налазили у овој земљи. Поред других окупационих зона и држава српско село је било једно од сигурних места за београдске Јевреје. До многих села није постојала ни основна путна инфраструктура, сељаци су били познати по свом гостопримству, а ратно стање омогућавало је да се властима Јевреји прикажу као рођаци избеглице из других делова окупиране Краљевине Југославије.³⁷⁹

У Београду је било могуће и за новац добити у потпуности лажна документа. Један од фалсификатора који је у лето 1941. ухваћен на делу узимао је за легитимацију по 500 динара и на располагању је имао две врсте образаца „Опћег културног удружења Свјетлост“ и „Новинарског ПЕН-клуба у Београду“. На основу ових легитимација бегунци су могли да потраже у Управи града Београда и Комесаријату за избеглице потврде да су протерани или да су им преостала документа изгорела током Априлског рата.³⁸⁰ Сви бегунци могли су да обезбеде лажни идентитет и уз помоћ службеника УГБ, јер је ова установа била надлежна за издавање великог броја исправа. Уз помоћ новца или других платних средстава Јевреји су могли у Београду да пронађу људе који су организовали транспорт из Београда. Надстојник зграде у Улици Милорада Драшковића „Марија Попов, била је једна од адреса на коју су београдски Јевреји могли да покуцају ако су имали амбицију да побегну у Мађарску. Превоз је вршен дереглијом³⁸¹ и наплаћивана је за четири особе 15.000 динара. Овај чамац ишао је до Титела. Полиција је имала и оперативне податке да су на сличан начин поједини Београђани вршили транспорт Јевреја до Новог Сада, а било је и оних који су имали контакте на железници и могли да обезбеде сигурно путовање у пломбираним вагонима.³⁸²

Набављање лажних легитимација, подмићивање службеника окупационог система, новац за путовање и други трошкови захтевали су познанства, велика материјална средства који нису могли да обезбеде сви и за шта је било потребно време. Кључ успеха ка слободи био је у сарадницима који су имали могућности и

³⁷⁹ Јаша Алмули, *Страдање и спаšавање српских Јевреја*, Београд: Завод за уџбенике 2010, 311-315; Милан Ристовић, *Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941- 1945*, Београд: Завод за уџбенике 2016, 60- 65; Сања Петровић Теодосијевић, „Бекства Јевреја са територије немачке окупационе зоне у Србији 1941- 1944“, у: *Токови историје*, 2019/2, 59- 82.

³⁸⁰ Ново Време, 18. јун 1941, 4.

³⁸¹ Деревлија је дугачак чамац широког и равног дна, без сопственог погона. Служи за превоз људи и робе са једне обале на другу.

³⁸² ИАБ, БИА, к. 3.

били спремни да помогну. Власт није благонаклоно гледала на Београђане који су били спремни да помогну својим суграђанима у невољи. Однос окупационе управе према онима који на било који начин помажу непријатеље Трећег рајха најбоље је сублимиран у наредби од 8. јула 1943: „Ко предузме да неовлашћено ступи у везу са ратним и цивилним заробљеницима који се налазе под чувањем немачке војне силе...[.]...казниће се робијом или затвором./ ко лица која су из таквог чувања или ко друге припаднике неке непријатељске војне силе, чланове банди или Јевреје прикрива даје им конак или на други начин помаже, казниће се смрћу“. Казна затвора била је резервисана за оне који су имали информације где се наведена лица крију, а нису пријавили надлежним властима.³⁸³

1.3.1. Спашавања

Ово потпоглавље насловљено је по признању „Праведници међу народима“ коју од 1953. додељује меморијални центар у Јерусалиму Јад Вашем. Награда је намењена људима који су спашавали Јевреје, према пропозицијама које је установила ова установа. По броју праведника Србија је са 128 имена прва међу земљама бивше Југославије.³⁸⁴

Било је људи који су одмах по првим мерама окупатора у Београду одбили да се региструју и наставили су да живе илегално. Љубавни пар Марија Весела и Ото Буксбаун имали су намеру да започну заједнички живот у вихору Другог светског рата. Основни проблем било је јеврејско порекло Буксбауна који је морао од доласка Немаца да се сакрива. Ова власница кројачког салона дошла је на идеју да пружи Буксбауну лажни идентитет, документима њеног брата Франтишека Веселог који је живео у Загребу. Исправе су стигле у октобру 1941. из главног града НДХ уз помоћ београдског адвоката Сима Ружића. Нажалост Буксбаун није успео да се региструје јер је заједно са својом вереницом ухапшен по достави Морлока Атијаса. На саслушању пред Специјалном полицијом од 11. октобра Веселијева је признала све након чега је предата немачким властима.³⁸⁵

³⁸³ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 8. јул 1943, 350.

³⁸⁴ Алмунли, *Спашавање*, 109.

³⁸⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-Q- 23/ 93.

Нисмо успели да пронађемо саслушање Буксбауна али смо пронашли његов упис у књигу бањичких логораша: „Букебаум Ото, чиновник; рођ 17.V 1907 у Бреслави; од оца Максимилијана и мајке Берте, рођ. Коноба; неожењен; са станом у ул. Кнез Михајловој 29, Београд. У логор спроведен 30. IX 1941. од Гестапоа стрељан 18. X 1941. у Београду“.³⁸⁶ На Бањицу је послата и Веселијева али је окупатор према њој показао милост, пуштена је 6. новембра 1941.³⁸⁷

Јеврејин Мориц Леви до октобра више пута је током 1941. избегао смрт и имао прилику да се увери у праве намере окупационог система према Јеврејима. Током априлског бомбардовања стан у коме је живео са родитељима и браћом и сестром погођен је и потпуно изгорео, а у јулу исте године био је у колони из које је окупатор вршио одабир људи за стрељање. Такође, радио је у Јеврејској болници и у августу је својим очима могао да види логор у Топовским шупама из кога је и његов отац изведен на погубљење. Оваква негативна искуства у кратком временском року уверила су га да је једини излаз бекство. Основни проблем био је како набавити лажне исправе. Решење је донео његов школски друг Милисав Милосављевић који је био повезан са КПЈ. Он је уз помоћ партијских веза пружио Морицу и његовом брату Јакову шифру са којом су отишли у један од београдских квартова и извадили лажне легитимације на име Анђелко Анђелковић (Мориц) и Јован Лекић (Јаков). На основу ових докумената живео је у Београду до марта 1942. када је уз помоћ неименованог друга из војске набавио објаве за путовање и заједно са братом побегао у Звечан.³⁸⁸

Кројачица Ружа Мајер није могла да се помири са чињеницом да су јој власти 15. октобра 1941. ухапсиле вереника и одвеле у логор Топовске шупе. Обијала је прагове Мајерова али свуда је наилазила на затворена врата. Одлазећи у посету веренику чула је од других жена да је могуће спасити некога за 50.000 динара ако „човек има везе и пријатеље“. Како је Мајерова имала на располагању 30.000

³⁸⁶ У свим документима Специјалне полиције као презиме Ота помиње се Буксбаун, а у приређеној књизи логораша Букебаум. У интерпретацији презимена овог човека предност смо пружили оригиналном извору, јер смо током употребе приметили да постоје бројне грешке у именима и презименима људи у приређеним књигама бањичких логораша. Нисмо имали увид у оригиналне књиге, те остављамо простор и да су у самом логору приликом уписа погрешили. *Logor*, I, 109.

³⁸⁷ *Logor*, I, 121.

³⁸⁸ Живели су у Звечану и радили у руднику Тречка. Након одређеног времена Мориц је остао сам јер је Јаков морао да побегне услед неприлика у које је упао борећи се за права радника. У Београд се Мориц вратио после ослобођења овог града. Рат су преживели и његова два брата, мајка и сестра. *Almuli, Živi*, 33-59.

динара трудила се да позајми још 20.000. Обратила се за помоћ комшији трговцу Стевану Ковјанићу, који је био скептичан по питању успешности целе операције, али је обећао да ће јој позајмити суму који јој је недостајала. Полиција је открила намере Мајерове и ухапсила је заједно са Ковјанићем.³⁸⁹ Након истраге одевена је у логор на Бањици одакле је преузела немачка полиција 9. децембра 1941.³⁹⁰ О даљој судбини Ковјанића нисмо успели да пронађемо податке.

Поступци дневничара УГБ у XI кварту Јан Албине доказ су да нису сви фолксдојчери били индоктринирани нацистичком идеологијом. Сестре Роза и Матилда Бахар криле су се од окупационих власти у јесен 1941. у Београду и настојале да дођу до лажних исправа. Уз помоћ Розине колегинице Руже Матејић дошле су до Албинове која им је издала лажне личне карте на имена Роксанда и Милева Жунић. За ову услугу Албинова није тражила материјалну надокнаду али се Роза понудила да јој поправи чарапе. Након поправке службеница УГБ изразила је жељу да плати али је Роза одбила новац. Ово добротинство Албинове није прошло неопажено код Специјалне полиције, извршивши рацију у новембру у стану који се налазио у Хартвиговој бр. 53. Агенти су пронашли Розу и утврдили да има лажне исправе. На саслушању од 7. новембра сестре Бахар саопштиле су иследницима како су дошле до исправа на основу чега је ухапшена и Албинова. Пред иследницима ова службеница бранила се да није знала да су именоване јеврејског порекла и да је преварена. Овакво образложење тумачимо као потребу именоване да спасе свој живот. Након истраге сестре Бахар предате су Одсеку за Јевреје Специјалне полиције, а Албинова је пуштена на слободу.³⁹¹ Одсек за Јевреје упутио је ове две Београђанке у логор на Бањици, где су остале до 9. децембра 1941. када их је преузела немачка полиција.³⁹²

И јеврејска породица Анаф осетила је добротинство својих суграђана српске националности. Чланови ове породице били су отац Беницион, мајка Сара и деца Аврам, Јосиф и Рахела. Породица је према сведочењу Рахеле у међуратном периоду живела у Поп Ташковој бр. 4, где је имала два стана, један за издавање и

³⁸⁹ ИАБ, БИА, к. 3.

³⁹⁰ *Logor*, I, 132.

³⁹¹ Чињенице да је једну личну карту обезбедила на основу усмених исказа, да је другу издала без присуства особе којој се издаје исправа и да је наставила да се виђа са именованим услед чега је имала прилику да се боље упозна, побијају њене тврдње. ИАБ, УГБ, СП, III-8, 144/8.

³⁹² *Logor*, I, 133.

један у коме су живели. Мушки чланови ове породице регистровани су се као Јевреји на Ташмајдану, а један од синова Јосиф је са принудног рада одведен у логор Топовске шупе, одакле је изведен пред стрељачки вод. Остали чланови породице настојали су да побегну из Београда. Изменивши презиме у једном документу на основу кога је извадио личну карту, Аврам је добио нови идентитет и постао Аврам Антић. Свестан невоље у којој су се нашли његови бивши станодавци, жандармеријски наредник Александар Николајевић, који је по окупацији добио премештај у Сењски рудник, настојао је да помогне. Он је одвео Аврама у овај рудник и представио га као свог рођака, где је остао до окончања окупације. Отац је такође успео да напусти Београд, живео је у Аранђеловцу све до 1944. када је откривен и стрељан. Најмлађи члан породице у то време, шеснаестогодишњакиња Рахела добила је лажну ђачку књижицу на име Бојана Мирковић од својих школских другарица, сестара Наде и Персиде Шпаравало и са овим документом отпутовала код стрине у Аранђеловац где је радила као слушкиња за храну и стан до окончања окупације.³⁹³

Пријатељство исковано у међуратном периоду спасило је и три члана породице Јудић. Рано су бака, мајка и деветогодишња ћерка Флора остали без „главе породице“ Симе Јудића, апотекара који је стрељан у октобру 1941. у Крагујевцу. Након овог догађаја остали одрасли чланови породице били су уверени „да све то неће водити нечему добром, да то мора лоше да се заврши по Јевреје и да би било добро склонити се“. Сигурна кућа пронађена је у Тетовској улици бр. 49, дому старих пријатеља њихове баке породице Милутиновић. Ова породица имала је троје деце, два сина и једну ћерку, али им је један од синова прерано преминуо и његова крштеница је преправљена како би се Флори пружио лажни идентитет. Пријављена као особа преко 60 година бака није морала да има личну карту, а мајка се сакривала од полиције. За комшилук они су били избегличка породица Јаковљевић, а додатну сигурност пружала је чињеница да је ћерка Ружица Милутиновић радила као службеница у Специјалној полицији. Под овим идентитетом породица Јудић преживела је рат у дому Милутиновића.³⁹⁴

Јеврејка Леа Розенцвај била је једна од Београђанки која је остала без подршке породице и морала је самостално да се сналази током окупације. Отац Едуард и

³⁹³ Jaša Almulji, *Jevrejke govore*, Beograd: Signatura 2005, 157- 169.

³⁹⁴ Almulji, *Jevrejke*, 191- 201.

мајка Олга страдали су у логору на Сајмишту и Топовским шупама, а брат је погинуо као партизан током устанка 1941. Вративши се по окупацији из Загреба Розенцвајнова се нашла пред дилемом да ли да се пријави попут њених родитеља и баке као Јеврејка. Њена одлука да не послуша ову наредбу окупационих власти показале се као исправна у тренутку када су немачки војници покуцали на врата њиховог стана у Карађорђевој бр. 1 и одвели њене родитеље и баку. На њену срећу комшије породице Алексић и Јаковљевић нису се уплашиле претњи окупатора да ће узети све оне на одговорност који помажу непријатеље Трећег рајха. Уверење о отпуштању из болнице на име “Олгице Родић, рођене 1918. у Дрвару, лечене од шизофреније“, које је набавио Миле Јаковљевић, показале се пресудно у набављању новог идентитета за ову Јеврејку. Са овом отпусницом и два сведока, од којих је један био Јаковљевић, извадила је избегличку легитимацију. На основу ових докумената Леа Розенцвај је преживела окупацију, радећи као медицинска сестра у Аранђеловцу, Нишу и Пожаревцу.³⁹⁵

Питање је да ли би у послератном периоду Новосађани уживали у глумачким и радио спикерским бравурама Олге Адам рођене Унгар да двојица Београђана нису лажно сведочила. Породица Унгар протерана је из Новог Кнежевца доласком окупационих власти. По доласку у Београд отац Марцел одведен је у логор Топовске шупе одакле је изведен на стрељање, а мајка Маргарита, Олга и њен у то време једанаестогодишњи брат, склонили су се код рођака. У децембру 1941. окупационе власти позивале су да се све Јеврејке пријаве. Именоване су већ биле спаковале ствари, али их је Драгољуб Трајковић разуверио и наговорио да крену са њим како би извадиле лажне легитимације. Отишле су у Управу града где су на основу сведочанстава Трајковића и Катанића Владе добиле легитимације. На основу ових исправа напустиле су Београд и дочекале ослобођење.³⁹⁶

Снове о заједничком животу и оснивању породице Дара Ђошевић и Аврам Адања морали су да одложе по окупацији Београда 1941. Реалност чији је један од симбола била жута трака наметала је прављење других врста планова. Свесни да је „обележавање“ само почетак, породица Адања коју су сачињавали отац Јаков, мајка Гизела и браћа Аврам и Бенко и сестра Стела удата Шалом, настојала је да

³⁹⁵ Sava Bogdanov, „Kako se Lea Rozencvajg spasila 1941. godine“, u: *Mi smo preživeli: Jevreji o holokaustu...*, ur: Aleksandar Gaon, Beograd: Jevrejski istorijski muzej 2003, 2, 332- 344.

³⁹⁶ Olga Adam, „Spasili ih dobri ljudi“, u: *Mi smo preživeli*, 2, 340- 349.

побегне из Београда. У овом им је свесрдно помогла Ђошевићева која их је од првог дана снабдевала храном. Уз помоћ својих познаника решила је да им помогне да изваде лажне легитимације али како је ово текло споро сместила их је у душевну болницу на Авали.³⁹⁷ Почетком новембра 1941. са лажним документима извукла је из града Јакова и Аврама и одвела их у Приштину. Крајем новембра вратила се у Београд и истим путем и извела Гизелу и Бенка, а почетком децембра исте године и Стелу са њено двоје деце. У овом граду остали су до 1942, када су поново уз помоћ Ђошевићеве успели да се пребаце у Рим где су остали до окончања рата.³⁹⁸ По ослобођењу Југославије овај пар реализовао је своје планове из међуратног периода, а ова храбра жена 1998. проглашена је за „Праведника међу народима“.³⁹⁹

Кумство Јакова Барарона и Јована и Ангелине Стефановић доказ је да овај древни облик продубљивања пријатељства опстаје и у најекстремнијим временима. Као и остали београдски Јевреји и породица Барарон нашла се на удару репресивних органа окупационих система. „Глава породице“ Јаков одведен је у Топовске шупе али је преживео услед неразјашњених околности. Његов син Аврам био је ожењен Ривком са којом је имао једног сина, такође Јакова. Одведен је у логору на Сајмишту одакле је излазио повремено ради снабдевања. Притиснут тешким околностима у логору и суморном перспективом, приликом једног изласка извршио је самоубиство. Остали су Ривка и трогодишњи Јаков, али се за њих Милутин Стефановић, син Јована и Ангелине побринуо да не остану сами. У периоду док је Аврам био у логору Стефановић је редовно обилазио његову супругу и дете и набавио им лажну документацију на име Радмила и Миша Бабић. Из безбедносних разлога одлучили су да се раздвоје и Ривка је отпутовала у Ниш, а Јаков је почео да живи код Стефановића у Јајинцима.⁴⁰⁰ Након три месеца Ривка се вратила у Београда, али на кратко и уз помоћ Милутина отишла је на добровољни рад у Беч. Тамо су је открили, ухапсили и транспортовали у Маутхаузен. Мали Јаков је дочекао ослобођење у Јајинцима када је предат Јеврејској општини Београд. Убрзо је био у мајчином загрљају која

³⁹⁷ Јеврејски историјски музеј (даље: ЈИМ), фасцикла (даље: Ф): праведници (даље: Пра.), М- 95.

³⁹⁸ Исто.

³⁹⁹ Fogel i drugi, *Pravednici među narodima: Srbija*, Zemun: Jevrejska opština, 2010, 97- 98.

⁴⁰⁰ Fogel i drugi, *Pravednici*, 206- 208.

је успела да преживи Маутхаузен. За своја добротинства Милутин и његова сестра Милева Стефановић добили су титулу „Праведници међу народима“ 31. јануара 1993.⁴⁰¹

Католички свештеник који током Другог светског рата у Београду спасава припаднике јеврејске заједнице није теме сценарија новог филмског остварења већ прича са стварним актерима. Попут многих јеврејских породица и породица Калеф нашла се доласком нацистичког окупатора у незавидном положају. „Глава куће“ Аврам Калеф, физички непокретан, и његова мајка која је била у позним годинама погубљени су у камиону „душегупки“. Мајка Дона Калеф по рођењу Словенка Антонија Ограјеншка успела је да се сакрије са њихове две ћерке Матилдом и Рахел. У почетном периоду живели су у код њеног брата, али његовим одласком остали су без смештаја. Ова безизлазна ситуација приморала је Калефову на размишљање и довела је на идеју да се као католкиња по рођењу обрати католичком свештенику Андреју Тумпеју.⁴⁰²

Овај католички свештеник није оклевао и прихватио је да помогне. Обезбедио је девојчицама смештај у манастирској кући и лажне крштенице. Некада Матилда и Рахел сада су постале Лидија и Бреда. По добијању докумената Калефови су се осамосталили и живели у близини Хиподрома. Повремено их је посећивао Тумпеј који је помогао и да се Лидија и Бреда упишу у гимназију. Пруживши им нови идентитет и логистичку помоћ овај свештеник је помогао да део породице Калеф дочека ослобођење.⁴⁰³ У знак захвалности Рахела је задржала име које јој је дао Тумпеј и под истим остварила завидну оперску каријеру.⁴⁰⁴

Није ово био изолован случај да Тумпеј помаже људе у невољи. У априлу 1942. на његова врата покуцала је и Марта Фрухтер и Анита Розенберз, Јеврејке које су

⁴⁰¹ ЈИМ, ф. праведници, 791.

⁴⁰² Андреј Тумпеј рођен је 29. новембра 1886. у Светом Лоренцу (Словенија). Завршио је 1907. теолошке студије у Грацу. Након окончања студија приступио је реду Лазариста. Од 1912. од 1914. предавао је веронауку у католичкој гимназији у Цариграду. Након Цариграда вратио се у Словенију где је служио све до 1926. када је постављен за жупника у Битољу. У Београд долази 1929. на место жупника нове жупе чије је седиште било на Чукарици. У овом граду је провео окупацију, а 1945. је премештен у Смедерево. Од 1963. до 1971 службовао је у Скопљу након чега се вратио у Београд. Преминуо је у Београду 5. марта 1973. ИАБ, УГБ СП, IV- 191/6; Smolik, Marijan: Tumpej, Andrej (1886- 1973). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013.<http://www.slovenska-biografija.si/sbi733462/#slovenski-biografski-leksikon>, pristupio (1 jul 2019).

⁴⁰³ Fogel i drugi, *Pravednici*, 77- 79.

⁴⁰⁴ Breda Kalef, „Zahvalna sam muzici...“, u: *Mi smo preživeli: Jevreji o holokaustu...*, ur: Gaon, 2, 380.

живеле илегално у Београду од децембра 1941. Оне су намеравале да „пређе у католичку веру, било удајом било непосредним покрштавањем“ али је Тумпеј одбио уз образложење да се то коси са тренутним прописима. У првом тренутку пружио им је материјалну помоћ и „казао да ће да предузме неке кораке“ и „набави легитимацију на хришћанско име“. Свештеник се обратио људима који су у Цркви Христа Краља водили евиденцију броја избеглица из Словеније да му издају избегличке легитимације. Кроз неколико дана Марта Фрухтер је за окупационе органе била избеглица „Стојановић Јелица, приватна чиновница, рођена 10 септембра 1923. године у Вишеграду“, а Анита Розенберг Бранка Марковић по занимању васпитачица, рођена 24. септембра 1924. Како би добиле комплетне исправе отпутовале су у Забрежје где су извадиле путну објаву. На основу ове документације пријавиле се у VIII кварт где су им издате дозволе за боравак у Београду. Оваква делатност Тумпеја откривена је од стране полиције у августу 1942. Клушко је почело да се одмотава хапшењем Фрухтерове, Розенбергове, њене сестре Ерне и Богдане Савић од стране агента Тенка Далвовића 31. јула 1942. Овај бивши комунистички илегалца препознао је Аниту Розенберг као комунисткињу и ухапсио све који су били са њом у друштву. На саслушању Розенбергова и Фрухтерова признале су све и откриле име католичког свештеника који им је помогао.⁴⁰⁵ Свештеник је ухапшен 4, а саслушан 9. августа. Пред иследницима Тумпеј је признао само оно што је полиција већ знала, да је успео да набави две избегличке легитимације без именована људи који су издали исте. Помоћ породици Калеф остала је тајна. Упркос признању и доказима „жупник Тумпеј Андреј пуштен је на слободу 12. августа 1942. по наређењу Господина Управника“.⁴⁰⁶

Овако тежак прекршај током окупације у већини је кажњаван смртном казном што нас наводи на закључак да је пуштање овог свештеника вероватно био плод интервенције виших инстанци, а не милости Драгог Јовановића. Држава Израел препознала је херојско дело Андреја Тумпеја и 2001. постхумно му доделила титулу „Праведника међу народима“.⁴⁰⁷ Према обавештајним информацијама полиције из новембра 1941. и жупник који је служио у Цркви Христа Краља у

⁴⁰⁵ ИАБ, УГБ СП, IV- 191/1; ИАБ, УГБ СП, IV- 191/2.

⁴⁰⁶ ИАБ, УГБ СП, IV- 191/6.

⁴⁰⁷ Fogel i drugi, *Pravednici*, 79.

Крунској бр. 23 помагао је такође Јевреје дозвољавајући им да пређу у католичку веру. Ово је био једноставан процес, тражено је само од њих да проуче Библију.⁴⁰⁸ Од јануара 1942. окупационе власти су строго забраниле покрштавање Јевреја и венчавање Срба и Јевреја.⁴⁰⁹

Поред обавезе да пренесу знање просветни радници имају и неписану обавезу да покушају да од својих ученика направе „добре људе“. Пружање личног примера чини нам се као најефикаснији начин да се постигне овај циљ. Један од људи који се током окупације понео овом логиком био је директор Прве београдске гимназије Спасеније Прица. По уласку нациста у Београд Јевреји су као облик принудног рада рашчишћавали последице априлског бомбардовања. Са жутом траком око рукава Гершон Капон био је један од београдских средњошколаца који су свакодневно обављали овај посао. Уверен да овакви поступци окупатора неће донети ништа добро Јеврејима и поучен примером свога брата који је побегао у Сплит, Капони је донео одлуку да оде из Београда. Неуспешно је покушао да преправи личне податке у ђачкој књижици у тој мери да је овај документ постао неупотребљив. У безизлазној ситуацији пролазио је поред своје школе Прве београдске гимназије и одлучио се да затражи помоћ. Затекао је Прицу и његовог помоћника. Увидевши о чему се ради директор је одмах одобрио вађење нове књижице. Уз књижицу Прица је дао и ново име Капону, од тог тренутка звао се Георгијо Капони. Наоружан лажним исправама Капони се тог лета придружио његовом брату у Сплиту. И након ослобођења у знак поштовања свом спасиоцу Гершон је задржао презиме Капони.⁴¹⁰ На његову иницијативу одбор за доделу признања „Праведник међу народима“ донео је 1993. одлуку да исту понесе и професор Прица.⁴¹¹

Брачни пар Сертић био је још једна београдска породица која је пружала уточиште Јеврејима током окупације. Код њих се од децембра 1941. до децембра 1942. крила Ибојка Дајч. Полиција је под неразјашњеним околностима ухапсила Сертиће чиме је Дајчова остала без уточишта. Успела је да уз помоћ сестре Штефице Павков извади лажне исправе на име Илонке Хорват и да оде на

⁴⁰⁸ ИАБ, БИА, к. 3.

⁴⁰⁹ Ристовић, *Југословенски*, 79.

⁴¹⁰ ИЈМ, ф. праведници, изјава Гершон Капони.

⁴¹¹ Fogel i drugi, *Pravednici*, 74- 76.

добровољни рад у Немачку. Због оваквог ангажовања Павкова је имала неприлике са полицијом. Два пута је привођена, једном од Специјалне полиције у јануару и други пут од Гестапоа у марту 1943. Укупно је провела 50 дана у истражном затвору, али иследници нису успели да утврде „кривицу“.⁴¹²

Нису само комшије и пријатељи помагали Јевреје. Било је и случајева да у потпуности непознати људи ризикују сопствени живот и помогну у сакривању. Један од примера је породица Јовановић која је спасила двоје чланова породице Краус. Отац др Херберт Краус већ у првим даним окупације се укључио у партизанске јединице где ће остати све до ослобођења.⁴¹³ Супруга Бланка, која је такође укључена у комунистички покрет отпора остала је са одојчетом Александром. О њима су у почетном периоду бринули људи из комунистичке организације у Шапцу који су јој набавили лажне исправе на име Бранка Новаковић. Са лажним документима Краусова се у лето 1942. пребацила у Београд, где је требало да је чека веза. У овом периоду комунистичка организација претрпела је јаке ударце од стране Специјалне полиције који су дезоријентисали и онемогућили њено деловање. Ово је имало као једну од последица да људе који су долазили из унутрашњости нико није имао да прихвати. Лутајући београдским улицама Краусова је случајно села у један пролаз дворишне зграде у Косовској улици да подоји Александра када је непозната жена изашла из свог стана и понудила да уђу унутра. Овај позив показаће се спасоносан за Краусову и њеног сина – Даница Јовановић „глава куће“ и њене ћерке пружиле су им уточиште. Из стана у Косовској Краусова је отишла у село Дудовац где је на иницијативу Јовановићеве добила посао у школи.⁴¹⁴ У овом месту су дочекали ослобођење повремено долазећи у Београд у посету Јовановићима. На

⁴¹² А. Ј, Д. К, ф. 110, к. 380, ф. бр. 380-241.

⁴¹³ Херберт Краус рођен је 13. фебруара 1910. у Бачинцима (општина Шид). Након окончања основне и средње школе уписује Медицински факултет у Загребу и завршава 1934. Током међуратног периода радио је у Загребу и селу Пецки код Ваљева. По повратку у Пецку из Априлског рата отпуштен је из службе као Јеврејин. У јулу 1941. прикључио се партизанима и постављен је за референта санитета Ваљевског партизанског одреда. Током рата обављао је и дужности помоћника санитета Врховног штаба, начелника Санитетског одељења штаба базе Бари и био је представник Војводине на заседању АВНОЈ-а. У послератном периоду наставио је војну каријеру, добио је чин генерал-мајора и био је начелник Војномедицинске академије. Преминуо је 10. априла 1970. Kraus Herbert, *Židovski biografski leksikon*, zbl.Izmk.hr/?p=873, pristupio: 4. jula 2019.

⁴¹⁴ ИЈМ, ф. праведници, изјава Александра Крауса.

иницијативу Александра Крауса Даница Јовановић и њене ћерке проглашене су 1993. за „Праведнике међу народима“.⁴¹⁵

Однос између мајстора и шегрта спасио је један млади живот током окупације у Београду. Брачни пар Богољуб и Ленка рођена Демајо Лонгиновић добили су ћерку Софију 1939. Предратни комуниста Лонгиновић обешен је у знак одмазде у селу Скела у августу 1941. У ово невреме у стан Лонгиновићевих редовно је долазила Видосава Андеселић која је била Ленкин шегрт у једном од београдских кројачких салона. Чињеница да су јој супруг и ујаци (браћа Демајо) комунисти и да је она сама левичарске оријентације ставили су дом Лонгиновића под константан полицијски надзор и било је питање времена када ће агенти покуцати на врата. Овај тренутак дошао је у јануару 1942. када су службеници Специјалне полиције упали у стан и одвели Лонгиновићеву. Пре него што је отишла замолила је Марију Андеселић, мајку Верину, да преузме њену ћерку. Из Специјалне полиције Лонгиновићева је пребачена у логор на Сајмиште одакле је кренула на свој последњи пут у „камиону смрти“.⁴¹⁶ Мала Софија преживела је окупацију код породице Андеселић у њиховом стану у Улици Књегиње Олге бр. 34. Након окупације Марија Андеселић постала је и законски старатељ Софије.⁴¹⁷ Из Јерусалима је 18. августа 1993. стигло писмо Вери Петровић Андеселић у којем је обавештена да су она, њена мајка Марија и сестра Наталија добиле титулу „Праведник међу народима“.⁴¹⁸

Плашећи се за живот своје супруге Федорине, која је по мајци била Јеврејка, Каменко Раца по окупацији напустио је Земун и отишао у Београд уверен да њено порекло у окупираној Србији неће бити предмет провере. У Земуну је остала Федоринина сестра Маргарета Користка чије јеврејско порекло су откриле власти. Успевши да преко једног члана комунистичког покрета отпора добије пропусницу побегла је у Београд. Без речи Раца је примио у њихов стан у Таковској бр. 9. Живела је у овом стану до половине 1943. и приликом рација време је проводила у импровизованом скровишту направљеном у једном орману. На основу докумената које је Раца набавио уз помоћ својих познанстава Маргарета је у

⁴¹⁵ Fogel i drugi, Pravednici, 92- 94.

⁴¹⁶ Fogel i drugi, Pravednici, 153- 156.

⁴¹⁷ ИАБ, УГБ, Картотека житеља града Београда и Земунa (даље: К. Ж.); Sonja Demajo Lunginović, „Prigrljena“, u: *Jevrejke*, pr: Almulni, 205- 219.

⁴¹⁸ ИЈМ, ф. праведници.

августу 1943. добила нови идентитет. За власти је постала избеглица из Хрватске чиме је добила могућност да се пресели и живи самостално до окончања окупације.⁴¹⁹ Добročинство Каменка Раце комисија за додељивање признања „Праведник међу народима“ узела је у разматрање.⁴²⁰

Београдски обућар мађарског порекла Пал Жамбоки који је имао радионицу на углу Високог Стевана и Дубровачке спасио је двоје јеврејске деце током окупације у овом граду. На Дорћолу у међуратном периоду живела је и јеврејска породица Бен Аврам коју су чинили: отац Саул, супруга Естер и троје деце Хајм, Ружа и Јозеф. Отац и најстарији син Хајим страдали су у Топовским шупама, а мајка у „камиону смрти“. Пре пријављивања окупационим властима у децембру 1941. Бен Аврамова је прихватила Жамбокијеву иницијативу да свог предратног помоћника Јозефа и његову сестру склони на сигурно. Све до фебруара 1942. деца су живела код обућареве пријатељице, али је услед опасности да их пријави један од комшија Жамбоки одлучио да пребаци Ружу код ћерки његовог брата у Новој Кањижи. У августу исте године Жамбоки, заједно са дечаком, одлази из Београда у Војводину где су сачекали ослобођење. За свој храбри чин овај обућар награђен је 1995. „Праведником међу народима“.⁴²¹

Послератне власти у Београду нису правиле разлику између оних који су сарађивали са окупатором и „окрвавили руке“ и оних који су ушли у колаборацију, али нису били део репресивног апарата, већина је добила стигму издајника. Колико је овако поједностављено поимање феномена колаборације било погрешно довољно сведоче примери оних „издајника“ који су спашавали Јевреје. Један од наведених је и др Милослав Стојадиновић, стручњак за питање урбанизма са социјалног становишта у међуратном периоду.⁴²² Директор Општег одељења ОГБ била је прва функција коју је Стојадиновић обављао под окупацијом, а у 16. јуну 1941. Милан Аћимовић именован га је за председника

⁴¹⁹ ИЈМ, ф. праведници, изјава Маргарита Кориска, изјава Каменко Раца.

⁴²⁰ Fogel i drugi, *Pravednici*, 220- 221.

⁴²¹ Fogel i drugi, *Pravednici*, 34- 38.

⁴²² Милослав Стојадиновић рођен је 14. септембра 1885. Студирао је архитектуру у Берлину и право и социјологију у Лозани. У међуратном периоду обављао је дужности начелника за стамбена питања у Министарству социјалне политике, потпредседника београдске општине и био је народни посланик. Бавио се и издаваштвом и био уредник у више часописа. Током научне каријере објавио је неколицину студија, а његов највећи допринос представља идеја стан за економски слабије грађане. Stojadinović, Dr. Miloslav, *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd: Jugoslovenski godišnjak i „Nova Evropa“ 1928, 143. Macura, *Život*, 276.

Општине града Београда. На овој функцији остао је до 11. септембра исте године када је управљање београдском општином преузео Драги Јовановић.⁴²³ Паралелно решавајући акутне комуналне проблеме Београда, Стојадиновић је помагао Јевреје снабдевајући их са лажним личним исправама, а његов стан који је био у непосредној близини Ратничког дома била је сигурна кућа.⁴²⁴ Према изјавама сведока овај колаборациониста спасао је око неколико десетина Јевреја током Другог светског рата, а 1966. препознат је од Јад Вашема као „Праведник међу народима“.⁴²⁵ Неопходно је истаћи да Стојадиновић није помагао само Јеврејима и да је према сећању Делфе Иванић, председнице *Кола српских сестара*, овај државни службеник помагао да из општинске штедионице извуче свој уложени новац и плати казну окупационим властима.⁴²⁶ Још деликатнија је ситуација полицијског службеника Михајла Вуковића који је током окупације био комесар Комесаријата паробродарске полиције, али и службеник у Одсеку за Јевреје.⁴²⁷ Као и многи службеници УГБ који су остали у Београду Вуковић је ухапшен од нових власти у децембру 1944. Изведен на саслушање изнео је податак да је током окупације чувао четворо деце јеврејског трговца Мајера И. Коеха: Исака (1933), Рахамину (1936), Перлу (1939) и Силвију (1941), што је потврдила и Јеврејска општина документом од 10. децембра 1944. Ово добротинство Вуковића према свему судећи спасило му је и живот. Иследници ОЗН-е донели су одлуку да га предају суду части.⁴²⁸

Поред наведених примера познати су и од „Јад Вашема“ препознати и следећи случајеви спашавања Јевреја у Београду: брачни пар Хелена и Вељко Рашић чували су у свом стану девојчицу Хану Нахмијасов, дечака Јулија Кемењија

⁴²³ *Ново Време*, 22. јун 1941, 1.

⁴²⁴ Ристовић, *Југословенски*, 71.

⁴²⁵ Fogel i drugi, *Pravednici*, 45- 47, 245.

⁴²⁶ Милановић, *Делфа Иванић*, 241.

⁴²⁷ Михајло Вуковић рођен је 9. маја 1905. у Божановићима срез Андријевићи. Био је ожењен без деце. Као регрут у Ђачком батаљону Црногорске војске учествовао је у Првом светском рату. Завршио је основну школу и курс за полицијске службенике. Прво постављење у полицијској служби добио је 18. марта 1920. У међуратном периоду службовао је у више места, а Априлски рат провео је у Скопљу. За заслуге на раду одликован је са многобројним домаћим и страним одликовањима. Последњи познати положај у служби био му је управно-канцеларијски чиновник VIII групе и I периодске повишице. ИАБ- УГБ СП, Кв. 3, инв.бр. 14/ 24-Б; ВА, Нда, к. 133, ф. 1, д. 3/5

⁴²⁸ Исто.

сачували су Невенка, Мирко и Александар Пејић и Соња Барух преживела је захваљујући Мирославу Крлецу.⁴²⁹

*

Из напред изнетих примера јасно учојамо да је међу Београђанима било људи који су били спремни да из чисто хуманих разлога помогну својим суграђанима у невољи. У највећем броју помагали су пријатељи али било је и случајева да познаници или тотални странци учине добро дело. Намеће се питање зашто већи број београдских Јевреја није спасен. Уверење да им се ништа лоше неће десити, тешкоће у прибављању лажних докумената, блокирани град, неспремност на раздвајање многих породица, недостатак финансијских средстава, принцип „колективне одговорности“ који је увео окупатор, фактори су који су у највећој мери утицали на број спасавања. Динамика догађаја и репресија нису остављали простор за организованим спасавањем већих група. Деловање свих организација било је забрањено или попут примера Српске православне цркве веома отежано, а покрети отпора били су још у ембрионалној фази.

1.4. ВЕРБАЛНИ ДЕЛИКТ: СЛУШАЊЕ ЗАБРАЊЕНИХ РАДИО СТАНИЦА И АНТИОКУПАТОРСКА РЕТОРИКА БЕОГРАЂАНА

Пуштањем у етар, на рођендан Адолфа Хитлера 20. априла 1941, радио станице Радио Београд (Sender Belgrad) окупатор је добио још један канал преко кога је имао могућност да врши пропаганду. Од јуна исте године са фреквенције овог радија емитован је просечно по 17 сати програм у интервалу од 7 ујутру до 24 часа. У наредним годинама подржавано је емитовање програма све до 1944. када је, услед чињенице да Немачка губи рат, програм редукован и емитован од 8.20 до 21 часа. Говорни програм био је најзаступљенији (25%) у програмској шеми Радио Београда током окупације. Ударна информативна емисија биле су вести које су емитоване у шест термина на немачком и српском. Информације за исте достављао је окупатор и српска редакција није могла да врши корекције. Поред вести Београђани су кроз емисију „Извештаји немачке Врховне команде“ могли

⁴²⁹ Fogel i drugi, *Pravednici*, 95- 96, 99-102, 174, 175.

да прате војне операције које је изводила војска Трећег рајха. Ни припадници колаборационистичког режима нису били ускраћени да преко овог канала врше пропагандни утицај на грађанство. Емисије „Извештаји из кабинета Милана Недића“, „Савремени догађаји“ и разна предавања истакнутих чланова овог режима изрази су колаборационистичке пропаганде на таласима овог радија.⁴³⁰

И у Београду је окупатор у раној фази своје владавине забранио слушање одређених радио станица. Наредбом Војног заповедника за Србију од 27. маја 1941. Стављено је изван закона „слушање појединих иностраних (не немачких) радио станица“. Ова забрана односила се на целокупан програм. Београђанима је било дозвољено да слушају програме следећих станица: „Радио станице протектората Прага, Брна и Моравских Острва“, „Велике радио станице Дунав“, „Вишња“, „Луксембург“, „Фризланд“, „Варшава“, „Краков“ и „Париз“.⁴³¹ Из овог пописа јасно уочавамо да је било дозвољено слушање само радио станица које су биле под потпуном контролом нацистичке Немачке. Одузимање апарата, казна робијом, „а у тешким случајевима смрћу“ била је предвиђена за све оне који су намеравали да слушају радио станице које нису биле на овом списку.⁴³²

Сви грађани који су поседовали радио пријемник по наредби колаборационистичке управе од 6. јуна 1941. морали су да исте региструју у „Радио одељак Главног телефона“ и плате таксу од 10 динара за пријаву и 75 динара унапред за месечну претплату.⁴³³ Строго су контролисане радње које су продавале радио апарате и делове за ову врсту уређаја. Донета је посебна уредба од 21. октобра 1941. која је предвиђала да сви продавци радио апарата на подручју окупиране Србије направе попис целокупне робе и ову документацију доставе надлежној фелдкомандантури и да од исте затраже одобрење за даљу продају.⁴³⁴

Они храбри, који би се упркос претњама осмелили и слушали забрањене радио станице, могли су да када подесе фреквенцију током окупације у Београду слушају „Радио Лондон“, „Радио Москву“ и „Слободну Југославију“. Током 1939. Велика Британија је при „Британској радиодифузној корпорацији“ основала Југословенску секцију која ће уз „писану реч“ представљати мачоношу у

⁴³⁰ Николић, *Sender*, 71- 76.

⁴³¹ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, 31. мај 1941, 85.

⁴³² Исто.

⁴³³ *Ново време*, 6. јун 1941, 3.

⁴³⁴ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, 21. октобар 1941, 179.

пропагандном рату на територији Краљевине Југославије. Од овог периода до окупације Београђани су учестало слушали овај радио и имали поверења у информације које је исти преносио.⁴³⁵

Под окупацијом Југославије британски пропагандисти су још систематичније приступили креирању програма овог радија. Ангажовани су стручњаци за Балкан и чланови владе у емиграцији. Програм који је емитовао „Радио Лондон“ на српском језику састојао се од информација добијених од новинских агенција, обавештајне службе али и цензурисаних текстова које је достављала југословенска влада у емиграцији.⁴³⁶

Како указује историчар Иоанис Стефанидис, основна порука коју је британска пропаганда покушавала да пошаље становницима окупиране Југославије била је да нису сами и да нису заборављени.⁴³⁷ Начин извештавања „Радио Лондона“ био је у потпуности усклађен са спољном политиком Велике Британије према Краљевини Југославији. Све до новембра 1942. вести у суперлативу о равногорском покрету отпора доминирале су овим таласним дужинама. Од овог периода „Радио Лондон“ полако утишава проравногорску и појачава пропартизанску пропаганду. Од почетка 1944. британска пропаганда даје пуну подршку НОБ, а јединице генерала Драгољуба Михаиловића постају неприметне. Злочини у НДХ су осуђивани, али су британски пропагандисти инструкисани да када говоре о истим не употребљавају реч „Хрвати“ већ „Усташе“ или „Франковци“. Влада Милана Недића оштро је осуђивана и представљана као део немачког плана чија је суштина „завади па владај“. Експлоатисано је проруско расположење, величана борба Црвене армије и савезничке коалиције, извештавано о делатности владе у емиграцији итд.⁴³⁸ Читајући поједине вести јасно стичемо закључак да ни британски пропагандисти нису оклевали да користе сиву и црну пропаганду како би постигли своје циљеве.⁴³⁹

Од првог месеца окупације у Београду је слушан и „Радио Москва“ али, услед удаљености и пресечених комуникација, програм овог радија није пружао велики

⁴³⁵ Зец, *Свакодневница*, 230.

⁴³⁶ Miroљub Jevtović, *Šta kaže Radio London*, Beograd A- Š delo 1989, 123-126; Милан Терзић, „Делатност радио-станице „Карађорђе“ у Јерусалиму“, у: *Зборник Матице српске за историју*, 2013/ 88, 57-71.

⁴³⁷ Stefanidis, *Substitute*, 236.

⁴³⁸ Исто, 238-264.

⁴³⁹ Jevtović, *Šta kaže*, 163, 233.

број информација о дешавањима у окупираној Краљевини Југославији. У новембру 1941. под окриљем Коминтерне у граду Уфа основана је радио станица „Слободна Југославија“ која је постала главни извор информација Београђана о деловању комунистичког покрета отпора. Слушајући овај радио грађани су могли, ако су имали мапу Југославије, да прате и уцртавају војне операције које је на територији Краљевине Југославије изводио НОВЈ, политичко деловање овог покрета отпора и критику ЈВуО, окупатора и колаборациониста. Анализирајући начин на који су интерпретиране наведене вести несумњиво је да је радио „Слободна Југославија“ био пристрасан, да је користио црну пропаганду у циљу величања НОП-а. Најеклатантнији пример који потврђује ову тезу је извештавање током операције Вајс II. Уколико бисмо се само ослонили на извештавање овог радија без консултовања додатних извора стекли бисмо утисак да немачка војска и њени савезници безуспешно уз велике губитке нападају на слободну партизанску територију.⁴⁴⁰ Жестокој критици били су изложени припадници равногорског покрета отпора. Поред вести са домаћег терена „Слободна Југославија“ пружала је и информације совјетских новинских агенција.⁴⁴¹

Према подацима америчког дипломатског представништва у Београду грађани овог града су већ у августу 1941. масовно слушали забрањене радио станице.⁴⁴² Обавештајни извештаји које је добијала влада у емиграцији преносили су вести да Београђани слушају забрањене радио станице, преносе вести, али и да је ово кажњиво. Више о популарности и перцепцији вести радио Лондона међу Београђанима сазнајемо из следећег дела извештаја које је у марту 1942. посланство у Стокхолму послало влади у Лондону: „Радио Лондон се чује врло добро у Београду. Многи га слушају, мада се слушање кажњава смрћу. Вести се шире препричавањем. У том учествују и многи виши полицијски чиновници. Емисије на нашем језику наилазе на јако добар пријем, нарочито говори и предавања која се односе на савезничке напоре да се добије победа и ослободе окупиране земље, једном речју све што јача морал и наду на скоро ослобођење“.⁴⁴³

⁴⁴⁰ АЈ, УГБ, СП, к. 2-238.

⁴⁴¹ Више о овој теми у: Veljko Vlahović, *Borba za slobodnu Jugoslaviju*, Beograd-Titograd, Komunist-Pobjeda, 1981.

⁴⁴² NAW, DS, CRY, 750/40.

⁴⁴³ АЈ, Ф. 382, Посланство краљевине Југославије у Шведској- Стокхолму, к. 1.

Ширење забрањених вести било је једнако кажњиво као и слушање. Тачка 25. „Уредбе о примени немачког казненог права“ предвиђала је: „Ко шири саопштења или вести непријатељске према Немачкој, које су подесне да штете угледу Немачког Рајха или немачке војне силе или проузрокује немире на окупираном подручју или чије је објављивање забрањено од стране окупационих власти, казниће се робијом, у лакшим случајевима затвором. У нарочито тешким случајевима може се изрећи смртна казна“.⁴⁴⁴

Прво познато обавештење да ће се и вербални деликт најстроже кажњавати упућено је 24. јуна 1941. од стране УГБ. Грађани овог града упозорени су да „ће према свима оним лицима, која настоје ширењем неистинитих гласова да поремете ред и мир, поступати са свом строгошћу“.⁴⁴⁵ Колико је окупатор велики значај придавао и сузбијању слушања забрањених станица, сведочи извештај Центра за везу Вермахта упућеног 31. јула 1941. Команди за Југоисток. У истом су упутства која су долазила са радија Лондон и Москва означена као главни кривац за извршавање већег броја саботажа у Београду.⁴⁴⁶

Према једном извештају који је добила емигрантска влада, репресивни органи вршили су ноћне рације у време када су емитоване вести забрањених радио станица и на основу топлоте радио апарата оцењивали су да је исти био у функцији.⁴⁴⁷ Београђани су од стране Управника града Београда упозорени 25. јуна 1941. да ће „према свима оним лицима која настоје ширењем неистинитих гласова да поремете ред и мир поступати са свом строгошћу“.⁴⁴⁸

1.4.1. Слушање забрањених радио станица

Групе за слушање радио Лондона и Москве окупљане су на најразличитије начине. Познанство остварено приликом клања свиња у септембру 1941. између Спасоја Јаковљевића шофера, Стојана Медића месара и Недељка Корице конобара прерасло је у кружок за слушање забрањених радио станица. Радио и смештај у Костолачкој улици пружао је Јаковљевић, а састанци су одржавани и

⁴⁴⁴ Лист уредаба Војног заповедника у Србији, 18 јул 1943, 352.

⁴⁴⁵ Музеј жртава геноцида (даље: МЖ), Збирка Бранислава Божовић (даље: ЗББ), цд бр. 6.

⁴⁴⁶ ВА, НАВ, Н-Т-312, 454/8039293-95.

⁴⁴⁷ ВА, ЕВ, к. 349, ф. 39, д. 1.

⁴⁴⁸ *Ново време*, 25. јун 1941, 3.

након полицијског часа. Информације прикупљене на овај начин Јаковљевић је дистрибуирао својим пријатељима и познаницима. У октобру 1941. ова група је откривена уз помоћ доставе Милорада Васиљевића који је пријавио да Медић напушта стан након полицијског часа како би слушао забрањене вести.⁴⁴⁹ Уз помоћ Медића Гестапо је дошао и до Јаковљевића и Корице, који су на саслушању признали почињено „дело“. Након окончања истраге иследници су закључили да су Јаковљевић и Медић дистрибуцијом информација „проиграли свој живот“ и да их треба погубити.⁴⁵⁰ Пред стрељачки вод Јаковљевић и Медић изведени су 3. новембра 1941.⁴⁵¹ Трећи члан групе Корица одведен је у логор на Бањици где је издржао казну од 19 месеци. Пуштен је 26. јула 1943. уз пристанак да ради за немачку полицију.⁴⁵²

У јануару 1943. ухапшен је Душан Димић од стране Гестапоа, јер је инкриминисан од стране Француза Јулијус Бертоа који је као шофер радио у организацији Тот.⁴⁵³ Овај Београђанин упознао је Бертоа у кафани „Коштана“ и позвао га да слушају забрањене радио станице. На овај начин откривена је и ухапшена већа „слушачка“ група у којој су били: Војислав Ћирковић, супружници Сава и Славка Дабић, Крста Мартиновић, Глигорије Поповић и Иванка Радић. На првом саслушању 14. јануара Димић је оповргао све оптужбе и иследници су тражили да се подвргне „пооштремом“ саслушању. Након употребе тортуре признао је да је од јула 1942. слушао забрањене радио станице и записивао вести, да је позивајући Француза да слушају радио настојао да му докаже да борбу воде комунисти, а не ЈВуО и да је самоиницијативно проучавао комунистичку идеологију. Истрага је утврдила и да је радио апарат својеручно направио и смештај за слушање вести обезбедио Сава Дабић, надстојник зграде у Коларчевој бр. 3, да су сви ухапшени повремено долазили на „пројекције“ емисија радио Лондона и Москве. Након истраге иследници су предложили следеће казне: Димић је предложен за погубљење, Ћирковић, Мартиновић и Сава Дабић да се одведу на принудни рад и Славка Дабић, Поповић и Миленковић да се спроведу у логор на Бањицу. На слободу је пуштена Радићева. Посебан куриозитет

⁴⁴⁹ ИАБ, БДС, рег. бр. Мау- Мих.

⁴⁵⁰ ИАБ, БДС, J- 136, Спасоје Јаковљевић.

⁴⁵¹ *Logor*, I, 122.

⁴⁵² Исто.

⁴⁵³ ИАБ, БДС, рег. бр. 5, Бен- Блу.

представља случај конобара Јована Аврамовића који је припадао овој групи, али није ни ухапшен јер је током Првог светског рата рањен приликом службе у Аустроугарској војсци и био услужан према гостима немачке националности. Према расположивим подацима Димић је стрељан 9. фебруара исте године, Сава Дабић преминуо је у логору Маутхаузен, а Миловановић и Славка Дабић пуштени су из логора 7. априла 1943.⁴⁵⁴

Током неформалног разговора у априлу 1943. у једној од београдских берберница упознали су се архитекта Милорад Јовановић и Француз који је радио за окупациону управу Јулијус Бертоа. Чињеница да је Бертоа био странац у Београду и да је Јовановић знао француски продубила је ово познанство. Приликом даљег виђања Јовановић је покушао да утиче на свог новостеченог пријатеља говорећи му да ће људи који раде за Немце бити ликвидирани, да је у поседу становништва велика количина наоружања. Оно што овај Београђанин није знао о свом француском пријатељу је да ради за немачку обавештајну службу и да је у на овом пољу већ постигао резултате (случај Димић). Гестапо је издао налог за хапшење 19. априла и извршен је претрес стана приликом кога су полицијски службеници пронашли радио апарат сакривен у дечијој соби испод прљавог веша. На саслушању Јовановић је поновио наводе из оптужнице, што је определило иследника да предложи његову егзекуцију.⁴⁵⁵

Личном неопрезношћу у мају 1943. Иван Дамјановић довео је себе и своју супругу у незавидан положај. Констатовао је пред повереником Гестапо-а под шифром Д- 34 да је тадашња ситуација захтевала да човек има на располагању добар радио апарат како би могао да слуша забрањене радио станице. Овакви наводи навели су повереника на закључак да је Дамјановић симпатизер „непријатељских сила“ и да води „непријатељску“ пропаганду. Покренута је истрага 18. јуна и ухапшена је Дамјановићева супруга, јер је он био на путу. На саслушању иследници Гестапо-а добили су признање да су супружници слушали забрањене радио станице. Сутрадан је ухапшен и Дамјановић, али је пред иследницима оповргао све оптужбе и изјавио да радио који поседује није у функцији, што је тестирање полиције оповргло. У завршном извештају одговорни

⁴⁵⁴ ИАБ, БДС, Д- 704, Душан Димић; ИАБ, БДС, рег. бр. 12, Да- Де.

⁴⁵⁵ ИАБ, БДС, Ј- 790, Милорад Јовановић.

референт је предложио да се Дамјановић упути на принудни рад, а његова супруга пусти на слободу.⁴⁵⁶

Колико скупо је овај човек платио своју неопрезност али и каквог карактера је био репресивни систем окупатора довољно сведоче следећи редови из књиге бањичких логораша: „Дамјановић Иван, трговац, рођ. 19. III 1909. у Пакрацу; од Станка и Бојане Кожловић. У логору од 24. VII 1943 – СС. Стрелан 30. VII 1943. ос СС“.⁴⁵⁷ Након напада на рудник „Боговина“ Немци су расписали квоту за одмазду, а једно од имена „на списку“ било је и Дамјановићево.⁴⁵⁸

Станодавац Мухамед Хацић отказао је собу Радмили Кастратовић и Мири Богићевић јер су према његовој процени шириле неморал и јер је сумњао да су га опљачкале. Овакав потез мотивисао је именоване да пријаве Хацића окупационим властима за слушање забрањених радио станица и претњи да ће бити обешене на Теразијама због дружења са једним немачким официром. Овај рођени Коњичанин ухапшен је и саслушан 25. маја 1943. од стране Гестапоа. Упркос чињеници што је све оповргао истрага је утврдила да је несумњиво слушао забрањене радио станице. Као олакшавајућа околност узета је чињеница да је пријава поднета из „мржње“, што је определило надлежног референта да предложи као казну одузимање радио апарата и опомену. По пуштању на слободу Хацићу је скренута пажња да у случају да понови прекршај може да очекује „смештај у логору“, а он се обавезао да ће да пријави све који буду причали против Немачке и њених трупа.⁴⁵⁹

1.4.2. Часовничар и учитељица

Поједини Београђани ценили су слободу говора више од сопственог живота. Један од познатих примера је Александар Игњатовић.⁴⁶⁰ Овај сајцијски шегрт

⁴⁵⁶ ИАБ, БДС, Д- 889, Иван Дамјановић.

⁴⁵⁷ *Logor*, II, 231.

⁴⁵⁸ ИАБ, БДС, Д- 889, Иван Дамјановић.

⁴⁵⁹ ИАБ, БДС, Д- 251, Мухамед Хацић.

⁴⁶⁰ Александар Игњатовић рођен је 4. фебруара 1921. у Сомбору. Завршио је основну школу и након напуштања средње постао сајцијски шегрт у Шумахеровој радњи. Након две године напустио је овог мајстора и радио у више других часовничарских радионица. Под окупацијом радио је у радњи Аце Јанковића у Крајинској улици. Савременици овог младића описују као човека ведрога духа, правдољубивог, спортисту и љубитеља писане речи. Живео је у вишечланој породици имао је два брата и сестру. Прве проблеме са окупационим властима имао је у августу

радио је у међуратном периоду у часовничарској радњи фолксдојчера Михаела Шумахера. Према свему судећи Игњатовић је волео да размењује политичке ставове и у свом бившем послодавцу пронашао је адекватног саговорника. Интерпретација овог шегрта тренутних војних и политичких догађаја није пријала ушима његовог колеге, Ота Ригера. Овај фолксдојчер пријавио је Гестапоу 17. септембра 1941. да је чуо Игњатовића како Шумахеру говори „да је исправно, да се у шуми налазе Срби, који стрелјају немачке војнике“, да је желео да положи опкладу да ће „Руси стајати пред Берлином“, да је критиковао недостатак и високе цене основних животних намирница, да су извештаји са Источног фронта неистинити итд. Позвани да дају изјаву поводом ових навода Шумахер и шегрт Франц Драгићевић потврдили су причу Ригера. Истог дана ухапшен је Игњатовић и изведен на саслушање. Након пружања основних биографских података овај двадесетогодишњи младић је на питања иследника по предмету хапшења изјавио следеће:

„Јесте ли ви казали, да је победа Русије сигурна, јер на њеној страни стоје Енглеска и Америка?/ Да./ Јесте ли ви казали, да слушате московске и немачке радио станице, да би тако истражили истинитост извештаја?/ Да. Но ја сам не слушам московску радиостанцу. Ове извештаје ми даје јуриста Мита Сиечански...[].../ Јесте ли ви казали да налазите исправно, што Срби врше акте саботаже и стрелјају немачке војнике?/ Не. Ја сам рекао, да држим исправним, што Срби врше акте саботаже и минирају возове. Да је исправно што се убијају немачки војници, то ја нисам рекао./ Да ли вас је Шумахер питао какву сврху има, што комунистичке банде у Београду и ван Београда убијају немачке војнике?/ Да./ Шта сте ви на то одговорили?/ Ја сам на то, одговорио, да се ово не догађа само овде, него у читавој окупираној Европи./ Јели вам Шумахер рекао, да се за сваког Немца стрелја 50 комуниста?/ Да/ Зашто вам је Шумахер ово рекао?/ Јер сам ја Шумахеру пре тога рекао, да је исправно да се немачки војник убија./ Зашто нисте одмах признали, да сте казали да је исправно, да Срби убијају немачке војнике?/ Ја имадем страх да ћу бити стрелјан./ Јесте ли рекли да се убијањем немачких војника оштећује Немачки Вермахт и да је то вама право?/ Да... [].../ Јесте ли

1941. Када је ухапшен по дсумњом да је хтео да помогне Василији Стаменковић комунистичкој илегалки која је ухваћена приликом паљења новина на улици. Након саслушања пуштен је на слободу. МЖ, ЗББ, цд бр. 6.

казали, да Рибентропа ништа не кошта, ако он замочи перо и уместо 10.000, 100.000 тона наведе као потопљену борску тонажу?/ Не, ово нисам рекао о Рибентропу, него о Гебелсу... [].../ Имате ли везе са комунистима или са лицима, која су једнако расположена као и ви?/ Не./ Из којег разлога водите такве разговоре?/ Зато, што не верујем, да ће Немачка победити... [].../ Јесте ли били свесни тога, да за ово ваше говорење има да очекујете високу казну?/ Не. Ја нисам никада веровао, да ће ме Шумахер једном пријавити. Свакако сам био тога свестан, да ћу бити кажњен, ако би ово моје говорење једном било пријављено./ Зашто сте тако говорили?/ Јер сам Шумахеру овим мојим ставом хтео да разуме, да Немачка неће никада победити... [].../ Зар сте у Србији желели руско-комунистичке прилике?/ Не./ Зашто не?/ Јер не волим диктатуре и више сам за демократију./ Зашто сматрате да је исправно, да се у Србији врше акти саботаже и убијају немачки војници?/ Јер ће на овај начин брже пропасти борбена снага Немачке./ Јесте ли свесни тога, да је то комунистичка пропаганда и хушкање становништва против окупационе армије?/ Да./ Ја сам рекао чисту истину, ништа нисам прећутао, ни додао.“⁴⁶¹

Овакав исказ био је довољан иследницима да закључе „да је он тиме проиграо свој живот“ и да га „треба пребацити за идућу егзекуцију“.⁴⁶² Узалуд је Игњатовићева мајка Ана Игњатовић указивала Гестапоу да њен син „није никада припадао било каквој политичкој партији“ и „да је из чисте младалачке лакомислености и жеље да опонира своме бившем мајстору изговорио неповољне речи о немачкој непобедивој армији“, окупатор није правио разлику - овај младић изведен је 29. септембра исте године пред стрељачки вод. Послератне власти спровеле су истрагу 1952. поводом овог случаја. Ухапшен је Ригер и осуђен на казну строгог затвора у трајању од 15 година и „ограничење грађанских права“.⁴⁶³ Одлуком Савеза бораца Игњатовић је 29. новембра 1950. добио споменицу упркос чињеници што не постоје чврсти материјални докази да је био део НОП-а.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ ИАБ, БДС, И- 38, досије Игњатовић Александар.

⁴⁶² Исто.; М.Ж.Г, Ј. Б. Б, ЦД бр. 6; Branislav Božović, „Dosje I-38“, 13. мај/1967, XX/ 3, 21-41.

⁴⁶³ МЖ, ЗББ, цд бр. 6.

⁴⁶⁴ Херојство Александра Игњатовића добро је познато и документовано у историографији, публицистици, а било је и мотив једне епизоде игроне серије „Отписани“. Оно што повезује све ове чиниоце је интерпретација да је ово дело било саставни део отпора који је пружала КПЈ. Чињеница да истраживачки који су проучавали ову тему нису понудили чврст доказ да је Игњатовић био део овог покрета отпора и да је приликом саслушања био децидиран какво је

Уместо да мирно проводи своје пензионерске дане учитељица у пензији Леонтина Краус⁴⁶⁵ вођена „девизом“ да „комунистичко уређење у свету једино може да пружи људима равноправност“ и да „водеће државничке личности не воде праву народну политику“ упутила је низ писама председнику колаборационистичке владе Милану Недићу. У писмима је недвосмислено указивала Недићу на погубну политику окупационе управе чијим је члановима доделила епитет „обезумљени управљачи“, захтевала је његово повлачење и препуштање власти комунистима. У појединим писмима имала је и једну молбу за првог човека колаборационистичке управе: „Молим да ослободите најмлађег комунисту осуђеног на смрт стрељањем, а на његово место да се стави мене“. Писмо од 11. децембра у којем је поновила молбу да је одведу на стрељање била је „кап која је прелила чашу“, о чему сведочи податак да је уз исто шеф кабинета Милош Масаловић руком написао и послао следећу поруку за Илију Параносу: „Ево још лепе књижевности ја мислим да је треба послушати, не знам шта ти и г. Бећар (Божидар Бећаревић: примедба Р.Р) мислите“. Полиција је ухапсила Красову 17. децембра 1942. и именована је приликом саслушања поновила све наводе из писама. Референт IV одсека који је водио овај случај констатовао је „да је идејно изграђена и фанатизована комунисткиња, али да није опасна по јавни ред и мир, пошто своја убеђења не излаже пред другима, нити је организована у Комунистичку партију“. Упућена је 20. децембра 1942. у логор на Бањицу да „остане до даље одлуке власти“ као кривац I категорије. У овом логору провела је шест месеци и 15 дана када је 7. јуна 1943. изведена на стрељање.⁴⁶⁶

његово политичко и идеолошко опредељење, уверила нас је да овај догађај ставимо у колону индивидуалног отпора. Искреност по другим питањима не оставља много простора за тезу да се на овај начин само прикривао током истраге. Београд у рату, 1, 301, 302. МЖ, ЗББ, цд бр. 6.

⁴⁶⁵ Леонтина Краус рођена је 16. априла 1881. у Пишћановићу (срез Ново Марофски). Још као шестогодишња девојчица упућена је у самостан Милосрдних сестара у Загребу, где је и завршила учитељску школу. Прво постављење добила је 1903. Руми, а затим је служила по разним местима у Хрватској непрекидно до 1921. Када је пензионисана као комунистички оријентисана. У Београд је дошла 1930. где уписује Филозофски факултет који завршава 1939. Глад за знањем одводи је на Правни факултет али школовање на овој високошколској установи прекида јој Априлски рат 1941. Према споственом признању никада није била припадник ни једног илегалног покрета али је у комунистичкој идеологији видела решење које ће довести до једнакости међу људима. ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-12/133; ИАБ, БДС, рег. бр. 33, Кро- Ку.

⁴⁶⁶ *Logor*, I, 599.

1.4.3. Противокупаторска реторика на београдским улицама

„Српска ми труба затруби/ У тово село Дреново/ Спремте се спремте четници/
Силна ће борба да буде“ стихови су једне од најпопуларнијих четничких песама са почетка 20. века коју је окупатор ставио на „црну листу“. Сви поштоваоци ове јуначке песме ризиковали су да буду ухапшени уколико би се усудили да траже њено извођење или би је певали у самосталној режији. Овом ризику изложила су се двојица непознатих младића у кафани „Мали Јатаганац“ 27. јула 1941. Извођење нумере није остало неопажено и у овај угоститељски објекат убрзо су ушли немачки војници и ухапсили све присутне. Истрага је утврдила да су непознати починиоци певали самостално без пратње присутног оркестра и да су након извођења отишли у непознатом правцу.⁴⁶⁷

Напоменули смо да су на Теразијама 17. августа обешена петорица припадника комунистичког покрета отпора. Већина извештаја савременика догађаја који су у послератном периоду оставили писани траг о овом злочину сагласни су да су становници Београда били згрожени истим.⁴⁶⁸ Склони смо да поверујемо да осећања већине Београђана према овом злочину на најбољи начин оцртава следеће писмо анонимног аутора упућено 25. септембра Команданту за Србију генералу Хајнриху Данкелману: „Знам да као Силни Заповедник Србије, ваша култура нама свима је позната јер невинне људе на сред Теразија сте под именом комунисти и разбојници вешали, а ако Бог да можемо и вас и поред све ваше гарде да у друштву са претседником владе борбашем Љотићем да видимо како исто на Теразијама висите.“⁴⁶⁹

Песме са политичком конотацијом писане у вулгарном и духовитом стилу проналажене су код Београђана и у другој половини 1941. У цепу мајстора за машинске апарате текстилне индустрије Чеха Јана Бухевалда пронађена је од стране Гестапо-а песма: „Агенција Д.Н.Б./ Јавља из Берлина, / Хитлер јебо Мусолина, / А гроф Цано Рибентропа,/ Па се тресе сва Европа./ Кабаљеру пали брци,/ Јер га јебу добро Грци,/ Мечка ћути кажу дрема,/ нико не зна шта ком спрема;/ У Софију Хитлер стиго,/ И Филову ноге диго,/ У Београд Хитлер не сме,/

⁴⁶⁷ ИАБ УГБ СП IV- 314-Д.

⁴⁶⁸ ВА, ЕВ, к. 349ц, ф. 3, д. 2; ВА, НДХ, к. 61, ф. 12, д. 4.

⁴⁶⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV, 157/15.

певају му гадне песме/ Антонеску курва стара,/ И Филова наговара/ Па му пише сад у акту/ Приђи брате тројном пакту/ О Хитлеру, Хитлеру,/ Јебаћу ти нану/ Ако почнеш вршљати/ овде на Балкану.⁴⁷⁰

Немачка полиција није хтела да опрости Бухевалду „кривицу“ без обзира на чињеницу што је песма настала у предратном периоду, њен садржај је вређао „фирера“ и његове савезнике. Овај Чех предложен је за транспорт у један од концентрационих логора али га је чињеница да је био један од ретких специјалиста за машине које обрађују вуну спасила и пуштен је 23. септембра 1941.⁴⁷¹

Огорчен и љут што га је његов послодавац Ђока Димић сувласник фабрике соде укоравао када је на посао долазио у алкохолисаном стању, кочијаш Слободан Остојић поднео је пријаву немачкој полицији. Оптужио је Димића да слуша непријатељске радио станице и да је информисао раднике ове фабрике да су Руси пробали немачки фронт, да Немци нису више код Лењинграда итд. Покренута је истрага 12. октобра 1941. ухапшен је Ђокић, а као сведоци позвани су радници Лазар Дрвеница и Миленко Шилјак. На саслушању Димић је настојао да оповргне све оптужбе и да целокупну ситуацију прикаже као освету незадовољног радника. Отежавајућа околност била му је што је Шијак потврдио наводе Остојића. Ово је било довољно да иследници „осуде“ овог двадесетједногодишњег содацију на четири месеца логора.⁴⁷² Након истраге Димић је спроведен на Бањицу 28. октобра, где је остао до 12. фебруара 1942.⁴⁷³ Послератна служба безбедности заинтересовала се у новембру 1953. за овај случај и спровела је истрагу. Поново је саслушан Димић који је признао да је слушао забрањене радио станице, описао тортуру којој је био изложен и као кључни разлог за његово пуштање из логора навео мито у износу од 400.000 динара.⁴⁷⁴

Вођење разговора на политичке теме на крсним славама тековина је која је опстала до данашњих дана. Овај „обичај“ практиковали су и Београђани током окупације. Дом Љубице Пешић у Косовској бр. 51 у време Аранђеловдана 1941. био је поприште на коме је дискутовано о деловању комунистичког покрета

⁴⁷⁰ ИАБ, БДС, Б- 157, Јан Бухевалд.

⁴⁷¹ Исто.

⁴⁷² ИАБ, БДС, Д- 137, Ђорђе Димић.

⁴⁷³ *Logor*, I, 124.

⁴⁷⁴ ИАБ, БДС, Д- 137, Ђорђе Димић.

отпора. На констатацију једног од гостију који је радио у колаборационистичкој управи да све партизане треба стрељати инжењер агрономије Момчило Савићевић успротивио се и упутио салву увреда на рачун владе Милана Недића, управника града Драгог Јовановића, запретио да ће „висити на Теразијама“. Насупрот увреда против домаће управе изнео је и низ похвала попут да је „победа партизана готова ствар“, „да ће кроз који месец заузети Београд“ да „их воде поштени људи и интелектуалци“ итд. Овај разговор дошао је и до „ушију“ службеника Специјалне полиције који су прво саслушали сведоке и након сакупљања доказа 12. децембра ухапсили Савићевића. На саслушању овај Београђанин је делимично признао да је говорио у прилог КПЈ али је нагласио да није део ове организације и да је био мотивисан националним побудама.⁴⁷⁵ Након истраге упућен је у логор на Бањици, где је остао до 1. априла 1942. када је пуштен на слободу.⁴⁷⁶

У новембру 1941. немачка полиција добила је информацију од свог повереника да је Мила Алексијевић, бивша секретарица у посланству Велике Британије у Београду, слушала забрањене радио станице и говорила против окупационе силе. На „терет оптужнице“ јој је стављено да је тврдила да је „Немачка предложила Русији мир али да је то одбијено“, „да ће Америка извршити авионима инвазију на Италију“ итд. Ове наводе потврдили су и сведоци Тадеј Стрбуловић и Наталија Целатовић али је Алексијевићева на саслушању од 31. новембра све оповргла. Познајући праксу Гестапоа изнети докази били би довољни за спровођење у логор али је ова Београђанка пуштена на слободу 10. јануара 1942. Основни разлог је интервенција првог човека Општине града Београда Драгог Јовановића, који је Алексијевићеву познавао из ове самоуправе где је током окупације радила као библиотекарка.⁴⁷⁷

Добровољни радник у Немачкој Петар Голубовић користио је своје одсуство између осталог да обилази београдске кафане. У угоститељском објекту Добросава Крвљанца у улици Ђакона Авакума 45. Пред овим гостионичарем и гостима Магдаленом Бекер и Иваном Онициним започео је 29. јануара 1942. разговор о Немачкој, приликом чега је псовао ову државу и Адолфа Хитлера.

⁴⁷⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-Q- 9/ 11.

⁴⁷⁶ *Logor*, I, 279.

⁴⁷⁷ ИАБ, БДС, А- 142, Алексијевић Мила.

Пријављен је од стране присутних и ухапшен од Гестапоа.⁴⁷⁸ Каква казна је чекала оне који су се у окупираној Србији „дрзнули“ да извргавају руглу првог човека Трећег рајха сазнајемо из следећих редова из књиге бањичких логораша: „Голубовић Петар, фабрички радник; рођ 12. III 1912. у Београду; од Софије и Луке; ожењен, 3 деце; Београд. У логору од 18. II 1942- Гестапо. Стрељан 5. III 1942. у Београду“.⁴⁷⁹

Српска епска народна песма била је део просветног система, али и поезија са којом су се становници Србије сусретали од малих ногу. Стихове у десетерцу знали су напамет сви узрасти, а њихова садржина често је поистовећивана са историјском истином. Овакво искуство и тренутна политичка ситуација инспирисала су стражара Живорада Милановића да по угледу на народне песнике напише песму „Рат Срба и Немаца“: /„На хиљаду и девет стотине/Четрдесет и прве године/ То је било шестога априла/ Кад нам Немци недадоше мира/ Већ послаше војску из Берлина/ Мили Боже на свему ти хвала/ Горе јече ломе се Небеса/ А љуља се земља од потреса/ Са свих страна затутњела хука/ Док долете пет стотина штука/ Мили Боже на свему ти хвала/ Да је коме стати па гледати/ Дигоше се Српски авијони/ Милијони Српских авиона/ Кад се наши ловци подигоше/ Све немачке штуке побегоше/ Ика три⁴⁸⁰ им одлетет недаду/ Наши ловци узлетеше/ Триста бојних штука оборише/ Ал узалуд што су добри ловци/ Кад хрвати нису били борци/ Сад слушајте моја браћо мила/ Несрећа се са нама деси/ Кад је било два три дана рата/ Издаде нас сва војска Хрватска/ Кад се Хрватску од нас одвојила/ Живу ватру на нас отворила/ Туку нашу војску и офицере/ Побеше нам вође и командире/ Ал је наша војска ратоборна/ Никад неће рећи да је уморна/ На све стране напред су пошли/ У Бугарску до Софије дошли/ И град Скадар већ су заузели/ Трст Фијуму сву су узели/ Срба мало ал су јаки борци/ Италију туку Црногорци/ Ал узалуд браћо моја мила/ Са свих страна војска ударила/ Са шест страна шест бојних држава/ Са севера немачка централна/ Казо Хитлер да нас уништава/ Он се Срба сећа прошлог рата/ Па Мађара моли као брата/ Да напане са његове стране/ Да Немачку од Србина бране/ Сад Хитлер

⁴⁷⁸ ИАБ, БДС, рег. бр. 20, Геб-Гоз.

⁴⁷⁹ *Logor*, I, 332.

⁴⁸⁰ Овде песник мисли на авион ИК-3 производ фабрике Икарус, који је био део наоружања авијације југословенске војске.

моли и Бугаре/ Да и краљ Борис на Србе напане/ Те немачку земљу да одбране/ И још моли браћу Талијане/ Да поведу и своје Арбане/ Амед Зога роба његовога/ Сад нас браћо са свих страна Туку/ У Србију хоће да се увуку/ Ми смо браћо према њима мали/ Па смо зато херојски пропали/ Ал да видиш силног генерал/ По имену Симовић Душана/ Он нам браћо спаси младог Краља/ Зато у се добро признат ваља/ Он сад моли Енглескога Краља/ Ђорђа шестог британског владара/ Да помогне да се избавимо/ Избавимо ропства и терора/ На ноге се сад устати мора/ Из Србије Немац да се истера/ Помоће нас Америка цела/ Ал да видиш рођака Стаљина/ Творцу вере он зададе свима/ Одмах седе на златну столицу/Узе перо у руку десницу/ Стаде писат слова и рјечји/ Живо срце у груди му јечи/ Хитлера ће у Берлину да згњечи/ У кратко му ситну књигу пише/ Неће Хитлер напредоват више/ У књизи му овако говори/ Руска војска силу ће ти сломи/ О Аждајо што гуташ Словене/ Ако смјеш удари на мене/ Да јуначки мегдан поделимо/ Ако мени на мегдан не смијеш/ Ти ми предај кључе од Берлина/ И Геринга твога несретног сина/ Сад да видим рођака Стаљина/ Словенима наређује свима/ Сви устаните на ноге лагане/ Убијајте те проклете Германе/ Да њихово уништимо семе/ Бог да живи сву браћу Словене/ А за Србе свој би живот дао/ Јер су Срби наша браћа права/ Сад их неће заболети глава/ Мили Боже на свему ти хвала/ Сад Немачка на Русе напала/ Руси су им попустили мало/ Хитлеру се то јако допало/ Мисли Хитлер да ће увек тако/ Да ће Геринг напредоват лако/ Ал се браћа врати наопако/ Руси војска одупре се јако/ А Немачка повлачи полако/ Руска војска потуче их силно/ Дође Хитлер па смени Геринга/ И од њега предузме команду/ Још поведе зликовачку банду/ Да му војску ставе под команду/ И то њему помоћи неможе/ Шта ћу сада о једини Боже/ Русима се на пут стат не може/ Мили Боже шта да радим сада/ На све стране Немачка пропада/ Сада слушајте моја браћо драга/ Шта уради Павелића влада/ Наређује Хрватима свима/ Да Србима руше главе свима/ Похватили Србе и Српкиње/ Похватили и старо и младо/ У Српску их цркву натерало/ Па уђоше по девет целата/ Јадни Срби кукала им мајка/ Пред очи им нож наоштрили/ И крвнички у њих ударили/ Неког ножом у срце удара/ Неком браћо живу кожу пара/ Мала Деца плачу и кукају/ Мртвој мајци за скут се хватају/ Крв пију ни то жао није⁴⁸¹

⁴⁸¹ ИАБ УГБ СП IV - 64/9.

Један од разлога што смо ову песму, упркос њене величине, цитирали у потпуности је чињеница да она представља прворазредно сведочанство о перцепцији обичног становништва о узроцима брзог слома током Априлског рата, њиховог надања да ће „Руси и Американци“ успети да поразе Немачку и свести о страховитим злочинима којима су изложени Срби у НДХ. Песнички дар овог стражара није остао неопажен ни код његових претпостављаних захваљујући колеги стражару Петру Радеки код кога је пронађен извод песме приликом претреса у фебруару 1942. Ухапшен је и Милановић и код њега је пронађена поред песме и једна жалба адресирана на Управника града Драгог Јовановића у којој се указује на лош третман официра према потчињеним. Због овог прекршаја овај стражар је отпуштен из службе и предат Специјалној полицији. На саслушању од 7. априла признао је да је аутор текстова који су пронађени код њега и истакао да му је стражарска дужност тешко падала и да није комуниста. Након ислеђења упућен је у логор на Бањици јер је „схватио свој позив олако“, писао песму у којој је хвалио „Стаљина и Русију“ и јавно показивао нерасположење.⁴⁸² У логору је био више од годину дана и пуштен је 30. јула 1943.⁴⁸³

Поред воћа и поврћа власник тезге на Бајлонијевој пијаци Жарко Јаковљевић својим купцима нудио је и приче у којима је истицао: “да ће доћи дан када ће немачке трупе напустити Србију и да ће онда све Швабе- фолксдојчери бити убијени...[]...да ће доћи време када ћемо ми за сваког Србина стрељати 10 Немаца ...[]... да у току српске освете нећемо презати ни од тога да убијемо немачку децу у колевкама“.⁴⁸⁴ Овакве запаљиве говоре Јаковљевић је посебно држао пред људима за које је имао информације да су пронемачки оријентисани и да нису српске националности. У којој мери је бранио своје ставове сведочи чињеница да је Ану Маркин физички напао и повредио јој главу оштрим предметом. Од именоване Београђанке је и стигла пријава на адресу Гестапоа у фебруару 1942. Оптужен је да је одржавао контакте са комунистичким покретом отпора и да је антинемачког опредељења. Ове наводе подржали су у и Анин супруг Петар и ћерка Мирјана. На саслушању од 23. фебруара Јаковљевић је

⁴⁸² ИАБ УГБ СП IV- 64/9.

⁴⁸³ Logor, I 370.

⁴⁸⁴ ИАБ, БДС, J- 251, Жарко Јаковљевић.

оповргао оптужбе али се након два дана предомислио и признао све. Истрагом је утврђено и да је овај пиљар добијао информације слушањем радио Лондона и Москве од Мише Мајића и Алојза Сунарца у кафани „Бања Лука“ али полиција није хапсила наведена лица.

У завршном извештају надлежни референт закључио је: „Јаковљевић оставља неповољан утисак у карактером погледу се може означити као лош. Његова наговарања на злочин не представљају само празне фразе, већ се може и без даљег сматрати да би их и спровео у дело. Према немачком правном осећају је Јаковљевић услед наведених дела и с обзиром на садашњу политичку ситуацију у Србији проиграо свој живот. Предлажем га стога на погубљење.“⁴⁸⁵ Иследник је на овај начин непосредно оставио упечатљиво сведочење суштине репресивне политике нацистичке Немачке у окупираној Србији. Предлог иследника прихватио је Бруно Затлер, Јаковљевићево име је убачено у списак за стрељање и 10. марта 1942. одведен је у логор на Бањици. Егзекуција је извршена 9. маја 1942.⁴⁸⁶

Добровољни радник у Немачкој Петар Голубовић користио је своје одсуство између осталог да обилази београдске кафане. Једна од њих је била угоститељски објект Добросава Крвљанца у улици Ђакона Авакума 45. Пред овим гостионичарем и гостима Магдаленом Бекер и Иваном Онициним започео је 29. јануара 1942 разговор о Немачкој, приликом чега је псовао ову државу и Адолфа Хитлера. Пријављен је од стране присутних и ухапшен од Гестапоа.⁴⁸⁷ Каква казна је чекала оне који су се у окупираној Србији „дрзнули“ да извргавају руглу првог човека Трећег рајха сазнајемо из следећих редова из књиге бањичких логораша: „Голубовић Петар, фабрички радник; рођ 12. III 1912. у Београду; од Софије и Луке; ожењен, 3 деце; Београд. У логору од 18. II 1942- Гестапо. Стрељан 5. III 1942. у Београду“.⁴⁸⁸

Хрватске власти ослушкивале су пулс расположења становништва у Србији и преко чиновника свог конзулата који се налазио у Добрачиној улици у Београду. Главни конзул др Анте Никшић је у извештају „О приликама у Србији“ од 18.

⁴⁸⁵ Исто.

⁴⁸⁶ *Logor*, I, 347.

⁴⁸⁷ ИАБ, БДС, рег. бр. 20, Геб- Гоз.

⁴⁸⁸ *Logor*, I, 332.

маја 1942. забележио и следећу песму коју према његовим речима певају „Срби-избеглице“ и Београђани „када се понапију на свим својим састанцима и теревенкама“ у Београду: „Павелићу жалосна ти мајка,/ Неш се дуго Поглавником звати/ Све због твога крвавог терора,/ Што га Србин претрпети мора/ Србин знаде осветити брата/ Јачи тада је од двеста Хрвата!/ Боље да се сами повешате,/ Нег Србина жива дочекате,/ Циганка је породила бика, Глава му је ко у Поглавника!“.⁴⁸⁹

Отпуштање једног запосленика коштала је слободе Фабијана Сорислава власника кафане „Златни јелен“ која се налазила у Улици Престолонаследника бр. 8. Конобар Љуба Антонијевић приступио је самостално пред иследнике Гестапо-а 27. априла 1942. и изјавио да његов бивши послодавац „псује фирера“, да је у овом отишао тако далеко „да му је псовао мајку“, да је приликом парадирања фолксдојчерске омладине у мају 1941. изјавио да је то доказ да Немачка нема више одрасле војске. По овој пријави приведен је Сорислав 4. маја 1942. и на саслушању оповргао све оптужбе. Иследници нису били спремни да поверују овом кафецији јер је ово био други пут како је хапшен због критиковања окупационе власти. У закључном извештају од 7. маја 1942. предложено је да се Сорислав пошаље на принудни рад у Норвешку. Из притвора је спроведен у логор на Сајмишту, а одатле у Норвешку 9. маја 1942.⁴⁹⁰

Било је ризично током окупације у Београду разговарати за кафанским столом о политици, никада нисте могли да знате ко седи поред вас и са каквим намерама. Оваквој неопрезности изложили су се у кафани 31. јула 1942. Ђорђе Бркић и Младен Мрвош. Они су пред Душаном Стојковићем који је радио за немачку војску, помисливши да је Немац и да не зна српски језик, изјавили: „Јебем Хитлера, његову војску и читав Немачки народ! Јебем униформисану младеж, која се бори против комуниста. Комунисти у Русији ће ускоро устати и ми се надамо, да ће ускоро бити уништена цела Немачка. У Србији су такође устали комунисти, они ће ускоро објесити све Немце и ми Срби ћемо тада показати, што може учинити цела Србија“.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ Цитирано према: Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Zagreb: Naklada Pavičić, 108, 145.

⁴⁹⁰ ИАБ, БДС, Ф- 121, Фабијан Сорислав.

⁴⁹¹ ИАБ, БДС, Б- 640, Ђорђе Бркић; ИАБ, БДС, рег. бр. 5, Бен- Блу.

Позвани на одговорност пред органе Гестапоа именовани су покушавали да „одглуме“ да имају „селективну амнезију“ која је узрок пијанства. Притерани узид од стране иследника Мрвош и Бркић признају „дело“. Окупатор је у овом случају био благ и прихватио је предлог ухапшених који су радили за Вермахт да донирају немачком Црвеном крсту 50.000 динара.⁴⁹²

Један случајан улични сусрет на дан 17. августа 1942. другова из Војне академије Радована Радовића инжењерског поручника и Николе Јоксимовића капетана I класе није протекао како би се очекивало срдечно и пријатељски. Након почетног куртоазног разговора Радовић је упитао зашто је Јоксимовићу увијена рука на шта је добио објашњење да је овај официр Српске пољске страже рањен у борби против комуниста. На овај одговор Радовић је констатовао: „За то те не жалим и што си тражио то си и добио“.⁴⁹³ Узалуд је Јоксимовић молио свог друга са класе да тако не говори јер га „дира у само срце“ с обзиром да је у „борби против комуниста био пуних шест месеци као командант одреда“. Како Радовић није услишио ову молбу и као је остао при свом ставу Јоксимовић га је ухапсио и привео у Специјалну полицију. На саслушању овај официр изјавио је да је све почело као шала и неспоразум који се претворио у отворени сукоб. Иследници су проценили да Радовић није комунистички оријентисан и донели одлуку о пуштању на слободу 4. септембра 1942.⁴⁹⁴

У којој мери је ширење забрањених вести узело маха у Београду али и у којој мери је окупациони систем придавао значај сузбијању овакве забрањене делатности сведочи и рад репресивних органа у другој половини 1942. У септембру Управа града Београда спровела је велику акцију хапшења лица која су ширила „алармантне вести“. Откривен је и ухапшен укупно 21 грађанин који су након истраге спроведени у логор на Бањицу и осуђени на „дневни принудни рад“. Међу ухапшенима су били механичари, један директор, пекари, чиновници и људи других професија, што је показатељ да су у ширењу вести учествовали сви слојеви београдског друштва. О целокупном случају упозната је и јавност преко дневне штампе, а објављена су и имена ухапшених како би пропагандни део ове

⁴⁹² Исто.

⁴⁹³ ИАБ, УГБ СП, IV- 9/ 60.

⁴⁹⁴ ИАБ, УГБ СП, IV- 9/ 60.

акције био што ефектнији.⁴⁹⁵ Овакве мере нису обесхрабриле Београђане да исмевају јединице Вермахта пред Стаљинградом у овом периоду. На дан 24. октобра Драгутин Ранковић записао је да се по београдским кулоарима препричава следећа анегдота: „1) Стаљинград пао - у заборав./ 2) Немци купе столице по Београду/- Шта ће им? Питају./- Да седе код Стаљинграда пошто ће тамо презимети“.⁴⁹⁶

У највећој опасности да буду откривени приликом кршења вербалног деликта налазили су се музичари који су за своју душу или како би задовољили своје муштерије свирали и певали песме које нису пријале „слушу“ окупатора. У неприлици ове врсте нашао се бенд поетичног назива „Три вагабунда“. У новембру 1942. чланови бенда пријављени су од стране кафеције Михаела Софлека да су наступајући у „варијатеру код Бајлонија“ у репертоару имали и песме које су величале Краља Петра Карађорђевића, славиле „бољшевике код Стаљинграда“, критиковале Немачку. Изведени на саслушање пред немачку полицију 16. новембра Коста Ћирков радијски певач, Слободан Страјнић оперски певач и Љубомир Радуловић признали су да су учестало на слављима на захтев гостију свирали и певали забрањене песме. Интересантно је да се овај трио потрудио и да народне песме попут севдалинке „72 дана“ искористи, на тај начин што их је убацивањем нових речи прилагођавао и од љубавних направио политичке. На срећу Београђана који су уживали у њиховој музици, али и највише самих чланова овај бенд пуштен је на слободу уз упозорење 18. новембра 1942.⁴⁹⁷

У јануару 1943. пријавила је немачкој полицији содачија Шмид Ана свог комшију Радивоја Црвеновића. Предмет пријаве биле су псовке упућене на „њен рачун“, Немаца и Адолфа Хитлера. Оно што је посебно изиритирало ову фолксдојчерку да пријави Црвеновића је чињеница што није постојао ни један лични разлог за његово понашање и што му је чак помагала материјално. Ове наводе полицијским службеницима потврдили су и Драгослав Миловановић и Драгица Селић који су становали у овој згради. Гестапо је спровео истрагу, ухапсио оптуженог и „донео пресуду“ да Црвеновића пошаљу у Маутхаузен. У

⁴⁹⁵ *Ново време*, 20. септембра 1942.

⁴⁹⁶ Ранковић, *Свакодневница*, 360, 361.

⁴⁹⁷ ИАБ, БДС, Ц- 239, Коста Ћирков.

овом логору овај сезонски радник није издржао ни годину дана, преминуо је према званичним подацима 11. децембра од енцефалитиса (упала мозга).⁴⁹⁸

Јединице Црвене армије сламале су последњи отпор Вермахта пред Стаљинградом у фебруару 1943. Поразима немачке војске радовали су се и Београђани. Приликом рутинског претреса на улици један од службеника XI кварта УГБ пронашао је у цецу Оливере Тодоровић следећу песму: „На источном фронту пада крупан снег Хитлерова војска данас је у бег. Збогом руски фронту Хитлеру је зорт⁴⁹⁹.“⁵⁰⁰ Именована је предата органима Специјалне полиције. У записнику од 24. фебруара 1943. истакла је да је песму чула од једног пролазника и једне девојчице и да је записала како би брату од тетке Антону Черном немачком подофициру „показала какве све ствари измишљају комунисти“. Нисмо успели да дођемо до података да ли су иследници поверовали Тодоровићевој и пустили је на слободу.⁵⁰¹

Ни припадници белоемиграције нису били имуни на вести из њихове домовине. У стану Николе Шугајевског у улици Крунској бр. 22 слушали су радио Москву именовани власник стана, Николај Лобанов војник у немачкој војсци, Андреј Јасин и супружници Александар и Стана Иванов. Поред слушања забрањених радио станица ова група је дискутовала о положају Руса у окупационим јединицама. Немачка полиција сазнала је шта се одвија у стану у Крунској 22 и ухапсила актере 9. априла 1943. Сви изузев Шугајевског признали су пред иследницима своју „кривицу“.⁵⁰² Након истраге и проведеног одређеног времена на Бањици пред стрељачки вод 7. маја изведени су Иванов и Шуганов, а Стана је 7. јула 1943. одведена у Аушвиц.⁵⁰³

Музичирање уличних свирача у средствима јавног превоза појава је која се задржала до данашњих дана, а практикован је и током окупације у Београду. Један од успешних уличних хармоникаша са вишедеценијским искуством који је и под окупацијом наставио да ради био је Алекса Антонијевић. Овај слепи самоуки музичар свирао је путницима по купеима возова који су саобраћали кроз

⁴⁹⁸ ИАБ, БДС, рег. бр. 55, Са- Сцх.

⁴⁹⁹ Реч зорт представља турцизам у српском језику и означава зебњу, страх, страхопоштовање итд.

⁵⁰⁰ ИАБ УГБ СП IV- 170/84.

⁵⁰¹ Исто.

⁵⁰² ИАБ, БДС, рег. бр. 25, Им- Из.

⁵⁰³ *Logor*, II, 70.

Београд. Свој репертоар Антонијевић је под окупацијом обогатио и песмама у којима се велича Равногорски покрет, генерала Драгољуба Михаиловића и критикује окупациона управа. Било је питање времена када ће се наћи један путник који не цени „ову врсту музике“ и све пријавити полицији. Службеници Специјалне полиције добили су информацију о овом случају 31. марта 1943. и ухапсили Антонијевића. На саслушању музичар је признао све оптужбе и уз упозорење и забрану да свира по возовима пуштен је на слободу.⁵⁰⁴

И људи пореклом из „угледних“ породица вршили су прекршаје из области вербалног деликта. Један од њих био је Драгомир Чурковић син бившег председника београдске општине. У августу 1943. овај по професији адвокат напустио је гостионицу „Гал“ поздравивши све присутне речима „Збогом пета колоно“. Муњевито је реаговао једна стражар и ухапсио га на лицу места. Стража га је спровела Гестапоу и изведен је на саслушање 19. августа. Пред иследницима је признао кривицу и упућен је у логор на Бањицу, одакле је у непознатом правцу одведен од стране окупатора 13. јула 1944.⁵⁰⁵

Не знамо да ли народна умотворина „што трезан мисли пијан говори“ може да се односи и на Радомира Обрадовића, али несумњиво да су га речи изговорене током једног пијанства довеле у неприлику. Слабог имовног стања овај продавац књига хранио се и од намирница које су грађани у циљу обреда остављали поред гробова својих ближњих на Новом гробљу. Поред хране било је овде и алкохола, те је Обрадовић 15. септембра 1943. попио „коју чашицу више“ и кренуо натраг у центар града. Пролазећи Теразијама почео је да узвикује „Полиција јебем Вам мајку“ и „Живела Совјетска Русија“. Одмах је ухапшен од стране једног немачког војника и предат агенту Специјалне полиције. Изведен пред иследнике 15. септембра 1943. „отрежњене главе“ изјавио је да је на Новом гробљу „од многих људи и жена добијао и ракије и вина“ и да је „од мешавине и велике количине алкохола био тотално пијан“, те да се не сећа изговорених речи. Полиција је решила да му прогледа кроз прсте и пуштен је 15. септембра 1943.⁵⁰⁶

Несугласице између супружника био је један од окидача који су у помагали окупатору да сазна ко није „одушевљен“ његовом управом. Како би издржавала

⁵⁰⁴ ИАБ, УГБ СП, III-38/1, к. 155.

⁵⁰⁵ ИАБ, БДС, рег. бр. 11, Ч- Ћ.

⁵⁰⁶ ИАБ, УГБ СП, IV- 25/117.

своју породицу Лидија Јакшић прала је веш немачким војницима, што се није свидело њеном невенчаном супругу Илији Михаиловићу, лучком раднику који је практиковао да брачне размирице решава насиљем. Огорчени супруг оптуживао је Јакшићеву да има „сполне одношаје“ са војницима, изражавао свој просовјетски и антинемачки став и претио да се неће смирити док не лиши живота једног Немца. У новембру 1943. ова Београђанка решила је да стави тачку на насиље Михаиловића и цео случај пријавила Гестапоу. Њене наводе потврдиле су и комшије Живка и Хусеин Насифовић.⁵⁰⁷ Овај лучки радник ухапшен је и саслушан, а 22. новембра 1943. послат у логор на Бањицу. Из логора је 11. фебруара 1944. одведен у рудник Бор на принудни рад.⁵⁰⁸

И несређени породични односи у појединим случајевима проузроковали су појаве да су људи из истог „дома“ пријављивали полицији између себе. Један од примера је Радмила Шарчевић која је писменим путем 1. децембра 1943. пријавила Гестапоу свог оца Владимира и маћеху Јелену Антић да слушају забрањене радио станице и да су комунисти. Супружници су ухапшени 23. јануара 1944. Приликом саслушања Јелена је порекла, а Владимир признао „дело“, али је након суочења и Антићева признала да су заједно слушали радио Лондон. Након истраге Владимир је упућен у Маутхаузен на присиљан рад, а Јелена је пуштена 11. априла 1944.⁵⁰⁹

Испред седишта Специјалне полиције на Обилићевом венцу Београђани су увек могли да сусретну службенике овог дела репресивног апарата окупационе управе. Приликом једног од оваквих сусрета 14. фебруара 1944. новинар Божидар Мандић након конзумирања неколико чашица ракије окуражио се да уместо уобичајеног „Добар дан“ групи полицајаца саопшти: „ви сте криви за сва зла која су нас задесила“. На претњу агента Милована Поповића да обрати пажњу како се понаша овај новинар је дрско одговорио: „Шта да нећете да ме водите у Управу“. Након оваквог наступа Мандић је лишен слободе и изведен пред дежурног иследника Специјалне полиције. Указивањем на своју предратну каријеру приликом које је писао за националне листове и тајно радио као обавештајац бана

⁵⁰⁷ ИАБ, БДС, рег. бр. 27, Ја- Јаз.

⁵⁰⁸ *Logor*, II, 385.

⁵⁰⁹ ИАБ, БДС, рег. бр. 2, АМ- АН.

Дунавске бановине у праћењу „мађарске националне мањине“, али и менталну нестабилност, Мандић се спасао упућивања у логор на Бањицу.⁵¹⁰

Антиокупациону, просавезничку и прокомунистичку пропаганду водио је у априлу 1944. и радник Милан Шиник. Упутивши се у Општу болницу 25. априла како би његов цимер Милан Дрвеница санирао повреде добијене током бомбардовања угледао је групу људи „са фесовима који су били чувани од стране Усташа“.⁵¹¹ Приближио се овој групи и започео разговор са њему непознатом особом приликом чега је саопштио „да сви иду у шуму, да имају право они што бомбардују“, да био он почео да убија на улици да је бомбардовање трајало још два дана и афирмативно је говорио о Карлу Лукачу члану КПЈ и атентатору на Драгољуба Штерића.⁵¹²

Оно што Шиник није знао о свом непознатом саговорнику је да је он агент антикомунистичког одсека Благоје Драгић. На саслушању од 27. априла признао је да је изговорио речи које му се стављају на терет али је покушао да поправи свој положај наводећи да су му власти НДХ убиле бројне чланове породице и да се целокупно његово излагање односило на Усташе. Не знамо да ли је оваква његова одбрана или можда хаотично стање које је након савезничког бомбардовања захватило домаћу управу утицало да добије „блажи третман“, али Шиник је кажњен са три дана принудног рада на рашчишћавању рушевина.⁵¹³

Савезничке бомбе које су падале по београдским улицама од прве половине 1944. наметнуле су бомбардовање као тему разговора међу грађанима овог града. Једна од оваквих конверзација повела се у гостионици „Романија“ у јуну 1944. између припадника Руског заштитног корпуса Јакоба Алпатова, власнице овог угоститељског објекта фолксдојчерке Елизабете Кучковић и појединих гостију. Тврдње да ће почети бомбардовање из Румуније и Бугарске од стране авиона Црвене армије изнео је Алпатов како би заплашио Кучковићеву. Поред наведеног овај белоемигрант демонстрирао је совјетски поздрав дизањем стегнуте песнице, на шта је моментално реаговао један стражар и ухапсио га. Убрзо је на позив

⁵¹⁰ ИАБ, УГБ СП, IV- 53/ 34.

⁵¹¹ Нисмо успели да проверимо наводе Шинка о присуству наоружаних усташа у Београду током окупације. Искључујемо и могућност да су након савезничког бомбардовања Логора на Сајмишту заточеници упућивани уз пратњу усташа у Општу болницу, јер је овај логор преузет 17. маја, а догађај који Шинко описује догодио се 27. априла 1944.

⁵¹² ИАБ, УГБ СП, IV- 28/ 244.

⁵¹³ Исто.

власнице локала дошла немачка патрола и одвела Алпатова. Нисмо успели да сазнамо да ли је Алпатов имао прилику да у пракси испроба поздрав и дочека црвеноармејце неколико месеци касније.⁵¹⁴

Име првог човека комунистичког покрета отпора Јосип Броза Тита било је у великој мери заступљено у јавности. Упоредо са критикама колаборационистичке штампе Брозово име је по кулорима било и синоним за осветника који ће се обрачунати са носиоцима окупационе власти.⁵¹⁵ Овакву перцепцију Брозове личности неговали су и поједини државни службеници попут Ђорђа Радошевића. Овај чиновник Централне благајне финансијске контроле је 22. јуна 1944. на улици пред окупљеним суграђанима „псовао српство и владу“. Пришао му је један од стражара на шта је Радошевић запретио „Тито ће вам свима доћи главе“, након чега је лишен слободе. Изведен је пред иследника Специјалне полиције 23. јуна. На саслушању је овај педесетдвогодишњи Београђанин изјавио да је на тај дан у тој мери конзумирао алкохол да се не сећа шта је говорио. Иследници су након истраге закључили „исти је стар човек и не оставља утисак да је комунистички оријентисан“ и донели одлуку да пусте Радошевића на слободу.⁵¹⁶

*

Окупаторове намере да херметички затвори окупирани простор за проток информација чиме би онемогућио да се Београђани информишу уз помоћ других канала није уродила плодом. Грађани овог града слушали су интензивно радио станице и информације преносили даље усменим путем. Окупатор, колаборационисти, покрети отпора и злочини у НДХ биле су доминантне теме у београдском илегалном дискурсу. Појава народних песника који пишу песме са политичком конотацијом у потпуности је била у складу са традицијом српског народа. Јасно уочавамо да је још један од значаја београдских кафана био пружање информација. Индивидуални примери кршења вербалног деликта попут часовничара Игњатовића и учитељице Леонтине Краус сведоче да је међу Београђанима било људи који се нису уплашили репресивних мера и претњи окупатора и који су ризиковали и изгубили живот како би одбранили дигнитет

⁵¹⁴ ИАБ, БДС, рег. бр. 33, Кро- Ку.

⁵¹⁵ Раде Ристановић, „Комунистичка неман: извештавање колаборационистичке штампе и Народноослободилачком покрету“, у: *Колаборационистичка*, ур. Стојановић, 24, 27.

⁵¹⁶ ИАБ УГБ СП IV-40/395.

становништва окупиране Србије. На примерима хапшења, ислеђивања и кажњавања криваца по линији вербалног деликта видимо оштрину репресивне политике нацистичке Немачке на овом простору. Људи су стрељани и одвођени у логоре смрти и принудне логоре само због речи које су саопштили или информација које су сакупили.

ПОГЛАВЉЕ II

КОМУНИСТИЧКИ ПОКРЕТ ОТПОРА

2. 1. РЕВОЛУЦИОНАРНА ДИЈАЛЕКТИКА У УСЛОВИМА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ФОРМУЛИСАЊЕ ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКЕ ПЛАТФОРМЕ И ВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ КПЈ И ЊЕНА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У БЕОГРАДУ

КПЈ је Априлски рат и окупацију дочекала на политичко-идеолошкој платформи формулисаном на V Земаљској конференцији чији је, како смо указали, један од закључака да је рат који је у току империјалистички и самим тим противан пролетеријату. Овакав однос није значајно да ће се КПЈ држати по страни, пасивизирати и незаинтересовано гледати док се „империјалисти“ сукобљавају. О наведеном сведочи следећа оцена ситуација у окупираној Краљевини Југославији упућена Коминтерни: „а) сурови окупаторски режим и пљачкање народа; б) још свирепије национално угњетавање и мржња маса према онима који су то проузроковали; в) издајство владајућих кругова буржоазије д) разголићеност злочиначке националне и социјалне политике прошлих режима ђ) тешки терети наметнути народу од освајача...[...мирољубива политика Совјетског Савеза, на једној, а страшни покољ и разарање које проузрокује империјалистички рат у капиталистичком свету, на другој страни“.⁵¹⁷ Истицањем цитираних фактора КПЈ је настојала да увери Москву да је опште стање у Југославији сазрело за извођење револуције. Овакве тенденције биле су у супротности са тренутним односима између СССР-а и Немачке чиме су југословенским комунистима биле везане руке у погледу започињања оружаних акција, али их нису спречавале да врше интензивне припреме.⁵¹⁸

Пред комунисте из Србије стављено је као задатак: „да окупљају српски народ за борбу против империјалистичког освајача, да се ставе на чело национално- ослободилачке борбе српског народа, да даду народу јасну

⁵¹⁷ Цитирано према: Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд: Новинско-Издавачка установа „Војска“ 1994, 300.

⁵¹⁸ Више о теми формулисања политичко-идеолошке платформе КПЈ током Другог светског рата у: Перо Морача, „Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији“, у: *Политички живот Југославије 1941- 1945*, Београд: Радио Београд 1973, 467-491; Ђуро Вујовић, „Конституисање платформе народноослободилачког покрета“, у: *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*, ур: Фабијан Трго, Београд: Еспорт прес 1977, 1- 37. Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941-1945*, Београд: Рад, 1975, 59- 84.

перспективу његове борбе, да раскринкавају пред народом сву ту владајућу капиталистичку клику која је кривац за ову трагедију српског народа“.⁵¹⁹ Опште смернице биле су да се: „у свим партијским организацијама темељито и критички претресе рад Партије“; „утврде све слабости и недостаци“; пронађу нове методе; учврсти дисциплина; прочисте редови; настави „васпитавање партијског кадра у духу марксизма- лењинизма“; „раскринкавају разни агенти империјалистичких сила и активно ради међу „масама радника, сељака и грађана“.⁵²⁰ Оваква стратегија и искуства Октобарске револуције позиционирали су градове као средишта у којима ће се одвијати главни ток борбе. Централну позицију у овој стратегији заузимао је највећи и стратешки најзначајнији град чији су грађани недвосмислено 27. марта исказали своје мишљење о окупатору и који је био центар окупационе управе.⁵²¹ Рад београдске организације у овом периоду огледао се у „организационом учвршћивању, продирању, проширењу организације“, дистрибуцији писане пропаганде и сакупљању наоружања. Однос окупатора и комуниста у духу је обостране толеранције, о чему нам сведочи, извештај Специјалне полиције од 10. јуна 1941. у коме нема ни помена о пружању било каквог вида оружаног отпора.⁵²²

Напад Немачке на СССР 22. јуна 1941. донео је нову реалност за југословенске комунисте. Комунистичка партија Југославије је на дан напада издала проглас, у коме се на народе Југославије апелује да се припреме за одлучну борбу.⁵²³ Чврста вера у снагу оружја Црвене армије уверила је југословенске комунисте да ће Немачка доживети брзи пораз.⁵²⁴ Позив на отворену борбу долази после говора Јосифа Стаљина и депеше Георгија Димитрова, секретара Извршног комитета, која је била директивног карактера, а упућена је 1. јула директно Титу. Због важности ове депеше ми је на овом месту преносимо у целости:

„Отечествени рат којег води совјетски народ против разбојничког напада са стране Хитлера јесте дивовска борба на живот и смрт од чијег резултата не зависи само судбина Совјетског народа, већ и слобода вашег народа. Куцнуо је час када

⁵¹⁹ *Зборник*, II, 2, 19.

⁵²⁰ Исто, 19-21.

⁵²¹ Бранко Петрановић, *Историографске контроверзе*, Београд: Службени лист СРЈ, 1998, 101.

⁵²² ИАБ, УГБ СП IV- 182.

⁵²³ *Зборник*, I, 1, 11–16.

⁵²⁴ Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд: Књижевне новине, 1990, 38.

су комунисти дужни подићи народ на отворену борбу против окупатора. Организирајте не губећи нити једне минуте партизанске одреде и распирите у непријатељском залеђу партизански рат. Потпаљивајте ратне фабрике, складишта, спремишта горива (нафта бензин и др.), аеродроме, уништавајте и рушите железнице, телеграфске и телефонске линије, немојте допуштати превоз трупа и муниције (ратног материјала уопће). Организирајте сељаштво да би сакривало жито, отјерало стоку у шуме. Неопходно је потребно помоћу свију средстава тероризирати непријатеља тако, да он осећа као да се налази у опседнутој тврђави. Потврдити примитак тих директива и саопћити чињенице, које доказују испуњавање тих директива.“⁵²⁵

Дан после састанка одржаног 4. јула у кући Владислава Рибникара у Београду, на коме је врх КПЈ расправљао о имплементацији ове директиве, ПК КПЈ за Србију се обраћа српском народу следећим прогласом: „Куцнуо је час када српски слободољубиви народ, који је столећима гледао у великог руског заштитника своје националне независности, треба да се дигне на ноге и да одлучно постави питање свога ослобођења испод ропства крвожедних окупатора. Српски народ и овога пута мора оживети своје светле борбене традиције. Сада се ради о потпуном слому фашизма, о ослобођењу човечанства од тих подивљалих хорди“.⁵²⁶ Да не познајемо порекло прогласа, он би по својој садржини и реторици могао да буде дело било ког патриотског покрета или појединца, што је било у потпуности у складу са директивама које је Москва послала.

Захтевано је подизање општеноародног устанка, а не извођење револуције, како се и подвлачи у једном упозорењу Коминтерне упућеном КПЈ: „Узмите у обзир да се у садашњој етапи ради о ослобођењу од фашистичког подјармљивања, а не о социјалистичкој револуцији“.⁵²⁷ За разлику од Коминтерне југословенски комунисти уочили су да постоје услови да се поред ослободилачке борбе паралелно водити и револуционарна. Ова процена, али и нужност да ускладе своју делатност са светским центром револуције довешће до пројектовања стратегије која је ишла на два колосека.

⁵²⁵ АЈ, Збирка депеша; Централни комитет КПЈ-Комунистичка интернационала (даље: ЦК КПЈ-КИ), 1941/1.

⁵²⁶ *Зборник*, I, 1, 29.

⁵²⁷ Цитирано према: Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито: Прилози за биографију*, Београд: Издавачко предузеће „Просвета“ 1953, 295.

Први је званични и подразумевао је образовање општеномског аполитичног покрета који би имао за циљ борбу против окупатора и ослобођење Краљевине Југославије. Други, који се одвијао испод површине имао је претензију да кроз политичко-идеолошку индоктринацију бораца, образовања нових и компромитовање старих структура власти реши послератно уређење Југославије. Облик борбе јасно је формулисан у окружници ПК КПЈ за Србију почетком јула 1941. у којој, између осталог, стоји: „Потпаљујте ратне фабрике, складишта спремишта горива (нафте, бензина) уништавајте аеродроме, рушите железнице, телефонску и телеграфску мрежу... Неопходно је потребно помоћу свију средстава терорисати непријатеља тако да се осети као да се налази у опседнутој тврђави.“⁵²⁸ Београд од овог периода постаје центар из кога је организована и вођена оружана борба Народноослободилачког покрета.

И у раду београдске комунистичке организације све је било у знаку нове, формулисане платформе. Почетком јула, у Виноградској улици, састао се МК и испред ПК за Србију Спасенија Бабовић, која је на овом састанку, према речима Луке Шунке говорила „како треба сада мобилисати сво радништво, јер је борба коју води Совјетски савез, борба свих радника у целом свету“. Даље је говорила „да је сада потребно да се са радницима чешће одржавају састанци и конференције и објашњава им се карактер овог рата“.⁵²⁹ Одлуку да се крене у покретање борбе саопштио је Ђуро Стругар на састанку одржаном у Величковој улици бр. 19. На овом састанку поред именованог присуствовали су Милош Матијевић, Давид Пајић и Лука Шунка. Стругар је саопштио „како би сада требало ангажовати све наше чланство да почне са делима саботаже према немачкој војсци, да се почне са паљењем њихове штампе, даље са паљењем немачких аутомобила и гаража, паљењем жита које је намењено исхрани њихове војске и све што би могло да учини на њихову штету.“⁵³⁰ На саветовању СКОЈ-а у Новопазарској улици, Љубинка Милосављевић је пред скојевце у Београду поставила задатак – формирање јединица са перспективом стварања војних батаљона и нагласила да у скорије време треба очекивати совјетске падобранце.⁵³¹

⁵²⁸ АС, Покрајински Комитет Србије (даље: ПКС), 2.

⁵²⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV–182/13.

⁵³⁰ Исто

⁵³¹ ИАБ, МГ–338, сећање Боре Дреновца.

Рад по војној линији био је у овом периоду одвојен, а као кључна личност, задужена за координацију рада изабран је Ђуро Стругар. У рејонима су формиране јединице по принципу војних десетина.⁵³² У појединим послератним сећањима наилазимо на тврдње да су постојали формиран и батаљони и да су ове јединице вршиле егзерцир на београдским улицама. У релевантним изворима нисмо могли да пронађемо утемељење за ове тврдње. Вршиле су се припреме за долазак совјетских падобранаца у виду прикупљања одећа, која су припремана за пресвлаку и обучавања дела комунистичких илегалца женског пола у давању прве медицинске помоћи.⁵³³ Саме акције против окупатора и колаборациониста, према речима Благоја Нешковића, нису вршене према неком општем плану него су „се предузимале где ко стигне“.⁵³⁴

Поред војног, Београд је био важан и као политички центар у коме су вођени преговори са представницима грађанских партија о вођењу заједничке борбе. Од октобра 1940. до избијања Априлског рата представници КПЈ и Народне сељачке странке (НСС) више пута су се састајали и преговарали о остваривању заједничке сарадње. Контакти су настављени и у првим месецима окупације. До састанка на највишем нивоу према сведочењу Јовановића дошло је 5. јуна. Предмет разговора било је заједничко деловање под окупацијом и послератно државно уређење. У разговорима су учествовали Јовановић, др Иван Рибар испред „лево орјентисаних демократа“, Сретен Жујовић и Јосип Броз Тито. Према сведочењу Јовановића сви актери сагласили су се да Југославија по окончању рата буде уређена по совјетском обрасцу. Током окупације периодично су настављени контакти, али без конкретних резултата.⁵³⁵ Велики број истакнутих чланова НСС пришао је самостално КПЈ попут Душана Богдановића потпредседник главног одбора и чланом извршног одбора.⁵³⁶

⁵³² Десетина је најнижа, првенствено пешадијска борбена јединица, коју чини од 8 до 14 људи, којом командује десетар. Оваква формацијска подела користила се и у војскама античке Грчке, Рима и одржала се све до данас, у: *Војна енциклопедија*, 2, Vorda–Enc, Beograd, 1959, 475.

⁵³³ Милан Дракулић, *Плима, осека, плима*, Београд: Просвета, 1963, 1 54.

⁵³⁴ ИАБ, МГ–27, сећање Балагоја Нешковића.

⁵³⁵ Један од учесника разговора Сретен Жујовић у својим сећањима, наводи да је Јовановић пристао да сарађује и да своје људе подреди комунистичком покрету отпора и да се у наредним разговорима предомислио и захтевао да они самостално оснују чете. Глишић, *Комунистичка*, 62.

⁵³⁶ ИАБ, БИА, Ф. VII, П. 6, досије Драгољуба Јовановића; *Београд у рату и револуцији*, Београд: Историјски архив Београд, I, 142; Ена Мирковић, *Благоје Нешковић*, Лепосавић: Институт за српску културу 2018, 79-82.

Успостављени су и одређени контакти са људима који су били део омладине СКК и Демократске странке. Испред средњошколске скојевске организације са члановима ових организација водио је преговоре у октобру 1941. Борислав Дреновац, али са идентичним резултатом. Као разлог за овакав став Дреновац је послератном сећању навео: „нека се боре комунисти, ако им је до тога стало, а ми ћемо после узети власт“.⁵³⁷ Образложење ове врсте у контрадикцији је са фактографијом, с обзиром да су представници СКК и Демократске омладине у овом периоду били повезани са Равногорским покретом отпора, чиме су се декларисали против окупатора. Уместо наведеног идеолошки острашћеног образложења, спремни смо да понудимо хипотезу да је „ров“ између комуниста и грађанских странака и на овом нивоу био предубок како би могао да се „прегази“, те оствари дуготрајнија сарадња.

Како истиче историчар Коста Николић и партизани и припадници војно-четничких одреда били су свесни да у борби против окупатора имају више шанси ако су јединствени. Први неформални контакти остварени су у јулу, а више званичних преговора вођено је у Београду. У стану пуковника Бранислава Пантића одржан је 4. септембра 1941. први састанак. Равногорски захтеви били су да партизанске јединице престану са диверзијама и да се све снаге обједине под командом генерала Драгољуба Михаиловића, што је одбијено од стране комунистичких представника.⁵³⁸ На другом састанку који је одржан на истој локацији 7. септембра присуствовали су као равногорски представници пуковник Пантић и мајор Велимир Пилетић и са комунистичке Милош Минић, Благоје Нешковић, Ђуро Стругар и Војин Николић. И овом приликом поновљени су исти захтеви који су добили идентичан одговор, те је договорен нови сусрет у унутрашњости Србије.⁵³⁹

Након 1941. малобројни су подаци о односима између ова два покрета отпора. Према истраживању Милана Борковића, током 1942, омладинци ова два покрета отпора у Београду постигли су споразум о заједничком наступању и настојали да спрече мобилизацију људи за Националну службу рада. Ова сарадња озваничена

⁵³⁷ АЈ, Ф. 516, ЦК КПЈ, Мг-1865.

⁵³⁸ Коста Николић, *Историја равногорског покрета: Против нацизма фашизма и комунизма*, Београд: Завод за уџбенике, 2014, 97.

⁵³⁹ *Зборник*, I, 2, 127-129.

је у форми оснивања одређеног удружења. Постојала је и иницијатива да се формира ослободилачки одбор младих у којем би учествовали и равногорци и комунисти. Оваква настојања скојеваца ПК КПЈ за Србију је охрабривао, али и захтевао да се кроз пропагандни рад објасни да је генерал Михаиловић издајник и обезбеди супрематија КПЈ, што нас наводи на закључак да је овај покрет отпора настојао да кроз „плашт“ сарадње покуша да се приближи и убеди овај део равногорске омладине да промени страну.⁵⁴⁰ Поред наведених контаката пронашли смо и извештај комунистичких илегиалаца из прве половине 1943. у коме се наводи да Равногорски покрет у Београду постоји „фрагментарно“ и да га представљају неповезане групе и појединци.⁵⁴¹

Како истиче историчар Бранко Петрановић нереална перцепција о вођењу „барикадних борби“ морала је да падне пред чињеницом да се заталасало српско село половином септембра 1941, те да овакав развој догађаја није погодовао репризи „јуриша на Зимски дворач“.⁵⁴² Напуштање Београда од стране Јосипа Броза у септембру 1941. значило је да се центар револуције сели на неко друго место. Без обзира на ову чињеницу ослобађање и заузимање Београда до краја Другог светског рата остаће најважнији војни и политички циљ овог покрета отпора.

2. 2. ОПСЕДНУТА ТВРЂАВА: ИЗВОЂЕЊЕ САБОТАЖА, СПАШАВАЊЕ УХАПШЕНИХ ИЛЕГАЛАЦА И НЕОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ

„Борбени поклич“ ЦК КПЈ обнародован у јулу 1941. био је обавезујући за све делове ове организације чиме су целокупна имовина и ресурси од значаја за окупациону управу у градовима постали мета. Према сведочењу Ратка Митровића, у том периоду инструктора СКОЈ-а за Београд, требало је вршити саботаже: „1. У циљу смањења производње/ 2. У циљу онемогућавања железничког, телефонског и телеграфског саобраћаја/ 3. у циљу онемогућавања немачкој војсци да дође до хране“.⁵⁴³ Извршаване су саботаже у индустријским

⁵⁴⁰ Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941-1945*, Београд: Рад, 1970, 187, 188.

⁵⁴¹ А. Ј, Србија II/148.

⁵⁴² Петрановић, *Историографске*, 101.

⁵⁴³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 13/5.

постројењима, уништавана складишта хране и муниције, онеспособљавања средства везе, паљење гараже и моторна возила. Хронологија догађаја са урбаног југословенског ратишта током 1941. бележи, између осталог, следеће акције: у јулу комунистичка организација у Шибенику онеспособила је машине у фабрици за прераду рибе и прекинула производњу на два месеца, током истог месеца изгорео је градски стадион на Максимиру, у септембру загребачки илегалци онеспособили су све везе комуникације базиране у Главној пошти у овом граду, у октобру чланови ударне групе запалили су италијански транспортни брод „Палермо“ који је био усидрен у Сплитској луци итд. Репресија окупатора и домаће управе и одлив људства у партизанске одреде утицали су од краја 1941. на велики пад интензитета оваквих активности у градовима.⁵⁴⁴

2. 2. 1. Извођење саботажа у јулу 1941.

И београдски илегалци настојали су да делују у духу наведених директива. Прве регистроване акције КПЈ у Београду саботажног карактера изведене су у јулу, а на мети су се нашле телефонско-телеграфске линије окупатора. Прва акција овог карактера регистрована је од стране полицијских органа у ноћи између 12. и 13. јула када су непознати починиоци на територији Општине жарковачке код места „Камени мајдан“ пресекли два телефонско-телеграфска стуба и прекинули железничко-полицијске везе на прузи Београд-Обреновац. За извођење оваквих акција била су потребна кљешта и ручна тестера, алат који је у то време већина домаћинстава имала у свом поседу. Тестером је пререзиван дрвени стуб, а потом су спуштене жице прекидане уз помоћ кљешта.

Већ појавом ових првих акција УГБ је настојала да реагује и спречи даље извођење. Управник града Београда, Драги Јовановић, наредио је 13. јула полицијским одељењима, квартовима и комесаријатима да почевши од 20 часова „наступи строга приправност, која има да траје до даљег наређења“. Према наведеном наређењу, старешине квартова морале су да појачају службу на територији својих квартова, а њихови службеници да се наоружају пушкама. Одељење специјалне полиције требало је да „одреди перманентну догласну

⁵⁴⁴ Slavko Vukčević, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941- 1945*, Beograd: Vojnoistorijski institute, 1985, 85- 113.

службу у вароши, а преко дана и на излетничким местима“ шефу Одељења полицијске страже наложено је да одреди резерву од 60 стражара, од чега је 30 требало да буде распоређено у касарни, а 30 у Централној пријавници. Даље се у наредби каже „да у случају појаве ма каквих нереда, аката саботаже и слично, органи имају одмах најефикасније интервенисати (хватањем и употребом оружја) и сваки покушај још у почетку спречити.“ Јовановић завршава упозорењем „да ће за неизвршење ове наредбе и за лабаво вршење службе чинити одговорним како органе тако и њихове старешине“.⁵⁴⁵

Појачано присуство органа реда на београдским улицама није много уплашила припаднике овог покрета отпора о чему сведочи њихова активност тих јулских дана. Бројне установе и организације окупационог апарата смештене у Београду имале су на располагању многобројна моторна возила за своје потребе. Испред београдских зграда били су паркирани најразличитији модели, од луксузних аутомобила до војних камиона. Овако „усидрени“ представљали су лак плен за комунисте, о чему сазнајемо више из следећег извештаја квартовских органа: „На дан 14. јула о.г. непознато лице покушало је да запали у Златиборској улици (данашња Вукице Митровић) испред гараже 'Шкода ауто сервис' немачки аутомобил бр. 42185, бацивши на исти флашицу са запаљеним бензином.“ Нападач је побегао не успевши да изврши задатак. Екипе за паљење возила састојале су се од 2 до 4 особе. По претходно направљеном плану један би поливао бензином возило, други би палио, а остали би чували стражу.

Постојећи капацитети београдске телефонске централе, нису могли да задовоље потребе окупатора. Немци су изградили допунске везе којима су повезане поједине јединице и установе.⁵⁴⁶ Каблови за ове телефонско-телеграфске линије су били окачени на дрвећу, поједини су се вукли по земљи и представљали идеалну мету за комунистичке илегалце. На дан 14. јула око 21 час узалуд је ађутант Војне команде немачке војске смештене у гимназији „Краљ Александар“ у улици Миодрaга Давидовића покушавао да телефоном добије свој стан, нико се није јављао. Сутрадан је прегледан кабл и констатовано је да је на „два места исечен и то у удаљености од 100 метара од споменуте гимназије“. Истог дана око 20 часова „поново је исечен телефонски кабл, и то на раскршћу улица Булевар

⁵⁴⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-162/2.

⁵⁴⁶ Kreso, *Njemačka*, 92.

војводе Путника и Булевар кнеза Александра Карађорђевића, у непосредној близини Вајфертове пиваре и Ортопедског завода“. Кабл је пресечен у правцу севера и југа, и тиме „уништено 500 метара кабла тј. 2 точка /шпуле/ од по 250 метара“. Надлежни органи посумњали су да је саботаже од 14. и 15. јула извршило исто лице.

Увиђај су обавили чиновници XIII кварта који су обишли терен где су се наведени каблови налазили и дошли до закључка: „да су ови каблови местимично постављени по дрвећу, а местимично по земљи, те је тим самим лако извршити саботажу сечењем, јер су исте приступачне свим лицима која тим улицама пролазе. Дужина ових каблова износи око три километра, па је услед тога отежана контрола, а нарочито и због тога што су места где се ти каблови налазе засађена дрвећем и ниским жбуњем, те су се извршиоци ових дела могли лако сакрити и неприметно извршити сечење ових каблова“. У споразуму са старешинама IX, XII и XIII кварта „одређене су контроле – заседе од цивилних и униформисаних органа, које ће мотрити на пролазнике који се крећу улицама где су ови каблови постављени и који ће предузети све потребне мере да се ово сечење убудуће спречи и да се извршиоци тога дела похапсе, како би се са њима по закону поступило“.⁵⁴⁷ Грађанима Београда поводом ових дешавања обратио се и генерал фон Шредер, војни командант у Србији, следећим речима: „Пружам београдском становништву прилику да покаже своју солидарност у борби против рушилаца јавног поретка и безбедности и наређујем да само становништво преузме на себе чување каблова који су постављени по разним улицама“.⁵⁴⁸

Формирана је стража од цивилног становништа, која је на територији I, IX, XII и XIII кварта имала задатак да чува каблове. Замишљено је да се за ове сврхе, по претходно састављеном списку позивају „исправна“ пунолетна лица (изузев Јевреја и Рома). Стражари су били распоређени на сваких сто метара, обично код места са бујном вегетацијом, која су се органима чинила као идеална за вршење саботаже. Кабловима није нико смео да се приближи, захтевано је да се и људи из телефонске централе посебно легитимишу. Служба је трајала 24 часа, а почињала је у 18 часова. Кwartови су предвиђени као место где су стражари могли да се одморе и где је могла да им се донесе храна. Полицијски службеници кварта су

⁵⁴⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44-A.

⁵⁴⁸ В.А, Немачка архива (даље: На), к. 2-А, ф. 13, д. 2; *Ново Време*, 18. јул 1941, 1.

обилазили, надзирали и оцењивали рад сваког с тражара. Дежурним чиновницима у квартовима саветовано је да, пре него што грађанин ступи на стражарску дужност следећим речима појасне важност повереног му задатка: „Сада државе нема и у интересу је нас и наше породице да сами своја огњишта бранимо и отклањамо благовремено све оно што може пореметити ред, мир и спокојство свију нас и изазвати сумњу код окупаторских власти о нашој доброј вољи да сами себе чувамо.“⁵⁴⁹ За неодрживање и „најмању лабавост“ у служби била је предвиђена настрожија казна.

Заједно са превентивним мерама окупатор је у јулу на акције комунистичких илгалаца у Београду одговорио масовним стрељањима ухапшених чланова ове организације и Јевреја. На насловној страни новина „Ново Време“ од 18. јула објављено је чланак „Стрељање 16 комуниста и јевреја у Београду“ у коме између осталог стоји да „и поред опомене учињене тек пре два дана и досадашњих строгих противмера, неодговорни комунистичко-јеврејски против-народни елементи покушали су ноћас да изврше дела саботаже на јавним постројењима на територији града Београда. Због тога је данас стрељано 16 истакнутих комуниста и јевреја. У случају понављања оваквих дела, приступиће се истим противмерама.“⁵⁵⁰

Председник Општине миријевске, Сретен Николић, на дан 20. јула 1941. известио је старешину V кварта да је тог дана око 10.30 часова пре подне у зграду Општине дошао грађанин „од поверења“ по имену Петар Матић и изјавио да је на територији те општине видео једну преполовљену телефонску бандеру, која је пала у кукуруз. Чланови кварта одмах су изашли на лице места и утврдили да је на једној од њива, од стране непознатог лица, тестером пресечена телефонска линија Београд-Велико Село и на овај начин на наведеној линији прекинут телефонски саобраћај. Испитани сведок Даринка Лазаревић, која живи на удаљености од 200 метара од места догађаја, изјавила је да је видела четворицу младића обучених у грађанско одело од којих је један носио тестеру. Сутрадан је на терен изашла комисија у саставу: један немачки официр и један чиновник

⁵⁴⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/A.

⁵⁵⁰ *Ново Време*, 18. јул 1941, 1.

Дирекције пошта и телеграфа и констатовала да су жице покидане рукама када је бандера пала на земљу. Починиоци нису пронађени.⁵⁵¹

Одељењу специјалне полиције стигао је извештај од стране IV кварта следеће садржине: „На дан 21. јула 1941. год. око 20 часова и 30 минута у логору немачке војске на Ташмајдану запаљен је шатор у коме је била смештена муниција, ручне бомбе и разни експлозив“. Након овог обавештења извршен је увиђај од стране немачких власти и од стране референта за пожаре, али прави узрок пожара није могао бити утврђен, нити је извршилац пронађен.⁵⁵² На основу послератних сећања Војислава Нановића, једног од учесника, сазнајемо да је ову акцију наредио Марко Никезић. Поред Нановића, у њој је учествовало још петоро лица.⁵⁵³

Аутомобили паркирани испред ауто сервиса „Шкода“ поново су се нашли на удару комунистичких илегалца 21. јула. Скојевац Радован Ћосић звани Бата, обавестио је Александра Шокорца, такође скојевца, да у једној малој улици „редовно стоји по неколико немачких камиона пред неком мањом гаражом или сервисном радионицом“. У извођењу напада именованих учествовало је још једно лице. План је био да Шокорац и Ћосић запале возило, док је трећи скојевац требало да чува стражу.⁵⁵⁴ Да план није остао само на „папиру“, сазнајемо из следећег извештаја старешине VII кварта: „Око 13. часова известио је овај квартал власник ауто сервиса „Шкода“ у Златиборској улици да су око 12:30 часова два непозната младића у пролазу поред наведене радионице где се налазило шест војних камиона на задњем делу једног камиона посули једну флашу бензина и потпалили па затим одмах побегли у непознатом правцу“. Пожар је интервенцијом радника одмах угашен, а штета је причињена само на гумама.⁵⁵⁵

Комунисти су наставили да прекидају телефонско-телеграфске линије на периферији града. Старешина V кварта извештава 23. јула Специјалну полицију „да је у ноћи између 21. и 22. јула тек. године иза села Малог Мокрог Луга на реону овог кварта, на 9 километру од Београда за Смедерево, поништена

⁵⁵¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/A.

⁵⁵² ИАБ, УГБ, СП, IV-44/IV.

⁵⁵³ Војислав Нановић, „Активност средњошколске организације СКОЈ-а у Београду у периоду од 6. априла до новембра 1941. године“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд 1961, 112.

⁵⁵⁴ ИАБ, МГ-507, сећање Александра Шокорца.

⁵⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII.

телефонско-телеграфска бандера-стуб број 155 и пресечене жице, од непознатих починитеља“. Патрола која је вршила увиђај констатовала је да је стуб пресечен тестером, а жице покидане клештима и да су ово дело „извршила стручна лица, а не обични радници или сељаци“. ⁵⁵⁶ Исте ноћи пресечен је и један телеграфско-телефонски стуб и покидане жице у атару општине Маломокролушке на 9. км пута Београд-Смедерево. ⁵⁵⁷ Извршиоци оба дела нису ухваћени.

У намери да спречи извођење ових и сличних саботажа на повереној му територији, старешина V кварта је наредио „да се од сада и дању и ноћу на територији општине Вишњичке, Миријевске, Мало-Мокролушке, и Велико-Мокролушке, путем општинске страже чувају пољски плодови, телеграфски стубови и телеграфске мреже, мостови“ и „други самоуправни објекти, као и остала приватна имовина“. За извршавање ове дужности, поред полицијских органа, биле су предвиђене и општинске патроле и страже. Стражаре су бирали председници општина, а њихова служба била је уређена по истоветном принципу као и код грађанске страже УГБ-а, једина разлика је што су општински стражари носили секире, које је требало да им послуже „да савладају криминалног противника“. ⁵⁵⁸

Није прављена разлика између предузећа која су била под окупационом управом и оних чији су власници били Београђани, било је једино важно онемогућити да ресурси истих помажу ратним напорима Немачке. Због оваквог става београдски предузетници нашли су се у незавидном положају. Долазак великог броја војника у турбулентном ратном времену могао је да обезбеди сигурне приходе, а можда и пораст промета с једне, али с друге стране, услуживање „људи у униформама“ доносило је ризик да се та лица и имовина нађу на удару комуниста. Први регистровани напад овог карактера изведен је на имовину „тапацирера“, Чедомира Недељковића. У његову гаражу у Улици Захумској бр. 26 је 22. јула око 21 час, кроз разбијен прозор убачена бомба. Бомба је експлодирајући „на неколико места само избушила један стари ауто марке „Фијат“ који се налазио у гаражи“. Према изјави власника штета је износила око 5.000 динара. Увиђајем је утврђено, да је ово дело извршено од стране „комуниста

⁵⁵⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/A.

⁵⁵⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/V.

⁵⁵⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/A.

у циљу саботаже, али извршилац није пронађен и поред тога што је узет његов лични опис“.⁵⁵⁹

Истог дана „око 21.20 часова избио је пожар на тавану у циглани Илије Милишића, у улици Светог Николе бр. 41, у чијој је штали било смештено неколико коња немачке војске“. Истрагом, надлежни органи нису могли да установе узрок пожара, али су закључили да „постоји велика вероватноћа, да је и ово дело извршено од стране лица комунистички настројених у циљу саботаже“. Таван је изгорео до пола, а штета је према процени власника била 100.000 динара.⁵⁶⁰ Према послератним сећањима ову саботажу извршили су илегалци из VI рејона окупљени око Војислава Црњанског.⁵⁶¹

Немачка оружана команда известила је Одељење специјалне полиције „да су на дан 23. јула два младића од 15 до 16 година бацила једну горућу боцу бензина на један докнадни (дограђени: примедба Р.Р.) део немачке поштанске дирекције пред кућом у Симиној ул. бр. 23.“ Ватра је одмах угашена, а младићи су побегли у непознатом правцу.⁵⁶²

На дан 25. јула, власници аутомобила у Београду имали су посебног разлога да страхују за своје љубимце. Први напад одиграо се у Иванковачкој улици „око 13 часова и 45 минута испред куће код броја 25“ када су непозната лица покушала да упале аутомобил „П.К.В бр. 460076, власништво немачке војске“. Пожар је брзо угашен од стране пролазника, што је спречило већу материјалну штету на возилу. Починиоци нису ухваћени „али се за њима интензивно трага“.⁵⁶³ Следећа акција изведена је у Улици краља Петра испред хотела „Ројал“. Непозната лица покушала су да запале немачки аутомобил „тим путем што су на точак аутомобила бацили једну флашицу са извесном запаљивом течностју.“ Пожар је приметила собарица хотела Косара Баошић, те је одмах локализован „тако да аутомобил није претрпео велику штету“.⁵⁶⁴

Напади су се ређали из сата у сат. У Кондиној улици, испред зграде бр. 26 „непозната лица покушала су да упале аутомобил П.К.В. П. бр. 55 848,

⁵⁵⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁵⁶⁰ Исто.

⁵⁶¹ Тома Расулић, *Хроника Звездаре: записи о народноослободилачкој борби у Београду, на подручју Звездаре*, Београд: Општински одбор СУБНОР Звездара, 247.

⁵⁶² ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XXI.

⁵⁶³ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/II.

⁵⁶⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/3; ВА, Нда, к. 132, ф. 4, д. 1/1.

власништво немачке војске, на тај начин, што су испод аутомобила просули флашицу бензина и запалили“. Пожар је угашен, а на аутомобилу је причињена мања материјална штета. Сведок са лица места, кројач Јозеф Крија, чија је радња била у кући испред које се налазио аутомобил, изјавио је „да је видео кроз отворена врата када су два младића пришла аутомобилу, посула бензин и упалила“. Овај Београђанин није остао неми посматрач, пратио је младиће који су по извршеном делу побегли из Кондине у Поенкареову, а затим у Пашићевој, ушли у болницу Светог Василија и прескочили зид болнице, одакле им се губи траг. Очевидац је дао следећи опис нападача: „Један је био стар око 17 година, ниска раста, слабо развијен обучен у плаву „ники“ мајицу и тамне панталоне, округла лица, са косом очешљаном на раздељак, а други стар око 20 до 22 године, средњег раста добро развијен, смеђ, са великом косом и упадљивом дебелим главом, обучен у беле панталоне и кратку панама кошуљу беле боје“. Истражни органи забележили су о овом случају и следеће: „Приликом бегања једном од ове двојце испале су купаће гаћице плаве боје и купаћа гумена капа црне боје, но по истим није ништа могло бити установљено у погледу идентитета ових“.⁵⁶⁵

Где су комунистички илегалци поново дејствовали сазнајемо из следећег извештаја II кварта: „Непознати злочинац покушао је, испред зраде у Задарској улици број 2, да упали један немачки аутомобил регистрован под ознаком „П.К.Б“- број 36075, који је испред горње зграде паркиран“. На аутомобилу није причињена штета. Према исказу сведока, ученице Ранке Шћепановић, напад је извршио Исак Н, Јеврејин звани „Гута“ и звани „Еди“ „који је успео да по извршеном покушају побегне у непознатом правцу“.⁵⁶⁶

Последњи напад тога дана извршен је око 21 час и 30 минута, када је у Белгијској улици испред броја 6, покушано паљење аутомобила Антона Брунера, шефа персонала немачког ауто-сервиса. О овом догађају, кварталске власти, известио је Жика Вујачић, код кога је Брунер живео као подстанар. Паљење је покушано тако што је флаша са бензином положена на задњи точак, на тај начин да капље на запаљену крпу. У тренутку када су Вујачић и његова супруга слушали радио „приметили су да је напољу синула светлост, јер су у соби угасили светло, па су кроз прозор погледали доле испред куће, где је на улици био

⁵⁶⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/3.

⁵⁶⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/II.

аутомобил г. Брунера и видели да задњи део аутомобила гори“. Брзо су сишли доле, обавестили Брунера и уз помоћ комшије Велимира Антоновића, влажним крпама угасили аутомобил. Осим резервне гуме, која је нагорела, возило није претрпело већа оштећења. Брунер је обавестио немачке власти о наведеном догађају. Вујачићева супруга је изјавила да је код места догађаја „на растојању од 20 до 30 метара спазила два дечака, једног старог 16 год. а једног 14 год. који су бежали у супротном правцу“.⁵⁶⁷

Фон Кајзенберг, командант Београда, тражио је од управника града, да се поводом покушаја паљења немачких аутомобила, на дан 25. јула, „спроведе најстрожија истрага и кривци приведу заслуженој казни.“ Одмах је уследила наредба Јовановића свим кварталским органима да „проведу најхитнију истрагу и трагање за непознатим лицем и да о резултатима истраге поднесу писмене извештаје“.⁵⁶⁸

Старешина VI кварта известио је Одељење специјалне полиције да су „у току ноћи 25 и 26 јула ове године, непозната лица засекла један телефонски стуб у ул. Војводе Пећанца, испод саме „Звездаре“, а код бр. куће 46“. Починиоци су успели само да прережу стуб на пола и на овај начин да га накриве. Телефонске жице су остале нетакнуте.⁵⁶⁹

Са новим даном у Београду дошли су и нови напади на моторна возила. Комунистички илегалци намерили су се по трећи пут током јула месеца на возила паркирана испред сервиса „Шкода“, смештена у Златиборској улици бр. 34. О новом нападу сазнајемо више из дела следећег извештаја Жандармеријске станице VII кварта: „Данас 26. јула 1941 године око 16.30 часова известио је сопственик ауто гараже „ШКОДА“ у Златиборској улици бр. 34 Сувајцић Душан, да су два непозната младића привукла се немачким војним теретним аутомобилима који су стајали на улици пред његовом гаражом који су имали једну белу флашу од ½ литре са бензином, исту разбили о задњи део аутомобила.“ Пожар је угашен брзом интервенцијом радника гараже. Изузев гуме на задњем точку која је поцрнела камион није претрпео већа оштећења.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIX.

⁵⁶⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/II.

⁵⁶⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁵⁷⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII.

Следећи напад извршиле су чланови СКОЈ-а Зорка Божовић, ученица музичке школе и Нада Атанасијевић, ученица петог разреда гимназије. Оне су се по договору нашле 26. јула у 16 часова у Улици Краљице Наталије. Флашицу од 100 грама бензина за потребе паљења аутомобила, обезбедила је Божовићева. Трагале су за погодном метом улицама Девојачком и Краља Милана, да би у Симиној, испред броја 23 у 17 часова приметиле једно возило немачке поштанске службе. Шта се даље одиграло сазнајемо из следећих речи Зорке Божовић: „Пришле смо том аутомобилу, исти сам ја полила бензином, затим бацила флашицу, а Нада је одмах после тога са шибицом овај ауто запалила“.⁵⁷¹ Све је ово са прозора оближње зграде посматрао немачки радиотелеграфиста, Фриц Вајдеман. Након што је позвао остале војнике да гасе пожар, Вајдеман је кренуо у потеру за починиоцима. Изгубио је из видокруга Наду Атанасијевић, али је уочио да је Зорка Божовић ушла у једну од оближњих кућа и кренуо за њом. Узалуд је Божовићева покушала да обмане Вајдемана, тако што је променила део одеће и легла у кревет, он је препознао и привео фелдјандармерији.⁵⁷² Ватра у возилу је брзо угашена, тако да није претрпело већу штету. Зорка Божовић је на ислеђењу изјавила да је на паљење аутомобила наговорио Јеврејин Елијас Алмозлино. Упућена је 3. септембра у логор на Бањици. Ни то што је имала само 16 година, ни њено признање да је погрешила и понуда њених најближих властима да узму њих као таоце у замену за њу, нису уродили плодом, окупатор је био неумољив, Зорка Божовић је стрељана 16. септембра 1941. у Београду.⁵⁷³ Ово није било једино стрељање које је окупатор спровео као меру кажњавања – 29. јула погубљено је и 122 лица јеврејске националности.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-92/2.

⁵⁷² ИАБ, БДС, В-91.

⁵⁷³ И друга ћерка члан породице Божовић Ранка била је припадник комунистичког покрета отпора. Када укажемо на чињеницу да је отац Гојко Божовић новинар *Политике* био симпатизер КПЈ још у међуратном периоду и да се код њега у кући сакривао између осталих и Лабуд Кусовац добијамо одговор на питање зашто су најмлађи чланови ове породице кренули у овом политиколошко-идеолошком смеру. Ранка Божовић – Кавчић, „Подаци о породици Божовић“, у: *НОП Београда 1941-1944: У сећањима учесника*, ур. Гојко Лађевић, Београд: Историјски архив Београда, 1974, 266-268; *Logor*, I, 74.

⁵⁷⁴ Према сведочењу Морица Левија на исти дан су позвани Јевреји мушког пола да дођу на Ташмајдан. Окупило их се око 1.500 углавном радно способних. Окупатори их је поделио у 12 група по струковном принципу. Из сваке групе издвојено од првог до десетог или су се не знајући зашто их издвајају самостално пријављивали по 10 људи. Након издвајања речено им је да су таоци који ће бити стрељани уколико се Алмозлино не преда до осам увече. ВА, Немачка окупаторска војска (даље: НА), к. 32, бр. рег.14/1-а; *Almuli, Živi*, 40, 41.

Месни комитет КПЈ за Београд, донео је одлуку да се запали гаража „Форд“ у Гробљанској улици (данас Рузвелтова). Ова гаража припадала је немачкој окупационој сили, а у њој су се поред хале за паркирање возила, налазили сервис за поправку моторних возила и складиште резервних делова.⁵⁷⁵ За извршиоце задатка изабрани су скојевци, који су дејствовали у том крају Београда.⁵⁷⁶ У акцији су учествовали: браћа Драгутин и Љубомир Ленард, Александар Павловић, Милош Миђашевић, Драгољуб Младеновић, Ратомир Ђелмаш, Филип Мацура и Драгица Ускоковић.⁵⁷⁷ Ова акција била је према сведочењу Драгице Ускоковић њихово „ватрено крштење“.⁵⁷⁸ Скицу објекта на основу које је направљен план за саботажу направио је скојевац Стеван Исаковић чији отац је имао радњу у непосредној близини.⁵⁷⁹ Саботажа је изведена 26. јула око 22 часа. На лице места је послата екипа војника како би угасила пожар, али ово није било могуће јер је ватра захватила нафту која је била смештена у подруму. Све што је окупатор могао да уради је да пуца на оближње прозоре на којима је изашао „радознали свет“ који се „злурадо осмехивао“. Према извештају који је послат шефу Полиције безбедности и службе безбедности у Берлин, гаража је у потпуности изгорела. Ватра је прогутала 19 камиона и аутомобила, целокупне залихе гуме и резервних делова, а 10 аутобуса је тешко оштећено. Интервенцијом немачких војника из ватрене стихије само је отргнуто неколико буради бензина и двоје путничких аутомобила.⁵⁸⁰ У овом извештају се даље наводи да у време саботаже окупатор није чувао овај објекат.⁵⁸¹ Поред Берлина и Москва и Лондон су обавештени о овој саботажу. Валтер извештава Деду: „Дигнуто је у зрак 80 камиона и складиште бензина у гаражи „Форд“.⁵⁸² Штаб Врховне команде у Каиру послао је председнику југословенске владе у емиграцији следећи извештај:

⁵⁷⁵ ВА, На, к.32, бр. рег. 14/1–а.

⁵⁷⁶ Воја Лековић, „Београд успомене на једно лето“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд 1961, 85- 105.

⁵⁷⁷ *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I, 162.

⁵⁷⁸ ИАБ, МГ-346, сећање Драгице Цветковић.

⁵⁷⁹ Расулић, *Хроника*, 252- 256.

⁵⁸⁰ ВА, Национални архив вашингтон (даље: НАВ), Н-Т-501, 251/562-563.

⁵⁸¹ ВА, На, к.32, бр. рег. 14/1–а.

⁵⁸² Поред наведеног извештаја, упућеног у Берлин поводом ове акције пронашли смо и извештаје Одељења специјалне полиције и жан-дармерије, који се у погледу броја запаљених возила не слажу са цитираним извештајем што нас наводи на закључак да је број од 80 запаљених камиона преувеличан: АЈ, ЦК КПЈ-КИ, 1941/25; ВА, Немачка архива (даље: НА), к.52, бр. рег. 3/1–1; ИАБ, УГБ, СП, IV–44/IV.

„Запаљена је велика гаража „Форд“ у Гробљанској улици где је био смештен велики број аутомобила и доста бензина, па је све то изгорело. Пожар је био врло велики, јер је то највећа гаража у Београду, изгорело је преко 100 аутомобила. Пожар је трајао скоро два дана. Ради овога су Немци из сваке околне куће узели по једног мушкарца и стрељали преко 50.“⁵⁸³

На дан 27. јула, изведено је више синхронизованих акција паљења новина о чему ће бити детаљније писано у наредним потпоглављима. На овај дан нису извођене само акције овог карактера. Фелдкомандатура 599 обавестила је УГБ да је „дана 27. јуна 1941. око пет часова бачена бакља на немачку шталу“. Дежурни стражар локализовао је пожар, „а цивилно грађанство које у околини станује упозорено је да ће код поновног нападаја бити повучено на одговорност“.⁵⁸⁴

На иницијативу Миливоја Николића, партијска организација II рејона направила је план да запали гаражу немачке команде смештене у Масариковој бр. 3. У извођењу саме акције учествовали су: Јован Кокот, Миливоје Николић, Јован Јовановић и Петар Јеловац.⁵⁸⁵ Паљење је извршено 27. јула око 18.30. У то време у гаражи се налазио Адолф Неквасил, шегрт, који је о овом случају надлежним органима имао да изјави следеће: „Око 18.30 часова дошао је у двориште где сам се ја налазио, један младић у лицу црномањаст, доста висок, гологлав, са црном косом, у лицу сув, на себи је имао летње одело... ушао је у мој стан, где станујем те је одмах по уласку извадио један револвер, уперио на мене са речима: „Ту да сте и да не излазите напоље“. После овога одмах ме је напустио, отишао у двориште, да би се после неколико минута вратио код мене и упитао мене „Имате ли телефон...“ После овога залупио је врата и отишао. После мало времена чуо сам нешто пуцкара у дворишту, те када сам погледао, видео сам да се диме неколико аутомобила, и да се свет искупио“.⁵⁸⁶

Ватрогасци су после интервесије, која је трајала око сат и по, успели да угасе пожар. Изгорела су три путничка и један полу-теретни аутомобил, укупна штета процењена је на 80.000 динара. Налази Одељења кривичне полиције су показали да је пожар извршен уз помоћ фосфорних коцкица величине 2 цм које су

⁵⁸³ ВА, Е.В, к. 349, ф. 3, д. 2.

⁵⁸⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XX.

⁵⁸⁵ ИАБ, МГ-363, сећање Ердељан Живана.

⁵⁸⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/I.

подметнуте испод седишта. Без обзира што је Неквасил негирао да је учествовао у паљењу гараже, чињеница да се он нашао на лицу места у „време преко обичаја“, навела је истражне органе на закључак „да се у то време задржао само да би саботеру показао распоред гараже“.⁵⁸⁷ Адолф Неквасил није успео да стигне до пунолетства (у то време имао је само 17 година) изведен је из логора 15. августа 1941. и стављен пред стрељачки вод.⁵⁸⁸

Ове акције натерали су окупатора на пооштравање мера у Београду о чему нас обавештава „Обнова“ од 28. јула: „Пошто је плански рад на подизању главног града Београда, који је обећавао толико успеха, ометан злочиначким и неисказиво безумним елементима, појављује се потреба да се, ради олакшавања рада органа безбедности, поново заведе нека врста опсадног стања, које је раније у општем интересу било ублажено.“ Полицијски час је према овој наредби почињао радним даном у 20, а викендом од 19 часова.⁵⁸⁹ И „Ново време“ је тог јутра пренело вести немачке агенције ДНБ да „са меродавног места обавештавају: когод се затекне да без дозволе поседује оружје, без милости ће бити кажњен смрћу.“ У даљем тексту наводи се да је у Србији изречено „у току последње две недеље дванаест смртних пресуда над домородцима, који су без дозволе поседовали оружје.“⁵⁹⁰

Полицијски час и стрељања нису спречила комунистичке илегалце да врше саботаже, о чему сведочи следећи извештај Старешине V кварта: „У ноћи између 28 и 29 јула на километру 11. пута Београд-Смедерево, у атару општине, Калуђерачке, среза Врачарског пресечена је до пола телеграфска-телефонска бандера“. Бандера је остала да стоји у усправном стању, али су све жице исечене. На лице места стигле су немачке војне јединице и вратиле „у првобитно стање телефонске мреже“. Починиоци нису пронађени.⁵⁹¹

И власти НДХ су констатовале да мере окупатора у Београду не доносе резултате, о чему нас обавештава следећи део извештаја Пријавног уреда за

⁵⁸⁷ У својим послератним сећањима Живан Ердељан, један од организатора акције, наводи да Неквасил није учествовао у овом паљењу и да се ту нашао случајно. Треба указати и на податак да се у књизи „Београд у рату и револуцији 1941–1945“ као главни извршилац паљења означава Адолф Неквасил. Наведена монографија нема научни апарат, а приликом претраживања релевантних извора нисмо наишли ни на један податак који би потврдио изнету тврдњу, што нас је навело да акцију паљења гараже у Масариковој улици на овај начин интерпретирамо: ИАБ, МГ–363, сећање Ердељан Живана: *Београд у рату и револуцији*, I, 165.

⁵⁸⁸ Исто.

⁵⁸⁹ *Обнова*, 28. јул 1941, 1.

⁵⁹⁰ *Ново Време*, 28. јул 1941, 1.

⁵⁹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV–44/A.

хрватско домобранство: „Комунистичке саботаже у Београду и поред преузетих мјера од стране немачких војних власти не престају: међу последње догађаје спада паљење велике гараже 'Балкан' у Београду, којом приликом је изгорело 40 аутомобила; 27 т.мј. паљене су по Београду све новине; узимане су од колопортера и спаљиване на улици и то Ново Време и Донауцаитунг“.⁵⁹²

Живот становницима дела Приштинске улице током јулских дана доносио нова узбуђења. Грађанин Јанко Михајловић обавестио кварт да је неколико дана после исписивања парола у овој улици „лепо обучен господин млађих година за кога ближих података нема, а не познаје га, бацио једну сјајну плочицу под немачки аутомобил који се је налазио у тој улици и исти запалио“. Присутни грађани су видевши пожар „одмах пришли са кантама песка и воде“ и спречили његово ширење.⁵⁹³

2. 2. 2. Акције у августу и септембру 1941.

У августу су комунистички илегалци наставили истим темпом да врше саботаже. На дан 1. Августа, Ивана Блажића, шегрта запосленог у столарској радионици „Узор“ у улици Гарашаниновој бр. 47, око пет часова пробудила је јака детонација.⁵⁹⁴ Узрок експлозије била је „паклена машина“ која је постављена до зида радионице и упаљена. Претрагом радионице пронађена је, испод машине за тисковање, још једна слична направа. Шегрт Блажић је изјавио да је пре експлозије у погон на своју руку ушао Крста Ћатовић, бивши радник ове радионице, под изговором да тражи панталоне. Полиција је безуспешно трагала за Ћатовићем „пошто се изгубио незнано куд“. Претрагом стола на коме је Ћатовић радио, пронађено је шест летака комунистичке садржине. Од експлозије је страдао материјал и прозори радионице. Укупна штета процењена је на 1.500 динара.⁵⁹⁵ Истрагом IV одсека Одељења специјалне полиције, установљено је да је Ћатовић растурао комунистичке летке и „био члан комунистичке групе за

⁵⁹² ВА, НДХ, к. 84, ф. 5–1, д. 19.

⁵⁹³ Исто.

⁵⁹⁴ Столарска радионица „Узор“, била је власништво Армина Бетка, Немца. Дозволу за рад добила је 2. јуна 1934. године. Бавила се производњом разних предмета од дрвета. Наставила је рад под окупацијом и израђивала је касете за радио пријемнике компаније „Филипе“ (Philips) и стилски намештај за приватна лица: АС, Комисија Србије за утврђивање ратних злочина, к. 20.

⁵⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV–44.

саботажу, која је вођена од чиновника и студента права Миленка Томовића“. Органима полиције је пошло за руком да утврде идентитет осморице припадника ове групе, али нису успели да их ухапсе услед њиховог бекства.⁵⁹⁶

Настављено је и са апелима и упозорењима окупатора. Командант Београда обратио се српском становништву у Београду 3. августа. У уводном делу свог излагања Фон Кајзенберг је указао „коликом брзином је уз немачку помоћ обновљено електрично осветљење, снадбевање водом и канализација, како је успостављен ред на улицама и како је такође обезбеђено питање исхране“. У даљем делу обраћања он подсећа на „издају“ интереса грађана Србије од стране „махните мањине“, а затим се запитао „да ли ће Србија сама по свом убеђењу и из властитих побуда наћи снаге да се отресе тих завереника, тих саботера и тих убица који угрожавају поновно подизање у смеру рада, реда и мира“. На крају је упозорио, да је дошао одлучујући час и да српски народ „схвати знаке времена и нека користи прилику која одлучује о пропадању или о подизању“.⁵⁹⁷

Чланови средњошколског актива СКОЈ-а, Јован Гајгер, Велизар Стевановић и Радован Ћосић, добили су задатак да прекину телеграфско-телефонске линије на путу Београд-Смедерево. Акцију су извршили 3. августа, о чему нас обавештава следећи Извештај V кварта: „На дан 3. августа 1941 године на путу Београд-Смедерево, на км. 9 пресечен је телеграфско-телефонски стуб бр. 156 тестером“.⁵⁹⁸ Враћајући се кући, сусрели су се са кварталским органима. Стражари су приметили да су им руке замазане од катрана који служи за премазивање стубова и ухапсили Гајгера, док су Ћосић и Стевановић успели да побегну.⁵⁹⁹ У то време свршени ђак осмог разреда гимназије, Гајгер је преузет од стране фелдјандармерије и стрељан.

На овај дан пресечене су и три бандере „које су се налазиле на макишком пољу између пруге Београд-Сарајево и Радио станице Макиш.“ Како су бандере стајале у води, за извођење ове акције саботери су морали да приђу чамцем, који је према наводима органа „оставио видљив траг по трави изнад воде“. Телефонска

⁵⁹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-45/4; ИАБ, БДС, рег. 5, Бен-Блу.

⁵⁹⁷ *Ново Време*, 3. август 1941, 1.

⁵⁹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/V.

⁵⁹⁹ ИАБ, МГ-508, сећање Фрање Вулфа и Душана Стојиљковића.

потцентра на Чукарици поправила је посечене бандере и телефонски саобраћај је брзо обновљен.⁶⁰⁰

Старшина одреда полицијске страже, поднадзорник Антонић, обавештава старешину XIV кварта о следећем:

„Дана 5 августа т.г. око 10.30 часа, идући са бициклом у контролу реона од Чукарице обреновачким друмом за стругару Макиш, наишао сам на поменутом друму при крају насеља Макиш на један ауто у дефекту, у коме су била два Немачка подофицира, па сам истима пришао питајући их шта је се догодило, они су ми показали комад жице чији су крајеви били зашиљени и савијени горе, тако када се баце на пут, врхови жице увек се окрену у вис и способни да пробуше гуме на ауту, што је се десило и овог пута.“

Послата је одмах бициклистичка патрола УГБ да покупи остатак жица.⁶⁰¹ Да ово није једина акција оваквог карактера изведена тих дана у Београду, потврдио је извештај Војног команданта Србије од 6. августа: „Нов начин комунистичке саботаже у Београду и даљој околини бацају се по друмовима трокраки, 7 центиметара дугачки ексери; до сада јављене 22 оштећене гуме“.⁶⁰² Скојевци из I актива V рејона предвођени учеником Миливојем Суцићем бацали су ове „клинце“ у Приштинској улици, „када наиђу немачки аутомобили“.⁶⁰³ Према послератном сећању Радована Милијановића, комунисти са територије I партијског рејона извршавали су саботаже ове врсте.⁶⁰⁴

Старшина XII кварта обавештава Одељење специјалне полиције 6. августа о следећем: „На дан 5. овог месеца око 22 часа на имању манастира Раковица код барутног магацина злонамерно су упаљени 100 снопова жита које је било сложено у крстинама“. Беспотребно је пожарна чета изашла на лице места „јер је пожар већ пре тога локализован од стране жанд. станице и послуге самог манастира“. Штета је процењена на 300.000 динара, људских жртава није било.⁶⁰⁵ Ову акцију извршили су комунистички илегалци са територије Раковице.⁶⁰⁶ Према

⁶⁰⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/A.

⁶⁰¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIX.

⁶⁰² *Зборник*, I, 1, 359.

⁶⁰³ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/15.

⁶⁰⁴ ИАБ, МГ-179, сећање Радована Милијановића.

⁶⁰⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XII.

⁶⁰⁶ ИАБ, МГ-50, материјал за историју Народноослободилачке борбе на терену Раковице.

послератном сведочењу Илије Прице ову акцију извршила је група од осам скојеваца из овог београдског насеља.⁶⁰⁷

Да се поједини комунистички илегалци нису устручавали у вршењу саботажа, ни онда када се окупатор налазио у непосредној близини, можемо се информисати из извештаја органа VI кварта: „На дан 6 августа ове године око 17,55 часова на углу Гетеове и Краљице Марије код 'Жагубице' непозната лица запалила су једна немачка војна коњска кола са сеном, на којим су колима седела два немачка војника“. Изгорела је половина сена, а кола и војници су остали неповређени.⁶⁰⁸ Ову акцију извршили су Драгољуб Младеновић и Александар Павловић звани Караш, скојевци који су учествовали и у паљењу гараже „Форд“.⁶⁰⁹

На дан 11. августа прекинути су телефонски каблови на углу улица Звечанске и Царице Маре. Сведок Јелена Стефановић је изјавила да су каблови прекинути „на тај начин што су непозната лица са собом носила пунију жицу коју су пребацили преко телефонске жице до самог стуба и притиском ове жице прекинули су шест телефонских жица“.⁶¹⁰

Телефонске линије прекидане су и у августу на територији Звездаре. Одељењу специјалне полиције предат је следећи извештај кварталских власти: „На дан 12. августа ове године између 12 и 15,30 часова непознато лице пресекло је један телефонски стуб и девет жица на путу који води ул. Војводе Пећанца ка Звездари, а у близини саме Опсерваторије и Управе парка“.⁶¹¹

Хапшење Јована Гајгера није утицало да саботаже на телеграфско-телефонској линији на путу Београд-Смедерево буду обустављене. Ковач Страјин Богдановић из Малог Мокрог Луга, који је 13. августа био у улози општинског стражара затекао је „на путу Београд-Смедерево између км. 8 и 9 три непозната младића, обучена у грађанско одело, без капута у плавим и белим кошуљама, гологлави, где су са тестером покушали да пресечу подупирач телефонског стуба бр. 136“.

⁶⁰⁷ Илија Прица, „Рад у партијској организацији Индустије мотора у Раковици пред рат и за време рата“, у: *НОП Београда 1941-1944: У сећањима учесника*, ур: Гојко Лађевић, Београд: Историјски архив Београда, 1974, 202-203.

⁶⁰⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁶⁰⁹ ИАБ, МГ-271, сећање Јефте и Манде Младеновића.

⁶¹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/A.

⁶¹¹ Исто.

Полицијска патрола која је испред V кварта изашла на место догађаја, констатовала је да на стубу није почињена значајна штета.⁶¹²

Радионица за „оправку аутомобила“ која се налазила на углу Браничевске и Скерлићеве улице, нашла се на удару комуниста 13. августа. Како се одиграо напад сазнајемо из следећих редова извештаја квартовских власти: „Јутрос око 5.15 часова непознато је лице кроз отворену капију ушло у пуно двориште аутомобила и пришло приклопљеним вратима гараже, исто отворило и бацило једну флашицу са бензином у Немачки аутомобил В.Х. 109103 која је пала у отворени мотор али се бензин у аутомобилу није запалио нити је аутомобилу начињена, већа штета.“ Пожар је угасио шегрт Бошко Мајкић и жандармеријски поднадзорник Десимир Ћирковић, који је тог јутра имао задатак да чува радионицу. Надлежни органи су испред овог објекта пронашли две флашице бензина и утврдили да су оне издате од стране апотеке Уреда за осигурање радника у Београду.⁶¹³

Ни скојевци из београдског насеља Чукарица се нису одвајали од својих другова из осталих делова града. Ову групу водио је Владимир Дујић, а виша веза био је Драган Маузер, члан I рејонског комитета СКОЈ-а. Уобичајено место окупљања скојеваца из ове ћелије било је на пољани код школе „Матија Бан“. Прву саботажу извели су у ноћи између 13. и 14. августа када су пресекли један телефонско-телеграфски стуб на железничкој прузи Београд-Обреновац. У овој акцији учествовали су Владимир Дујић, Коста Петковић, Слободан Станикић, Бранко Блашковић, Живојин Недовић, Дуда Голубовић и Ћира Н. Револвере за обезбеђење обезбедио је Дујић, а тестере је Станикић „позајмио“ од свог оца. Стуб су пресекли Петковић и Станикић, док су остали вршили обезбеђење. Теретни воз, који је изненада наишао натерао их је у бекство и спречио да пресеку више стубова.

Челни људи КПЈ нису били задовољни интензитетом и карактером акција које су се изводиле у Београду током прве половине августа месеца, о чему сведочи депеша Алесандра Ранковића, упућена ЦК КПЈ 14. августа у којој се између осталог саопштава: „У Београду је настало неко затишје, акције су ситне и незначајне скоро их и нема. То је велика опасност и може се врло негативно

⁶¹² ИАБ, УГБ, СП, IV-44/A.

⁶¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII.

одразити после свих ових мера окупатора и њихових слуга“. У даљем тексту депеше Ранковић наводи да је, у вези са истим, већ послао једну поруку МК за Београд, али и да сматра да би било делотворније када би присуствовао једној од њихових седница.⁶¹⁴

Догађаји који су се одиграли у Београду, истог дана и дан након слања цитиране депеше, наводе нас на закључак да су Ранковићеве „поруке“ упућене Месном комитету давале резултате. Једно од предузећа које је било укључено у војну индустрију Немачке и њених савезника био је „Беометал“ које се налазило на адреси Булевар Краља Александра 403.⁶¹⁵ Реденици за авионску муницију за румунско ваздухопловство један је од производа који је силазио са трака овог погона. Задатак да онеспособи машине „Беометала“ добио је радник Валентин Чебоккл.⁶¹⁶ Овај комунистички илегалцац редовно је дошао на посао 13. августа, али није откуцао своју картицу како би заварео траг. Након завршетка смене напустио је објект око 6 часова и 26 минута „заборавивши“ један предмет о чему сведоче следећи редови полицијског ивештаја: „6.30 часова изјутра у одељењу за каљење челика овд. Предузећа „БЕОМЕТАЛ“ А.Д. у ул. Краља Александра бр. 403, подметнута је и експлодирала, са доста јаком детонацијом, једна паклена машина и причинила штету у износу од 5.000 динара“. Истрагу је водио Гестапо и утврдио да је темпирана бомба постављена у одељењу за каљење пећи на поду испод пећи за каљење. Резервоар пећи пробушен је на четири места, а експлозив бомбе није био довољно јак да проузрокује озбиљнију штету. Полиција је открила и идентитет Чебоккла, али нису успели да га пронађу.⁶¹⁷ Претресом његовог стана није ништа пронађено. Хапшени су и Чебоклови познаници, али истрага полиције у вези са догађајем није дала резултате.⁶¹⁸ Према послератним сећањима, ову акцију је организовао VI партијски рејон, којим је, у то време, руководио Душан

⁶¹⁴ АЈ, ЦК КПЈ, 1941/36.

⁶¹⁵ ИАБ, БДС, рег. 5, Бен-Блу.

⁶¹⁶ Нисмо успели са сигурношћу да утврдимо да ли је Валентин Чебоккл наменски запослен у овој фабрици наменски како би изазвао саботажу али је индикативно да је први пут дошао на посао само девет дана пред постављање бомбе. ИАБ, БДС, Ц-53, Чебоккл Валентин.

⁶¹⁷ Исто.

⁶¹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

Грубач.⁶¹⁹ „Валтер“ је о резултатима саботаже у предузећу „Беометал“ известио „Дједа“ на следећи начин: „У Београду је уништено војно предузеће Беометал“.⁶²⁰

Дежурни полицијски службеник при VIII кварту 15. августа извештава старешину кварта о следећем: „Данас око 5.30 часова као дежурни извештен сам, да су два непозната лица покушала да запале радионицу за вулканизирање аутомобилских гума зв. „ВУЛКАН“, која је својина Вукелић Александра у Књегиње Зорке ул. бр. 95“. Када су надлежни органи изашли на место догађаја, констатовали су „да су два непозната лица и то један преко капије, а други кроз прозор од канцеларије бацили по једну флашицу са неком запаљивом течностју и по извршеном делу побегли“. Пожар је локализован брзом реакцијом бравара Боривоја Палића, „који станује у Књегиње Зорке ул. бр. 94“. Сведоци описују лица која су бацила флашицу као двадесетогодишњаке. У дворишту радионице, била је већа количина гума „које су од Немаца донешене на оправку“. Никаква штета није причињена, а сопственик радионице „Вулкан“ за овај случај није никога осумњичио, нити именовано, јер је његово особље „поверљиво и марљиво“.⁶²¹

Полицијски референт УГБ-а при пожарној команди, Одељењу кривичне полиције, 16. августа је упутио акт у коме између осталог наводи „да се дана 15-VIII-т.г. око 9.ч. појавио пожар у сени које је било смештено у камарама на земљишту бив. марвене болнице Дунавске Дивиз. Области, на Бањици“. Приликом овог пожара уништено је „око 2.000 кгр. сена и око 2.548 кгр. сламе у вредности од 5.544,80 динара“. Надлежни органи установили су да је пожар настао „намерно тако што је запаљена једна камара сена“. Немачки војник, који се нашао у близини, изјавио је да је видео „једног младића око 22 године у радничком комбинезону како у време избијања пожара стоји код сена“.⁶²² Ову акцију извели су Радован Симић, Радосав Савић, Бранко Ђурковић и Драгутин Атанацковић, чланови актива СКОЈ-а на територији VI рејона.⁶²³ Истог дана, непознато лице је покушало да запали шталу немачке коморе у Цветковој улици

⁶¹⁹ ИАБ, МГ-143, сећање Анке Кумануди.

⁶²⁰ АЈ, ЦК КПЈ-КИ, 1941/2.

⁶²¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

⁶²² ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XI.

⁶²³ ИАБ, УГБ, СП, IV-196/88.

бр. 6 „бацивши флашицу са запаљеним бензином и крпама“. Пожар није „проузрокован, нападач није ухваћен“.⁶²⁴

Учинком скојеваца са Чукарице од 13. августа Маузер није био задовољан и наредио им је три дана касније да на истом месту понове акцију. Какви су били резултати сазнајемо из извештаја кварталских власти:

„Дана 16 тек. месеца око 18.30 на километру 6.790 железничке пруге Београд-Обреновац у атару општине Жарковачке покушано је пресецање једног телефонско-телеграфског стуба. На делу овога покушаја, ухваћени су Петковић Коста, металостругар из Београда Чукарица, стар 18 година, и Станкић Слободан механички ученик из Београда-Чукарица, стар 19 година“.

Органи кварталских власти су код њих пронашли две тестере и једна кљешта. Специјална полиција је покренула опсежну акцију на Чукарици и из ове групе ухапсила још шесторо људи, а наставила да трага за још неколицином.⁶²⁵ Након започињања истрафе „Ново време“ је 20. августа известило Београђане о догађају чланком „Ухваћени комунисти који су секли телефонске жице“ наглашавајући да су ухапшени „познати комунистички бандити са којима ће се поступити по закону“.⁶²⁶

Без обзира на поступке и претње окупатора КПЈ наставила је истим интензитетом да изводи акције. Гаража у Браничевској бр. 4 поново се нашла на удару нападача. Чиновници VII кварта су 22. августа утврдили: „Данас око 9.30 часова пре подне, непознато лице покушало је да запали гаражу у Браничевској улици број 4, бацивши флашицу са бензином на аутомобил, али до паљевине није дошло“. Стражар Славко Трнинић је чуо разбијање флаше и приметио непознато лице како трчи Скерлићевом улицом. Трнинић је кренуо у потеру, пуцао, али није успео да ухвати младића. Исти стражар је нападача описао као седамнаестогодишњака у „грао оделу“.⁶²⁷

Директор Прогрес задруге, Карл Ковендл, паркирао је своје возило 26. августа у Мачванској улици, испред зграде бр. 11. Око 14.20 непозната лица покушала су да запале овај аутомобил бацајући иза задњег точка „флашицу беле боје величине

⁶²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

⁶²⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-172.

⁶²⁶ *Ново Време*, 20. август 1941, 3.

⁶²⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

250 грама са неком запаљивом течношћу“. И поред експлозије аутомобил није претрпео оштећења, јер је пожар одмах угашен. Нападаци су побегли Граничарском улицом. Очевици их описују „као младиће од 20 година од којих је један био обучен у браон одело, а други у грао и имао је на себи црне наочаре“. ⁶²⁸

Београдски трговац Ђорђе Вељковић пријавио је органима IV кварта да су две непознате девојке, 29. августа око 14 часова, покушале да упале његов аутомобил марке „Форд“ испред куће у Венизелисовој бр. 28. Како су одмах примећене, нису успеле да изврше акцију и биле су приморане да побегну Смедеревском улицом. Вељковић је дао органима следећи опис нападача: „Једна од њих била је обучена у тебет сукњу и белу блузу, блонд косе тршаве, средњег раста, друга у шарену хаљину и нешто већег раста од прве“. ⁶²⁹

Члан МК КПЈ за Београд, Душан Грубач, наредио је комунистима са територије VI партијског рејона да запале столарску радионицу у власништву Јозефа Мојзеша смештену у Новој улици бб. ⁶³⁰ Паљење је извршено 31. августа око 16 часова. Извршеним увиђајем надлежних органа, утврђено је да је пожар изведен на следећи начин:

„Прво је у радионицу ушла једна девојка и тражила Милоша Ђоковића, бив. радника исте радионице. Када је извештена да ту Ђоковић не ради јер му је посао отказан, она је изашла, а после 2 до 3 минута у радионицу су упала 3 човека наоружани револверима, а са собом су носили једну кантицу са бензином. Уперили су револвер на Којчића (Душан Којчић радник радионице, примедба: Р.Р.) и запретили му да ће га убити ако се куда макне. Затим је један поливао бензином по радњи на 5 места, а други је шибицом упаљивао поливена места“.

Када се пламен појавио, нападачи су побегли у правцу Градске болнице. Радник који се затекао у радионици успео је да локализује пожар, тако да није дошло до материјалне штете. Пред истражним органима, изјавио је да су му нападачи рекли „да они хоће да упале, јер се у њој израђују ствари за немачку војску“. Сведоци су нападача описали на следећи начин: „девојка која је прва ушла у радњу, имала је 20 година, била је средњег раста, смеђе косе, у зеленом костиму, један мушкарац био је стар око 30 година, а други око 18 и био је као

⁶²⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

⁶²⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/IV.

⁶³⁰ ИАБ, МГ-143, сећање Анке Кумануди.

бравар јер је био замазан“.⁶³¹ Ову саботажу извршили су комунистички илегалци из VI рејона КПЈ са територије Звездаре, Цвијета Милошевић и Жика Јовановић.⁶³²

Колаборационисти су, од јуна 1941, под будним оком немачке полиције припремали изложбу, чији је званични назив био „Изложба рада масона, јевреја и комуниста“ познатијом као „Антимасонска изложба“. Основна порука изложбе требало је да пренесе да су „Јевреји апсолутно зло и српско зло“, који преко својих полуга плутократије и комуниста „изазивају светско крвопролиће да би успоставили своју владавину“.⁶³³ Да ова изложба није била по укусу свих Београђана, сведочи допис једног од твораца изложбе и шефа секције пропаганде др Лазара Прокића, у којем захтева од управника града да „додели два наоружана стражара на перманентну службу у просторије ових сервиса“ јер су два непозната лица 17. августа „покушала да провале у просторије ове установе у улици Узун Мирковој бр. 4 у чему су их спречили станари зграде.“⁶³⁴ Партијска организација, на чијем челу је био Михајло Пјевац, направила је план да у сарадњи са радником-молером, кандидатом за улазак у КПЈ, Владом Рајковићем, постави експлозив у просторије где је требало да се одржи изложба у улици Гарашаниновој бр. 8. Оно што је Рајковића чинило идеалним за обављање овог задатка јесте чињеница да је радио на припремама за изложбу па је познавао распоред просторија. Само извршење ове саботаже требало је да изведе Рајковић, а Пјевац и Александар Павловић Караш имали су задатак да штите одступницу. Именовани су приступили извршењу акције 31. августа увече. Према сведочењу Анке Кумануди, Рајковић се уплашио и опирао да уђе, што је покренуло расправу, алармирало оближњег стражара, који је запуцао, ранио Рајковића и приморао извршиоце да побегну.⁶³⁵

⁶³¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁶³² Према сведочењу Томе Расулића било је наређено да овај задатак изврше два неименована радника али се нису појавили на заказаном састанку. Након чега су се Милошевићева и Јовановић добровољно пријавили. ИАБ, МГ-143, сећање Анке Кумануди; Расулић, *Хроника*, 162.

⁶³³ Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941–1942“, у: *Историја 20. века*, Београд, 1/2003, 93, 102.

⁶³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/II.

⁶³⁵ Рањеног Рајковића превела је Цвијета Милошевић у стану Драгутина и Љубомира Ленарда, који се налазио у Улици војводе Бране бр. 8. Полиција је сазнала за то и, у ноћи између 4. и 5. септембра 1941, провалила у стан и ухапсила браћу Ленард, Милошевићеву и Марију Пајић. Можда најактивнији комунистички илегалци споведени су у логор на Бањици, где су и окончали своје животе. Драгутин Ленард, Милошевићева и Пајићева стрељани су 16. септембра, а Љубомир

Прва саботажа у септембру регистрована је од стране службеника VI кварта, у чијем извештају од 3. септембра се наводи да су „око 5.30 часова непозната лица убацили бомбу у магацин бензина Немачке војске у улици Кр. Александра бр. 87. Бомба је експлозијом оштетила врата и бурад и проузроковала паљевину“. Чувар куће позвао је немачке војнике из студентског дома и чувара магацина, који су помогли да се пожар одмах угаси. На лицу места, од стране истражних органа, пронађени су делови бомбе. Магацин је раније чувала полицијска стража, али је она укинута од стране немачких власти.⁶³⁶

Квартовске власти известиле су Специјалну полицију, 5. септембра, да је Ђерић Властимир, шофер код помоћника министра финансија др Милана Хорватовског, пријавио VII кварту следеће: „Данас око 14,30 часова непозната лица, за време док је ручао у кући, полила су бензином блатобран аутомобила I број 38 који је стајао пред кућом и запалила, те потом побегла, док је он сам пожар угасио“. Сведок, Љубинка Милутиновић, изјавила је надлежним органима да је „приметила два младића у добу око 20 година како беже Крајнском улицом у правцу Цељске улице и како блатобран гори“.⁶³⁷

На захтев немачке фелдјандармерије, органи Одељења специјалне полиције изашли су 22. септембра 1941. на увиђај поводом пожара који је избио око 22 часа у вулканизерској радњи у власништву Николе Вукелића. Увиђај је показао да је пожар букнуо након што је запаљена канта бензина и стављена међу гуме, које су биле у власништву Вукелића. Начињена штета није позната. Сумња је бачена на Ивана Живковића, радника запосленог у овој вулканизерској радњи, са станом у улици Француској 45, који се следећег дана није појавио на послу. Полиција је сумњала и на Бранка Праљка, који је тај дан дошао да тражи посао. Овај радник појавио се и сутрадан када је ухапшен. Како је Праљак имао алиби, полиција га је пустила. Претресом стана Живковића ништа сумњиво није нађено.⁶³⁸

За првих десет дана у новембру ухапшено је 74, 19. новембра 12, 20. новембра 56, између 23. и 28. новембра 48 комуниста и лица која су била сумњива. У

Ленард обешен је у дворишту логора 22. септембра 1941: ИАБ, МГ-143, сећање Анке Кумануди; ИАБ, УГБ, СП, IV-32/7; *Logor*, I, 76, 98, 92.

⁶³⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁶³⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII.

⁶³⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-45/5.

периоду од 6. до 15. децембра ухапшено је 202 лица под истом сумњом.⁶³⁹ Овакав талас репресије онемогућио је извођење саботажа и захтевао промену облика борбе. У јануару 1942. постојала је иницијатива да се поново покрену акције оваквог карактера. Полиција је 23. јануара у стану комунистичког илегалца Марка Стојановића пронашла „свежњеве фитиља са капислама за монтирање на експлозив, као и мању количину барута, пушчане и револверске муниције“. Даљом истрагом утврђено је да је постојао план групе на чијем челу је био Стојановић да изврше напад на немачке магацине на Дунаву у којима се чува експлозив. Ово је била само почетна акција и преостали експлозив требало је искористити за „минирање важних објеката“.⁶⁴⁰

2. 2. 3. Операције спашавања ухапшених илегалца

Органи полиције успевали су током окупације да ухапсе велики број руководећих кадрова КПЈ. Припадници овог покрета отпора могли су на више начина да покушају да помогну својим ухапшеним саборцима. Најтежи, али и најсврсиходније било је организовање бекства. За успешно остваривање оваквих акција било је неопходно оставарити низ предуслова као што су: опсежно планирање, проналажење сарадника унутар установе, координисано наступање током саме акције, руту повлачења, поуздан смештај и канал за извлачење из града.

Радник на железници, Аркадије Маријановић, добио је 29. јула задатак да у својству тумача иде са једним немачким војником у Банатски Петровац и помогне му да, за потребе окупатора, у Лајковцу набави „масти, кобасица, сланину“. Стигли су у Београд око осам часова и кренули према Панчевачком мосту. У Улици кнеза Павла код Очне клинике били су сведоци једног бизарног догађаја. О чему је реч сазнајемо из следећих речи Маријановића:

„У моменту када смо пролазили поред Очне Болнице приметио сам да су из дворишта болнице истрчала четворо петоро цивилних лица и почели пуцати из револвера на пролазнике од којих су њих троје, четворо је било обучено у цивилно одело док је један био само у гаћама и кошуљи. У једном моменту

⁶³⁹ *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, 295.

⁶⁴⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV–234.

учинило ми се да је неки лудак изашао пошто сам једног од њих видео да је само у гаћама и кошуљи“.⁶⁴¹

Како бисмо сазнали ко су ови људи и зашто овако рано ујутру буде Београђане пуцњевима, а да поједини нису ни пристojно одевени морамо се вратити на дешавања од неколико дана пре него што се одиграо овај догађај. Композитор и члан КПЈ Војислав Вучковић, предао је на везу Александру Леки Ранковићу, секретару ПК КПЈ за Србију и члану ЦК КПЈ, извесног Немањића, техничара београдске радио станице што је навело сâм врх КПЈ на идеју да би „била веома крупна, озбиљна и корисна акција ако би се београдска радио станица дигла у ваздух“.⁶⁴²

Гестапо је преко свог агента Милутина Шпарталџа сазнао за ову акцију и 26. јула ухапсио Немањића. Агенти Гестапоа покушали су да ухвате и другог осумњиченог, Вељка Кнежевића, али је он приликом бекства скочио са четвртог спрата и погинуо.⁶⁴³ На ислеђењу је Немањић рекао на ком месту и у које време има заказан састанак са вишом везом, али ближе податке о особи са којом се већ налазио није могао да каже, јер их ни сам није знао.

Човек са којим је Немањић требало да се састане 27. јула у 10 часова у улици Јужни булевар био је Ранковић. После састанка са Владимиром Дедијером и Ивом Лолом Рибаром, Ранковић се, како сам наводи, „спокојно“ упутио на заказани састанак. Ево како је Марко (конспиративно име Александра Ранковића) описао шта се одиграло тог дана у Јужном булевару:

„Приликом преласка улице Јужни Булевар, на месту где је и са једне и са друге стране био наслаган неки камен, ја сам тог човека и још једног у цивилу (други човек био је Милутин Шпарталџа: примедба Р.Р.) приметио у једном дворишту. Када је пружио руку према мени, у истом моменту и са једне и са друге стране камењара, искочило је десетак дотле прикривених гестаповаца. Дошло је до неког гушања и мени је испао револвер, пошто ме је предходно неко ударио револвером у око. И тако сам ухваћен“.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/1.

⁶⁴² АЈ, ф. 516/6, МГ-1652/6, сећање Александра Ранковића.

⁶⁴³ Божовић, *Београд под комесарском*, 241.

⁶⁴⁴ описа који је пружио Ранковића у складу је са интерпретацијом овог догађаја Стојан Воденичарског који је био власник кафане „Миленковић“ у којој су се сакрили службеници

Гестаповци су Ранковића спровели у седиште Ајнзац-команде Београд, која се налазила у Улици краља Милана. По извршеном претресу, код њега је пронађен проглас ЦК КПЈ са исправком Јосипа Броза, један летак МК КПЈ за Београд (материјали које је тек требало послати у штампу), личне белешке и лажна лична карта са његовом сликом, на име Момчило Перишић. Према послератном сведочењу Ранковић је тврдио да се на саслушању није показао кооперативним и да су га због тога „све јаче и јаче“ тукли.⁶⁴⁵ После једног ударца пендреком у главу он је изгубио свест, што је приморало агенте да прекину ислеђење и да га пренесу у Очну болницу у Видинској улици. У књизи болесника, Ранковић је био уписан као Момчило Перишић, што нам говори да Гестапо није успео да сазна његов прави идентитет и да још увек по овом питању није консултовао агенте IV одсека Одељења специјалне полиције.⁶⁴⁶

Прве информације о Ранковићевом хапшењу комунисти су добили од Лазара Колишевског, члана КПЈ, који је видео како Ранковића воде гестаповци. Да је Ранковић премештен у притвореничко одељење Очне болнице, обавестиле су Митра Митровић и Вера Врбалова, чланови КПЈ, болеснице истог одељења ове болнице. Направљен је план да се 29. јула између седам и осам часова, у тренутку када има најмање стражара у болници, изврши препад и покуша да се избави Ранковић.⁶⁴⁷

На који начин је овај план спроведен у дело сазнајемо из следећег извештаја колаборационистичких органа, у коме се наводи:

„На дан 29. јула тек. год. око 9 часова петоро наоружаних непознатих комуниста ушла су у двориште притвореничког одељења Опште државне болнице у Улици Ђорђа Вашингтона и пред улазом у Болницу убили стражара жанд. наредника Јовановић Аранђела, и извели из Болнице два притвореника. Бежећи преко Болничког дворишта, на улици Кнеза Павла сусрели су једног Немачког

Гестапо-а и истрчали да изврше хапшење. АЈ, ф. 516/6, МГ-1652/6, сећање Александра Ранковића; А. Ј, ф. 516/6, МГ-2247.

⁶⁴⁵ Немогуће је потврдити ове наводе Ранковића, а главни разлог томе је што досије који је Гестапо водио о њему, под бројем Р-272, није пронађен.

⁶⁴⁶ У једном од послератних елабората које је писао за службу безбедности Бећаревић је изнео тезу да намерно није открио Ранковићев идентитет Немцима јер се на лажној личној карти налазио потпис Каличанина који не само да је био његов колега већ и „земљак“, што треба узети са резервом. ИАБ-истражни предмет Божидара Бећаревића, саслушање сведока др Милорада Павловића; ИАБ, БИА, ф. 1, п. 2, Божидар Бећаревић.

⁶⁴⁷ Спасенија Бабовић, „Из првих дана Народноослободилачке борбе у Београду“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд 1961, 45–55.

војника (овај војник био је сапутник железничара Маријановића: примедба Р.Р.), који је покушао да заустави нападаче, али су ови убили и овог војника и успели да прођу кроз ходник зграде бр. 53 у исту улицу и да изађу у Дринчићеву улицу, одакле су се изгубили у непознатом правцу“.

Након бекства Ранковић је одведен безбедно у кућу у Кумодрашкој улици. У овој акцији је према подацима из реферата Божидара Бећаревића од 26. јула 1943. учествовало укупно 32 припадника комунистичког покрета отпора.⁶⁴⁸ Према послератним сећањима учесника Душан Грубач је ликвидирао жандарма Јовановића, немачког војника убио је Милић Ракић. У акцији спасавања рањени су Ракић и Божа Радојевић. Осим Ранковића, збрку која је настала у болници искористио је и успео да побегне Миладин Ивановић, такође комуниста.⁶⁴⁹

Колаборационистичке власти су решиле да искористе сахрану жандарма Јовановића у пропагандне сврхе. „Ново време“ од 30. јула, обавештава све грађане Београда да је „тужан и немио догађај потресао сва срца Београђана и читаве Србије. Вршећи своју дужност, савесно и поштено као што и доликује свесном и поштеном Србину, погинуо је јуче пре подне жандармеријски наредник Аранђел Јовановић“. Испод истог чланка објављена је и наредба управника града, према којој је сахрана требало да се изврши о трошку државе, а предивиђено је да у њој учествује и „60 људи под шлемовима и са официрима на челу“. Наредбу Јовановић завршава речима: „Позивам све органе да у вршењу своје дужности увек имају пред очима пример свога друга наредника Аранђела Јовановића“.⁶⁵⁰ У пар следећих бројева новинари „Новог времена“ бавили су се овом тематиком. У броју од 31. јула, објављена је репортажа са погребња Јовановића. Сахрани су присуствовали, поред родбине, представници немачке оружане силе, али и бројни комесари предвођени Миланом Аћимовићем. После опела, кренула је поворка улицама Београда и зауставила се на Теразијама, где је „подигнута говорничка трибина“. Први је за говорницу стао Јовановић и између осталог рекао: „Српски народ од искона витешки и расистички васпитан, са гнушањем и презиром одбија

⁶⁴⁸ АС, БИА, ф. 19, к.12.

⁶⁴⁹ Потребно је, на овом месту истаћи, да је примарна грађа која говори о овом догађају фрагментарна, што нас је приморало да, за покушај историографске реконструкције случаја спасавања и хапшења Ранковића, у највећој мери користимо литературу и мемоарску грађу: Исто; Божовић, *Београд под комесарском 1941. године*, 240–258; *Београд у рату и револуцији*, 165–169; У Историјском архиву Београда похрањена су бројна сећања у којима се говори о овој акцији.

⁶⁵⁰ *Ново Време*, 30. јул 1941, 3.

од себе методе импортиране од туђинске клике, бољшевичких безбожника.“ Након управника града, у име грађана Београда, говорио је Милован Ђ. Поповић, а у име националних радника Сима Ловрић. Оба говорника су, такође, осудили ово дело и „рад јеврејско-комунистичке интернационале“. ⁶⁵¹ Број од 1. августа, доноси чланак са насловом „Први одговор“ у коме се, између осталог, наводи да је сахрани присуствовао велики број грађана. За аутора текста овај гест Београђана је, поред исказивања саучешћа породици, представљао и „огорчен протест против терористичких дела извесног броја безумника“. ⁶⁵² Јовановић је, по окончању рата, пред иследницима Одељења за заштиту народа (ОЗНА) изјавио да се, говорима ове врсте, настојало да се активирају „масае у борби против комуниста, односно спречавању саботажа“. ⁶⁵³ Док су колаборационисти и комунисти ратовали саопштењима, окупатор је по овом питању реаговао у свом маниру. „Обнова“ од 31. јула, обавештава да је „Војни Заповедник у Србији разрезо граду Београду контри-буцију од десет милиона динара, због терористичких дела која су последњих дана извршена. Ова свота употребиће се за борбу против комунистичког вршљања“. ⁶⁵⁴

Ново спашавање ухапшених илегалаца одиграло се крајем августа када је група жена, затворених у притвореничком одељењу Опште државне болнице испланирала и извела бекство. Затворенице су пришле стражарима Момчилу Динићу и Михајлу Рајановићу и успеле да их убеди да им помогну. ⁶⁵⁵ Бекство је споља организовао Груја Лазовић, брат Вере Лазовић, једне од затвореница. Договор је био да стражари помогну у бекству, а за узврат да им комунисти обезбеде лажна документа и одведу их у шуму „где је данас место правим Србима и свима поштеним људима“. Првобитно је бекство било заказано за 27. август, када је требало да, именовани стражари, воде Лазовићеву и остале притворенице на преглед рендгеном, али је преглед одложен. Командир страже у болници наредио је 28. августа Динићу и још једном стражару да спроведу Веру Лазовић, Веру Врбалову, Слободанку Ђорђевић и Стевана Динчића на снимање у „ренгенолошко одељење“. Истог дана и Рајановић добија сличан задатак –

⁶⁵¹ *Ново Време*, 31. јул 1941, 3.

⁶⁵² *Ново Време*, 1. август 1941, 3.

⁶⁵³ ВА, Нда, к. 1, ф. 7, бр. 19.

⁶⁵⁴ *Обнова*, 31. јул 1941, 1.

⁶⁵⁵ Митра Митровић, *Ратно путовање*, Београд: Београдски графички завод, 1962, 38–69.

требало је да одведе Митру Митровић и Наталију Хацић на „ушно одељење“. Уместо на прегледу, Митра Митровић, Наталија Хацић и Вера Врбалова, нашле су се на слободи. Са њима су по договору отишли и стражари. Гестапо и Специјална полиција интензивно су трагали за организаторима ове акције. Успели су да им уђу у траг 16. и 17. септембра. Приведено је 14 лица, а међу њима били су и Лазовић, Рајновић и Динић. Сва тројица спроведени су у логор на Бањици и стрељани.⁶⁵⁶

У октобру 1941. ухапшена је, у Крагујевцу, Иванка Муачевић Николиш, курир МК за Београд. Од стране Гестапоа, именована је упућена у логор на Бањици 12. новембра, одакле је због трудноће премештена у војну болницу 28. децембра. Месни комитет је донео одлуку да се организује њено бекство. Из војне болнице премештена је пред сам порођај 20. јануара 1942. године „услед помањкања стручног особља и других потреба“ без знања Одељења специјалне полиције у слабије чувано гинеколошко одељење Опште болнице. Организација отмице поверена Стевану Јовичићу, члану МК, који је држао на вези партијску јединицу на чијој територији се налазила је болница. КПЈ је имала и један актив у самој болници који је у једном периоду држала Муачевићева, а преко кога је сакупљан новац за НОФ и набављан санитетски материјал. Чланови болничког актива, доктори Тодор Бороцки, Олга Дедијер, Нада Петровић, Катарина Марјановић и Анђелко Анђелковић, били су задужени да помогну отмицу изнутра. План је био да тројица илегалаца уђу у болницу, изведу затвореницу и помогну јој да са дететом уђе у камион, док остали штите одступницу. Задатак медицинског особља био је следећи: Анђелковић је требало да стоји на улазној капији и да сигнализира возачу да ли је улаз у болницу слободан, Марјановићева је требало да, у случају неке опасности на самом одељењу, изађе напоље и о томе извести Лазићеву, која је требало да стоји испред зграде и да сигнализира Анђелковићу да није слободан пролаз. Петровићева је требало да стоји пред болничком собом ухапшене и да знак да је улаз у собу слободан. Задатак да буде у соби и приреми Муачевићеву за бекство, имала је Дедијерова. Поред именованих, у непосредном извршењу ове акције учествовали су: Иван Ленардић, Војислав Поповић, Карло Лукач, Милић

⁶⁵⁶ ИАБ, БДС, В-386; *Logor*, I, 130, 131.

Мартиновић, Сава Милић, Бранко Булат, Рајко Вићентијевић, Бранко Секулић и Никола Стринек.

Муачевићева се породила 21. јануара, чиме се стекао главни предуслов за извршење акције. Одлучено је да се отмица изврши у недељу, 25. јануара, у време када је дозвољена посета болесницима. Око 16 часова, тројица илегалца улазе на гинеколошко одељење, док су остали стајали наоружани око болнице. Како се даље одвијала акција, сведочи полицијски извештај:

„Једног момента три наоружана човека пришла су стражару (пришли Стевану Ђурићу стражарском приправнику, примедба Р.Р.), овоме одузели пушку извадили револвере уперивши цеви овоме у слепоочницу са наређењем да дигне руке у вис и да ћути. Исто тако наредили су и свом особљу болнице које се ту затекло да ћути и да сваки остане на месту где се затекао. Један од тројице нападача упао је у собу где је лежала Иванка и упитао: 'Ко је овде Иванка?' Када се ова јавила он ју је одмах позвао да пође са њим што је ова и учинила одневши и дете са собом. Двојица од нападача су отишла са именованом низ степенице, а трећи је са упереним револвером на стражара и службенике болнице као и остале, чекао док су се они први удаљили, а затим и он из зграде побегао“.

Муачевићева је ушла у камион који је према свему судећи возио професионални возач Лука Простран. Након бекства смештена је у један стан у Цвијићевој улици. Полиција је блокирала цео квартал у коме се налазила болница, али безуспешно, нико није ухваћен. Након спашавања Специјална полиција спровела је опсежну истрагу, о чијем току ће бити више речи у једном од наредних потпоглавља.

2. 2. 4. Неоружани отпор

Организација бројних штрајкова, митинга и позивање на бојкот различитих иницијатива државних структура облици су неоружаног отпора које је КПЈ користила масовно у Београду још у међуратном периоду. У овом делу рада настојаћемо да реконструишемо на који начин је комунистички покрет отпора искуство акумулирано у овом периоду покушао да примени током окупације.

Прва акција оваквог карактера био је покушај саботаже уписа ученика у београдске средње школе 1941/42. Покушавано је да се утиче на кандидате тезом да се „кроз данашњу школу и кроз наставу која се сада предаје, врши фашизирање“ омладине.⁶⁵⁷ Изузев прекида у раду школа који су долазили као резултат ванредних околности као што је недостатак огревног материјала нисмо успели да региструјемо друге мотиве који су „празнили клупе“. У јануару 1942. као последица великог снега и недостатак радне снаге Управник града Драги Јовановић наредио је и да се ученици укључе у рашчишћавање. Илегалци који су водили организације по београдским школама добили су директиву да покушају да саботирају овај посао. Било је неопходно обајснити омадинцима да „се сувише сурово поступа“ са њима када морају „по цичи зими недовољно одевени да чисте снег“.⁶⁵⁸ Сугерисано је да ђаци игноришу позиве својих професора и да се не појављују на заказана места где је требало да чисте снег. Ова акција имала је поразне резултате јер су према сведочењу једног од функционера средњошколског покрета, Миодрага Никитовића, школске власти „изашле у сусрет болеснима и слабо одевеним ученицима, тако даје по београдским улицама чистило снег до 2.000 омладинаца“.⁶⁵⁹ Идентичне циљеве и резултате имала је и акција саботирања предавања која је за овај део популације Београда приређивана и одржавана у средњим школама и задужбини Илије Милосављевића Коларца. Према сведочењу Николе Настића, скојевца који је спроводио ову директиву у IV мушкој гимназији, његови школски другови нису се одазивала на овај позив јер су „морали да полажу испите за прво полугодиште, те су се бојали ако се не одазову овој наредби, да ће бити удаљени са испита“.⁶⁶⁰ Још једна од активности коју је КПЈ покушала преко скојевске организације да саботира било је пољопривредно обрађивање земљишта школских дворишта и претварање у баште коме је окупациона власт прибегла услед хроничног недостатка хране у Београду. Нисмо успели да пронађемо податке да је комунистички покрет отпора успео да поремети ову ваншколску активност ђака и професора.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/22.

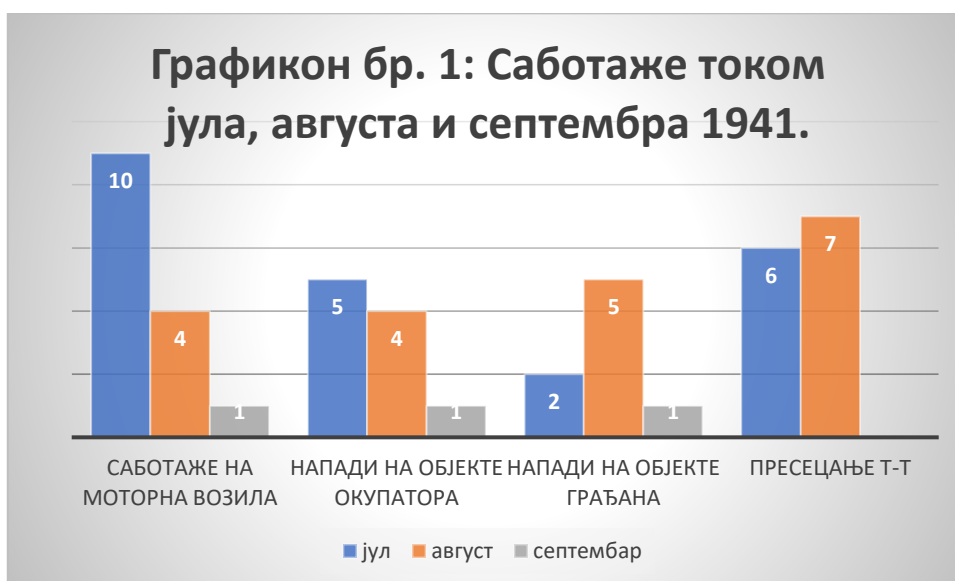
⁶⁵⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/22.

⁶⁵⁹ Исто.

⁶⁶⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/15

⁶⁶¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/12.

*



Према подацима из извештаја колаборационистичких и окупаторских органа, приказаних Графиконом бр. 1, видимо да је београдска организација у јулу извела 22 саботаже, од чега девет акција паљења моторних возила, пет напада на објекте окупатора, два напада на објекте грађана и шест пресецања телекомуникационих линија. У августу је изведено 20 саботажа, од чега четири напада на моторна возила, четири напада на објекте окупатора, пет напада на непокретну имовину грађана и седам пресецања телекомуникационих линија. Током септембра регистровани смо по једну саботажу на моторна возила, објекте окупатора и грађана. О ефикасности комунистичких илегалца у Београду сведочи податак у

Графикону бр. 2 од 53% успешно изведених саботажа. Пример који најбоље сведочи о неефикасности београдских комуниста у овом периоду, јесу покушаји паљења и онеспособљавања моторних возила. Од 14 акција оваквог карактера, ни једна није резултирала паљењем возила у потпуности, пет пута регистрована је мања материјална, а остале акције нису проузроковале штету. Сам метод, којим су се комунисти користили приликом паљења возила, довео је до оваквих резултата. Најбржи начин да се пожар прошири и захвати читаво моторно возило био је да ватра прво продре до резервоара за гориво. Београдски комунисти нису користили овај метод, они су пољивали спољне делове возила бензином и палили. Како је већина акција извођена по дану, увек би се нашао власник аутомобила или случајни пролазник који би брзо угасио пожар. Бацање шиљака на пут само је тренутно онеспособљавало возило и начињена штета оваквим акцијама била је занемарљива. Комунистички активисти су се показали успешним у пресецању телекомуникационих линија: од 13 акција оваквог карактера, 10 је било успешно, али и њихов ефекат био је само тренутан, јер су теренске екипе истог дана поново успостављале везу. Највећу материјалну штету окупатору и колаборационистима правиле су акције саботажа на њиховим објектима и добрима. Укупно је изведено 10 акција ове врсте. Најуспешнија је била паљење гараже „Форд“ у Гробљанској улици, која је у потпуности уништена. Остале акције нису нанеле већу штету. Извршено је и седам напада на имовину приватних лица, који су своје услуге пружали и окупатору од чега је један проузроковао штету од 100.000 динара. У осталим акцијама причињена је мања материјална или никаква штета. У две акције напада на објекте окупатора и обичних грађана, коришћене су и темпиране бомбе што је показатељ да су међу београдским комунистима постојали људи који су знали да праве и рукују овако софистицираном врстом наоружања.

С обзиром да број оваквих акција није био већи, можемо закључити да их је било мало и да нису имали довољно материјала. Заштитне мере окупатора и недостатак адекватних људских и материјалних ресурса били су непремостива препрека која је резултирала углавном избором „лакших мета“. Склони смо да закључимо да оваква стратегији није ни била пројектована да уништи живу силу, технику и друге ресурсе окупатора, већ да направи атмосферу која би подигла психозу страха у непријатељским редовима и подстакла неутралне грађане да се

укључе у борбу коју води комунистички покрет отпора. Успешним извођењем акција спасавања комунистичка организација у Београду показала је да је у одређеним периодима имала капацитете за извођење овако комплексних акција. Позиви на бојкотовање разних иницијатива окупационе управе доживели су дебакл и овакав резултат може да нам буде један од параметара у којој мери је КПЈ имала утицај на обично грађанство и у којој мери је исто било спремно да ризикује и одазове се позивима овакве врсте.

2. 3. НА НИШАНУ: ИЗВОЂЕЊЕ АТЕНТАТА НА ПРИПАДНИКЕ ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ, КОЛАБОРАЦИОНИСТЕ И САРАДНИКЕ ПОЛИЦИЈЕ

Комунистички покрет отпора је у међуратном периоду на следећи начин вредновао атентате као облик отпора: 1) терористичка активност појединца може створити вештачку револуционарну ситуацију и „пробу-дити активност маса“; 2) појединац одговара реакцији у име целе класе: „хероизам“ појединца замењује „хероизам“ маса; 3) убиства челника режима могу уздрмати и сам режим“.⁶⁶² Било је очекивано да ће чланови организације која се угледала на искуство большевика и која је у међуратном периоду организовала и изводила атентате посегнути за „револверима“.

Почетком јула 1941. од стране загребачке партијске организације убијен је полицијски службеник Људевит Тиљак, а у истом периоду скојевци из овог града ликвидирали су доушника Јована Бингела. Скојевац Александар Војиновић је у августу извршио напад бомбом на групу немачких војника у Нишу. Истим методама служили су се и илегалци у Сплиту који су у септембру бацили бомбу и ранили три италијанска војника. И током 1942. на у окупираним југословенским градовима извођени су атентати смањеним интензитетом у односу на 1941. Драстичан пад акција ове врсте бележимо од 1943. све до окончања Другог светског рата. Службеници домаће управе, доушници полиције, доминантне су мете југословенских комуниста у свим градовима. Окупациони војници нису се у великом броју налазили на нишану, а нисмо успели да региструјемо ни један

⁶⁶² Коста Николић, *Большевизација Комунистичке партије Југославије 1921–1929. Историјске последице*, Београд: Институт за савремену историју, 1994, 139–141.

успешан атентат на водеће људе окупационог система. Окупатор је као и у другим деловима Европе на оружане нападе југословенских комуниста одговорио спровођењем репресивне политике чије је основно начело колективна одговорност и вршио стрељање заточеника различитих логора.⁶⁶³

2. 3. 1. Оружани напади у јулу и августу 1941.

Први регистровани атентат комунистички илегалци извели су у јулу на лице чије пун идентитет нисмо успели да сазнамо. Лимар Сава Кнежевић обавештен је у овом месецу од свог цимера, „више везе“ и идеолошког и политичког истомишљеника Бранка Мишковића Блихера да имају да изврше „једну саботажу“. Каквог карактера је била ова акција Кнежевић је могао да претпостави када је Мишковић у улици Димитрија Туцовића од извесног Боже Петровића преузео револвер. Наоружани су отишли у београдско насеље Пашино брдо где су се састали са Војом Црњанским. Шта се даље одиграло сазнајемо из следећих речи Кнежевића:

„Како сам казао отишли смо на Пашино Брдо и тамо сачекали пред станом неко лице које се зове, Аврам док му презиме не знам. Овај Црњански Воја је ово лице показао Мишковићу и он је у њега опалио два метка и затим смо се растали бегајући сваки својим правцем, док је ово лице остало на улици“.⁶⁶⁴

Топлота на београдском асфалту у августу није била једини проблем за поједине високе дужноснике колаборационистичке управе. На нишану комунистичких илегалца 5. августа нашао се Светозар Вујковић, управник логора на Бањици. Ова организација је своје мишљење о лику и делу управника логора исказивала у разним прогласима, а у једном од њих каже се: „Сами немачки окупатори осећају се сувише слаби да би одржали своју окупаторску владавину и пљачкали српски народ, зато су нашли домаће слуге, убице и целате у лицу Аћимовића, Драгог Јовановића, Љотића, полициских шкорпија: Вујковића,

⁶⁶³ Vukčević, *Borbe i otpori*, 113- 130.

⁶⁶⁴. Недуго након овог атентата Кнежевић је отишао у један од партизанских одреда. Након слом устанак вратио се у родно село Бунић, где се крио шест месеци. По повратку у Београд ухапшен је у мају 1942 и након истраге одведен у логор на Бањици. Из овог логора одведен је на стрељане у децембру исте године. Личност атентатора Бранка Мишковића анализираћемо детаљније у наставку рада. ИАБ, УГБ, СП, IV-18/7; *Logor*, I, 400.

Космајца...⁶⁶⁵ Само извршење атентата поверено је групи илегалаца на чијем челу је био Радомир Марковић Гембеш.⁶⁶⁶ Који је за ову акцију ангажовао раднике и омладинце који су се, и у предратном периоду истицали храброшћу, учествујући у разним демонстрацијама и штрајковима.⁶⁶⁷ У овој групи били су: Михајло Францези, Драгослав Башић, Александар Вићентијевић и Милан Посавац. Већина њих била је активна у комунистичком покрету и пре рата, а поред идеологије делили су и страст према спорту у спортском друштву „Јадран“.⁶⁶⁸ Логистичку подршку пружио је члан скојевског актива на Дедињу, Живота Јанковић, који је живео у близини Вујковићеве куће.⁶⁶⁹ План је био да се управник логора сачека код Шарене Туприје на Авалском друму. Ово место је било погодно, јер се у близини налази кривина на путу, тако да је мотоцикл у коме је путовао Вујковић морао да смањи гас на том месту.⁶⁷⁰

Мотоцикл је кренуо тог јутра својом устаљеном рутом од Вујковићеве куће до логора на Бањици. Око седам часова возило се појавило код Шарене Туприје (ова локација се налази изнад данашњег стадиона Црвене Звезде „Рајко Митић“), где су га чекали атентатори. Први је бомбу бацио Францези, али прерано, затим је покушао да пуца Башић, али му се метак заглавио у цеви. За разлику од њихових

⁶⁶⁵ *Зборник*, I, 1, 24.

⁶⁶⁶ Радомир Марковић звани Гембеш (надимак добио јер је увек био спреман за акцију) рођен је 24. фебруара 1923. године у Београду. У раном детињству остао је без оца и живео у тешким условима са мајком и братом. По занимању је био браварски мајстор, радио у фабрикама „Рогожарски“, „Змај“, „Нестор“ итд. Према послератним сећањима, у КПЈ га је укључио рођени брат, који је преминуо од последица рањавања задобијених у демонстрацијама. Пријатељи и познаници га описују као физички снажног, немирног, бучног и веселог младића, а као један од Марковићевих „порока“ наводе љубав према слаткишима, те да је целокупну плату знао да потроши у посластичарници. Био је члан управе спортског друштва „Јадран“, које је, већином, окупуљало металце и кројаче. У предратном периоду учествовао је у многим демонстрацијама и физички се обрачунавао са штрајкбрејкерима због чега је хапшен и био добро познат полицији. По нападу Немачке на СССР, постао је командир „десетине“. Службеници Одељења специјалне полиције препознали су га, у јулу 1941, на улици и ухапсили. Успео је да побегне жандарму који га је спроводио у Општу болницу и од тада се скривао у кући свог друга и идеолошког истомишљеника Петра Громика. Средином августа 1941. одлази у Посавски одред. Погинуо је у октобру 1941. на Кадињачи. Једна од улица у београдском насељу Јајинци и данас носи назив по овом београдском илегалцу: ИАБ, Збирка досијеа револуционара радничког покрета и Народноослободилачког покрета у Београду (даље: К.) 217; ИАБ, УГБ, СП, IV-35/68; *Револуционарни ликови Београда*, уредник Гојко Лађевић, Београд 1972, 141-159; Никола Стојановић и други, *Улице и тргови Београда*, 2, Н-Ш, Београд: Библиотека града Београда, 2004, 664.

⁶⁶⁷ Марјановић, *Београд*, 133.

⁶⁶⁸ ИАБ, К. 217.

⁶⁶⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-110/4.

⁶⁷⁰ ИАБ, МГ- 273, сећање Милана Посавца; Тома Расулић, *Врели брегови: Ратна збивања на Вождовцу у Београду од 1941. до 1944*, Београд: Народни универзитет „Светозар Марковић“, 1969, 118.

сабораца Гембеш и Вићентијевић су успели да запуцају и погоде Вујковића.⁶⁷¹ Аtentатори су угледали Вујковићево непомично тело како виси из мотоцикла и мислећи да је подлегао ранама, напустили су лице места. Показало се да је ова претпоставка погрешна и да је страдао возач, а Вујковић је био само рањен. Полиција је извршила увиђај на месту атентата, а сутрадан је спроведена блокада око станице Вождовац у којој је ухапшено 21 лице, али међу њима атентатори нису пронађени.⁶⁷² Ране које је задобио овом приликом Вујковић је већ кроз непуних месец дана успео да „наплати“ добивши од управника града унапређење.⁶⁷³

Како смо истакли КПЈ је настојала да привуче у своје редове што већи број људи, што је захтевало да агитација буде дужност сваког активисте. Агитовање по предузећима, фабрикама, на улици, свуда, у сваком тренутку и међу свим слојевима грађанства било је опасно у условима окупираног града, јер нису сви били заинтересовани да се укључе у народноослободилачку борбу. Једна од Београђанки чијим ушима није пријао овакав разговор била је Милка Вукелић, радница у фабрици штофа „Влада Илић“ на Карабурми. Присутствовала је на неколико састанака комунистичких активиста и увидела да се ту разговара о „чисто комунистичкој акцији“.⁶⁷⁴ Своје искуство поделила је са пријатељем немачком војнику од кога је добила савет да све пријави надлежним органима. Вукелићева је саслушана у просторијама Одељења специјалне полиције 1. августа 1941.⁶⁷⁵ Тренутни став комуниста о овој врсти сарадње са непријатељем могао се прочитати на зидовима београдских зграда у облику пароле „СМРТ ИЗДАЈНИЦИМА“. Након сазнања да је Вукелићева саслушана у полицији донета је одлука да се на њу изврши атентат. За организатора атентата одабран је њен колега Бора Јовановић који је ангажовао Сретена Бошковића и Војислава Ацића, такође раднике штофаре „Влада Илић“. На дан атентата Јовановић им је поделио оружје и објаснио како се њиме рукује. План је био да је, у време када би се

⁶⁷¹ Исто; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/6.

⁶⁷² ИАБ, УГБ, СП, IV-44.

⁶⁷³ АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (даље: ДК), ф. 99, ф.бр. 2201–2300.

⁶⁷⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-34, 2.

⁶⁷⁵ Исто.

враћала са посла, сачекају мету у улици где станује.⁶⁷⁶ Око 15 часова 6. августа, појавила се Вукелићева у Улици бана Лагиње. Атенатори су је пустили да прође, да би јој потом пришли са леђа. Први је пришао Јовановић, а шта се даље одиграло сазнајемо из речи Бошковића:

„Стој Ј...и одмах је упитао зашто је издајица, не сећам се тачно шта је све рекао. Одмах је за овим испалио на њу један метак стојећи испред ње из непосредне близине можда од једног метра. За њим је пуцао Воја, који је се налазио на два до три метра испред Милке, па сам пуцао и ја такође са даљине од три метра отприлике. Ја сам је погодио у руку, јер сам видео да је тргла руку када сам ја пуцао. Сви смо испалили само по један метак на Милку и одмах утекли Улицом Бана Лагиње. Одатле смо прешли околним улицама и утекли на Звездару. Отуда сам ја дошао својој кући око пола шест, а тако су и остали учинили“.⁶⁷⁷

На лице места изашли су кварталски органи и амбулантна кола. Рањена Вукелићева је превезена у Општу државну болницу, повреде су били тешке природе, али су лекари успели да се изборе за њен живот. Полиција је још на лицу места успела да је саслуша, али је на питање ко је напао изјавила „да су то њени другови и да им она имена неће казати“. Ову изјаву променила је у болници и саопштила полицијским службеницима да јој идентитети атентатора нису познати.⁶⁷⁸ За разлику од Вукелићеве која није открила своје колеге, атентатори као да су се трудили да буду откривени. Хвалили су се осталим члановима ћелије у фабрици, да су они пуцали на Вукелићеву, а Јовановић је чак доносио револвер у фабрику и показивао га осталим радницима.⁶⁷⁹ Све ово је представљало најгрубље кршење партијске дисциплине.⁶⁸⁰

Кафеџија Раде Понорац позвао је свог комшију Живојина Животу Јовановића, агента, запосленог у Одељењу кривичне полиције, да дође да похвата „неке

⁶⁷⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-12, 2.

⁶⁷⁷ Исто.

⁶⁷⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-34, 3, 6.

⁶⁷⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-56.

⁶⁸⁰ Оваква неозбиљност скупо ће коштати Јовановића, Бошковића и Ацовића. Органи IV одсека направили су, у јануару 1942, провалу у фабрици „Влада Илић“ у којој је ухапшена већина чланова и симпатизера КПЈ, радника ове фабрике. На ислеђењу, поједини ухапшени означили су Јовановића, Бошковића и Ацовића као људе који су пуцали у Вукелићеву. Полиција их је ухапсила и после салушања спровела у логор на Бањици одакле су изведени и стрељани: ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-30; *Logor*, I, 301, 313, 315.

лопове који су износили из стана у Горњичевској бр. 3 неке ствари“.⁶⁸¹ Јовановић се упутио на место догађаја, али у Горничевској никога није затекао. Од станара зграде добио је информације у ком правцу је сумњиво лице отишло. Код фабрике „Микрон“ сустигао Јулишку Салај, по занимању текстилну радницу, секретара једне од партијских ћелија на V рејону и привео је у жандармеријску станицу. У повратку је спазио једног младића за кога је посумњао да хоће да побегне од њега и кренуо да га ухапси. Младић се опирао, али је савладан уз помоћ случајног пролазника. Ухапшен је Никола Берзановић, седамнаестогодишњак, члан актива СКОЈ-а у V рејону. Јовановић је закључио да је овај скојевац послат да спасе Салајеву.⁶⁸²

Оваква ревност на послу довешће у опасност Живојина Јовановића. Сазнавши идентитет полицијског службеника који је извршио хапшење њихових чланова, Комунистички покрет отпора наредио је извођење атентата. За егзекуторе одабрани су скојевци на територији V рејона: Душан Рајков, стар 20 година, Милан Бранковић, кројач, стар 18 година, Богдан Вукмировић, стар 19 година и Стеван Тодоровић, ђак. Оружје за ликвидацију набавио је Тодоровић, а чинило га је: пиштољ марке Маузер, калибра 6,35 и други калибра 7,65. Атентатори су чекали агента 13. августа око 12.30 часова у близини његовог стана у улици Господара Вучића код „Цветкове кафане“. Агент се и овај пут показао спретнији, препознавши Рајкова, кога је пре рата хапсио због растурања комунистичких летака, није му дозволио да запуца и одмах га је ухапсио. Остали су се разбежали у непознатом правцу.⁶⁸³

Први оружани напад на припаднике немачке окупационе силе регистрован је 15. августа. На овај дан, око три сата поподне, кретао се Доситејевом улицом наредник Лап. У тренутку када се приближио раскрсници, иза његових леђа пролетео је метак и забио се у зид. Окренувши се моментално и погледавши у правцу одакле је метак испаљен „опазио је на заходском прозору 3. спрата у

⁶⁸¹ Јовановић С. Живојин рођен је 25. децембра 1901. у селу Бољевци. Завршио је пет разреда основне, подофицирску и нижи течај полицијске школе. Полицијску каријеру започео је 7. јуна 1930, када је постављен за полицијског агента званичника III групе у Одсеку кривичне полиције при Одељењу опште полиције Управе града Београда. У децембру 1937. унапређен је у агента II класе и званичника II групе. По окупацији земље 1941, одазива се позиву Комесарске управе, којом се тражи, да се сви државни службеници врате на своје старе дужности: ИАБ, УГБ, Одељење полицијских агената (даље: ОПА), инвентарни (даље: инв.) број (даље: бр.) 20/J-23.

⁶⁸² Исто.

⁶⁸³ ИАБ, УГБ, СП, IV-153/1; Расулић, *Хроника*, 266, 267.

Доситејевој бр. 20 једну мушку фигуру, која када је приметила да је посматрана, повукла се са прозора и ишчезла“. Сачекавши појачање, наредник се упутио према стану, који му се учинио сумњивим. На куцање нико није одговарао, само се чуло лајање пса. Проваливши у стан, немачки војници су у њему затекли Милорада Покрајца.⁶⁸⁴ Како је негирао да је пуцао, Немци су претресли стан, али нису нашли ништа компромитујуће. Осумњичени је приведен у зграду Фелдјандармерије. На ислеђењу Покрајца је, у почетку, негирао да је било шта имао са овим нападом. Након „пооштреног“ ислеђења променио је исказ и признао да је пуцао. Даљом истрагом надлежни органи су утврдили да је био део ћелије СКОЈ-а, заједно са Димитријем Павићевићем, студентом и вођом групе, Стеваном Бабићем и Јованом Тодоровићем, ученицима. Немачка полиција је ухапсила целу групу и у претресима њихових станова пронашла два револвера. У логор су упућени Павићевић, Бабић и Тодоровић, а Покрајца је као што смо навели у претходном делу рада убијен и обешен на Теразијама.⁶⁸⁵

С обзиром на бруталност и ефикасност IV одсека у сузбијању комунистичке делатности, било је само питање дана када ће комунисти почети са атентатима на службенике овог одсека. Први на мети нашао се Живота Јеремић.⁶⁸⁶ Атентат је поверен партијској ћелији кројачких радника, на челу са Тошом Патлићанковићем. За организатора је изабран Миљић Миљеновић, који је ангажовао Јована Јанковића, кројачког радника, члана ћелије од 1940. и Анђелка Цреварара, студента, такође члана од августа 1941. О нивоу темељности у припремању акције, сведоче следеће речи Јанковића: „14. августа тек. године око 18 часова нашао ме на Славији Милић и рекао да се сутра у 6 часова и 15 минута састанемо код парка код Каленић Гувна, одакле ћемо отићи на место где треба

⁶⁸⁴ Милорад Покрајца рођен је 8. јануара 1923. у Колентивцима, Хрватска. Из овог места заједно са родитељима, по занимању трговцима, преселио се у Винковце, где је завршио основну школу и шест разреда гимназије. По окупацији, оца су му ухапсиле усташе, а он бежи у Београд. Прва адреса у Београду била му је Ламартинова бр. 21, где је кратко време живео у стану пријатељице своје мајке. По доласку мајке у Београд, изнајмљују стан у Доситејевој улици, где је и ухапшен: ИАБ, УГБ, СП, IV–3/28.

⁶⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV–169/9.

⁶⁸⁶ Живота Јеремић рођен је 28. јануара 1908. у селу Крњеву. Због свог физичког изгледа, у предратном периоду у комунистичким круговима, био је познат по надимку „Живи леш“. Завршио је основну школу и нижи течај полицијске школе. У државну службу ступа 1931. у IV одсек Одељења опште полиције Управе града Београда. За свој предратни рад, одликован је Сребрном медаљом за грађанске заслуге. Други светски рат затиче га на истом радном месту у звању полицијског агента II класе: ИАБ, УГБ, ОПА, инв бр. 19/J–14.

пратити извесног полицијског агента кога треба убити због тога, што хапси наше другове“.⁶⁸⁷

Тачно по договору састали су се сутрадан где их је Милић обавестио да ће им показати прстом агента кога треба ликвидирати и поделио оружје. План акције био је да убиство изврши Цревар, а Јанковић и Милић штите одступницу. Са места састанка кренули су у Улицу краља Александра, где су код пијаце Смедеревски ћерам угледали мету. Почели су да прате Јеремића са циљем да пронађу место „где ће бити могуће извршити убиство“. У ходу Милић мења план и наређује Јанковићу да убије агента. Ово наређење Јанковић одбија немогавши да се отме свом утиску да „тај човек није онако страшан и убилачког карактера каквим га је представио Милић“, што их је вратило на првобитни план. Док су се они договарали, Јеремић је посумњао још код Смедеревског ћерма и попут њих чекао погодан моменат. У једном тренутку Јеремић се окреће са пиштољем у руци и према опису агента одиграла се следећа ситуација:

„Када сам пришао са револвером у руци дотле мени непознатом човеку тражио исправе, он је извадио револвер (револвер је извадио Јован Јанковић: примедба Р.Р.) из десног џепа који је већ држао у руци и уперио у мене у намери да ме убије, а како сам ја био бржи и предусретљивији ја сам на исто опалио један метак у правцу левог рамена који није потрефио у лице већ му је прошао поред левог увета и образа. На моје пуцање из пиштоља исти се надао у бегство, где сам се ја упутио за њим са пиштољом у руци и тако трчећи за њим испалио још три метка у вис да би алармирао грађанство које би га ухватило“.⁶⁸⁸

Развила се права потера по београдским улицама. Потери су успели да умакну Милић и Цревар, док је Јанковић бежећи срео жандармеријског поднаредника Радивоја Живковића, који га зауставља ударцем столице по глави. Хапсећи

⁶⁸⁷ Јован Јанковић рођен је 25. марта 1920. године у Доњој Морачи, Црна Гора. После основне школе изучио је кројачки занат и као кројач радио у Колашину, Подгорици и Никшићу. У Београд долази 1939. и запошљава се у једној кројачкој радњи у Кнез Михаиловој улици. Исте године постао је и члан синдиката Савеза кројачких радника. Секретар овог савеза, Тоша Патлићанковић, укључује га у комунистички покрет и Јанковић постаје члан једне ћелије кројача. Живан Ердељан, један од комунистичких илегалца, који је познавао Јанковића, у својим сећањима описао га је као лепог младића, бујне косе, мондена, који је био одан КПЈ упркос чињеници да није био довољно теоретски изграђен: ИАБ, УГБ, СП, IV-156/74, 2; ИАБ, МГ-363, сећање Живана Ердељана; Божовић, *Београд под комесарском*, 292.

⁶⁸⁸ ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 19/Ј 14, 8.

Јанковића, неко је од пролазника Живковића ударио у леђа, али он је ипак успео да га савлада и приведе.⁶⁸⁹

Само четири дана после вешања на Теразијама, извршен је нови оружани напад на припаднике немачке оружане силе. Одељење специјалне полиције добило је од стране квартовских власти извештај из кога сазнајемо да су „дана 21 августа о. г. око 19 часова у улици Неготинској, а са празног плаца-ливаде који се налази преко пута бивше циглане Неимар, испалила два непозната лица 3 револверска метка на једног немачког војника, који се возио бициклом из улице Краља Александра Неготинском у правцу Војислава Илића“. Војник је одмах скочио у заклон и није погођен. Нападаци су се дали у бекство „преко празног плаца Брањском и улицом Војводе Бабунског у улици Краља Александра где су се умешали у остале пролазнике“. Чувши пуцањ, на место догађаја стигао је позорник, Јован Ковачевић и „дао се у потеру за нападачима, али им није могао ући у траг“. Дежурни чиновник кварта који је вршио увиђај добио је информације од сведока Боривоја Филиповића, да су младићи који су пуцали имали око 20 до 25 година.⁶⁹⁰ Место увиђаја је блокирано од стране службеника Гестапоа-а и Фелдјадармерије и контролисани су сви пролазници. Колатерална штета овог атентата био је Бранко Алексић који је у блокади ухапшен јер није имао неопходне исправе, што ће га коштати одласка у логор на Сајмишту и Дахау.⁶⁹¹

Београдски комунисти су истовремено, пружајући оружани отпор, слали људство, сакупљали санитарски материјал и оружје за партизанске одреде, који су деловали у околини Београда. Службеници IV одсека Одељења специјалне полиције открили су 22. августа једну групу која је слала оружје за Посавски и Космајски одред. На њеном челу налазио се Херцег Ђуро, члан КПЈ, који је ухваћен од стране агената, али је успео да побегне из притвора V кварта. Откривено је и складиште ове групе, смештено у Херцеговој радњи у Улици краља Александра бр. 398. Да је комунистима било тешко да прихвате овај губитак, сведочи и део извештаја од 22. августа, каплара Николе Цветковића, задуженог да чува Херцегову радњу: „У 20.30 часова неко непознато лице, а вероватно Херцег Ђура који је истог дана побегао из притвора V кварта У.Г.Б.

⁶⁸⁹ Исто.

⁶⁹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII.

⁶⁹¹ АЈ, Д. К, ф. 110, к. 380, ф. бр. 380-18.

опалио је на мене 5 метака из пушке са супротне стране из кукуруза“.⁶⁹² Каплар је остао незлеђен, јер је одмах, при првом испалењем метку, „легао у јарак“ и почео да пуца на нападача. Убрзо је Цветковић добио појачање – на место догађаја дошла су још три жандарма. После кратке размене ватре, нападач је „користећи се мраком и високим кукурузом побегао у непознатом правцу“. Органи жандармерије и окупаторских власти су блокирали цео крај.⁶⁹³

Тих дана у Београду било је посебно опасно за оне немачке војнике који су користили бицикл као превозно средство. Органи VII кварта известили су Одељење специјалне полиције 27. августа да је:

„На дан 26 ов. месеца, око 21. часа, дошао у овај квартал г. Александар, који је запослен као чиновник код Команде V абшнита и саопштио, да је пре неколико минута, на углу улица Милешевске и Војводе Протића, неко непознато лице испалило револверски метак у правцу једног немачког војника који је пролазио на бициклу улицом Војводе Протића. Са немачким војницима које је Александар довео као и жандармима овог кварта извршено је блокирање једног дела зграде у близини којих се чуо пуцањ, али нико није пронађен који би био сумњив да је ово дело учинио нити је ко од грађана могао потврдити да ли је пуцано нити на кога и где је пуцано“.

Истрагу је додатно отежала чињеница да војник, на кога је извршен напад, није био присутан када су пристигли колаборационистички органи „па је тако овај случај остао потпуно неразјашњен“.⁶⁹⁴

Из следећег дела писма Хелмута С, авијатичара, сазнајемо на који начин су атентати и друге акције београдских комуниста утицале на поједине немачке војнике:

„Погледи мрки и изазивачки. То није чудно, јер смо их страшно удесили бомбардовањем. Али већ два месеца овде праште револвери и горе наши камиони. Не знам шта хоће ти њихови фанатични дечаки када пале новине и гараже, или

⁶⁹² ИАБ, УГБ, СП, IV–153.

⁶⁹³ Херцег Ђуро побегао је у Ваљевски одред и придружио се I колубарској чети. У чети је био све до јуна 1942. када се вратио у Београд. У Београду није дуго био на слободи, препознат је на улици и ухапшен 16. јуна 1942. На ислеђењу је Херцег признао да је члан КПЈ и да је учествовао у одређеним саботажама и сакупљању оружја, али о нападу на каплара Цветковића нема ни речи. Херцег је упућен на Бањицу, одакле је изведен и стрељан 25. децембра 1942: ИАБ, УГБ, СП, IV–153/1; *Logor*, I, 445.

⁶⁹⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV–44/VII.

када врше атентате на фелдфебеле. Очајничка лудост. Али то није тако просто. Синоћ сам имао вечеру. Сви се жале да се непријатно осећају у овом граду. Једва чекам да поново полетимо, па макар и на Исток. Имам такав осећај када увече излазим из аутомобила као да ће ми сваког часа неки груби Балканац сручити метак у главу. (Како би то била глупа смрт. Погинути од куршума неког фанатичног националисте!). Драги Гинтер ти си стари ратник, али тако нешто ниси доживео. Непокојство кида полако живце. Постаје сувише врело у овом топлом граду на Југу Европе“.⁶⁹⁵

Комунисти су по други пут покушали да ликвидирају агента Животу Јовановића. О детаљима ове акције сазнајемо више из следећег извештаја Жандармерије од 29. августа 1941. сазнајемо: „У Улици Господара Вучића у Београду, комунисти су сачекали полицијског агента Жику Јовановића, оца шесторо деце и мецима из револвера тешко га ранили у трбух и ноге. Ово су учинили из освете, јер је агент Јовановић неколико дана пре, ухватио једног живог комунистичког атентатора као и познату комунисткињу Јулишку Салај, једну од најглавнијих комунистичких фактора“.⁶⁹⁶ Према послератним сећањима овај атентат извршили су Слободан Томић и Душан Витас.⁶⁹⁷ Случај овог агента један је од примера да атентати могу бити ефикасно средство у борби против полиције. Од последица рањавања Јовановић се опорављао осам месеци, после чега је напустио службу.⁶⁹⁸

2. 3.2. Атентати као главни облик отпора

Као и у другим деловима окупиране Србије и у Београду су комунисти били под жестокиим ударом окупационих и колаборационистичких органа. Извођење акција широког карактера постало је немогуће. На састанку Месног комитета, одржаном средином септембра у Виноградској улици, једна од тачки дневног реда

⁶⁹⁵ Нагласили бисмо да нисмо успели да дођемо до оригинала наведеног писма и да је цитирани део преузет из „Београдских Новина“: *Београдске Новине*, 25. јун 1954, 3.

⁶⁹⁶ ВА, Нда, к.52, ф.1, д.4, 46.

⁶⁹⁷ Расулић, *Врели*, 176.

⁶⁹⁸ ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 20/Ј– 23.

била је и обустављање свих акција против окупатора.⁶⁹⁹ Хапшења комуниста достигла су врхунац крајем септембра и почетком октобра када су припадници Одељења специјалне полиције, у провали, похапсили два члана ПК КПЈ за Србију, све чланове МК КПЈ за Београд и скоро све чланове МК СКОЈ-а за Београд (хапшење је избегао само Марко Никезић).⁷⁰⁰ О стању у комунистичким редовима, сазнајемо више из речи Јована Марјановића: „Наиме, било је оно вешање на Теразијама, затим стрељање на Бањици, затварање у логоре, у људе се увукао страх, а партија је постала опрезнија за те акције. Заправо требало је да се воде такве акције где је било стопроцентно сигурно, да извођачи неће бити ухваћени“.⁷⁰¹

Целокупан рад око организовања борбе против окупатора, стављен је под контролу МК КПЈ за Београд (после пада овог форума под контролу Окружног комитета). Престаје се са стихијским начином извођења саботажа: без одобрења виших форума београдски илегалци нису смели да покрену ниједну акцију.⁷⁰² Модел борбе против окупатора пронађен је у извођењу атентата. Месни комитет КПЈ за Београд наредио је да се:

„прикупе подаци о кретању важних политичких људи и полицијских службеника, ради одређивања начина на који ће се ови људи ликвидирати, како не би и даље чинили препреке развоју комунистичког покрета. Наравно, ово се имало извршити атентатима на те људе, а међу њима нашли су се: министар Аћимовић, управник Јовановић, чиновници Бећаревић, Штерић, Вујковић, Космајац, Грујичић, Пајевић, Јеремић и др“.⁷⁰³

⁶⁹⁹ Овом састанку су присуствовали: Милош Матијевић Мрша, Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Давид Пајић, Душан Грубач, Саво Стјепић и Лука Шунка, секретар МК СКОЈ-а за Београд: ИАБ, УГБ, СП, 182.

⁷⁰⁰ Ђурђевић Чедомир, „Комунистичка партија Југославије–организатор и носилац НОП-а у Београду 1941–1944“, у: *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, уредник Гојко Лађевић, Београд: Историјски архив Београда, 1971, 24.

⁷⁰¹ Јован Марјановић рођен је 10. априла 1922. у Београду где је завршио основну школу и већи део гимназије (због комунистичке делатности искључен из школе, па је био приморан да дипломира у Руми). По избијању Другог светског рата приступа Народноослободилачком покрету и током рата обавља низ војних и цивилних дужности. Начелник Историјског одељења ЦК КПЈ, Директор архива ФНРЈ, руководилац одељења Института друштвених наука, само су део функција које је Марјановић обављао у послератном периоду. Аутор је многобројних историографских радова на тему Другог светског рата у Југославији. Преминуо је 1980. године у Београду: ИАБ, МГ–520, сећање Јована Марјановића, 18; *Енциклопедија српске историографије*, пр. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997, 482–483.

⁷⁰² ИАБ, Легат Благоја Нешковића (даље: ЛБН), кутија 15 (даље: к. 15).

⁷⁰³ ИАБ, УГБ, СП, IV–156.

Сви рејонски активи добијају директиву да формирају ударне групе. Замишљено је да се ове јединице састоје од два до четири члана, са задатком да врше ликвидације и разоружавају немачке и колаборационистичке војнике. Директива којом се наређује ликвидација, обично је долазила од МК КПЈ или неког другог вишег форума.⁷⁰⁴ Навели смо да је КПЈ у предратном периоду тражила, од свих чланова, строгу конспиративност у раду. Ни чланови ударних група нису били изузети од примене ових правила. Детаљи у вези са извођењем акције били су доступни само онима који непосредно учествују у њеној организацији и спровођењу, а по извршењу било је строго забрањено да се преносе информације осталим члановима организације. Сама реализација поверавана је рејонском активу на чијој територији је требало да буде изведена ликвидација. У случају да тај рејон нема ударну групу, онда је извршење препуштано групи са територије неког другог рејона. Комунистичка партија Југославије је издала директиву свим активима да се прикупе адресе и прати кретање званичника окупационог и колаборационистичког режима. Ови задаци су, осим комунистима, поверавани и симпатизерима.⁷⁰⁵ По прикупљеним информацијама створили би се услови за извођење акције. Сам напад је вршило од двоје до четворо људи, са претходно тачно утврђеним задацима. Обично је једно до два лица било задужено да пуца у мету, док су остали штитили одступницу. Постојали су и људи одређени да непосредно након спровођења плана, прођу местом догађаја и извеште о резултатима.⁷⁰⁶

Ударна група, коју су чинили скојевци Војислав Нановић, Момчило Митровић Моча, Мома Стефановић и Радован Ћосић, добила је наредбу од Марка Никезића да убије „неког немачког официра, по могућности есесовца“. Први пут су на

⁷⁰⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV–156/6.

⁷⁰⁵ Међу симпатизерима, који су били упуслени на обављању оваквих задатака, били су Ђорђе Никезић и Јован Жарковић, механичари, запослени у поштанској гаражи. По природи посла, ова двојица радника познавала су многе београдске писмоноше и поштаре, што је навело инжењера Петра Суботића, члана поштанског актива КПЈ, да им се обрати за помоћ. Суботић је преко Кнежевића и Жарковића сазнао адресе шесторице агената УГБ-а и предао их вишој вези. Ђорђе Никезић и Јован Жарковић ухапшени су од стране службеника IV одсека у јануару 1942. На саслушању су признали да су прикупљали адресе. Суботић је сазнао за њихово хапшење и побегао. Скривао се до маја 1943. када је и сам приведен од стране колаборационистичких органа. Никезић и Суботић одведени су са Бањице и стрељани, а о даљој судбини Жарковића нисмо могли да пронађемо податке: ИАБ, УГБ, СП, IV–10/17; АС, Збирка докумената Безбедносно информативне агенције (даље: БИА), I/20, Специјална полиција браничевског округа; *Logor*, I, 315, II, 86.

⁷⁰⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV–30.

извршење задатка изашли 2. септембра, али безуспешно. О разлозима због којих нису извршили наређено, Нановић је оставио следеће сведочанство: „Пренео сам друговима разговор са Марком (Нановић се исти дан састао са Никезићем да га обавести о резултатима акције, примедба Р.Р.) и отворено признао да јуче нисам пуцао из страха. Свима је некако лакнуло, откравили смо се и нашироко препричавали какву је ко трему осећао. Моча и Ћоса дотле нису никада пуцали из правог револвера“.⁷⁰⁷

Након критике од стране „револтираног“ Никезића, скојевци су одлучили да сутрадан нају нову мету и покушају да поправе утисак. Вести, које је овог пута Никезић добио, биле су „мало другачијег“ карактера, о чему говори следећи извештај кварталских власти: „Немачки војник, који је носио пошту из Војне команде, смештене у згради Основне школе 'Војислав Илић' убијен је 3. септембра у 8 часова. Према изјавама сведока, ово убиство извршила су два младића.“⁷⁰⁸ Органи су, у непосредној близини догађаја, пронашли, на дрвету, окачену цедуљу са именима осам комуниста, од којих су четворо стрељани у Београду.⁷⁰⁹ Одмах је блокиран цео квартал и приведено четрдесеторо људи, али безуспешно, атентатори нису пронађени.

Без обзира на ову чињеницу, окупатор је пресудио и како то преноси „Обнова“ од 3. септембра: „Данас пре подне је један немачки војник у Београду на сред улице убијен од једног комунистичког разбојника. За одмазду овог подлог убиства одмах је стрељано педесет комунистичких разбојника“.⁷¹⁰ „Пријавни уред хрватског домобранства“ известио је власти у Загребу о овом убиству у извештају од 8. септембра: „Нереди у Србији се настављају; сваког дана нова дјела саботаже, убијање њемачких војника насред улице у Београду“.⁷¹¹

Половином септембра на мети комунистичких илегалаца нашао се и Јакоб Вебер, фолксдојчер, који је као машиниста радио на рингишпилу постављеном у улици Димитрија Туцовића. Нападнут је 16. септембра око 19.30 часова. Према речима Вебера, напад је извршен на следећи начин: „Када сам хтео да пустим мотор и кренем рингишпил, један младић који је стајао са стране уперо је на

⁷⁰⁷ Нановић, „Активност средњошколске“, 124.

⁷⁰⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-44.

⁷⁰⁹ ВА, Нда, к.57, ф.1, д.53.

⁷¹⁰ *Обнова*, 3. септембар 1941, 1.

⁷¹¹ ВА, НДХ, к.213, ф.2-1, д.32.

мене аутоматски пиштољ и испалио прво један метак, који ме је погодио у леву руку, али ме није ранио већ је само прошао кроз кошуљу“. Код рингишпила у то време било је окупљено пуно људи, настала је паника, нападач је ово искористио, још два пута запуцао и побегао у правцу оближње фабрике „Моравија“. ⁷¹² Према послератном сећању Јована Марјановића, ово дело извршио је комуниста Јаков Живановић, а мотив је била сарадња Вебера са немачком полицијом. ⁷¹³

Једна од дужности рејонских органа власти била је да одржавају везе са „надзорницима кућа, кафецијама, келнерима, уличним продавцима, којима је дозвољен рад и другима подесним особама и преко ових прикупљају податаке о лицима која долазе у обзир као сумњива“. ⁷¹⁴ У кафани, у Господара Вучића број 218, покушан је атентат на кафецију Рада Понорца. ⁷¹⁵ Комунистичка партија Југославије је наредила да се Понорац ликвидира „зато што је цинкарош тј. што доставља комунисте полицији“ и зато што је након његове дојаве у августу агент Живота Јовановић ухапсио Јулишку Салај. ⁷¹⁶ Разрада плана акције поверена је Милану Чортану. ⁷¹⁷ Чортан је обезбедио два револвера и муницију. За извођење је ангажовао чланове КПЈ, Ђуру Мађерчића званог Крути и Милића Мартиновића. ⁷¹⁸ Договор је био да кафецију ликвидира Мађерчић, а да Милић чува стражу у оближњој улици.

Око шест часова ујутру, 21. септембра, у време када је Понорац чистио кафану, наишао је Мађерчић и затражио једну ракију. Понорац му је одговорио да „не може да добије ракију у невреме“, на шта је Мађерчић одмах извадио револвер.

⁷¹² ИАБ, УГБ, СП, IV-44.

⁷¹³ ИАБ; МГ-520, сећање Јована Марјановића.

⁷¹⁴ ВА, Нда, к.57, ф.1, д.53, 8.

⁷¹⁵ Раде Понорац рођен је 2. фебруара 1942. у Ужицу. Основну школу је завршио у родном граду, а гимназију у Београду. Поред угоститељства Понорац је од 20. августа 1941. Зарађивао новац и као повереник Специјалне полиције. У овом статусу остао је до 9. маја 1942. када је постављен за полицијског агента III класе. Као агент наставио је да ради на сузбијању делатности комунистичког покрета отпора. Рањен је у руку 16. фебруара 1943. приликом покушаја хапшења Мирка Томића члана ПК КПЈ за Србију. ВА, Нда, к. 73, ф. 1, д. 4; ИАБ, УГБ, СП, IV-35/61; ИАБ, УГБ, СП, IV-234/71-А.

⁷¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-156, 2.

⁷¹⁷ Исто.

⁷¹⁸ Милић Мартиновић рођен је 2. октобра 1917. године у Кртињи (општина Војнић). У међуратним периоду одслужио је војни рок као редов. Примљен је у КПЈ у августу или септембру 1941. Радио је на територији III рејона. Био је члан рејонског актива на територији III рејона. Од јесени 1941. Мартиновић постаје члан ударне групе и учествовао у три атентата. Последња акција коју су је извео била је атентат на Ђорђа Космајца поднадзорника УГБ, у марту 1942. После ове акције, ухапшен је и након истраге, упућени у логор на Бањици. Изведене је из логора на дан 11. августа 1942. и стрељани.: ИАБ, УГБ, СП, IV-156/32; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/34; ИАБ, МГ-222, сећање Павла Влаовића; ИАБ, УГБ, СП, IV-18/13; 137, 138, 224; *Logor*, I, 401;

Шта се даље догодило, није најјасније. Према изјави Понорца, он је атентатору избио метлом револвер и побегао, према верзији Мађерчића, пиштољ је заказао и није могао да опали. Обе верзије слажу се у чињеници да су нападачи побегли, а да је Понорац остао неповређен.⁷¹⁹

Неупоредиво мање среће имао је приликом сусрета са комунистичким илегалцима радник Светислав Поповић који се, према полицијским информацијама, нашао као мета зато што није хтео да се укључи у овај покрет отпора. Старешина IX кварта извештава: „На дан 22 овог месеца (септембра, примедба: Р.Р.) око 6 часова ујутру у улици Франша Депереа, у непосредној близини броја 66, рањен је револверским хицем, од стране непознатог нападача, Поповић Светислав, по занимању радник ложионице државних железница“. Овај радник погођен је у руку и у леву страну грудног коша. Нападачи нису пронађени.⁷²⁰

Бити службеник IV одсека Специјалне полиције, у другој половини септембра, било је посебно ризично.⁷²¹ Први на удару нашао се агент Тодор Марковић.⁷²² За ову акцију поново су ангажовани чланови средњошколске организације СКОЈ-а у том тренутку већ атентатори са искуством: Слободан Томић, Момчило Димитријевић, Војислав Нановић и Мома Стефановић. Одређено је да на агента пуцају Томић и Димитријевић, а остали да врше обезбеђење по оближњим улицама. Атентатори су дуго чекали, требало је да наступи полицијски час, што их је наводило на помисао да се разиђу, али у том моменту наишао је Марковић.⁷²³ Из извештаја кварталских органа упућеног Одељењу специјалне полиције, сазнајемо шта се даље одиграло:

„На дан 25 септембра 1941. око 19,30 часова Ваљевић Мирко, кафеџија из улице Војводе Степе бр. 247 телефоном је известио овај кварт да је испред његове радње у улици Војводе Степе бр. 247 тешко повређен из револвера Марковић

⁷¹⁹ ИАБ, УГБ, СП, 45/8, IV– 156.

⁷²⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV–44.

⁷²¹ Марковић А. Тодор рођен је 20. марта 1908. у Београду. Завршио је основну школу и течај полицијских агената. Примљен 20. маја 1931. у Одељење опште полиције IV одсека УГБ, од када се истиче у раду. Одликован је Сребрном медаљом Краљевског дома 1932, Сребрном медаљом за ревносну службу 1934. и Сребрном медаљом за грађанске заслуге 1936. Окупација га затиче на истом радном месту у звању полицијског агента II класе: ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 26, М–21.

⁷²² ИАБ, УГБ, СП, IV– 222.

⁷²³ Нановић, „Активност средњошколске“, 125.

Тоша полицијски агент Управе града Београда у моменту када је излазио из његове радње и пошао својој кући у истој улици бр. 249“.⁷²⁴

На лицу места идентификован је као потенцијални сарадник атентатора Љубиша Миљковић. Истрагом је утврђено да је се овај аутомеханичар само уплашио и да је почео да „трчи према Кумодражу вичући „беште убише човека“. Након саслушања и претреса Марковић је пуштен.⁷²⁵ И поред тешких повреда (погођен у леву половину грудног коша), агент је после операције преживео. У складу са уредбом владе Милана Недића на име повреда Марковић је добио 6.000 динара помоћи.⁷²⁶

Управник града Београда, Драги Јовановић, истог дана издао је наредбу у којој се, између осталог, каже: „У вези учесталих оружаних напада од стране комуниста на органе Управе града Београда и друге грађане, потребно је одмах предузети што ефикасније мере у циљу хватања комуниста и сузбијању њихових злочиначких дела“. Јовановић је наредио кварталским органима „да одмах образују потребан број патрола од по два жандарма, које ће само преко дана од пет до деветнаест часова обилазити неке рејоне“ и легитимисати и претресати сумњива лица.⁷²⁷

И крајем септембра нашли су се на удару Београђани за које КПП имала податке да су помагали полицији у хапшењу њених чланова. Старешина VII кварта поднео је следећи извештај Одељењу специјалне полиције:

„На дан 26 септембра о. г. око 18,40 часова на углу улица Петровградске и Војводе Драгомира, непознато лице сустигло је Лохнер Виктор, сина Андријиног, родом из Панчева, старог 30 година, дуборесца са станом улици Томаша Јежа бр. 13 и на њега испалио из непосредне близине два метка од којих је први промашио, а други Лохнера погодио у леву страну, те му пробио мантил, кратки капут и дебели папирни блок, у коме се зрно најзад задржало, док њега није озледило“.⁷²⁸

Овај дуборезац коме је папирни блок спасио живот описао је нападача као „високог, животног доба око 35 година, слабо грађеног“ и исказао сумњу да је био

⁷²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV– 222, 1.

⁷²⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV– 45/1.

⁷²⁶ ВА, Нда, к. 101, ф. 1, д. 5.

⁷²⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV–162, 10.

⁷²⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-245/20.

мета јер су „пре два и по месеца стрељана три радника, који су радили у истој радионици у којој ради и он, за које је утврђено да су комунисти, те је неко свакако држао да је и он имао неког удела у томе као Немац“.⁷²⁹

Следећи на удару нашао се агент Петар Симић.⁷³⁰ Организацију атентата спровела је Марија Рачки, члан МК СКОЈ-а за Београд. У акцији су учествовали Петар Лаушев, Слободан Томић, Душан Витас и Радован Симић Цига, сви чланови истог актива.⁷³¹ Витас је од раније познавао агента, па је добио задатак да га прати заједно са Лаушевим. На мету је требало да пуцају Лаушев и Томић, док им Витас и Симић штите одступницу. Марија Рачка обезбедила је четири револвера и поделила их атентаторима у свом стану.⁷³² Симић је шетао заједно са непознатом девојком улицом Мирјевски пут у правцу Тршћанске улице 27. септембра. Агент је са својом сапутницом пролазио око 18.30 поред дашчаре „Суворор“.⁷³³ Опис саме акције пружио је једна од учесника Радован Симић:

„Када смо били код Миријевског пута, пошли су за агентом Лаушев и Томић, а ја сам са Витасом застао да штитим одступницу, како ми је наредио Витас. Наређено ми да пуцам на људе који би напали прву двојицу приликом извршења задатка. Пошто је Симић пао, они почели да беже. Сви смо се разбегли у разним правцима, а уговорено место била је Аутокоманда. Ту је Витас узео два револвера и Томић два па су пошли ка Вождовцу, а ја и Лаушев свратисмо у посластичарницу“.⁷³⁴

⁷²⁹ Исто.

⁷³⁰ Петар С. Симић рођен је 17. јула 1909. у селу Лазац, Тамнавски срез. Од школске спреме имао је четири разреда гимназије и малу матуру. Окупација га затиче са осам година полицијске службе, женом, двоје деце и звањем полицијског агента III групе: ИАБ, УГБ, ОПА, инв бр. 36, Ц–7.

⁷³¹ Радован Симић рођен је 8. јуна 1924. године у селу Милошевцу, Јасенички срез. Из свог родног села дошао је у Београд 1925. где је завршио основну школу и пет разреда VII мушке гимназије. По окупацији Слободан Томић га уводи у скојевски актив у овој гимназији. Према сопственом признању, учествовао је у неколико саботажа и оружаних напада београдских илегалца и хапшен од стране Кривичне полиције због крађе празних флаша. У октобру 1941. био је компромитован због чега је од Марије Рачки добио наређење да иде у партизане. Није успео да ухвати везу у Младеновцу, те се овде склонио код стрица. Почетком 1942. године ухапшен је од стране четника Косте Пећанца и спроведен у УГБ. Идентификован је од стране немачког тумача и једног агента УГБ-а као лице које је учествовало у нападу на њих. По решењу УГБ-а од 13. фебруара 1942. „као опасан по јавни ред и мир“ упућен је у логор на Бањицу где је преминуо у логорској амбуланти 27. марта исте године: ИАБ, УГБ, СП, IV–3/27; *Logor*, I, 345.

⁷³² ИАБ, УГБ, СП, IV–3/27.

⁷³³ ИАБ, УГБ, СП, IV–44.

⁷³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV–3/27.

Иако рањен, Симић је покушавао да побегне, али успео је да пређе само сто метара до Улице краља Александра где је пао на земљу. Убрзо су га превезли у болницу немачки војници, који су се случајно нашли на лицу места. Шта се десило даље са Симићем, сазнајемо из чланка „Обнове“ од 29. септембра, у коме се између осталог саопштава: „У суботу је мучки убијен Петар Симић, агент Управе града. Комунистички бандити још нису засићени крвљу наших најбољих синова. Из дана у дан они траже нове жртве. Они не презају ни од најгорих криминалних аката – за славу јеврејско-большевичке Коминтерне.“⁷³⁵ На Симићевој сахрани су, поред породице, присуствовали представници окупатора и челни људи УГБ-а. Говор су одржали управник града и колеге, Радан Грујичић и Ђорђе Космајац.⁷³⁶

Прилику за „поправни“, Ђуро Мађерчић и Милић Мартиновић, добили су већ 1. октобра. Партија је наредила ликвидацију Велимира Даниловића, лекара и помоћника директора Санитетске општине града Београда. Поред својих професионалних дужности, Даниловић је био и политички активан у политичкој организацији „Збор“, што га је аутоматски стављало на „листу“ непријатеља комунистичког покрета.⁷³⁷ Организација атентата поверена је Милану Чортану. Информације о кретању Даниловића дао је његов сусед, скојевац Станислав Оцокољић.⁷³⁸ За извођење атентата Чортан је ангажовао ударну групу, чији су чланови били Мађерчић, Милић и Јован Радојчић. План је био да Даниловића сачекају испред његове ординације која се налазила у Новопазарској улици. На мету је требало да пуца Мађерчић, док су Радојчић и Милић имали задатак да штите одступницу, стојећи на углу улица Престолонаследника Петра и Новопазарске. Три револвера за акцију обезбедио је Чортан.⁷³⁹

⁷³⁵ *Зборник*, I, 2, 353.

⁷³⁶ *Ново Време*, 30. септембар 1941, 3.

⁷³⁷ Велимир Даниловић рођен је 4. априла 1900. у селу Рогљево, Тимочка крајина. Заврши је медицински факултет 19. новембра 1928. Као лекар опште праксе имао је приватну ординацију од 1930. до 1940. Био је активан члан Лекарске коморе Београд у Управном одбору и појединим комисијама. Упркос чињеници што је ово било стручно удружење није пропушта прилику да приликом заседања скупштине пропагира политичке и пре свега антикомунистичке погледе. Својевољно напушта Комору 1936. незадовољан изборном скупштином. Остаје непознаница када је приступио организацији ЗБОР али је још у предатном периоду био председник месног одбора Збора у Београду. У октобру 1940. заједно са преко 160 чланова Збора био је ухашен од стране органа УГБ. Од 15. јуна 1942. поново отвара приватну ординацију у Новопазарској 28: ИАБ, Лекарска комора Београд, 125/6; Стефановић, Збор, 86.

⁷³⁸ ИАБ, МГ-337, сећања Станислава Оцокољић.

⁷³⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-156.

Даниловић је 1. октобра, око 7.45 часова ујутру, излазио из зграде, а атентатори су били на својим местима. Пришао му је Мађерчић и из непосредне близине испалио у њега шест метака. Даниловић је рањен у руку, а један од залуталих метака погодио је у ногу случајну пролазницу, Мару Анђелковић. Ни атентатор није остао неповређен. Мађерчић је бежећи сусрео немачког војника, који је пуцао на њега и ранио га у лакат. На место догађаја убрзо су дошли надлежни органи и болничка кола. Даниловић и Анђелковићева су превијени и пуштени кући. Упркос рањавању Мађерчић је успео да побегне до Јужног булевара, одакле је позвао Чортана, који га је превио.⁷⁴⁰ Покушај атентата натерао је доктора Даниловића да размисли ко би у његовој близини могао да пружи податке атентаторима и није му дуго требало да „упери прстом“ на Оцокољића. Полиција је покренула истрагу, али је овај скојевац већ био у једном од партизанских одреда.⁷⁴¹

Почетак октобра донео је нови напад на агента Специјалне полиције. На мети нападача нашао се Милош Пајић „апсолвент правник и орган Управе града Београда“.⁷⁴² Организација и извођење атентата поверена је VII партијском рејону, на чијем челу се у то време налазио Петар Ристић. Кретање агента праћено је око пет дана, у намери да се сазна где станује, када долази кући и када одлази на посао.⁷⁴³ За извођење атентата одабрани су Мирослав Мирковић, Петар Громико и Димитрије Димитријевић. Ликвидација је изведена 1. октобра око 7 часова ујутру, када је Пајић кренуо из стана на посао. У Браничевској улици чекао га је Мирковић, а Димитријевић и Громико чували су одступницу. Агенту је са леђа пришао Мирковић и испалио у њега три метка.⁷⁴⁴ Након извршеног атентата побегли су „преко празног плаца Дубљанском улицом“, а један од атентатора као превозно средство искористио је „бицикл који је стајао пред једном кућом“ у овој улици. Током истраге полиција је констатовала да су извршиоци сигурно били хапшени с обзиром да Пајић „није радио на терену, нити специјалне послове, већ

⁷⁴⁰ Исто.

⁷⁴¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 119/7.

⁷⁴² Пајић В. Милош рођен је 4. октобра 1907. године у Врњачкој Бањи. Био је резервни пешадијски потпоручник. Решењем управника града Београда од 31. маја 1940. бива постављен за полицијског агента приправника, званичника III групе УГБ: ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 31, П- 8; ВА, Нда, к.52, ф.1, д.8.

⁷⁴³ ИАБ, МГ- 273, сећање Милана Посавца.

⁷⁴⁴ ИАБ, МГ- 273, сећање Петра Громика.

само узимао податке од ухапшених лица“.⁷⁴⁵ Убрзо су напустили место атентата, а „Ново Време“ је у известило грађане Београда: „У Браничевској улици на Савинцу убијен је јуче изјутра нешто после 7 часова Милош Пајић, агент приправник Управе града Београда, апсолвирани правник“. У даљем делу текста наводи се да је Пајић убијен „од стране комуниста, јер су убијајући њега желели да убију једног марљивог и исправног чиновника, који им је био на сметњи у њиховим разорним циљевима“.⁷⁴⁶

Члан МК СКОЈ-а за Београд, Божидар Стаменковић, дао је налог секретару VI рејонског актива СКОЈ-а, Раниславу Живковићу, званом Раја Шустер, да се ликвидира тумач VI немачке Абшнит команде. За извођење акције Стаменковић је обезбедио и предао Живковићу три пиштоља.⁷⁴⁷ Живковић је ангажовао ударну групу из актива Горњи Вождовац, чији су чланови били Радован Симић Цига, Александар Секулић, Радослав Савић и Бранко Секулић. Атентатори су се 9. октобра нашли са Живковићем у Крушевачкој улици, где им је поделио оружје. Живковић је одвео Симића у Ђурђевску улицу и испред кафане „Мали Душановац“ објаснио му какву униформу носи мета и показао му његов бицикл. Договор је подразумевао да Симић чека остале код оближње кафане „Гурман“ и да одатле крене у акцију, али пре него што су они дошли, тумач је бициклом кренуо у Симићевом правцу. Шта се даље одиграло најверодостојније је описао Симић:

„Када је дошао близу мене и видео да ја држим руку испод капута био сам му сумњив. Машио се за свој револвер: видео сам да немам куд извадио сам револвер и почео да пуца на њега. Он је стао раскорачен на точку. Једним метком сам погодио у педалу; точак је пао а у томе је и он почео да пуца на мене. Истрчали су још неки из кафане и почели да пуцају за мном. Ја сам побегао улицом Пеке Павловића затим преко пољане дошао кући. Сутрадан је дошао код мене кући Раја и узео ми револвер“.⁷⁴⁸

Парте Антон, Фолксдојчер је имао задатак да чува један од магацина у коме су се налазили животне намирнице у Војвођанској улици. У октобру 1941. скојевци

⁷⁴⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 222/5.

⁷⁴⁶ *Ново Време*, 3. октобар 1941, 3.

⁷⁴⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-196/83.

⁷⁴⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-3/27, 3.

Ранко Крекић и Радован Ђосић дошли су на идеју да изврше атентат на овог стражара.⁷⁴⁹ Да ли су наведени комунистички илегалци ову замисао спровели у дело сазнајемо из следећег дела извештају VII кварта УГБ-а:

„7. октобра око 12.45 у улици Војвођанској испред зграде бр. 31 у којој су смештене намирнице за припаднике Немачке националне групе, два непозната нападача испаливши два револверска метка убили су Парте Антона, који се пред зградом налазио на дужности“.⁷⁵⁰ Очевици описују нападаче као млађе људе, вероватно ђаке, а надлежни органи закључују да је „несумњиво утврђено да су ово дело извршили комунистички терористи“.⁷⁵¹

У октобру се на мети атентатора нашао и Радомир Лазаревић, власник кафане „Домовина“, смештене у Улици војводе Степе број 215. Три младића ушла су у кафану 15. октобра око 11 часова, села за сто и наручила две шљивовице и једну малину. Лазаревић их је послужио, а они уредно платили и наставили да седе. Одмах потом, Лазаревић излази из кафане на задњи излаз, а младићи, после неколико минута крећу за њим. У дворишту се Лазаревић сусреће са атентаторима, а један од њих извлачи пиштољ и пуца. На Лазаревићеву срећу, метак га је само окрзнуо по врху носа и по обрви. Нападачи поручују Лазаревићу: „како ће се они њему још крви пити“ и беже у правцу Костолачке улице. Убрзо су на лице места изашли кварталски органи и кола за спасавање. Лазаревић је надлежнима предочио да за напад сумњичи Владимира Савића, по занимању абацију, који је раније имао радњу у Улици војводе Степе број 221. Кафеџија је пре извесног времена пријавио надлежним органима Савића да је комунистички настројен, те да сумња да је он послао људе да га убију.⁷⁵² Према исказу Борислава Станчића, ударна група у којој су били Стојиљко Ђорђевић, извесни Буда по занимању керамичар и Стеван Ковачевић, покушали су да убију власника кафане „Домовина“. Станчић је такође учествовао у овој акцији: његов задатак био је да, после напада, прође поред кафане и извести о резултатима акције.⁷⁵³

„Ново време“ од 28. октобра доноси чланак са насловом „Комунисти неће избећи одмазди“ у коме се обавештавају грађани Београда о следећем: „На дан 15.

⁷⁴⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/1; Расулић, *Хорника*, 291, 292.

⁷⁵⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-45, 20.

⁷⁵¹ Исто.

⁷⁵² ИАБ, УГБ, СП, IV-45/8.

⁷⁵³ ИАБ, УГБ, СП, IV30/83; Расулић, *Врели*, 179.

о.м. комунисти су у Београду извршили препад на једног немачког стражара и ранили га. За одмазду овог подмуклог покушаја убиства, данас је стрељано 50 београдских комуниста“.⁷⁵⁴

Комунистички илегалци нису одустајали од намере да ликвидирају Светислава Поповића. Нови атентат извео је бравар Адам Сећурски непуних месец дана касније. Атентатор је 19. октобра пратио Поповића који се враћао из биоскопа и у Улици Миће Димитријевића код броја 17 из пиштоља „марке бровинг“ калибра 9мм испалио седам хитаца, те „нанео му вишеструке повреде“. Пет метака га је погодило, два у груди, један у стомак, један у ногу и један у плећку. У непосредној близини налазио се један немачки војник и патрола овог рејона коју су сачињавали каплар Часлав Гаричић и стражар Марко Радовић. Именовани су успели да савладају и ухапсе атентатора. Лекари Опште болнице нису успели да спасу живот Поповићу, који је „после 2 сата на операцији подлегао задобивеним ранама“. Као последица испитивања које је пратио „специјални поступак“ Сећурски је преминуо у затвору Специјалне полиције. Као званичан разлог смрти наведена је „ранија болест-мана срца“.⁷⁵⁵

Старешина VI кварта 21. октобра јавља Одељењу специјалне полиције: „Синоћ око 21.15 часова испаљен је један метак у близини општинског имања 'Пионир', где се налази немачка војска“. Немачки стражар, који чува ово имање, претпоставља да је метак на њега испаљен. Починиоци нису пронађени, а органи кварта су, у договору са окупационим властима, одмах појачали стражу на овом месту.⁷⁵⁶

Кафеција Раде Понорац није заборављен од стране комунистичких илегалца, након покушаја ликвидације у септембру припремљен је нов атентат на њега. Овај пут ангажована је ударна група скојеваца коју су сачињавали Стојиљко Ђорђевић, Борислав Станчић, Стеван Ковачевић и извесни Буда. Задатак да изврше сам атентат имали су Ђорђевић, Ковачевић и Буда, а Станчић да прође и провери учинак. Наоружани револверима именовани су ушли у кафану код Понорца, а шта се даље одиграло сазнајемо из следећих речи Станчића:

⁷⁵⁴ *Ново Време*, 28. октобар 1941, 1.

⁷⁵⁵ ИАБ, ДХ-484; ИАБ, УГБ, СП, IV-24/8.

⁷⁵⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-44.

„У моменту кад су они извели напад на кафецију ја сам се налазио на улици, удаљен од њих око 500 метара, а можда и више. Када сам чуо пуцањ, по ранијем договору, кренуо сам напред и дошао у кафану, да проверим да ли је акција успела. Када сам дошао у кафану, видео сам да је кафеција био само лакше рањен, и одмах сам отишао у улицу господара Вучића, где сам према договору требао да се нађем са Стојиљковићем и Будом.“⁷⁵⁷

Ова акција, изведена крајем октобра, била је и последња у 1941. години, коју су регистровали окупациони и колаборационистички органи.

Указали смо да је окупатор од припадника руске емиграције формиро 1941. Руски заштитни корпус, који је коришћен за заштиту привредних објеката и борбу против партизана.⁷⁵⁸ Припадници овог корпуса чинили су још једну потенцијалну мету за комунисте у Београду. Први напад, извршен на једног „руског добровољца“, забележен је 1. јануара 1942. године. На удару се нашао Мстислав Барбовић, редов I чете II пука. Овај војник је на следећи начин описао шта се одиграло на тај дан:

„Данас око 9,25 часова, пролазећи Крајинском улицом испред куће бр. 48–50, био сам заустављен с леђа од стране два младића, који су ми наредили да дигнем руке у вис. Како сам носио једно коферче ја сам исто урадио и окренувши се за 180 степени, угледао сам два младића, од којих је један наперио револвер у мене. Приликом овог покрета ја сам махиално ударио дечка по руци, који је држао револвер и он је у том тренутку испалио хитац“.

Двојица младића почели су да беже, на шта је Барбовић извукао своје оружје и запуцао у њиховом правцу. Нападаци су успели да побегну, а поменути руски емигрант их је, пред истражним органима IV одсека Одељења специјалне полиције, описао на следећи начин: „Нападач који је држао револвер и пуцао изгледа овако; стар око 20 година, мислим да је био плав. На себи је имао црни капут и црни шешир. Млађи нападач стар око 15-16 г. имао је грао капут шпортске грао или браон панталоне“.⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-30/83.

⁷⁵⁸ Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011, 47.

⁷⁵⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-109.

Није било безбедно шетати тих дана београдским улицама уколико сте припадник Руског заштитног корпуса. Нови напад одиграо се 5. јануара. Органи Специјалне полиције на тај дан извештени су телефонским путем „да је на углу Јанка Веселиновића и Престолонаследника Петра улица пуцано на неког добровољца који је теже рањен“. Изашавши на место догађаја, дежурни чиновници овог одељења утврдили су да је „у Престолонаследника Петра улици бр. 40, пред дрваром Радаковић убијен обвезник Руског корпуса Александар Несторенко, који је у униформи Руског корпуса ишао у друштву Ане Абрамове, ученице занатске школе, од Чубурског потока у правцу Чубуре“.

Уз помоћ сведока, полиција је успела да реконструише догађај и да утврди да се убиство одиграло следећим током:

„Када су дошли до броја 40. Престолонаследника Петра (мисли се на Несторенка и Абрамову, примедба Р.Р.), њима су у сусрет од Чубуре ка Чубурском потоку наишла два младића стара око двадесет година. Један од њих, који је био средњег раста, стар око 20 година, плав, косе плаве натраг зачешљане, гологлав, браде и бркова обријаних, обучен у дуги зимски капут лихт браон као чоколада, стао је пред поч. Несторенком и испруживши руку према његовом носу рекао му је: 'Шта је ти усранко, шта ти хоћеш'. На ово изазивање поч. Несторенко му је одговорио да он неће ништа, већ он нешто жели кад га тако изазива. Не одговоривши ништа, овај младић је тргао из десног џепа зимског капута револвер 6.35 и опалио у правцу Несторенка“.⁷⁶⁰

Нападаци су по извршеном делу почели да беже низ исту улицу, одакле су скренули у Граховску, па затим у Генерала Хорватовића улицу, упутивши се у правцу Маринкове баре. У тренутку напада, на улицама је било „пуно света“ па су неки од пролазника покушавали да ухвате нападаче, али безуспешно. Тешко рањени Несторенко, одмах је пренесен у докторску ординацију која се налазила преко пута места догађаја. Доктор није могао да спасе живот овом двадесетогодишњем гимназијалцу, метак га је погодио „право у крвни суд од чега је наступио излив крви у плућа“.⁷⁶¹

Полицији је требало два дана да идентификује нападаче и ухапси их. Убиство је извршио скојевац Драган Родић, члан ударне групе на чијем челу се налазио

⁷⁶⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV–109.

⁷⁶¹ Исто.

Обрад Пелемиш, члан партије.⁷⁶² Као мотив за убиство Несторенка, овај скојевац је навео да му је Пелемиш рекао „Руси су исто што и Хрвати и да би требало да се примим тога, да убијем Русе-добровољце, које би у путу срео“. Ухапшени су и студенти Момчило Митровић и Михајло Анђелковић као Родићеви саучесници. Ова хапшења омогућила су органима IV одсека Одељења специјалне полиције да продру и разоткрију овај актив. Ухапшен је и Пелемиш, код кога је полиција пронашла три неисправна револвера.⁷⁶³ Код Родића је пронађена лажна лична карта на име Љубомир Ковачевић, што је полицију довело до Јулијане Нешић, дневничара званичника УГБ-а, која је комунистима обезбеђивала лажне исправе.⁷⁶⁴ Из ове групе упућено је у логор Бањица 19 лица.⁷⁶⁵ Родић је обешен у дворишту логора на Бањици 14. јануара 1942, а на исти дан стрељани су и Митровић и Анђелковић.⁷⁶⁶

Поводом овог случаја, „Ново време“ је 16. јануара пренело „Саопштење са надлежног места“: „5 јануара 1942 године Драган Родић, ученик VI разреда гимназије, рођен 6-VIII-1924. год. у селу Трубару, мучки је убио Александра Несторенка, припадника Руског Заштитног одреда генералног опуномоћеника за привреду у Србији. Атентатор је ухваћен уз припомоћ српске полиције. Пошто је Родић дигао руку против припадника Руског Заштитног одреда, који стоји под командом немачке оружане силе, одмазда за овај злочин била је иста као да је извршена против немачког војника. Атентатор је обешен 14. јануара 1942. године“.

У даљем делу саопштења се упозорава да ће „сваки онај који буде дизао руку против немачке оружане силе и војника који се боре у њеним редовима бити немилосрдно кажњен. Ни његови саучесници, као ни они који за његов злочин знају, а не достављају властима, не треба да се надају милости“.⁷⁶⁷ Ово убиство извршено је на личну иницијативу чланова ове ударне групе. На једном од

⁷⁶² Драган Родић рођен је 6. августа 1924. године у селу Трубару, срезу Босанско Грахово. Није служио војни рок. Родић је побегао из Трубара у окупирану Србију пред усташама. У Београду је кренуо у шести разред I мушке гимназије где га је Максим Крњачец, такође ученик ове гимназије, упознао са комунистичком идеологијом. Крњачец је предао Родића Пелемишу који је радио на идеолошкој изградњи овог младића и учио га како да рукује оружјем.: Исто; Расулић, *Хроника*, 339- 342.

⁷⁶³ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/10.

⁷⁶⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/13.

⁷⁶⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-109.

⁷⁶⁶ *Logor*, I, 298.

⁷⁶⁷ *Ново Време*, 16. јануар 1942, 1.

састанака Месног комитета дискутовано је и оцењено да је овај акт „неозбиљан, непотребан и штетан уопште“. Сличан поглед имале су и више партијске структуре које су након овог чина стопирале формирање ударних група у организацији СКОЈ.⁷⁶⁸

Поред имена званичника, који су били на самом врху колаборационистичке номенклатуре као што су Димитрије Љотић, Милан Аћимовић, Светозар Вујковић, Драги Јовановић и други, у прогласима КПЈ, појављивало се и име Ђорђа Космајца.⁷⁶⁹ Ову „почаст“ овај поднадзорник полицијских агената X групе УГБ-а, заслужио је дугогодишњим радом на сузбијању комунистичке делатности у предратном периоду. Космајац је наставио да ради на овом пољу и по доласку окупатора. Био је део екипе агената који су кружили улицама Београда у потрази за комунистима.⁷⁷⁰ По оснивању концентрационог логора на Бањици, постављен је за заменика управника.

Крајем фебруара 1942. године Јелена Ћетковић, секретар Месног комитета, на једном од састанака овог форума, известила је чланове да је добила наређење од ОК да се Космајац ликвидира. Ћетковићева је на овом састанку дала налог осталим члановима да „установе где станује, куда се и како креће и како је најзгодније извршити атентат“. Организацију атентата поверила је Петру Ристићу, члану Месног комитета. Ристић је од секретара III рејонског актива Милована Стефановића и Саве Алексића, члана истог актива, „затражио потребне људе за атентат и дао потребне инструкције“.⁷⁷¹ Они су „ставили на расположење“ Ристићу Милића Мартиновића и Бранка Булата. Екипу за ликвидацију Космајца комплетирао је Мартиновић, ангажујући Ђуру Мађерчића и Николу Стринка.

⁷⁶⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV–156/6.

⁷⁶⁹ Ђорђе Космајац рођен је 6. маја 1903. године у Власеници, Босна и Херцеговина. Завршио је течај полицијских агената у Централној полицијској школи у Земуну. Од 1926. радио је у УГБ: у предратном периоду у IV одсеку Одељења специјалне полиције и учествовао у многим истрагама и хапшењима комуниста. Био је активан и у покрету „Збор“. По окупацији вратио се на рад у УГБ. Према сећању Николе Сикимића његов брат Обрад је у лето 1941. покушао да у бифеу, где су радила ова двојица комунистичких илгалаца, отрује Космајца. Један од повереника *VdS*, Петар Алдан, такође наводи да су комунисти покушали да отрују Космајца, али он као извршиоце означава „руске агенте и Ђура Јовановића, који је био техничар Обласног комитета КПЈ за Војводину“. На ислеђењу које је спровела ОЗНА, Божидар Бећаревић значио је Космајца као једног од агената, који су приликом испитивања ухапшених примењивали силу: ВА, Нда, к.133, ф.1, д.11; ИАБ, истражни предмет Божидара Бећаревића; ИАВ, *VdS*, D–913; Никола Сикимић, *Растанци*, Пожаревац: Одбор за прославу двадесетогодишњице устанка, 1962, 37–38.

⁷⁷⁰ Божовић, *Београд под комесарском*, 194.

⁷⁷¹ ИАБ, УГБ, СП, IV–73/96.

Део наоружања за ову акцију обезбеђен је из „арсенала“, сакривеног у згради на Зеленом венцу бр. 4. По налогу Стефановића, оружје је преузео из склоништа Драган Алексић. Алексић је описао извршење задатка: „Око 10 часова отишао сам у поменуту столарску радионицу (скровиште наоружања на Зеленом венцу, примедба Р.Р.). Тамо сам затекао само једно лице. Овоме сам се обратио са лозинком; „Послала ме тетка Перса за пекмез“. Кад је овај то чуо, он ми је дао једну припремљену корпу у којој су одозго била наслагана исцепана дрва. Са овом корпом сам се ја упутио улицом Краљице Наталије, где ме је чекао Стефановић. Њему сам предао корпу са оружјем. Шта је он даље урадио са тим оружјем мени није познато“.⁷⁷² Стефановић је предао Мартиновићу два револвера и четири бомбе. Друга два револвера обезбедио је Петар Гвојић, секретар VII рејонског актива, а Мартиновићу их је предала неименована девојка.⁷⁷³

Атентатори су се нашли 6. марта око 7 сати и 20 минута у улици Драже Павловића, где им је Мартиновић предао пиштољ са пуним шаржером и по једну бомбу. Договор је био да се из ове улице упуте у улицу Змаја од Ноћаја којом је, према информацијама које су имали, требало да прође Космајац.⁷⁷⁴ Око 8 часова ујутру нападачи су дошли у Улицу Змаја од Ноћаја и распоредили се: Стринек је стајао на углу улица Змаја од Ноћаја и Краља Петра, Мађерчић у једној капији близу Улице цара Уроша, Булат и Мартиновић сакрили су се у другу капију близу Улице краља Петра.⁷⁷⁵

Космајац је у пратњи полицијског агента УГБ-а, Обрада Залада,⁷⁷⁶ око 8 часова ушао у део Улице Змаја од Ноћаја где су га чекали атентатори, а шта се даље одиграло сазнајемо из речи Мађерчића:

⁷⁷² ИАБ, УГБ, СП, IV-73/4.

⁷⁷³ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/32.

⁷⁷⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/31.

⁷⁷⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/34.

⁷⁷⁶ Обрад Залад рођен 23. октобра 1911. године у селу Исаковић, Гламочки срез, Босна и Херцеговина. Од школске спреме имао је четири разреда основне и четири разреда грађанске школе. Прво занимање му је било приватни чиновник. Ступио је у државну службу 28. априла 1936. За рад у полицији одликован је 1938. Сребрном медаљом за услуге Краљевском дому. Радио у загребачкој полицији у полицијској стражи, а затим, од 26. маја 1940, у Одељењу опште полиције УГБ-а. Окупација га затиче неожењеног, са звањем агента приправника. Залад је, као и многи полицијски службеници УГБ-а, отпуштен из службе због прекобројности, 5. јуна 1941. У збор полицијских агената УГБ-а враћен је само месец дана касније: ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 18/3-1.

„Када су наишли Космајац и Залад прошли су поред мене, па онда и поред Мартиновића и Булата. Када су прошли њих двојицу, они су изишли из капије и припуцали на њих у леђа. Космајац је се одмах срушио, а Мартиновић и Булат су побегли натраг ка Калемегдану. Залад је међутим припуцао и отрчао ка Краља Петра улици. Ја сам пак пришао Космајцу, који је лежао на тротоару и испалио један метак у њега (Мађерчић је овај метак испалио Космајцу у уста, примедба Р.Р.), па сам одмах утекао за Мартиновићем и Булатом ка Калемегдану“.⁷⁷⁷

Револверске хице чули су гестаповац, Јакоб Новак и фолксдојчер, Безимер Фридрих и кренули ка Улици краља Петра, где су срели Залада који је трчао ка њима са пиштољем у руци. У „уверењу да пред собом има злочинца“ Новак је „опалио два пута из револвера, но да ли је погодио ово лице, за које вели да је се срушило на колодвору – средини Краља Петра улице, то позитивно не зна“.⁷⁷⁸ Немци су затим кренули у потеру за нападачима, али безуспешно. Побегавши на обалу Дунава, где су код фудбалског игралишта „Јединство“ сакрили оружје, Булат, Мађерчић и Стринек изгубили су се у непознатом правцу. О исходу атентата Ристић је сазнао од Мартиновића отишао у Хаџи Проданову улицу, да о резултатима извести Ристића.⁷⁷⁹

Колаборационистички органи изашли су на лице места и направили блокаду. Седам патрола са по двоје људи послато је у правцу Дунава и Калемегдана „ради хватања сумњивих лица и других који би могли доћи у обзир за извршена убиства“. У Улици Змаја од Ноћаја полиција је затекла ужасан приказ: Космајац је лежао мртав на улици, са раном у пределу срца и великом рупом на глави, док му је крв текла низ сливник све до угла наведене улице и Улице краља Петра. Залад је лежао погођен у груди и стомак у Краља Петра и давао знаке живота. Пренесен је у Општу болницу, где је од последица повреда преминуо.⁷⁸⁰ Обдукциони налаз показао је да је Космајац погођен са три метка од којих су два

⁷⁷⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV–156/34.

⁷⁷⁸ Остаје непознаница ко је убио Залада. Треба напоменути да је на ислеђењу Мађерчић изјавио да је наређење било „да се убије само Космајац, али пошто је Залад био са њим“ пуцали су и на њега, да су сведоци изјавили како су после прве серије пуцњева недуго затим чули и друге, да је цитирана изјава Новака, једина коју је дао о овом случају и да се он, осим у истој, не спомиње ни у једном од докумената, насталим као производ колаборационистичке и окупационе власти: ИАБ, УГБ, СП, IV–156/68; ИАБ, УГБ, СП, IV–153/34.

⁷⁷⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV–73/96.

⁷⁸⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV–156/69.

у стомак и једном у главу.⁷⁸¹ Према изјавама сведока блокиран је готово цео Београд и извршене су рације али починиоци нису ухваћени.⁷⁸²

На сахрани Космајца и Залада, присуствовали су представници окупационе власти, Драги Јовановић, Димитрије Љотић, Михајло Олћан и многи други колаборационистички званичници. После помена, пред капелом је Јовановић „узбуђеним гласом“ одржао говор, у коме се обратио грађанима: „Београде! Још једна за другом падају главе твојих синова, падају онако како не доликује Србима, људима, Хришћанима да се убијају. Падају службеници једног народа који су у најтежем моменту стали на браник да одбране од некрста и од нељуда. Они су донели одлуку да треба убити неколицину функционера набројаних у списку Комунистичке партијске организације, да би разорило оно што је почело да се кристализира: срећа и будућност српског народа.“ Јовановић даље упозорава: „Чаша горчине је пуна и препуна! Нећемо моћи да се суздржимо према убицама и свима онима који као убице мисле“.⁷⁸³ Окупатор се „потрудио“ да Јовановићеве претње не буду празна прича. По наредби Мајснера, као мера одмазде, због убиства Залада, Космајца и полицијског чиновника из Панчева, Алоја Крапа, стрељано је 7. марта 150 „београдских и панчевачких комуниста“.⁷⁸⁴

Вршење нужде на јавном месту могло је 11. марта кобно да се заврши за Мошин Николу, припадника Руског заштитног корпуса. Шта се десило тог дана око 20 часова и 30 минута сазнајемо из следећег дела извештаја VIII кварта:

„Именовани је саслушан, те је изјавио да је синоћ био у посети својој познаници Јелени Владимировој у Златиборској улици бр. 36 и када се је враћао кући око 20, 30 часова, пролазио улицом Престолонаследника Петра ка центру вароши, ушао је у саму пијацу ради мокрења. Између барака чуо је у непосредној близини неки шум, па када се окренуо видео је једно лице старо око 25 година са качкетом на глави и кратким зимским капутом. Без икаквог објашњења ово лице је пукло на њега и између барака кроз пијацу побегло у једну улицу на Чубури. Он је из свог револвера за њим пукнуо али је то лице успело да побегне. Затим се

⁷⁸¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 135/32.

⁷⁸² А. Ј, Д. К, ф. 110, к. 380, ф. бр. 380- 425.

⁷⁸³ *Ново Време*, 8. март 1942, 3.

⁷⁸⁴ Исто.

вратио својој познаници пом. Јелени, опрао руку, пошто је био рањен у леву мишицу и са колима станице за спавање отишао у болницу“.⁷⁸⁵

Полиција је блокирала овај део града и извршила рацију у којој су ухапшени Милан Бањац и Михаило Мркић који су спавали на оближњој дрвари „Бугарски“. Приведени нису могли да пруже више информација о овом случају и након саслушања пуштени су на слободу.⁷⁸⁶

Следећа глава која је „пала“ била је старешине I кварта Управе града Београда, Драгољуба Штерића. Као и у случају Космајца, организација овог атентата поверена је III партијском рејону. Иницијатор ове акције био је Карло Лукач,⁷⁸⁷ секретар једног од партијских актива, а у њој су учествовали Сава Милић и Предраг Вијоровић. Оружје које је коришћено за ликвидацију Космајца употребљено је и овај пут. Милић Мартиновић га је, по налогу Саве Алексића, предао Лукачу и Милићу.⁷⁸⁸ За непосредног извршиоца атентата одређен је Лукач, док су Милић и Вијоровић имали задатак да штите одступницу.

У суботу 14. марта 1942, око 7 часова, нашли су се Лукач, Вијоровић и Милић на Зеленом венцу и упутили се ка згради у Улици кнеза Павла бр. 47 где је становао Штерић. Око 7 часова и 50 минута нашли су се испред Штерићевог улаза. Вијоровић је заузео положај испред капије овог улаза, а Милић је стајао на улици. Лукач је ушао у улаз и нашао идеално место за заседу. Био је то угао слабо осветљеног ходника, код врата која воде у подрумске просторије, одакле је могао да мотри на све оне који силазе низ степенице, а да остане непримећен. Недуго затим наишао је Штерић који је кренуо на посао. Лукач му је пришао и из

⁷⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-28/91.

⁷⁸⁶ Исто.

⁷⁸⁷ Карло Лукач рођен је 9. маја 1914. године у Тителу. По националности је био Мађар, а по занимању конобар. Радио је у многим београдским угоститељским објектима, а последње радно место било му је у кафани „Гинић“. Пре рата био је председник удружења угоститељских намештеника „Зененача“, које је према подацима полиције у већини окупљало припаднике мађарске националности, лево оријентисане. Овај положај морао је да напусти јер је био активан у комунистичком покрету, због чега је и хапшен током 1940. године. Био је један од иницијатора сакупљања прилога који су коришћени за издржавање аеронаутичких радника 1939. Никола Сикимић, један од људи који су познавали Лукача, описује га као мирног и доброћудног младића. Учествовао у спасавању Иванке Муачевић. Члан КПЈ био је и његов брат Вилмош, који је такође хапшен „због комунистичке пропаганде“. У Тителу једна од улица и данас носи назив „Браће Лукач“: ИАБ, УГБ, СП, IV-156/70; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/43; ИАБ, К-53; Сикимић, *Растанци*, 60.

⁷⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/31.

непосредне близине испалио у њега три метка. Штерић, погођен у главу и груди, кратко је давао знаке живота да би, недуго затим, преминуо.⁷⁸⁹

Пуцњаву је чуо Ђорђе Цонић, полицијски агент УГБ-а, који се налазио у близини Штерићевог улаза. Овај агент окренуо се и приметио Лукача како „гура велики револвер у џеп од капута“. Цонић је пошао за атентатором и вичући дозвола још два случајна пролазника, која су му се придружила у потери. Лукач је покушао да пуца на њих, али му се заглавио метак у цеви. Јурњава је настављена Цариградском улицом, а одатле Будимском, где је наишао „један аутобус српских оружаних одреда“. Цонић је позвао шофера (по чину наредник) и његовог помоћника да ухвате Лукача. Шофер је пуцао на Лукача, али га није погодио, „те је бегунац скренуо ка Таковској улици Улицом Кнеза Павла“. У овој улици потери су се придружила „још два војника из Гестапоа од којих је један покушао да пуца, али му се метак заглавио“. Опет је почео да пуца шофер аутобуса и успео да погоди Лукача, који је упркос овоме наставио да бежи. Наредник је предао пушку свом помоћнику „који ју је напунио, клекао и испалио за овим пет метака, када је зашао у Таковску ул. погодио га и на месту убио“. Код Лукача је полиција пронашла један пиштољ марке маузер, једну зарђалу дефанзивну бомбу домаће производње и дозволу за ноћно кретање. Милић и Вијоровић успели су да побегну.⁷⁹⁰

Без обзира што је Штерић ликвидиран, ова акција представљала је тотални неуспех јер је Лукач убио погрешног човека. На мети је требало да се нађе Стеван Штерић, један од службеника IV одсека Одељења специјалне полиције, познатих по примени бруталности према ухапшеницима, а не Драгољуб који је, према расположивим подацима, сарађивао са појединим комунистима, издавајући им пропуснице за „излазак из блокираног Београда“.⁷⁹¹ Према свему судећи до грешке је дошло јер Лукач као секретар и иницијатор овог атентата није био довољно обавештен о личности овог полицајца.⁷⁹² Како су поједини Београђани доживели овај догађај сазнајемо из следећег дела дневника Драгутина Ј. Ранковића: „Јутрос је убијен Драгољуб Штерић, члан I кварта. Пок. Штерић је био

⁷⁸⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV–156/47.

⁷⁹⁰ Исто.

⁷⁹¹ ИАБ, К–II–535.

⁷⁹² ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28.

истински добар човек и добар полицајац. Отуда је свима чудо зашто је атентатор баш њега изабрао за своју жртву. О убици се разво говори. Неки кажу да је Хрват – усташа, други да је комуниста. Било ма како, за жаљење је што је Штерић изгубио живот. Добро је што га није убио Србин, премда и ми Срби правимо глупости и због једног убијеног стотине плаћају својим главама. Зар нас има толико много па се можемо сами истребљивати?⁷⁹³

И сахрана Штерића искоришћена је као политичка позорница. Опелу које је одржано у просторијама УГБ-а, присуствовали су високи окупациони и колаборационистички званичници. После опела кренула је погребна поворка Обилићевим венцем и Кнез Михаиловом улицом до Теразија, где се са импровизоване говорнице од Штерића опростио Драги Јовановић. Била је ово још једна у низу беседа управника града, који је најмање говорио о покојнику: „Београде прени се, тако ти твоје старе славе и прошлости, отрезни се и затри у зачетку слуге Коминтерне, који Србију у црно завише, оних који ојадише хиљаде наших домова, тако да ће их покољења проклињати“.⁷⁹⁴

Полиција је уз помоћ ухапшених, у периоду од фебруара до јуна, успела да расветли случајеве напада на кафецију Рада Понорца, др Велимира Даниловића, тумача VI абшнит команде, отмице Муачевићеве, убиства Космајца, Залада и Штерића. Ухапшена је већина учесника и организатора ових акција. Од јула 1942, организација КПЈ није могла више да рачуна на „услуге“ Петра Ристића, Милована Стефановића, Саве Алексића, Ранислава Живановића, Боре Јовановића, Сретена Бошковића, Војислава Ацића, Бранка Булата, Александра Секулића, Радована Симића, Милића Мартиновића, Ђуре Мађерчића, Саве Милића, Предрага Вијоровића.⁷⁹⁵ До консолидације у редовима београдске организације, долази крајем јула и почетком августа, када је поново образован МК.

Нови Месни комитет радио је и на образовању ударних група са циљем да се опет почне са ликвидацијама. Полицијски органи забележили су само једну акцију оваквог карактера у овом периоду. У септембру је донета одлука да се убије Јелена Матић, бивши члан КПЈ. Матићева је ухапшена у јулу 1941. у Чачку, где је

⁷⁹³ Ранковић, *Свакодневни живот*, 98.

⁷⁹⁴ *Понедељак*, 16. март 1942, 3.

⁷⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-73/96; ИАБ, УГБ, СП, IV-196/83; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-12; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/31; ИАБ, УГБ, СП, IV-196/88; ИАБ, УГБ, СП, IV-3/27; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/32; ИАБ УГБ, СП, IV-156/34; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/37; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/38;

била члан ОК КПЈ за Чачански округ и упућена у логор на Бањици. После нешто мање од пет месеци проведених у логору, Матићева је пуштена.⁷⁹⁶ Њено пуштање на слободу искористили су припадници квислиншке организације „Збор“ као аргумент да УГБ не ради свој посао како треба.⁷⁹⁷ Посматрано из угла квислинга, у једном делу своје тврдње, припадници „Збора“ били су праву: пуштање Матићеве, с обзиром на положај који је заузимала у КПЈ, била је протекција, али протекција која није дошла као плод корупције у редовима УГБ-а, него тактике да се погодни ухапшени комунисти заврбују и постану сарадници Одељења специјалне полиције.⁷⁹⁸ Када се нашла на слободи, Матићева је почела да „служи Анти-комунистичком одсеку Специјалне полиције као повереник против комуниста“.⁷⁹⁹ Комунистички покрет отпор располагао је подацима да је Матићева била „руководилац и инструктор полиције у мартовској провали“.⁸⁰⁰

Организација атентата поверена је II партијском рејону. Чланови овог рејона Ратомир Ђелмаш и Радивоје Божовић ангажовали су ударну групу на чијем челу се налазио извесни „Плави“. За само извршење убиства одређен је Илија Мргић.⁸⁰¹ „Плави“ је 15. септембра саопштио Мргићу „да је пала одлука да се ликвидира“ Матићева и 17. септембра му предао „један војно државни револвер 9 мм са муницијом и каму“. По предавању оружја, „Плави“ је одржао кратку лекцију Мргићу из руковања лаким наоружањем у „јавном клозету“, који се налазио у парку на Врачару. Истог дана око 11 часова отишли су у посластичарницу на углу улица Његошеве и Јована Ристића, где им се придружило још двоје неименованих лица, предвиђених да помогну Мргићу. План је био да Мргић, заједно са једним од двојице поменутих, представљајући се као полицајац, уђе у стан Матићеве, који се налазио у приземљу зграде у улици Алексе Ненадовића бр. 3, а један да остане испред зграде и чува стражу. Било је предвиђено да након атентата наоружање врате у стан у Которској бр. 9.

⁷⁹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-13/3; *Logor*, I, 68.

⁷⁹⁷ В.А, Нда, к. 20 А, ф.4, д.43.

⁷⁹⁸ Божовић, *Специјална полиција*, 389–393.

⁷⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV, 202.

⁸⁰⁰ АЈ, ЦК КПЈ, 1943/326.

⁸⁰¹ Илија Мргић, рођен је 22. августа 1920. године у селу Горње Полоје, Хрватска. По занимању је био крзнарски радник. Као питамац „Привредника“ 1935. долази у Београд где, после четири године учења заната, постаје крзнарски помоћник. Радио је више београдских крзнарских радњи. У комунистички покрет укључује се 1940, а 1941. постаје члан партије. У окупацији је радио на терену II и III партијског рејона. Од марта 1942. живи илегално и полиција константно трага за њим: ИАБ, УГБ, СП, IV, 202; *Logor*, I, 529.

По договору, 18. септембра око 7 часова, нашао се Мргић са својим помагачима и упутио ка стану Матићеве. Како је текао даљи ток догађаја сазнајемо из следећих речи атентатора: „Партизан (за једног од двојице помагача Мргић је на ислеђењу тврдио да је дошао из партизанског одреда, примедба Р.Р.) је притиснуо на звоно и пошто је Матићева отворила врата саопштили смо јој да смо органи Управе града и долазимо ради претреса. Пошто нас је Матићева пустила у стан и ми смо видели у брзини да је сама, партизан јој је прискочио и снажним покретом је оборио на земљу. Ја сам већ био спреман те сам отпочео да јој задајем ударце камом при чему ми је партизан помогао“.⁸⁰²

Матићева, упркос ранама, успева да искочи кроз прозор на улицу, Мргић испалује на њу два метка и убија је на улици. Док су се још налазили у стану „кукање нападнуге“ алармирало је полицијског каплара, Душана Бурсаћа. Овај кварталски стражар дао се у потеру која је, према његовим речима, имала следећи ток: „Када сам ја без оружја јуришао на њега (мисли се на Мргића, примедба Р.Р.) да га разоружам и ухапсим окренуо је на мене револвер, те испалио пет метака од којих ме ни један није ранио. Видевши да пред собом имам убицу и опасно лице по јавну безбедност дао сам се за истим у потеру, те је поново пред кућом број 14, уперо на мене револвер и испалио један метак, али не презајући за свој живот ја сам и даље за истим јурио узео један камен са улице ударио га у затиок врата, сустигао га на углу Његошеве и Смиљанићеве ту га оборио на земљу и разоружао га“.⁸⁰³ Мргићеви саучесници успели су да побегну.

Након саслушања и ислеђења Мргић је упућен у логор на Бањици. О даљој судбини овог деветнаестогодишњег крзнарског помоћника остало је кратко записано у књизи затвореника логора Бањица: „У логору од 26.Х.1942. од УГБ. Стрељан 25.І.1942.“ Хватање Мргића изазвало је нови талас хапшења. Конфинирано је 71 лице, највећи број ухапшених радио је на територији I и II рејонског комитета. Са хапшењима је настављено и у октобру, али и све до ослобођења Београда 1944. године. Комунистичка партија Југославије у Београду није била у стању да поново покрене борбу против окупатора и колаборациониста. Постојали су планови да се, у јесен 1943, поново образују

⁸⁰² ИАБ, УГБ, СП, IV, 202.

⁸⁰³ Исто.

ударне групе и крене са атентатима, али они нису доживели своју реализацију, услед провале у октобру исте године.⁸⁰⁴

Атентати које су изводили комунистички илегалци несумњиво су утицали службенике Специјалне полиције. Према сведочењу једног од агената који су радили у Специјалној полицији Сергеја Голубјева оваква делатност КПЈ изазивала је „нервозу и панику код органа 4. одсека“. О ескалацији страха сведоче и заштитне мере попут повлачења личних картона на којима биле убележене адресе полицијских службеника, увођења забране на пружање информација овакве врсте и сугерисања да исти места становања и подносе пријаве боравка под лажним именом. Нежељеним службеницима из овог разлога стављена на располагање зграда за становање у непосредној близини Обилићевог венца. Није био ни изолован случај да су поједини истакнути чиновници попут Бећаревића и Грујичића ноћи проводили на „диванима и каучима“ својих канцеларија.⁸⁰⁵

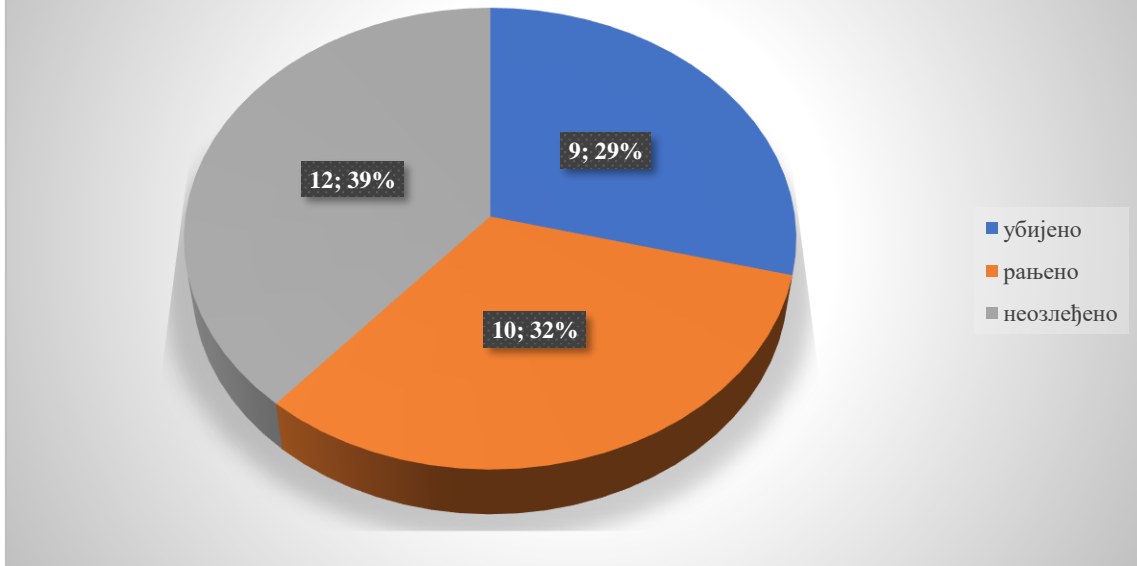
*



⁸⁰⁴ АС, БИА, к. 20.

⁸⁰⁵ ИАБ, МГ-4224/626- сећање Сергеј Голубјева.

Графикон бр. 4: Ефикасност атентатора



Од предратног и бољшевичког искуства у извођењу атентата комунистички илегалци у Београду могли су само да акумулирају теоретско знање. У поглављу о кадровским капацитетима истакли смо да београдска организација није имала људе који су били обучени за извођење атентата. Недостатак и застарелост лаког пешадијског наоружања био је акутни проблем београдских илегалца. Од првог дана окупационе и колаборационистичке репресивне структуре вршиле су обезбеђење најважнијих људи и објеката и користиле су принцип колективне одговорности за сваки напад на немачке војнике. Под оваквом климом, као што се може видети на Графикону бр. 3, комунистички покрет отпора у Београду извео је укупно 31 атентат од чега: 14 (45%) на колаборационистичке органе, 9 (29%) на сараднике полиције и 8 (26%) на припаднике немачке оружане силе. Службеници специјалне полиције нашли су се највише пута на нишану београдских илегалца, што је резултат чињенице да је овај део репресивног апарата наносио највише штете комунистичком покрету отпора у Београду и да у већини акције оваквог карактера нису проузроковале масовна стрељања. Имена Светозара Вујковића и Ђорђа Космајца сведоче да уколико је акција добро испланирана ни највиши чиновници полицијског апарата нису недостижни. За разлику од појединих других градова и покрета отпора, комунистички није успео да током окупације

изврши атентат на официре и службенике вишег ранга. Основни разлог су заштитне и репресивне мере. Стражар Парте Антон, обичан војник из Неготинске који носи пошту насумично су изабране мете чијим убиством није паралисан окупациони систем, али је заједно са другим атентатима и акцијама повећавала психозу страха међу припадницима окупационог режима. Подаци из *Графикона бр. 4* сведоче о успешности атентатора након 31 акције мете су доживеле следећу судбину: 12 (39%) је остало незлеђено, 10 (32%) је рањено и 9 (29%) је убијено. Атентатори који не могу да се договоре ко ће да пуца, који успевају да искористе оружје, али не погађају мету, сентенце су из појединих атентата које на најбољи начин сведоче о неискуству атентатора и објашњава високи проценат неуспешних акција. Склони смо да закључимо да је овај облик отпора уносио панику међу припаднике окупационог система и повећавао осећај страха, али и да овакво ментално стање није довело до паралисања власти већ још жешћег обрачуна са комунистичким покретом отпора у овом граду.

2. 4. УЛИЧНИ ПРОПАГАНДНИ РАТ: ПАЉЕЊЕ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ И ОКУПАЦИОНЕ ШТАМПЕ, РАСТУРАЊЕ ШТАМАПНОГ МАТЕРИЈАЛА И ПИСАЊЕ ПАРОЛА

Оштрица мача комунистичке пропаганде била је усмерена и на грађанство са циљем да се неутралише деловање окупационе пропаганде, популарише политичко-идеолошка платформа НОБ-а и задобије подршка обичног грађанства. Дистрибуција и лепљење летака, исписивање парола и симбола, паљење окупационе и колаборационистичке штампе НОП-а били су облици пропагандног деловања које је овај покрет отпора настојао да развија у свим градовима окупиране Краљевине Југославије. Први проглас након окупације 1941. поводом празника 1. маја подељен је грађанима Загреба, Љубљане, Сплита, Ниша итд. На улицама главног града НДХ илегалци су лепили етикете на којима су били уцртани срп и чекић. У ноћи између 20. и 21. јула у Сплиту су постери са портретом Бенита Мусолинија „улепшани“ мастилом. Исту судбину доживела је и немачка пропагандна карта „Свет“ димензија 6х6 цм која је обавести грађанима о

„напредовању Немачке на свим фронтовима“. Патроле карабињера које су крстариле Љубљаном учестало су налазиле по улици летке комунистичке провенијенције. Према истраживању Славка Вукчевића најинтензивнија пропагандна делатност у градовима била је током 1941; након овог периода дошло је до смањене активности на овом пољу услед репресије.⁸⁰⁶

Истакли смо да је вршење антикомунистичке пропаганде био један од најважнијих задатака окупационе пропагандне машине. Ово је најочљивије анализом садржаја колаборационистичке штампе. Током 1941. формулисана је матрица антикомунистичке пропаганде чија суштина је била да се сваки сегмент деловања и идеологије комунистичког покрета отпора представи као погубан за српски народ, а његови припадници као отпадници од друштва. Критикована је идеологија и војна стратегија овог покрета, те приказивана као антисрпска. Читајући колаборационистичку штампу грађани су могли да се прочитају да су за недостатак огрева, животних намирница и друге проблеме које донела окупација криви комунисти. Указивали смо на чланке у којима су анализирани оружане акције и истакли да су исти имали задатак да обесхрабре извођење нових и укључивање обичних грађана у овај покрет отпора.⁸⁰⁷ Као део психолошког рата против комунистичког покрета у Београду коришћено је и објављивање имена стрељаних комуниста. Овим путем како се наводи у једном од дописа Специјалне полиције би се „ставило грађанству до знања какве последице очекују онога ко у свом стану крије или на било који начин помаже комунисте и стала лица за којима трагају власти“.⁸⁰⁸ Један од начина да се деморалишу чланови КПЈ и обесхрабре кандидати да приступе овог покрету отпора било је пуштање у етар лажне „Радиостанице партизанских одреда Југославије“. Први програм емитован је у октобру 1941, а спикер је био полицијски службеник Стеван Штерић. Садржај вести је подешаван на тај начин да се победе партизанских одреда у окупираној Србији приказује као „пирова победа“ и скривених порука која су требале да одвраћају људе да одлазе у партизанске одреде. Веома брзо КПЈ је открила и у штампи демаскирала овај покушај окупатора и програм је престао 1. новембра 1941.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ Више о наведеном у: Vukčević, *Borbe i otpori*, 24-52.

⁸⁰⁷ Детаљније о писаној антикомунистичкој пропаганди на страницама колаборационистичке штампе у: Ристановић, *Комунистичка неман*, 161- 190.

⁸⁰⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/49.

⁸⁰⁹ *Београд у рату и револуцији*, 2, 442, 443.

Читајући наведено постаје нам јасно зашто су и београдски комунисти попут својих колега у другим градовима окупиране Југославије водили улични пропагандни рат. Једна од првих акција београдских илегалца под окупацијом било је растурање прогласа „Војници немачке и италијанске војске“ по зградама и објектима у којима су живели и радили припадници окупационе оружане силе.⁸¹⁰ Нападом немачке на СССР пропагандно деловање добило је још значајнију улогу с обзиром на настојања КПЈ да покрене општенародни устанак.

2. 4. 1 Пропагандно деловање

Почетком јула 1941. начин извештавања окупационе и колаборационистичке штампе није ишао у прилог тенденцијама КПЈ да покрене масе и укључи их у борбу против окупатора. Требало је послати јасну поруку Београђанима да је штиво окупаторског и колаборационистичког порекла „погрешан извор“ за информисање. Којом методом су се комунисти послужили да би остварили овај циљ сазнајемо из дела извештаја VII кварта: „На дан 7 јула 1941, у Жичкој улици извршено је паљење новина код колпортера и у две трафике извршиоци нису ухваћени“.⁸¹¹ Највећи број акција овог карактера извршавали су скојевци. У паљењу новина учествовало је обично троје људи, свако је имао претходно утврђен задатак – један је отимао новине, други их је поливао бензином, а трећи палио шибицом.

Да акција спроведена у Жичкој улици није била једина тог јулског дана, закључујемо из следећих речи шефа Одељења специјалне полиције: „Данас 7. јула т.г. на неколико места у Београду већином на периферији, десила су се акта саботаже на тај начин што су у групи по три четири лица сусретали продавце новина, отимали им новине и исте палили.“ Поред напада на уличне продавце, Јовановић наводи, да је било и случајева напада на киоске који продају новине. У жељи да предупреди овакве акције, шеф Одељења специјалне полиције је, у име управника града, наредио да сва полицијска одељења организују „службу и најефикаснијим мерама онемогуће акта саботаже ове врсте“. Утврђено је да су на тај дан новине паљене на следећим локацијама: „код Палилуске пијаце, на углу

⁸¹⁰ Ристановић, *Акције*, 74.

⁸¹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

Кнез Михаилове и Чика Љубине, код кафане „Американац“ у Високој улици, у Таковској 11, у Варшавској улици, у Улици Војводе Григора“.⁸¹² Квартовским органима је наређено да поставе позорнике у близини киоска“.⁸¹³

Да се Јовановићеве мере, донете у циљу спречавања акција паљења новина у Београду, нису у потпуности показале ефикасним, потврђује нам извештај Одељења специјалне полиције од 12. јула: „Око 10 часова пре подне, непозната лица спалила су код Карађорђевог парка, дневне листове, које су узели од продавца новина. Лица се нису могла ухватити“.⁸¹⁴

Шетајући улицама града, Београђани су од јула месеца, поред окупаторских плаката могли да се сусретну и са комунистичким лецима. У естетском погледу, ови леци нису могли да се пореде са немачким, писани су налив пером на налепницама које су могле да се купе у књижари.⁸¹⁵ Упркос естетским недостацима, порука коју су носили била је више него јасна о чему сведочи извештај VI кварта, упућен Одељењу специјалне полиције, у коме се између осталог наводи: „На дан 13 јула ове године око 7,30 часова изјутра, у улици Гетеовој и Краља Александра нађене су истакнуте на плотовима и телефонским стубовима плакате са познатим комунистичким паролама: „Ништа окупаторима“, „Напоље са окупаторима“, „Живела совјетска Русија“, „Живела борба народа“ и „Смрт фашизму“,“ написане у пет примерака тушом на креппапиру“.⁸¹⁶ Исто дана пронађени су леци сличне садржине и на територији VII кварта. Починиоци нису пронађени.⁸¹⁷

Тог 13. јула нису сви комунисти успели да изврше постављене задатке. Од стране окупатора ухапшен је Иван Крол, по занимању келнер, у моменту када је „закуцавао по дрвећу плакате са комунистичком садржином“. Код Крола је пронађено шест плаката, говор Јосифа Стаљина и три саопштења Совјетског информационог бироа. Кроло је предат органима IV одсека од стране *Гестапоа*. Сутрадан је поново преузет од стране Немаца и стрељан.⁸¹⁸

⁸¹² *Београд у рату и револуцији*, 1, 160.

⁸¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV-162/2.

⁸¹⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII.

⁸¹⁵ ИАБ, МГ-345, сећање Шћепана Матијашевића.

⁸¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁸¹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

⁸¹⁸ На саслушању Крол није желео да открије ко му је дао плакате. На исти дан одведен је на стрељање. Пример Ивана Крола још један је доказ неопрезности аутора монографије Београд у

Наведено хапшење није обесхрабрило београдске комунисте и нови леци осванули су већ сутрадан рано ујутру на једној од бандера у Книћаниновој улици. Носили су натпис „Ништа окупаторима“ и „Живео друг Стаљин“. Квартовске власти које су их пронашле оцениле су да, због начина на који су исписани (били су написани на парчадима грубе хартије и веома грубим рукописом), „дају веома неозбиљан карактер“. Извршиоци овог дела нису пронађени⁸¹⁹.

Сви они који мисле да је исписивање политичких парола на фасадама зграда појава која одликује само данашње време, изненадиће се када прочитају извештај писара VII кварта од 18. јула: „Част ми је извести Господина старешину, да ми је данас Михајловић Јанко бив. кафеџија са станом у ул. Приштинској бр. 30 пријавио да се у овој улици појављују натписи по зидовима кућа садржине „Гроб фашизму и живео савез са Русијом“. Натписи су исти дан прекречени од стране грађана, што није обесхрабрило ауторе да у истој улици сутрадан напишу нове.⁸²⁰

Лечи комунистичке садржине проналажени су и на територији VI и VII кварта. Службеници VII кварта пронашли су 18. јула летке који су носили следеће поруке: „Гроб фашизму“ и „Живео савез са Русијом“. Растурачи нису ухваћени.⁸²¹ Њиховим колегама из VI кварта сутрадан је дошао рентијер Драгутин Вукомановић, са станом у улици Трнавска бр. 19 и обавестио их да је „у свом дворишту нашао 4 комунистичка летка, јутрос рано.“ Вукомановић је предао кварту следеће прогласе и саопштења: „Све за пораз фашистичких разбојника!!! Све победе, праведне ствари Совјетског савеза за ослобођење наших народа!“ са потписом „Централни Комитет Савеза Комунистичке Омладине Југославије“, „Саопштења совјетског информационог бироа“, „Саопштења совјетског информационог бироа од 2 јула“ и „Говор друга Стаљина од 3. јула 1941 год“.⁸²²

Агент УГБ-а Обрад Бугарчић, током радне смене у VIII кварту 23. јула, пронашао је „приликом обиласка реона кварта у улицама Ријечкој испред бр. 1 и Краља Звонимира испред бр. 54 летке-билтена који су били сакривени на улазу у двориште поменутих кућа“. Према изјави станара билтени су бачени око 10

рату и револуцији који су самоуверено изнели тезу да у Београду није ухапшен ни један илгалац приликом лепљења и писања парола. АС, Збирка НОР у револуцији, кутија. (даље к.) 4, Специјална полиција (даље: СП) 1. *Београд у рату и револуцији*, 1, 161.

⁸¹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/3.

⁸²⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

⁸²¹ Исто.

⁸²² ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

часова пре подне, а лица „која су ово растурали нису видели“.⁸²³ О акцијама ове врсте комунистички врх је извештавао Коминтерну, о чему сведочи депеша коју је упутио Валтер (Јосип Броз Тито) од 27. јула Деди (Извршном комитету Коминтерне): „24. јула у Београду је распарчано преко 25.000 прогласа ЦК КПЈ и ПК Србије с позивом на борбу.“ Бројка од 25.000 раздељених прогласа је преувеличана, јер КПЈ није имала капацитет да одштапа оволику количину летака, а када бисмо и претпоставили да јесте, сигурно је, да би акција оваквих размера оставила трага у релевантним изворима и мемоаристици⁸²⁴

На примеру од 7. јула, видели смо да су комунисти спроводили синхронизоване акције паљења новина у Београду. Нова заједничка акција заказана је за 27. јул тачно у 7 часова. Одељењу специјалне полиције од стране IV кварта, тог дана достављена је пријава следеће садржине: „Павелић Ружа, трафиканткиња, са станом у улици Мајке Јевросиме Бр. 1, пријавила је овом кварту да су јој дана 27 јула т. г. око 7 часова ујутру дошла два младића у трафику у улици Таковска Бр. 11, и запитали је зашто продаје новине које шире лажне вести. Покупили су новине бацили на улицу полили бензином и запалили“. Нападаци су запалили „20 комада листа 'Време' 10 комада листа 'Донауцајтунг', 14 комада разних немачких 'Илустрација' укупна штета износила је 124 динара“.⁸²⁵ Процена Павелићева је да су младићи имали око 17 година.

Скојевци Јован Гајгер, Александар Шокорац и Милорад Томић, покушали су истог дана да запале новине у близини Ботаничке баште.⁸²⁶ Колико су успеха имали у овој намери сазнајемо из следећег извештаја IV кварта: „Пристаде без позива Милутин Николић, продавац новина, са станом у улици Ђушиној бр. 18 у IV кварт па пријави: „Око 7 часова ујутру био сам у улици Варшавска пред кућом бр. 1 и продавао новине наишла су три младића отприлике стара 18 година један је био у грао капуту плав сув висок гологлав, други тегет одело висок сув велике црне косе гологлав, а трећи средњег раста гологлав смеђ, један од њих пришао ми је затражио новине дао сам му, други је извадио флашицу полио ми корице од новина, а трећи извадио шибицу и покушао да упали, ја сам приметио узео циглу

⁸²³ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII.

⁸²⁴ *Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција (1941–1945)*, пр. Радомир Вујошевић, 1, Београд: Комунист, 1985, 129.

⁸²⁵ Исто.

⁸²⁶ ИАБ, МГ-507, сећање Александра Шокорца.

и једног погодио у руку“.⁸²⁷ Полиција је одмах у овом делу града направила блокаду и извршила рацију у којој су ухапшени Томић и Шокорац, док је Гајгер успео да побегне са бензином. У станицу кварта доведен је нападнути продавац на препознавање. Сви ухапшени стављени су у врсту, а дежурни их је показивао Николићу, а када је на ред дошао Шокорца продавац је кратко рекао „није ни овај“. Остаје непознаница да ли именовани продавац није желео да поткаже Шокорца или га није препознао.⁸²⁸

Паљење новина извршено је и на Чукарици. О самом току акције сазнајемо из следећих речи жандармеријског наредника Стојана Вељковића: „У 8 сати и 30 часова Добривоје Нешић стар 12 год продавац новина са станом у Прокопу бр. 41 изјавио је да су му 3 лица непозната одузела 40 комада новина Ново Време, и спалила код кафане 'Американац' у Високој улици и његовој мајци 10 комада спалили“. Починиоци нису ухваћени.⁸²⁹

Скојевска група, на чијем челу је био радник Лука Кулић, добила је задатак да спали новине на трафици код Аутокоманде. Према сећању Кулића, у овој акцији су, осим њега, учествовали Мирко Кеџман, обућар и још један „омладинац“, а Иван Вондарчек звани Вањка, члан IV рејонског комитета, контролисао је акцију. Као мета изабрана је трафика у Улици војводе Глигора (данашња Устаничка). Скојевци су се нашли неколико минута пре седам часова испред трафике, а затим се, према послератном сећању Кулића, одиграло следеће: „Мирко се обратио трафиканту: „Чико, молим те дај ону муштиклу“, тако да се трафикант окренуо да скине муштиклу са зида. Чим се он окренуо Мирко је свукао новине, овај омладинац је полио бензином, а ја креснуо шибицу“.⁸³⁰ По извршеном задатку скојевци су се дали у бекство. Код Душановачке пијаце су се растали, али нису успели сви тог дана да безбедно стигну кући. Кеџман је пошао у правцу Пашиног брда где је ухапшен од стране Немаца.⁸³¹ На ислеђењу Кеџман је тврдио да га је на ово дело наговорио случајни пролазник. Судаћи према даљем току догађаја,

⁸²⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/IV.

⁸²⁸ ИАБ, МГ-507, сећање Александра Шокорца.

⁸²⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XIV.

⁸³⁰ ИАБ, МГ-152, сећање Кулић Луке.

⁸³¹ У допису кварталских власти упућеном Одељењу специјалне полиције, који нас извештава о овом догађају, наводи се да је ухапшен Мирко Текери, обућар. Овде је реч о забуни кварталских власти, јер се из досијеа Мирка Кеџмана види да је он ухапшен 27. јула због паљења новина у Улици војводе Глигора, а то је по завршетку рата посведочио и Кулић: ИАБ, УГБ, СП, IV-44/X; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/51.

иследници су поверовали у ову причу, с обзиром да је за ово дело осуђен само на 14 дана затвора.⁸³²

И трафике у центру Београда на тај дан нашле су се на удару београдских илегалца. Ћелија симпатизера из кројачке радње „Коларић“ са територије III партијског рејона, добила је задатак да запали новине на трафици која се налазила на углу улица Кнез Михаилове и Књегиње Љубице. У акцији је учествовало, према сећању Драгомира Диклића, троје или четворо људи, а он је у име рејона био задужен да провери резултате.⁸³³ О каквим резултатима је Диклић 27. јула имао да извести „вишу везу“, сазнајемо из следећег извештаја Жандармерије: „Два комунистичка бандита упали су у киоск на углу Кнез Михајлове и Књегиње Љубице ул. из истог покупили новине које су посули бензином и запалили“.⁸³⁴

И припаднице „лепшег пола“ дале су свој допринос акцији паљења новина на овај дан. Око седам часова испред кафане „Соколовић“ стајала је колпортерка Јелена Николић и држала спремних за продају „200 бројева „Новог Времена“ и „Донау-цајтунга“ када су наишле три девојке. Једна је, како би извршила диверзију узела примерак новина да чита „и док се Јелена окренула видела је како остале њезине новине пламте“. Након извршене акције девојке су кренуле у бекство у правцу „Професорке колоније када је један пиљар Златковић Чедомир успео на бициклу“ да стигне једну и „обори на земљу“. „Савесни“ грађанин предао је органима IV кварта Василију Стаменковић.⁸³⁵ Ова седамнаестогодишња девојка спроведена је у логор на Бањици, а 29. августа исте године преузеле су је немачке власти од када којој се губи траг.⁸³⁶

Скојевци су се састајали у својим домовима и ручно на папиру писали пароле „Напоље са окупаторима!“, „Доле Хитлер!“, „Хлеба и мира!“ итд.⁸³⁷ Да исте нису остале неупотребљене сведочи притужба упућена 30. јула управнику града,

⁸³² Мирко Кеџман, у то време двадесетдогодишњи обућарски радник није дуго остао на слободи, ухапшен је 7. септембра 1941. у друштву колеге Ивана Кемпла код кога су пронађени комунистички билтени. На новом ислеђењу Кеџман није више имао простора за маневар, признао је да је био део комунистичке ћелије у обућарској радионици „Американац“ и да је као комуниста палио новине 27. јула. Упућен је у логор на Бањици 24. септембра као „штетан по јавну безбедност и поредак у земљи“ одакле је изведен на стрељање 17. октобра 1941: ИАБ, УГБ, СП, IV-44/X; *Logor*, I, 112.

⁸³³ ИАБ, МГ-2, сећање Дикић Драгомира.

⁸³⁴ ВА, Нда, к.52, ф.1, д.2.

⁸³⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-23/2.

⁸³⁶ *Logor*, I, 69.

⁸³⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-34.

Драгом Јовановићу од стране шефа Полиције безбедности и Службе безбедности, у којој се наводи да се последњих дана „виђају особито велике количине руком писаних плаката комунистичке садржине по Београдским улицама.“ Плакати су били различите садржине: „Живела Совјетска Русија, смрт фашизму“, „Живео бој народа, нека живи друг Стаљин, напоље са окупаторима“. У вези са овим предметом Немци су тражили од Јовановића да „преузме особито строге мере при хапшењу“.⁸³⁸

Управник је одмах реаговао о чему сведочи наредба шефа Специјалне полиције, Миодрага Петровића у којој се указује на појаву на београдским улицама последњих дана где је примећен велики број плаката писаних црвеним или црним мастилом на белом пакпапиру, који садрже познате комунистичке пароле. Петровић констатује да претходно донете наредбе од стране окупатора и његова наређења у циљу онемогућавања „овакве и сличне комунистичке пропаганде“ нису дале резултате и наређује да се по овом питању поведе једна брза и енергична интервенција органа на терену и поручује „Старешинама квартава и Комесарима железничке паробродске полиције да по своме нахођењу на свим сумњивим местима поставе клопке“.⁸³⁹ Склони смо да закључимо да је шеф Специјалне полиције узалуд трошио мастило с обзиром да су комунистички илегалци поранили 12. августа и између 4 и 4.30 часова ујутру „истакли четири плаката на плотовима и телефонским стубовима у улицама Краља Александра, Димитрија Туцовића, Прешевској и Земунској“. Плакати су били „исписани руком, тушом и оловком у боји“, а носили су пароле: „Живела непобедива братска Совјетска Русија“, „Живео друг Стаљин“ и „Доле окупатори“.⁸⁴⁰

Жандармеријски каплар, Милутин Д. Ћировић, извештава Старешину IX кварта о следећем догађају: „Данас 13 августа 1941 године око 5.45 часова, пријавио ми је стражар на капији кварта, да му је један пролазећи цивил рекао, да се налази на тараби прилепљен један пропагандни летак у улици Краља Милутина, па како је то одмах пред споредном капијом кварта која води из исте улице, одмах сам отишао и летак скинуо“.⁸⁴¹

⁸³⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-314

⁸³⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-314.

⁸⁴⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI; А. С, Ж- 28, *Збирка о НОР-у у револуцији*, к. 1.

⁸⁴¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/IX.

Истог дана, органи VI кварта доставили су Одељењу специјалне полиције „четири комада плаката са комунистичким паролама и то: „Ништа окупаторима“, „Живела народна борба“ и „Напоље са окупаторима“. Плакати су пронађени између 4 и 5 часова ујутру, а били су истакнути на телефонским стубовима. Упркос чињеници да су се, у то време, у близини места догађаја нашла петорица стражара и две агентске заседе, починиоци нису ухваћени.

Полицијски органи VI кварта обавестили су Специјалну полицију да су на њиховој територији „на дан 15. августа ове године, између 4 и 5 часова изјутра, излепљене четири плакате писане руком тушем са познатим комунистичким паролама и то: „Смрт Фашизму“, „Живео Совјетски Савез“, „Напоље са окупатором“ и „Непријатељу ништа““. Приликом изласка на терен пронађен је само један цео и један исцепан плакат „док су остале сами грађани исцепали и побацали“. Даља истрага је утврдила да су плакате лепили двојица младића, старости 15 или 16 година, ученици гимназије.⁸⁴²

И у августу су комунистички илегалци наставили да „улепшавају“ београдске фасаде. Како нас извештава станица XIV кварта: „дана 15 августа у 9 часова приликом обиласка реона органи ове станице, пронашли су у више улица на Бановом брду и на Чукарици недозвољене натписе писане по зидовима кредом белом: „Доле са фашизмом“, „Живела совјетска Русија““. Истовремено су, органи ове станице, пронашли у Љешкој улици на више бандера приложене натписе. Они који су натписе састављали и растурали до сада нису пронађени, иако су предузете све потребне мере и појачана служба у рејону у циљу проналаска истих“. Квартовске власти се у даљем тексту извештаја правдају, да је рејон кварта доста раштркан и да „постоји сеоба насеља Макиш па је радништво раштркано на све стране“ и да је због тога тешко одржавати ред и мир.⁸⁴³

На Звездари су 17. августа осванули комунистички леци. О овоме нас детаљније обавештава извештај VI кварта: „Јутрос између 5.30 и 6.15 часова непозната лица излепила су летке са комунистичким паролама у реону овог

⁸⁴² ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁸⁴³ Командант Београда наредио је да се иселе становници и поруше сви објекти у нехигијенском насељу у Макишу. Као главни разлог за доношење ове одлуке, Фон Кајзенберг наводи близину градског водовода нехигијенском насељу и потенцијалну опасност да због близине мочваре ово насеље шири маларију. Пре иселавања становника Макиша, окупатор је иселио и слична насеља код Калемегдана и електричне централе: ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIX; *Ново Време*, 10. август 1941, 3.

кварта у улицама Мраовићевој, Војводе Богдана у близини фабрике 'Моравија' и Петраљичком улицом“. Леци су садржали „познате комунистичке паролe“: „Смрт фашизму“, „Живео Совјетски Савез“, „Напоље са окупаторима“ и „Непријатељу ништа“. Од растуриених летака пронађен је један цео, док су остале грађани поскидали и поцепали. Према сазнањима кварталских органа, ове летке су закачили истог јутра „два непозната младића стара око 13-16 година, обучена у пристојно одело“. Укупно је растурено око 10 до 12 летака, а били су исписани на пакпапиру бојицама.⁸⁴⁴

Прогласи КПЈ, поводом чина вешања на Теразијама, могли су се наћи на улицама Београда и 25. августа, о чему нас обавештава извештај станице полицијске страже IV кварта: „Дана 25 августа 1941 године у 20 часова полицијски стражар станице Матић, враћајући се од куће са вечере у Престолонаследниковој улици уз сам тротоар, нашао је један летак-плакат са насловом „СРПСКА ОМЛАДИНО“ који је комунистичке садржине и позива родољубиви народ да устане против Хитлеровског фашизма и фашистичке хорде настале после рата, као и противу издајника, нападајући Милана Аћимовића и Љотића називајући их немачким плаћеницима“.⁸⁴⁵

Током септембра нисмо успели да региструјемо ни једну акцију оваквог карактера, што је и разумљиво с обзиром да је током овог месеца Специјална полиција спровела низ хапшења и београдска организација разматрала је промену облика отпора. Жандармеријски каплар Драгослав Н. Мојсиловић рапортира старешини VII кварта „Дана 3. октобра око 9.15 часова наишао сам на углу Милешевске и Војводе Петка улице, на 2 непозната лица која су са тарабе цепала пропагандне плакате“. Видевши Мојсиловића, двојица младића почела су да беже. Овај припадник Жандармерије их је зауставио и узео легитимацију једног од њих „али је други прискочио и отео му исправе из руку, говорећи: „Шта му дајеш исправе, дај то овамо“, и одмах затим дали су се у бекство“. Кренула је јурњава по улицама Приштинске, Саве Текелије, Крајинске, Рајићеве, Сазонове, да би жандарм уз помоћ двојице грађана успео, да на углу улица Ђердапске и Церске, ухвати једног од починилаца. Ухапшен је Петар Миланковић, ученик шестог разреда гимназије, који је приликом хватања једног од грађана ударио каменом.

⁸⁴⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

⁸⁴⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-44/IV.

Убрзо затим, 13. октобра, ухапшен је и Миланковићев саучесник Јован Динић, такође ученик шестог разреда гимназије.⁸⁴⁶ Нисмо успели да утврдимо каква је даља била судбина ових омладинаца.

Агент УГБ-а, Милан Вуловић, извештава своје претпостављене да је на дан 12. октобра „ујутру ухапшен Миладин Милинковић, обућар. помоћ., Балканска бр 29 да је цепао плакате“. Ухапшени је на саслушању признао да је заједно са Бором Николићем, кројачем, исцепао један плакат. Милинковић је пуштен на слободу, јер је истрага показала да је био „заведен и приморан (Милинковић је на ислеђењу тврдио да га је Николић натерао да цепа плакате примедба Р.Р) да цепа плакате“, а као олакшавајућа околност узета је „у обзир његова малолетност и кајање“.⁸⁴⁷

У знак немачког напредовања на свим фронтима окупациона пропаганда украсила је Београд између осталог и са словима „V“ која су симболизовала реч победа. Поједини београдски илегалци били су маштовити и ову врсту изражавања окупатора настојали да искористе за своје пропагандне циљеве. На дан 28. октобра у гостионици која се налазила у улици Милована Миловановића руски емигрант Михајло Чипизубов приметио је да је знак „V“ на стаклу „модификован“ и да је на њему урезан срп и чекић. Ово своје откриће поделио је са власником гостионице који је био фолксдојчер. Овај руски емигрант није могао ни да наслути да ће га испуњавање „његова грађанске дужности“ коштати краткорочног лишавања слободе. У овај угоститељски објекат је упала немачка полиција и као осумњичене ухапсила Чипизубова, Николу Станојловића, Михаила Стокића и Милутина Вујовића. У истрази је утврђено да они нису извршили ову „модификацију“, а прави починиоци остали су недоступни органима власти.⁸⁴⁸ Према послератном сведочењу комунистичког илегалца Шћепана Матијашевића он и његови саборци скидали су ове налепнице уз помоћ мокре марамице и жилета.⁸⁴⁹

Половином децембра Специјална полиција је обнародовала нову наредбу чији је предмет био „истицање комунистичких пропагандних парола на јавним местима“. У истом је констатовано да више наредби није донело жељене

⁸⁴⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-3/35.

⁸⁴⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-21/2.

⁸⁴⁸ ИАБ, УГБ СП, IV, 17/3.

⁸⁴⁹ ИАБ, МГ-345, сећање Шћепана Матијашевића.

результате и да се свакодневно појављују на „најживљим местима“ пароле и плакати који „упадају у очи и самим окупаторским властима. Овакво стање изродило је опсежну акцију и систематичнији приступ УГБ. Наређено је да се у случају да настојници зграда не уклоне пароле у најкраћем могућем року буду позвани на одговорност, да се несавестан рад стражара на овом сектору најстрожије казни и обавезани су сви службеници УГБ да када примете пароле пријаве.⁸⁵⁰

Пред новогодишње празнике јак снежни талас окувао је Београд, али неповољни временски услови нису спречили комунистичке илегалце да изађу на снег и исписују пароле. Старешина полицијске страже I кварта известио је своје претпостављене 28. децембра: „Дана 23 децембра 1941. године установио је и приметио полицијски стражар ове станице Касум Ђорђе, да је у Краљице Наталије улици на неколико кућа и то на бр. 7, 38, 50, 36 и 11 освануо и то од сада непознатих лица исписан на зидовима ових кућа недозвољени натпис и то са плавом кредом слова: Ж.С.С.С.Р (Живео СССР: примедба Р.Р)“.⁸⁵¹ Натписи нису дужи временски период улепшавали фасаде наведених зграда, станари су их самоиницијативно прекречили што сведочи да су наредбе УГБ имале ефекте на обично грађанство. Полицијска стража је донела је одлуку да посвети посебну пажњу овој улици у временском интервалу „од 4 до 6 часова, када се вероватно ови недозвољени натписи од пролазника пишу по кућама“.⁸⁵²

Након 1941. фрагментарни су подаци и о вођењу пропагандног рата на београдским улицама од стране комунистичког покрета отпора у Београду. Поред недостатка извора за овај период не треба занемарити и чињеницу да се овај покрет нашао под константним ударима полицијских органа и да је функционисање техничког апарата било знатно отежано. Без обзира на све тешкоће комунистички илегалци наставили су повремено да својим суграђанима бесплатно нуде штиво за читање. Полиција је у априлу 1942. обавестила Министарство просвете Одељења за средње школе да су средње школе преплављене комунистичким лецима на стотине.⁸⁵³ Наређено је да се пронађу

⁸⁵⁰ ИАБ, УГБ СП, IV, 182/1.

⁸⁵¹ ИАБ, УГБ СП, IV, 314.

⁸⁵² Исто.

⁸⁵³ А. С, Г. 28, Управа за државну безбедност, к. 82.

сарадници међу ђацима са задатком да открију своје школске другове који доносе пропагандни материјал у школу.⁸⁵⁴

Настојник куће у улици Станоја Главаша бр. 17а, Петар Ловрић пријавио је IV кварту 4. септембра 1942. следећи случај: „Госпођа Миловић (станарка ове куће: примедба Р.Р) ми је предала један замотај папира рекавши ми да је то нашла на степеницама. Ја сам одмах одмотао и погледао ове папире и установио да у овом замотају има 4 брошуре од којих су три са натписом „О партији и основним дужностима члана партије“ и четврта са натписом „Партизански санитет“⁸⁵⁵ Таке Треће мушке гимназије 19. септембра 1942. дочекале су приликом доласка на наставу цедуље са натписима „Доле Немачка“.⁸⁵⁶

У овом месецу комунистички илегалци писали су и пароле у зградама у којима су живели немачки војници. Команда СДК обавестила је УГБ 28. септембра да су у ходницима зграде у улици Страхињића бана бр. 66 исписане пароле „Живео СССР“. Војници су самостално уклонили на спратовима на којима су они живели, а III кварту наређено је да спроведе истрагу и прекречи преостале пароле.⁸⁵⁷ У децембру 1942. патрола XI кварта приметила је да је у улици Борисављевићевој и Капетана Завишића непознато лице написало црвеном бојом натписе „Живели партизани“ и „Живео СКОЈ“.⁸⁵⁸

Почетком 1943. „Оркужница бр. 6“ украсила је многе прагове београдских кућа, станова и објеката предузећа. Службеници X кварта 19. фебруара пронашли су овај пропагандни материјал у Бирчаниновој улици. Безуспешно је шеф кварта послао појачану патролу јер кривци нису пронађени. На исти пропагандни материјал „саплитали“ су се и службеници немачке фирме „С.Н. Jucho Dotmunn“ са представништвом у Крунској улици. О наведеном је органе XIV кварта обавестио 18. фебруара пословођа ове фирме.⁸⁵⁹

⁸⁵⁴ Борковић, *СКОЈ*, 165.

⁸⁵⁵ ИАБ, УГБ СП, IV, 31.

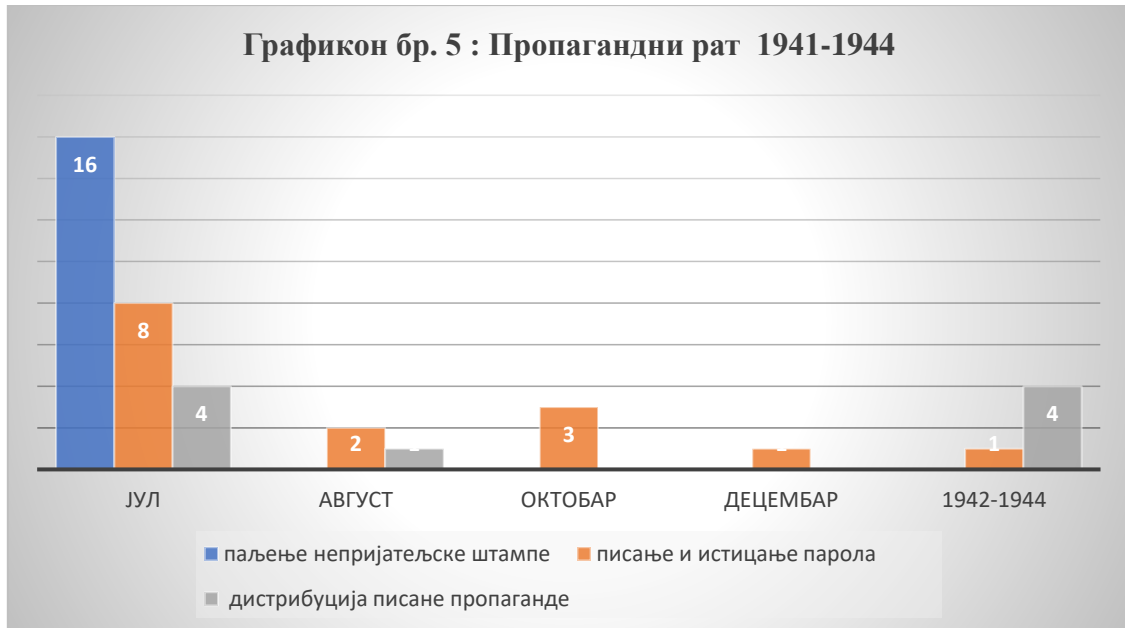
⁸⁵⁶ Божовић, *Специјална полиција*, 540.

⁸⁵⁷ В.А, Нда, к. 58, ф. 3, д. 10.

⁸⁵⁸ А. С, Ж- 28, Збирка о НОР-у у револуцији, к. 27.

⁸⁵⁹ Исто.

*



Вођење пропагандног рата било је од есенцијалне важности за КПЈ у Београду у периоду њене војне стратегије чија је суштина била прављене „опседнуте тврђаве“ од овог града. Подаци приказани у Графикону бр. 5 најбоља су потврда овој тези који несумњиво сведоче да је највећи број ових акција изведен у јулу. Након овог периода окупационе и колаборационистичке структуре постале су опрезније и деловале су превентивним мерама, што је довело до драстичног пада извођења акција као што су писања и истицања парола и дистрибуције писане пропаганде, а паљење штампе коју издаје окупациони режим тотално онемогућила. Хапшења појединих припадника комунистичког покрета отпора током ових акција сведоче да у прилог овој тези. У даљем току окупације напуштање стратегије извођења акција широког карактера и репресија резултирале повременим дељењем писаног пропагандног материјала. Немамо инструмент уз помоћ кога би смо измерили како је обично грађанство реаговало на овај начин деловања КПЈ у Београду. Случајеви приликом којих су грађани сами уклањали паролу и пријављивали да су на њиховим праговима остављени илегални леци сведоче о психози страха која је резултат мера окупационог режима. Комунистичка пропаганда упркос идеолошко-политичкој обојености пружала је алтернативни канал информисања Београђанима током окупације али

је он био често у прекиду и недовољног капацитета да парира противничкој пропаганди.

2. 5. ЂЕЛИЈА ЈЕ ЧЕЛИЧНА ПЕСНИЦА ПРОЛЕТЕРИЈАТА: ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ

Са амбицијом да води општенародну и отворену оружану борбу, али и постепено преузме власт појавила се неопходност трансформације и образовања нових организационих структура под контролом КПЈ. Најважнији задатак био је изградња сопствене војне силе. Решење је пронађено у партизанским одредима. У јулу 1941. започето је формирање Народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије (НОПОЈ) којима је руководио Главни штаб. Следећи корак у дефинисању организационе структуре било је саветовање у Столицама 26. септембра 1941. На овом саветовању донета је, између осталих, одлука о преименовању назива *Главни штаб у Врховни штаб НОПОЈ* и образовању више главних штабова на територији Краљевине Југославије. За територију окупиране Србије образован је Главни штаб НОПОС за Србију. Паралелно са војном структуром изграђивани су органи нове власти. Од 1941. формиран су Народноослободилачки одбори (НОО) који су имали задатак да постану „истински привремени носиоци народне власти“.⁸⁶⁰ Од краја 1941. на територији окупиране Србије свим НОО руководио је Главни народноослободилачки одбор за Србију.⁸⁶¹ У периоду од 27. до 29. децембра 1942. основана је организација Уједињена антифашистичка омладина са задатком да окупља сву омладину спремну да се укључи у НОП. Антифашистички фронт жена (АФЖ) основан 6. децембра 1942. била је женска друштвено-политичка организација која је требало да окупља овај део популације Краљевине Југославије.⁸⁶²

Сви наведени нови облици и организационе форме рада нису могли да се спроведу у делу у условима једне окупиране урбане средине, те ако изузмемо

⁸⁶⁰ *Зборник*, 1, II, 780.

⁸⁶¹ Више овој теми у: Душан Живковић. *Постанак и развитак народне власти у Југославији : 1941-1942*, Институт за савремену историју, Београд, 1969.

⁸⁶² Милија Станишић, *Стратегијске вертикале Народноослободилачког рата Југославије 1941-1945*, Институт за савремену историју Београд, 1999, 50, 51.

епизоду приликом које је у лето 1941. Ђуро Стругар именован да ради по војној линији, организациона структура током окупације у Београду остала је уз одређене измене устројена на принципима бољшевички вертикално устројене организације. Према овој структури на врху пирамиде стајао је Централни Комитет (ЦК) КПЈ и његов оперативни део Политбиро ЦК КПЈ који је доносио директиве и руководио целокупном комунистичком организацијом. На територији окупирани Србије и задатак да имплементира директиве ЦК КПЈ и руководи КПЈ имао је Покрајински Комитет за Србију. Исте задатке за тачно одређену територију имали су Окружни комитети (ОК), Срески комитети (СК) и Месни комитети (МК).⁸⁶³

Априлски рат покидао је унутарпартијске везе, одређени број функционера нашао се изван Београда, што је паралисало рад КПЈ у Београду и захтевало поновно повезивање редова и реорганизацију. Први корак било је успостављање првог ратног Месног Комитета КПЈ за Београд у саставу: секретар Милош Матијевић Мрша и чланови Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Давид Пајић, Воја Лековић, Лука Шунка и кратко време Милош Мамић. У овом саставу МК КПЈ за Београд радио је до августа 1941. када је због хапшења и премештања људи на друге дужности дошло до реконструкције овог форума. Уместо Стругара, Лековића, Шунке и Мамића инкорпорирани су Павле Лабат, Душан Грубач и Сава Стјепић.⁸⁶⁴

Према структури комунистичке организације МК је био орган, чија је улога била да на повереној му територији руководи партијским радом, да се брине о остваривању задатака КПЈ и да развија иницијативу ћелија, осталих делова организације и њених чланова. Први МК КПЈ за Београд под окупацијом вршио је функцију и Окружног Комитета (ОК) што је проширило његове надлежности и на територију Земуна, Смедерева и Космаја.⁸⁶⁵ МК КПЈ за Београд је примао директиве од ПК КПЈ за Србију. Према речима Милоша Матијевића Мрше, он је био задужен да сарађује са Спасенијом Бабовић, која је од стране ПК КПЈ за Србију била одређена да одржава везу и надгледа рад МК за Београд. Вукица Митровић је имала задатак да ради са женама, Лука Шунка је био задужен за

⁸⁶³ Николић, *Бољшевиизација*, 67, 68; Petranović, *Srbija*, 153, 154.

⁸⁶⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/11.

⁸⁶⁵ Београд у рату, I, 129.

СКОЈ, а остали чланови су радили на прикупљању чланарине и са нижим јединицама. Земунска организација није потпала под ингеренцију овог органа јер је окупатор територију Земуна изузео из састава УГБ, али београдска и земунска организација уско су сарађивали. Размењивали су пропагандни материјал, наоружање, намирнице и кадрове.⁸⁶⁶

Хапшење комплетног МК КПЈ за Београд у другој половини 1941. створило је поново потребу за реорганизацијом. Први човек КПЈ организације у Србији одлучио да успостави Окружни комитет који би имао шире територијалне ингеренције. По наредби Нешковића образован је у октобру 1941. ОК који је преузео ингеренције МК КПЈ за Србију и у чијем саставу су били Тодор Дукин као секретар и чланови Мија Ковачевић, Видоје Смилевски и Ивица Девчић. Као секретар Дукин је био задужен да одржава контакт са ПК КПЈ за Србију, партизанским одредима и техником, Ковачевић са ударним групама и Смилевски са Земунском и Смедеревом.⁸⁶⁷ Након октобарских хапшења Дукинов главни задатак био је успостављање контаката са преосталим члановима и поновно повезивање редова.⁸⁶⁸ Овај форум радио је до маја 1942. када је након убиства Дукина и хапшења Ковачевића донета одлука да преостала два члана напусте Београд. Тиме је престао да постоји ОК КПЈ који више није ни обнављан.⁸⁶⁹ Како указује историчар Јован Марјановић стварањем још једне степенице између МК и ПК Нешковић је настојао да боље обезбеди форум којим је управљао од евентуалних хапшења.⁸⁷⁰

Крајем фебруара 1942. формиран је нови Месни комитет КПЈ за Београд у саставу Јелена Ћетковић,⁸⁷¹ секретар и чланови Петар Ристић,⁸⁷² Стеван Јовичић и

⁸⁶⁶ Више од организацији комунистичког покрета у Земуну у: Жарко Атанасијевић, *Земун и околина у рату и револуцији*, Београд: Нолит, 1962.

⁸⁶⁷ *Београд у рату и револуцији*, 1, 177.

⁸⁶⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/2.

⁸⁶⁹ *Београд у рату и револуцији*, 2, 395; Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Београд: Службени гласник, 2011, 37.

⁸⁷⁰ Марјановић, *Београд*, 235.

⁸⁷¹ Пре ступања на дужност секретара МК КПЈ за Београд Ћетковићева је била члан комитета II рејона и водила је као један актив кројачких радника. ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/322.

⁸⁷² Петар Ристић рођен је 24. септембра 1914. у Баточини, срез Крагујевачки. По занимању је био прецизни механичар. Стручно се усавршавао у фабрици „Шкода“ у Пилзену на нишанским артиљеријским и противавионским справама. Радио је у Војнотехничком заводу у Крагујевцу. Први пут ухапшен је 1937. у Крагујевцу и провео је осам месеци у истражном затвору. Суд за заштиту државе ослободио га је оптужнице. Током 1938. одлучио је војни рок у 24. артиљеријском пуку у Дебру. У лето 1939 долази у Београд, где се запошљава у радионици

Бора Дреновац. Новоформирани МК био је, преко секретара, повезан са ОК, од кога је примао директиве. Постављена су и руководства за свих седам партијских рејона. Рејони су између чланова МК КПЈ за Србију подељени на следећи начин: Јовичић I, II, VII; Ћетковићева V; Ристић III, IV VI.⁸⁷³ Мартовска провала 1942. „однела“ је и овај МК, али и велики број чланова КПЈ, што је изазвало опречна мишљења међу члановима ПК КПЈ за Србију у ком смеру треба да се даље развија организација у Београду. Становиште да је полицијска репресија у тој мери интензивна да није могуће успоставити правилан рад темељио је Мирко Томић. Супротно Томићевом реалном сагледавању околности у Београду, други члан овог форума Мома Марковић предлагао је да се попут 1941. образују ударне групе које би вршиле оружане акције. „Средње“ решење понудио је Нешковић који је указивао да треба првенствено изградити „партијску организацију и извршити политичке припреме па тек онда ићи у акцију и омасовљење одреда“.⁸⁷⁴ Овакав став Нешковића довешће до формирања трећег по реду МК КПЈ за Београд. У јуну 1942. Јанко Лисјак звани Пушка премештен је из Земуна у Београд и именован за секретара, а Ђурђелина Ђукић и Разуменка Петровић за чланове. Показаће се да је Томићева процена била најреалнија с обзиром да је МК услед деловања Специјалне полиције у овом саставу опстао само шест месеци.

Пре напуштања Београда у лето 1943. Нешковић је проценио да су се створили услови за формирање новог МК у граду. Одучено је да се уз помоћ Јелене Поповић створи „мали и чврсти ослонац за стварање Месне организације“ у Београду. На овом задатку радио је и Василије Буха кога је Нешковић довео како провереног и полицији непознатог кадра да му помогне у Београду. Наведени двојац морао је да крене од почетка у тешким условима проузрокованим радом Специјалне полиције. У овом периоду одржаване су везе са организацијом у београдском насељу Раковица, Министарствима пољопривреде и просвете, групом званом „Центар“ и још неколицином мањих групаца. Као појачање

„Шпартал“ која је била у власништву Милутина Шпартала једног од истакнутих припадника Равногорског покрета отпора у Београду. Радио је и у индустријским предузећима „Микрон“, „Рогожарски“. У међуратном периоду био је истакнути члан УРС-а као члана индустријског подоодбора. Пре постављања за члана МК био је члан рејонских актива у VI и VII рејону. Ухапшен је у мартовској провали 1942. и стрељан у децембру исте године. ИАБ, УГБ, СП, IV-201/28; ИАБ, УГБ, СП, IV- 74/А.

⁸⁷³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28.

⁸⁷⁴ Глишић, *Досије*, 40.

Нешковић је након обиласка делова организација у Шумадији довео студенткињу Веру Милетић члана ОК Пожаревац са задатком да преузме од Бухе рад у Београду и води месну организацију до формирања новог МК КПЈ за Београд. Већ у септембру Пешићева се повезала са организацијама у Раковици, министарствима просвете и пољопривреде, народном банком и појединцима који су служили за обављање техничких задатака. Успостављена је веза са организацијама у 10 предузећа и 10 самосталних група које је „требало детаљно саслушавати и проверавати да ли би се могло почети са њима нешто организованије радити“.⁸⁷⁵ Посебан проблем представљале су „дивље групе“ које су изгубиле везу са својим активима на рејонима и који су тражили поновно повезивање „на сасвим другом делу града“ чиме „се отвара немишљена организациона и територијална збрка и претила највећа опасност од хапшења“.⁸⁷⁶ У овом периоду партизански одреди у залеђу Београда самостално су успостављали контакте са појединим активима у овом граду и сарађивали независно од београдске организације.⁸⁷⁷ Хапшењем Вере Милетић 5. октобра 1943. прекинут је рад на обнови организације и започет је нови талас хапшења. До окончања окупације ПК КПЈ за Србији није покушавао да обнови месну организацију, држао је одређене људе на личној вези, а преостале групе остави да се пасивизирају или да самостално пронађу контакт са партизанским одредима.

У међуратном периоду београдски комунисти су били повезани по струковној, радној и територијалној основи. Укидањем старих и забрањивањем оснивања нових удружења и синдиката од стране окупационих власти учинило је функционисање струковних актива готов немогућим. Током окупације доминантан начин окупљања био је територијални, што је и разумљиво с обзиром на нередовне прилике и честу промену посла. Постојао је и изванредан број актива у радним организацијама које су попуњавали поред колега и појединци који су живели на територији где се налазила радна организација. Територија Београда подељена је на седам партијских рејона. Рејони су се састојали од актива, а активи од подактива. Број људи у активима и подактивима варирао је и зависио од укупног броја људи у самом рејону и организационим потребама. У појединим

⁸⁷⁵ ИАБ, УГБ СП, IV, 183/15.

⁸⁷⁶ Исто.

⁸⁷⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 344.

случајева када су активи достигали одређен број раздвајани су и формини су нови.⁸⁷⁸ Сваки рејон имао је рејонски комитет, на чијем челу се налазио секретар, који је био повезан са МК КПЈ за Београд. Чланови рејонског комитета имали су дужност да воде активе на територији свог рејона што је подразумевало да одржавају непрекидно везу са активима, да примају обавештења од секретара јединица и да издају директиве за даљи рад. Унутар актива постојао је секретар актива који је сарађивао са једним од чланова рејонског комитета.⁸⁷⁹

Територија УГБ-а подељена је на седам партијских рејона:

Први партијски рејон обухватао је Сењак, Топчидер, Баново брдо, Чукарицу, Беле воде, Макиш и Остружницу. Током прве године окупације овим рејоном руководили су Данило Јањатовић као секретар и чланови Јосип Осипов, Стеван Лакај и Ратко Бурсаћ.⁸⁸⁰ У овом периоду рејон се састојао из шест актива који су били у бродоградилушту, у ковници новца, у фабрици шећера, државном монополу, Белим водама, у фабрици за прераду дрвета у Остружници, међу обалским радницима и на Чукарици. Од априла до септембра 1942. секретар овог рејона био је инжењер београдског водовода Василије Ивановић, а чланови Александар Мартиновић и Миленко Грбић, штампарски радници. У овом периоду функционисало је осам актива.⁸⁸¹

Други партијски рејон био је ограничен улицама: Карађорђевом, Немањином, Булеваром ослобођења, Јове Илића, Војводе Степе, Булеваром краља Александра до Војводе Путника, са изласком на обалу Саве код старог моста за Земун. У првом ратном рејонском комитету били су као секретар др Ненад Парента, и као чланови Лајош Јо и Жика Петровић. На територији овог рејона познато је осам актива: два у клиничком центру, једна у ложионици на главној железничкој станици, државној маркарници, у Министарству пољопривреде, фабрици Индустрије мотора Раковица и два улична.⁸⁸²

Трећи је заузимао територију која се налазила у оквиру трамвајске линије број два, носио је назив и рејон Центар, јер је захватао центар града. По образовању

⁸⁷⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-110/4.

⁸⁷⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/108.

⁸⁸⁰ Чедомир Ђурђевић, „Комунистичка партија Југославије: организатор и носилац НОП-а у Београду од 1941- 1944 (са освртом на период од 1929- 1941), у: *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, ур: Гојко Лађевић, 17.

⁸⁸¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 122; *Београд у рату и револуцији*, 1, 181.

⁸⁸² *Београд у рату и револуцији*, 1, 181.

овог рејона за секретара је постављен банкарски чиновник Војислав Илић, а за чланове Дора Фрајденфелд и Јелена Петковић. Од августа 1941. до септембра 1941. секретар овог рејона био је Бранко Глеђа, студент.⁸⁸³ У октобру 1941. чланови рејонског комитета били су Марко Стојанов као секретар и као чланови Милован Стефановић, Олга Јовановић и Сава Алексић. Овај рејон био је најбројнији и имао је од 13 до 15 актива.⁸⁸⁴ Од радних актива постојала је организација у Државној Хипотекарној банци, Пошти I и II и пивари „Бајлони“.⁸⁸⁵

Четврти је обухватао углавном Дорћол, граничећи се са Душановом улицом, одатле до улице Стојана Новаковића, скрећући ка Књегиње Олге улици и њоме до Панчевачког моста. Под окупацијом први секретар био је Саво Стјепић, а чланови Марко Јанковић, Трајко Живковић и Марија Рачки. До измена је дошло уласком Стјепића у МК КПЈ за Београд у септембру 1941. када први човек овог рејона постаје Марко Јанковић приватни намештеник, а чланови Милун Анђелковић и Војислав Гајић.⁸⁸⁶ Након хапшења Јанковића у марту 1942. овај рејон преузима

⁸⁸³ Бранко Глеђа рођен је 1. Фебруара 1918. У Грачацу (Лика). Након четири разреда завршене трговачке академије у Петровграду (Зрењани) уписује економско-комерцијалну високу школу у Загребу 1936. Студије напушта услед недостатка финансијских средстава и одлази у војску 1938. По одслуженом војном року долази у Београд и запошљава се у Државној хипотекарној банци. У овој радној организацији први пут је дошао у додир са радничким покретом. Постаје члан „Ботича“ и члан КПЈ 1940. Због комунистичке делатности ухапшен је у фебруару 1941. али је убрзо пуштен услед недостатка доказа. Период од пуштања из затвора до окупације Југославије провео је у родном месту. Усташки злочини приликом којих му је убијен отац приморали су га да се врати у Београд. Повезује се поново са КПЈ у јуну 1941. и постаје члан једног актива банкарских чиновника чији убрзо постаје секретар. На овој позицији је до августа исте године када је именован за секретара II рејона. Ухапшен је у јуну 1942. У склопу мартовске провале. На саслушању је био кооперативан и иследницима је пружио податке о свом деловању и лицима са којима је сарађивао. Остаје непознаница каква је Глеђина даља судбина али с обзиром на праксу Специјалне полиције можемо претпоставити да је убијен. Његов старији брат Стеван био је члан КПЈ и убијен је на улици у августу 1941. ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/322; ИАБ, УГБ, СП, IV- 238/44.

⁸⁸⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/322.

⁸⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73; Стеван Јовичић, „Из рада партијске организације Београда“, у: *НОП Београда 1941-1944: У сећањима учесника*, ур: Гојко Лађевић, Београд: Историјски архив Београда, 1974, 6; Јанко Винчић, „Приступање напредном покрету“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 33.

⁸⁸⁶ Марко Јанковић рођен је 24. октобра 1919 у селу Годљево (општина сечоречка). Након завршене гимназије 1938. запошљава се као чиновник Набављачко-потрошачке рударске задруге у Багојевом Камену. Каријеру чиновника наставља у Београду 1939. У Главном савезу српских земљорадничких задруга. Од овог периода показује и интересовање за положај и права радник. Постаје члан „Ботича“ у омладинском активу. У КПЈ укључио га је Воја Илић банкарски чиновник. Све до јула 1941. део је једног чиновничког актива. Услед преласка на територијалну поделу овај актив је распуштен а Јанковић прелази на рад у VII рејон КПЈ. Средином августа 1941. Ухапшен је приликом једне полицијске заседе али је после осам дана пуштен из затвора јер полиција није утврдила његову припадност комунистичком покрету отпора. Уплашен због хапшења повукао се из организације на одређени период. Након повратка постављен је за секретара IV рејона и на овом месту остаје све до хапшења у марту 1942. Током истраге показао се кооперативан, реконструисао је своју улогу и пружио идентитет људи са којима је сарађивао.

ученик Драгослав Петровић али и он се из истих разлога не задржава дуго на овој позицији.⁸⁸⁷ У другој половини 1941. у овом рејону било је 11 актива са укупно 32 члана. И у IV рејону постојали су и активи повезани по принципу радне организације. Један од наведених био је у електричној централи „Снага и Светлост“. Имао је укупно 13 чланова и симпатизера, секретар је био Фрања Марчета.⁸⁸⁸ И фабрици сапуна „Јасна“ постојала је група симпатизера која је финансијски помагала и коју је водио Златко Предавец.⁸⁸⁹

Пети партијски рејон у највећем делу покривао је Карабурму и околину у границама од улице Џорџа Вашингтона, Гробљанске, Адмирала Пикоа и Вука Врчевића узводно до Панчевачког моста. Секретар партијске организације у овом рејону била је Олга Т. Јовановић, а чланови Станица Начевић и Предраг Бубало. Након низа хапшења у септембру 1941. за секретара је постављен Блажа Радуловић, а чланови су били Слободан Јанковић, Душан Јанковић, Трајко Живковић и Михајло Пјевац.⁸⁹⁰ У првој години окупације на територији V рејона радило је девет актива: у пекари „Соко“, штофари „Владе Илића“, фабрици „Рогожарски“, фабрици боје и лакова „Савић“ и четири улична актива.⁸⁹¹ Према полицијским подацима током 1942. овај рејон имао је три актива.⁸⁹² У њему је била јака радничка организација с обзиром на активе у бројним индустријским предузећима на Карабурми.⁸⁹³

Шести партијски рејон заузимао је територију Булбудера и Звездаре, протезао се улицама Краља Александра и Гробљанском, дуж Цветкове пијаце, па обалом Дунава, улицом Вука Врчевића и Гробљанском до Улице краља Александра, са друге стране. Све до напада Немачке на СССР у јуну 1941. овај рејон водили су Милош Мамић као секретар и чланови Душан Грубач, Боривоје Марковић и Дража Марковић.⁸⁹⁴ У августу конституисано је ново руководство: Петар Крнетић секретар, Спасоје Грбовић и Мирко Букумировић чланови. У овом периоду на

Након истраге упућен је у логор на Бањици, одакле је изведен на стрељање 20. августа 1942. ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/43; *Logor*, I, 372.

⁸⁸⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/43.

⁸⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13.

⁸⁸⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

⁸⁹⁰ *Београд у рату и револуцији*, 1, 183-184.

⁸⁹¹ Блажо Радуловић, „Организација КПЈ у СБОТИЧ-у“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 49.

⁸⁹² ИАБ, УГБ, СП, IV- 73.

⁸⁹³ ИАБ, УГБ, СП, IV-170/30.

⁸⁹⁴ *Београд у рату*, 1, 184.

територији VI рејона функционисало је 12 актива. Почетком 1942. овај рејон добија ново руководство. Секретар је постао Василије Авејић, а Петар Томић, Тенко Далвовић и Ратибор Петровић били су чланови рејонског комитета.⁸⁹⁵ Током 1942. VI рејон имао је шест актива.⁸⁹⁶ Једини познати актив у радној организацији био је у погону фирме „Беометал“.⁸⁹⁷

Седми партијски рејон ишао је од Улице краља Александра, Хартвиговом, преко Славије, Булеваром ослобођења, до улица Јове Илића и Војводе Степе. Од јула 1941. Петар Гвојић био је секретар који је на располагању имао седам актива.⁸⁹⁸ На челу рејона налазио се крајем 1943. Рудолф Јантовић „Пишта“, а активе су водили Вуковић Стеван, Олга Даничић, Јован Злоколица, Милан Јевернић и Живан Стојковић.⁸⁹⁹ У предузећу Аутокоманда постојао је актив до децембра 1942. који је водио Рудолф Уловец и који је имао три члана и око 30 симпатизера.⁹⁰⁰

И Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) је обновио своју организацију на територији Београда. Образован је МК СКОЈ за Београд, у саставу: секретар Лука Шунка и Божидар Стаменковић, Марија Рачка, Павле Лабат и Марко Никезић, чланови. Дужности у МК биле су подељене на следећи начин: Шунка је, као секретар, водио МК и као члан МК КПЈ за Београд био веза са овим форумом, Никезић је био задужен да ради са средњошколцима, Рачка је била задужена за рад међу женама, Лабат и Стаменковић држали су рејоне. Овај орган био је повезан и са ПК СКОЈ, за шта је била задужена Љубинка Милосављевић, члан овог органа.⁹⁰¹ Након хапшења и одласка на друге дужности образован је почетком 1942. нови МК СКОЈ-а, у октобру, секретар Јосип Шћурла, Драгутин Филиповић, Бранислав Крстић и Бранко Мишковић. Овај Месни Комитет који је деловао до фебруара 1942. био је последњи који је КПЈ образовала током окупације. Уверен да све провале потичу од скојеваца и да се СКОЈ не

⁸⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/3.

⁸⁹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73.

⁸⁹⁷ Анка Кумануди, „Неки подаци о раду шестог РК КПЈ и партијских организација на његовом подручју у Београду од априла 1941. до фебруара 1942.“, у: „НОП Београда 1941-1944“, 66.

⁸⁹⁸ Исто.

⁸⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/79.

⁹⁰⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 240; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/Б; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/2 ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/4.

⁹⁰¹ *Београд у рату и револуцији*, 1, 129; Златија Вујановић, „Напредни средњошколски покрет“, у: *Београд у рату и револуцији*, 164- 169.

може прилагодити новонасталим условима Нешковић је донео одлуку да не обнавља Месни Комитет.⁹⁰² Ово није значило да је у Београду нестала у потпуности скојевска организација, поједине групе омладинаца повезале су се директно са партизанским одредима.

По принципу КПЈ и организација СКОЈ била је устројена по територијалној основи али уз додатну поделу на квартаве. Београдска омладина комунистички оријентисана била је распоређена у следећим рејонима:

Први рејон носио је и назив „Сењак“, обухватао је простор од Прокопа до Славије, Немањиним улицом све до железничке станице, целу Чукарицу, Баново брдо, Топчидерско брдо и Сењак и био је подељен на четири кварта. На челу овог рејона у лето 1941. били су Ибрахим Седић секретар и чланови Стево Караба, Живка Јанковић и Дубравка Аша Бјелић. У Сарајевском који је обухватао истоимену улицу у првој половини 1942. било је два актива и седам подактива. На Чукарици четири актива која су имала четири подактива са укупно 15 чланова. Који су успели да одрже 20 конференција „на којима је било присутно 90 лица“. У кварту на Сењаку било је три актива које су попуњавали 15 чланова. Кварт Села није имао оформљене сталне активе и организацију је водило неколико кандидата за СКОЈ. На Дедињу је скојевску организацију иницирао Иво Лола Рибар, а актив је водила студенткиња Оливера Ћуковић. Овај актив био је подељен на два подактива, Горњи и Доњи имао је и организовану ћелију у расаднику Општине града Београда, где је секретар био баштован Живота Јанковић.⁹⁰³ И овај рејон је имао активе у предузећима. У Заводу за израду ночаница на Топчидеру постојао је актив који је имао четворо чланова и који је водио радник Антоније Аксентијевић.⁹⁰⁴ У марту 1943. у ложионици Железничке станице Београд машиновођа Вукале Јовановић организовао је актив у коме је било шесторо чиновника и радник.⁹⁰⁵ Утврђено је и да СКОЈ на овој територији имао чланове у Фарбици мотора у Раковици и Фабрици шећера.⁹⁰⁶

⁹⁰² Вујановић, „Средњошколски“, 169.

⁹⁰³ ИАБ, УГБ, СП, IV-110/1; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/6; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/7.

⁹⁰⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 194/а.

⁹⁰⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 333-Б.

⁹⁰⁶ *Београд у рату и револуцији*, 1, 190.

Други рејон „Центар“, заузимао је исту територију као и трећи рејон партијске организације. У првом послератном руководству овог рејона били су Весна Бутијер, Боса Јаношевић, Павле Влаовић и Милета Арсовић. Нови рејонски комитет формиран је у јануару 1942. на иницијативу Бранислава Крстића и био је у саставу: Миланка Јефтовић, Милета Арсовић и Ђура Мађерчић.⁹⁰⁷ Током 1942. овај рејон био је подељен на четири кварта. Први је имао два актива и пет подактива „са 21 активистом“, за други у овом периоду немамо податак, трећи се састојао од три актива и исто толико подактива са девет чланова и у четвртом је СКОЈ представљало два актива и три подактива „са 10 активиста“.

Трећи рејон „Дорћол“ обухватао је простор од железничке станице, Карађорђевог улицом, па Душановом све до Бајлонијеве пијаце. Једино познато руководство овог рејона било је у саставу: Милан Чортан, секретар и чланови Јанко Смичиклас, Василија Стаменковић, Трајко Живковић и Чеда Живановић.⁹⁰⁸

Четврти рејон „Карабурма“ протезао се од Бајлонијеве пијаце, улицама Џорџа Вашингтона, Краљице Марије, Гробљанском, Адмирала Пикоа, Миријевски пут, све до Дунава. Од лета 1941. секретар рејона био је Бане Крстић, а чланови Марија Остојић, Радмила Јовић и Ђорђе Срдић. На територији овог рејона постојало је четири кварта. Кварт Палилула састојао се од 3 актива и четири подактива са „11 активиста и 1 агитационом групом од четири човека“. Кварт Хаци-Поповац имао је три актива и четири подактива које је водило шесторо људи. У кварту Професорка колонија било је организовано три актива и исти број подактива „са 12 активиста“. Кварт Карабурма имао је девет квартовских активиста који су водили 10 подактива са „29 активиста“.⁹⁰⁹ Поред територијалних ћелија овај квартал имао је и организацију у текстилним фабрикама Влада Илић и Текстил а. д.⁹¹⁰

⁹⁰⁷ Исто.

⁹⁰⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1.

⁹⁰⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-56.

⁹¹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/47; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/41; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/39; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/36; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/35; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/30; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/29; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/27; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/25; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/24; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/23; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/22; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/21; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/16; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/9; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1.

Пети рејон „Булбудер“, ишао је десном страном Миријевским путем, улицама Адмирала Пикоа, Гробљанском, Краља Александра, Хартвиговом, Цара Николе, Приштинском, преко Жичке и Војислава Илића све до Мокрог луга. Рејонски комитет водио је Бранко Мишковић, а чланови су били Константин Ковач, Светозар Николић и Јаков Живановић.⁹¹¹ На територији овог рејона постојали су активи код Цветкове пијаце, код имања „Пионир“, на Доњем Булбудеру, код Цветкове механе и у Миријеву. Овај рејон имао је активе у Министарству финансија који је водила чиновница Зора Обрадовић и у фирми „Електрорад“.⁹¹²

Шести рејон „Чубура“, обухватао је простор ограничен улицама: Цара Николе, Делиградском и Гучевском. Насеља Дедиње, Вождовац и Пашино брдо су такође били делови овог рејона. Састав првог ратног рејонског комитета био је: секретар Бранко Мишковић Блихер и чланови Кристина Катић, Живота Јанковић, Милутин Старчевић и Милан Барјактаревић.⁹¹³ Од јануара 1942. секретар овог рејона био је Ранисав Живковић, а чланови су били ученица Радмила Богдановић и студент Старчевић Милутин.⁹¹⁴ Овај рејон СКОЈ-а имао је четири кварталска актива. Први се делио на Чубуру, Славију и Церску са укупно три актива у којима је радило 10 и било обухваћено 55 људи. Други Пашино Брдо, Школа и Козара са два актива, четири васпитне групе, једном агитационом од троје људи и болничким течајем од петоро људи. Маринкова Бара, Горњи Вождовац и Душановац и укупно три актива сачињавали су трећи кварталски актив у коме је радило три актива са 12 људи. Последњи квартал овог рејона по територијалној основи био је подељен на Болницу, Доњи Вождовац и Дедиње са укупно два актива и седморо људи.⁹¹⁵ На територији Доњег Вождовца постојао је подактив у болници Трговачке омладине који је водио студент медицине и болничар у овој здравственој установи Здравко Бесаровић.⁹¹⁶

Престанак рада Београдског Универзитета довео је до насилног прекида школовања студената. Оставши код куће, комунистички оријентисани студенти су кадровски ојачали организације КПЈ на селу и мањим градовима, али је њиховим

⁹¹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/15.

⁹¹² ИАБ, УГБ, СП, IV- 302; *Београд у рату и револуцији*, 1, 192, 193.

⁹¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/284.

⁹¹⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/98; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/3.

⁹¹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-56.

⁹¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/11.

изостанком београдска скојевска организација изгубила једно од најјачих упоришта. Месни Комитет КПЈ за Београд је за преостале студенте образовао актив. Овај актив створио је подактиве на Медицинском, Филозофском, Техничком, Пољопривредно-шумарском и Правном факултету и на Високој економско-комерцијалној школи. Централни студентски актив водио је Марко Никезић, а чланови су били Драгутин Мокрањац и Ружица Шојић, студенти медицине, Сека Гајгер студент технике, Миодраг Здравковић студент филозофије и један неименовани студент. Крајем новембра 1941. актив је распуштен услед неактивности и чињенице да „универзитет није прорадио“.⁹¹⁷

Знатно повољнија ситуација била је међу ђацима. Већина београдских средњошколаца живела је у Београду, а и за разлику од Универзитета, велики број школа обновио је рад. Комунистичка средњошколска организација поново се повезала до краја маја месеца. При МК СКОЈ-а за Београд, формирано је средњошколско руководство које је испред МК водио Марко Никезић, а остали чланови били су: Јован Марјановић, Војислав Нановић, Бора Дреновац, Леп Митровић, Ружица Васићић, Славка Петровић, Емилија Јакшић, Нада Божиновић, Саша Шокорац, Зоран Вујовић и Слободан Томић. Средњошколска организација је изузета из територијалне поделе и са њом је руковођено преко овог руководства. Према послератном сведочењу Марка Никезића, средњошколско руководство је у јуну или јулу раздвојено. Један део водио је Бора Дреновац, а други Јован Марјановић. Школе су подељене између њих. Свака школа, у којој је постојала скојевска организација, имала је своје школско језгро, а сваки разред разредни актив. Ученици који су били одређени да воде разредне активе улазили су у централни школски актив, а у рад нису укључивани млађи разреди од шестог.⁹¹⁸ Услед хапшења и одласка појединих чланова на нове дужности у фебруару 1942. формирано је ново средњошколско руководство: секретар Милутин Дорословац и чланови Миодраг Никитовић, Лепосава Митровић, Милован Миловић, Рушка Васићић, Славка Петровић и Момчило Стефановић. Школе су биле подељене на следећи начин: Никитовић је водио II и V мушку гимназију и мушку Учитељску школу; Митровићева IV и V женску гимназију и Учитељску школу; Дорословац IV, V, VI и X мушку гимназију; Миловић I, III, VII

⁹¹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 43.

⁹¹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/10.

и IX мушку гиманзију; Петровићева II и VI женску гимназију; Васиќићева VII женску гимназију и Женску учитељску школу.⁹¹⁹

У IV мушкој гиманзији где је организацију водио Миодраг Никитовић, а од јануара 1942. Милутин Дорословац, није освојена већа подршка и рад се у већини огледао у прикупљању прилога.⁹²⁰ Према подацима из априла 1942. у I женској гимназији СКОЈ је имао једна актив који је бројао „21 девојку“ које су обухватале 250 других ученица у политичком раду, од чега „100 девојака групним формама“.⁹²¹ У II и VI женској гимназији било је у овом периоду по један актив од 10 ученица. Још горе стање било је у III женској гимназији где је „на плећа“ једног актива који су сачињавале седморо ученица пала целокупна активност. Било је школа у којима није постојао актив попут II трговачке академији и СКОЈ је представљало петоро девојака које су били кандидати за ову организацију или VII женска гимназија у којој су организацију заступали једна до две ученице. Ученици три разреда формирали су школски актив у III мушкој гимназији који је водио Војислав Пајевић. Постојала је и организација у VI мушкој гимназији у четири разреда, а школски актив у другој половини 1941. сачињавали су следећи ученици: Станко Врзић, секретар, Алексеј Иванов, Коста Миљковић, Страхућа Смејкал и Миодраг Казачић. Знатно боље стање било је у VII мушкој гиманзији где се школски актив састојао од 16 ученика који су успели да обухвате 120 својих школских другова.⁹²² Остаје непознаница колико је актива било у мушкој Учитељској школи, где је организацију водио Драган Јефтовић.⁹²³ У овом периоду средњошколски покрет нашао се у великој кризи уздрман константним хапшењима полиције, о чему сазнајемо из следећих речи члана средњошколског руководства Милована Миловића: „Велики број школа није имао оно најосновније-актив, без кога се није дао замислити рад. А ако је и постојао у некој школи, актив није одговарао ни своме имену ни својој намени“. Бази су били неактивни састајали су се нередовно и како закључује Миловић овакве групе

⁹¹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96.

⁹²⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/12.

⁹²¹ Немамо егзактне податке о броју актива и чланова у београдским школама, један од ретких докумената који пружа податке ове врсте је „Извештај о стању организације СКОЈ-а у београдским средњим школама“ који је пронађен од стране полиције приликом хапшења Месног Комитета 1942. Податке које смо изнели у раду у већини су део овог извештаја. ИАБ, УГБ, СП, IV/56.

⁹²² ИАБ, УГБ, СП, IV/56.

⁹²³ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/7.

су могле да се зову више „пасив него актив“. Овакво стање ни новоформирани средњошколски актив није успео да побољша јер се и сам убрзо нашао на удару полиције и након хапшења чланова централног средњошколског актива у првој половини 1942 није обновљен ни овај део организације.⁹²⁴

Неопходно је указати и да је током окупације у главном граду Краљевине Југославије боравило и функционисало више виших форума који су несумњиво својим присуством утицали директно на функционисање београдске организације. На територији Београда био је смештен као што смо навели део највишег органа партије Политбироа ЦК КПЈ, ЦК СКОЈ-а, Покрајински комитет ПК КПЈ за Србију, и ПК СКОЈ за Србију. Покрајински комитет КПЈ за Србију радио је у саставу: Александар Ранковић⁹²⁵ секретар, Спасенија Бабовић, Благоје Нешковић и Љубинка Милосављевић.⁹²⁶ Након одласка Политбироа ЦК КПЈ крајем почетком септембра 1941. ПК КПЈ за Србију вршио је највећи утицај на београдску организацију што је посебно дошло до изражаја по одласку овог форума из Србије.⁹²⁷ Комунистичко руководство у Србији остало је изоловано и препуштено само себи. Упркос директиви ЦК да се чланови ПК споје и „тако обезбеде јединство руководства“ до тога није дошло, Милош Мамић и Василије Буха били су у Јужној Србији, Мома Марковић при ОК за Пожаревац, Мирко Томић у западној Србији, једино је у Београду био Благоје Нешковић, секретар овог органа.⁹²⁸ Као секретар ПК КПЈ за Србију Нешковић је преузео на себе широке ингеренције и како сведочи Василије Буха „све је било под његовим рукама и под његовом контролом“. Водио је „сектор агитације и пропаганде“, „писао летке и упутства, војном сектору“ и држао везу са ЦК КПЈ и друге

⁹²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96.

⁹²⁵ Александар Ранковић рођен је 28. новембра 1909. године у Дражевцу код Обреновца. Основну школу завршио је у родном месту, одакле одлази у Београд, где у периоду од 1922. до 1925. изучава абацијски занат. Члан КПЈ је био од 1928. Хапшен је и осуђиван због комунистичке делатности. У периоду Другог светског рата играо је значајну улогу у комунистичком покрету и био један од најближих сарадника Јосипа Броза Тита. После рата био је шеф тајних служби, министар унутрашњих послова, потпредседник СИБ-а. Након Брионског пленума 1966, нашао се у немилости, чиме је његова политичка каријера окончана. Преминуо је 20. августа 1983. у Дубровнику: Симо Ц. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији: 1941-1944: лексикон личности: слика једне забрањене епохе*, Београд: Просвета, 2009, 433.

⁹²⁶ Карапанџић, *Грађански рат*, 12; Petronović, *Srbija*, 160–162.

⁹²⁷ Venceslav Glišić, „Razvoj i delatnost PK KPJ za Srbiju u Beogradu 1941- 1942“, u: *Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu*, ur. Miroљjub Vasić, Beograd: Institut za savremenu istoriju 1979, 223- 247.

⁹²⁸ Глишић, *Комунистичка*, 1, 100.

„посебне специјалне везе“. Својим сарадницима остављао је у већини споредне послове. Нешковић, дубоко укопан у Београду, водио је сам комунистичку организацију у Србији, до савршенства израдивши илегални апарат техничких веза, помоћу којих је одржавао контакте са партизанским одредима и Окружним комитетима, руководством КПЈ у Македонији, Војводини, Косову и Метохији и ЦК КПЈ.⁹²⁹ Половином 1942. у Београд долазе Василије Буха и Мирко Томић што доводи до правилније дистрибуције дужности унутар ПК КПЈ за Србију. Наведени чланови ПК укључени су у сређивање прилика унутар београдске организације проузрокованих мартовском провалом. Од јуна 1942. ПК КПЈ за Србију настојао је да се дистанцира од организације у Београду и да одржава контакте интензитетом као и са преосталим форумима овог ранга, тј. само ако је неопходно. Нови однос Благоја Нешковића према београдским комунистима одраз је учесталих хапшења која су претила да угрозе и рад Покрајинског Комитета.⁹³⁰

Није Броз био једини комуниста који је увиђао значај Београда. Коминтерна је, независно од организације КПЈ у Београду, створила свој пункт. Нажалост, наша историографија (у првом реду руска), није разјаснила каква је била улога овог пункта, па се наша сазнања ограничавају на неке основне податке. Пунктом је руководио Мустафа Голубић до 6. јуна, када је ухапшен и убијен од стране Гестапоа. Од тог периода руководство преузима Мате Видаковић. Кадар који је био њему потребан у раду, уступљен је од стране КПЈ. Према истраживању Венцеслава Глишића након хапшења Видаковића у августу 1941, пункт је на кратко преузео Стево Крајачић и од почетка 1942. он престаје да постоји.⁹³¹

*

Комунистички организациони планери нису морали много да „разбијају главу“ и да се труде да у Београду проналазе нове организационе форме. Било је само неопходно да се постојећа организациона структура поново повеже и прилагоди новоонасталим условима. Јасно учачамо да је кроз наведени организациони облик КПЈ у Београду успела у намери да упостави „пунктове“ који су могли да

⁹²⁹ Petranović, *Srbija*, 314.

⁹³⁰ А. Ј, *Србија II* / 217.

⁹³¹ *Београд у рату и револуцији*, 158,159; Глишић, *Досије*, 31–32.

обухвате најбројније слојеве грађанства и кроз које је могла да спроводи своју идеолошко-политичку и војну платформу. Један од разлога који нас је определио да покушамо да реконструишемо и наведемо све кадровске промене рејонских комитета била је наша тежња да укажемо да је београдска организација била принуђена да врши константну „реизградњу“ своје организационе структуре. Утицај спољног фактора био је главни покретач који је довео до ерозије и потпуног урушавања организационе структуре.

2. 6. МЕТОДОЛОГИЈА РАДА: СУБОРДИНАЦИЈА, КОНСПИРАТИВНЕ МЕТОДЕ, СИСТЕМ ВЕЗЕ

У послератном периоду у историографским радовима и публицистици као један од највећих „грехова“ Благоју Нешковићу је приписивана неспремност да конспиративне методе из међуратног периода прилагоди новонасталим околностима.⁹³² Намеће се питање да ли је овај закључак донет како би се додатно нарушио углед овог од државних номенклатура одбаченог револуционара или је одговарала правом стању „на терену“.

Кључ успешног деловања сваког покрета отпора био је успостављање субординације и контроле унутар организације. У почетном периоду 1. и 15. у месецу секретари рејона су били обавезни да се састају са вишим и нижим инстанцама како би преузимали и прослеђивали директиве. Од 1942. уведен је нови начин рада, секретари рејона су од виших инстанци примали директиве суботом и истог дана преносили руководиоцима актива који су имали задатак да до недеље упознају своје људство. У петак по истој пирамидалној основи подношени су извештај о резултатима. На овај начин настојано је да се успостави чвршћа дисциплина, побољша рад и да се чланови организације подстакну како би што више интензивирали своју делатност.⁹³³ Људи који су били веза између МК и рејона инструкисани су да захтевају бескомпромисно испуњавање задатака од секретара актива. Чланови рејонског комитета одређивани су да воде активе по територијалној и струковној подели или да раде по техничкој линији, „женској“ и

⁹³² Petranović, *Srbija*, 310; Марјановић, *Београд*, 235.

⁹³³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/5.

омладинској.⁹³⁴ Активи у средњим школама и радним организацијама били су организовани на другачији начин од територијалних актива. Постојали су централни активи у које су улазили секретари подактива школских разреда и делова радне јединице. У радним јединицама и школама осниване су и пропагандне и финансијске групе, које су имале задатак да прикупљају прилоге и делују пропагандно.⁹³⁵ Сви активи имали су обавезу да се састају једном недељно и дискутују по следећем дневном реду:

1. извештај и планирање по агитацији и пропаганди
2. извештај и планирање о акцијама, дискусија
4. извештај и планирање по раду васпитних група
5. извештај и планирање по финансијама
6. питање и предлози

Сваки члан актива припремао је претходно извештај који није смео да буде шаблонски. На основу истог дискутовано је у циљу указивања на грешке, пропусте, али и добре стране и искуства.⁹³⁶

Прво и основно правило илегалног рада чије је строго поштовање КПЈ захтевала од својих чланова још у међуратном периоду била је конспиративност. На основу расподеле рада, свако је требало да „врши свој посао“ и да о томе никоме не прича. Онај члан, који је „сувише љубопитљив и буде се распитивао за све послове који се обављају у организацији, а за које није он надлежан да зна да треба да изазове сумњу и проверку да није случајно тајни агент-провокатор.“⁹³⁷ Сви комунисти били су у обавези да користе, уместо правих имена, псеудониме и да их често мењају. Нису смели да привлаче пажњу својом физичком појавом. Требало је избегавати записивање, а ако је то неопходно, онда је то морало бити шифровано. Требало је изучавати метод рада полиције, упознавати полицијске кадрове и места где се налазе агенти.⁹³⁸ Приликом компромитације људи на одређеној територији наређивано је ротирање. У септембру 1941. Павле Лабат је заменио рејоне са Божом Стаменковићем који је био добро познат полицији на

⁹³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-170/30

⁹³⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13.

⁹³⁶ ИАБ, реферат о СКОЈ-у, 27.XI 1942.

⁹³⁷ *Proleter*, 1930, januar, 4–5.

⁹³⁸ *Proleter*, 1930, februar, 3–4.

територији Карабурме.⁹³⁹ Основно правило било је да се рејони који су захваћени хапшењима не попуњавају онима који су остали непознаница за полицију. Редове је требало повезати са преосталим чланством које би формирало привремено руководство. На овај начин организација се штитила од могућности да полиција намерно није ухапсила појединце како би након попуњавања редова могла да оствари веће резултате.⁹⁴⁰

Рад у илегалној организацији у великој мери утицао је на приватан живот њених припадника. У појединим случајевима комунистички илегалци су због потреба организације морали да напуштају или мењају своје легалне послове. Под најрестриктивнијим режимом су живели људи на руководећим положајима и они који су радили у техничком апарату. Нису смели да обављају ни једну другу дужност, морали су да забораве своје пријатеље и познанике, да тотално пређу у илегалу и напусте своје званичне послове, да ограниче кретање и бирају улице где их неће препознати. Због специфичности посла Благоје Нешковић је обраћао посебну пажњу на рад са овим људима. Учестало је одржавао састанке и испитивао их како обављају своје задатке, да ли их је неко видео како би проценио да ли су у опасности.⁹⁴¹ Након хапшења током 1941. Покрајински Комитет за Србију је апеловао је на чланове који су водили београдску организацију: „мора да вам буде јасно да ви не можете одржавати директну везу са организацијом, да да не смете да излазите на састанке, да у опште не смете да изађете на улице“. Целокупан посао требало је пребацити на посреднике који су морали да буду проверени људи. Веза са рејонским активима морала је да буде сведена на контакт са секретаром рејона.⁹⁴²

Правило да се прави идентитет и информације које нису у корелацији не открива вишој односној нижој вези добило је на значају посебно током окупације. Слепо држање истог могло је да у случају хапшења људи који су одржавали контакт изван свог актива обезбеди да продирање полиције у организацију не добије домино ефекат. Бројни су примери виших партијских функционера који приликом саслушања нису могли да пруже прецизне биографске податке о

⁹³⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/12.

⁹⁴⁰ АС, ПК, МКБ, 185.

⁹⁴¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10; Глишић, *Досије*, 47.

⁹⁴² АС, ПК, МКБ, 185.

одређеним људима које су држали на вези, а о појединим само надимак и физички опис. Атентатор Илија Мргић није могао да „помогне“ својим иследницима и пружи податке о човеку који му је дао оружје.⁹⁴³ Бележимо и флагрантна кршења овог конспиративног правила. На саслушању пред полицијом Драгутин Мокрањац истакао је да је као главни техничар СКОЈ-а имао приступ свим рејонима и да су му се скојевци „хвалили каквим јунаштвом или акцијом која је извршена у њиховом рејону“.⁹⁴⁴ И Специјална полиција констатовала је да се чланови комунистичке организације „држе фамилијарно“ и да су „међусобно знали где ко ради, где станује, кога има, куда одлази“. Ово је посебно било изражено од 1942. када су организацију попуњавали у већини неискусни кадрови.⁹⁴⁵ Хапшење Михајла Пјевца један је од случајева који најсликовитије указују на кршење конспиративних правила. Неколицина ухапшених илегалца указала је на трафику где овај илегалац купује дуван, те је полицији најтежи задатак био коме да се „захвали“ за ово хапшење.⁹⁴⁶

Држање пред класним непријатељом било је главно питање међу осталим током међуратног периода. Најстрожије је било забрањено пред полицијом говорити „о људима који раде у организацији, материјалу, адресама, становима итд.“ Лична одбрана, „спасавање самог себе, требало је да буде споредна ствар.“ Главно и основно правило било је „настојати да се ништа не открије полицији, да се не компромитују другови, да се својим исказом не потврђује ни оно што полиција већ зна или се прави да зна.“ Саветовано је да је боље бити убијен, „него поћи на компромис са жандармском чизмом и проваљивати организацију и поједине другове. Боље је погинути као мученик, са чистом комунистичком свешћу, него добити 15 или 20 година заједно са пријавом или неизбрисивом мрљом, која је често истоветна са отвореним издајством“.⁹⁴⁷ Они који су се при полицијској истрази и на суду придржавали наведених смерница представљани су преко комунистичке штампе као хероји. „Најсветлији“ примери у предратном периоду, које је требало узети за узор, били су Крсто Попивода и Спасенија

⁹⁴³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202.

⁹⁴⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/2.

⁹⁴⁵ ИАБ, БИА, ф. II, П. 6, досије Ратко Митровић.

⁹⁴⁶ Овај илегалац био је секретар једног од актива на V рејону КПЈ. Ухапшен је током мартовске провале 1942. и након истраге стрељан. ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/91.

⁹⁴⁷ *Proleter*, 1930, januar, 2.

Бабовић.⁹⁴⁸ Приликом именовања руководства, поред иницијала изабраних, у новинама је обично стајало колику су затворску казну одслужили, што довољно говори да се највеће поверење указивало онима, који су се бескомпромисно држали пред „класним непријатељом“. Имена оних, који су изневерили партијску линију и сарађивали са органима суда и полиције, такође су била заступљена у комунистичкој штампи. Саветовано је да се добро упамте, да око њих „треба створити бедем презира и бојкота“, а о „њиховој срамној улози“ треба обавестити њихову породицу, пријатеље, познанике и онемогућити их да се поново инфилтрирају у КПЈ.⁹⁴⁹

Медотологија рада полиције и ниво репресије током окупације захтевали су да се овом проблему приступи са још већом пажњом. Илегалци су учени да свака „велика издаја почиње са малим признањем о илегалном раду“, да „пре или после долази до моралног пада“, да „чланови Скоја са презрењем одбијају да одложе своју смрт за неколико дана давањем ма каквих издајничких изјава и служењем народном непријатељу“ и да је „једини пут очувања свога живота, части и организације непризнавање ни једне једине речи“.⁹⁵⁰

У наредним поглављима извршићемо детаљнију елаборацију нивоа репресије полицијских органа у Београду током окупације, на овом месту изнећемо хипотезу да би се након примене физичке и психичке тортуре Специјалне полиције на испиту да ли да проговоре или остану неми нашли и професионални обавештајци. Под оваквим условима београдски илегалци реаговали су на различите начине. Највећи број исцрпљен тортуром признавао је своје деловање у комунистичком покрету отпора и именовао сараднике. Одређен број људи настојао је да наведе иследнике на закључак да је њихово деловање плод заблуде и да су они мишљења да учествују у деловању једне националистичке

⁹⁴⁸ У организацији КПЈ у Крагујевцу је 1937. године избила велика полицијска провала. Један од ухапшених комуниста одао је, да су Крсто Попивоца (у време провале налазио се у Нишу) и Спасенија Бабовић (у време провале налазила се у Сарајеву) играли значајну улогу у раду крагујевачке организације. Бабовићева и Попивоца спроведени су у Крагујевац, подвргнути испитивању и мучењу од стране београдских агената. И поред овога, ни Попивоца ни Бабовићева, нису признали ништа пред полицијским службеницима, истражним судијом и на главном претресу; више о овом догађају у: Станко Младеновић, *Спасенија Цана Бабовић*, Београд: Рад, 1980, 86–119.

⁹⁴⁹ *Proleter*, 1933, januar, 14–15.

⁹⁵⁰ ИАБ, реферат о СКОЈ-у, 27.XI 1942.

организације.⁹⁵¹ Искусни илегалци покушавали су да записник испуне „причама“ из рада у међуратном периоду, да пружају непрецизне податке, да именују оне сараднике за које су сигурни да се налазе у затвору или „шуми“. Било је и случајева попут Василије Бухе и Вере Милетић који нису одмах говорили све што знају и који су почели, како истиче Благоје Нешковић, да „на крупно проваљују тек четвртог дана, када су им очи испале из дупље“. На овај начин „куповали“ су другим члановима време да могу да се сакрију.⁹⁵² Неопходно је на овом месту истаћи поједина имена оних чији су полицијски записници са саслушања остали „празни“. Упркос чињеници да су били притиснути признањима својих сабораца Олга М. Јовановић, Олга Т. Јовановић, Олга Кршул, Влада Есаповић, Даница Кришић једни су од оних који су се упорно држали, који су у потпуности негирали да су део КПЈ и претварали се да не познају људе са којима су сарађивали и са којима су суочавани.⁹⁵³

У сагласности са својом стратегијом комунистички покрет отпора у Београду вршио је свеобухватну мобилизацију кадрова и настоја да у рад укључи што већи број људи. Најважнија циљана група из које је КПЈ црпела кадрове био је „пролетаријат“. И током окупације мобилизацији радника по београдским фабрикама био је важан сегмент рада. Уобичајно је било да радници који су већ били део организације користе паузе током радног времена и агитују. Указивано је да су „радници у фабрици мизерно плаћени“ и на друге околности које су подстицале незадовољство тренутним положајем.⁹⁵⁴ Средњошколци београдских школа били су још један од резервоара омладине из кога је КПЈ и у међуратном периоду црпела кадрове. Ширење организације и придобијање нових чланова у оваквом окружењу носило је посебне специфичности. Устаљени пут ка овом циљу био је да се по формирању школског актива одржавају појединачни и групни састанци на којима би се ученици анимирали да приступе покрету. Права борба за кадрове настајала је у оним школама где су љотићевци имали организације.⁹⁵⁵ Сваки актив добијао је недељни задатак колико ученика и

⁹⁵¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-73/125;

⁹⁵² ИАБ, Л.Б.Н, Ф- 2157.

⁹⁵³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/45; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/46; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/59; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/35; ИАБ, УГБ, СП, IV- 3/210.

⁹⁵⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26.

⁹⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV/56.

ученица мора да обухвати својим радом. Они који нису успевали да достигну предвиђене норме морали су да буду спремни на критику. Више инстанце као један од узрока „пораза“ ученица III женске гимназије видели се у чињеници да рад није „постављен на конструктивној и стабилној бази, већ се у раду осећала несналаженост и лутање“.⁹⁵⁶ У појединим случајевима више инстанце имале су очекивања која су била нереална и супротна стању на терену. Од две ученице у VII женској гимназији очекивано је да обухвате радом више од 70 својих школских другарица, а када овај план није спроведен у дело исте су критиковане да нису „исправно искористиле материјал“ предвиђен за групне састанке.

Нису били изоловани ни случајеви „врбовања“ тотално непознатих људи. Ово је уобичајено практиковано у ресторанима народне кухиње где су долазили углавном млади радници самостално или у групама. Пракса у оваквим угоститељским објектима била је да за једним столом седи више непознатих људи, што је стварало могућности да се суптилно прилази потенцијалним кандидатима. Људи који су били задужени за врбовање започињали су при првом упознавању неформалан разговор, а сваки следећи пут наметали теме из корпуса дневне политике или положаја радника. Након испитивања терена кандидату је пружан пропагандни материјал, а затим организовани састанци на којима је отворено дискутовано и вршена идеолошко-политичка индоктринација.⁹⁵⁷

Букумировић, Митровић, Стаменковић, Парезановић само су неке од породица и парова чијих је више чланова било део комунистичког покрета отпора. Овај начин мобилизације по природи ствари ишао је преко једног или више чланова који су постепено укључивали друге.⁹⁵⁸ „Фамилијарно“ повезивање показало се као погрешна пракса јер је оваквим лицима приликом хапшења додатно био отежан положај.⁹⁵⁹

И поред динамике коју је диктирала окупација, КПЈ није одустала од политичко-идеолошке индоктринације својих чланова. Током окупације осниване су „васпитне групе“ од чланова са једнаким теоретским знањем које су своје идеолошко-политичко изграђивање започињале са „лакшим теоријским

⁹⁵⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV/56.

⁹⁵⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-23/87.

⁹⁵⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/153.

⁹⁵⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/15.

материјалом“ као што су „брошуре о СССР, Како је човек постао дивом, Природне силе и моћ људи, Како се калио челик“ итд. Након овог првог корака у руке оваквих група долазиле су књиге „Историја СКП“, „Уџбеник политичке економије“ и класици макрнизма и лењинизма. Сврха учења била је „не да се формално научи оно што се прорађује... [...] ... да се науче цитати с тим да се у згодном моменту, у овој или оној прилици употребе“ већ „да се суштина освоји, да се овлада њом, да се оспособи у њеном примењивању под новим околностима у условима несвакидашњег живота“.⁹⁶⁰ Учење је ишло следећим током: „полаганим читањем, понављањем битних момената у прочитаним делима, заустављањем на тим битним моментима, дискутовањем о њима и објашњавањем најслабијих тачака, извлачењем искуства“.⁹⁶¹ Све наведено било је под паролом Маркса и Енгелса „Наше учење није догма већ упутство за делатност“. Највећи проблем био је међу најмлађим члановима. У чему је била основа проблема и како је изгледао овај рад међу средњошколцима сазнајемо из следећих редова једног од руководиоца Љубомира Зечевића:

„Имали смо два пута недељно састанке и то један за преглед рада који је обично одржаван понедељком и други васпитни састанак одржаван крајем недеље на коме су се читала основна питања лењинизма од Стаљина, али од чега ми је још нејасно звучи дефиниција лењинизма коју није имао ко да ми објасни јер знање осталих чланова актива (главног средњошколског актива: примедба Р.Р.) из те области ни у ком погледу није било више од мога, те су сви васпитни састанци личили пре на мучилишта и као таква су и сматрана, неголи на састанак на коме ће се читати овако значајна ствар.“⁹⁶²

Један од предуслова за функционисање у урбаним условима једног окупираног града био је обезбеђивање „сигурних кућа“ које би биле на располагању за сакривање људи, материјала и одржавање састанака. Кључну улогу у овом сегменту рада одиграли су симпатизери. У периоду када је на челу МК КПЈ за Београд била Јелена Ћетковић задатак да обезбеди стан за овај форум имао је техничар III рејона. Секретар овог рејона предавао је адресу и лозинку Петру Ристићу, члану МК и најављивао састанак „домаћину“. Домаћинима није

⁹⁶⁰ ИАБ, реферат о СКОЈ-у, 27.XI 1942.

⁹⁶¹ Исто.

⁹⁶² ИАБ, УГБ, СП, IV-192/44.

саопштавано ко ће их посетити нити тема разговора. Још у међуратном периоду предмет на прозору стана или куће који гледа на улицу био је знак да је полиција унутра.⁹⁶³ Од јесени 1941. било је обавезно да се пре сваког уласка у илегални смештај осмотри околина. У случају да илегалац примети нешто сумњиво није смео да улази у смештај и морао је да сачека информацију о нечијем евентуалном хапшењу.⁹⁶⁴

У овом периоду на располагању Месном Комитету били су станови у следећим улицама: Војводе Степе бр. 100, Његошева бр. 28, Рудничка бр. 12 и Хаци Проданова бр. 24.⁹⁶⁵ И у периоду када је секретар био Јанко Лисјак организација је располагала са становима симпатизера у којима је одржавала састанке. Један од наведених је стан у улици Новој бр. 4 у коме је живела домаћица Марија Ивковић, сестра комунистичког илегалца Димитрија Марчетића. Ова локација била је идеална јер је супруг Ивковићеве био жандармеријски наредник.⁹⁶⁶ Већином су људи за уступање станова тражени у кругу познаника и пријатеља, али било је и случајева да се посебно врбују за ову врсту посла. Члан КПЈ Богдан Лазић настојао је да се током свакодневне куповине млека приближи Зори Селаковић и након извесног времена приволи је да уступи свој стан за састанке.⁹⁶⁷ Било је и случајева да се посебни људи одређују за тражење смештаја у које би се сместили илегалци који се сакривају од полиције. Један од наведених који су обављали овај посао био је члан партије Матија Бућан. Од виших веза Бућан је примао „другове који су живели илегално, те их предавао у станове“ које је налазио „у кругу својих познаника“. Овај трговачки помоћник имао је на располагању осам „сигурних кућа“ које су се налазиле у следећим улицама: Миријевски пут бр. 91, Стевана Високог бр. 2, Војислава Илића бр. 2, Мехмеда Соколовића 43, Хиландарској, Кумодрашкој, Краља Александра бр. 80 и Краља Петра.⁹⁶⁸ Најмањи број „сигурних кућа“ имали су чланови средњошколске организације. За разлику од делова грађанства средњошколци су у већини живели са родитељима, те су се они састајали код својих кућа што ће се приликом одређених ситуација показати као

⁹⁶³ Славка Морић Петровић, „Неки илегални станови у Београду за време окупације 1941- 1944. Године“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, 1961, 177- 183.

⁹⁶⁴ Л.Б.Н, Ф- 2157.

⁹⁶⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28.

⁹⁶⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 247/10.

⁹⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 14.

⁹⁶⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 16.

погубно.⁹⁶⁹ Услед константних полицијских рација симпатизери су у другој половини 1943. одбијали да „уступају станова за састанке и преноћиште“, што је и разумљиво када подсетимо да је пружање уточиште „бегунцима“ било опасно колико и активно партиципирање у организацији. Приватни намештеник Василије Медан, конобар Јерковић Хасан само су појединци међу онима који су своје станове уступали за састанке или смештај чланова КПЈ и који су након хапшења због свог добротинства изгубили живот.⁹⁷⁰

Поред приватних станова „сигурних кућа“ за београдске комунисте била је и клиника за инфективне болести. Комунистички илгалац Урош Ускоковић сакривао је саборце у личним просторијама које су се налазиле у згради ове клинике и хранио их „из болничке кујине“. Симпатизер Јован Станимировић по занимању чиновник обезбедио је „болесничку постељу“ у овој установи својој сестри Мирослави након доласка из партизанског одреда.⁹⁷¹ Мартовском провалом 1942. откривен је и ухапшен Ускоковић, чиме је КПЈ остала без овог уточишта.⁹⁷² Илгалци које је тражила полиција сакривали су се и у околним београдским селима. У својој кући у селу Кијево берберин Драгутин Миленковић сакривао је неколико месеци Мирослава Лазовића, Анку Шкорић и Илију Прицу. Његов дом користили су и борци Космајског одреда како би се нахранили и одморили.⁹⁷³ Један од Немаца који су пружали уточиште комунистичким илгалцима био је Францешко Фрања.⁹⁷⁴

Комунистички покрет отпора изнајмљивао је куће и станове за одржавање илгалних састанака, смештај материјала и својих припадника. У почетном периоду функционери су самостално уговарали изнајмљивање са рентијерима. У септембру 1941. секретар МК КПЈ за Београд Милош Матијевић је изнајмио кућу у Маринковој бари у улици Војводе Бачевићева бр. 15 од Слободана Шекуларца. Први човек београдске организације представио се правим презименом као „ташнер“ и „рекао да ће у кући становати у једном стану са женом, а други стан

⁹⁶⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 44.

⁹⁷⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/49; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/70.

⁹⁷¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/11.

⁹⁷² Након истраге Ускоковић је одведен у Логор на Бањицу. Из логора је изведен на стрељање 19. фебруара 1943. ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/80; *Logor*, I, 470.

⁹⁷³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 357/1.

⁹⁷⁴ Након хапшења члана партије Војислава Илића банкарског чиновника Францешко је у фебруару 1943. откривен и ухапшен као симпатизер КПЈ. Након истраге упућен је у логор на Бањици, где је остао пуних годину дана када је пуштен на слободу. ИАБ, УГБ, СП, IV-33/20.

издати опет неком свом пријатељу“.⁹⁷⁵ Кућа је имала 350км, месечна кирија је износила 500 динара.⁹⁷⁶

Приликом самосталног узимања станова илегалци су давали лажна имена и представљали се као избеглице како полиција не би имала тачну евиденцију ко стварно живи на адреси, што би у случају откривања обезбедило одступницу. У оваквим ситуацијама практиковано је да у стану буде најмање једна особа женског пола „ради камуфлаже у случају полицијске ревизије“.⁹⁷⁷ Организација је настојала и да појединим члановима нареди да из породичног пређу о трошку КПЈ у самостални смештај, како би имали већу слободу у раду. Брачни пар Олга и Мирољуб Парезановић у априлу 1943. премештени су из техничког апарата и добили задатак да у новом стану у Ластиној бр. 9 пруже уточиште илегалним члановима КПЈ. Овај стан опремљен је стварима и животним намирницама које је набавио ПК КПЈ за Србију.⁹⁷⁸ У Ластиној бр. 9 састајало се највише руководство комунистичког покрета отпора у Београду, чест гост био је Благоје Нешковић, а од првог дана до хапшења овде је живела Вера Милетић.⁹⁷⁹

Сестрама Букумировић сугерисано је у јуну 1943. да изнајме кућу у Мокролушкој која је постала једна од сигурних база ПК КПЈ за Србију. По истом принципу изнајмљена је и кућа у Шумадијској улици бр. 187 где је у почетном периоду радила штампарија ПК КПЈ за Србију, а од пролећа 1942. у њој су се сакривали Петар Стамболић, Драги Стаменковић, Мома Марковић и други водећи комунисти.⁹⁸⁰ У кући су званично становали брачни бар Мирослав и Даница Павловић, Љубица Жужек и сестре Невенка Дабић и Даница, удата Лончар. Приликом уласка у овај смештај именовани су добили следеће смернице како да се понашају:

„Из тог стана нико од нас не може да ради и нити са ким од комуниста има везе. Да се сваки према свету морамо понашати као људи који су далеко од политике, а зет (Мирослав Павловић: примедба Р.Р.) да избегава стара познанства са људима који су и и макар у додиру са комунистима и свако причање о

⁹⁷⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-15/43.

⁹⁷⁶ Исто.

⁹⁷⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/42.

⁹⁷⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/101-А.

⁹⁷⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

⁹⁸⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/124.

политици. Да не би довели друге људе у опасност и да не би они што приметили да сведемо посете на што мању меру. Иначе да дамо изглед кући у којој живи чиновничка солидна породица, дакле изглед нормалног грађанског живота“.⁹⁸¹

Праксу из међуратног периода да се израђују тајна скровишта у којима су се у случају опасности сакривали људи које тражи полиција или чувао најразличитији материјал припадници овог покрета наставили су током окупације. Према локацијама на којој су се налазила можемо разликовати пет модела скровишта:

1. подземна испод прагова, пећи, ормана итд.
2. у двоструким зидовима и плафонима
3. у слами, сноповима сена, испод ђубришта у двориштима
4. у бунарима

Комунистички илегалци у Београду практиковали су више наведених модела током окупације и склоништа су углавном грађена за сакривање функционера и пропагандног материјала. Према сведочењу Боже Ракаса у сваком смештају где је премештана техника МК КПЈ за Београд грађено је подземно склониште у којем је сакриван пропагандни материјал и које је након изласка из стана затрпавано.⁹⁸² Једно од првих склоништа саграђених током окупације за потребе ПК КПЈ за Србију било је у стану који је користио брачни пар Парезановић у Костолачкој улици бр. 15. Испод прага је формирано склониште у коме је чуван пропагандни материјал. Када су Парезановићи прешли у Ластину улицу бр. 9, Благоје Нешковић је утврдио да је због тврдоће темеља немогуће направити склониште у подруму и наредио да се исто сагради испод прага који је делио спаваћу собу и предсобље. Због тајности целокупан посао пао је на плећа породице Парезановић. И у року од две недеље оспособљено је склониште „један метар дубине и један и десет ширине“.⁹⁸³

Након изнајмљивања куће у Мокролушкој улици од стране сестара Букумировић у августу 1943, такође за две недеље, изграђено је склониште које је могло да прими једно лице.⁹⁸⁴ Најпознатије склониште коме се „дивео“ и председник колаборационистичке владе Милан Недић било је у стану у

⁹⁸¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/110.

⁹⁸² ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/12.

⁹⁸³ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/10.

⁹⁸⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/124.

Крајинској 36. Састојало се од две подземне просторије у којима је била смештена штампарија ЦК КПЈ. Скровиште је било вешто сакривено јер је изнад отвора била каљава пећ која се према сећању једног од пројектаната, Вучка Ивковића, аутоматски померала додиром на дугме.⁹⁸⁵

Склониште које је саградио у својој кући у Улици Краљевића Томислава 73 Марко Анаф, Јеврејин представља један од ретких објеката који је служио и комунистичкој организацији, а који полиција упркос откривању адресе на којој се налазило није успела да пронађе. Склониште се налазило у поткровљу у једној шупљини четири метара дугачкој и на највишој тачки високој два метра. У склопу мера обезбеђења Анаф је инсталирао у партеру тастер за звонце и повезао га са електричним звоном у склоништу. На овај начин супруга која је легално живела у овој кући могла је да га упозори ако би дошли „незвани гости“. Овде су скривани илегалци, али и животне намирнице и пропагандни материјал. Најпознатији гост мансарде био је др Иван Рибар.⁹⁸⁶

И у пословним просторима чланова КПЈ су изграђивана скровишта. Једно од наведених налазило се у браварској радионици Чедомира Степановића у улици Катанићевој бр. 23. Ово скровиште коришћено је за сакривање људи, а један од илегалца који се сакривао у њему био је Иван Ленардић.⁹⁸⁷ Било је и случајева преуређивања постојећих простора и складишта материјал. У кући у којој је био смештен МК КПЈ за Србију у Бачевићевој бр. 15. искоришћен је за сакривање различитог материјала један отвор у дворишту који је претходно служио за гашење креча.⁹⁸⁸ Пољско скровиште технике МК КПЈ за Београд представља једно од најоригиналнијих које је комунистички покрет отпора изградио током окупације. У дворишту стана „код Цветкове механе“ Божа Ракас направио је један пољски тоалет и преградио га на два готово идентична дела. Основна разлика била је што је један служио својој основној намени, а у другом уз помоћ дуплог дна сакриван је „гештетнер и писаћа машина“.⁹⁸⁹

⁹⁸⁵ Веселинка Малинска, „Сећање на Београд 1941.“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 93; Расулић, *Врели*, 221.

⁹⁸⁶ Almuli, *Živi*, 98, 99, 101.

⁹⁸⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/82.

⁹⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-15/43.

⁹⁸⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/42.

Улице, паркови, угоститељски објекти, станице јавног превоза била су места на којима су се комунистички илегалци састајали како би разменили поруке, материјал или извршили контролу. Велика пажња посвећивана је изграђивању и имплементирању метода одржавања састанака на јавним местима. Пре састанка утврђени су тачно време, лозинка и лажна прича у случају да полиција упадне на састанак. У појединим случајевима било је предвиђено да једно од лица носи одређен предмет као што су дневне новине или да телом заузме одређени положај као што је провлачење руке „кроз рупицу ревера од капута“, „држање незапаљене цигарете у устима и руке на реверу“, држање шешира под десном руком итд.⁹⁹⁰ Тражила се тачност, а они који су долазили и са најмањим закашњењем били су изложени критици.⁹⁹¹ Саветовано је да се примопредаја материјала организује што даље од стана из којег је исти изнет како би онај који га преузима „изгуби оријентацију одакле долази материјал“.⁹⁹²

Полиција је била упозната са оваквим предратним методама рад и наређивала је да се сва лица која се дуже задржавају на једном месту легитимишу.⁹⁹³ Ово је приморало комунистичке илегалце да изврше одређене модификације правила под којима се одржавају улични састанци. Наређено је да се не статира на угловима улица већ да људи који имају уговорен састанак дођу у идентично време, крену из супротних смерова улице и састану се у пролазу како би полиција помислила да се ради о случајном сусрету два познаника.⁹⁹⁴ Комунистички илегалца учен је да „треба да пази прати ли га неко када иде на неки састанак“ и „треба да погледа лево и десно и ако се примети човек, да га стално следи, треба застати, како би он прошао, а ако пак и он застане онда продужити пут сасвим на другу страну“ и „никако на одређен састанак“.⁹⁹⁵

Постојали су и људи који су представљали извидницу. Они су имали задатак да прођу улицом „скенирају стање“ и увере се да су се створили безбедносни услови да се одржи састанак. Апострофирано је да овакав вид обезбеђења треба користити приликом примопредаје пропагандног материјала. Било је предвиђено

⁹⁹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-118/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 6.

⁹⁹¹ Слободан Папкоча, „Први контакт са члановима Комунистичке партије Југославије“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 111.

⁹⁹² ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

⁹⁹³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/5.

⁹⁹⁴ АЈ, Србија II/ 217.

⁹⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 333-Б.

да испред и иза лица које носе материјал на одстојању од 10-30 метара иде по још једна особа и да у случају да примети нешто сумњиво унапред одређеном гестикулацијом упозори на опасност.⁹⁹⁶

Обављање овог посла није било ни мало безазлено о чему сведочи пример Данице Вучетин. Ова 19 годишња ученица имала је задатак да 7. октобра 1943. прође Лимском улицом и извиди да ли је безбедно да се одржи састанак. Полиција је уз помоћ Вере Милетић сазнала за овај састанак и поставила клопку у коју је упала Вучетинова.⁹⁹⁷ Искуство академског сликара Стјепана Пекића и домаћице Добриле Благојевић сведоче да је доследном употребом конспиративних метода могуће заварати и најискусније Бећаревићеве људе. У Улици Миодрага Давидовића 12. октобра 1943. референт IV одсека Сремчевић затекао је на улици Пекића и Благојевићеву приликом тајног састанка. Није му много требало да закључи „да је овај састанак изгледао сумњивим“ и да их приведе у „Централни затвор УГБ“. Приликом ислеђења њихови искази сложили су се у делу у коме су образложили мотиве састанка што је било довољно да их пусте на слободу.⁹⁹⁸ Није дозвољавано да нижи форуми организације одржавају састанке у улицама које су користиле више инстанце и приликом таквих ситуација наређивано је да се преместе у друге улице. Средњошколци су морали бити измештени, у првој половини 1942, из улица Делиградске, Катанићеве, Бирчанинове и Милоша Поцерца и пређу у Битољску, Старине Новака, Авалску и Зорину.⁹⁹⁹

Немогуће је водити илегалну организацију у условима окупираног града, без помоћи убачених чланова у окупациони систем или симпатизера. Најдрагоценији сарадник комунистичког покрета отпора у Београду био је венчани кум Божидача Бећаревића и његов човек од поверења, Јанко Јанковић.¹⁰⁰⁰ Сарадња са

⁹⁹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

⁹⁹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/128.

⁹⁹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/156.

⁹⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 44.

¹⁰⁰⁰ Јанко Јанковић рођен је 26. августа 1909. у Крагујевцу. Завршио је шест разреда гимназије. Био је удовац и имао је једно дете. У УГБ запослио се у октобру 1934. у Одељењу кривичне полиције. Решењем бана Дунавске бановине остављен је 16. марта 1936. За управно-канцеларијског приправника у Смедеревској Паланци. У Београд је враћен 21. марта 1943. и распоређен у Одељење опште полиције, где га је затекла и окупација. Током међуратне каријере истицао се у раду о чему сведоче оцене његових претпостављених. Познанство на фудбалском терену са Благојем Нешковићем повезало га је са комунистичком организацијом у међуратном периоду. Као службеник IV антикомунистичког одељења за време окупације учествовао је у

Јанковићем била је строго чувана тајна и само водећи људи су били са њим у контакту. Током 1941. ову везу одржавали су Спасенија Бабовић, Александар Ранковић и Ђуро Стругар. Од именованих је у другој половини 1941. Јанковића преузео Нешковић и лично се састајао са њим све до септембра 1943. када овај контакт препушта Вери Милетић.¹⁰⁰¹ Састанци између Јанковића и комунистичких илегалца одржавани су у стану који се налазио у улици Вере Нигринове бр. 13, а у коме је живела његова сестра од ујака, Боса Ђорђевић. Према сведочењу Ђорђевићеве састанци углавном нису заказивани и комунистички илегалци су лично тражили Јанковића о чему га је она моментално обавештавала телефоном.¹⁰⁰²

Широк је био дијапазон услуга које је пружао овај полицајац КПЈ. На основу Јанковићевих информација учрпане су стражарске патроле и места где су агенти правили заседе на основу чега су илегалцима пружани подаци где не смеју да се одржавају састанци и примопредаје. Записници са саслушања, елаборати Специјалне полиције на различита питања, подаци о држању приликом саслушања и имена лица која су прихватила да раде за полицију долазили су овим каналом.¹⁰⁰³ Посебно је био разрађен систем обавештавања о хапшењу. У тренутку избијања провале најважније је било да се што пре сазна ко је ухапшен како би компромитовани људи могли да се склоне. За правремено обавештавање Јанковић је ангажовао једног од агента који му је јављао моментално када је ухапшеник крочио у просторије Специјалне полиције. У што краћем року информација је прослеђивана Нешковићу који је могао правремено да реагује.¹⁰⁰⁴ Ову плодносну сарадњу прекинула је специјалан полиција која је открила Јанковићеву улогу у октобру 1943.¹⁰⁰⁵

Још један од службеника УГБ који је био део КПЈ у Београду и који је пружао различите видове помоћи био је Цветко Црњак. Чланови земунске организације

рацијама и ишао на терен. Колико поверења је Божидар Бећаревић имао у овог полицајца сведочи чињеница, да га је поставио за Шефа картотеке. Ванредно је унапређен 1. октобра 1943. за управно канцеларијског чиновника X групе јер је картотеку водио са највећим успехом.; ВА, Нда, к. 122, ф. 1, д. 4; В.А, Нда, к. 133, ф. 1, д. 10/5; ИАБ, 3309/Д-XXXII-1237; Божовић, *Специјална полиција*, 568- 575.

¹⁰⁰¹ Глишић, *Досије*, 38.

¹⁰⁰² ИАБ, УГБ, СП, IV- 370/9.

¹⁰⁰³ Л.Б.Н, Ф- 2157; ИАБ, 3309/Д-XXXII-1237.

¹⁰⁰⁴ Глишић, *Досије*, 39.

¹⁰⁰⁵ *Logor*, II, 526.

доносили су Црњковој невенчаној супрузи Теодори Гудуровић извештаје који су транспортовани преко реке уз помоћ капетана Драгана Скендерландића. Овај полицајац вршио је и пребацивање илегалца на линији Београд-Земун и пратио важне чланове КПЈ на путовањима кроз окупирану Србију.¹⁰⁰⁶ За обављање послова ове врсте коришћени су и чланови организације који су имали имање у Земуну. Земунац Милан Кордић био је задужен да пребацује илегалан материјал и набавља лажне пропуснице. Овај столар дошао је уз помоћ свога рођака капетана Ивана Роделја до службеника Комесаријата пограничне и паробродске полиције Властимира Николајевића и Душана Супанека који су му издавали пропуснице. Према сведочењу Кордића ове услуге именовани су пружали за новчану надокнаду, а једном приликом као платежно средство искоришћена је „и једна заклана кокош“. Било је довољно да овај илегалац добије слику са којом је одлазио и добијао од службеника Комесаријата пограничне и паробродске полиције лажна документа.¹⁰⁰⁷ Коришћене су и породичне везе како би се обезбедила потребна документација за кретање илегалца. Уз помоћ Стевана Нешића група илегалца окупљена око Обрад Пелемиша набављала је личне карте из VII кварта све до јануара 1942. Овај скојевац ангажовао је своју сестру која је радила у овом кварту да лепи фотографије и печата празне обрасце личних карата.¹⁰⁰⁸ Ова веза радила је све до јуна 1942. када је Кордић ухапшен и стрељан.¹⁰⁰⁹

Комунистички илегалци имали су уз помоћ својих присталица приступ и самој штампарији где се израђују обрасци за личне карте. Преко словослагача Љубомира Максимовића и Душана Ристића КПЈ је штампала најразличитије формуларе.¹⁰¹⁰ Ово је била ситница у поређењу са испоруком коју је Максимовић извршио илегалцу Родољубу Станићу, предавши му на руке „један клише за израду личних карата и празан картон за штампање истих и то један комад који је био довољан за стотине комада“.¹⁰¹¹ Фолкдсојчер Тома Девалд обезбеђивао је покрету бланко исправе запослених у дневном листу „Донауцајтунг“ и

¹⁰⁰⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/162.

¹⁰⁰⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-30/57.

¹⁰⁰⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/14.

¹⁰⁰⁹ *Logor*, II, 74.

¹⁰¹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/46.

¹⁰¹¹ Исто.

формуларе за пограничне карте.¹⁰¹² У којој мери је ово била плодносна сарадња сведоче подаци о Комунистичком покрету отпора који је у првој половини 1943. имао на лагеру следећу количину исправа:

„160 комада личних карата-формулара Централне пријавнице Одељења специјалне полиције У.Г.Б. 100 формулара за личне карте Начелства Среза лепеничког у Рачи Крагујевачкој, 300 комада формулара за потврде о пријему пријаве Начелства Среза тамнавског на Убу, 12 формулара за одобрење сталног боравка Централне пријавнице У.Г.Б десетак формулара за потврде о пријему пријаве исте пријавнице, 25 комада службених легитимација Државне штампарије и 25 комада службених легитимација Министарства просвете“.¹⁰¹³

Бланко исправе требало је попунити и верификовати адекватним печатима. На основу отиска са оригиналних исправа фалсификовани су печати „на плочицама од легуре цинка и олова“. За овај посао ангажовани су академски сликари и цинкографи. Први фалсификатор печата УГБ и окупационих установа био је академски сликар Ђорђе Андрејевић Кун. За овај посао радник Завода за израду новчаница Виктор Бенек препоручио је вишим инстанцама и академског сликара Стјепана Пекића. Након разговора Благоја Нешковића и Петра Стамболића, Пекићу је набављен алат. Држати сликарску четку и гравирати печате у потпуности је различити посао, те је овом сликару било неопходно одређено време да се извежба. Након извесног времена у импровизованој радионици у стану своје љубавнице Милене Динуловић, Пекић је почео да израђује печате. Према сопственом признању фалсификовао је бројне колаборационистичке и окупационе и направио следеће печате за КПЈ: „Смрт фашизму слобода народу“, „Штаб партизанских одреда Србије“ и „три мала дрвореза који су представљали једног палог војника, једног борца и једну српску заставу са петокраком звездом“.¹⁰¹⁴

И у периоду када је на челу МК био Јанко Лисјак техника је располагала једном радионицом у којој су израђивани печати. Комунистички илегалац Боривоје Васиљевић успео је да уз помоћ Славка Лакобрије изнајми радионицу његовог брата. У овој радионици направљено је 14 печата: IV кварта УГБ,

¹⁰¹² ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/44.

¹⁰¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/46.

¹⁰¹⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 362.

Фелдкомандатуре, Општине града Београда, среског начелства Петровград, Управе града Београда, печат за личну карту, Велика Кикинда, Централна пријавница УГБ, општинског поглаварства Будановци НДХ, VI кварта УГБ, „штамбиљ по наредби старешине Кварта“, и „ревидирано“. Употребљавајући наведене печате на одговарајућим обрасцима комунистички илегалци могли су да издају документе који су омогућавали кретање и изван Београда.¹⁰¹⁵ Приликом рације у једна од станова Месне технике полиција је запленила следеће печате:

„Четвртасти штамбиљ IV-ог кварта УГБ, округли печат Фелдкомандатуре 599, печат Министарства просвете, округли печат Општине града Београда, округли печат Среског начелства у Великом Бечкереку, округли печат Управе града Београда, четвртасти штамбиљ са натписом „Персоналаусвајс – Лична легитимација“, округли печат „Полицај - Гроскикинда“, округли печат пријавнице IV-ог кварта, округли печат „опћинског поглаварства Будановци, котар румски, Н.Д.Х, округли печат пријавнице IV-ог кварта УГБ, четвртасти штамбиљ са натписом „по наредби старешине кварта-писар“, штамбиљ са потписом „ревидирано“ за потврде о пријему пријава и један суви жиг за ревидирање личних карата“.¹⁰¹⁶

Крађа идентитета био је још један од метода које су комунистички илегалци користили како би несметано деловали у окупираном Београду. Инжењер Хуса Фрања вероватно није ни слутио да у периоду док се он аклиматизује на нову средину након премештаја из београдског у загребачко представништво „Шкоде“ члан КПЈ Богољуб Илић шета Београдом са његовом личном картом и овлашћењем фирме. Одабирана су предузећа која су била немачка јер су њихови запосленици за носиоце домаће управе представљали ауторитет и ретко који полицајац је желео да доводи себе у неприлику и додатним проверама идентитета деранжира ова лица.¹⁰¹⁷

У више наврата КПЈ у Београду настојала је да изгради емисиону радио станицу и успостави овај вид комуникације. Најближи остварењу овог циља био је Благоје Нешковић крајем 1942. и почетком 1943. Први човек комунистичке организације у Србији дао је овај задатак Мирољубу Парезановићу и спојио га са

¹⁰¹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/21.

¹⁰¹⁶ Исто.

¹⁰¹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-94/27.

Иваном Преглом и Драгољубом Стојановићем.¹⁰¹⁸ Радио станицу је требало монтирати у једном од станова на Зеленом венцу. Антену је набавио и на кров монтирао Драгољуб Стојановић, чиновник Министарства пошта.¹⁰¹⁹ Кључни човек који требало да набави радио станицу и обучи комунистичке илегалце руковању истом био је Иван Светел који је био колега Прегла у фирми „Филипс“. На располагање стављена су му средства од 120.000 динара.¹⁰²⁰ План Светла био је да покуша да „пољску примопредајну радио телеграфску станицу“ купи од немачког војника који је радио у магацину „радиоматеријала немачке команде за везу у згради Правног факултета“ и који је радио на црној берзи.¹⁰²¹ Обуку Парезановића требало је да изврши радио телеграфисту Максима Мишковић пријатеља Светела за новчану надокнаду. Целокупан посао стопиран је услед хапшења главних актера.¹⁰²² Нису само београдски комунисти били неуспешни у успостављању радио везе; ни други делови овог покрета отпора у Србији нису успели током окупације да остваре овај вид комуникације.¹⁰²³

Немогућност успостављања радио везе створила је потребу да се комуницирању путем курира прида још већи значај. У Београду је био најважнији курирски пункт Покрајинског комитета. Везе су ишле двоструко, ПК је упућивао курире ОК и ОК своје људе овом форуму. У њему су у претежно радиле жене предвођене Славком Морић Парентом, Загом Маливук, Веселинком Малинском и Миладом Рајтер. За Ниш и Вршац, путовала је Загорка Маливук, Данка Савић за Зајечар, Вера Димитријевић и Морићева за Крагујевац, Чачак и Ужице.¹⁰²⁴ Контакт са Окружним комитетом у Нишу одржавала је Веселинка Малинска која је познавала терен, с обзиром да је завршила школу у овом граду.¹⁰²⁵ Везу београдске са организацијама у Земуну и Банату одржавала је до јануара 1943.

¹⁰¹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10

¹⁰¹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 247/11.

¹⁰²⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/110.

¹⁰²¹ Иван Светел, „Рад у СБОТИЧ-у“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 147, 148.

¹⁰²² У истрази је утврђено да Мишковић није сарађивао из идеолошких и политичких побуда, већ искључиво материјалних, што је определило истражнике да га пусте на слободу. ИАБ, УГБ, СП, IV-17/58.

¹⁰²³ Глишић, *Досије*, 45.

¹⁰²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-55;

¹⁰²⁵ Веселинка Малинска, „Сећање на Београд 1941.“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 75.

Терезија Девалд. Она је била идеална за овај посао јер је била фолксдојчерка запослена у листу „Донауцајтунг“ и имала је породицу у Земуну.¹⁰²⁶

Након напуштања Србије од стране ЦК КПЈ 1941. везу са овим форумом одржавала је Милада Рајтер преко Земуна и Загреба. Ова илегалка старала се и да људи који живе илегално добију намирнице, огрев итд.¹⁰²⁷ Када је Нешковић преузео ПК од Ранковића затекао је Станислава Каначког као главног техничара и Морићеву, Брану Петровић и Јованку Букумировић.

Од изузетне важности за ПК КПЈ за Србију била је веза са Сремом. Од априла 1943. Олга Парезановић преузимала је људе на железничкој станици на Сењаку и водила их до села Скела одакле су пребацивани чамцем у Срем и по истом принципу преузимала.¹⁰²⁸ Актив КПЈ у стругари Макиш био је до лета 1943. задужен за пребацивање људи и робе преко Саве код села Умка. Целокупни транспорт организовао је секретар овог актива Никола Бабић. Пребацивање чамцем вршио је Илија Бабић, сељак из наведеног села.¹⁰²⁹ Везу између Космајског партизанског одреда и београдске организације одржавала је Јелена Лумић, становница села Кијева, која је као курира користила и свог малолетног сина.¹⁰³⁰ Од краја јануара до априла 1943. „сваке друге или сваке треће недеље“ долазили су курири из Крушевца, Пожаревца и Лесковца. Састанак са куририма из Крушевца одржаван је у улици Николе Стефановића или Преспанској „средом у пола један, а резерва четвртак 9 сати ујутру“, из Пожаревца у Вардарској и Ламартиновој „у један сат“ и Лесковца у Скерлићевој, Добропољској и Хаци Милентијевој.

Комунистички покрет отпора користио је курире и за преузимање материјала и порука између различитих делова организације у Београду. Свакодневно, а некада и по два пута дневно састајали су се курири наведених форума и размењивали пошту. Преузети материјал за ПК, Каначки или Парента су предавали Петровићевој или Рајтеровој. Одговор би МК добијао за два сата истом путањом. Техника МК била је пролазна станица за пошту коју је земунска

¹⁰²⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/44; А. Ј, ф. 515, Мемоарска грађа (даље: МГ) /1606.

¹⁰²⁷ А. Ј, ф. 515, МГ- 2156; Глишић, *Досије* 45, 46.

¹⁰²⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/101-А.

¹⁰²⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 282-Ц.

¹⁰³⁰ Mirko Četković, *Veze u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941- 1942*, Beograd: Vojnoizdavački zavod 1976, 1, 91.

организација упућивала ПК.¹⁰³¹ Једна од курирки која је обављала ове задатке била је Даница Лончар. Она је углавном преносила писма, цедуље и ретко пропагандни и други материјал.¹⁰³² У случају да је пошиљка била већег габарита Лончарева је користила корпе из којих је вирило поврће. Курирске послове по овој линији обављала је и Даница Вукотић, која је била посебно погодна јер је била чиновник Комесаријата за избеглице. Један од њених задатака био је да преноси машинску маст из Београда у Обреновац. Курирске дужности за ПК КПЈ за Србију у Београду обављала је и Србијанка Букумировић. Из следећих њених речи сазнајемо како је изгледао састанак курира на београдским улицама:

„Имаћу да прођем улицом, коју ми она буде казала, и када наиђе особа са одређеним знаком, ја треба да јој приђем и да јој упутим извесно питање на које треба да добијем одређен одговор. Други или другарица који буду дошли, ако буду што донели даће ми а ја ћу то њој предати (вишој вези: примедба РР). Курира треба да питам када се враћа и да му према томе закажем састанак. Рекла ми је да избегавам разговоре и да јој кажем ако се курир покаже причљив. Ако има он нешто да пита треба да напише, стави у коверат и то ми преда.“¹⁰³³

Као знак распознавања курири су у руци често носили неки предмет попут одређених врста новина, гранчице, лимуна итд. Лозинке су биле питања: „Колико има сати?“- „Око 11.“, „Где се налази дечији дом?“ - „Преко воде“, „Где се налази град?“- „Изнад реке“ итд.¹⁰³⁴ Након преузимања пошиљке или информација, курири су се састајали са вишом везом, предавали преузето и преузимали одговоре или други материјал. Као курире КПЈ у Београду користила је и припаднике Српске православне цркве или њихову одећу. Свештеници су углавном уживали углед у друштву и били су најмање сумњиви да сарађују са комунистичким покретом отпора. Специјална полиција је по овом питању 1. фебруара 1943. констатовала да „нису сва лица свештеници већ да међу њима има, преобучених у свештеничке мантије и са необријаним брадама“.¹⁰³⁵

Кореспонденција је махом вршена шифровано коришћењем шафрарника ПК КПЈ за Србију. Према кључу приказаном у табели бр. 1 овај посао је текао на

¹⁰³¹ Глишић, *Досије*, 47, 48.

¹⁰³² ИАБ, УГБ, СП, IV-370/105.

¹⁰³³ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/153.

¹⁰³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/153.

¹⁰³⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-57/24.

следећи начин: уколико би смо имали потребу да употребимо слово Т које се налази у првом хоризонталном и трећем вертикалном реду сакрили бисмо га под шифру са бројем 31. Овом методом порука ХИТЛЕР КАПУТ у шифрованом облику изгледала би 68813151416146216211031. Уколико би било неопходно записати нешто без употребе шифре, уместо имена су често коришћени иницијали, а време, место и лозинка за састанке су писани у следећем формату: „Гавашева чл. Ћ: Чукар 5.30 новине под мишком- уторка“.¹⁰³⁶

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	М	А	Т	Е	Л	О	Ф	И	Д
2	Н	Б	Ђ	Ж	Љ	П	Х	Ј	Ђ
3	Њ	В	У	З	М	Р	Ц	К	Е
4	О	Г	Ф	И	Н	С	Ч	Л	Ж
5	П	Д	Х	Ј	Њ	Т	Ц	Љ	З
6	Р	Ђ	Ц	К	О	Ђ	Ш	М	И
7	С	Е	Ч	Л	П	У	А	Н	Ј
8	Т	Ж	Ц	Л	Р	Ф	Б	Њ	К
9	Ђ	З	Ш	М	С	Х	Б	О	Л
10	У	И	А	Н	Т	Ц	Г	П	Љ

Табела бр. 1: Шифрарник ПК КПЈ за Србију¹⁰³⁷

*

Комунистички илегалци имали су детаљно изграђену методологију рада у Београду током окупације. Посебна пажња придавана је успостављању субординације између различитих делова организације са циљем остваривања успешније контроле и доследног имплементирања директива. Искуство и теорија акумулирана током међуратног периода представљали су темељ на коме су изграђиване конспиративне методе током окупације.

¹⁰³⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 25.

¹⁰³⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-242.

На примерима модификације правила одржавања уличних састанака учавало је КПЈ у овом граду учила у ходу и на основу сопствених грешака мењала методе рада. Политика мобилизације нових кадрова чија је суштина била окупљање и освајање подршке што већег броја људи била је у потпуности у складу са политичко-идеолошком платформом КПЈ. Један од успеха исте је укључивање великог броја симпатизера који су између осталог пружили и „сигурне куће“ за одржавање састанака и сакривање људи и материјала. Изградња једног најједноставнијег подземног склоништа подразумева уклањање постојећег пода, копање отвора, зидање просторије, одношење шута и постављање новог пода. Чињеница да су београдски комунисти успевали да све ове операције изврше успешно у условима када и „зидови имају уши“ сведочи о организованости овог покрета отпора у Београду. Немогућност успостављања радио везе паралисао је београдске комунисте да правовремено добијају и пружају информације. У Београду је успостављен и јак курирски пункт који је опслуживао целокупну организацију овог покрета отпора.

2. 7. „ПАРТИЈА ЈЕ КОВАЧНИЦА КАДРОВА“: КАДРОВСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ

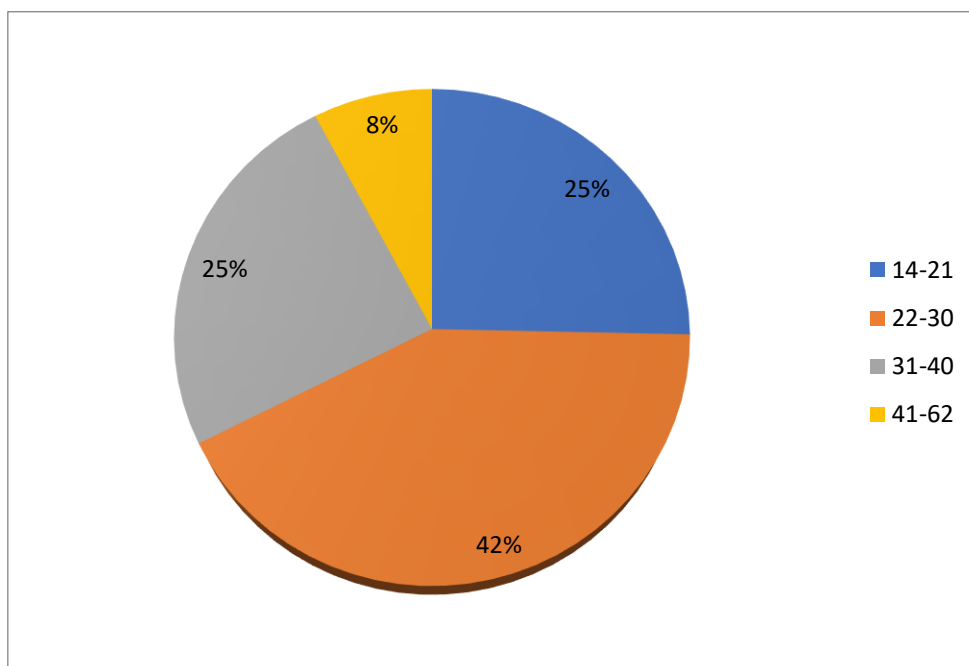
Револуционар Сергеј Нечајев чије теорије су имале огроман утицај на бољшевице говорио је: „Револуционар је отписан човек, он нема ни своје интересе, ни послове, ни осећања, ни склоности, ни имовину, чак ни име. Све је у њему заокупљено једним јединим искључивим интересом-револуцијом.“¹⁰³⁸ Југословенски комунисти су настојали да, по „преласку у илегалу“, створе организацију на бољшевичким принципима, чији би чланови били „авангарда радничке класе у борби за њена права, у борби за сретнију будућност свих угњетених, у борби за прогрес човечанства итд.“ Како то примећује историчар Коста Николић, „револуционарна делатност морала је да постане професија, цела организација требало је да почива на професионалним револуционарима.“¹⁰³⁹ Идеалан профил комунисте био је револуционар по професији, који је у потпуности овладао теоријом марксизма-лењинизма, аскета у личном животу,

¹⁰³⁸ Latinka Perović, *Planirana revolucija*, Beograd: Izdavačko- grafički zavod 1988, 178.

¹⁰³⁹ Николић, *Бољшевицијација*, 69.

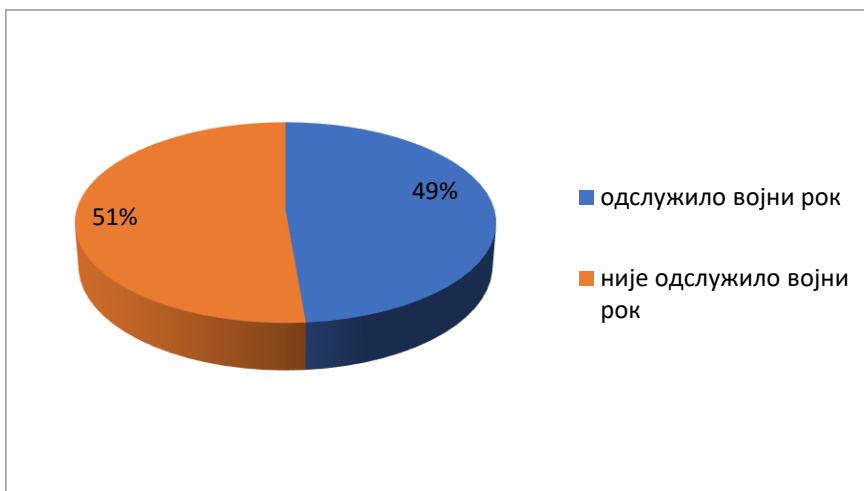
дисциплинован до те мере да прихвати наређење без обзира колико се оно косило са његовим моралним начелима и било опасно по његов живот, који је самокритичан, који би показивао иницијативу унутар партијске линије, који је имао дужи партијски, али и затворски стаж и онај који је упознат са основама војне вештине. Једном речју, то је био човек свестан да не живи за себе него за партију. На нивоу целе организације КПЈ био је мали број људи који су били близу наведеном профилу и они су представљали руководеће језгро. Упоредо са напред описаним карактерним особинама, вођење илегалне организације, пружање оружаног отпора, дистрибуција пропагандног материјала и одржавање веза у условима окупираног града захтевали су људе са посебним знањима и искуствима. Намеће се питање, каквим је кадром КПЈ у Београду располагала?

Графикон бр. 6: Старосна структура београдских комуниста¹⁰⁴⁰

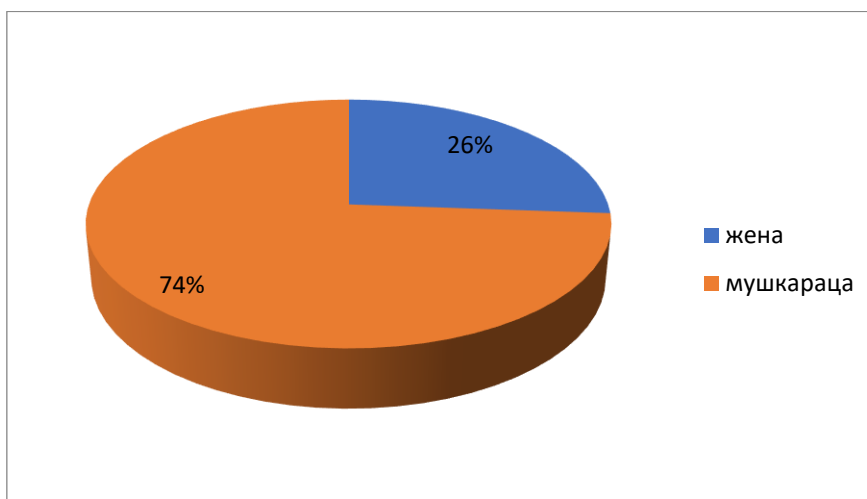


¹⁰⁴⁰ Подаци за графиконе сакупљени су из 880 досијеа комунистичких илегалца који су ухапшени и упућени у логор на Бањици или убијени од стране Специјалне полиције.

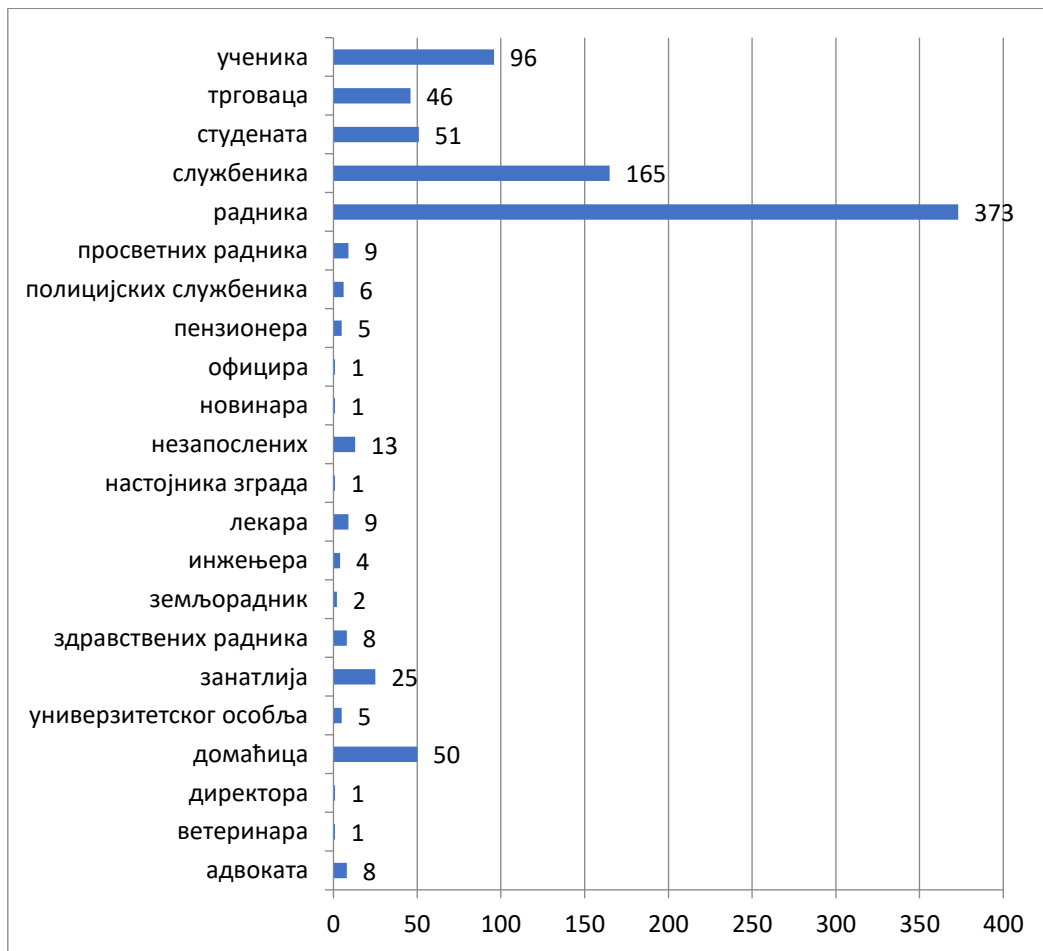
Графикон бр. 7: Структура војне обучености



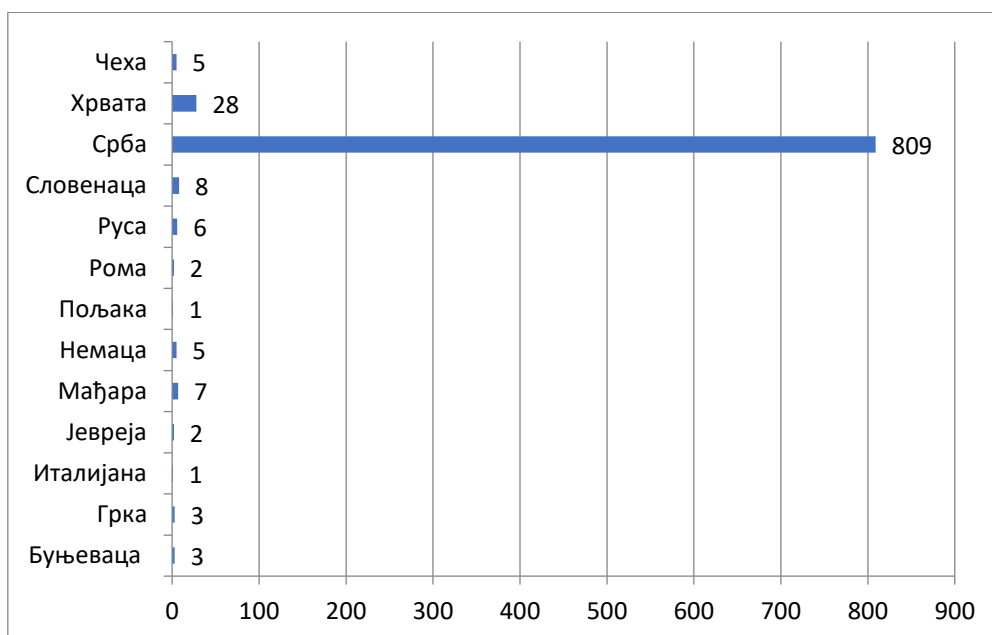
Графикон бр. 8: Родна структура



Графикон бр. 9: Структура по занимању



Графикон бр. 10: Национална структура



Подаци о броју чланова организације КПЈ на територији Управе града Београда су фрагментарни. Пред саму окупацију Југославије КПЈ је на територији Београда имала, према одређеним подацима, око 224 члана партије и око 500 чланова СКОЈ-а.¹⁰⁴¹ Чланство партије у првој половини 1942. у Београду бројало је 252 члана.¹⁰⁴² Поред овог броја чланова, на располагању КПЈ у Београду био је и већи број симпатизера – људи који нису улазили у наведену статистику, али су овај покрет отпора на различите начине помагали. Скојевска организација у Београду у овом периоду имала је између 400 и 500 чланова са око 2000 симпатизера.¹⁰⁴³

Каква је била структура људи који су попуњавали редове КПЈ у Београду видимо у графиконима у тексту изнад. Истраживање је рађено на узорку од 880 људи. Београдска организација имала је младу кадровску базу следећег старосног узраста: 25% од 14-21 године, 42% од 22-30 године, 25% од 31-40 године и 8% од 41-62 године. Према расположивим подацима 59% није одслужило војни рок, а 49% чланова је могло да се похвали основном војном обуком. Највећи број је долазио из редова радника, службеника и ученика. Ово је у потпуности разумљиво с обзиром да је Београд био индустријски и административни центар, да је КПЈ „пролетаријат“ доживела као носиоца револуције и да је велика пажња посвећивана раду са средњошколском омладином. На основу расположивих података успели смо да пронађемо само једног официра, шест полицијских службеника и осам здравствених радника што представља несумњиво највећи недостатак кадровске базе у Београду. Податак да је већина њих била српске националности, наводи нас на закључак да су ови младићи и девојке одрасли у средини која, између осталог, романтичарски гледа на прошлост, велича слободу и жртвовање за њу.

У складу са борбом за равноправност полова коју је водила КПЈ у предратном периоду и београдска организација настојала је да анимира што већи број жена да приступи покрету на територији овог града. Процент од 26% припадница „лепшег пола“ у укупном броју београдских комуниста сведочи о успеху овакве

¹⁰⁴¹ У монографији „Београд“ Јован Марјановић наводи податак да је у Београду крајем маја и почетком јуна 1941. радило 1500 скојеваца. Овакве тврдње нисмо успели да потврдимо у релевантним изворима, те смо се ослањали на процену коју је изнео Венцеслав Глишић у публикацији „Комунистичка партија Југославије у Србији“ позивајући се на грађу КПЈ. Марјановић, *Београд*, 85; Глишић, *Комунистичка*, 1, 32.

¹⁰⁴² Глишић, *Комунистичка*, 1, 155.

¹⁰⁴³ ИАБ, УГБ, СП, IV–196/16.

делатности. Тежња КПЈ је била усмерена на присутност жена у свим руководећим форумима и имала је при свакој организацији чланове који раде по „женској линији“. Ово није било само декларативно, „другарице“ су сматране равноправним и обављале су подједнако тешке задатке као и „другови“. Припаднице „лепшег пола“ попут Вукице Митровић, Маријане Грегоран, Марије Рачки, Олге Т. Јовановић, Наде Атанасијевић, Драгиње Константиновић и Радмиле Јовић биле су заступљене и у руководећим форумима београдске организације, што додатно сведочи о настојањима КПЈ да спроводи родну равноправност, али и да кроз позитивне примере анимира што већи број овог дела грађанства.¹⁰⁴⁴

Следеће питање које се намеће је – ко су били људи који су их предводили? Први човек београдске организације био је Милош Матијевић Мрша (надимак добио због мршаваог изгледа), рођен 1. септембра 1902. године у Кестеновцу код Војнића у Хрватској, по професији столар. За разлику од већине његових комунистичких „другова“, могао се похвалити да је одслужио обавезни војни рок. Од 1925. је био члан СКОЈ-а, а у КПЈ је примљен само годину дана касније. Био је члан независног синдиката и највиших скојевских и партијских форума у Београду и један од двојице делегата који су представљали СКОЈ на V Конгресу Комунистичке омладинске интернационале, одржаном у Москви 1928. године. Више пута је хапшен због комунистичке делатности. Издржао је шестогодишњу казну затвора у Сремској Митровици, где је учествовао у разним протестима затвореника.¹⁰⁴⁵ Милован Ђилас га описује као „човека једноставног и посвећеног циљу“.¹⁰⁴⁶

Према нашем мишљењу, други човек организације је био адвокатски приправник црногорског порекла, Ђуро Стругар. Рођен у Доњој Цеклини 9. маја 1912, Стругар је завршио гимназију у Цетињу, а Правни факултет у Београду. У периоду од 1936. до 1938. похађао је школу за резервне официре у Горажду. Од 1932. био је активан у студентском покрету да би 1933. постао члан КПЈ. Био је члан инструкторске групе организоване за јачање теоријско-идеолошког рада код

¹⁰⁴⁴ *Београд у рату и револуцији*, I, 131; Јелена Поповић, „Учешће жена Београда у Народноослободилачком покрету“, у: *Београд у рату и револуцији*, 143- 157.

¹⁰⁴⁵ *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd: Partizanska knjiga, 1975, 1, А–М, 498, 499; *Револуционарни ликови*, 2, 5–93.

¹⁰⁴⁶ Ђилас, *Memoir of a revolutionary*, 315.

београдских комуниста.¹⁰⁴⁷ Више пута је хапшен и затваран због комунистичке делатности. Најдужа казна коју је издржао у затвору била је четири месеца. Светозар Вукмановић Темпо га је сматрао „најдоследнијим револуционаром“.¹⁰⁴⁸

Биографија Вукице Митровић зване Шуња (надимак добила због своје „нечујности“ у раду) може нам послужити и као још једна потврда нашој тези да су жене у комунистичком покрету биле третиране исто као и мушкарци. Рођена је 28. децембра 1912. године у Будви. Од 1931. је живела и радила у Београду, најпре као дактилограф, а онда као текстилна радница. Попут Матијевића и Митровићева је била активна у синдикату. Члан партије постала је 1933. године, а поред ње комунистичком покрету приступили су и њена два брата Стефан и Ратко. Радила је у техници Обласног комитета КПЈ за Србију. Ухапшена је у великој провали у Београду 1935, али је ослобођена оптужби на суду. КПЈ је шаље по изласку из притвора у Москву на курс. По повратку са курса још два пута је хапшена 1936. и 1938. године, али је опет пуштена услед недостатка доказа.¹⁰⁴⁹

Давид Пајић рођен је 11. маја 1911. у селу Агићу у Босни и Херцеговини. Након губитка оба родитеља стриц га је довео у Београд, где је 1931. године изучио браварски занат и запослио се у фабрици „Змај“. Нисмо успели да дођемо до податка и установимо да ли је Пајић одслужио обавезни војни рок, али верујемо да јесте јер је имао довољно година и није студирао. Био је члан Уједињених радничких синдиката и многих штрајкачких одбора. После хапшења 1936. и изласка из затвора примљен је у КПЈ. Поред Београда радио је и у Нишу одакле су га локалне власти протерале. У периоду када је КПЈ била на линији „бранићемо земљу“ био је један од инструктора задужених да обучавају комунисте у руковању оружјем.¹⁰⁵⁰

Воја Лековић је рођен 15. фебруара 1912. у селу Радојини у близини Нове Вароши у Србији. Због великог сиромаштва прекинуо је школовање после завршена три разреда гимназије и преселио се у Београд. Опробао се у више послова као што су пекарски, келнерски, био је и физички радник да би се коначно пронашао у занимању приватног намештеника. Као и за Пајића и код

¹⁰⁴⁷ ИАБ, МГ– 27, сећање Милентија Поповића.

¹⁰⁴⁸ ИАБ, К–323.

¹⁰⁴⁹ *Жене Србије у НОБ*, Београд: Нолит, 1975, 110, 111.

¹⁰⁵⁰ *Narodni heroji Jugoslavije*, 2, N–Ž, 44.

Лековића стоји иста претпоставка у вези са одслужењем војног рока. Био је члан разних синдиката. Изабран је за члана СКОЈ-а 1936, а партије 1939. године. Обављао је дужност секретара СКОЈ-а за Београд и био члан ПК СКОЈ-а за Србију. Ухапшен је 1940. године и протеран у родни крај. Ово није обесхрабрило Лековића у намери да обавља своју партијску дужност јер је, успевши да се ослободи контроле полиције, наставио да илегално живи и ради у Београду.¹⁰⁵¹

Милош Мамић је рођен 28. јануара 1918. године у Омарском код Приједора у Босни и Херцеговини.¹⁰⁵² По занимању је био радник, а запослио се 1933. године када је и ушао у синдикат. Члан КПЈ постао је 1937. године. Био је члан рејонског комитета на Чубури. Учествовао је у многим штрајковима и демонстрацијама, а у једној од њих је и рањен.¹⁰⁵³ Према подацима Одељења специјалне полиције због комунистичке делатности је осуђиван.¹⁰⁵⁴

Лука Шунка је био најмлађи и најнеискуснији члан Месног комитета за Београд. Рођен 28. јуна 1919. године у селу Врбнице код Ливна у Босни и Херцеговини, по занимању је био кројач. Није служио војни рок. Члан Уједињеног радничког синдиката био је од 1937. године. Ухапшен је 1938. због растурања летака комунистичке садржине и осуђен на осам месеци строгог затвора. По одслужењу казне протеран је у родно место, одакле је побегао 1940. и вратио се у Београд где је наставио илегални рад.¹⁰⁵⁵

Из предратних биографија чланова првог Месног комитета КПЈ за Београд видимо да су сва ова лица прошла кроз рад масовних организација, да су долазила из редова радника, да ни једном од њих није био стран изглед затворске ћелије, да их проблеми са законом нису поколебали и одговорили од комунистичке делатности, да су поседовали искуство у вођењу илегалне организације, да је већина њих имала барем основно познавање војне вештине, али и да је оно вероватно било теоријско с обзиром на то да нико од њих није учествовао у рату. Све наведено наводи нас на закључак да је вођење београдске комунистичке

¹⁰⁵¹ Исто, 1, А–М, 435.

¹⁰⁵² ИАБ, УГБ, СП, IV–182/2.

¹⁰⁵³ *Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Leksikon*, Београд: Народна knjiga, 1980, М–Ž, 1079.

¹⁰⁵⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV–182/2.

¹⁰⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV–182/13.

организације поверено људима којима је револуционарна делатност била основно занимање.

Хапшења и одлазак у партизанске јединице су десетковала кадар комунистичког покрета отпора у Београду што је приморавало више партијске форуме да вођење рејонима и активима унутар истих повере људима који нису имали претходно искуство и да ове одлуке доносе на брзину јер је провала стизала провалу. Најбољи пример за ову тезу су мартовска хапшења 1942. и стање унутар IV рејона КПЈ. Након хапшења Марка Јанковића искусног илегалаца на његово место у марту долази мање проверен кадар-Божидар Марковић који убрзо напушта овај рејон и поверава га неискусном Јовану Јакшићу, али и овај ученик седмог разреда гимназије пада у руке полиције у мају.¹⁰⁵⁶

Овог проблема био је свестан и ПК КПЈ за Србију, те се у једном извештају упућеном ЦК КПЈ у фебруару 1943. наводи да у Београду нема више „проверених и старих кадрова“ и да се створила потреба да се људи повлаче из партизанских одреда. Примери овакве кадровске политике представљају Станислав Сремчевић, Ђура Гајић, Вера Милетић и Василије Буха који су из унутрашњости премештени на задатке у Београд.¹⁰⁵⁷ Приликом избора људи на руководећа места београдске организације, Нешковић је практиковао да лично упозна кандидате и обави са њима разговор.¹⁰⁵⁸ Руководство рејонских актива махом је бирано међу члановима који су живели на територији истих. Било је и одступања од овог неписаног правила. О томе сведочи пример Миодрага Здравковића који је у првој половини 1942. упркос чињеници да није живео на Чукарици добио да води један актив на овој територији.¹⁰⁵⁹ Ударне групе за извођење атентата попуњаване су по правилу провереним кадровима које су предлагали рејонски комитети. Као најистакнутијем секретару јединице, Карлу Лукачу је поверена дужност да формира ударну групу.¹⁰⁶⁰

Најнеискуснију кадровску базу имала је скојевска организација. Међу члановима првог МК СКОЈ-а изуземо ли личност Луке Шунке, секретара, остали чланови били су на зачетку своје револуционарне каријере. Сви су пришли

¹⁰⁵⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/43; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹⁰⁵⁷ А. Ј, ЦК КПЈ, 1943/326.

¹⁰⁵⁸ Глишић, *Досије*, 36.

¹⁰⁵⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 43.

¹⁰⁶⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/88.

комунистичком покрету 1939. године, нису до тада хапшени, у просеку су имали око 20 година, природно својим годинама нису ни испуњавали услове за служење војног рока (у Краљевини Југославији на одслужење војног рока ишло се са 21. навршеном годином). Можемо их окарактерисати као људе који су међу својим комунистички оријентисаним вршња-цима били „вође у мишљењу“. Неискуство у вођењу илегалне организације у окупираном граду биће и основна карактеристика другог МК СКОЈ-а за Београд¹⁰⁶¹

Поред људи из виших номенклатура београдска организација имала је и чланове које можемо назвати оперативцима, који нису били у идеолошко-политичком погледу изграђени кадрови, али су обављали важне задатке за КПЈ. Један од „људи задатка“ био је Цветко Црњак, рођен 2. јула 1906. у селу Мосоровић (Калиновик). Није завршио основну школу, али је чињеницу да је прошао обавезан војник рок искористио да приступи Жандармерији 25. јула 1929. Каријера у овој јединици била му је краткорочна с обзиром да је из београдског жандармеријског батаљона отпуштен 5. августа 1930. као „телесно неспособан“. Није одустао од намере да носи униформу и већ 30. децембра исте године примљен је у службу државне полицијске страже УГБ. Радио је у представништву полиције у Панчеву и Централној полицијској школи у Земуну. Без службе поново остаје 1. априла 1935. јер је по тужби једног од колега да је говорио негативно о управнику града Београда Душану Филиповићу отпуштен. Враћен је на дужност 30. децембра исте године где је провео пуне три године до новог отпуштања 1938. Овај пут разлог су били парламентарни избори приликом којих је пријављен да је гласао против владине листе, што је он оповргао. На дан 14. марта 1940. поново му полази за руком да поврати полицијску службу, именовањем за стражара у Панчеву. Преведен је у полицијског агента 1. априла 1940. и премештен у Београд, а пред Априлски рат био је на положају полицијског агента треће класе.¹⁰⁶² За време окупације радио је у IV одсеку Специјалне полиције. Из овог одсека премештен је јер је одбио наређење надлежног референта „које се односило на спровођење истраге“. Због овог прекршаја било је

¹⁰⁶¹ Више о биографијама Павла Лабата, Марије Рачки, Божидара Стаменковића и Марка Никеџића у њиховим досијеима: ИАБ, УГБ, СП, IV–182/12; ИАБ, УГБ, СП, IV–182/32, ИАБ, УГБ, СП, IV–254/4, ИАБ, УГБ, СП, IV–56; и литератури: Марјановић, *Београд*, 74; *Жене Србије у НОБ*, 182.

¹⁰⁶² ИАБ, УГБ ОПА, инв. Бр, 40/Ц-3.

предложено да се премести у Крагујевац, али је према свему судећи остао у Београду у Комесаријату пароброданске полиције.¹⁰⁶³

Политика је од 1934. била саставни део његовог живота. У идеолошко-политичком погледу лутао је од контаката са Секулом Дрљевићем до сарадње са Миланом Гролом. Део својих познанстава са политичарима користио је у личне сврхе, те га је Лазар Марковић у то време министар вратио на службу 1939. Према сопственом признању са комунистичком организацијом долази у контакт 1942. преко познаника којима је вршио ситне услуге.

Након првих контаката повезује се Јанком Лисјаком и постаје најважнији човек КПЈ за пребацивање људи и робе на релацији Београд-Земун. Користећи везе у Управи града Београда снабдевао је КПЈ и са наоружањем и муницијом. Колико поверење је указивано овом полицијском агенту сведочи чињеница да је пратио првог човека комунистичке организације у Србији Благоја Нешковића на путу из Београда у Лесковац. У септембру 1943. Црњак је постао кандидат за члана КПЈ али према сведочењу Благоја Нешковића нису били велики изгледи да овај полицијски агент буде примљен јер није „могао да живи партијским животом“.¹⁰⁶⁴ На саслушању Василије Бухе открио је идентитет Црњка након чега је у новембру 1943. ухапшен. Пред иследницима признао је свој рад и открио сараднике који су му помагали. Након истраге одведен је у логор на Бањици одакле је преузет 27. априла 1944. и стрељан.¹⁰⁶⁵

Следећи „човек задатка“ чију биографију бисмо истакли била је Адела Шинко Вранић. По националности Мађарица рођена је 16. децембра 1919. у Великој Кикинди. Из родитељског дома стигла је у Београд 1929. да учи кројачки занат. Након шест година запослила се у фабрици рукавица „Вајкселбаум“. Брак склопљен са левичарски настројеним радником, Стјепаном Вранићем 1938, усмериће њено идеолошко и политичко опредељење. Од овог периода постаје активна у кожарском синдикалном покрету и у својој радној организацији почиње да утиче на колегинице. Преданост у раду није прошла незапажено код виших инстанци и у јануару 1941. постаје члан КПЈ. Од овог периода почиње да „пече занат“ који ће јој остати главни правац деловања све до смрти. Први задатак био

¹⁰⁶³ ВА, Нда, к. 131, ф. 1, д. 6.

¹⁰⁶⁴ Божовић, *Специјална полиција*, 579.

¹⁰⁶⁵ ИАБ, 3252/д-xxxI-1182; Божовић, *Специјална полиција*, 568-575; ИАБ УГБ ОПА- 40.

joj je da sakuplja novaц и дистрибуира пропагандни материјал кожарским радницима унутар два рејона. Вршећи ове дужности стекла је искуство у техничком апарату и НОФ.

Априлски рат и окупација одвојио је од колега кожараца и одлуком „старијих другова“ који су закључили да је у међуратном периоду „добро организовала овај партијски рад“ премештена је на рад по техничкој линији. Промена у односу између Шинкове и Вранића најбољи је показатељ њене привржености комунистичком покрету отпора. Без обзира на своју наклоност према „левици“ Вранић није имао разумевања што је његова супруга константно одсутна, а Шинкова попут „убеничког комунисте“ није намеравала да личне потребе постави испред партијских, што је довело до развода.

Упркос константним хапшењима и учесталим краткотрајним прекидима у раду од овог периода до фебруара 1943. обављаће дужност једног главних техничара МК КПЈ за Београд.¹⁰⁶⁶ Током мартовске провале 1942. Шинкова је откривена и од тог периода налазила се на потерници. На основу лажне легитимације на име Ангелине Диманић прелази у Земун, где се крије и чека тренутак да успостави поново везу и врати се у Београд. Након три месеца успева у својој намери, враћа се „на десну обалу Саве“ и старим партијским задацима све до хапшења 16. јануара 1943. И током ислеђења Шинкова је настојала да се држи „по прописима“. Пред иследницима негирала је своју улогу и одбијала да пружи податке својих сабораца, чиме је настајала да им остави што више времена да се сакрију. Коначно сломљена 3. фебруара признала је своју улогу у КПЈ и пружила имена својих сарадника. Склони смо да закључимо да су иследници следећим речима на најбољи начин описали какав је комунистички илегалца била Шинкова: „У свему оставља теоретски и практично добро изграђеног комунистичког функционера“.¹⁰⁶⁷ Овакву „похвалу“ Специјална полиција је награђивала само једном „наградом“, I категоријом логораша на Бањици.¹⁰⁶⁸ У протоколима Бањичког логора поред броја 10772 и основних биографских података уписано је „стрељана 7.VI.1943. у Београду“.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/12.

¹⁰⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/42.

¹⁰⁶⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/42.

¹⁰⁶⁹ Logor, I, 660; *Жене у НОБ-у*, 173.

Трећа група „људи задатка“ били су они који су извршавали саботаже и атентате на београдским улицама. Несумњиво два елемента која су предуслов за успешно обављање овог облика отпора су обука и храброст. И највеће армије на свету имале ограничен број обучених кадрова за ове задатке, те не треба да представља изненађење што једна, бројчано мала организација, није имала на располагању овакве кадрове у Београду. Супротно необучености комунистичким илегалцима у Београду није недостајало храбрости.

Биографија Ђуре Мађерчића представља идеалан пример наведене тезе. Ђуро Мађерчић рођен је 9. априла 1922. године у Живковића Коси, Хрватска. По занимању је био браварски радник. У комунистичком покрету био је активан и у предратном периоду, а члан КПЈ постао је у септембру 1941. године. Окупацију је дочекао са неодслуженим војним роком. Био је активан на територији III, а од јануара 1942. био је члан рејонског комитета II рејона.¹⁰⁷⁰ Сарадници Мађерчића у овом периоду карактеришу га као човека од акције и наводе да је учествовао у паљењу новина, писању парола и дистрибуцији пропагандног материјала. Организујући журке на којима је читан „врабац“ и вршена пропаганда, овај комунистички илегалцац активно је радио и на придобијању нових чланова.¹⁰⁷¹

Поред редовног рада од јесени 1941. инкорпориран је у ударну јединицу II рејона задужену за извођење атентата. Учествовао је, према сопственом признању, у три атентата: први пут када се нашао очи у очи са метом, у то време деветнаестогодишњи бравар, није успео ни да употреби оружје, други пут из непосредне близине испалио је шест метака, али успео је само да рани мету, у трећем атентату пуцао је у мету, погодио је, хладнокрвно пришао и испалио јој метак у уста.¹⁰⁷² Читајући ове редове јасно уочавамо развојни пут Мађерчића од неуког до професионалног атентатора. Таман када је стасао у атентатора у марту 1942. Мађерчић је ухапшен.

На саслушању је признао да је учествовао у атентатима и навео све сараднике. После ове акције, ухапшен је и након истраге, упућен у логор на Бањици. Изведен је из логора 11. августа 1942. и стрељан.¹⁰⁷³ Ђуро није био једини члан породице

¹⁰⁷⁰ *Београд у рату и револуцији*, 1, 190.

¹⁰⁷¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1.

¹⁰⁷² ИАБ, УГБ, СП, 45/8, IV-156; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/68; ИАБ, УГБ, СП, IV-153/34.

¹⁰⁷³ *Logor*, I, 401.

Мађерчић који је припадао комунистичком покрету отпора, наиме, његов старији брат Душан био је веома активан скојевац у Земуну. Допис хрватских власти од 13. и 15. јула 1942. у коме се наводи да је млађи Мађерчић покушао да изврши атентат на двојицу службеника и после хапшења успео да побегне из затвора у Београд, сведочи да су браћа била упослена на истим задацима.¹⁰⁷⁴

Бити члан КПЈ био је идеал коме су стремили сви који су се укључивали у ову организацију из идеолошких разлога. У међуратном периоду постојали су ригорозни услови које је сваки кандидат требало да испуни како би био примљен. У послератном периоду Благоју Нешковићу је приписивано да је током окупације водио „папирну“ кадровску политику и да је „делио партијске књижице“. У Београду су хапшења била константна чиме је и потражња за кадровима који би могли да обављају одговорне функције била велика. Ово је довело до спуштања „лествице“ и занемаривања одређених параметара које кандидат мора да испуни како би добио пуноправно чланство у КПЈ.

Према сећању Нешковића месни и окружни комитети предлагали су кандидате за чланство у КПЈ и формирали и слали карактеристике ових лица.¹⁰⁷⁵ Заинтересованима који су путем скраћене процедуре улазили у КПЈ саопштано је да се „редовним приликама до такве кандидатуре долази много теже“.¹⁰⁷⁶ У већини случајева дозвољавано је да се укључују они који нису били у потпуности изграђени у идеолошком смислу и пружана им је шанса да ову ману поправе накнадно. Приликом пријема у КПЈ Србијанки Букумировић указано је да ће морати „прегнути свим силама на посао“ да се упозна „са идеологијом комунизма“. Ово упознавање због прилика морало је да се спроводи махом уз помоћ литературе попут „Историје партије“, „Основе лењинизма“, „реферата о Партији“ итд.¹⁰⁷⁷ Овакав релаксирани приступ у пољу идеолошко-политичке изградње изазивао је отпоре у појединим деловима организације. Чланови актива у I мушкој гимназији дигли су глас против и држали линију да је најважнији „васпитни рад“. Оваква политика представљала је велику опасност за комунистички покрет отпора који је настојао да се омасови, те не изненађује што

¹⁰⁷⁴ Атанацковић, *Земун*, 107, 137, 138, 224

¹⁰⁷⁵ Глишић, *Досије*, 36.

¹⁰⁷⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/27.

¹⁰⁷⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/153.

је ова група окарактерисана као „троцистичка“ и против исте је „поведена најоштрија борба“.¹⁰⁷⁸

Карактер, знање и деловање свих чланова био је подложен процесу евалуације. У документима смо пронашли следеће карактеристике: „одан, интелигентан, има по неки опортунистичко-критизерски став, мало плашљив“, „поверљив, добар друг“, „веома напредан“, „увек има по питањима многим партијски став“, „морално исправан“, „теоретски прилично неспреман“, „неодлучан и страшљив“, „са извесним предрасудама“, „склон моменталном наступу песимизма и донекле колебљив“, „одличан организатор“ итд.¹⁰⁷⁹ Све до хапшења у септембру 1941. овај посао за рејоне КПЈ обављао је Ђуро Стругар. Следећи делови његових извештаја сведоче о оштрини са којом је оцењивао своје саборце: „употребљив једино за техничке послове, јер ни најмању директиву није способен тачно да пренесе, а камоли да је спроведе у дијело“; „моћ запажања и проницљивост она и секретар имају такав, да у случају да је друг Лењин у којој од њихових агитационих група не би успели да га запазе“.¹⁰⁸⁰

Улога оцењивача била је и да предлаже на који начин би поједини активи могли да се побољшају. Вишим инстанцама сугерисано је да пошаљу искуснијег секретара који би „изградио другове из јединице“ или да се појединци преместе на друге секторе рада. Приликом пријема у КПЈ било је правило да се кандидатима прочита брошура о „Дужностима и правима чланова К.П.“. Једна од фаза у процесу примања у пуноправно чланство КПЈ био је достављање сопствене политичке биографије. Чиновник у Министарству привреде, Јанко Серенц био је један од кандидата који је дошао до наведене степенице. У свом експозеу вишим инстанцама Сепец се изјаснио и у националном погледу. Ово је била сметња његовом пријему зато што, као „и сви остали Словенци“, није био „добар интернационалиста“ и „сувише уско је гледао на ствари“ из свог националног корпуса.¹⁰⁸¹

Указали смо да је КПЈ инсистирала на дисциплини својих чланова у међуратном периоду, што је под окупацијом било још израженије јер је свака

¹⁰⁷⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 192/3.

¹⁰⁷⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/144; ИАБ, УГБ, СП, IV- 237/1;

¹⁰⁸⁰ ИАБ, ЗРП, Д-IV-222.

¹⁰⁸¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 122.

неозбиљност или грешка могла да кошта избијањем новог таласа хапшења, затварањем и убиствима чланова организације. Услед недостатка примарних извора малобројни су подаци о кажњавању припадника комунистичког покрета отпора. Најчешће су критиковани београдски иллегалци због недовољне агилности у раду и лоших резултата. У већини све се завршавало са „укором“ виших инстанци и веома ретко са искључењем из организације. Члан школског актива I женске гимназије, Јелена Ђерасимовић више пута је опомињана и окарактерисана као „неспособна за практичан рад“, а у јулу 1941. избачена је из организације.¹⁰⁸² Како сама сведочи у наредном периоду од својих дојучерашњих сабораца дочекивана је „врло нељубазно и са подозрењем“. Упркос наведеном, Ђерасимовићева је наставила да долази на састанке и у новембру исте године поново је укључена у рад.¹⁰⁸³

Основна смерница за учвршћивање дисциплине актива била је да се неактивни и недисциплиновани чланови искључују из организације.¹⁰⁸⁴ Недисциплина најмлађих чланова организације била је учестала појава. Скојевци су каснили на састанке, кршили конспиративна правила, „имали буржоаске манире“ итд. У оваквим случајевима више инстанце су углавном реаговале усменим опоменама.¹⁰⁸⁵ У лето 1941. са места секретара једног актива IV рејона КПЈ смењен је Душан Мађешкић. Именовани није избачен тотално из организације и добио је дужност да ради по линији НОФ.¹⁰⁸⁶

Недисциплиновано су се понашали и искуснији иллегалци који су били на одговорним положајима. Доушник Лазар Дожић видео је на једном месту четири курирке ПК и поднео извештај Бећаревићу. Убрзо је овај извештај уз помоћ Јанка Јанковића добио Нешковић, а курирке су како се сећа овај револуционар подвргнуте „рибању“.¹⁰⁸⁷

На примеру Богољуба Илића можемо да уочимо каква врста прекршаја је била довољан разлог за искључење из КПЈ. Он је био предратни члан партије и током

¹⁰⁸² ИАБ, УГБ, СП, IV-192/39.

¹⁰⁸³ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/39.

¹⁰⁸⁴ ИАБ, реферат о СКОЈ-у, 27. XI 1942.

¹⁰⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-196/22.

¹⁰⁸⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-234/73.

¹⁰⁸⁷ Глишић, *Досије*, 54.

окупације је између осталог водио један актив банкарских чиновника.¹⁰⁸⁸ Према сопственом тумачењу у немилост је дошао након напада Немачке на СССР јер је јавно критиковао моделе борбе у Београду. Нетрпељивост између Илића и ПК КПЈ за Србију ескалирала је у лето 1942. када је оптужен да је прекршио директиву, реаговао „несамокритички“ и да му је требало дуго времена да призна „своју грешку, како то комунисти раде“. На плећа овог комунисте стављена је и кривица да је самоницијативно отишао са терена и вратио се у Београд, да је преносио нетачну информацију да је дошао по одлуци КПЈ, да је одбио помоћ да га пребаце на нову дужност у Македонију, да је тврдио да му премештање није ни понуђено и да је на наредбу да оде у одред изјавио да га „другови шаљу у смрт наводећи као разлог своју болесну ногу“.¹⁰⁸⁹

Виши партијски органи донели су одлуку 20. јула 1942. и искључили из организације Илића образложивши му: „да је у тешким часовима њихове борбе био колебљив, недовољно искрен и одан партији“.¹⁰⁹⁰ И поред свих „грехова“ овог илегалца КПЈ му је оставила простор да се поправи, а на који начин сазнајемо из следећих редова: „Партија сматра да ћеш остати пријатељ партије и да ћеш све наведене своје недостатке моћи да исправиш кроз борбу, те да опет заслужиш да постанеш члан партије. Партија ти омогућава да идеш у неки одред на територији Србије где ћеш се борити као партизан. Шаљемо сада 2.000 као помоћ. Од твог одговора где мислиш да се настаниш и да живиш зависи какву ћемо ти легитимацију и објавити“.¹⁰⁹¹

*

Уколико бисмо имали амбицију да формирамо „фото робота“ просечног београдског илегалца он би имао следеће „црте лица“: млад, недовољно изграђен у духу марксистичко-лењинистичке идеологије, без револуционарног искуства, необучен у војној вештини и храбар и мотивисан да крене у извршавање свих директива које се поставе пред њега. Први ешалон руководеће структуре одскакао је од напред изнетог профила и већина људи који су водили београдску

¹⁰⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-118/2.

¹⁰⁸⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-94/27.

¹⁰⁹⁰ Исто.

¹⁰⁹¹ Исто.

организацију поседовала је знање и искуство неопходно за испуњавање постављених задатака виших инстанци.

Хапшењима и одласком у партизанске јединице долази до ерозије руководећег кадра што је од 1942. на чело КПЈ у Београду довело људе чији профили се нису у већој мери разликовали од просечног београдског илегалца. Овакво стање довело је и до „спуштања лествице“ и одустајања од одређених параметара приликом примања у КПЈ. Уочавамо и да без обзира на тешку ситуацију КПЈ није одустала од идеолошке изградње својих чланова, што је у првој линији било у потпуности са стратегијом КПЈ током Другог светског рата, али не треба ни занемарити практичне разлоге, јер неискуство је могло да буде компензовано фанатизмом. У истој функцији било је дисциплиновање чланства. На примеру једног од атентатора Ђура Мађерчића уочавамо да КПЈ у овом граду није имала кадрове неопходне за вршење специфичних делатности и да је морала да их у „ходу“ ствара.

2. 8. „ЧИТАЈ И ШИРИ ДАЉЕ“: ПРОПАГАНДНИ АПАРАТ КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ

2.8.1. Организациона структура пропагандног апарата и врсте штампаног материјала

Један од најважнијих сегмената деловања илегалне КПЈ током међуратног периода био је вршење пропаганде.. Избијање Другог светског рата захтевало је још озбиљнији приступ. Како указује историчар Милан Матић, нова основа на којој је реорганизован апарат КПЈ током Другог светског рата постављена је на V Земаљској конференцији. Хрватски комуниста Павле Пап наглашавао је потребу „за масовном агитацијом и пропагандом“, али и за „припремањем добро смјештених техника и штампарија“. Захтевано је да целокупан посао преузму најпроветренији партијски кадрови, да се заведу строга конспиративна правила, да се изврши децентрализација која би обезбедила „да барем сваки округ имаде такву технику којом ће моћи да умножи барем неколико хиљада летака, брошура

и полулегалних обавештења“.¹⁰⁹² Нови корак било је мајско саветовање 1941. на коме је поново подвучено: „да технику треба да организирају и воде озбиљни партијци. Њу треба поставити на чврсте темеље, јер техника која добро функционише у тим условима осигурава успјех партијског рада. Узалуд су све директиве и одлуке ако не ваља техника која ће их доставити тамо где је потребно“.¹⁰⁹³

Светозар Вукмановић Темпо, задужен од стране ЦК КПЈ да води партијску технику, оцењивао је да је стање овог апарата после Априлског рата у Београду било „више него критично“. Куће у којима су биле штампарије и технички пунктови биле су деконспирисане, тј. за њих је знало више људи него што је дозвољено. Људи којима је поверена на чување штампарија ЦК КПЈ су је демонтирали услед панике и остављали део по део у парковима, а зграда у коју је требало да буде премештена погођена је у бомбардовању. Све наведено довело је до потребе, како наводи Темпо, да се технички апарат реорганизује.¹⁰⁹⁴

Већ од првог дана окупације приступљено је поновном повезивању редова и прилагођавању техничког апарата новим условима рада. Штампарија ПК за Србију, премештена је у Шумадијску улицу бр. 187, у кућу „старог борца и револуционара“, Цирила Жужека. У овој штампарији радили су: Владета Поповић, Радомир Герић и Цирил Жужек, а касније им се придружио Ђорђе Андрејевић Кун. Из ње је изашао први број часописа „Пролетер“ под окупацијом, првомајски проглас и позив упућен немачким војницима.¹⁰⁹⁵

У августу 1941. покренута је нова штампарију ЦК КПЈ на Бањичком венцу. Кућа је била власништво КПЈ, као власници званично су се водили брачни пар Дана и Бранко Максимовић. За полицију и комшије закупац је био лекар Мило Бошковић, а у њој су легално живели и Загорка Јовановић која је представљена као докторова супруга и Љубица Ђоновић. Илегални станари задужени за управљање штампарским машинама били су Бранко Ђоновић (Љубица му је била сестра) и Слободан Јовић. У овој штампарији током њеног двогодишњег рада

¹⁰⁹² Цитирано према: Милан Б. Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941- 1944*, Београд: Институт за савремену историју, 1993, 16.

¹⁰⁹³ *Зборник*, II, 2, 21.

¹⁰⁹⁴ Vukmanović, *Revolucija*, 143.

¹⁰⁹⁵ Више о раду ове штампарије у: Радомир Герић, „Рад у илегалној штампарији 1941. у Београду“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд, 1961, 161–167.

штампано је пет бројева „Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, седам бројева „Гласа“, „Пролетер“ за 1942. и бројни други прогласи и брошуре комунистичке провенијенције. Штампариија је престала са радом 31. августа 1943. јер су окупационе власти реквирирале кућу у којој се налазила.¹⁰⁹⁶ Илегални становници успели су да пренесу једну мању штампарску машину марке „Бостон“ и сместе се у ново склониште у стан брачног пара Ратке и Милутина Благојевића у улици Крајинска бр. 36. На овој адреси Јовић и Ђоновић штампали су све до 28. јула 1944. када су откривени од стране полиције.¹⁰⁹⁷

Према оперативним подацима Специјалне полиције, издања „Пролетера“ излазила су и из штампарских преса Државне штампариије.¹⁰⁹⁸ Набавком штампарских машина створило се питање како их одржавати и где набављати репроматеријал. Један од „магацина“ била је државна штампариија где је све до марта 1943. КПЈ имала јаку организацију. Радници ове штампариије набављали су „шпацију“ (проред за штампарска слова), слова и други материјал.¹⁰⁹⁹ Након одласка Вукмановића, у јулу 1941, ове послове на кратко преузима Ивана Милутиновић, да би од септембра исте године до окончања окупације Благоје Нешковић директно бринуо о техничком апарату.

Месни Комитет за Београд имао је одвојену технику. Главни техничари од априла 1941. били су Адела Шинко и Божа Ракас, који су радили у стану у Кашиковићевој бр. 19.¹¹⁰⁰ У овом периоду материјал је умножаван на гештендеру који је донео секретар МК КПЈ за Београд Милош Матијевић. На овај начин махом су штампана саопштења са фронта. Према сведочењу Ракаса текст откуцан на писаћој машини доносио је Матијевић. Према сећању Динића извештаје за штампање током 1941. доносили су и Спасенија Цана Бабовић и Иво Лола Рибар.¹¹⁰¹ У почетном периоду штампано је и до 1000 примерака дневно. Папир је

¹⁰⁹⁶ Више о изградњи куће, склоништа и функционисању штампариије на Бањичком венцу у: Загорка Јовановић, „Тајна партијска штампариија у окупираном Београду“, у: *Годишњак музеја града Београда*, III, Београд 1956, 504, 505; Ђорђе Андрејевић Кун, „Зграда илегалне штампариије ЦК КПЈ“, у: *Устанак народа Југославије 1941*, 5, Београд: Војно дело, 1956, 600- 602.

¹⁰⁹⁷ Вучко Игњатовић, „Рад у илегалној партијској техници у Београду“, у: *НОП Београд*, 94, 95; *Београд у рату и револуцији*, 2, 413-417.

¹⁰⁹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/46.

¹⁰⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/46.

¹¹⁰⁰ Расулић, *Хорника Звездаре*, 221- 224.

¹¹⁰¹ Драшко Динић, „Приступање напредном покрету“, у: *НОП Београд*, 56, 57.

куповала Шинкова у бакалници која се налазила у близини Јужног Булеvara или од радника који су радили у фабрици папира „Авала“.¹¹⁰²

У августу је техника пресељена на нову адресу у Озренску бр. 65. Хапшењем Матијевића у септембру 1941. техника је изгубила везу са организацијом и није радила две недеље. Након поновног повезивања надзор је преузео Тодор Дукин секретар ОК КПЈ. У овом периоду техника је добијала и до 5000 листова хартије, а обезбеђена је и писаћа машина чиме су се испунили услови да се припрема и штампање обавља на једном месту у стану у улици Димитрија Туцовића 146.¹¹⁰³

Околности које су настале по мартовској провали 1942. захтевале су селидбу на нову локацију у Царице Милице бр. 5. Након погибије Дукина у априлу 1942. техника је поново прекинула рад на два месеца. Посао је преузео нови секретар МК КПЈ за Београд, Јанко Лисјак и наредио селидбу у Поп Тадијину бр. 2. У овом периоду набављена је и штампарска ручна машина.¹¹⁰⁴ Полиција је ухапсила Шинкову и Ракаса у јануару 1943. чиме је престало деловање технике МК КПЈ за Београд.¹¹⁰⁵ Штампање на гештендеру било је распрострањено и поједини рејони имали су овај апарат на располагању. Материјал је прво куцан на писаћој машини, а затим умножаван преко овог ручног апарата.¹¹⁰⁶

Припрема и штампање је било лакши део посла; било је потребно доставити пропагандни материјал у седам партијских и скојевских актива, средњошколској омладини и другим деловима овог покрета отпора у Србији. Људи који су били део техничког апарата ПК КПЈ за Србију потпуно су одвојено деловали од остатка организације. У самом централном техничком апарату који је био задужен да преузима, сортира и дистрибуира рејонима пропагандни материјал из штампарије није радио велики број људи.

Током 1941. технику овог форума КПЈ водила је Надежда Пурић, а помагали су јој Слободан Папакоча и Михаило Мандић. Пропагандни материјал предаван је на улици у пакетима, а у појединим случајевима транспортован је у коферима и запрежним колима камуфлираним „купусом“ или другим животним

¹¹⁰² ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/42; ИАБ, УГБ, СП, IV- 248/1.

¹¹⁰³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/12;

¹¹⁰⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/12.

¹¹⁰⁵ Марјановић, *Београд*, 266.

¹¹⁰⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/23.

намирницама.¹¹⁰⁷ Преузети материјал доношен је у стан у улици Његошевој бр. 73 који је користио само за ове потребе. На овом месту је препакиван и прилагођаван за даљу дистрибуцију, а како је овај процес даље текао сазнајемо из следећих речи Мандића:

„На пакетима смо означавали, који пакет има да се преда поједином рејону. У сваки пакет ја сам ставио по једну цедуљу, на којој сам означио по колико комада од којих примерака, према броју јединице припада коме рејону. Ознака Н 6 је „Билтен главног штаба народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије“ бр. 6, ознака Н 7 и 8 означавала је исти Билтен само бр. 7 или 8, ознака „Пок“ значила је *Проглас покрајинског комитета*. Испод ових ознака стајао је број примерака...[...]...6/10; 12/Ск и Ч/6 значило је: шести рејон десет јединица, центар дванаест јединица, „Ској“ седам јединица и Чукарица шест јединица. Према броју јединица ми смо процентуално и материјал слали, да би свака јединица добила потребан број примерака“.¹¹⁰⁸

Након сортирања, Папакоча и Мандић поделили би материјал и састајали се на улици са рејонским техничарима. Према сведочењу Папакоче, који је био задужен да носи материјал у четири рејона, са техничарима се састајао на локацијама у Копачици, Кичевској, Хаџи Ђериној и Хаџи Продановој улици. Процедура је предвиђала да пакет стави између ногу и у тренутку када му се лице обрати са питањем „Јесте ли ви тај, који треба да донесе пакет?“ одговори „Да тај сам“ и преда пошиљку. Рејонски техничари су вршили даље сортирање након примања материјала. У појединим случајевима имали су помоћнике који су вршили одвајање и испоручивали активима.

На примеру дистрибуције материјала у I партијском рејону можемо да реконструишемо како је изгледао овај процес даље. Банкарска чиновница Нада Мајденић односила је кући примљени материјал и у случају да није био већ одвојен исти делила на 15 делова. Састанке на којима је предавала материјал другим техничарима заказивала је „у везаним блиским улицама са размаком од 2 до 5 минута“. Материјал је „носила у торбици, а доцније у женској „градској“ ташни“ коју је „за ту сврху направила партија“.¹¹⁰⁹ Материјал је из руку техничара

¹¹⁰⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-118/2.

¹¹⁰⁸ Исто.

¹¹⁰⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 71.

подактива предаван секретарима који су их делили по свом нахођењу члановима.¹¹¹⁰ Ова врста материјала у појединим случајевима чувана је и код симпатизера. Комунистички илегалци у рејону Центар у периоду од јула до септембра 1941. чували су и дистрибуирали материјал из аутомеханичарске радионице која се налазила у Улици Краља Петра бр. 8 у којој је радио Павле Ледечи. Према свему судећи два фактора су одлучујуће утицала да баш Ледечију буде поверен овај задатак. Он је као фолксдојчер био мање сумњив полицији, а радионица као место у коме се константно смењују муштерије била је идеална за примопредају.¹¹¹¹ Пропагандни материјал дистрибуиран је и у индустријским предузећима. Илегалци који су водили организације по београдским фабрикама добијали су летке од виших веза и делили их како не би неки део производње остао ускраћен за ово забрањено штиво.¹¹¹²

Након хапшења Пурићеве експедицију материјала који је штампан у штампарији ЦК КПЈ преузео је Светислав Каначки у чему му помажу и брачни пар Олга и Мирољуб Парезановић. Материјал је допреман у стан у улици Светозара Томића бр. 6 од стране Миладе Рајтер улицом Узун Мирковом у већини случајева „на дну корпе, прекривен чистом хартијом и „камуфлиран“ одозго набацаним поврћем“.¹¹¹³ Брачни пар Парезановић био је задужен да преда даље материјал особама са којима их је претходно Рајтерова повезивала. Према сведочењу Парезановићеве учестало уношење корпи са поврћем у стан у коме се није кувало будило је позорност код комшија и компромитовало целокупну акцију, што је определио више инстанце да нареду да се овај пункт пресели у нови стан у Костолачкој бр. 15. У овом стану изграђено је тајно склониште за лагеровање материјала. Трећи пут Парезановићи су морали да се селе у марту 1943. јер им је станодавац отказао смештај, чиме је престало њихово анагажовање по техничкој линији. Од овог периода Каначки одржава везу самостално.¹¹¹⁴

Од технике ПК КПЈ за Србију пропагандни материјал у Београду преузимали су и курири из других крајева окупирани Србије. До септембра 1941. за потребе градске организације у Смедереву пропагандни материјал преузимао је Јован

¹¹¹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 18.

¹¹¹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-25/23.

¹¹¹² ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26.

¹¹¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/101-А; ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10

¹¹¹⁴ Исто.

Јањићијевић.¹¹¹⁵ Невенчана супруга Мирка Томића, Јелица Терзин преносила је материјал за потребе организације у Крушевцу. Састајала се у Београду на улици са куририма и преузимала материјал у пакетима.¹¹¹⁶ Једно од места где су курири доносили односно односили пропагандни материјал била је антикварница у власништву Мирка Грујића у Катанићевој улици бр. 2.¹¹¹⁷

Материјал који је штампан од стране технике МК КПЈ за Београд дистрибуиран је посебно, а кључни људи за овај задатак до октобра 1941. били су Драшко Динић и Михајло Мандић. Задатак да испред Месне технике СКОЈ-а преузима и дистрибуира материјал до прве половине 1942. имали су студенти Драгутин Мокрањац и Ђорђе Лазаревић, а од овог периода Суља Сучић.¹¹¹⁸ На нивоу рејона постојали су техничари који су били задужени да преузимају и дистрибуирају даље у својим активима.

Пропагандни материјал за СКОЈ био је претходно пребројан и одвојен за сваки рејон што је посебно олакшавало поступак дистрибуције. Свакодневно је материјал преузиман на улици, а Мокрањац као примопредајне тачке наводи Крушевачку, Видску и Варшавску улицу.¹¹¹⁹ Истога дана наведени илегалци предавали су преузето рејонским техничарима. Размена штампаног материјала уз ручак у угоститељским објектима био је још један од метода који су користили скојевци.¹¹²⁰ У овом периоду познати су нам следећи људи који су испред рејона и школа били задужени да раде по техничкој линији: III ученица Штерн Рогина, IV студент Јосиф Бенишек, V Светозар Ђокић и средњошколски ученик Стеван Нешић, Бранка Кандић, Фрањо Волф и Милан Јосимовић.¹¹²¹

Материјал је стизао нередовно и фрагментарни су подаци у којој количини. Успели смо да пронађемо податак да је техника београдске организације у новембру 1941. приликом једне пошиљке преузела 1682 комада магазина „Билтен“ бр. 6, 1590 бр. 7 и 8 и 1380 летака које је потписао ПК КПЈ за Србију.¹¹²² Током 1941. поједини рејони су на овај начин нередовно добијали недељно

¹¹¹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 6/34.

¹¹¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-170/199-А.

¹¹¹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/77.

¹¹¹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-21/61.

¹¹¹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-118.

¹¹²⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-24/35; ИАБ, УГБ, СП, IV-24/36.

¹¹²¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96; Милан Јосимовић, „Средњошколци у НОП-у 1941/42. године“, у: *НОП Београда*, 147, 281.

¹¹²² Исто; ИАБ, БДС, J-88, Милош Јовановић.

„просечно око 30 до 40 комада“ летака и извештаја са Источног фронта по испоруци. У истом овом периоду III рејон је добијао 300 летака подељених у 15 пакета од којих је сваки имао по 20 летака.¹¹²³ Мартовска провала 1942. пореметила је и овај део организације и дистрибуција пропагандног материјала није вршена све до јесени 1942.¹¹²⁴ Према одређеним подацима у другој половини 1941. у укупно 70 актива на територији Београда долазила су разна гласила КПЈ.¹¹²⁵

Један од први штампаних материјала који је изашао из преса током окупације у Београду био је централно гласило КПЈ „Пролетер“. Како оцењује историчар Милан Весовић „Пролетер“ је носио епитет најзначајнијег и најтрајнијег листа КПЈ у међуратном периоду. Од марта 1929. до децембра 1942. када престаје да излази изашла је 81 свеска. Објављиван је у већини једном месечно или у облику двоброја и троброја. Излазио је на латиници, а поједини чланци су штампани и на ћирилици, у тиражу од 3.000 до највише 10.000 примерака.¹¹²⁶ Изнад наслова стајала је парола „Пролетери свих земаља уједините се“, а на првом слову наслова лежи петокрака звезда унутар које су срп и чекић. Троброј 3-4-5 за март-април-мај изашао је услед нередовних прилика из београдске штампарије у јулу, на десет страница у формату 21x17. Ово је био први и последњи број „Пролетера“ који је изашао током окупације у Београду.¹¹²⁷

У јулу 1941. донета је одлука о покретању једног директивно-информативног листа као органа највишег војног руководства Народноослободилачког покрета. Из штампарских преса КПЈ у Београду, током августа 1941, изашао је „Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије“. Било је замишљено да „Билтен“ излази једном недељно, али је услед различитих околности долазило до нередовности. Ово гласило излазило је све до 1944, а од укупно 47 нумерисаних бројева, шест је штампано у Београду.

¹¹²³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/63.

¹¹²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

¹¹²⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-118.

¹¹²⁶ Milan Vesović, *Пегална комунистичка штампа у Србији између два свјетска рата*, Београд: Институт за савремену историју, 77- 117.

¹¹²⁷ Матић, *Партизанска*, 21.

„Билтен“ је штампан у мањем формату од 18x23 до 31x22, ћириличним и латиничним писмом.¹¹²⁸ Сви београдски бројеви изузев петог који је штампан на шест заузимају су четири странице. Техничко решење и илустрације дело су академског сликара Ђорђа Андрејевића Куна. Остаје непознаница колики је тираж овог пропагандног гласила био у Београду у периоду када је штампан. Последњи број „Билтена“ у овом граду изашао је 18. септембра. Према истраживању Милана Матића београдске бројеве уредио је први човек КПЈ у кући Мирка и Вере Ненадовић на Дедињу и у стану Ивана Милутиновића.¹¹²⁹ У складу са наменом садржај „Билтена“ у већини је био резервисан за чланке у којима је образлагана и праћена борба партизанских одреда у Југославији. Анализирајући садржај и техничко решење јасно уочавамо да је издавањем овог гласила КПЈ направила дисконтинуитет од пропагандних материјала из међуратног периода, што је и разумљиво с обзиром на војну стратегију.¹¹³⁰

У лето 1942. ПК КПЈ за Србију интензивно је радио на оснивању новог гласила комунистичког покрета отпора у Србији. „Глас Јединственог Народно-Ослободилачког Фронта Србије“ узет је за наслов новина који требало да се штампа на „16 страна и више“ и са задатком „да допринесе стварању Н.О.О за Србију“.¹¹³¹ Несумњиво да је наслов и поднаслов узет вешто како би читаоци стекли утисак да ово гласило не публикује КПЈ већ један широк конгломерат различитих политичких и идеолошких чинилаца окупљених око борбе против окупатора. Наведеном говори у прилог и чињеница да је први назив „Комунист“ одбачен.

Уредништво је као кључне циљеве овог гласила означило: „омогућавање објављивања чланака, вести, извештаја до којих наш народ не може доћи под условима окупације и тираније немачких најамника у Србији“, пружање „трибине, са које ће сви поштени и прави родољуби без обзира на политичка убеђења износити своја мишљења“, „да допринесе остварењу организационих повезивања свих снага српског народа“, идеју да „штити интересе

¹¹²⁸ Зага Јовановић, „Први број Билтена Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, у: *Годишњак града Београда*, 1959, VI, 519- 525.

¹¹²⁹ Исто, 23- 26.

¹¹³⁰ Билтен, 10. август 1941; Билтен, 3. септембра 1941; Билтен, 8. септембар 1941; Билтен, 18. септембра 1941.

¹¹³¹ АЈ, ЦК КПЈ, 1942/421.

народноослободилачке борбе и онемогући подстрекаче на братоубилачки и грађански рат“, да „омогући остварење јединственог фронта против окупатора и његових слуга“.¹¹³²

Први број „Гласа“ изашао је 30. августа 1942. и у његовом стварању учествовали су сви чланови ПК КПЈ за Србију. Био је скромније технички опремљен јер је штампан на гештендеру штампарије ПК КПЈ за Србију у 400 примерака. Овакво стање захтевало је да се следећи бројеви публикују у штампарији ЦК КПЈ у Београду. За технички део „Гласа“ ангажован је академски сликар Ђорђе Андрејевић Кун, а вредне руке Слободана Јовића и Бранка Ђоновића обављале су припрему и штампање.

Годину дана од изласка првог броја, штампање „Гласа“ обустављено је, јер су Немци реквирирали кућу у којој се налазила штампарија. Штампање је обновљено крајем 1943, али је лист излазио у мањем формату 24x30 јер је нова штампарија располагала са машином која је подржавала само ову димензију. Број страна варирао је од броја до броја и ишао је у распону од 4 до 12. Током 1944. у Београду су изашла још четири броја и након откривања штампарије од стране полиције у јулу публикавање је премештено на територију Јужне Србије. Водећи људи КПЈ у Србији били су сарадници овог листа. Прилоге су писали Благоје Нешковић, Мирко Томић, Радивој Јовановић Брадоња, Вера Милетић, Петар Стамболић итд. Једина значајнија личност која званично није била део КПЈ, а писала је за „Глас“ био је Душан Богдановић, потпредседник Народне сељачке странке. Највећи део новина био је резервисан за ауторске чланке, али постојале су и рубрике резервисане за праћење војних и политичких померања, меморализацију палих бораца, прозу и поезију итд. По ослобођењу „Глас“ се вратио у град из кога је поникао и наставио да информише Београђане.¹¹³³

Један од првих пропагандних материјала који је долазио у руке Београђана били су „Саопштења“. Поједини комунисти имали су задатак да слушају радио Москву, записују саопштења која су затим прекуцавана и умножавана. Ови памфлети доносили су вести о војним победама савезника и друге информације из политичких рубрика. Празник рада 1. мај, годишњица Октобарске револуције и смрти Лењина били су датуми приликом којих се комунистичка пропаганда

¹¹³² *Глас*, 30. август 1942, 1.

¹¹³³ *Глас*, репринт издање, Београд: Глас, 1975.

посебно оглашавала. Поред новина и извештаја са фронта и разних летака штампарија је у лето 1941. у броју од око 500 примерака одштампала и „библију“ сваког југословенског комунисте „Историју свесавезне комунистичке партије болшевика“.¹¹³⁴ И током 1943. штампан је најразличитији материјал. Активи су пред октобарску провалу 1943. могли да се упознају са следећим пропагандним материјалом: брошурама „Из Лењинизма“, „Иза борбе“ и „25. годишњица октобарске револуције“ и лецима „Говор друга Дмитрова“ и „Антифашистички фронт жена“.¹¹³⁵

2.8.2. Анализа садржаја писане пропаганде

Као што смо уочили комунистичка пропаганда изузев одређених прогласа и плаката није имала дневна, недељна или месечна гласила која су била намењена само Београђанима и која су анализирали политичке, војне и друге догађаје у овом граду. Без обзира на наведено сматрамо неопходним да на овом месту извршимо анализу садржаја пропагандног материјала који је излазио из београдских преса или је од стране полиције проналажен у „цеповима“ илегалца и других читалаца.

Пропагирање идеолошке и политичке платформе комунистичког покрета отпора био је важан сегмент пропаганде. Од окончања Априлског рата до напада Немачке на СССР читаоци су могли да се упознају са тезом КПЈ о карактеру Другог светског рата као империјалистичким. Централни орган овог покрета отпора „Пролетер“ објављивао је чланке у којима је анализиран Априлски слом и из којих можемо детаљније да се упознамо са наведеном политичком платформом. Главни кривац била је „великорспска владајућа клика која је под шифром југословенства хтела задржати своју пљачкашку хегемонију“, која је „проводила бесомучан прогон над авангардом радничке класе Комунистичком партијом“, која је правила „пактове са сусједним империјалистичким разбојницима“ итд.¹¹³⁶

Након отпочињања операције *Барбароса*, Београђани су могли да сазнају да КПЈ има „хисторијске дужности пред народом“, да је позвала „у борбу све оне

¹¹³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/101-А.

¹¹³⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/2.

¹¹³⁶ *Proleter*, mart- april- maj 1941, 1, 2.

који воле свој народ и своју слободу“, да је освојила подршку широких народних маса, да је „куцнуо час да заједно са великим народом Совјетским Савезом и свим поробљеним Словенима, заједно са Енглеском и осталим демократским силама“ уништи „крваву фашистичку аждају“.¹¹³⁷ Поред припадника партизанских јединица и Београђани су могли да се упуте о садржају задатака и карактеру ових јединица. Обнародовано је да су образовани партизански одреди у свим деловима окупиране Краљевине Југославије. Термин „народноослободилачки“ коришћен је како би се истакло да ове јединице нису „борбене формације било које политичке партије или групе-у конкретном случају ни Комунистичке партије Југославије“ без „обзира на чињеницу што се комунисти боре у првим редовима“. Ово је била војска свих родољуба „способних за оружану борбу против окупатора, без обзира на политичко уверење“. Као главни циљ прокламовано је „ослобођење народа Југославије од окупатора и борба против домаћих окупаторских агената“.¹¹³⁸

Детаљно је извештавано о свим важним одлукама које је КПЈ доносила током окупације. У „Гласу“ од новембра 1942. читаоци су обавештени о првом заседању АВНОЈ-а. Потреба за сазивање скупштине образложена је радом владе у емиграцији која је настојала „да поново осигура владавину великосрпске господе за гажење, не само осталих народа Југославије, већ и самог српског народа“ и да је одлукама скупштине формирана нова власт која има за задатак „да координира борбу целог нашег народа и његових материјалних средстава са борбом наше Народно-ослободилачке војске, против фашистичког завојевача и његових помагача“.¹¹³⁹ И млађа популација информисана је о одржавању Првог конгреса антифашистичке омладине Југославије.¹¹⁴⁰ Ова манифестација означена је као „најкрупнији догађај у досадашњој борби омладине Југославије“ на којој је извршено „организационо повезивање све антифашистичке омладине Југославије“ и „пут којим данас иде омладина Србије“. На основу одлука ове конференције захтевано је да се „морају мобилисати све омладинске снаге за оружану народно-ослободилачку борбу“ у Србији.¹¹⁴¹

¹¹³⁷ *Билтен*, 19. август 1941, 2.

¹¹³⁸ *Билтен*, 10. август 1941, 1.

¹¹³⁹ *Глас*, новембар 1942, 2.

¹¹⁴⁰ Борковић. *СКОЈ*, 199, 200.

¹¹⁴¹ *Глас*, јануар- фебруар 1943, 9.

Како ће изгледали послератно државно уређење Југославије, Београђани су могли да се информишу читајући „Глас“ од јануара и фебруара 1944. према наводима из овог текста било је предвиђено образовање шест федералних јединица са „правом отцепљења тј. са правом да могу из њега могу изаћи и образовати самосталну државу“; извршну власт обављао би Национални комитет народног ослобођења Југославије, сви грађани старији од 18 година имали би право гласа итд.¹¹⁴² У реторици којом се комунистичка пропаганда обраћала становништву окупиране Србије током 1941, а посебно у позивима да се укључе у борбу изостављени су елементи лењинистичко-марксистичке, а укључени националистичке фразеологије. О наведеном сведочи следећи део прогласа од 7. новембра 1941: „Српски народе! Славна су твоја дела, достојна најсветлије прошлости! Ти си један од првих народа који су одбили срамни јарам немачких фашиста. Ти настављаш са огромним самопожртвовањем борбу против немачко-фашистичких звери за своја права и слободу, за своју земљу, за своју породицу.“¹¹⁴³

Несумњиво да је овај покрет отпора био свестан да „ушима“ грађана Србије више прија оваква врста реторике и да је она била у служби анимирања што већег броја људи да се укључи у КПЈ. Као што примећујемо из цитираног дела прогласа упркос чињеници да је на територији окупиране Србије живело и несрпско становништво комунистички пропагандисти обраћали су се у прогласима искључиво овом националном корпусу. Обраћање већинском становништву била је пракса КПЈ која је била у функцији освајање подршке што већег броја људи и која је практикована у свим деловима окупиране Југославије. Овај курс комунистичка пропаганда задржала је током целокупне окупације.¹¹⁴⁴

На дневном нивоу извештавано је и о војним операцијама партизанских јединица током устанка у окупираној Југославији. Грађани су могли да се информишу да су „партизани заузели варошицу Голубац“, да су напали Соколац, да се борбе „жестоке воде око Сребренице, да је на прузи „Пожаревац-Кучево миниран железнички мост“ итд.¹¹⁴⁵ Нису сакриване ни активности које су

¹¹⁴² Глас, јануар- фебруар 1944, 3.

¹¹⁴³ Српски народе, 7. новембар 1941, 4.

¹¹⁴⁴ Глас, 30. август 1942, 2.

¹¹⁴⁵ Билтен, 8. септембар 1941, 4; Билтен, 18 септембра 1941, 3; Глас, новембар 1942, 10.

имале претежно револуционарни карактер. Читаоци су информисани у лето 1941. да су спаљени „сви порезни и обвезнички спискови у Опленачком и Орашачком срезу“ и овакве активности партизана интерпретиране као ликвидација „плаћеничке непријатељске власти“.¹¹⁴⁶ У циљу квалитетније визуелизације објављиване су и географске карте на којима су приказиване „ослобођене територије“ које су биле под контролом НОП-а.¹¹⁴⁷

Чланци у којима је вршена комеморација погинулих илегалаца служили су и за пропагандну употребу. Један од примера је чланак објављен у „Гласу“ за јануар и фебруар 1943. поводом убиства Мирка Томића члана ПК КПЈ за Србију у Београду. Неименовани аутор поред имена овог илегалаца ређао је епитете „жив, енергичан, одлучан, увек ведар“, неуморан, непоколебљив итд. Указивано је на тешко материјално стање које није спречило Томића да на „барикадама Универзитета“ докаже своју оданост народу. Хапшења, вишеградски логор, Главњача истицани су као места која нису „сломила“ Томића.¹¹⁴⁸ У истом тону комунистичка пропаганда огласила се поводом смрти Јанка Лисјака, Станислава Сремчевића и других.¹¹⁴⁹ Овакви чланци у којима су истицане одређене особине и величана храброст појединца требало је да укажу читаоцу на пут који треба да следи.

Због конспиративности било је контрапродуктивно помињати имена активних чланова КПЈ у Србији, али је од 1942. потпуно било безбедно да се велича лик и дело Јосипа Броза Тита.¹¹⁵⁰ Поред прозе објављивани су песме следећег садржаја: „Све што било под пепелом на дну наших срца скрито,/ у ватру је разбуктао друг нам Тито, Тито, Тито./ Све, што је текло којекуда, сврну једном у корито,/ па велику рјеку створи друг нам Тито, Тито, Тито./ Наше брашно просијано кроз решето и кроз сито/ па хљеб нови за нас мјеси друг нам Тито, Тито, Тито“.¹¹⁵¹

У другој половини 1941. репресалије окупатора као одговор на акције устаника негативно су утицале на популарност покрета отпора. Овакву ситуацију комунистичка пропаганда настојала је да амортизује тезом да „не убијају

¹¹⁴⁶ *Билтен*, 3. септембра 1941, 3.

¹¹⁴⁷ *Глас*, новембар 1942, 3.

¹¹⁴⁸ *Глас*, јануар- фебруар 1943, 10.

¹¹⁴⁹ *Глас*, март- април 1943, 5; *Глас*, мај 1943, 6.

¹¹⁵⁰ *Глас*, март 1944, 3.

¹¹⁵¹ *Глас*, мај 1943, 2.

фашистичке звери зато што се“ партизани боре „против њихове тираније“, већ „зато што је то њихов систем“. ¹¹⁵² У склопу овог плана да се истребе сви Словени стрељано је „5.000 мирних грађана Крагујевца и Краљева“ и „хиљаде Срба по Хрватској, Лици, Босни и Херцеговини“. ¹¹⁵³

Слом устанка донео је нову перспективу за комунистичке пропагандисте којима није остало много маневарског простора или су могли да признају пораз или да „фабрикују“ нове победе. У ситуацији када је већи део организације остао у Србији и када је људима било неопходно одржати морал, а будућим кандидатима уверење да овај покрет отпора није сломљен, „лаж“ није имала алтернативу. Читајући вести из јануара 1942. сазнајемо да „око Ужица, Ивањице и Ариља партизански одреди све успешније делују“ и да су „средином јануара партизани очистили од Немаца, четника и недићеваца терен између Горњег Милановца и Мионице“. ¹¹⁵⁴

Од прве половине 1943. паралелно са јачањем партизанских снага на југу Србије обновљено је интензивно извештавање о деловању одреда. Без обзира што су пружане информације на дневном нивоу и за различите одреде сви ови чланци имали су једну пропагандну поруку- партизани се боре храбро, имају минималне губитке за разлику од непријатеља. ¹¹⁵⁵ Кроз уобичајене приче о животу и борбама партизанских бораца написане у романтичарском стилу индиректно су позивани грађани да се придруже овом покрету отпора. Један од ових чланака је „20 дана са I Шумадијским батаљоном“ у коме аутор под псеудонимом Мира М уз сликовите описе шумадијског крајолика и сусрете са добронамерним и захвалним становништвом, описује борбу ове јединице са Немцима и Бугарима, те војну обуку свеже пристиглих бораца. ¹¹⁵⁶ У септембру 1943. Београђани који су успели да дођу до примерака „Гласа“ могли су да се информишу како су јединице НОБ „разоружале 6 италијанских дивизија“, да је „славна крајишка бригада заузела највећи аеродром у Југославији, Рајловац код Сарајева“ и уништила „34 аероплана“, да је у Срему „уништено 554 вагона жита спремљеног за окупатора“,

¹¹⁵² *Српски народ*, 7. новембар 1941, 5.

¹¹⁵³ *Српски народ*, 7. новембар 1941, 5.

¹¹⁵⁴ *Саопштење*, 26. јануар 1942.

¹¹⁵⁵ *Глас*, март- април 1943, 8.

¹¹⁵⁶ *Глас*, септембар 1943, , 4.

да је у Црној Гори ослобођен Улцињ и да је у Словенији мобилисано „хиљаде нових бораца“ итд.¹¹⁵⁷

Комунистичка идеологија, државно уређење и водећи људи СССР били су обавезна тема у комунистичкој пропаганди. Сегменти економске политике попут колхоза и индустријализације приказивани су као модели који су и у ратним условима били успешни. Посебно је истицана ефектност националне политике СССР: „фашистичке банде су мислиле да ће првим ударцима уништити нашу армију, раздвојити сељаке и раднике, натерати у братоубилачки рат Украјинце против Белоруса“. У условима грађанског рата, верски и национално мотивисаних злочина у Југославији јасно је да је на овај начин комунистичка пропаганда настојала да кроз примере укаже становницима окупиране Србије да је одговорност у потпуности на „плећима“ окупатора који на свим меридијанима игра на карту националне нетрпељивости.¹¹⁵⁸ Први човек Совјетског савеза означавао је као велики вођа и учитељ, „љубљени Стаљин“, а „совјетски народ“ као „јединствен и моћан“ и „решен да се бори до задњег даха, јер се бори за праведну ствар, за одбрану своје свете земље“.¹¹⁵⁹ За становнике СССР учестало је коришћен као синоним „руски народ“ чиме је „играно на карту“ дубоко укорењене русофилије код већине становништва.¹¹⁶⁰

Током лета 1941. КПЈ је кроз пропагандна средства настојала да оформи слику у јавности која поручује да пламен устанка и побуне гори у целокупној Европи. Читајући извештаје са фронта и „иза непријатељских линија“ сазнајемо да су „немачки радници отпочели велику акцију саботаже против фашистичке ратне машине“, да је у Чехословачкој „искварено много топова“, да је „румунска дивизија повучена са фронта, јер су отказали послушност“, да су Немци на Источном фронту „у току првих седам-осам дана изгубили 2.500 тенкова, 1.500 авиона више од 30.000 заробљеника, да је „одлетело у ваздух једно војно слагалиште пиринча у близини Милана крај реке По“, да је из „Румуније стигло 50 вагона цистерни у дестилацију на Чукарици. Уместо нафте румунски радници

¹¹⁵⁷ Глас, септембар 1943, 1.

¹¹⁵⁸ Саопштење, 26. јануар 1942.

¹¹⁵⁹ Српски народе, 7. новембар 1941, 1.

¹¹⁶⁰ Српски народе, 7. новембар 1941, 1.

су насули воду“, да у холандским „кафанама и ресторанима, чим уђу немачки официри, сви посетиоци устају и напуштају локал“ итд.¹¹⁶¹

У тренутку када су Београђани читали саопштења, Немачка је суверено владала већим делом континенталне Европе, а њене панцер дивизије све су дубље продирале на територију СССР-а. Не треба да нас изненади оваква разлика у интерпретацији догађаја, јер наведени материјал није писан у сврху објективног информисања Београђана-циљ њихових аутора био је подизање борбеног морала у комунистичким редовима и анимирање маса ради укључивања у борбу против окупатора. Као што уочавамо грађани нису само обавештавани о војним операцијама, већ и о саботажама у фабрикама, штрајковима, опадању морала немачких војника и њихових савезника итд. Овако компилиране вести требало је да укажу грађанству да му је на располагању широка лепеза облика отпора и да га подстакну на размишљање чија је суштина – Ако могу други европски народи зашто не може и српски?

И у септембру 1941. ситуација на Источном фронту тумачена је у потпуности у корист Црвене армије. Према изворима КПЈ немачка војска која је изгубила 2.500.000 војника повлачила се на централном фронту. Овај модел практикован је и приликом извештавања о војно-политичкој ситуацији у преосталим окупираним земљама Европе. Према овим изворима, саботаже и партизанска борба све јаче су извођене у Норвешкој, Пољској, Чешкој и Француској, а у Немачкој су избијали немири.¹¹⁶² Неуспеси у Северној Африци и „застој“ код Москве био је идеалан „зицер“ комунистичкој пропаганди да „поентира“ код Београђана. Указивано је да су се „изјаловили“ Хитлерови планови да уништи Црвену армију и окупира СССР „за пет-шест недеља“, да су „његове хорде“ дочекале зиму „изван Москве и Лењинграда и далеко од Кавказа“. Ове информације додатно су потврђиване подацима да су губици Вермахта на нивоу Наполеона 1812, да је убијено „17000 фашистичких војника и официра“, да су ослобођена многа окупирана места итд.¹¹⁶³

¹¹⁶¹ АЈ, ЦК КПЈ, ф. 507, II/203; АЈ, ЦК КПЈ, ф. 507, II/212; АЈ, ф. 507, ЦК КПЈ, II/257; АЈ, фонд бр. 507, ЦК КПЈ, Србија II/203, II/204, II/207, II/209, II/211.

¹¹⁶² *Билтен*, 18. септембра 1941, 1, 2.

¹¹⁶³ *Саопштење*, 26. јануар 1942.

Истицана је подршка коју комунистички покрет отпора ужива на свим меридијанима. „Главна сила на Балкану“, „Они држе фронт дугачак преко 100 миља“, „У Чикагу одржан митинг“ који је поздравио заседање АВНОЈ-а, афирмативни су изводи из листова стране штампе који су објављивани како би се потврдила напред изнета теза.¹¹⁶⁴ Западни савезници третирани су у зависности од тренутног односа КПЈ према Великој Британији, Француској и Сједињеним америчким државама. По окупацији није прављена разлика између Немачке и наведених земаља и посматрани су кроз наочаре теорије марксизма и лењинизма и приказивани су као носиоци империјализма.¹¹⁶⁵ Од напада Немачке на СССР није више коришћен придев *капиталистички* испред назива наведених земаља и њихови ратни напори стављани су „раме уз раме“ са совјетским. Несумњиво оваква пропаганда била је само за дневну употребу и КПЈ није била у заблуди из којих земаља долази највећа претња која може да угрози спровођење револуције у Југославији. О наведеном сведоче следећи редови Окружнице бр. 6 ПК КПЈ за Србију издате почетком 1943. поводом конференције у Казабланци¹¹⁶⁶:

„Наши најжешћи непријатељи (Равногорски покрет: примедба Р.Р.) ипак ће предузети мере ради сопственог организовања у циљу спречавања проглашења совјетских република пре доласка Црвене армије и омогућавања доласка Енглеза, чија појава треба, по њиховом мишљењу, да заустави наше напредовање на Балкан. Тим људима треба отворено рећи да ће Енглези бити сматрани у том случају непријатељима у истој мери као и Немци и да ће бити бачени у море“.¹¹⁶⁷

Конференција у Москви повратила је поверење југословенских комуниста и влада Велике Британије и Сједињених америчких држава кроз пропаганду третирани су као савезници. Читаоци су информисани да је „одређен дан и час великог удара савезника са истока, запада и југа“, да су донете одлуке које „гарантују свим народима да ће сами стварати своју судбину“ и да се „приближио

¹¹⁶⁴ *Глас*, јануар- фебруар 1943, 7.

¹¹⁶⁵ *Proleter*, mart- april- мај 1941, 1, 2.

¹¹⁶⁶ Конференција у Казабланци одржана је од 14. до 24. јануара 1943. Главна тема била је савезничко планирање европске стратегије друге фазе рата, а присуствовали су Винстон Черчил, Теодор Рузвелт и представници Слободне француске армије. Једна од кључних тачки разговора било је отварање другог фронта у Европи, што је узнемирило југословенске комунисте који су се прибојавали да се ће се савезничка „чизма“ искрцати на обалу Јадранског мора.

¹¹⁶⁷ Окружница бр. 6, недатирана.

црни петак свим непријатељима нашег народа“.¹¹⁶⁸ Војне операције Западних савезника у ваздуху добијале су похвале, читаоци су информисани „да енглески авиони све чешће потпомажу операције народно ослободилачке војске“ и извештавани о квентрирању градова у Немачкој 1944.¹¹⁶⁹ Нисмо успели да пронађемо ни један чланак у коме је анализирано савезничко бомбардовање Србије 1944. и склони смо да закључимо да су комунистички пропагандисти проценили да ова тема с обзиром на цивилне жртве и разарања може контрапродуктивно да делује на становништво.

Детектујемо и различити приступ у односу пропаганде према окупатора. У почетном периоду придев империјалистички доминирао је поред именица Немачка, Италија, Мађарска итд. Критикована је окупациона подела Југославије, указивано на репресију, злочине и пљачку имовине. Тотално другачији третман имали су становници наведених држава. Окупаторским војницима је саопштавано да су их Мусолини и Хитлер преварили да окупирају Југославију, да су народи Југославије водили огорчену борбу против енглеских империјалиста чиме се позивају радници и сељаци у униформама италијанске и немачке војске да сједине снаге са подјармљеним народом Југославије у борби „против немачких и италијанских капиталиста са Хитлером и Мусолинијем на челу“.¹¹⁷⁰

Од 22. јуна 1941. окупатор више није приказиван као империјалистичка сила и у пропагандном материјалу истицана је његова главна идеолошка компонента, што је у потпуности у складу са променом политичке платформе КПЈ. Београђани су читајући гласила КПЈ могли да се упознају са начином „замишљања новог поретка од стране хитлероваца и које су место у њему одредили Србији“. У „Новој Европи“ „Немачка као земља народа господске расе треба да влада читавом Европом“, а остали народи „да се сврстају у 4 групе“. У „прву групу би ушла Мусолинијева Италија“, која би све одлуке у доношењу унутрашње и спољне политике морала да усаглашава са Немачком. Друга група резервисана је за земље попут Француске, Мађарске и Румуније при чијим државним органима би били немачки контролори који би доносили и надзирали све одлуке. Отворени

¹¹⁶⁸ Глас, децембар 1943, 2.

¹¹⁶⁹ Глас, јануар- фебруар 1944, 8.

¹¹⁷⁰ Зборник, II, 2, 23, 27.

колонијални робовски режим био је резервисан за „земље источне територије као и све словенске земље“. У овај корпус земаља сврстана је и окупирана Србија.¹¹⁷¹

Војне ефикасности окупатора су потцењиване, о чему сведоче чланци из септембра 1941. Јединице Вермахта приказиване су као неспособне да угасе устанак, а Италијани су истицани као „адреса на којој ће Немци пронаћи додатне трупе“.¹¹⁷² Операција коју је окупатор водио у циљу сламања устанка у Србији 1941. називана је „казнена експедиција“, а читаоцима је указивано на злочине које су немачки војници вршили током исте. У циљу стварања што аутентичније слике објављиване су процене броја убијених и описивани најгнуснији злочини.¹¹⁷³

Економска експлоатација окупираних Србије била је још једна од тема комунистичке пропаганде. Грађани су информисани да је савет комесара постигао договор са окупационом управом да „сваког дана исплаћују по пет милиона динара на име окупационих трошкова“ и да је овај новац био резервисан за плате немачких војника. У циљу формирања што негативније слике окупатора у „главама“ окупираних становништва фабриковане су и информације да је месечна плата редова у Србији 1800 динара и да када се врати у домовину за исти период добије „неколико марака месечно“.¹¹⁷⁴ „Као скакавци опустошили су наше њиве, посекали наше шуме, избушили нашу земљу и на крају својим поганим њушкама рију по ђубриштима и сметлиштима купећи разне отпатке“ овако је неименовани аутор перципирао привредну политику Немачке на окупираним подручјима. Праћене су и упоређиване максимираних цена на црној берзи, указивано да у „граду хара глад“, да људи „кошуље скидају за цепаницу дрва“, а обућу „за мало брашна“.¹¹⁷⁵ У марту 1944. извршен је „попис“ добара које су „Немци опљачкали за време окупације“ и објављене процене робе која је извезена из Србије током 1942.¹¹⁷⁶

Од формирања влада Милана Недића наша се на удару комунистичке пропаганде. У септембру су грађани Србије обавештаване да окупационе власти нису „задовољне марионетском владом Недића“ који није испунио обећање о

¹¹⁷¹ Глас, 30. август 1942, 1.

¹¹⁷² Билтен, 18 септембра 1941, 2.

¹¹⁷³ Билтен, 20. октобар 1941.

¹¹⁷⁴ АЈ, ф. 507, Србија, II/237.

¹¹⁷⁵ Глас, јануар- фебруар 1943, 12.

¹¹⁷⁶ Глас, март 1944, 6.

„успостављању реда у читавој земљи“. Како би уверили своје читаоце измишљани су и цитирани разговори између Заповедника за Србију Данкелмана и првог човека колаборационистичке управе.¹¹⁷⁷ Апеловано је на официре и војнике да не приступају владиним одредима, а „српским четницима“ сугерисано да презиру „подлог Пећанца који је увек злоупотребљавао четничко име“.¹¹⁷⁸

У циљу што веће дискредитације подсећано је на усмену интерпретацију историје, „издајника“ Вука Бранковића и „све потурице који су из било којих разлога служили непријатељу“.¹¹⁷⁹ Истицано је да је окупатор пронашао „новог и још већег Вука Бранковића- Милана Недића да упрља српско име, да понизи српски народ“ и да су „раније јаничари набијали Србе на колац, а сада Недићеви преки судови подижу све бројна вешала и сеју нова гробља“.¹¹⁸⁰ Упозораване су „српске мајке, жене и сестре“ да их нова влада „позива на захвалност према зверским хордама које су извршиле масовне покоље над Србима“.¹¹⁸¹

Праћењем комеморација погинулих службеника УГБ, колаборационистичка управа је настојала да подстакне антикомунистичко осећање код грађана Београда. Ово су прозрели комунистички пропагандисти о чему сведочи чланак „Задушнице крвопилаца“ објављен у „Гласу“ у мају 1943. Аутор под псеудонимом С. Катић је подсетио Београђане на полигон смрти у Јајинцима, логор на Бањици, стрељања у Крагујевцу и Краљеву како би читаоце подсетио ко је злочинац, а ко жртва.¹¹⁸² Чиновници Управе града Београда били су редовна тема комунистичке пропаганде о чему сведоче следећи редови: „Полицијске гестаповске звери, Драги Јовановић и његови полицијски стрвинари и побеснели пси Вујковић, Живота Симић, Бећаревић, Грујичић, Штерић, Витас, Поповић, Дајмановић и остали крвници, који свакодневно хапсе, муче, убијају десетине и стотине родољуба, неће избећи освету народа.“¹¹⁸³

Директно је одговарано и на пропагандну окупационе управе. Посвећена је посебна пажња апелу од 13. августа 1941. који је окарактерисан као срамотан, а његови потписници већином као „петоколонаши и народне издајнице“ и кукавице

¹¹⁷⁷ *Билтен*, 18 септембра 1941, 2.

¹¹⁷⁸ *Срби*, недатиран проглас, 1.

¹¹⁷⁹ *Глас*, 30. август 1942, 3.

¹¹⁸⁰ *Глас*, 30. август 1942, 3.

¹¹⁸¹ АЈ, ЦК КПЈ, ф. 507, II/37.

¹¹⁸² *Глас*, мај 1943, 4.

¹¹⁸³ *Глас*, новембар 1942, 10.

које нису могле да одбију. Истицано је да је сам текст дошао из „кухиње“ Гестапо-а и МУП-а и да ће „тај документ служити као оптужни материјал кад дође време народног суда“.¹¹⁸⁴

На удару критике нашли су се и радници у култури и београдска позоришна сцена. Дефинисан је нови термин „штука–култура“ који је обухватао културне делатнике попут Владимира Велмар Јанковића и Светислава Стефановића који су се „ставили на расположење „витешком победнику“ који је своје витештво доказао зулумима“. Оспоравана је њихова стручност и каријера, те су приказивани као људи задатка које је окупациони режим одабрао како би избацивали из „досадашње књижевности“ чиниоце који носе печат слободе.¹¹⁸⁵ Позоришна сцена вођена од стране наведених људи требало је да добије следећи облик: „треба да проструји нов ваздух, онај који данас струји Београдом-овај ваздух што дави, натопљен крвљу и сузама, немиран од уздаха и јаука и загађен гнусним речима ових истих препородитеља“.¹¹⁸⁶ Посебно је критикован рад *Централе за хумор* чије је постојање према комунистичким пропагандистима „поред јајиначког стрелишта“ било „више него гнусно“.¹¹⁸⁷ Емитовање „Бах, Бетовена и Гетеа“ на фреквенцијама београдског радија означено је као цинично и као покушај скривања „барбара“ „туђим стваралаштвом“.¹¹⁸⁸

Оваквим писањем комунистичка пропаганда настојала је да грађанима скрене пажњу на то да културна политика окупатора није добронамерна и да је у функцији његових политичких и идеолошких циљева. Детаљно је праћено и отварање Универзитета у Београду у јануару 1943. Према овом извору иницијатива која је потекла од окупатора и спроведена уз употребу силе домаћих органа доживела је неуспех. Пропаганда порука ових чланака није „гађала“ ни окупатора ни колаборационисте, већ је имала за циљ да делује сугестивно на омладину, о чему сведоче следећи редови: „Аула некад пуне живота и младости, данас ледена, подсећа само на срећне дане, дане рада и борбе, срећне дане студентског живота. Студенти су узели пушке и држећи их чврсто у рукама,

¹¹⁸⁴ Билтен, 10. август 1941, 3.

¹¹⁸⁵ *Глас*, јануар- фебруар 1943, год. II, бр. 1- 2, 4.

¹¹⁸⁶ *Духовна српска државна стража*, недатиран летак.

¹¹⁸⁷ *Глас*, јануар- фебруар 1943, 5.

¹¹⁸⁸ Исто.

заједно са својим народом бране права и слободу. Њихова младићки топла крв залива браде наших њива.“¹¹⁸⁹

Посебно осетљиво питање у Србији били су злочини које су чиниле усташке власти. Комунистички покрет није их оповргао, али их је тумачио као део окупационе политике. У августу 1941. истицано је да је „усташка хорда на челу са Павелићем“ почела да убија „у масама најбоље хрватске синове, раднике, интелигенцију и сељаке који су смело дигли свој глас противу свирепог истребљења српског становништва у Хрватској“. Овакве наводе демантују озбиљна историографска истраживања и несумњиво да су исти служили као покушај амортизовања незадовољства становништва у Србији према Хрватском народу проузрокованог злочинима власти НДХ.¹¹⁹⁰

Измишљен је и наводни договор између домаће управе и власти НДХ чији је главни мотив „како ће се плански на још свирепији начин истребљивати народ и његови борци за слободу“. Како би постигли овај циљ „Павелић шаље низ Саву гомиле српских лешева са разним порукама Београду и Србима, а Недић за узврат шаље Павелићу своје четнике да се боре против партизана“.¹¹⁹¹ У циљу поправљања наведене негативне слике објављивани су чланци у којима је дефинисана политика братства и јединства. Основна теза била је да је Хрватски народ био „обесправљен и угњетаван у току од 22 године“, да није учествовао у покољима Срба у Хрватској и да води оружану борбу против НДХ.¹¹⁹²

Све до новембра 1941. припадници Равногорског покрета отпора били су фрагментарно присутни у писаној пропаганди НОП-а. У „Билтену“ од 26. августа 1941. упозорени су поводом мобилизације колаборационистичких снага под именом четници: „Прави четници и српски официри, ако су заиста из поштених побуда пошли у шуму, не би требало мирно да гледају на ове подвале и припреме реакције, а све то под њиховом фирмом“.¹¹⁹³ Истицано је да ће партизани и

¹¹⁸⁹ Глас, јануар- фебруар 1943, 12.

¹¹⁹⁰ Билтен, 19. август 1941.

¹¹⁹¹ Однос владе Милана Недића и НДХ далеко је био од пријатељског и несумњиво да је овај чланак резултат примењивања црне пропаганде. Спутана од окупатора да отворено критикују усташке власти због злочина и репресије домаћа управа користила сваку доставу грађана да хапси лица хрватске националности и да их ако постоји основа екстрадиција.

¹¹⁹² Глас, мај 1943, 1.

¹¹⁹³ Зборник, II, 1, 34.

четници „раме уз раме са свима који су за борбу против непријатеља, а за национално ослобођење, марширати до победе“.¹¹⁹⁴

Сукоб са овим покретом отпора у другој половини 1941. донео је још једног „негативца“ на странама пропагандних гласила КПЈ. У јануару 1942. Равногорски покрет означен је као издајнички, његови чланови као бандити који нису успели да „разбију народно-ослободилачки покрет на чијем челу стоје храбри партизани“.¹¹⁹⁵ Указивано је на повезаност ЈВуО и домаће управе, те да је у Српској државној стражи препознат „највернији сарадник бандита Драже Михаиловића“ који „намерава да у одлучном часу ступи у бој против непријатеља, како се изражавају лондонски дрекавци-официри“.¹¹⁹⁶

Становници Србије могли су да се информишу да Равногорци сарађују са Немцима, Италијанима и усташама. Критикована је војна стратегија ЈВуО и приписивано им да „док су партизани освајали оружје и скидали немачке главе, дотле агенти Драже Михаиловића шврљају по Београду“. Покушавано је да се оспори чврста повезаност ЈВуО са антифашистичком коалицијом. Читајући ове чланке можемо да закључимо да за подршку Велике Британије ЈВуО може да захвали једном америчком новинару „који је био у Анкари у Турској“ и „написао један дугачак чланак у коме је писао о јуначком отпору Драже Михаиловића против окупатора“.¹¹⁹⁷

Злочини које су вршиле поједине јединице ЈВуО била је још једна од тема кроз коју је компромитован овај покрет отпора. Како би пропагандни ефекат био што успешнији ове вести су писане у форми извештаја, биле су груписане по територијалној основи, а састојале су се од информација о имену жртве, месту и датуму и налогодавцима убиства. Читајући ове вести грађани су могли да се информишу да су највећи злочинци Никола Калабић, Воја Триброђанин и Милутин Јанковић, а да се по монструозности издваја убиство сељака Драга Вељковића кога су унаказили „одрезавши му нос и уши, распоривши црева и окачивши их на дрво“.¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁴ Исто, 44- 45.

¹¹⁹⁵ Саопштење, 26. јануар 1942.

¹¹⁹⁶ Глас, јануар- фебруар 1943, 1.

¹¹⁹⁷ Глас, новембар 1942, 1.

¹¹⁹⁸ Глас, јануар- фебруар 1943, 10; Глас, март- април 1943, 7; Глас, мај 1943; Глас, март 1944, год. 4.

Праћена је и Равногорска организација у Београду о чему сведоче следећи редови из „Гласа“ од децембра 1943: „У Београду пуштене су из затвора све присталице Драже Михаиловића као резултат споразума Драже Михаиловића са Немцима и Недићем“.¹¹⁹⁹ У којој мери је ова вест била истинита, а у којој производ „пропагандне кухиње“ довољно сведочи податак да је у овом периоду Гестапо ухапсио старешине београдских квартова због сарадње са ЈВуО.¹²⁰⁰

Под ударом комунистичке пропаганде нашла се и емигрантска влада. Лажну игру приказивања борбе КПЈ против окупатора као равногорске свесрдно је прихватила емигрантска влада како би направила „упориште, помоћу кога би могла спроводити своју политику, политику стварања велико-српске базе у Југославији“.¹²⁰¹ Емигрантска влада оптуживана је за бекство из земље, њени чланови означавани су као „лондонске изелице и избеглице“ које „не боли што су бразде наших њива и калдрме наших градова заливане крвљу нашег народа“ и који брину само „хоће ли се повратити старо“.¹²⁰² „Избеглице из Лондона“ носиле су највећу одговорност за многе злочине у Југославији закључак је у једном од чланака „Гласа“.¹²⁰³ У првој половини 1944. извештавано је да је већина југословенских војника у Каиру изразила жељу да се укључи у НОБ, али да процес саботира емигрантска влада хапшењем ових људи.¹²⁰⁴

2.8.3. Усмена пропаганда

Као и писану комунистички покрет отпора двоструко је користио и усмену пропагандну. У првој линији за идеолошко-политичку изградњу и одржавање морала својих, али и за привлачење нових чланова. Редовна форма били су састанци на којима је једно или више лица било задужено да саопштава периодичне вести са фронта и друге информације. Посебно је експлоатисана тема злочина немачког окупатора и усташа. Указивано је „да је услед терора окупатора дошло до оружаног устанка целог народа“; „вешала на Теразијама, попаљена

¹¹⁹⁹ *Глас*, децембар 1943, 4.

¹²⁰⁰ ИАБ, БИА, Ф. XI, П. XIII, Богић Грујица; *Logor*, II, 341, 346, 454.

¹²⁰¹ Исто.

¹²⁰² *Глас*, јануар- фебруар 1942, 3.

¹²⁰³ *Глас*, јануар- фебруар 1943, 7.

¹²⁰⁴ *Глас*, март 1944, год. III, 2.

Мачва, Крагујевац, Краљево“ навођени су као „узрок устанка, а не као његову последица“, а злочини у НДХ као део терора који се спроводи по наређењу окупатора. Како закључује један од „конзумената“ оваква пропаганда требало је да код слушаоца „изазове утисак да је све то последица необјашњиве мржње окупатора против нашег народа“.¹²⁰⁵ Дешавања на великим фронтovima и величање СССР такође је био део усмене пропаганде. У јануару 1942. комунистичким илегалцима је указивано

„да Немци губе и да одступају, да ће Совјетска Русија победити, да ће нас она и Енглеска ослободити од окупатора, да ми не треба да клонемо духом, већ да треба да се припремимо за борбу и да помогнемо општу ослободилачку борбу. Када Руси дођу, увешће нови поредак који је и код њих и у коме ће бити сви једнаки, равноправни, да неће бити богатих и сиромашних, а нарочито да ће радничка класа доћи до својих права“.¹²⁰⁶

Редови Београђана за хлеб, дуван и друге намирнице представљали су идеална места за имплементацију усмене пропаганде. Комунистички илегалци правећи се да су обичан „свет“ пуштали су пропагандне приче које су несумњиво уносиле додатно незадовољство према окупационом режиму код већ фрустрираног грађанства.¹²⁰⁷ Овако ангажовање комунистичких илегалца регистровале су и полицијске власти. У једном од дописа Специјалне полиције упућеног свим квартовима и комесаријатима УГБ констатовано је да „су комунисти успели да врло вешто убаце своје агитаторе, међу групе грађанства“ и да „ови агитатори на њима својствен начин, шире пропаганду међу масом иначе нестрпљивом и озлојеђеном од чекања, незадовољства и нерасположења“ према окупационим и колаборационистичким властима.¹²⁰⁸

Организација СКОЈ је придавала велику пажњу усменом пропагандном раду међу средњошколцима. Од школских агитатора захтевано је да „буде у контакту са што већим бројем разредних колега и да се са сваким од њих оствари што веће другарство и узајамно поверење“. Било је предвиђено да се наведено оствари партиципацијом у литерарним дружинама, спортским манифестацијама,

¹²⁰⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/157; *Билтен*, 20. октобар 1941, 1.

¹²⁰⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26.

¹²⁰⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/11.

¹²⁰⁸ АЈ, УГБ, СП, к. 1-238.

одласцима у природу, матинеима и забавама. Посебно је било важно да ова лица која спроводе пропаганду буду одлични ђаци како би могли да окупљају „све добре и лоше у учењу, да ствара групе за учење, „да им помогне и олакша у учењу школских предмета“.¹²⁰⁹ Како је наведено изгледало у једној од београдских гимназија сазнајемо из следећих речи искусног скојевца Драгослава Петровића:

„То је постигавано (врбовање са СКОЈ: примедба Р.Р.) најчешће учећи заједно са њима и другима, разредним џепним шаљивим новинама, литературом и т.д...[...]... Постигавши све то почео је (скојевац Слободан Томовић: примедба Р.Р.) с времена на време да нас код себе доводи на састанке, продубљујући пропаганду, упућујући нас у начине и форме рада.“¹²¹⁰

Још један од метода усмене пропаганде који је коришћен за изградњу и привлачење нових кадрова било је певање тзв. „врабца“. Овај метод чија је суштина била саопштавање најважнијих периодичних вести у облику песме праћено инструментима практикован је и у међуратном периоду. Уобичајено је било да се „врабац“ пева на забавама које је организовао покрет. На овај начин вршење пропагандне добијало је неформални карактер што је посебно имало за сврху да утиче на посетиоце који нису били део организације.¹²¹¹ Кроз песму су нападани Немци, колаборационистичка влада, истицане победе Црвене армије и порази Вермахта на Источном фронту,¹²¹² Овај вид пропаганде није давао сваки пут резултате, скојевка Радмила Паљић имала је следеће искуство:

„Наступили су Божићни празници. Ове девојчице су ме све редом позивале на журеве које су приређивале поводом празника...[...]...Место да утичемо ми на њих утицале су оне на нас. То је било врло младо и весело безбрижно друштво, које се скупљало да би уживало у музици и игри. Кад год смо Миша или ја покушавали да говоримо о озбиљним стварима, дочекала би нас бура негодовања. Њих су само донекле и сасвим површно интересовале главне вести са фронтова, а изнад свега био им је леп провод. Тако сам ја у њиховом друштву морала да се повинујем општем расположењу и могу рећи да у животу нисам играла и певала као тих дана.“¹²¹³

¹²⁰⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹²¹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹²¹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/41.

¹²¹² ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26.

¹²¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/22.

Ученицима средњих школа сугерисано је да у својој околини преносе вести „против радне службе, како ће тамо бити несигурно и да ће из радних логора Немци да изводе на стрељање“.¹²¹⁴ Како истиче један од скојеваца, Љубомир Зечевић једна од новина у формама рада међу средњошколском омладином било је формирање агитационих група.¹²¹⁵ Овакве групе постојале су и у радним организацијама. Сви они који су били део ових група имали су за задатак да „шире пропаганду у корист комуниста и партизана, да заказују и одржавају састанке, на којима би се дискутовало о свим интересантним стварима, да изграђују даљи кадар једномишљеника.“¹²¹⁶

*

Илегално писање, превођење и преписивање текстова, припрема и штампање, набавка машина, опреме и репроматеријала и чување и дистрибуција, радње су које је КПЈ обављала и у међуратном периоду. Ово искуство било је од пресудног значаја под окупацијом о чему сведочи чињеница да је овај покрет отпора за само неколико месеци од окупације успео да поново успостави ланац техничког апарата од припреме до дистрибуције. Превентивне мере окупатора и хапшења директно су утицале на сваки сегмент овог посла. Популарисање идеолошко-политичке платформе и војне стратегије НОП-а, афирмисање савезника и критика окупатора, колаборациониста, равногораца и чланова емигрантске владе, представља пропагандну матрицу комунистичког покрета отпора. Матрицу која је имала два основна задатка. Први је био унутрашње природе и његова суштина била је да се кроз писану пропагандну упуту и мотивише сопствено чланство. Други је био усмерен ка обичном грађанству које је било неопходно убедити да преостали чиниоци раде против његових интереса и да је једино комунистички покрет отпора вредан његове подршке. Под тешким околностима које је наметала пропаганда тоталног рата на овом путу није било места за етику информисања и поштовања њеног основног правила објективности. Без обзира на ову ману грађанству је несумњиво пружен алтернативни канал информисања. У потпуности пресликан карактер, циљеве и конзументе ка којим је била окренута имала је и усмена пропаганда. Овај метод вршења пропагандне посебно је добио

¹²¹⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/10.

¹²¹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 44.

¹²¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13.

на значају у периодима када технички апарат није могао да штампа и дистрибуира писани материјал.

2. 9. „ЦРВЕНА ПОМОЋ“: НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ФОНД, УПУЋИВАЊЕ ЉУДСТВА И МАТЕРИЈАЛА У ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

2. 9. 1 Организациона структура и деловање Народноослободилачког фонда

У предратном периоду подорганизација КПЈ под називом „Црвена помоћ“ имала је за задатак да сакупља прилоге и осталу материјалну помоћ за ухапшене комунисте, њихове породице и издржавање оних комуниста који су се скривали пред законом. У близини Каленић пијаце, 15. јуна, одржано је II земаљско саветовање „Црвене помоћи“. На саветовању је закључено да се „напусти зачауреност у уским круговима најближих симпатизера и да се организује масовни рад, много шири по обухвату на широј платформи“.¹²¹⁷

Ова организација преименована је у „Народноослободилачки фонд“. Формиран је градски одбор (НОФ) у Београду који су ушли Михајло Швабић, као секретар месног одбора и као чланови Никола Савин, Ђуро Ловрековић,¹²¹⁸ благајник, Воја Николић и други. У овом саставу градски одбор је радио до новембра када је место секретара преузео Николић, а Швабић је отишао у партизанску јединицу.¹²¹⁹

¹²¹⁷ ИАБ, МГ-761, сећање Михајла Швабића.

¹²¹⁸ Ђуро Ловрековић рођен је у селу Питомаче (срез Ђурђевац) 14. априла 1900. По националности је био Хрват. Као трговачки помоћник био је члан подружнице приватних намештеника још од 1919. борбу за радничка права наставио је и по доласку у Београд 1928. Члан КПЈ постао је 1939. на иницијативу банкарског чиновника Вулета Антића. Главни задатак унутар актива којем је припадао био је сакупљање прилога за НОФ. Његова револуционарна каријера креће вртоглавом путањом током окупације. Од априла до септембра 1941. сакупља прилоге у једном од актива. Овај задатак обављао је квалитетно што га је у јесен исте године препоручило да уђе и недуго затим постане секретар у рејонског одбора НОФ-а II рејона. У овом периоду кооптиран је и у Градски одбор НОФ-а за Београд од стране Михајла Швабића. Као благајник вршио је обрачун прикуљеног новца и предавао новац и извештаје секретару. Био је задужен и за прикупљање средстава на територији III рејона. Ухапшен је у априлу 1942. И приликом претреса полиција је код њега пронашла неколицину обрачуна што га је додатно инкриминисало у истрази. Током саслушања био је кооперативан и иследницима је пружио најразличитије податке о свом и раду других. Из логора на Бањици одведен је 20. августа 1942. и изведен пред стрељачки вод. ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/273.

¹²¹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/272.

Са МК КПЈ за Београд ова организација била је повезана преко Ђуре Стругара и Вукице Митровић. Успостављено је осам рејонских одбора са повереницима по улицама, фабрикама и предузећима који су радили на сакупљању помоћи. Територије рејона биле су идентичне партијским, али уз додатак IV који је заузимао територију Земун, што је било само формално, јер београдска организација није успевала да сакупи новац на овој територији. Током мартовске провале 1942. Специјална полиција продрла је и у редове НОФ-а, ухапсила Николића, Ловрековића и многе друге чланове овог форума. Према свему судећи након наведених хапшења у Београду није обнављан Градски одбор НОФ-а.¹²²⁰

Секретар овог форума био је задужен да руководио и пружа правац рада, секретар и чланови имали су тачно одређене рејоне од којих су сакупљали новац. Целокупан новац предаван је благајнику сваког првог у месецу. Благајник је вршио обрачун и новац који је преостајао предавао секретару. Секретар је истог дана предавао коверту и обрачун вишој вези. Према процени Ловрековића из априла 1942: „прикупљање за Н.О.Ф у Београду врши око 100 лица, али од овог броја не могу да означим колико има партијаца, а колико симпатизера“.¹²²¹ По формацији је требало да Народни фонд у потпуности буде независан од партијске и скојевске организације што је подразумевало посебне рејонске комитете и људе који би имали само овај задатак. Хапшења, премештања људи на друге дужности, недостатак кадрови онемогућили су да се успостави наведена организациона структура и у пракси су појединци унутар партијских или скојевских актива одређивани за сакупљање прилога.

Пружање и проналажење што ширег круга људи који би пружили материјалну помоћи била је дужност свих чланова. Прилози су сакупљани на недељном нивоу и предаван тачно одређеном лицу који је добио задатак да ради по НОФ линији. Ова лица долазила су по новац два пута недељно прве недеље у месецу, а остали једном недељно. Износ донација није био тачно одређен, а како је већина Београђана била скромног имовног стања контрибуција се углавном кретала од 20 до 70 динара. Илегалци који нису успевали да прикупе прилоге трпели су критике

¹²²⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/291; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/287; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/286; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/284; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/282; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/281; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/279; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/278; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/276; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/275; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/274; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/273; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/272.

¹²²¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/272.

што је створило атмосферу под којом су се појединци одлучивали да своја средства прикажу као прилоге. Један од примера је Антонија Аксентијевић која је продавала ратлук и зараду приказивала као прилог како не би признала неуспех.¹²²²

Различити су подаци колико је ко сакупио новца и располажемо само са периодичним проценама. На месечном нивоу једна од чланова МК КПЈ за Београд Петар Ристић је добијао од рејона који су били под његовом ингеренцијом укупно око 60.000 динара. Драстичне су биле разлике у износима од рејона до рејона. Први рејон КПЈ је током прве половине 1942. успевао да сакупе од 1.500-2000 динара недељно.¹²²³ У овом периоду кварталски активни на II рејону у просеку су месечно сакупљали око 1000 динара. Било је и рејонских актива који су успевали да анимирају већи број да приложи допринос. У периоду од јула до септембра 1942. у једном од подактива на територији III рејона сакупљено је 12.800 динара од 255 лица.¹²²⁴ Према сведочењу Марка Јаковића секретара IV рејона КПЈ на месечном нивоу на овој територији од 700 лица сакупљано је 25.000 динара.¹²²⁵ Сваког месеца Миодраг Павловић је у VI рејону КПЈ добијао 5.970 динара од 93 људи, што представља око 65 динара по човеку.¹²²⁶ Удари полиције реметили су и прекидали везе што је отежавало рада на сакупљању средстава. О овоме најбоље сведочи чињеница да је Јанковићев наследник у IV рејону у јеку мартовске провале 1942. наспрам некадашњих 25.000 успевао да сакупи највише 4.534 динара.¹²²⁷

Радне организације и школе представљале су пожељна места за проналажење већег броја донатора, с обзиром на чињеницу да је на истима свакодневно окупљао већи број људи. У појединим предузећима и средњим школама унутар актива биле су организоване финансијске групе које су попуњаване људима задуженим за сакупљање прилога.¹²²⁸ Познати су нам примери у I женској

¹²²² ИАБ, УГБ, СП, IV-113/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 194/а.

¹²²³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292.

¹²²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 17.

¹²²⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/43.

¹²²⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 6

¹²²⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹²²⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13.

гимназији где је био формиран одбор НОФ састављен од пет ученица и у III женској гимназији шест.¹²²⁹

У рејону „Центар“ Роман Фурлан сакупљао је новац од радника који су радили у предузећима „Нестор“, „Сигнал“ и „Беометал“ у износу од 350 динара недељно.¹²³⁰ Новчана помоћ прикупљена од стране средњошколаца била је скромна, што је и разумљиво с обзиром да овај део становништва није остваривао доприносе. На територији II и VI рејона СКОЈ-а током јануара 1942. сакупљено је од око 250 донатора укупно 10.000 динара.¹²³¹ Секретар централног актива у VII мушкој гимназији Љубомира Шкерковић предавао је на месечном нивоу 250 динара прилога.¹²³² За два месеца током прве половине 1942. Лепосава Митровић, члан централног школског актива добила од организације у Техничкој школи 160 динара.¹²³³ Улога симпатизера у сакупљању прилога била је од велике важности и за СКОЈ, о чему сведочи чињеница да је Митровићева за месец дана примила 400 динара од ученица из V женске гимназије, где је било „6 скојевки и око двадесет симпатизера“.¹²³⁴ Члан Централног школског актива, Миодраг Никитовић имао је под ингеренцијом шест београдских школа од којих је од октобра 1941. до маја 1942. примио укупно 18.300 динара.¹²³⁵ У периоду од новембра до половине фебруара у укупно седам београдских средњих школа сакупљено је „шест до седам хиљада динара“.¹²³⁶

Извори нам не пружају ни потпуне податке о укупној количини средстава сакупљеној од стране НОФ-а у Београду. Према сведочењу Михајла Швабића НОФ је у Београду у септембру 1941, успео да сакупи 250.000 динара. На ислеђењу пред службеницима Специјалне полиције Ђура Ловрековић је навео да је у периоду „од 1. марта. до 1. априла 1942. прикупљено 215.240 од око 600 људи“.¹²³⁷ Према подацима са којим је располагала Специјална полиција из јануара 1942. месечно је 1.593 људи давало прилоге у износу од 95.076 динара.¹²³⁸

¹²²⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV/56.

¹²³⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-24/64.

¹²³¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/6.

¹²³² ИАБ, УГБ, СП, IV-192/95.

¹²³³ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/69.

¹²³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/69.

¹²³⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/22.

¹²³⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 44.

¹²³⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/273.

¹²³⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 107.

Овај број је у јануару и фебруару порастао и у овом периоду „1.758 прилагача уплаћује 111.449 динара“.¹²³⁹ Уколико средства од 250.000 динара колики је максималан забележен сакупљени износ пребацимо у цене прехранбених производа на црној берзи 1941-1943 добијамо следеће податке : београдски илегалци могли су да купе око 4 тоне свињског меса, 2000 литара млека и 1,5 тона брашна.¹²⁴⁰

Комунистички илегалци настојали су да приволе богате Београђане да буду добротвори њихове организације. Једна од првих донација дошла је из касе принца Ђорђа Карађорђевића. Прилог од 500 динара месечно предавао је у почетном периоду Василију Медану, а затим Предрагу Вијоровић принчев секретар Милорад Панић који се са именованима познавао из редакција разних листова где су као новинари радили. Остаје непознаница да ли је овај новац дониран без знања принца како је на саслушању у полицији тврдио Панић или је један од чланова краљевске породице симпатисао комунистички покрет отпора.¹²⁴¹

Организација је новац добијала и од других делова КПЈ. У првој половини 1943. Цветко Црњак преузео је у Земуну 1.500.000 куна и предао их капетану брода „Авала“ Драгану Сендерландићу који је пренео новац у Београду и предао поново овом полицијском агенту. На неколико састанака Црњак је проследио већи део новаца, а 40.000 куна је оставио за куповину наоружања. Нисмо успели да откријемо у чијим рукама и за коју намену је потрошен овај новац.¹²⁴²

Прикупљени новац коришћен је за потребе београдске организације јер храна и смештај за илегалце који су се сакривали од полиције, подмићивање службеника окупационе управе захтевали су велика новчана средства. Део средства које су сакупили рејони су задржавали за сопствене потребе, а део је коришћен и за функционисање виших инстанци. Формално новац који је сакупи СКОЈ требало је да остане на располагању члановима ове организације али у пракси КПЈ је

¹²³⁹ Исто.

¹²⁴⁰ Милићевић, *Грађанство*, 205.

¹²⁴¹ Након истраге Панић је 21. маја 1942. затворен у Логору на Бањици али је убрзо након два месеца пуштен на слободу. По овом питању накнадно је из логора доведен и саслушан Предраг Виторовић који је навео да је принц Ђорђе одобрио ову донацију, да је симпатисао КПЈ и да је Панић пристао на организовање састанка између „важнијих функционера комунистичке партије, са принцем Ђорђем, ради непосредног разговора“. ИАБ, УГБ, СП, IV-42/66; *Logor*, I, 410.

¹²⁴² ИАБ, 3252/д-xxxI-1182.

преузимала распоређивала ове прилоге.¹²⁴³ Из овог фонда коришћен је новац за изнајмљивање и у појединим ситуацијама опремање смештаја. Куповани су брашно, кромпир, месо и друге животне намирнице.¹²⁴⁴

Повремено породице ухапшених чланова помагане су средствима сакупљеним од стране НОФ-а.¹²⁴⁵ Према сведочењу Ловрековића велики део средстава је одлазио и на „интервенције“ тј. подмићивање колаборационистичких органа у циљу ослобађања или олакшавања положаја ухапшених комуниста. Исти извор наводи да су се ови износи кретали од 20.000 до 50.000 динара. Правило је било да новац издваја рејон који је иницирао интервенцију, а уколико нема довољно средстава „откључавана је каса“ Градског комитета за НОФ. Према обрачуна од 1. марта до 1. априла 1942. од сакупљених 215.240 издвојено је „за интервенције и на име помоћи 183.921 динар“.¹²⁴⁶ Овај посао текао је преко посредника попут родбине ухапшеног или утицајне личности.¹²⁴⁷

Илегалцима који су се крили од полиције и нису могли да имају редовне послове, а самим тим и примања организација је обезбеђивала новац за издржавање. Различити су подаци колику је апанажу који илегалца добијао и према свему судећи ово је зависило од тренутног прилива новца али и положаја у организационој структури. Током прве половине 1942. секретар IV рејона је имао дозволу да од прилога узима од 1.000 до 1.300 динара.¹²⁴⁸ И секретар Градског комитета НОФ-а Војин Николић имао је на располагању у јесењим месецима 1000, а зимским до 2000 динара.¹²⁴⁹

Поред настојања да се ослободе из затвора током окупације НОФ је наставио да води бригу о ухапшеним члановима комунистичког покрета отпора. За ове потребе ангажована су и лица која су добијали задатке да кувају, перу одећу и односе храну у логор на Бањици. Једна од наведених била је Анка Буловић. Ову радницу замолила је студенткиња Наташа Јеремић да кува „јело за притворенике у овдашњем концентрационом логору“. Намирнице је добијала, а пакете је односила сама у логор на име којој је организација навела. На исти начин је и

¹²⁴³ ИАБ, реферат о СКОЈ-у, 27.XI 1942.

¹²⁴⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28.

¹²⁴⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-42/100.

¹²⁴⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/273.

¹²⁴⁷ Јовичић, „Из рада партијске“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 12.

¹²⁴⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹²⁴⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/272.

добијала прљав веш за прање, а набављала је и „пасту за зубе, сапуне и остале хигијенске потребе“.¹²⁵⁰ Задатак да доставља пакете заточеницима на Бањици имао је и скојевац са Дедиња Мића Томић послератни глумачки бард.¹²⁵¹ На територији Звездаре храну за логораше на Бањици кувала је мајка браће Ленард без обзира на чињеницу што су њени синови убрзо убијени.¹²⁵²

Требало је и обезбедити исхрану људима који су се крили од полиције и нису могли редовно да се снабдевају. У којој мери је ово представљао проблем за КПЈ у појединим периодима сведочи чињеница да је секретар МК КПЈ за Београд Јанко Лисјак лично морао да решава питање снабдевања хлебом за њега и друге партијске функционере у Београду. Уз помоћ симпатизера успоставио је контакт са радницима који су радили у пекари „Соко“ одакле је добављана ова намирница све до хапшења Лисјака.¹²⁵³ Техничар Матија Бућан је атентатору Илији Мргићу направио ангажман да добија оброке из хотела „Асторија“ замоливши власника једне берберске радње чији запосленици су се хранили у овом београдском хотелу. У време ручка Мргић би дошао у радњу где би преузимао храну.¹²⁵⁴ Трећи рејон је у првој половини 1942. имао на располагању 60 килограма брашна и одређену количину пасуља. Ове намирнице добијене су донацијом симпатизера.¹²⁵⁵

2. 9. 2 Сакупљање најразличитијег материјала

Београд је био и магацин робе из кога је КПЈ за партизанске јединице настојала да прикупи најразличитији материјал. Долазак прве зиме под окупацијом 1941. створио је потребу да КПЈ размишља о снабдевању својих јединица са топлијом одећом. Неизоставан зимски „модни детаљ“ престављале су вунене капе, чарапе, капе, џемпери и остали производи који су са лакоћом могли да се исплету у свакој кући. Ангазоване су симпатизерке које су биле веште у плетењу и стављено им је у задатак да израђују „чарапе, капуљаче, џемпере“. Једну екипу упуслену на овом

¹²⁵⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-28/119.

¹²⁵¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-110/4.

¹²⁵² Расулић, *Хорника*, 302.

¹²⁵³ Надежда Јовановић и Венцеслав Глишић, *Мирко Томић*, Београд: СУБНОР 1974, 177.

¹²⁵⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 84.

¹²⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/286.

задатку сачињавале су сестре Јелена и Љубица Михајловић и Јелена Бојановић, студенткиње који су ангазоване од колегинице Стаке Диклић. Ствари су штрикане у стану сестара Михајловић, а „робу“ је презимала Диклићева и прослеђивала је даље.¹²⁵⁶

И др. Ненад Парента настојао је да олакша зимске дане својим саборцима у шуми и набави већу количину цемпера. Обратио се кројачу Стевану Хладном по рођењу Сремац који му је указао на тешкоће у набавци веће количине овог артикла и понудио као алтернативу „грудњак од овчије коже како носе пречански сељаци“. По овлашћењу Паренте, Хладни одлази у Опово и договара куповину „грудњака“ по цени од 210 динара по комаду. Новац у износу од 20.000 динара намењен за ову куповину никада није потрошена, а партизани се овим „грудњацима“ нису огрејали услед хапшења именованих. Ова епизода остаје да посведочи о креативности београдских илегалца.¹²⁵⁷

Активи у фабрикама и занатским радњама били су од посебне вредности за КПЈ у погледу опскрбљивања партизанских одреда обућом и одећом. Чланови актива обућара чији секретар је био Бошко Керкез извлачили су кожу и ђонове за обућу из кожарског предузећа „Бели Орао“. Украдени материјал Керкез је обрађивао и правио ципеле. Обућу је курирка Софија Гавриловић достављала у Аранђеловац и на Опленац одакле је ова роба одлазила у партизанске одреде.¹²⁵⁸ Ова група илегалца настојала је и да направи радионицу у којој би штавили кожу (процес хемијске обраде сировог животињског крзна), али услед недостатка финансијских средстава план није реализован.¹²⁵⁹

По истом принципу материјал за обућу извлачен је из фабрике „Небојша“ (у међуратном периоду фабрика „Бата“). Радници ове фабрике Влада Радовановић, Марко Антонијевић и Петар Мркоњић извлачили су пакете ђонова, ексера и кожу. Све наведено било је намењено Братиславу Лазаревићу који је својим вештим рукама од овог материјала прави ципеле.¹²⁶⁰ Било је људи који су донирали материјал од кога је прављена одећа. Трговац текстилом Никола Лукић донирао је

¹²⁵⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-14/51.

¹²⁵⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-60/4.

¹²⁵⁸ Расулић, *Хроника*, 356.

¹²⁵⁹ Актив је радио све до децембар 1942. када је откривен од Специјалне полиције. ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/8.

¹²⁶⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/12.

танки вунени штоф од кога је сашивено 12 војничких блуза. Кројачка радња која се налазила у Јакшићевој улици бр. 3 у власништву Драгомира Јешића предала је београдској организацији „100 кошуља, 50 гаћа, 50 грудњака, 50 пари одела и 100 шајкача.“¹²⁶¹

Из Београда су у партизанске одреде долазила и опрема за штампање пропагандног материјала. Секретар једног од актив обућара Сретен Пантелић ангажовао је у другој половини 1942. Младена Капетановића чиновника у Удружењу занатлија да обезбеди гештендер и шапилограф. Донацијом вероучитеља Бранислава Ђорђевића и Ђуре Париповића у новембру 1942. један партизански одред био је богатији за једну гештетнер и шапилограф машину.¹²⁶² Власник књижаре „Бранислав Нушић“ која се налазила у улици булевар Ослобођења Драгослав Поповић помагао је I Шумадијски партизански одред. Према признању Ивана Јанковића човека задуженог да из Београда врши преузимање ове робе, у априлу 1944. Поповић је донирао „рис папира, шапилограф, блокове и хемијски индиго“.¹²⁶³ Графички радник Добривоје Србић искористио је своје познанство са колегом Владетом Тошовић који је имао одобрење од окупационих власти за трговину. Према подацима из истраге Тошовић је набавио 10 кг. воска и 32 кг. и продао по дупло већој цени него набавној Србићу.¹²⁶⁴ Један од добављача и магационера ПК КПЈ за Србију била је власница апотеке у београдском насељу Вождовац Добрила Тодоровић. У почетном периоду код ње је сакриван санитарски материјал који је КПЈ набављао из Хигијенског завода. Током 1943. вршила је самостално снабдевање уз помоћ партијског новца набавља брашно и друге намирнице.¹²⁶⁵

Недостатак санитарског материјала била је једна од хроничних болести која је „мучила,“ и комунистички покрет отпора готово током целокупног Другог светског рата. Београд са највећом концентрацијом болница, амбуланти и других здравствених установа представљао је пожељну „апотеку“ сваком покрету отпора. Лекари који су били у партизанима настојали су да искористе своје везе са колегама који су остали у Београду како би набавили неопходан материјал.

¹²⁶¹ *Београд у рату и револуцији*, 1, 274.

¹²⁶² ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/7.

¹²⁶³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 344/1.

¹²⁶⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-25/127.

¹²⁶⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/134; Расулић, *Врели*, 171- 173.

Једна до главних организатора санитарске службе Курт Леви успео је да уз помоћ своје пријатељице Миље Стојадиновић обезбеди одређену количину санитарског материјала. Именована је радила у Централном хигијенском заводу, а по задатку у другој половини 1941. водила је бригу о избегличкој деци у кампу на Тари, што јој је обезбеђивало да несметано транспортује лекове и други материјал из Београда у западну Србију. На овај начин партизани су добијали завој, газе, јод, серум против уједа змије и вакцине против тифуса. Овај канал функционисао је до децембар 1941. када је Живковићева ухапшена.¹²⁶⁶

Члан КПЈ Драган Костић у јулу 1941. уз помоћ „добацивања и давања комплимената“ повезао се са службеницом Централног хигијенског завода Десанком Ковачевић и убедио је да покуша да из ове установе изнесе санитарски материјал за партизанске одреде. Као чиновница Ковачевићева није имала већи приступ овом материјал, те се за помоћ обратила Даринки Несторовић која је била задужена за „руковањем тетанусом“. У више наврата на овај начин 24 кутије тетануса и извесна количина завоја послата је партизанским одредима.¹²⁶⁷

Комунистички покрет отпора имао је и „јатаке“ у Дезинфекционом заводу у Београду. Радник овог завода Гаја Софронић слао је током лета 1941. пакете. Санитарски материјал који се састојао од завоја, јода, газа и вате, сакупљала је болничарка овог завода Зорица Јовановић и предавала Софронићу.¹²⁶⁸ И Иванка Муачевић као студент медицине користила је своја познанства у здравственим институцијама у Београду како би набавила лекове. Ово није био стандардни задатак Муачевићеве већ је ангажована у случајевима када медицинско особље у јединицама није могло да пронађе неопходне медикаменте. Током 1941. успела је да набави лекове неопходне за санирање опекотина војника Крагујевачког одреда и инструмент за операцију рањеника који су имали повреде главе.¹²⁶⁹ Прикупљање материјала ове врсте био је и задатак техничара рејонских актива.

¹²⁶⁶ Податке о Живковићевој пружила је обавештајна служба СДК и проследила их Специјалној полицији. Именована је након истраге приликом које је пружила податке о свом раду и везама са КПЈ послата у логор на Бањици. У логору је боравила до 18. маја 1943. када је упућена на принудни рад у Банат. ИАБ, УГБ, СП, IV-40/29; *Logor*, I, 332.

¹²⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/89.

¹²⁶⁸ У новембру 1942. полиција је спровела истрагу у Дезинфекционом заводу и открила Јовановићеву и Софронића. Одведени су у логор на Бањицу где су провели шест месеци. ИАБ, УГБ, СП, IV- 226/А; ИАБ, УГБ, СП, IV- 226/1; *Logor*, I, 608.

¹²⁶⁹ Vita Cvetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944*, Beograd: NIRO „Četvrti jul“ 1978, 99.

Скромна је количина сакупљена овим путем и у већини се састојала од санитетског материјала који је као прву помоћ имала свака кућа.

Трговинску радњу Радована Рајића која се налазила у Политовој улици бр. 10 комунистички покрет отпора користио је као пролазну станицу за преузимање санитетског материјала. Целокупан посао организовао је Обрад Пелемиш, Тодор Дрпа и студент Михаило Анђелковић. Они су остављали пакете у овој радњи, а Адела Шинко их је преузимала. Према сведочењу Рајића у његову радњу у периоду од лета 1941. до јануара 1942. када је полиција прекинула овај канал донето је „15-20 пакета“ у којима су се налазиле „вате, завојни материјал и разне боце са лековима“.¹²⁷⁰

Илегалци у VII партијском рејону су у лето 1942. сакупили и проследили „115 завоја, око 200 грама вате, 200. гр. Јода, 50 грама алкохола, неке течности за испирање зуба око 100 грама, 6-7 комада кинина“.¹²⁷¹ Током 1943. комунистички илегалци набављали су дезинфекциона и средства за одржавање личне хигијен. Из фабрике „Небојша“, Никола Королија по зснимању хемичар предао је Братиславу Лазаревићу „1 кгр сапуна и паклу од 100 пилула кинина“.¹²⁷²

У појединим случајевима комунистички покрет отпора успевао је и да озлеђене борце збрине у Београду. Познат је случај рањеног Петра Стамболића који је дошао у Београд у пролеће 1943. на операцију и лечење. Хируршки захват извршио је др. Стојан Новаковић у својој ординацији у Поенкаровој улици. Не треба гајити илузије да је овакав третман имао сваки борац партизанских одреда, болесника је требало транспортовани, пронаћи адекватног доктора, лекове и болничку постељу, што је ограничавало да је ограничавало да се овакве комплексне операције изводе само за водеће људе.¹²⁷³

2. 9. 3. Наоружање и војна опрема

Поседовање одговарајућег наоружања и војне опреме представљали су један од непоходних предуслова за реализацију војне стратегије у Београду. КПЈ од

¹²⁷⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/7.

¹²⁷¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/53.

¹²⁷² ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/10.

¹²⁷³ *Београд у рату и револуцији*, I, 271; Cvetković, *Lečenje ranjenika*, 205.

маја месеца 1941. захтева од свих својих активиста да раде на сакупљању оружја.¹²⁷⁴ Поред ове наредбе у том периоду владало је, међу београдским комунистима, „опште расположење“ према коме се сматрало да сваки комуниста мора доћи до „неког оружја“.¹²⁷⁵

Радник предузећа „Освит“ Грива Стеван током 1941. набављао је за потребе КПЈ фосфор од кога су се правиле високозапаљиве фосфорне плочице. Плочице су употребљаване за проузроковање пожара.¹²⁷⁶ Један од главних снабдевача војном опремом београдских комуниста био је Цветка Црњак који се користио различитим лукавствима како би дошао до наоружања. У једном неформалном разговору у септембру 1943. Црњак се пожалио стражару СДС Ђорђу Медићу „да се плаши Усташа да га не убију и молио је да му набави један пиштољ“.¹²⁷⁷ Према наводима Медића из полицијског записника пиштољ је набавио од непознатог италијанског војника за 8000 динара и послао га Црњуку преко колеге стражара Саве Драговића.¹²⁷⁸ Ово је био модел који је Црњак користио према сопственом признању још девет пута ангажујући колеге који су радили на различитим задацима унутар УГБ. Колико је ревносан био на овом задатку сведочи чињеница да је КПЈ предао и један пиштољ који је добио по службеној дужности.¹²⁷⁹ Исти начин Црњак је проследио београдским илегалцима „150 комада метак“ које његов сарадник полицијски агент Љубиша Топаловић купио „од једног добровољца пред гаражом Председништва владе“ за „15 динара по комаду“ али је ова роба била неупотребљива, те је вратио „добављачу“.¹²⁸⁰

Комунистички илегалци набављали су оружје и на црној берзи. Током прве половине 1942. једна пиштољ плаћали су 4.500 динара.¹²⁸¹ Нису сви Београђани на позив немачких власти предали оружје, појединци су закопавали у баштама, сакривали на таванима. У одређеним случајевима део овог наоружања долазио је у руке комунистичких илегалца. У јулу 1943. Милева Марковић, настојница зграде и открила је да је на тавану сакривена једна пушка и да страхује да ће је

¹²⁷⁴ ИАБ, МГ–27, сећање Благоја Нешковића.

¹²⁷⁵ ИАБ, МГ–338, сећање Боре Дреновца.

¹²⁷⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 246/17.

¹²⁷⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/131.

¹²⁷⁸ Исто.

¹²⁷⁹ ИАБ, 3252/д-xxxI-1182.

¹²⁸⁰ ИАБ, 3252/д-xxxI-1181.

¹²⁸¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/10.

органи власти пронаћи. Није требало много и Марковићева, којој су и муж и девер због припадништва КПЈ били у Логору на Бањици је понудила својој свекрви Славки Томић да је ослободи овог терета. Пушка је убрзо завршила у цаку и камуфлирана дрвима пренета је на сигурно.¹²⁸²

Знатно више војног материјала било је сакривено у околним београдским селима, те је београдска организација настојала да од својих актива који су имали делокруг рада на рубним деловима Београда дође до овог наоружања. У марту 1943. чланови актива КПЈ у стругари Макиш, Петар Кокотовић и Иван Миленковић добили су налог од секретара Николе Бабића да набаве две пушке. Задатак су извршили трампивши одређену количину кукуруза за пушке са сељацима из Остружнице. Ова група „послуживала“ се и са динамитом, капислама, фитиљима стругаре у којој су радили и исте прослеђивали партизанима.¹²⁸³

Поред конвенционалног у Београду смо забележили набавку биолошког наоружања. Члан КПЈ Ђура Јовановић успео је да се у октобру 1941. уз помоћ сестре Зоре Јовановић повеже за запосленима у државном Хигијенском заводу и тражи „бациле куге и колере“. На иницијативу Данице Ковачевић, службенице завода Даринка Несторовић „руковоаца магацина серума и лекова при Заводу за производњу серума“ „дала је две флашице...[...]... бакцила и то једну флашицу бакцила куге“ и једну „од колере“. Поред наведених бактерија Јовановић је требовао и антракс,¹²⁸⁴ али ово поруцбину Ковачевићева није могла да испоручи јер тражене робе није било у магацину.¹²⁸⁵ Нисмо успели да утврдимо у какве сврхе и да ли је искоришћено ово биолошко оружје.¹²⁸⁶

¹²⁸² Полиција је цео овај случај открила у септембру 1943. Неопходно је напоменути да су именоване приликом саслушања пружиле контрадикторне изјаве о пореклу пушке. Као особу која је сакрила пушку Томићева је означила супруга Мрковићеве, а натојница зграде комунистичког илегалца Душана Милинова који је у то време био већ ухапшен. ИАБ, УГБ, СП, IV- 304-5.

¹²⁸³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 282-Ц.

¹²⁸⁴ Антракс је акутна заразна болест коју изазива грам позитивна, аеробна бактерија, бацилус антракса (*Bacillus anthracis*). Као биолошко оружје коришћен је још у старом веку за контаминирање бунара и изворишта воде о чему сведочи персијска, грчка и римска литература наводи употребу антракса заражених животиња.

¹²⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/54.

¹²⁸⁶ У саслушању пред полицијом Јелена Диклић која је такође продавала серуме и друге лекове припадницима комунистичког покрета отпора наводи да су припадници партизанског покрета имали намеру да уз помоћ ових супстанци затрују воду у бунарима у Банату. Нисмо успели да пронађемо утемељене за ове наводе у релевантним изворима. ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/243.

Један од начина да се дође до наоружања било је путем отимања од припадника окупационих и колаборационистичких војника и полицајаца. Уобичајено су бирани људи у униформама који су се кретали самостално београдским улицама и представљали идеалан плен. Акцију је изводило двоје људи један је држао ватрено оружје док друго лице разоружава војника.¹²⁸⁷ Нисмо успели да прикупимо детаљније податке о количини наоружања сакупљеног овим методом. Комунистички илгалац Војислав Поповић искусио је на својој кожи да акције одузимања оружја од немачких војника нису увек ишле по планираном сценарију. Шта се одиграло 28. јануара у Небојшиној улици сазнајемо из следећих речи овога гимназијалца:

„Међутим, тек што сам од Нини-а (Поповић на саслушању није открио више података о свом саучеснику) одмакао 50-60 корака он ме је поново позвао и у истом моменту почео је да трчи низ Небојшину улицу. Ја сам потрчао за њим и ускоро сам га стигао. Нини је застао и дао ми једну кожну стару актен-ташну, а одмах затим потрчао је даље док није пристигао једног немачког војника који је био удаљен од нас 10 корака. Када је пристигао овог војника, Нини је стао испред њега и на немачком језику позвао војника да дигне руке у вис. Војник је послушао, Нини се окренуо мени и казао ми: „Вади револвер, има га у ташни!“ и истовремено извадио из свог мантила један други револвер који је уперо на војника. Међутим у истом тренутку како се Нини окренуо према мени, војник га је снажно ударио по глави и Нини се затетурао, али је и војник пао на земљу. Чим сам видео шта се догодило, ја сам дограбио ташну и почео да бежим низ Небојшину улицу до угла Ранкеове улице, а затим сам скренуо у Ранкеову улицу. Међутим и Нини је почео да бежи у истом правцу, и како је војник управо у том моменту почео да пуца, Нини ме је одгурнуо и породужио да бежи, а ја сам пао у снег, али сам се одмах дигао и продужио да бежим. Ускоро сам малаксао и пао на улицу у близини Немачке команде Фелдјандармерије, где су ме стигли војници и привели у команду.“¹²⁸⁸

¹²⁸⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 134/1.

¹²⁸⁸ Окупатор је ухапшеног предао Специјалној полицији која га је извела на саслушање заједно са мајком. На саслушању Поповић није саопштио идентитет саборца под надимком Нини уз образложење да не зна. Иследници су написали решење и упутили га у логор на Бањици. Није се дуго задржао овај илгалац на Бањици и 19. фебруара 1942. одведен је од стране немачке полиције пред војни суд. Није остала сачувана пресуда али познајући „кривичну“ праксу окупатора склони

Као и друга врста наоружања и војне опреме и експлозив је био материјал тешко доступан комунистичким илегалцима. Још већи проблем био је недостатак адекватних кадрова који су могли да израђују темпиране бомбе. Према расположивим изворима комунистички покрет отпора у Београду имао је импровизоване радионице у којима су прављене бомбе и други експлозивни материјал. У првој која се налазила у стану у улици Драгачевској бр. 17 главни „мајстор“ био је Мате Видаковић шпански борац.¹²⁸⁹ У овом послу помагала му је Милица Шуваковић. На дан 4. јула исте године догодила се експлозија у овом стану. Полиција је изашла на место догађаја и затекла Видаковића коме је детонација однела руке, а Шуваковићева је успела да побегне. Остаје непознаница шта је проузроковало експлозију.¹²⁹⁰ Још једна радионица налазила се у сутерену у Хаџи Милентијевој улици бр. 68. У овом простору живели су комунистички илегалци Иван Перишић, инжењер Лазар Симић и његова супруга Вера. И ова радионица престала је са радом у лето 1941. из истог разлога. На дан 26. августа догодила се експлозија, ухапшени је тешко повређен брачни пар Божић и након истраге стрељан.¹²⁹¹ Стан пензионисаног потпуковника Вукашина Божовића у Которској улици бр. 9 служио је за прављење експлозивних направа. Његов син Јован по професији машинско-хемијском инжењеру и Стевану Јанковићу здравствени помоћник у Државном хемијском лабораторијуму експериментисали су и настојали да направе експлозив. И ова радионица је откривена 22. јуна 1941. услед експлозије. Приликом претреса полиција је у овом стану пронашла:

„перхидрола концентрованог око 6 литара; денатурисаног шпиритуса око 8 литара; карболне киселине 100 ццм, растовра сублимата 0.50 литара; магнезијског сулфата 150 гр; метилног алкохола око 200 ссм; бензина (помешан са инфузијском земљом) 150 ццм; квасац у течном стању (покварен) 1000 ссм; флаша од сирупа са неким лаком; камфера 10 гр.; етилног алкохола 50 ссм; чаша са инфузијском земљом око 20 гр; водени раствор амонијама 100 ссм“.

У истрази је установљено да су комунистички илегалци од овог хемијског материјала покушавали да направе извесну материју која није „до сада уопште

смо да предпоставимо да је овај у то време осамнестогодишњи омладинац „осуђен“ на смртну казну. ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/10.

¹²⁸⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 203/16.

¹²⁹⁰ Исто, 157–158; ИАБ, УГБ, СП, IV- 203/16. *Logor*, I, 70.

¹²⁹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 203/1-А.

израђиван у индустрији експлозива, пошто је врло нестабилан“. Ова материја могла је да од најмањег удара „па чак и од пада на земљу...[...]... експлодира“. У којој мери је ово био пионирски посао сведочи чињеница да се ово једињење „уопште и не помиње у некој познатој књизи о експлозивима“. Ризик од експлозије приликом прављења оваквог једињења посебно се повећавао у случајевима ако процес није обављан у специјалној лабораторији.¹²⁹²

Свака ударна група имала је задатак да покуша и прикупи сопствени „арсенал“ оружја, за који би био одговоран један од чланова. Једно од скровишта наоружања КПЈ налазило се у улици Зелени венац бр. 5. „Арсенал“ на Зеленом венцу припадао је III партијском рејону, а за њега је био задужен Јуре Чула. Пред ликвидацију дужност секретара рејона била је да наложи припрему оружја из магацина, а њега је обично преузимало лице које не учествује у самој ликвидацији. Примопредаја се вршила по строго конспиративним правилима. Лице одређено за овај задатак није обавештавано шта носи и за које потребе, већ је само добијало основне информације, попут лозинке и адресе на коју треба да се јави.¹²⁹³ Оружје је преношено углавном у корпама, међу дрвима за потпалу, металним кантама или камуфлирано на неки други начин. Секретар би члановима ударне групе поделио оружје пред саму акцију или дан пре. По извршењу, истим поступком, оружје је враћано у арсенал. У случају да ударна група није располагала оружјем, виша веза га је обезбеђивала и предавала рејонском секретару.¹²⁹⁴ Поједини активи наоружање и муницију одлагали су на радним местима. Један од примера је актив електричне централе „Снага и Светлост“ чији чланови су један револвер и муницију чувала у касети радника Мирољуба Галантића.¹²⁹⁵ Изузев примера Обрада Пелемиша нисмо успели да пронађемо

¹²⁹² У монографији Београд у рату и револуцији наводи се да ове импровизоване лабораторије и људи који су радили у њима нису били део КПЈ, да су деловали самостално под патронатом Коминтерне и да је једино Александар Ранковић био у контакту са истима. Као што смо више пута истакли ова публикација нема научни апарат што онемогућава проверу оваквих навода. Наша хипотеза је да је ова група изолована због комплексности и тајности посла које је обављала али да су у крајњој линији ове експлозивне направе требали да употребљавају београдски илегалци. Ову тезу потврђује чињеница да је београдска организација у августу извела две акције употребљавајући темпиране бомбе и да након експлозија и откривања лабораторија нисмо детектовали коришћење оваквих врста експлозивног материјала. ИАБ, УГБ, СП, IV- 203/1-Б; *Београд у рату и револуцији*, 1, 159.

¹²⁹³ Јура Чула, „Илегално складиште оружја у окупираном Београду“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд 1961, 186.

¹²⁹⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-196/83.

¹²⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-4.

друге илегалца који су имали знање да сервисирају оружје. Овај предратни члан партије био је по професији прецизни механичар; радио је у фабрици наоружања у Крагујевцу.¹²⁹⁶ Све до хапшења у јануара 1942. сервисирао је револвере и аутоматске пиштоље који су му достављани и издавао их за потребе различитих акција.¹²⁹⁷

За разлику од чланова ударних група који су наоружање добијали по потреби, водећи људи комунистичке организације у Београду имали су лако стрелачко наоружање у поседу.¹²⁹⁸ У лето 1941. главни техничар МК КПЈ за Београд, Божа Ракас је од секретара овог органа Милоша Матијевића добио „два револвера калибра 6,35 мм“ система браунинг. Наоружани су били и поједини секретари рејона. Полиција је код Драгослава Петровића пронашла „један пиштољ-револвер марке штаер калибра 7/65 са два шаржера метака“, што је био само део наоружања са којим је располагао овај рејон.¹²⁹⁹ Према подацима из полицијске истраге Петровић и његови саборци имали су четири пиштоља, 50 метака, три ручне бомбе и два фишека експлозив динамита. Један оцак у порушеној згради у улици Солунској бр. 16 био је остава за наведено наоружање.¹³⁰⁰ Улицама Београда корачали су наоружани и члан МК КПЈ за Београд Давид Пајић, члан ПК КПЈ за Србију Мирко Томић, Станислав Сремчевић и други.¹³⁰¹

Комунистички илегалци користили су лако стрелачко наоружање које је било у употреби код војних и полицијских формација Краљевине Југославије. Према подацима које смо успели да скупимо оружари КПЈ су располагали следећим оружјем: маузер Ц96, војно државним пиштољима калибра 9.мм, револверима система наган итд. Из наведених података видимо да је арсенал комунистичких илегалца био неунифициран што је био недостатак који је компликовао процес одржавања и набавке муниције.¹³⁰² Несумњиво наоружања није било довољно и да је било старије производње, што га је чинило непоузданим. О овоме сведочи чињеница да је један од атентата на званичнике колаборационистичке управе извршен аутоматским пиштољем марке Маузер Ц96. Ово оружје карактерисала је

¹²⁹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/4.

¹²⁹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/25.

¹²⁹⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-35/61.

¹²⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹³⁰⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹³⁰¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/14.

¹³⁰² ИАБ, УГБ, СП, IV-35/61.

тежина, дуга цев, пунио се одозго, аутоматски систем знао је да заглави метак, што га је чинило непоузданим за извођење убистава из непосредне близине у условима урбаног места. Поред пиштоља и револвера београдски комунисти поседовали су и извесну количину ручних бомби, које су биле домаће производње. Нисмо успели да пронађемо ни један пример употребе бомби, али јесмо случајеве да је поједине комаде захватила корозија, што говори да је и ово оружје било старо и чувано у неадекватним условима.¹³⁰³

2. 9. 4. Упућивање људи у одред

Указали смо да је у јулу 1941. ЦК КПЈ донео одлуку да се на територији окупираних Краљевине Југославије образују партизански одреди. Најприроднији начин за попуњавање ових јединица било је укључивање људи са терена, али руралне средине нису могле да пруже широку лепезу кадрова.¹³⁰⁴ У Београду је КПЈ могла да пронађе више кадровских профила неопходних за функционисање партизанских јединица. Први су чланови КПЈ који су били изграђени у духу лењинистичко-марксистичке идеологије и који су могли да помогну да се пре свега директиве доследно спроводе, али и да учествују у индоктринацији осталих чланова одреда. Други представљају професионални војници или људи који су ратне вештине савладали у Шпанском грађанском рату или неком другом „полигону“. У трећој групи су особе специфичног занимања попут лекара, болничара, оружара итд. Четврта се састоји из обичних људи који нису имали напред изнета знања и искуства али су били важни за попуњу јединица.

Упућивање у одред није било једноставно и требало је остварити низ предуслова како би се овај задатак успешно извршио. Било је неопходно пронаћи адекватне кандидате, опремити их одговарајућим исправама, извести из града и обезбедити даљи пут до одреда. Од отпочињања до слома устанка 1941. везе за пребацивање људи радиле су без већих потешкоћа и ово представља период неометаног рада на овом пољу. Гашењем устанка и разбијањем партизанских одреда у зими 1941/1942 не само да нису постојали услови за одлазак у „шуму“, већ су појединци се враћали у Београд како би се „спасили“. Према сведочењу

¹³⁰³ ИАБ, УГБ, СП, IV–156/47.

¹³⁰⁴ Више о структури партизанских одреда у овом периоду у: Глишић, *Комунистичка*, 167- 184.

Благоја Нешковића од лета 1942. ПК КПЈ за Србију се залаже да људи иду у јединице и нико није задржаван.¹³⁰⁵ Крајем 1943. и почетком 1944. услед октобарске провале покидане су везе и слање људи у одред било је знатно отежано.¹³⁰⁶ О наведеном сведочи чињеница да су партизански одреди у овом периоду ојачани са само 26 људи из Београда.¹³⁰⁷

Намеће се питање у којој мери и који београдски кадрови су појачали редове КПЈ изван Београда. Имена следећих лица и функције које су обављали најбоље сведоче о великом доприносу београдских кадрова у највишим инстанцама овог покрета отпора: Александар Ранковић организациони секретар КПЈ, члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ; Иво Лола Рибар, члан Централног комитета КПЈ и члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ; Светозар Вукмановић Темпо, члан ЦК КПЈ и члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ; Моша Пијаде, члан ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ и потпредседник АВНОЈ-а; Сретен Жујовић, члан ЦК КПЈ и командант Главног штаба НОПО Србије; Благоје Нешковић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију; Петар Стамболић, члан ПК КПЈ за Србију, секретар Главног народноослободилачког одбора Србије и командант Главног штаба НОПО Србије; Мома Марковић, члан ПК КПЈ за Србију и политички комесар Главног штаба НОПО Србије; Спасенија-Цана Бабовић, члан ПК КПЈ за Србију и партијски руководиоцац 2. пролетерске НОУ бригаде; Иван Милутиновић, члан ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ; Коча Поповић, командант 1. пролетерске НОУ бригаде, 1. пролетерске дивизије и 1. пролетерског корпуса, командант Главног штаба НОВ и ПО Србије; Филип Кљајић Фића, члан Главног штаба НОПО Србије, политички комесар 1. пролетерске НОУ бригаде и 1. пролетерске дивизије. Издаци београдске организације као руководиоци нижих војних и политичких структура били су: Милан Благојевић, командант 1. шумадијског НОП одреда; Бора Марковић, политички комесар Посавског НОП одреда; Владимир Дедијер, политички комесар Крагујевачког НОП одреда и члан Агитпропа ЦК КПЈ; Чедомир Миндеровић, политички комесар 6. београдског батаљона 1. пролетерске бригаде; Љубомир Живковић Љупче Шпанац, политички комесар 2. батаљона Посавског НОП одреда; Борће Јовановић Јарац, политички

¹³⁰⁵ Л.Б.Н, Ф- 2157.

¹³⁰⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 357/1.

¹³⁰⁷ ИАБ, УГБ СП, IV, 183/15.

комесар Космајског НОП одреда; Миленко Брковић, секретар Окружног комитета КПЈ за Округ зајечарски; Драгослав Павловић Драганче, политички комесар 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске НОУ бригаде; Рифат Бурџевић-Тршо, секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак и заменик политичког комесара 3. пролетерске бригаде; Синиша Николајевић, командант 6. београдског батаљона 1. пролетерске НОУ бригаде, начелник штаба 17. дивизије и Мирослав Јовановић, политички комесар 1. батаљона, 1. шумадијске бригаде. Већина именованих људи изашла је из Београда током устанка 1941. и након овог периода београдска организација није имала профиле оваквих кадрова ни за своје потребе.¹³⁰⁸

Према истраживању Јаша Романа преко 80 лекара, болничара, фармацеута студената медицине и фармације које било рођено или је имало пребивалиште у Београду било је у војним јединицама комунистичког покрета отпора.¹³⁰⁹ Организација у Београду настојала је и да људе који немају стручне квалификације обучи основним знањем како би могли да раде у санитету. Од прве године окупације КПЈ у Београду одржавала је болничарске курсеве намењене женама. Један од оваквих курсева организовале су скојевке Јелена Николић, Нада Живковић и Зора Стојановић. Главни инструктор овој екипи била је Олга Кршул, а полазнице су училе да превијају рањенике.¹³¹⁰ Групу ове врсте водила је и Олга Даничић, а учеснице су биле раднице Лепосава Стојанов, Живка Кормпић и Јулијана Мијатовић. Обука је вршена у становама именованих и полазнице су учене како да превијају „поломљену кост на руци или нози, како се зауставља крв, како се носи болесник итд“.¹³¹¹ Болнички курсеви одржаван су и на територији VI рејона КПЈ. Организовали их је Анка Јандријевић, а обуку су водиле болничарка Драгиња Недељковић и Нада Ђурчић.¹³¹² Остаје непознаница колики број полазница ових курсева је отишао у партизанске одреде.

И канали и број обичних регрута који су упућивани у „шуму“ зависио је у већини од тренутних војно-политичких околности у окупираној Србији. Од

¹³⁰⁸ Више о овој теми: Anić i drugi, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije: pregled oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982, 589- 861; *Београд у рату и револуцији*, 1, 553, 554

¹³⁰⁹ Jaša Romano, „Pregled lekara, farmaceuta, studenata medicine i farmacije učesnika NOR-a i poginulih u ratu, učešće i doprinos bolničarski u NOV i POJ 1941- 1945“, u: *Sanitetska služba u NOR-u*, ur: Radomir Đonović, IV, 366- 369.

¹³¹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/172.

¹³¹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 257/7.

¹³¹² ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/41.

формирања до новембра 1941. Посавски партизански одред деловао је у околини Београда чиме је представљао једну од најближих адреса београдским комунистима који су одлазили у „шуму“. Кључни канал ишао је преко Обреновца до села Грабовица одакле је одред преузимао људе. Целокупан посао организовао је Станислав Адамовић члан КПЈ. Хапшењем Адамовића од стране Гестапо-а крајем августа исте године ова рута је напуштена. Од овог периода људи су долазили возом у Обреновац, Звечку и Стублине где су их преузимали курири.¹³¹³

Београђани су попуњавали и 1. Шумадијски народноослободилачки одред од оснивања. Групе су долазиле до Аранђеловца или Младеновца до села Марковац, а од ове тачке преузимали су их курири. У лето 1942. отворена је нова рута преко Малог Мокрог Луга и Болеча. Овај канал није био у потпуности безбедан, те су појединци одлазили на пут, али нису могли да се пребаце у одред јер нису били прихваћени на пунктовима. Из Београда је током Другог светског рата у 1. Шумадијски партизански одред и 1. и 2. Шумадијску бригаду послато око 300 људи.¹³¹⁴

Космајски одред био је у непосредној близини Београда и најближа „адреса“ за Београђане.¹³¹⁵ Илегалци који су имали амбицију да се боре у овом одреду морали су да иду возом до станице Влашко Поље у чијој непосредној близини се налазила кућа која је била пријемни пункт или преко Раље и Рипња. У жеку устанка 1941. овим каналом долазиле су и групе у величини од 25 људи. Један до људи који је организовао одлазак у Космајски одред био је и Драгутин Миленковић, становник села Кијева који је дочекивао и спроводио људе до јединице. Ова веза радила је све до 1944. када је Миленковић ухапшен.¹³¹⁶ Путујући овим рутама од јула до августа 1941. Космајски одред појачан је са око 200 Београђана.¹³¹⁷ У другој половини 1942. према истраживању Драгослава Димитријевића послато је из овог града још 100 бораца.¹³¹⁸

¹³¹³ Више о Посавском партизанском одреду у: Милосав Бојић, *Посавина и Тамнава у оружаном устанку*, Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1987.

¹³¹⁴ Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд: Народна књига 1983, 143, 146, 532.

¹³¹⁵ Више о Космајском партизанском одреду у: Драгослав Димитријевић- Бели, *Космајски партизани*, Београд: Општински одбор СУБНОР-а Општине Сопот, 1, 2.

¹³¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 357/1.

¹³¹⁷ Илија Прица, „Рад у партијској организацији Индустије мотора у Раковици пред рат и за време рата“, у: *НОП Београда 1941-1944*; Димитријевић, *Космајски*, 152-158.

¹³¹⁸ Димитријевић, *Космајски*, 2, 25.

У Колубарски и Космајски одред београдски илегалци ишли су и преко села Сремчице. Све до новембра 1943. Ратомир Поповић је био задужен да води групе до овог села у околини Београда. Овај предратни члан партије водио је групе илегалаца до симпатизера Живојина Недељковића који је даље распоређивао људе по кућама. Према подацима Специјалне полиције на овај начин у партизане је отишло „око 10 група комуниста и њихових симпатизера из Београда са преко 30 људи“. У новембру 1943. Поповић је ухапшен, а полиција је на основу његовог саслушања прекинула овај канал.¹³¹⁹

Нередовне прилике у београдској организацији приморале су људе да током 1943. самоиницијативно лутају по територији овог одреда како би приступили. Они који су имали срећу да пронађу симпатизера КПЈ или саму јединицу остављани су у „шуми“. На овај начин обрео се у Колубарској партизанској чети Михајло Радобоља у октобру 1943. Он је заједно са Станиславом Старчевићем и „многим другим“ које није познавао преко Бањице, Кошутњака, Липовичке шуме стигао у именовану јединицу. Уместо добродошлице ову групу Београђана дочекали су преки погледи и саслушања, а главни разлог за овакав третман била је чињеница да су стигли ненајављени.¹³²⁰ Од јула 1941. до октобра 1944. овим каналима дошло је 1.500 бораца. И Пожаревачки партизански одред једна је од јединица комунистичког покрета отпора који су у првим данима организовали људи из Београда. У овај одред долазили су људи из актива на Карабурми и Дорћолу.¹³²¹

На територији бивших округа Лесковачког, Топличког, Крушевачког, Пиротског и Нишког токо 1941. формирани су Кукавички, Лесковачки, Озренски, Јастребачки, Бабички, Расински, Сврљишки, Јабланички, Врањски и Копаонички партизански одред.¹³²² У овај део окупиране Србије Београђани су упућивани од августа 1941, али због компликованог транспорта и удаљености у мањем броју. У почетном периоду људи су пребацивани у Ниш одакле се даље организовала

¹³¹⁹ Након истраге Поповић је одведен у Логор на Бањицу 29. децембар 1943. Из логора је враћен на поновно саслушање 1. марта 1944. Животни пут овај београдски илегалца окончао је 12. јуна исте године када је изведен пред стрељачки вод. ИАБ, УГБ, СП, IV-42Б; *Logor*, II, 391.

¹³²⁰ Овакав третман према речима Радобоље дочекао их је и приликом премештања у Шумадијску бригаду. ИАБ, УГБ, СП, IV-40/402.

¹³²¹ Београд у рату и револуцији, 2, 476-513.

¹³²² Више о развоју партизанског покрета у овом делу Србије у: Миливоје Перовић, *Србија у Народноослободилачкој борби: Јужна Србија*, Београд: Нолит- Просвета, 1961.

комунистичка организација у Нишу.¹³²³ За разлику од својих школских другова поједини комунистички орјентисани средњошколци зимски распуст су уместо на санкању проводили у Топличком партизанском одреду. Према сведочењу Мирославе Станимировић у овај одред је током новембра 1941. једна група ученика I и II мушке гимназије преко Грабовице и Плочника дошла је у овај одред.¹³²⁴

Ратовање у равничарским пределима била је „привилегија“ у већини земунских илегалца, али од средине 1942. у Срем одлазе по директиви КПЈ и поједини београдски кадрови. Основни канали за пребацивање били су у селу Умка и Скела, Пећана и Ада Циганлија.¹³²⁵ Пребацивање је организовала Анђелка Вуковић која је радила као курир између Београда и села Бежанија. Превоз је вршио скелеција и алас из Макиша Божа Новаков који је пребацивао илегалне путнике од Макиша до Бежаније.¹³²⁶ Како највиши форуми организације КПЈ у Београду од октобра 1943. нису обнављани престало је централизовано упућивање људи у јединице. Одреди су потражили алтернативу и повезивали су се са „дивљим групама“ које су мобилисале људе за покрет. На овај начин I шумадијски партизански одред повезао се с активом који је водио Божидар Милосављевић. У мају 1944. Милосављевић је пронашао још троје људи и отишао у овај одред.¹³²⁷

Како је изгледао пут од Београда до партизанског одреда можемо да се информишемо читајући следеће „сведочанство“ које је пред иследницима Специјалне полиције оставио Радосављевић Драгољуб: „Састанак је био у Ул. Краља Александра, код последње станице трамваја бр. 6. У заказано време стигао је „Плави“ са још три младића, без Станка (скојевац Димитрије Станковић: примедба Р.Р.) и кренули смо на пут. Ишли смо споредним друмом до села Болеч. Тамо нам је он, пошто је пао мрак, рекао да нећемо даље, већ да га причекамо док се врати и да ћемо после и негде на преноћиште. Пошто смо вечерали одвео нас је у једну празну напуштену на крају села, где смо преноћили...[...]... Затим смо кренули преко неких њива, десно од друма. Успут нам се прикључио један сељак,

¹³²³ Веселинка Малинска, „Сећање на Београд 1941.“, у: *НОП Београда*, 76.

¹³²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/6.

¹³²⁵ *Београд у рату и револуцији*, 2, 516-540.

¹³²⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 344/2; А. Ј, Србија II/ 169.

¹³²⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 344.

који је рекао да ће да нас прати до Рудника, односно до штаба. Другог дана смо срели још једну групу, која је такође ишла за Рудник...[...]...Одатле смо ишли заједно, све док нисмо стигли на Рудник. Од Београда до места где су нас сачекали партизани, који су требали да нас разврстају у чете, а то је било на Руднику, у једној шумици, путовали смо пет дана“.¹³²⁸

Војно-политичка стратегија КПЈ имала је за последицу да људи који су вршили мобилизацију кадрова за партизанске одреде у жељи да прикупе што више кандидата нису правили селекцију него су слали све оне који показују жељу. У којој мери је ово била погрешна пракса довољно говори случај Светислава Луковића. Овај само четрнаестогодишњи дечак отишао је у прву Шумадијску бригаду у мају 1944. Боравак у једној герилској јединици распршио је снове овог дечака о партизанским одредима у тој мери да је само након седам дана почео да плаче за својим родитељима. Према сопственом сведочењу након његове реакције избачен је из јединице уз образложење да им није потребан јер је „материна маза“.¹³²⁹

Колаборационистичке војне и полицијске јединице вршиле су повремену мобилизацију нових припадника. Ово је била идеална прилика покретима отпора да Београђанима пруже алтернативу. Након позивања одређених годишта у јуну 1944. да попуне редове СДК, чланови комунистичког покрета отпора настојали су да одговоре младиће да се одазову позиву и нудили су им да их пребаце у партизане. Овакву понуду изнео је својим колегама телеграфиста на железничкој станици у Топчидеру Бошко Каштравац. У којој мери је овај железничар настојао да испуни задатак сведочи чињеница да је Бранку Теофановићу обећао да ће га упутити у „авијатичаре-партизане“, што је именованом као заљубљенику у авијацију била дугогодишња жеља.¹³³⁰ Било је и примера да су људи прослеђивани у партизанске одреде јер је процењивано да због физичких недостатака не могу да раде илегално у Београду. Типографски радник Драгољуб Радосављевић послат је у партизански одред на Рудник у мају 1942. „јер би била штета, да као радник због слабог слуха остане по страни“.¹³³¹

¹³²⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/51.

¹³²⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-21/133.

¹³³⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-15/43.

¹³³¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/51.

Посебно питање представљали су кадрови који су откривени од стране полиције и које је било неопходно послати у „шуму“ како не би били ухапшени. Током окупације, али и у послератној историографији и публицистици ово питање било је место спорења.¹³³² Основни „камен спотицања“ био је да ли је ПК КПЈ за Србију на челу са Нешковићем жртвовао београдске илегалце и спречавао да се више њих „одметне у шуму“ како би имао што већу базу у Београду.

Као кључни аргумент ове тезе наводи се писмо Јосипа Броза од 19. октобра упућено ПК КПЈ за Србију у чијем уводном делу стоји: „Драги другови, тек данас примисмо ваше извештаје и сав остали материјал. Велико закашњење оправдавамо једино појачаним терором који се, нарочито последњих дана сручио, на вас у Београду“. У даљем делу писма, Броз указује на потребу за кадровима на ослобођеној територији и закључује да ПК у Београду нема услове да пружи подршку остатку организације у Србији. Броз у истом писму, између осталог, наређује да се ПК КПЈ за Србију измести из Београда, да се у граду од некопромитованих чланова уместо ОК формира МК, да се сви компромитовани комунисти повуку и упуте на слободну територију.¹³³³ Није дошло у потпуности до реализације ових наређења и убрзо услед слома устанка и репресије окупатора иста нису ни могла да се изврше.¹³³⁴ О овом сведочи чињеница да се непосредно по слому устанка одређен број кадрова вратио у Београд јер није било услова да раде на терену.

И почетком 1942. више инстанце неупућене у тренутну политичко-војну ситуацију слале су директиве ПК КПЈ за Србију како би се што већи број радника слао у партизанске одреде, те како би се социјални састав истих „побољшао“, али и у „исто време спасио Београдски пролетаријат кланице“. У којим размерама је требало упућивати кадрове остављено је да одлучи ПК КПЈ за Србију. Једини параметар у овом контексту био је да се не угрози функционисање београдске

¹³³² Petranović, *Srbija*, 310.

¹³³³ АС, ПКС, 27.

¹³³⁴ Различита су тумачења из ког разлога није дошло до спровођења одлука наведених у овом писму. Сам Благоје Нешковић се на крају рата „правдао“ да писмо никада није дошло до њега. Поједини Нешковићев партијски другови су 1952. у овоме видели добру прилику, па су неспровођење донетих одлука наводили као крунски доказ да он још од 1941. ради на своју руку. Постоје и мишљења, да је Нешковић поучен искуством из грађанског рата у Шпанији није веровао у дугорочност „Ужичке републике“ и да је због тога желео, да у Београду осигура одступницу у коју би се повукао врх КПЈ по слому устанка. Све наведене тезе остају у домену претпоставки и чекају да историографија да свој суд. Више о овој теми у: Марјановић, *Београд*, 233- 239. Глишић, *Досије*; Petranović, *Srbija*, 310.

организације и да се обезбеди њено јачање.¹³³⁵ У наставку окупације београдска организација нашла се под страховитим ударом репресивних органа, велики број проверених кадрова је ухапшен, али до масовног одласка компромитованих чланова никада није дошло. Било је и прилика када организација није могла да обезбеди пребацивање компромитованих чланова. Судбину у своје руке, у јеку мартовске провале, узео је члан МК КПЈ за Београд, Стеван Јовичић, који је „за длаку“ избегао хапшење чекајући везу за одред. На основу лажне легитимације самостално је прешао у Земун и преко Бешке и Ирига ступио у партизанску јединицу у Срему.

*

Склони смо да закључимо да је КПЈ у Београду на основу предратног искуства успела да успостави организациону структуру која је обухватила широк круг грађана и да обезбеди кадрове за функционисање Народноослободилачког фонда. Ова организација сакупљала је средства која су користила београдским комунистима у најразличитије сврхе. Несумњиво да је најуспешнији период рада НОФ-а у Београду био од лета 1941. до мартовске провале 1942. Од овог периода до окончања окупације услед учесталих хапшења и необнављања кровне структуре НОФ-а долази до осцилације броја прилагача и количине сакупљеног новца. Без обзира на наведене чињенице од сакупљених средстава могли су да се издржавају илегалци који су се сакривали од полиције, подмићују окупационе структуре и припремају пакети за затворенике.

Београдска организација успевала је колико су то дозвољавале околности да сакупи и пошаље извесне количине одеће, обуће, санитетског и друго материјала. Без обзира на напоре које су београдски комунисти чинили у намери да се наоружају, лаког пешадијског наоружања и остале војне опреме било је мало. Кључни разлог су мере окупатора који се трудио да што мање оружја буде у рукама припадника српске националности. Као што смо истакли ово наоружање било је старије производње, што га је чинило непоузданим.

Током 1941. београдска организација пружила је велики број људи који су имали револуционарно искуство и могли да допринесу у идеолошко-политичкој изградњи бораца у одредима и доследнијем спровођењу директива. Након овог

¹³³⁵ АЈ, ЦК КПЈ 1942/11.

периода упућивани су углавном кадрови који су у партизанским одредима могли да буду обични војници. Генерални закључак је и да је на овај сектор рада комунистичке организације у Београду у највећој мери утицала репресија окупационог система која није дозвољавала континуирани рад.

2. 10. НА УДАРУ СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ: ХАПШЕЊА ПРИПАДНИКА КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ

2.10.1 Репресивни органи задужени да сузбијају делатност комунистичког покрета отпора

Током међуратног периода најбољи познаваоци организационе структуре, облика деловања и кадрова КПЈ били су службеници IV одсека Одељења опште полиције. Поред бројних хапшења у прилог овој тези довољно говори чињеница да је УГБ по линији антикомунистичке борбе имала ингеренције на целокупној територији Краљевине Југославије и да су њени службеници вршили истраге у многим градовима исте. Комунистичка организација у Београду претрпела је 1929, 1931, 1933, 1935. и 1936. године најжешће ударце од стране полиције, после којих је морала да ствара организацију изнова.¹³³⁶

И у новоформираној Специјалној полицији службеници овог одсека заузели су истакнуту улогу, о чему сведочи податак да је 80% делатности наведене организације одлазило на рад IV одсека. Након краткотрајне и неуспешне епизоде Николе Губарева, за шефа одсека постављен је Божидар Бећаревић, човек који ће френетичним радом освојити огромно поверење окупационе управе. Велику „посвећеност“ на послу исказивали су и његови људи од поверења Радосав Грујичић, Бранислав Божић, Стеван Штерић и други.

Делокруг рада овог одељења био је „сузбијање комунистичке акције и пропаганде, проналажење и хватање комуниста, ислеђење њихове кривице и кажњавање“. Антикомунистички одсек поред Београда вршио је интензивно и

¹³³⁶ Више о хапшењима и процесирањима чланова КПЈ током међуратног периода у: Надежда Јовановић, „Хапшења и суђења комунистима у Србији 1926- 1928“, у: *Токови револуције*, Београд 1970, V, 176- 182. Деса Пешић, „Обнова организација КПЈ у Србији у периоду од 1930. до 1934“, у: *Токови револуције*, Београд 1971, VII, 18-94; Божовић, *Београд између два светска рата*, 325-413.

истраге у другим деловима окупиране Србије. Од јуна 1942. службеници овог одсека укључени су у процес категоризација затвореника Логора на Бањици чиме су фактички преузели и ингеренције судских органа. Одсек је „исплео“ мрежу повереника преко којих је долазио до оперативних података. Улицама Београда кружила је екипа агената задужена да пријави полицији познате комунисте; образована је картотека у којој су се налазила лична досијеа ухапшених и осумњичених.¹³³⁷ Шеф IV одсека Божидар Бећаревић и његови чиновници настојали су да контролишу све поре београдског друштва. Надзирани су фабрички радници, штампари, новинари, угоститељи, домаћице, универзитетски професори и све друге друштвене групе, организације, установе и предузећа, за које је одсек имао сазнања да међу њима има комуниста или је веровао да су од важности за Комунистичку партију Југославије (КПЈ).¹³³⁸

Стање под окупацијом дозвољавало је Бећаревићу да употребљава неуобичајене методе у борби против комунистичког покрета отпора. Врбовање ухапшених чланова КПЈ да ступе у рад у овај одсек била је нова пракса овог одсека. Илегалци Бранка Мишковића Блихера члана МК СКОЈ за Београд, Тенка Далвовића и Душана Јовановића „задужили“ су значку и пиштољ и представљали највећу опасност за своје дојучерашње саборце.¹³³⁹ Поред горе поменутих и добро у историографији познатих примера овакве сарадње неопходно је указати да је „пружену руку“ полиције прихватило још илегалца који нису отворено радили за Специјалну полицију. Након хапшења и ислеђења у септембру 1942, Олга Павловић по занимању књиговезац радила је као партијски техничар у једном рејонском активу и након хапшења пристала је да сарађује са полицијом. Користећи стара познанства Павловићева је заказивала састанке илегалцима на које би, уместо „виших веза“, долазили агенти антикомунистичког одсека.¹³⁴⁰ На сличну улогу пристала је и Нада Мајдани, помоћник техничара у I рејону КПЈ.¹³⁴¹ Полиција је имала вишеструку корист од оваквих лица, која су пружили драгоцене информације током саслушања, водили полицијске службенике на

¹³³⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV–177.

¹³³⁸ Божовић, *Специјална полиција*, 44- 58, 465-483.

¹³³⁹ Исто, 470-472.

¹³⁴⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

¹³⁴¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 71.

илегалне састанке, идентификовали своје саборце и писали елаборате на различите теме.¹³⁴²

Према сведочењу Бећаревића, на његову иницијативу нису хапшени увек сви за које су имали сазнања да су део комунистичког покрета отпора. Остављани су и праћени појединци како би се поново повезали са неоткривеним делом организације. Један од примера овакве праксе је Никола Томић, члан Градског комитета НОФ-а за Београд. Несумњиво да би у складу са праксом Специјалне полиције Томић завршио на стратишту у Јајинцима, али како је његова позиција у покрету гарантовала додир са великим бројем људи остао је на слободи и у више наврата је консултован од стране Бећаревићевог тима.¹³⁴³

На основу оперативних података Бећаревић је издавао налог за хапшење сумњивих лица. На адресу су одлазили агенти, а у одређеним случајевима и референти и након претреса приводили осумњичене. Пракса је била и да одређени број службеника остане у смештају ухапшеног како би привео све који би се појавили „на вратима“. Током целокупног процеса истраге ухапшеници су проводили време у притвору Специјалне полиције који се налазио у централи на Обилићевом венцу и током окупације образованом затвору у Ђушиној улици.

Образован је персонални досије који се састојао од формулара у коме су уписивани основни биографски подаци, сажетак зашто је лице ухапшено, остављани отисци прстију и фотографија ухапшеног. У досије је одлагана целокупна документација која је сакупљена током вођења случаја. Кључни део досијеа био је записник са саслушања. Саслушање је вршено пред иследницима и дактилографкињом. Записник је имао уобичајену форму: ухапшеници су у првом делу пружали податке о свом приватном животу и пословној каријери. У главном делу илегалци су морали да реконструишу свој улазак и улогу у покрету и да наведу имена свих лица која су им позната. Најразличитијим методама су се иследници користили како би приволели ухапшене да признају. У циљу добијања што више података илегалци су међусобно суочавани и у овим случајевима је образован посебан записник. Било је и ситуација приликом којих је Бећаревић наређивао да се ухапшенима чине ситне услуге попут давања дувана и хране како би се одбровољили.

¹³⁴² ИАБ, БИА, ф. П, П. 6, досије Ратко Митровић.

¹³⁴³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292.

Главни и основни метод био је примењивање физичке и психичке тортуре. Ухапшеници су ударани по табанима, тучени говеђом жилом и врећицама песка по телу, везивани, вербално вређани итд. Један од доктора који је радио у притвореничком одељењу Опште државне болнице др Вељко Мајсторовић у послератним сећањима описао је како су изгледала стопала оних ухапшеника који су прошли најосновнију тортуру Специјалне полиције. Ударање по табанима „изазивало је велике поткожне крвне подливе који су се касније инфицирали и загнојили“. Ово је био само почетни стадијум јер су загнојени подливи пуцали, што је доводило до отпадања коже и остављало „отворене и болне ране које су зјапиле од прстију до пете“.¹³⁴⁴ Аутентично сведочење на који начин је вршено ислеђење са применом физичке и психичке тортуре оставила је комунистичка илегалка Даница Каришић:

„Прво саслушање почело је одмах по мом довођењу у затвор око 6 час. Поподне и трајало је до пола два сата идућег дана, тј. поноћи. Прво ме је Новковић (Момчило :примедба Р.Р.) са осталим агентима претресао и одузели су ми сат а доцније и прстен, који ми нису никада вратили. Била сам уведена у једну собу око мене су стајали агенти а према мени Новковић. Новковић ме је прво питао да ли знам где се налазим а када сам му одговорила да не знам, одговорио ми је да ћу сазнати „јер је специјални одсек и то специјално за комунисте“...[...]... Нагласио ми је да ако нећу да причам одвешће ме у „клаоницу“. Што ја још нисам знала шта је. Пошто нисам хтела ништа да кажем, агенти су почели да ме ударају песницама по лицу и бради, тако да сам летела од једног од другог. Како сам доцније сазнала, они су овај начин батинања називали: „добацивање да се сети“. Пошто ни тада нисам признала превели су ме у Витасову (Јован: примедба Р.Р.) канцеларију, коју су називали „клаоница“; сав под и зидови били су умрљани крвљу, а у њој је било разних справа за мучење и батинање. Ту су ми агенти везали ноге, Новаковић ме ударио у леђа те сам пала ничице, а затим су ми везали и ноге спојиши их са рукама. Новковић ми је рекао да ће сад почети а ако будем хтела да причам да мрднем прстима. Радио је свирао да се не би чуло напољу...[...] Пошто нисам одговарала тукли су ме по табанима и рукама жилом, а затим мотком по целом телу и грудима нарочито. Тукли су ме

¹³⁴⁴ др. Вељко Мајсторовић, „Здравствени радници Београда у НОП-у“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 147, 162.

и по полном органу. Псовали су и претили ми, називали ме курвом и најгорим изразима.“¹³⁴⁵

Као последица тортуре Каришићева је одведена у притвореничко одељење Опште болнице где су лекари констатовали прелом десне ноге, напрснуће леве руке, повреду бубрега и повреду бешично-бубрежног канала. Након месец и 15 дана са ногом у гипсу одведена је поново на саслушање, што није сметало службеницима Специјалне полиције да понове тортuru.¹³⁴⁶ Ово је само једно од многих сведочанстава ухапшених лица о поступку током истраге Специјалне полиције, а било је и више случајева да људи нису издржали истрагу и према званичним подацима извршили су самоубиство.¹³⁴⁷

У складу са природом њихових основних политичких и идеолошких начела и збораша су представљали опасност за београдске комунисте. По образовању Српског добровољачког корпуса обавештајни одсек ове војне формације будно је пратио и настојао да открије рад комунистичког покрета отпора. У којој мери су официри овог одсека били ревносни сведоче учестали приговори на рад Бећаревићевог одељења. Поред колаборациониста и делови немачког полицијског апарата су усмерени на сузбијање комунистичког покрета у Београду. Одсек IV-а *Гестапоа*, на чијем челу се налазио Ерик Винеке (Erich Wienecke), био је задужен за сузбијање комунизма и марксистичког покрета.¹³⁴⁸

Напоменули смо да су након окончања истраге припадници комунистичког покрета отпора спровођени у Логор на Бањицу и указали на поступак према истима. Колаборационистичком режиму било је јасно од покретања првих оружаных акција КПЈ да најбројнији и најборбенији део ове организације чине млађе популације. Усмеравању омладине на „прави пут“ посвећивана је велика пажња од стране службеника Владе Милана Недића. Једна од установа унутар које је требало спровести „преваспитавање“ омладине према којима су „родитељи односно старатељи изгубили власт и васпитни утицај, а која није показала својим држањем и понашањем довољно смисла за ред и дисциплину“ био је Завод за принудно васпитање Смедеревска Паланка. Према сведочењу

¹³⁴⁵ АЈ, ДК, ф. бр 1100-1101.

¹³⁴⁶ Исто.

¹³⁴⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/25; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/79; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/16; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/64; ИАБ, УГБ, СП, IV-24/8; Begović, *Logor Banjica*, 1, 56- 67.

¹³⁴⁸ NOS, IV, 418.

Божидара Бећаревића, иницијатива за оснивање завода у Смедеревској паланци потекла је од њега, а као главне мотиве истиче спречавање укључивања омладине у борбу против окупатора и „комунизирања народа“.¹³⁴⁹ Кроз завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци прошло је од оснивања септембра 1942. до распуштања септембра 1944. око 1.200 људи. Основна функција ове колаборационистичке установе била је преваспитавање омладине која је била комунистички оријентисана, а која је била у узрасту од 14 до 25 година. О самом карактеру ове установе и данас у нашој стручној и нестручној јавности се воде полемике.¹³⁵⁰

Поред припадника и симпатизера КПЈ окупациони режим хапсио је и чланове породица. Узимање талаца имало је двоструки циљ у првој линији да примора лице које је у бекству да се преда, али и да упозори потенцијалне кандидате да ако се укључе у покрет последице неће трпети само они већ и њихови најближи. Ухапшени таоци боравили су логору на Бањици одвојени од преосталих заточеника.¹³⁵¹ За људе који су хапшени због својих комунистички оријентисаних најближих биле су две собе, једна за мушкарце и једна за жене. Мајке Александра Ранковића и Коче Поповића биле су становнице једне од наведених соба.¹³⁵² У логору на Бањици у два наврата био је отац Марка Никезића, Петар.¹³⁵³ Ћелије овог казамата осетили су и браћа Благоја Нешковића, Воја и Чедомир. Отац Нешковићев Аћим је ухапшен у децембру 1944, али је убрзо пуштен јер је полиција закључила да су браћа довољан „залог“.¹³⁵⁴ У јулу 1942. ухапшен је и отац Боре Дреновца Светолик и у логору је остао све до окончања окупације. Поводом овог случаја Светозар Вујковић поднео је у јулу 1944. да се као стар човек Дреновац (у том тренутку имао 59 година) пусти на слободу, али је иста одбијена од стране Бећаревића уз образложење да му је син високи функционер КПЈ.¹³⁵⁵ Специјална полиција није у оваквим случајевима вршила изузетке ни када су њихове бивше колеге у питању. Отац Станислава Оцокољића, скојевца,

¹³⁴⁹ ИАБ, БИА, ф. 1, п. 2, Божидар Бећаревић.

¹³⁵⁰ Више о различитим погледима на ову тему у; Милан Борковић, Ској и омладински покрет у Србији 1941-1945, Београд, 1970, 222-227; Шкодрић, *Министарство просвете*, 224-228; Стојановић, *Идеје, политички пројекти*, 300-310.

¹³⁵¹ Begović, *Logor*, 2, 33- 37.

¹³⁵² Begović, *Logor Banjica*, 2, 34.

¹³⁵³ *Logor*, I, 298.

¹³⁵⁴ ИАБ, УГБ СП, IV, 56.

¹³⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-40/180; *Logor*, I, 440.

пензионисани високи чиновник МУП-а хапшен је и затваран у Логору на Бањици више пута због свог сина.¹³⁵⁶

Сви ухапшени саслушавани су и углавном су иследницима указивали да већ дуже време немају контакт са својим најближим. У којој мери су водећи службеници IV одсека били ревносни у овом сегменту сазнајемо из следећих речи Бошка Бећаревића, упућених високом службенику МУП, Цветану Цеки Ђорђевићу:

„Данас ми је дошло до руку писмо које сте упутили Шефу државне безбедности по случају хапшења Петра Никезића и његове породице за одбеглог му сина Марка. Ово писмо прожето најбољим похвалама које се за једног заиста честитог човека могу изнети и ко, непознавајући његовог сина разбојника Марка, чита ово писмо добија утисак да је полиција заиста оно шта комунисти за њу говоре, када је могла да овакву једну породицу стави у логор. Међутим ко познаје Марка Никезића, који је никао и васпитан у овој породици...[...]ко зна да је Марко Никезић творац средњошколског комунистичког покрета у Београду, ко зна да је до сада према статистици Управе града Београда преко 500 омладинаца, политичких ђака Марка Никезића, нашло се у логору, затвору, васпитном заводу или у гробљу...[...] тај се пита: да ли је могуће да Г. Цека Ђорђевић, бескомпромисни борац против комуниста, највернији сарадник генерала Недића, тражи да се таоци за Марка Никезића, па макар како били честити, пусте на слободу?!“¹³⁵⁷

Било је и случајева да је Специјална полиција хапсила блиске људе комунистичких илегалца, али их је након утврђивања да не сарађују са КПЈ пуштала на слободу. Један од наведених је брат Василија Бухе, Драгутин, који је ухапшен у марту 1943. На саслушању је Буха указао да је у међуратном периоду био члан ЈРЗ и да му је познато да је његов брат осуђиван због комунистичке делатности, али да све што има да изјави по овом питању стаје у следећу реченицу: „Нисам комуниста, нити са комунистима имам какве везе, и не познајем никога од комуниста па молим да будем пуштен на слободу“.¹³⁵⁸ Ова Бухина жеља услишена је 21. априла уз образложење „својим држањем одаје

¹³⁵⁶ *Logor*, I, 334, 658, II, 429.

¹³⁵⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-35/48.

¹³⁵⁸ ИАБ, УГБ СП, IV, 15/22.

озбиљног и сталоженог човека, који се не интересује политиком“.¹³⁵⁹ Појединци који су након истраге прослеђени окупационим властима губили су се из евиденције Специјалне полиције. Ово је њихове чланове породица могло да кошта седења у логору упркос чињеници да су стрељани или одведени на принудни рад. Архитекта Министарства грађевина, Нада Вуксан, ухапшена је као талац за свог супруга Јована у априлу 1943. упркос чињеници што је њен муж није био у бекству и радио је у Минхену у „индустрији наоружања“. Именовани се поводом ове ситуације обратио УГБ писмом у коме је подвукао да се бори „у суштини и принципијелно за исте циљеве као и Управа града“ и молио да се његова супруга пусти на слободу. Очигледно да службеници УГБ нису имали обзира с обзиром да је Вуксанова и након наведене молбе остала на Бањици.¹³⁶⁰

2. 10. 2. Хапшења током 1941.

Анализирајући извештаје Специјалне полиције у првим месецима окупације стичемо закључак да је ова организација пратила рад комунистичког покрета отпора, али да није вршила хапшења. Отпочињањем операције „Барбароса“ 22. јуна, војска Трећег рајха напала је СССР, а „брујање тенкова“ на Истоку из корена је изменило ситуацију у окупираној Србији. Директивом Хајнриха Милера, шефа Тајне државне полиције Трећег рајха (ГЕСТАПО), од 18. јуна, наређено је сузбијање комунистичке делатности на територији Србије.¹³⁶¹ Прва хапшења београдских комуниста уследила су у ноћи између 23. и 24. јуна.¹³⁶² Према подацима немачке полиције, укупан број ухапшених комуниста у овој акцији је 713 лица на територији целе Србије: од овог броја, 161 лице у Београду.¹³⁶³ Немци су хапсили све за које се сумњало да су комунистички оријентисани што је довело и до привођења појединих људи који нису били активни у КПЈ. Упозорен од

¹³⁵⁹ Исто.

¹³⁶⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/287; *Logor*, II, 74.

¹³⁶¹ *Зборник*, XII, 1, Београд 1973, 178.

¹³⁶² Исто, 223.

¹³⁶³ Овде је потребно нагласити да постоје неслагања у извештајима колаборационистичке и немачке полиције око броја ухапшених. Одељење специјалне полиције у свом годишњем извештају за 1941. годину наводи да је само у прва три дана 22, 23. и 24. јуна, ухапшено 198 лица, док немачки извештај од 3. јула 1941. помиње 161 лице. Предност смо дали документу који је хронолошки ближи догађају, што не мора да значи да податак Специјалне полиције није тачан и да је можда, како наводи Бранислав Божовић, грешка у сабирању ухапшених учињена од стране окупатора: ИАБ, УГБ, СП, IV-107; Божовић, *Београд под комесарском*, 179.

стране Јанка Јанковића велики број истакнутих припадника КПЈ се склонили и ухапшени су људи попут студента Владете Поповића, др Радомира Герића, студенткиње Вере Врбалов, познатих комуниста, али не и људи који су били у највишим партијским форумима.¹³⁶⁴ Према послератном сведочењу Божицара Бећаревића окупатор је био главни кривац за слабе резултате ове акције, јер је прекасно дао одобрење за хапшења.¹³⁶⁵

Службеници Специјалне полиције добили су задатак у јулу 1941. да врше „ревизије извесних сумњивих станова, за које је постојала сумња да припадају комунистима“. Један од оваквих станова налазио се у Србобранској улици бр. 12. Полиција је у току ноћи упала у овај стан и затекла Добривоја Србића, Душана Петронијевића и Радомира Мијалковића, графичке раднике. У стану је пронађено „шест врста летака“. И поред нађеног материјала на саслушању су сви именовани порицали да су припадници КПЈ. Овакав приступ ухапшених тешко да је могао да завара иследнике с обзиром да је Специјална полиција имала податке да су у предратном периоду хапшени због комунистичке делатности. Након истраге Србић, Петронијевић и Мијалковић одведени су у на Бањицу. У овом логору нису дуго задржани и истог месеца су изведени на стрељање.¹³⁶⁶

Један од агента Специјалне полиције добио је 25. августа 1941. оперативне податке „да ће извесна лица комунистички оријентисана одржати састанак“ у једном од паркова на Карабурми. Постављена је заседа у коју су упали Јован Бенишек, Маријана Грегоран, Илонка Валгони и Станица Начевић. Накнадно је у склопу ове групе ухапшен и Петар Бубало. Код приведених је пронађено „пет пакета летака савијених, писаном ћирилицом, а умножених на гештендеру, под насловом „Српска омладино“.¹³⁶⁷ Сви именовани изузев Грегоријанове приведени су у просторије Специјалне полиције.¹³⁶⁸ Полиција је препознала Бенешка и Валгонијеву као лица која су и у међуратном периоду хапшена због комунистичке делатности. На основу анализе записника са саслушања склони смо да закључимо да су, обзиром на чињеницу да су именовани били предратни чланови партије,

¹³⁶⁴ Београд у рату, I, 155.

¹³⁶⁵ Божовић, *Специјална полиција*, 73.

¹³⁶⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-25/127.

¹³⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-170/30.

¹³⁶⁸ У заједничком досијеу ове групе не постоји сасушање Грегоријанове и у решењу о упућивању у логор исте нема њеног имена, што нас наводи на закључак да је пуштена. ИАБ, УГБ, СП, IV-170/30.

пружили пуну кооперативност и да су прикрили своју делатност и сараднике. Ово темељимо на чињеници да су приликом давања исказа пружали имена већ добро познатих комуниста попут Божидара Стаменковића, Слободана Пенезића и Исака Давича. Сви ухапшени након саслушања одведени су у логор на Бањици. У септембру исте године стрељани су Бенишек, Валгонијева и Бубало, а Начевићева је пуштена на слободу у јулу 1942.¹³⁶⁹

Поднадзорник полицијских агената Милорадовић распоређен да ради при Одељењу специјалне полиције; добио је налог од Бећаревића да 5. септембра 1941. изврши „претрес стана и осталих просторија“ извршилаца паљења гараже у Гробљанској, браће Драгутина и Љубомира Ленард у улици Војводе Бране. Поред браће Ленард овај полицијски службеник ухватио је ту ноћ на спавању и Цвету Милошевић и Марију Пајић које су биле „познате као комунисткиње које се у последње време крију од власти илегално станујући овако по становима својих партијских пријатеља“.¹³⁷⁰ Нису остала сачувана саслушања браће Ленард, а пред иследницима Пајевићева и Милошевићева негирали су све оптужнице. Након завршетка истраге сви су упућени у логор на Бањици. У овом логору остали су око месец дана када су Драгутин Ленард, Милошевићева и Пајићева стрељани 16. октобра у Јајинцима.¹³⁷¹ Не знамо да ли је оваква судбина његовог брата и сабораца из покрета определила Љубомира Ленарда да покуша бекство из Логора на Бањици. Као пример другим затвореницима немачка управа обесила је Ленарда унутар дворишта логора.¹³⁷²

У овом месецу Специјална полиција извршила је и хапшење актива који је окупљао углавном раднике и службенике са железнице. Према изворима полиција је прво дошла до Десанке Бркић, секретара једног од актива у Генералној дирекцији железнице и на основу њеног саслушања проширила истрагу. По директном налогу Бећаревића, полиција је 4. септембра 1941. закуцала на врата стана Салиха Дервишевића и ухапсила га заједно са његовом девојком Душанком Спајић.¹³⁷³ На основу оперативних података сакупљених из дотадашњег тока истраге полицијски органи појавили су се 17. септембра у седам

¹³⁶⁹ *Logor*, I, 101, 102.

¹³⁷⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-32/7.

¹³⁷¹ *Logor*, I, 76, 91.

¹³⁷² *Logor*, I, 98; Begović, *Logor Banjica*, 1, 125.

¹³⁷³ ИАБ, УГБ, СП, IV-60/6.

и тридесет ујутру „непозвани“ на унапред договорен састанак др Ненада Паренте и кројача Стевана Хладног.¹³⁷⁴

Без обзира на чињеницу да је полиција Паренту познавала као предратног комунисту, овај илегалцац на саслушању није „хтео да ода своју функцију у партији“. Као део ове групе ухапшен је и Радосав Илић, а након истраге сви именовани пребачени су на Бањицу. У књизи бањичких логораша једини податак који смо успели да пронађем о Бркићевој је да је 5. марта 1942. стрељана.¹³⁷⁵ Ова хапшења највише су погодила I и II партијски рејон.¹³⁷⁶ За судбину свога сина интересовао се Милош Парента, протојереј и ректор Богословије Св. Сава у пензији покушавајући да уз помоћ својих политичких веза ослободи Ненада. Истрагу је надзирала немачка полиција која није дозволила интервенцију. Као потресно сведочанство остало је следеће писмо Паренте старијег упућено Бећаревићу:

„Тешка ме је судбина задесила у мојој старости, баш онда када сам мислио да се мирно опростим од овог живота у сазнању да сам читав свој живот провео у раду на добро Српства и Православља, на добро својих ближњих, да сам тај аманет оставио у наслеђе својој деци, а напосе свом сину, баш сада да ми буде ишчупан одведен, баш сада сва моја нада, узданица, сав мој понос и подршка моје старости да ми буде отргнута. Господине Бећаревићу, молим Вас као сина, будите племенити имајте самилости и саосећања према мојој старости, услишите моју молбу, сазнајте што је од мог сина и где се налази“.¹³⁷⁷

На територији Баната немачкој полицији пао је у руке инструктор КПЈ Ратко Митровић.¹³⁷⁸ По премештању у Београд Митровић је успео да дезавуише службенике Гестапо-а „шетајући“ их од стана до стана и пружајући им имена добро познатих комуниста. Ову игру прекинуо је Никола Губарев, у том периоду шеф IV антикомунистичког покрета. Након пребацивања у притвор Специјалне полиције није више било маневарског простора за Митровића, те је приморан на кооперацију. Пружио је податке о члановима ЦК КПЈ, ЦК СКОЈ-а, ПК КПЈ за Србију, ПК СКОЈ-а за Србију и комунистичкој организацији у многим другим

¹³⁷⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-60/4.

¹³⁷⁵ *Logor*, I, 118.

¹³⁷⁶ ИАБ, БИА, ф. II, П. 6, досије Ратко Митровић.

¹³⁷⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-60/3.

¹³⁷⁸ Божовић, *Специјална полиција*, 111.

градовима. Сарадња Митровића са полицијом имаће и далекосежне последице за београдску организацију. Полиција је вишеструко користила Митровића и поред одавања података употребљаван је за „сламање“ ухапшеника као пример високог функционера који је све признао и писао је реферате о КПЈ и СКОЈ.¹³⁷⁹

На основу оперативних података полиција је сазнала и за кућу у чијој близини је Ђуро Стругар одржавао састанке. Неслутећи наведено, Стругар се 22. септембра појавио на састанку са Лајошом Шоом секретаром II рејона КПЈ где су га дочекали стражари и агенти. На основу Митровићевих података ухапшени су Маријана Грегоран и Лука Шунка секретар МК СКОЈ-а и члан МК КПЈ за Београд, чиме је настављен „лов“ на водеће људе КПЈ у Београду. Пред иследницима који су познавали његов предратни рад Шунка је био отворен и признао да је секретар МК СКОЈ-а за Београд, члан ПК СКОЈ-а за Србију и МК КПЈ за Београд и описао полицији ко је у саставу наведених форума.¹³⁸⁰

Следећи на реду нашао се први човек београдске организације. Информације о кући у којој се налази Матијевић полицији је пружио курир Јован Јањићијевић који је преносио пропагандни материјал из Београда у Смедерево.¹³⁸¹ Сазнавши за локацију у ноћи између 27. и 28. септембра полиција је упала у кућу у улици Војводе Баћевића бр. 116 и ухапсила секретара МК КПЈ за Србију, Милоша Матијевића Мршу, његову невенчану супругу Љубинку Стричевић и Милета Радосављевића. Полиција није капитализовала хапшење Матијевића јер је упркос употреби физичке тортуре пружио податке само о свом предратном раду и потврдио да су у кућу у којој је ухапшен долазили одређени комунисти.¹³⁸² У овом случају полицији није успео да помогне ни Митровић јер је приликом

¹³⁷⁹ Наша сазнања о улози Ратка Митровића у хапшењима београдских комуниста утемељена су на елаборату који обилује фактографским подацима са навођењем тачних датума и имена и презимена полицијских службеника, што нас наводи на закључак да је писан од стране Божидар Бећаревић или неког полицијског службеника у високом рангу Специјалне полиције. Овај документ налази се похрањен у персоналном досијеу Ратка Митровића у Историјском архиву Београда Фонду Безбедносно информативне агенције и услед недоступности није коришћен у нашој историографији. ИАБ, БИА, ф. II, П. 6, досије Ратко Митровић.

¹³⁸⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/13.

¹³⁸¹ У монографији Београд у рату и револуцији наводи се да је локацију на којој је живео Милош Матијевић Мрша открио курир који је одржавао везу са на релацији Космајски партизански одред-Београд. Аутори нису идентификовали овог курира и не пружају извор из кога су преузели податак. Чињеница да је непосредно након саслушања Јована Јањићијевића на коме је између осталог изнео и податак где станује Матијевић уследила акција полиције навела нас је да наведени догађај интерпретирамо на овај начин. ИАБ, УГБ, СП, IV-6/34.

¹³⁸² ИАБ, Записник о саслушању Божидара Бећаревића.

суочења са Матијевићем изјавио „ви знате ко сам ја, али немам ништа да говорим, па ма колико ме овај издајник теретио“.¹³⁸³ Стричевићева је на саслушању у потпуности негирала повезаност са КПЈ и покушавала да иследнике увери да није познавала ни право име Матијевића и да га је упознала недавно.¹³⁸⁴

Полиција је покушавала да лоцира још једног члана МК КПЈ за Београд, Давида Пајића. Обилазила је станове за које је имала податке да је користио овај београдски илегалцац. У ноћи између 30. септембра и 1. октобра у једном од наведених у Коларчевој улици бр. 11 није пронашла Пајића, али јесте другог члана овог форума, Душана Грубача. Код њега су пронађене бланко личне карте са свим неопходним печатима. На саслушању је Грубач описао како је приступио КПЈ, навео функцију коју је тренутно имао у покрету и идентификовао је лица са којима је сарађивао.

Најважнији податак који је Грубач поделио са иследницима било је место и време састанка са члановима МК КПЈ за Београд. Полиција је 1. октобра поставила клопку у Струмичкој улици у коју су први упали Давид Пајић и Вукица Митровић. Уочивши полицију, Пајић је потегао пиштољ на Милоша Пајевића, али је овај подназорник полицијских агената био бржи и усмртио га. Са „цегером“ у рукама и огреботином од метка који је окрзнуо ухапшена је Вукица Митровић.¹³⁸⁵ На саслушању Митровићева је одбијала да сарађује, а суочена је и са својим братом Ратком који је покушао да је приволи на признање.¹³⁸⁶ И овај трик полиције био је узалудан; ова комунистичка илегалка само је кратко прокоментарисала да то није њен брат и да га она не познаје.¹³⁸⁷

Следећи састанак на који је полиција отишла заједно са Грубачом био је на исти дан у Виноградској улици на Пашином Брду.¹³⁸⁸ У заказано време у овај део Пашиног брда појавио се кондуктер Саво Стјепић, на кога је Грубач „уперио прст“. Приликом саслушања Стјепић је описао своју делатност од окупације до хапшења и пружио имена новог МК КПЈ за Београд формираног у августу. Након

¹³⁸³ ИАБ, БИА, ф. II, П. 6, досије Ратко Митровић.

¹³⁸⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/8.

¹³⁸⁵ ИАБ, БИА, ф. II, П. 6, досије Ратко Митровић.

¹³⁸⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/14.

¹³⁸⁷ ИАБ, БИА, ф. II, П. 6, досије Ратко Митровић.

¹³⁸⁸ У монографији Београд у рату и револуцији наведено је да су се сви описани догађаји одиграли у Виноградској улици. Примарна грађа полицијске провенијенције демантује овакве наводе што нас је навело да страдање Пајића и хапшење Митровићеве и Стјепића интерпретирамо на наведени начин. *Београд у рату и револуцији*, 1, 176.

саслушања Стјепић је комадом стакла и кофом за доношење воде покушао да изврши самоубиство у притворској ћелији Специјалне полиције. Повреде лакше природе санирао је „апсација“ и Стјепић је до окончања истраге остао у притвору.¹³⁸⁹ Првог октобра ухапшен је секретар МК СКОЈ-а за Београд Павле Лабата у стану у Топличкој улици бр. 9.¹³⁹⁰ Приликом претреса тела Пајића пронађен је папирни блок у коме је била записана порука „Гавашева чл. Ћ: Чукар .5.30 новине под мишком-уторка“. Полицији је ово било довољно да закључи да је ово Пајићев подсетник за илегални састанак. Постављена је заседа у коју су упали комунистички илегалци Радомир Стакић, Мила Лабан и Ружа Фестеран.¹³⁹¹ Сви ухапшени чланови МК КПЈ за Београд и МК СКОЈ за Београд одведени су на Бањицу и из овог логора на стрељање.¹³⁹²

Ујутру око 9 часова на путу „на један службени посао“ референт IV одсека и десна рука Божидара Бећаревића, полицијски комесар Радан Грујичић пролазио је углом улица „Зорине и Светога Саве“ и приметио „познатог и раније евидентираног и хапшеног комунисту Чиплић Милоја“. У друштву Чиплића били су његова супруга и Стеван Шкорић, приватни чиновник. Сво троје су приведени у кварт, где су након легитимисања пуштени Чиплићева и Шкорић, јер „нису познати као комунисти“.¹³⁹³

На саслушању у Специјалној полицији Чиплић је признао да је у више наврата хапшен у међуратном периоду због комунистичке делатности, али је оповргао да тренутно има контакте са КПЈ. Иследници који су откуцали решење за логор на Бањици образложили су да је за овакву казну довољан његов међуратни рад, а чињеница да је био школски друг др Бошка Врбалова сведочила је да је и даље активан. Оваква карактеризација била је довољан аргумент логорској управи да овог тридесетогодишњег студента права стави пред стрељачки вод у октобру исте године.¹³⁹⁴

Као последица атентата које су изводили комунистички илегалци полиција је у јесен 1941. интензивирала трагање за комунистичким илегалцима који су били у

¹³⁸⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/11.

¹³⁹⁰ *Београд у рату и револуцији*, 1, 177.

¹³⁹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 25.

¹³⁹² *Logor*, I, 111, 124, 196,

¹³⁹³ ИАБ, УГБ, СП, IV-14/1.1

¹³⁹⁴ *Logor*, I, 117.

бекству. Поднадзорнику полицијских агената Милошу Пајевићу пошло је за руком да „приликом обиласка и контроле комуниста“ из аутомобила на углу улица Краља Александра и Јована Петковића угледа међу тројицом младића једно познато лице. Био је то Божидар Стаменковић, члан МК СКОЈ-а за Београд који се „већ годину дана потражује због свог активног рада на комунистичкој пропаганди, а у последње време и због разних убистава како полицијских органа тако и немачких војника“.¹³⁹⁵ Спазивши аутомобил Стаменковић је почео да бежи, а шта се даље одиграло сазнајемо из речи Пајевића: „Трчећи за њим ја сам за осталим органима позвао именованог да стане или ћемо га убити. Међутим именовани се није хтео одазвати нашем позиву те смо пуцајући на њега истог ранили и тако рањеног ухватили и пренели у болницу“.¹³⁹⁶

На саслушању Стаменковић није пружио детаљне податке о свом раду и у већини је иследницима говорио о предратном раду и лицима који су била позната полицији. Сазнавши да јој је још један брат пао у руке Специјалне полиције Стаменковићева сестра Десанка Јовић настојала је да га спасе. Покушала је уз помоћ Драгомира Динића да у ове сврхе подмити са 12.000 динара једног немачког официра. Целокупан случај неименовани официр је пријавио и привео Динића у Управу града Београда. Након саслушања сви ухапшени спроведени су у логор на Бањици. Из логора Стаменковић и Јовићева изведени су на стрељање у октобру и децембру исте године. Динић је био у Бањичком логору све до априла 1942. када је транспортован на принудни рад.¹³⁹⁷

Окупациона управа известила је више инстанце 2. октобра да је у Београду ухапшено 42 комуниста што према свему судећи представља укупан број људи откривених током пада Месног Комитета за Београд.¹³⁹⁸ У редовном петнаестодневном извештају Специјалне полиције сублимирани су резултати хапшења чланова скојевске организације. Од 26. септембра до 10. октобра ухапшено је укупно 132.¹³⁹⁹

¹³⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 32.

¹³⁹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 32.

¹³⁹⁷ *Logor*, I, 121, 196.

¹³⁹⁸ *Београд у рату и револуцији*, 1, 290.

¹³⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-56.

У октобру је откривен и актив који је деловао на територији „улице Краља Александра до улице Димитрија Туцовића и улице Расинске“.¹⁴⁰⁰ Полиција је ухапсила 6. октобра Прпу Станка, Ратомира Кастратовића, Бубуља Лазара и Славка Чупковића. На основу информација које су пружили именовани на саслушањима полиција је дошла до преосталих чланова актива. У закључном извештају иследници су на следећи начин сублимирали рад ове групе илгалаца: „установљено је припремање убистава погинулих агената, припремање тровања агента Космајца, и атентат на др Даниловића, а исто тако и извесне везе са унутрашњошћу“.¹⁴⁰¹

Нисмо успели да кроз примарне изворе потврдимо овакве наводе истражних органа. Не смемо изгубити из вида да је ово хапшење извршено у жеку извођења атентата на службенике Специјалне полиције, што је несумњиво довело до акумулирања незадовољства њихових колега и потребе да се извршиоци што брже пронађу и казне. Овој тези говори довољно говори у прилог и чињеница да је свих осморо ухапшених послато у логор на Бањици и да је од овог броја седморо стрељано. Најмлађи стрељани био је шеснаестогодишњи ученик Миодраг Николић.¹⁴⁰²

На дан 19. октобра, службеницима Специјалне полиције „пошло је за руком“ да уз помоћ повереника дођу до сазнања да је КПЈ успела „да ангажују већи број женске омладине за израду топлих вунених ствари за комунистичке одметнике у шуми“.¹⁴⁰³ Ухапшени су „сестре Јелена и Љубица Михајловић, студенткиња права, Јелена Бојановић, студенткиња филозофије“ и заплењена „извесна количина вуне намењена за штрикање“.¹⁴⁰⁴ На саслушању су именоване изјавиле да су „своје руке“ успиле како би помогле онима који се боре за слободу и да нису имале информацију да је по среди „комунистичка акција“. Иследници су

¹⁴⁰⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-34.

¹⁴⁰¹ Исто.

¹⁴⁰² Према подацима скупљеним из књига бањичког логора стрељани су на исти дан 17. октобар 1941: Видосава Танасић, Станко Прпа, Миодраг Николић, Стеван Марковић, Лаза Бубуљ, Станко Чуњковић и Мирослава Мирчевић. На принудну рад у Немачку послат је Ратомир Кастратовић у априлу 1942. ИАБ, УГБ, СП, IV-34/7; ИАБ, УГБ, СП, IV-34/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-34, *Logor*, I, 116, 117.

¹⁴⁰³ ИАБ, УГБ, СП, IV-14/51.

¹⁴⁰⁴ Исто.

поверовали у овакво образложење и закључили да су ухапшене биле заведене што их је спасило Логора на Бањици и пуштене су на слободу.¹⁴⁰⁵

Крајем 1941. МК КПЈ за Београд доживео је још један тежак ударац. Службеници Специјалне полиције успели су да на основу оперативних података Гестапоа открију главну технику ове инстанце која је била задужена за дистрибуцију материјала и ПК КПЈ за Србију.¹⁴⁰⁶ Агенти су 18. новембра ушли у Министарство финансија, у просторије Одељења државних дугова и ухапсили чиновницу овог одељења Надежду Пурић. По инерцији полиција је извршила претрес стана у којем је била пријављена именована у Његушевој бр. 73 и пронашла велику количину илегалног пропагандног материјала.¹⁴⁰⁷ У стану су остављени агенти да „дочекују“ посетиоце који нису знали да је ова илегалка ухапшена. Први који су се „упецали“ у мрежу полиције били су главни помагачи Пурићеве, Слободан Папакоча и Михаило Мандић. У ову клопку упао је и Божин Вулић.

Током истраге Папакоча и Мандић су саопштили одређене податке о свом укључивању у КПЈ, методологији рада и кадровима технике. Саслушање Надежде Пурић нисмо успели да пронађемо, али из других докумената можемо закључити да је означила Вулића као везу између технике МК и штампарије. На саслушању Вулић је порицао своју повезаност са КПЈ и своју посету правдао чињеницом да је услед кратковидости погрешно стан и да је хтео да посети колегу који је живео у тој згради на другом спрату. Полиција је у картотеци пронашла податке да је Вулић хапшен због скривања комуниста и да је Пурићеву познавао у међуратном периоду. Наведено је било довољно да га упуте у логор на Бањици и 5. марта 1942. изведу на стрељање.¹⁴⁰⁸ За разлику од Вулића, Папакоча и Мандић су са Бањице спроведени на принудни рад.¹⁴⁰⁹ Према свему судећи Надежда Пурић је преминула од последица тортуре током ислеђења.¹⁴¹⁰

Први човек актикомунистичког одељења добио је у новембру информацију да је извесни Михаило Бесарабић сарадник партизанских одреда. Овај Београђанин

¹⁴⁰⁵ Исто.

¹⁴⁰⁶ ИАБ, БДС, Ј-88, Милош Јовановић.

¹⁴⁰⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-118.

¹⁴⁰⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-118/3.

¹⁴⁰⁹ *Logor*, I, 359, 404.

¹⁴¹⁰ *Београд у рату и револуцији*, 1, 292.

је, за потребе њиховог одреда, настојао је да у једној од београдских радњи купи „маст против ваши, нитроглицерин и друге хемикалије експлозивног карактера“ и отворено је ширио комунистичку пропаганду. Издат је налог агентима за хапшење и претрес стана у коме је живео. Полиција није пронашла 20. новембра Бесарабића на адреси и добила је информацију да је отишао по намирнице у Аранђеловац. Овај младић приведен је 16. децембра. Упркос чињеници што је на саслушању негирао све оптужнице и следницима је било довољно оно што је изјавио у продавници да га пошаљу у логор на Бањици.¹⁴¹¹ Из логора је транспортован на принудни рад у априлу 1942.¹⁴¹²

У децембру 1941. полиција је успела да открије и ухапси чланове актива који су углавном чинили чиновници Привилеговане аграрне банке, чији је секретар био Милорад Ашковић. Укупно је ухапшено 15 од чега је у логор на Бањици упућено седморо људи (банкарски чиновници Влајко Гузина, Војин Радовић, Милорад Ашковић, Ратомир Стојадиновић, Катарина Ракић, Милеса Продановић и Стеван Бондаров, академски сликар). На саслушању се већина ухапшених показала кооперативним и признала свој рад у предратном периоду у „Ботичу“ и првој години под окупацијом.¹⁴¹³ Ово хапшење представља посебан куриозитет јер су сви ухапшени који су послати у логор на Бањици, изузев Ашковића који је послат у Норвешку, пуштени након четири месеци на иницијативу Специјалне полиције.¹⁴¹⁴ Нисмо успели да сазнамо податак о разлогу ослобађања, да ли је плод чињенице да су ухапшени за четири месеца „показали добру вољу и наклоност за конструктивним радом, те дефинитивно прочистили са својим ранијим политичким убеђењима“ како Илија Паранос наводи у предлогу за пуштање или корумпираности колаборационистичке управе.¹⁴¹⁵

По слому устанка и разбијању главнине партизанских снага одређен број људи одлучио је да се не повлачи са комунистичким врхом или остане у одредима, већ да се врати у своје место боравка. Полиција је учестало добијала пријаве у којима се наводе имена оних који су „из шуме“ дошли у Београд. Само на територији

¹⁴¹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-14/4.

¹⁴¹² *Logor*, I, 270.

¹⁴¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV-115/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-115/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-115/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-115.

¹⁴¹⁴ *Logor*, I, 316.

¹⁴¹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-115; Begović, *Logor Banjica*, 1, 229.

XVI кварта Специјална полиција успела је да ухапси 17 Београђана који су били у партизанским одредима.¹⁴¹⁶ У децембру је Специјална полиција ухапсила још једног члана МК СКОЈ-а за Београд који је био у бекству. Приликом рутинског легитимисања полицијски агент Владимир Бобић ухапсио је повратника из одреда Марију Рачки која је имала лажну личну карту на име Љубица Плавшић. Узалуд је именована покушала да побегне и позивала пролазнике да јој помогну узвикивајући „не дајте ме грађани, убише ме немачки плаћеници, који су од стране Немаца плаћени за новац“, агент је био бржи. На саслушању ова двадесетједногодишња чиновница пружила је оскудне податке о свом раду у КПЈ и лицима која су већ ухапшена.¹⁴¹⁷ Након истраге спроведена је у Логор на Бањици и стрељана.¹⁴¹⁸

Окончањем прве календарске године под окупацијом створила се потреба да Специјална полиција сублимира резултате борбе против комунистичког покрета отпора. У годишњем извештају који је потписао управник Драги Јовановић наводи се да је кроз притвор ове институције од 18. априла до 31. децембра прошло 2.975 лица „по разним политичким-дефетистичким комунистичким деликтима“. Од овог броја у логор је упућено 510 лица међу којима је било 12 шпанских добровољаца, 104 предратно осуђивана комуниста, 172 осумњичених за комунистичку делатност у међуратном, 56 „полицијски кажњаваних и раније конфинираних, 6 курира из унутрашњости и 160 ново откривених чланова КПЈ“.

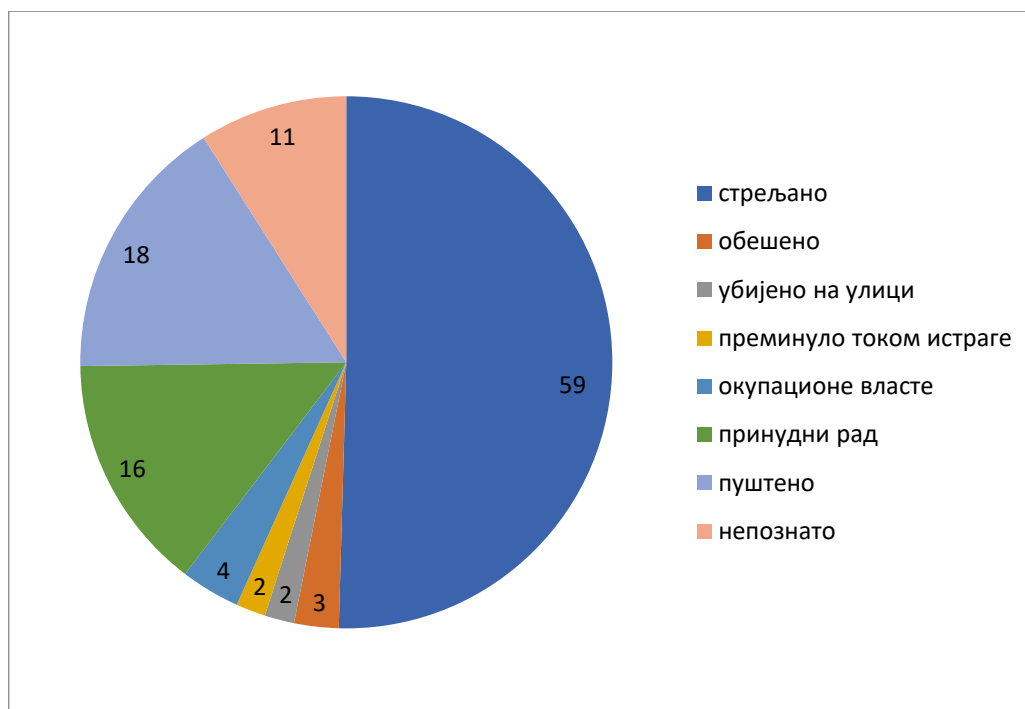
Највећи део ових људи је након упућивања у Логор на Бањицу изведен пред стрељачки вод, петоро је извршило самоубиство, четворо је убијено приликом покушаја бекства и двоје у сукобу са полицијским службеницима. На дан 31. децембра у притвору се налазило 32 „лица са утврђеним чланством у партији“ и „47 под истрагом“. Откривено је 17 „важнијих дела саботаже“, ухапшено двоје атентатора и заплењена извесна количина наоружања и друге војне опреме. У склопу партијске организације откривен је целокупан МК КПЈ за Београд, ухапшено је петоро и убијен један члан овог форума. Лоцирано је и ухапшено 27 актива КПЈ. У провали у организацију Савеза комунистичке омладине Југославије откривено је пет рејона „са око 80 чланова од којих је две трећине

¹⁴¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-75.

¹⁴¹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 245/4.

¹⁴¹⁸ *Logor*, I, 195.

ухапшено и стрељано, док су остали натерани у бекство“. Непознаница нису остала ни имена чланова ЦК СКОЈ-а, ПК СКОЈ-а за Србију. Упркос оваквим резултатима читајући друге делове извештаја увиђамо да Јовановић није био у заблуди да је КПЈ уништена и да је прогнозирао да ће овај покрет отпора зиму искористити да припреми своје чланове „за нову борбу на пролеће“.¹⁴¹⁹



Графикон бр. 11: Ухапшена лица током 1941.¹⁴²⁰

¹⁴¹⁹ Раде Ристановић, „Годишњи извештај Одељења специјалне полиције о сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941.“, у: *Токови историје*, 2014/1, 228-231.

¹⁴²⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-96/I; ИАБ, УГБ, СП, IV- 285-А; ИАБ, УГБ, СП, IV- 301/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 301;

ИАБ, УГБ, СП, IV- 245/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 153; ИАБ, УГБ, СП, IV- 301/2;

ИАБ, УГБ, СП, IV- 245/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-118/1; ИАБ, УГБ, СП, IV-118; ИАБ, УГБ, СП, IV-115; ИАБ, УГБ, СП, IV, 96/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 167/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 165/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 245/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-76; ИАБ, УГБ, СП, IV- 245/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-118/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-115/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-55; ИАБ, УГБ, СП, IV-118/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-115/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-34; ИАБ, УГБ, СП, IV- 203/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 245/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-60/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-182/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-60/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-76/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 167/10; ИАБ, УГБ, СП, IV-182/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-60/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-115/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-182/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-14/1; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/7; ИАБ, УГБ, СП, IV-54/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-54/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-54/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-54/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 203/16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-23/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-34/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 45/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 165/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-76/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 92/9; ИАБ, УГБ, СП, IV-60/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 238/24; ИАБ, УГБ, СП, IV-35/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 183/23; ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 25; ИАБ, УГБ, СП, IV-40/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 182/ 31; ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 31; ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 31ИАБ, УГБ, СП, IV-182/ 32; ИАБ, УГБ, СП, IV-170/30; ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 238/44; ИАБ, УГБ, СП, IV-15/3;

На основу података приказаних у Графикону бр. 11 од 115 илегалаца које је открило IV одељење 59 је стрељано, троје је обешено, двоје је убијено на улици, двоје је преминуло током истраге, четворо је одведено од окупационих власти, 16 је прослеђено на принудни рад, 18 је пуштено након издржавања предвиђене казне на Бањици и за 11 људи нисмо успели да сазнамо какав им је била даља судбина након логора. Када укажемо да је пред априлски рат комунистички покрет отпора у Београду имао око 200 чланова КПЈ и 500 СКОЈ-а увиђамо у којој мери је рад Специјалне полиције током 1941. био погубан за комунисте. Ово је најочљивије када укажемо на чињеницу да је ухапшен велики број људи који су имали искуство у илегалном раду у предратном периоду и људи који су били при самом врху пирамиде КПЈ попут Матијевића, Митровићеве, Стругара, Пајевића. Посебан удар било је хапшење илегалаца који су водили технички апарат што се одразило на дистрибуцију пропагандног материјала.

2.10.3. Деловање полицијских органа током 1942.

Убиство које је скојевац Драган Родић извршио на „своју руку“ у јануару 1942. имало је тешке последице за комунистички покрет отпора. Недуго након самог атентата, Родић је ухапшен и на саслушању поред признања именовано је сараднике. Полиција је у наставку истраге ухапсила још 30 људи које је сврстала у групу „Родић Драган и др. Скојевци ударници“. Један од најтежих губитака било је хапшење члана партије Обрад Пелемиш, с обзиром на његове организационе способности и чињеницу да је као оружар умео да поправља оружје. Доследан својим идеалима, Пелемиш је, како би избегао сарадњу са полицијом, пружио оскудне одговоре, а даља ислеђења је спречио извршивши самоубиство 25. јануара скоком из кабине лифта у самој згради Специјалне полиције на Обилићевом венцу.¹⁴²¹ Полиција је у овој групи открила и Јулијану и Стевана

ИАБ, УГБ, СП, IV-34/7; ; ИАБ, УГБ, СП, IV-13/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-14/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-24/8; ИАБ, УГБ, СП, IV- 33/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-34/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/74; ИАБ, УГБ, СП, IV-42/20; ИАБ, УГБ, СП, IV-40/29; ИАБ, УГБ, СП, IV- 21/18; ИАБ, УГБ, СП, IV- 21/19; ИАБ, УГБ, СП, IV-23/21; ИАБ, УГБ, СП, IV-12/18; ИАБ, УГБ, СП, IV-42/64; ИАБ, УГБ, СП, IV-35/65; ИАБ, УГБ, СП, IV-28/66; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/51; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/88; ИАБ, УГБ, СП, IV-25/127; ИАБ, УГБ, СП, IV- 3/236; *Logor*, I, 63, 65, 68, 69, 70, 74- 76, 91, 92, 96, 98, 101, 102, 106, 107, 112, 116- 118, 121, 122, 124, 149, 152, 313, 174, 175, 194- 196, 230, 481, 270, 305, 316, 332, 359, 404, 436.

¹⁴²¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/25.

Нешића уз помоћ којих је Пелемиш набављао исправе УГБ и брачни пар Рајић, Љубицу и Радована, у чијој трговинској радњи је обављана примопредаја санитетског материјала.

Према подацима које смо успели да сакупимо 18 ухапшених у овој групи одведено је у логор на Бањици. Атентатор Родић и његов саучесник Момчило Митровић обешени су у дворишту само дан након што су доведени у овај логор. Сви логораши морали су да прођу поред вешала.¹⁴²² У склопу мера одмазде стрељани су брат и сестра Нешићи, Светозар Николић, Ружица Шојић, Михајло Анђелковић, Миладин Шобић и ученик Максим Крањчец. На принудни рад одведен је Рајић Радован; Љубица Чанковић премештена је у Завод за преваспитавање омладине Смедеревска Паланка, а из логора су након неколико месеци пуштени Драгомир Михаиловић, Милорад и Милица Јовановић, Бранко Гвозденовић, Милица Дружетић и Љубица Рајић. Трговачког помоћника Тодора Дрпу одвела је немачка полиција у априлу 1942. и од тада му се губи сваки траг.¹⁴²³

Следећа хапшење скојеваца у Београду сведочи о непоштовању конспиративних метода. Окупљање на журевима био је још у међуратном периоду метод идеолошке изградње и „врбовања“ нових чланова који је био потпуно неадекватан за услове који су владали у зиму 1942. У улици Кнеза Павла бр. 129 окупила се 8. јануара група скојеваца на забави на којој је уз гитару певан „врабац“. Полиција је „непозвана“ упала на ову забаву и ухапсила 35 чланова и симпатизера СКОЈ-а. Ухапшени су и кључни људи СКОЈ-а на Карабурми Радмила Јовић Малецка (сестричина Божицара Стаменковића) и Нада Божиновић. На саслушању Јовићеве признала да је део КПЈ и описала свој рад у овом покрету отпора.¹⁴²⁴

Иследници и референти били су посебно ригорозни према овој групи, већина ухапшених након истраге послата је у логор на Бањици.¹⁴²⁵ Један од ухапшених био је и радник Војислав Ацић, што је полицији обезбедило нове детаље у случају

¹⁴²² Begović, *Logor Banjica*, 1, 135.

¹⁴²³ ИАБ, УГБ, СП, IV-109/23; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/20; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/20; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/14; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/7; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-109/1; *Logor*, I, 289-299, 302-303.

¹⁴²⁴ ИАБ, УГБ СП, IV, к. 300, 56/2-1; ИАБ, УГБ СП, IV, к. 300, 56/2-16.

¹⁴²⁵ ИАБ, УГБ СП, IV, к. 301, 56/34, 7-8, 12-14.

атентата на Милку Вукелић. И у овој групи било је људи који су остали „неми“ на саслушању попут Душана Михаиловића, о коме је полицији преостало само да закључи: „његова кривица доказана изјавама већег броја похапшених скојеваца са Карабурме, који су своју кривицу признали и означили њега као једног од главних саучесника и организатора“.¹⁴²⁶ Ништа мању храброст није показала ни невенчана супруга Михаиловића, Јулка Орешчанин која је остала при тврдњама да је летке које је полиција пронашла код ње „примила случајно на путу од неке своје познанице“. Као најважније резултате хапшења у извештају од 12. јануара 1942. Специјална полиција истакла је откривање великог броја скојеваца који су били посебно активни у сакупљању помоћи за НОФ и вршењу пропагандне делатности.¹⁴²⁷

Према нашем истраживању полиција је током ове акције ухапсила укупно 43 људи од чега за 17 није могла да докаже припадност организацији, а 26 послала је у Логор на Бањицу. Од укупног броја логорисаних стрељано је 14¹⁴²⁸ људи, једно лице је преминуло у Логорској амбуланти, четворо лица је послато на принудни рад у Норвешку¹⁴²⁹ и седморо је пуштено након непуна четири месеца. Најмлађи стрељани Војислав Ацовић имао је 17 година када је изведен пред стрељачки вод, а просек година стрељаних омладинаца и омладинки био је 21 година.¹⁴³⁰

Након спашавања од 25. јануара Иванке Муачевић Николиш, Специјална полиција покренула је опсежну истрагу која је трајала све до јесени 1942. Испитивани су сви запослени на гинеколошком одељењу. Органи IV одсека успели су да открију већину чланова болничког актива. Ухапшено је око 30 људи,

¹⁴²⁶ ИАБ, УГБ СП, IV, к. 301, 56/34.

¹⁴²⁷ Исто.

¹⁴²⁸ Успели смо да откријемо идентитет следећих стрељаних: Јулка Орешчанић, Милица Михајлица, Душан Михајловић, Љубица Велебит, Војислав Ацић, Сретен Бошковић, Милка Јовановић, Борислав Јовановић, Боровоје Филиповић, Радмила Јовић. ИАБ, УГБ, СП, IV-56/39; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/23; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/9; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1.

¹⁴²⁹ Begović, *Logor Banjica*, 1, 227.

¹⁴³⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/47; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/41; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/39; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/36; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/35; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/30; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/29; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/27; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/25; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/24; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/23; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/22; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/21; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/16; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/9; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1; *Logor*, I, 75, 301, 302, 305, 308, 313, 315; *Logor*, I, 304, 313.

од овог броја 12 је упућено у логор на Бањицу.¹⁴³¹ Из саслушања Петра Ристића, члана МК КПЈ за Београд, полиција је добила додатне информације којима су као главни организатори потказани доктори ове болнице, Тодор Бороцки и Олга Дедијер. Полиција је приводила Дедијерову и након отмице, али је она негирала умешаност у отмицу. Сада са чвршћим доказима агенти су је ухапсили 28. априла 1942. али је пуштена уз негодовање Бећаревића без саслушања на интервенцију Гестапо-а.¹⁴³²

Доктор Бороцки је након сазнања да га тражи полиција побегао из Београда и био је недоступан колаборационистичким властима до октобра исте године када је пронађен у једном селу код Ивањице. Подвргнут тортури приликом ислеђења признао је да је члан КПЈ, а према званичним изворима у тренутку када му је иследник поставио питање о отмици „брзо је потрчао прозору и искочио кроз прозор у двориште“ извршивши на овај начин самоубиство.¹⁴³³ Међу ухапшенима нашли су се отац, сестра и брат Иванке Муачевић, за које полиција није могла да утврди да су учествовали у отмици, али је крвно сродство био довољан аргумент за „карту“ за Бањицу.¹⁴³⁴

Супротно хладном времену атмосфера између скојеваца и полиције у јануару 1942. била је усијана. Овај пут на удару нашли су се омладинци и омладинке из скојевског актива на Дедињу. Као водећу личност овог актива, полиција је означила Оливеру Ђуковић, а у овој групи ухапшено је укупно 20 људи. Хапшења су извршена у периоду од 14. јануара до 2. фебруара. Најважнији досије Оливере Ђуковић није доступан истраживачима, а пред иследницима су њене две сестре Иванка и Мирјана негирале да су присталице комунистичког покрета

¹⁴³¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-201/28-A; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/3;

¹⁴³² Према сведочењу Владимира Дедијера његова супруга пуштена је у склопу договора размене заробљеника између Немаца и партизана у септембру 1942. ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/12; Дедијер, *Дневник*, 283.

¹⁴³³ Обдукциони налаз Бороцког сведочи да је био подвргнут тортури приликом ислеђења. Патолози су између осталог констатовали: „у кожи леве пете рану 15x2 mm“ и „кожа мошница црвенкасто плава, крвљу подливена“. Несумњиво да су овакве повреде последица физичког мучења, а не пада са велике висине. Додатан разлог за сумњу у званичну причу о самоубиству представља закључак обдукционог налаза у коме се наводи да је „прекид аорте, прелом костију као и све описане озледе нанесен тупим тешким и јако замахнутим оруђем“. ИАБ, УГБ, СП, IV-201/13.

¹⁴³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-201; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/2; *Logor*, I, 317, 318, 430, 431, 440.

отпора.¹⁴³⁵ Како је формиран скојевски актив на Дедињу, ко су били чланови и коју делатност је развијао питања су на које је полиција добила одговор саслушавајући Родољуба Андрића и Животу Јанковића.¹⁴³⁶ По окончању истраге за осморо лица донето је решење да се упуте у логор на Бањици. Од овог броја Владимир Вукоје, Боривоје Остојић и Јанковић изведени су пред стрељачки строј у марту 1942, Љубомир Крстић одведен је на принудни рад, а сестре Ћуковић и Андрић пуштени су на слободу.¹⁴³⁷

Према свему судећи полиција је била додатно присутна у овом периоду на београдским улицама о чему сведочи и случај хапшења Николе Поповића: „Дана 28 јануара 1942 године налазио сам се у трећој редовној патроли у улици Кнеза Павла ради контроле и претреса сумњивих лица ...[...] Када сам именованог Поповића зауставио имао је у руци једне новине које је бацио на улицу у снег и на исте стао и покушао да бежи, али од стране патроле је задржан и претресен и код истог је нађено у новинама које је бацио три комада партизанских летака“.¹⁴³⁸ Након хапшења Поповића је преузела Специјална полиција. Судећи према записнику са његовог саслушања овај комунистички илегалцац био је отворен према иследницима, настојећи да реконструише свој рад у покрету и да саопшти имена људи са којима је сарађивао. Решењем од 16. фебруара 1942. овај двадесетпетогодишњи радник спроведен је у логор на Бањици. Непуних месец дана касније, 9. марта, стрељан је на полигону смрти у Јајинцима.¹⁴³⁹

Игром случаја последњег дана јануара полицијски органи имали су сусрет са руководством III рејонског комитета. Приведена је Олга Т. Јовановић, а Марко Стојанов и Сава Алексић успели су да побегну приликом спровођења. Записник о саслушању Јовановићеве, упркос чињеници што је код ње пронађен новац од чланарина и белешке, састоји се само из податка да је припадала III рејону.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁵ У послератним сећањима Иванка Ћуковић изјавила је да су њену сестру Оливеру приликом ислеђења изложили страховитој тортури и да су је суочавали са „омладинцима који су је теретили“. ИАБ, УГБ, СП, IV-110/1; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/2; Иванка Ћуковић, „Сећање на рад у напредном омладинском покрету и учешће у НОБ-у за време Другог светског рата у Београду“, у: *НОП Београда 1941-1944*, 252.

¹⁴³⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-110/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-110/4.

¹⁴³⁷ ИАБ, УГБ СП, IV-73/163.

¹⁴³⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-23/47.

¹⁴³⁹ *Logor*, I, 332.

¹⁴⁴⁰ ИАБ, УГБ СП, IV-73/46.

Нажалост белешке су биле довољан траг да службеници Специјалне полиције наставе са хапшењима у овом рејону.¹⁴⁴¹

Готово бенигна дојава једног од службеника Управе града Београда од 4. фебруара којом је потказао комшију да чита забрањене летке довела је полицију до Бранка Мишковића Блихера, члана МК СКОЈ за Београд, те проузроковала нове потресе у скојевској организацији. На основу информација које је пружио Мишковић, службеници полиције дошли су до адресе на којој се састају чланови МК СКОЈ-а. Ухапшени су 5. фебруара секретар овог форума Јосип Шћурла Мачак и Драгутин Филиповић Јуса, члан.¹⁴⁴² Први човек скојевске организације убијен је приликом саслушања.¹⁴⁴³ Судаћи према саслушању Филиповића овај комунистички илегалцац није пружао податке о свом и раду других лица, покушавајући да дезавуише иследнике тврдећи да није припадник КПЈ.

Поред личности Мишковић је навео и локације на којима су се одржавали састанци СКОЈ-а. Полиција је 23. фебруара у једној од београдских посластичарница ухапсила приликом састанка Драгињу Константиновић Даду и Бранка Крстића, чланове МК СКОЈ за Београд.¹⁴⁴⁴ На саслушању је Крстић признао своју улогу у покрету и објаснио иследницима на који начин је имплементирана наредба да се образују ударне групе.¹⁴⁴⁵ Полиција је уз помоћ Мишковића наставила даље истрагу и хапшења у V рејонском активу. До окончања истраге ухапшени су Јаков Живановић, Александар Станковић, Константин Ковач, Свемир Јовановић, Јелица Пурић, Коста Нишић и Бранко Блашковић, сви чланови актива V рејона.¹⁴⁴⁶ Упркос чињеници да је Константиновићева била трудна, први човек IV Одсека, Божидар Бећаревић категорисао је у I групу. Након порођаја који је обављен у Војној болници враћена је у логор на Бањици одакле је 25. маја 1943. изведена на стрељање.¹⁴⁴⁷ Ни њени саборци ухапшени у овој групи нису боље прошли изузев Живановића,

¹⁴⁴¹ Божовић, *Специјална полиција*, 199; *Београд у рату и револуцији*, 389.

¹⁴⁴² ИАБ, УГБ, СП, IV-156/10.

¹⁴⁴³ Марјановић, *Београд*, 225.

¹⁴⁴⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/4.

¹⁴⁴⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/6.

¹⁴⁴⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/4.

¹⁴⁴⁷ *Logor*, I, 345.

Јовановића и Крстића¹⁴⁴⁸ који су одведени на принудни рад и Пурићеве која је пуштена на слободу у јулу 1942. Сви остали изведени су из логора на Бањици и стрељани 9. марта 1942.¹⁴⁴⁹

Озбиљне преступе у конспиративном раду вршили су у појединим приликама и водећи људи КПЈ. Састанак у прометној улици у занатској радњи током радног времена када муштерије још долазе представљао је, најблаже речено, ризичан потез. Припадник жандармерије који се 13. фебруара упутио у обућарску радњу која се налазила у Булевару краља Александра вероватно није ни сањао да ће поред својих ципела пронаћи чланове IV рејонског комитета и једног члана МК КПЈ за Београд.

У радњи су били Анка Кумануди, секретар овог рејона, Петар Ристић, Стеван Јовичић, Мирослав Букумировић и Спасоје Грбовић.¹⁴⁵⁰ Одузевши им легитимације жандарм је истерао именоване на улицу и покушао да их спроведе. Водећи се логиком да је њих много, а да је он један, сви осим Кумандијеве и Грбовића почели су да трче и успели су да побегну.¹⁴⁵¹ Након истраге именовани су спроведени у логор на Бањици. Из овог логора Грбовић је изведен на стрељање 9. марта 1942. Претпостављамо да је полиција блаже поступила према Куманудијевој јер је била трудна и ова илегалка биће једна од последњих заточеника који су напустили Бањицу 4. октобра 1944.¹⁴⁵²

На дан 15. фебруара 1942. полицијски агент Милан Чупић вршећи патролну службу у циљу претреса „сумњивих лица“ ушао је у угоститељски објект „Агнице“. „Ненајављен улазак“ полицијског органа изазвао је нервозу код двојице гостију који су седели за столом и почели да се „врпоље“. Искусни агент приметио је ову промену расположења и пришао столу за којим су седели радници Станоје Ракић и Драган Родић. На поду је пронашао „Обавештење о стању на источном фронту бр. 45 од 1 – II – 1942. године“.¹⁴⁵³ Заједно са

¹⁴⁴⁸ Према истраживању Јована Маорјановића Крстић је одведен у Норвешку, где је услед исцрпљености преминуо. Марјановић, *Београд*, 225.

¹⁴⁴⁹ *Logor*, I, 304, 343, 344, 345.

¹⁴⁵⁰ Анка Кумануди, (Београд, 27. 2. 1920-Београд, 6. 6. 1988) комунистички активиста. Неколико пута је довођена у логор на Бањици. Њено сведочанство је послужило Симиши Павићу да напише сценаријо за серију „Бањица“, Ђирковић, *Ко је ко у Недићевеј*, 285; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28.

¹⁴⁵¹ *Београд у рату и револуцији*, 2, 390; ИАБ, УГБ СП, IV, 73/202; Јовичић, „Из рада партијске“, 17.

¹⁴⁵² *Logor*, I, 340, 341.

¹⁴⁵³ ИАБ, УГБ, СП, IV-24/36.

илегалним пропагандним материјалом Ракић и Родић су одведени у Специјалну полицију. На саслушању су негирали своју припадност КПЈ и настојали да целокупан ток догађаја прикажу као сплет случајних околности. Иследници нису поверовали у ову верзију приче и након истраге написали су два решења за логор на Бањици.¹⁴⁵⁴ Из логора је Родић у марту транспортован на принудни рад у Немачку, а Ракић је у априлу стављен пред стрељачки вод.¹⁴⁵⁵

Целокупна хапшења у јануару и фебруару била су само увод у најобимнију провалу по партијској линији на територији Београда током окупације. Радом повереника под тајним именом Сотира Сотировића (Лазар Дожић) полицијски органи успели су да 3. марта 1942. дођу до података где ће се одржати састанак високих функционера КПЈ и ухапсе Јелену Ћетковић, секретара МК КПЈ за Београд и Марка Јанковића, секретар IV рејонског комитета.¹⁴⁵⁶ На послератном саслушању Божидар Бећаревић, као један од људи који су били подвргнути физичкој тортури истиче Ћетковићеву. Судећи према садржају саслушања ова илегалка није поклекла ни под „батинама“, и с обзиром да је била секретар МК није пружила значајне информације и настојала је да дезавуише истрагу.¹⁴⁵⁷

Приликом истраге Јанковић се показао кооперативан, признао је своју улогу у организацији, пружио податке о својим сарадницима и водио је агенте на састанке са члановима рејона који су били под његовом ингеренцијом.¹⁴⁵⁸ У овом периоду Специјалан полиција је вршила и синхорнизовану акцију са колабораиоцистичком пропагандном. У јутро 22. марта објављен је чланак у коме су грађани Београда обавештени да је „похватаан главни комунистички кадар у Београду“ и приложена имена ухапшених и групна фотографија. Уступљивањем оперативних података у сред истраге водећи људи ове организације нису желели

¹⁴⁵⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-24/35.

¹⁴⁵⁵ *Logor*, I, 341.

¹⁴⁵⁶ *Београд у рату и револуцији*, II, 390; Божовић, *Специјална полиција*, 199-200.

¹⁴⁵⁷ О наведеном сведочи посебна изјава о атентату на Космајца и Залада. Ова илегалка наводи да је задатак добила од „црномањастог младића“ са којим је повезао Мијо Ковачевић о коме није могла да пружи ни податак о дужности коју је обављао. У свом саслушању Петар Ристић наводи тачну функцију Ковачевића, што нас наводи на закључак да је Ћетковићеву као секретару ова информација није могла да промакне. Због улоге коју је имала у београдској организацији и држања пред полицијом проглашена је народним херојом 5. јула 1952, а једна основна школа на Звездари носи њено име. Живот и страдање Јелене Ћетковић била је тема и истоимене представе која је по сценарију Александра Поповића премијерно одиграна у Народном позоришту 1967. ИАБ, УГБ СП, IV, 73/202; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28.

¹⁴⁵⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/43; ИАБ, БИА, ф. II, П. 6, досије Ратко Митровић.

да свеобухватније информишу становништво већ да превентивно делују на оне који су размишљали да се укључе у КПЈ и додатно уплаше постојеће чланство које је остало на слободи.¹⁴⁵⁹

Убивства Ђорђа Космајца и Обрада Залада додатно су „мотивисала“ службенике Специјалне полиције да повећају притисак на КПЈ у Београду. Поново на сцену ступа Лазар Дожић, алијас Сотир Сотировић који је заказао састанак са чланом МК КПЈ за Београд Петром Ристићем. Полиција на овом састанку код Карађорђевог парка ухапсила Ристића, чиме провала добија нови замајац.¹⁴⁶⁰ На саслушању је Ристић реконструисао свој рад у овом форуму и именовано секретаре рејона са којима је био повезан, пружио детаљне податке о припреми и атентату на Космајца и Залада и пристао да агентима на терену асистира.

Полиција је почела да трага за убицама Космајца, Милићем Мартиновићем, Бранком Булатом, Ђуром Мађерчићем и Николом Стринеком. Крајем марта ухапшени су атентатори, Мартиновић и Мађерчић. На саслушању су признали и детаљно описали више акција у којима су учествовали. По окончању истраге ова двојица земљака, сабораца, браће по оружју изведени су на исти дан, 11. августа 1942, из Логора на Бањици и стрељани.¹⁴⁶¹ Додатне информације пружио је Ристић на саслушању од 8. маја инкриминишући Саву Алексића и Милована Стефановића, секретара III рејонског комитета. Чланови III рејона, Сава Алексић и Милован Стефановић ухапшени су 13. марта на уличном састанку.

Уз помоћ Алексића откривен је и магацин наоружања у улици Зелени венац 9, а „магационер“ Јура Чуле успео је да побегне у Земун.¹⁴⁶² Страдали су и чланови СКОЈ-а на овом рејону. Немачка полиција ухапсила је 5. марта Јаноша Естрегала и након саслушања предала га Специјалној полицији. Овај скојевац више пута је покушао да завара немачке полицајце, али је након примене силе признао своје учешће и пружио информације на основу којих је Специјална полиција проширила истрагу. Ухапшени су браћа Фрањо и Стевана Павшић.¹⁴⁶³ Сви су након истраге спроведени у логор, али су доживели другачије судбине. На

¹⁴⁵⁹ *Ново време*, 22. март 1942, 3, 5.

¹⁴⁶⁰ ИАБ, БИА, ф. II, II. 6, досије Ратко Митровић.

¹⁴⁶¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 135/32

¹⁴⁶² ИАБ, УГБ СП, IV- 73/4; ИАБ, УГБ СП, IV- 73/108.

¹⁴⁶³ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1

принудни рад одведени су Естрегал и Фрањо, а Стевана је одвела немачка полиција. Полиција је по овој истрази ухапсила још петоро лица, те их је пустила јер није могла да им докаже кривицу.¹⁴⁶⁴

Поред рејонских актива откривени су и активи у бројним радним јединицама. Актив радника у електричној централни „Снага и Светлост“ један је од првих који је страдао током мартовске провале. Полицији је пошло за руком да од 2. марта до 1. априла открије све чланове актива. Секретар Лука Марчета је, сазнавши да је полицијска провала у току, успео да побегне. Ухапшено је укупно 14 људи и заплешен је један револвер и одређена количина муниције. Након истраге сви ухапшени спроведени су у логор на Бањици. Чињеница је да се рад овог актива у већини састојао од прикупљања прилога и вршења пропаганде, али и да се у Трећем Рајху све више осећао недостатак радне снаге резултирала је знатно блажим казнама. Након неколико месеци проведених у логору на принудни рад у Норвешку, Немачку и Грчку одведени су Лазар Козомора, Боривоје Сарић, Драгослав Поповић, Плавша Татрин, Александар Тирић, Милорад Павловић, Драгомир Давидовић и Ђура Девић. На слободу су пуштени супружници Јелена и Милутин Станић, који су били узети као таоци у име сина Радована и Раде Козомора, радник.¹⁴⁶⁵

Ни чланови ОК КПЈ нису поштеђени хапшења. Супротно директиви да се не напушта место пребивалишта, Тодор Дукин, секретар овог форума изашао је 4. априла 1942. да посети супругу која је живела у Шуматовачкој улици. Оваква одлука показала се као кобна по Дукина. Полицији је на основу Мишковићевих података чекала у овој улици. Овај београдски илегалац сукобио се са агентима приликом чега је убијен. Исту грешку направио је и други члан ОК Миодраг Мија Ковачевић који је након месец дана од Дукиновог убиства ухапшен на улици. Према одређеним подацима Ковачевић је током истраге извршио самоубиство попивши отров који је скривао у шпицу од крагне.¹⁴⁶⁶

¹⁴⁶⁴ *Logor*, I, 395, 400.

¹⁴⁶⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-1; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-6; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-12; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-10; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-9; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-8; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-3; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-4; *Logor*, I, 345, 346, 353, 370; Begović, *Logor Banjica*, 1, 234.

¹⁴⁶⁶ *Београд у рату и револуцији*, 2, 395.

Обавештајним радом Сотира Сотировића, Специјална полиција је продрла и у сам врх организације НОФ-а. Током априла хапшени су један по један члан Градског Комитета НОФ за Београд. На дан 16. априла ухапшен је Петар Томић који је пружио податке о својим сарадницима у овом форуму, али и нижим везама и осигурао хапшење секретара I и II рејона НОФ-а.¹⁴⁶⁷ Сутрадан је ухапшена Јулијана Рајтер која је на саслушању, изузев имена чланова Градског комитета НОФ-а који су већ били познати полицији, није одала идентитет ни једног другог њеног сарадника.¹⁴⁶⁸ На исти дан ухапшен је и благајник Ђура Ловрековић код кога су пронађена два обрачуна на којима је било забележено колико новца је који рејон сакупио и колико људи укупно даје прилоге.

Са доказима у рукама иследници су овог илегалца имали у „шаџи“. Ово је резултирало отвореним признањем у којем је Ловрековић реконструисао рад НОФ-а, пружио идентитет секретара III рејона и људи којима је КПЈ помагала финансијски.¹⁴⁶⁹ Последњи је ухапшен секретар Градског комитета НОФ, Воја Николић. Први човек антикомунистичког одељења добио је информацију 20. априла од Дожића да се Николић крије у стану директора гимназије Душана Трипковића у улици Војводе Григора бр. 12. Склони смо да закључимо да је Николић током саслушања настојао да минимизира штету коју ће направити покрету и да открије што мањи број људи. Пружио је идентитет људи који су били ухапшени или су били познати полицији попут Швабића, Ловрековића, а није открио ко му је виша веза претваравши се да зна само надимак „Плави“.¹⁴⁷⁰

Након истраге Томић се обавезао ће сарађивати са полицијом након чега је пуштен; Рајтерова је предата немачким властима, Ловрековић је стрељан 20. августа исте године и Николић 19. фебруара 1943.¹⁴⁷¹ Без обзира на држање првог човека НОФ-а у Београду током истраге подаци које су пружили остали функционери овог форума покренули су ланчана хапшења и по овој линији. Ухапшено је на десетине људи који су вршили функције секретара рејона НОФ-а

¹⁴⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292.

¹⁴⁶⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/291.

¹⁴⁶⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/273.

¹⁴⁷⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/272.

¹⁴⁷¹ *Logor*, I, 404, 405.

или били задужени у својим активима за сакупљање средстава.¹⁴⁷² На овај начин онеспособљени су бројни проверени кадрови, покидане су везе између рејона, уплашени су симпатизери што је у крајњој линији довело до драстичног пада прилога који је сакупљао НОФ.

Полиција је на основу истражног материјала сазнала и за место састанка Божидара Марковића и Обрада Сикимића, партијских функционера. Агенти су ухапсили именоване 24. маја и приликом претреса пронашли оружје.¹⁴⁷³ Клушко се даље одмотавало. На саслушању Марковић није могао да каже име своје ниже везе, секретара IV рејона, али је полицији дао лични опис и обавестио да 25. маја има састанак са истим. Ујутру у 6 часова и 30 минута у Француској улици појавио се Драгољуб Петровић. Полиција је претресом овог ученика седмог разреда гимназије пронашла пиштољ и лажну легитимацију на име Јован Јакшић. Ислеђењем Петровића проширила се истрага додатно на IV партијски рејон.¹⁴⁷⁴

На основу података које су пружили чланови МК КПЈ за Београд полиција је откривала рејонске комитете и јединице у рејонима и ухапсила бројне функционере. Као што смо напоменули, на територији трећег рејона ухапшен је комплетан рејонски комитет са секретаром Милованом Стефановићем.¹⁴⁷⁵ Откривено је 15 актива, ухапшено шест, двоје секретара је убијено приликом покушаја бекства, а приведено је укупно 25 чланова овог рејона.¹⁴⁷⁶

Ни чланови IV рејона нису боље прошли у обрачуна са полицијом. Ухапшено је двоје чланова рејонског комитета међу којим и секретар рејона, Марко Јанковић. Откривено је 12 актива и приведено седам секретара и осам чланова.¹⁴⁷⁷ Велики интензитет хапшења био је и на територији VI рејона. Приведен је

¹⁴⁷² ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/291; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/287; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/286; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/284; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/282; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/281; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/279; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/278; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/276; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/275; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/274; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/273; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/272.

¹⁴⁷³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/304.

¹⁴⁷⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320.

¹⁴⁷⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/108.

¹⁴⁷⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/29; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/30; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/32; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/34; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/38; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/39; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/45; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/46; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/58; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/59; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/61; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/63; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/88; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/89; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/97; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/98; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/108; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/109; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/122.

¹⁴⁷⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/47; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/66; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/90; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/91; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/110; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/274.

секретар рејона Спасоје Грбовић, четири секретара и 14 чланова актива.¹⁴⁷⁸ Секретар VII рејона Петар Гвојић убијен је, према званичном извештају полиције, приликом покушаја бекства из затвора. Откривено је седам јединица са ове територије и ухапшено четири секретара и 19 чланова актива.¹⁴⁷⁹ Приведен је и велики број симпатизера на свим наведеним рејонима. Чињеница да је Стеван Јовичић, који је водио I и II рејон КПЈ успео да побегне полицији, резултирала је поштедом „дружења“ чланова ових рејона са иследницима.¹⁴⁸⁰

Читајући извештај Специјалне полиције у коме су анализирани резултати истраге спроведене током „мартовске провале“ јасно уочавамо у којој мери је ово био, по више основа, велики удар за комунистички покрет отпора. Откривени су чланови МК КПЈ за Београд и ухапшени сви изузев Стевана Јовичића. Посебно је страдао Градски комитет НОФ-а који до овог периода није озбиљније угрожаван од стране полиције. Сви чланови овог форума ухапшени су и саслушани, као и велики број људи који је на нивоу рејона радио по линији НОФ-а. Откривен је и Окружни Комитета за Београд и убијен је секретар Тодор Дукин. Утврђен је територијални оквир свих седам партијских рејона, откривен је велики број јединица и ухапшени су бројни руководиоци у III, IV, V, VI и VII рејона. Не треба пренебрегнути чињеницу да је полиција након ове истраге „као на длану“ имала увид у организациону структуру, методологију рад и облике деловања комунистичког покрета отпора. Разрешен су атентати на др Даниловића, Ђорђа Космајца и Драгољуба Штерића, отмица Иванке Муавчевић Николиш и друге саботаже, идентификовани и ухапшени бројни чланови ударних група.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 8/38-А; ИАБ, УГБ, СП, IV-73; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/26; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/40; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/77; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/92; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/93; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/94; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/202; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/284; ИАБ, УГБ, СП, IV- 5/33.

¹⁴⁷⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/24; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/41; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/44; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/48; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/55; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/64; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/79; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/86; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/87; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/116; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/117; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/119; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/169; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/246; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/309; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/312; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/131.

¹⁴⁸⁰ Према сопственом сведочењу Јовичић уз велике тешкоће успео да остане на слободи с обзиром да је Специјална полиција открила његов идентитет и функцију у КПЈ. Посебно му је било тешко да пронађе преноћиште. Коначно свестан да ако остане и даље у Београду Јовичић самостално прелази у Земун и преко Бешке и Ирига прикључује се партизанском одреду у Срему. Јовичић, „Из рада партијске“, 20.

¹⁴⁸¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73.

На основу података које смо ми успели да сакупимо од марта до почетка јуна ухапшено је 169 људи као последица ове провале. Од овог броја стрељано је 85, седморо је убијено током хапшења или у логору, 35 је одведено на принудни рад, 10 је прослеђено у Заводу за принудно васпитање, троје је преузео окупатор, троје су постали доушници полиције, 24 пуштено након издржавања казне и за два лица нисмо успели да пронађемо податке. Висок проценат стрељаних резултат је чињенице да је ухапшен велики број чланова партије и руководилаца, али да је у овом периоду убијен Ђорђе Космајац што је изазвало револт код његових колега и потребу за осветом. О овом најбоље сведочи податак да је смртна пресуда потписивана и симпатизерима који су вршили различите улоге КПЈ.¹⁴⁸²

¹⁴⁸² ИАБ, УГБ, СП, IV- 3/209; ИАБ, УГБ, СП, IV- 3/170; ИАБ, УГБ, СП, IV- 3/197-А; ИАБ, УГБ, СП, IV- 5/33 ИАБ, УГБ, СП, IV- 8/38-А; ИАБ, УГБ, СП, IV-18/7; ИАБ, УГБ, СП, IV-42/66; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1-Ђ; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/322А; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/320; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/309; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/308; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/306; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/304; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/291; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/287; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/286; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/284; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/282; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/281; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/279; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/278; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/276; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/275; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/274; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/273; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/272; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/243; ИАБ, УГБ, СП, IV- 8/25; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/61; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/210; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/204; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/202К; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/193; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/169; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/132; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/131; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/131; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/126; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/124; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/122; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/119; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/118; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/117; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/116; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/115; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/112; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/111; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/110; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/109; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/102; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/99; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/98; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/97; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/95; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/94; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/93; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/91; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/90; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/89; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/87; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/86; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/85; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/84; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/83; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/81; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/80; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/79; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/77; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/68; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/66; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/65; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/64; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/63; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/62; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/61; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/60; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/59; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/58; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/56; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/55 ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/53; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/49; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/48; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/47; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/46; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/45; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/44; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/43; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/42; ИАБ, УГБ, СП, IV- 32/18; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/41; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/40; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/39; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/38; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/36; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/34; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/32; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/31; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/30; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/29; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/28; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/89; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/27; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/26; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/24; ИАБ, УГБ, СП, IV- 170/55; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/23; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/22; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/18; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/21; ИАБ, УГБ, СП, IV- 74/20; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/15; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/19; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 135/34; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/39; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/37; ИАБ, УГБ, СП, IV- 135/32; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/35; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 57; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 43; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/8; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 73; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-1; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-3; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-4; ИАБ, УГБ, СП, IV-

Агент Сергеј Голубјев означио је мартовску провалу као прекретницу и истакао да је Специјална полиција од овог периода „узела знатну надмоћност над комунистичком организацијом у Београду и углавном је држала оне „репове“ који су остајали после ове или оне провале“. Ову тезу Голубјев темељи на чињеници да се након мартовске провале у Београду антикомунистички одсек могао више посветити раду у унутрашњости окупирани Србије.¹⁴⁸³ О размерама последица које су проузоковане низом хапшења у првој половини 1942. сведочи и део извештаја Михајла (Благоја Нешковића“ упућеног Ђаћи (ЦК КПЈ): „За кратко време смо претрпели велике ударце. Најтеже је што смо у нашим редовима имали два провокатора који су сада агенти полиције и јуре наше другове по граду...[...] Тако смо овде доста погођени. Појава провокатора наноси нам огромне ударце, јер знају масу људи и требаће нам доста да се опоравимо. Све нови људи а то није лако.“¹⁴⁸⁴

Скојевска организација нашла се поново под лупом полиције у марту и априлу 1942. Ова провала по свом обиму, а посебно броју ухапшених руководећих кадрова, имаће у тој мери далекосежне последице за СКОЈ да до краја окупације, комунистички покрет отпора, уверен да би то било контрапродуктивно, неће обнављати највише форуме скојевске организације у Београду. Кључну улогу у откривању скојеваца имао је њихов бивши саборац, а у том периоду тајни сарадник полиције Душан Јовановић Жуца који се повезао са једним од водећих људи средњошколске организације, Радославом Пајићем.¹⁴⁸⁵

Највећи удар претрпели су средњошколци и нећемо погрешити ако закључимо да не постоји београдска школа у коју тих дана није дошло „оправдање“ од полиције да поједини ђаци неће присуствовати настави. Први је ухапшен члан средњошколског актива, Милутин Дорословац 27. марта на састанку са Ђорђем Сердићем.¹⁴⁸⁶ Након овог хапшења уз помоћ исказа Дорословца откривени су и ухапшени преостали чланови Централног средњошколског актива. Провала је

96/13-8; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/31; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/88; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-10; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-12; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 192/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-113/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 138; ИАБ, УГБ, СП, IV- 194/a.

¹⁴⁸³ ИАБ, МГ-4224/626- сећање Сергеј Голубјева.

¹⁴⁸⁴ АЈ, ЦК КПЈ 1942/255.

¹⁴⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/210.

¹⁴⁸⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 192/3.

добила домино ефекат што је довело до откривања и хапшења бројних школских и разредних актива и мреже симпатизера који су новчано помагали покрет. Након истраге од деветоро спроведених на Бањицу стрељане су сестре Вукице и Ратка Митровића, Лепосава Митровић и Славка Петровић, чланице Централног средњошколског актива.¹⁴⁸⁷

У складу са подацима које смо успели да сакупимо од 104¹⁴⁸⁸ ухапшених „кривица“ је доказана за 45 људи, од чега је осморо упућено у логор на Бањици, 18 у Завод за преваспитање омладине у Смедеревској Паланци и 19 је пуштено кући и стављено под надзор родитеља. О катастрофалним последицама које је ова провала имала по средњошколску организацију довољно сведочи податак да је ухапшено 25 најразличитијих руководилаца, од чланова централног средњошколског актива до секретара разредних актива, и да је 16 људи било део ове организације још у међуратном периоду.¹⁴⁸⁹ Из логора на Бањици у Маутхаузен транспортован је члан Централног школског актива Миодраг Никитовић.¹⁴⁹⁰

Приликом ових хапшења Специјална полиција показала је одређену попустљивост према ухапшеницима с обзиром да је већина пуштена на слободу. Тешко је проценити шта је проузроковало блажи третман, али као могући одговори намећу се притисци родитеља и чињеница да су ухапшени у просеку имали 19 година старости.¹⁴⁹¹ Ова провала је специфична и што су родитељи

¹⁴⁸⁷ Logor, II, 342, 420.

¹⁴⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП, сумарни инвентар, 131-132.

¹⁴⁸⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/7; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/10; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/17; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 28; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 31; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 33; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 35; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 36; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 38; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 39; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 42; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 43; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 44; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 47; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 48; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 50; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 52; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 54; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 57; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 62; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/64; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/65; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/69; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/70; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/74; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/79; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/80; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/81; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/84; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/90; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/91; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/95; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/98; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/104.

¹⁴⁹⁰ Према подацима које је добила његова мајка Никитовић је преминуо у Матхаузену од болести срчаног мишића 20. октобра 1943. ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/22; *Logor*, I, 470.

¹⁴⁹¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-192/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/7; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/10; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/17; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 28; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 31; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 33; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 35; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 36; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 38; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 39; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 42; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 43; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 44;

пуштених ученика обавезивани да спрече њихово поновно укључивање у комунистички покрет отпора потписивањем изјаве следећег облика: „Признајем да сам данас 14 августа 1942. године примио под свој лични надзор и старање свога сина Јована, свршеног матуранта, уз обавезу и гаранцију и да ће се исти клонити у будуће сваке везе и сарадње са комунистима и њиховим симпатизерима“.¹⁴⁹²

На дан 14. августа 1942. агент Специјалне полиције, Дамјановић, ухапсио је у Пршевској улици Јелицу Николајев и Петра Раткимића „затечене на илегалном комунистичком састанку“. Код именованих је пронађен пропагандни материјал, новац у износу од 5.480 динара и блок на коме су биле „исписане примљене своте партијског новца. Из саслушања Николајеве полиција је сазнала колико је новца прикупљала КПЈ на месечном новоу и колико је људи било обухваћено по линији НОФ-а. Током истраге Раткимић се показао кооперативан и, између осталог, открио да истог дана има заказан састанак у улици Грчића Миленка, те пружио опис лица са којим је требало да се састане. Колико је овај комунистички илегалца био искрен у сарадњи са полицијом сазнајемо из следећих редова: „Доласком органа на лице места са Раткимићем, прошли су место састанка те пролазећи по други пут недалеко од органа и Раткимића, примећено је лице које одговара горњем опису али га Раткимић, није органима показао већ када га је приметио дао му је знак да бежи са речима узвишеним гласом (ПОЛИЦИЈА БЕЖИ) и истог тренутка отргнувши се органу дао се у бекство лево од Струмничке, ул. у засејани кукуруз.“

Кукуруз и чињеница да се једном од органа који је потегла оружје заглавио метак у цеви „лишили“ су овог илегалца даљег „дружења“ са полицијом. Неопходно је и указати да је агент који је ухапсио Раткамића тврдио је да је ово његово лажно име и да је у ствари то Дража Марковић, члан ПК КПЈ за Србију

ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 47; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 48; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 50; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 52; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 54; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 57; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 62; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/64; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/65; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/69; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/70; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/74; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/79; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/80; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/81; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/84; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/90; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/91; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/95; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/98; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/104.

¹⁴⁹² ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 47.

„који је познат као опасан комуниста, и који се већ дуже време потражује.¹⁴⁹³ Нисмо успели да проверимо ове наводе. Након очоцања истраге Николова је пребачена у логор на Бањици, одакле је транспортована у Аушвиц у јуну 1944.¹⁴⁹⁴

Почетком септембра откривено је руководство IV рејона. Приликом преузимања пропагандног материјала 4. септембра ухапшен је техничар овог рејона Живан Стојковић. На основу информација које је дао ухапшени Стојковић полиција је на исти дан дошла до других чланова ово рејонског комитета, Миодрага Николића и Вујице Живанчева. Ухапшени Иватовић одвео је 7. септембра полицијске агенте, Јована Витаса и Бранка Мишковића Блихера, на састанак са вишом везом на угао улица Станоја Главаша и Далматинске. На улици се као виша веза појавила Милица Милојковић која је почела да бежи гурнувши на агенте бицикл. Полиција је заупцала и ова осамнаестогодишња девојка остала је на месту мртва. На дан 9. септембра ухапшен је други члан овог рејонског комитета Данило Јањотовић.¹⁴⁹⁵ Овај илегалцац је током саслушања до те мере злостављан да је морао да буде пребачен у болницу, а када се опоравио и добио информацију да ће по трећи пут пред иследнике извршио је самоубиство 6. децембра 1942.¹⁴⁹⁶

Неуспео атентат на Јелену Матић и хапшење атентатора Илије Мргића проузроковало је у септембру 1942. нови талас хапшења. На саслушању је Мргић открио своју вишу везу, Радивоја Божића, члана II рејонског комитета. На саслушању је Радивоје Божић, између осталог, саопштио локацију где би требало да се састане са вишом везом не наводећи име и презиме.¹⁴⁹⁷ Агенти Милан Дамјановић и Бранко Мишковић Блихер отишли су 19. септембра у улицу где је требало да се одржи састанак. На лицу места пронашли су и ухапсили члана МК КПЈ за Београд, Ђурђелину Ђуку Динић, која је имала легитимацију на име Мирјана Обрадовић.¹⁴⁹⁸ Држање Динићеве током ислеђења један је од примера

¹⁴⁹³ ИАБ, УГБ, СП, IV-42/100.

¹⁴⁹⁴ *Logor*, I, 466.

¹⁴⁹⁵ ИАБ, МГ-27.

¹⁴⁹⁶ *Београд у рату и револуцији*, 2, 418-419.

¹⁴⁹⁷ Након окончања истраге Божовић је одведен у Логор на Бањицу, одакле је транспортован на принудни рад у Немачку. По повратку је ступио у НОВЈ и постао пилот ваздухопловства нове државе. Након откривања његове улоге у хапшењима 1942. стрељан је од стране нових власти. 1944. ИАБ, УГБ СП, IV-202/23.

¹⁴⁹⁸ У послератном периоду пред Комисијом за истраживање злочина окупатора и њихових помагача сведоци су изјавили да је Динићева страховито мучена од стране иследника шест пута

храбрости и доследног поштовања правила о понашању пред полицијом. Упркос тортури којој је била изложена о чему сведочи чињеница да је у затворској болници провела од 8. децембра до 13. јануара 1943. негирала је своју улогу у покрету, настојала да сакрије прави идентитет и претварала се да је неписмена.¹⁴⁹⁹

Поред Динићеве, Божић је навео имена чланова из још две партијске јединице. Само је један од откривених сарађивао по линији НОФ-а и држао на вези око 225 људи, од којих су многи ухапшени.¹⁵⁰⁰ На основу информација прикупљених у овој истрази полицију је пут одвео и до њихове старе познанице Зоре Обрадовић која је хапшена крајем 1941. и пуштена почетком 1942. У мансарди Обрадовићеве на Гундулићевом венцу бр. 39 пронађен је и њен момак, бивши члан КПЈ, Војислав Илић, банкарски чиновник који је избачен из партије због недисциплине.¹⁵⁰¹ На саслушању Обрадовићева је реконструисала свој рад у покрету и именовала вишу везу по линији НОФ-а, Ратомира Ђелмаша и већ ухапшеног Божића.

На удару полиције нашли су се и људи који су пружали логистичку подршку. Ухапшен је Матија Бућан који је за КПЈ обезбеђивао станове и набављао лажне легитимације.¹⁵⁰² Током истраге Бућан је одао Наду Мајденић, која је била задужена за рад на партијској техници. Између осталих, Нада је открила своје сараднице у техници ПК КПЈ Слободанку Данку Савић и Славку Морић Паренту.¹⁵⁰³ Информације које је пружио полицији Божић, коришћене су и у октобру за проналажење и хапшење комунистичких илегалца. Почетком октобра месеца ухапшен је секретар једног актива КПЈ, Мухарем Чехић. Полиција је из саслушања Чехића сазнала локацију састанка овог илегалца са вишом везом Радомиром Ђелмашом. На дан 5. октобра полиција је поставила Чехића у

током истраге што је проузроковало крварење у тој мери да је послата у болницу. Из болнице је пребачена у логор на Бањици одакле је изведена пред стрељачки строј 25. маја 1943. А. Ј, Д.К, ф. 110, к. 108, ф.б. 2230; *Logor*, II, 20; Божовић, *Специјална полиција*, 517-520.

¹⁴⁹⁹ ИАБ, УГБ СП, IV-202/23, ИАБ, УГБ СП, IV-202/124.

¹⁵⁰⁰ *Београд у рату и револуцији*, II, 419.

¹⁵⁰¹ Овај комунистички илегалац у је прекршио партијску дисциплину одбијајући да се повинује одлуци и уместо у одред вратио се у Београд. Сакривао се код Обрадовићеве, о чему су сазнали Ђелмаш и Божић који су настојали да испитају његову поузданост. *Београд у рату и револуцији*, II, 419-420.

¹⁵⁰² ИАБ, УГБ СП, IV, 202

¹⁵⁰³ *Београд у рату и револуцији*, 2, 420-421.

непосредној близини VI мушке гимназије, када је Ђелмаш дошао попричали су, након чега је овај илегалца извадио револвер и извршио самоубиство.¹⁵⁰⁴

Ова провала захватила је и чланство I рејона. Полиција је 26. септембра ухапсила Миленка Грбића, члана овог рејона, чиме је започет талас хапшења. У наредна два дана ухапшени су Александар Мартиновић, машиниста и Василије Ивановић, инжењер и секретар овог рејона. Приликом хапшења Ивановића полиција је користила ватрено оружје и ранила га. Пребачен је у Општу болницу и након операција је 29. септембра преминуо.¹⁵⁰⁵ На основу информација које је пружио Мартиновић полиција је добила податке о организацији у фабрици шећера. У фабрици шећера је ухапшен секретар Лепосава Михајловић Опика и још троје чланова. Именована је довела полицију и до Милице Милојковић која је убијена у Ђушиној улици приликом бекства.¹⁵⁰⁶ Још већу штету проузроковало је саслушање Грбића. Полиција је овим путем открила партијске организације у министарству привреде, пољопривреде и шумарства, министарству просвете и ћелију саобраћајних чиновника.¹⁵⁰⁷

Према расположивим подацима Специјална полиција је, у периоду од септембра до новембра 1942, привела 128 од чега је „кривица“ утврђена за 48 људи. Диспропорција у броју ухапшених и послатих у логор резултат је чињенице да је ухапшен велики број људи који су пружали логистичку подршку или давали прилоге, а да нису били свесни да помажу КПЈ. Од укупног броја послатих у логор на Бањици, 17 је стрељано, један је преминуо у самом логору, на принудни рад послато је 11 и након истицања вишемесечних казни пуштено је 16 људи.¹⁵⁰⁸ Резултате хапшења групе Илије Мргића и Радивоја Божића, како ју је Специјална полиција означила, извештај је поднео генералу Мајснеру први човек Управе

¹⁵⁰⁴ ИАБ, УГБ СП, IV, 202, ИАБ, УГБ СП, IV, 202/23, Божовић, *Специјална полиција*, 517-520.

¹⁵⁰⁵ *Београд у рату и револуцији*, 2, 422.

¹⁵⁰⁶ ИАБ, УГБ СП, IV, 202/122.

¹⁵⁰⁷ УГБ СП, IV, 202/118.

¹⁵⁰⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 202; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 5 ; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 15; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 17; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 18; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 71; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 72; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 77; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 100; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 114; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 122; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 122; *Logor*, I, 527-530, 536-538.

града Београда. Према подацима из овог извештаја откривена су два партијска рејона и 12 партијских ћелија.¹⁵⁰⁹

Следећи на удару полиције нашли су се чланови III партијског рејона. Хапшења су кренула од чиновника Управе града Београда, Миодрага Јовановића, секретара једног актива на Дорћолу који је ухапшен крајем октобра 1942. На основу информација Јовановића ухапшен је секретар овог рејона Милош Петровић, његова виша веза. Он је дао информације о активу са којим је био на вези. На дан 27. октобра полиција је ухапсила секретара ове ћелије Радмилу Милановић Шнајдер, која је већ једном била у затвору Специјалне полиције током мартовске провале, али је пуштена. И овај пут покушала је да се ослободи оптужби истим држањем, али како је Петровић дао детаљне податке, није имала шансе за успех и након истраге спроведена је у логор на Бањици.

Ухапшени су и чланови који су у овој ћелији били задужени за НОФ, Радмила и Драгомир Станковић Браца као и Јосип Кисељак, техничар овог рејона и радник Дирекције трамваја и осветљења, кога је пријавио његов колега Ненад Јуришић.¹⁵¹⁰ Током истраге Кисељак није био кооперативан, а према одређеним подацима прогутао је отров и извршио самоубиство.¹⁵¹¹ Други крак провале захватио је партијску ћелију у фабрици авиона и мотора „Рогожарски“, где је био запослен Петровић. Ухапшени су радници ове фабрике, Душан Бањеглав и Васа Пеговић. Откривена је и група коју је окупио Јанко Лисјак и која је имала задата да изради једну радио станицу. Полиција је 29. новембра ухватила инжењера др Душана Докчевића и техничара Драгољуба Стојановића.

У новембру 1942. оперативци Специјалне полиције прикупили су податке да „се међу радницима у Ауто команди врши комунистичка пропаганда“ и прикупљају прилози.¹⁵¹² По одобрењу Параноса спроведена је опсежна истрага и ухапшено је 15 радника. Као главни организатори означену су Миле Злакас и Рудолф Уловец, те људи који су „били чланови једне комунистичке агитационе групе“. Преостали ухапшени оквалификовани су као симпатизери који су само донирали новац. Решењем од 16. јануара 1943. тројица су добила I, двојица II,

¹⁵⁰⁹ ИАБ, УГБ СП, IV, 202.

¹⁵¹⁰ ИАБ, УГБ СП, IV, 170/55

¹⁵¹¹ *Београд у рату и револуцији*, II, 423.

¹⁵¹² ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/Б.

четворица III категорију и шесторица радника пуштена је на слободу. Окупатор је будно пратио ову акцију хапшења Специјалне полиције јер су радници радили у сервису који је опслуживао возни парк Вермахта. По окончању истраге сви који су упућени на Бањицу предати су Гестапо-у.¹⁵¹³ Према подацима које смо успели да прикупимо из ове групе стрељани су Уловец, Злакас и Јосип Жнидарић.¹⁵¹⁴

Крајем 1942. Специјална полиција добила је од доушника информацију да је Војимир Тутуновић, електромонтер сарадник и комунистичког покрета. На саслушању је Тутуновић признао да је део КПЈ и указао на локације на којима се повремено крије Јосип Бенковић за којим је полиција трагала од марта 1942.¹⁵¹⁵ Агенти су 24. децембра прво покуцали на врата у улици Саве Текелије бр. 4 где се од 1941. крио композитор и члан КПЈ, Војислав Вучковић. Полиција није на овој адреси пронашла Вучковића и Бенковића јер су се сакрили у склоништу. Ухапшена је Фани Политео, супруга Вучковићева. Помисливши да је опасност прошла именовани су изашли из склоништа али су у дворишту улетели у заседу полиције. Агенти су ранили Вучковића, а Бенковић је успео да побегне. Брачни пар није издржао методе мучења Специјалне полиције и преминуо је током истраге. Следећа адреса на којој је полиција тражила Банковића била је Далматинска бр. 92, где је живео Тутуновић. Агенти Ђорђе Радоњић и Рајко Илић добили су 26. децембра задатак да уђу у овај стан и направе заседу. Шта се даље одиграло сазнајемо из следећег дела извештаја Радоњића:

„Око 17.30 часова на врата стана закуцало је једно лице. Агент Илић Рајко опрезно је пришао вратима и отворио их рекавши: „Изволите унутра, господине!“ На то је поменуто лице довикнуло супрузи ухапшеног Тутуновића: „Онај човек ће доћи сутра!“, вероватно да би унео забуну код нас двојице, јер је опазио да смо полицијски органи. На то му је пришао агент Илић, са намером да га увуче унутра, али је овај муњевитом брзином ударио Илића песницом по левом образу и полетео низ степенице. Скочио сам за њим и потрчао заједно са Илићем, лице је излетело на улицу и потрчало у правцу улице Димитрија Туцовића, скренуло ка фабрици „Моравија“, где сам га у улици Војводе Бране стигао и ухватио,

¹⁵¹³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 240; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/Б; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/2 ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 240/4.

¹⁵¹⁴ *Logor*, I, 656.

¹⁵¹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 248/3.

испаливши успут за њим пет метака из службеног револвера. Када сам га ухватио претварао се да је рањен у стомак...[...] Илић је отишао да телефоном позове аутомобил, а наведено лице је у лежећем ставу, потрбушке, замолило ме да га окренем и укажем му помоћ, пошто му крвари стомак. Опрезно сам то учинио, али у том тренутку исти је нагло скочио и ухватио ме за гушу, те је између нас настало гушање и хрвање. Да би га савладао ударио сам га неколико пута кундаком револвера по глави и он се онесвестио“.¹⁵¹⁶

Коначно савладан Бенковић је одведен у Централни притвор у Ђушину улицу и изведен пред иследнике. На саслушању је реконструисао своје деловање унутар КПЈ и навео имена људи који су му помагали у периоду његовог скривања од октобра до децембра 1942. што је проузроковало нова хапшења.¹⁵¹⁷ Ухапшено је укупно десеторо од чега је задржано петоро људи. Сви задржани спроведени су у логор на Бањици. Стрељани су Бенковић и Сава Добројевић, а остали су пуштени након издржавања вишемесечне казне.¹⁵¹⁸

Као и претходне године, Специјална полиција је на крају 1942. извршила евалуацију свог рада на пољу сузбијања комунистичког покрета отпора у окупираној Србији. Током ове године службеници антикомунистичког одељења ухапсили су 5.465 лица. Од овог броја пуштено је на слободу услед недоказане кривице 2.654; упућено у Концентрациони логор на Бањици 1.007; преминуло у затвору 13; предато за даљи спровод у унутрашњост 842; упућено у Смедеревску Паланку 62; спроведено у Гестапо 155; превентивно ухапшено 234; предато Криминалној полицији 277 и Одсеку за Јевреје 17; иступних кажњеника 8. Преостали ухапшени остали су у притвору на дан 31. децембра 1943.¹⁵¹⁹ У овом периоду на улици је у сукобима са полицијом убијено осморо људи.

Констатовано је да је организациона структура КПЈ у Београду разбијена и да није способна да изврши озбиљнији задатак. Као доказ овој тези Бећаревић је понудио податке о откривању и хапшењу једног секретара ОК, два члана МК КПЈ за Београд, три члана техничког апарата месне организације и убиства два члана ПК КПЈ за Србију. Заплењена је окружна и део покрајинске архиве, складишта

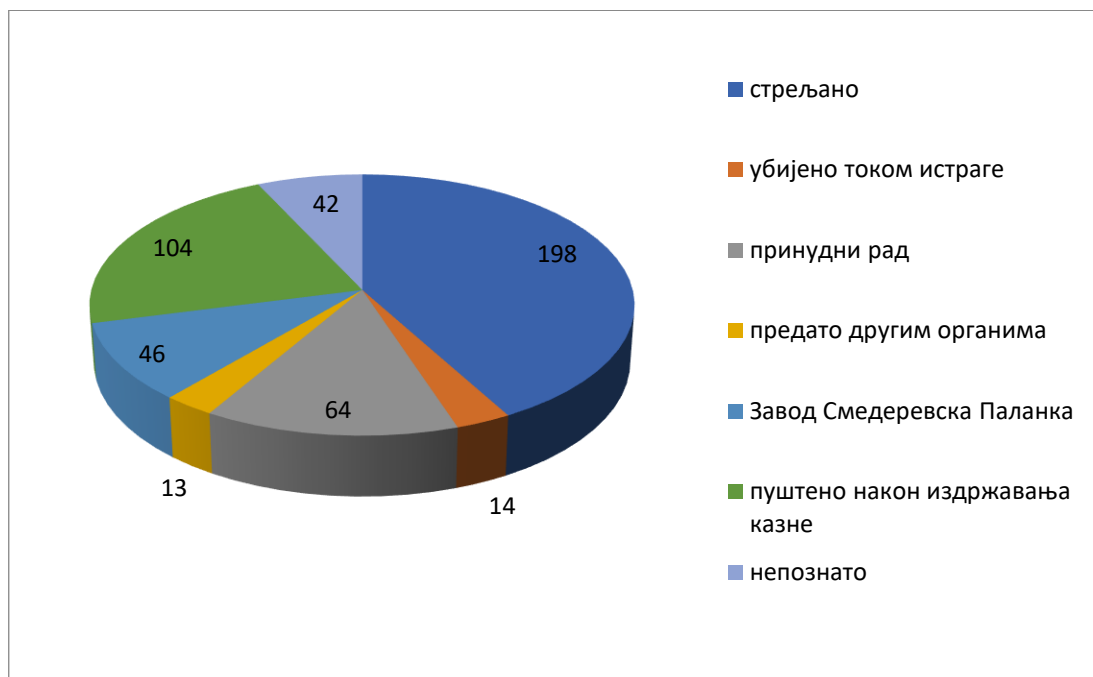
¹⁵¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 248.

¹⁵¹⁷ Исто.

¹⁵¹⁸ Logor, II, 21, 654.

¹⁵¹⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 107;

наоружања, лажне исправе, више машина за умножавање пропагандног материјала, „14 разних штамбиља и печата за фалсификовање исправа“.¹⁵²⁰



Графикон бр. 12: Ухапшени илегалци током 1942.¹⁵²¹

¹⁵²⁰ Исто.

¹⁵²¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 10/17; ИАБ, УГБ, СП, IV- 10/17; ИАБ, УГБ, СП, IV- 109; ИАБ, УГБ, СП, IV- 119/7

ИАБ, УГБ, СП, IV- 134/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 135/32; ИАБ, УГБ, СП, IV- 135/34; ИАБ, УГБ, СП, IV- 138; ИАБ, УГБ, СП, IV- 153/16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/31; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/35; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/37; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/39; ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 170/55; ИАБ, УГБ, СП, IV- 192/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 192/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 192/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 194/а; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/15; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/17; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/19; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/20; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/22; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/88; ИАБ, УГБ, СП, IV- 196/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/28; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 201/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 100; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 114; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 122; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 122; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 15; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 17; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 18; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 71; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 72; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 77; ИАБ, УГБ, СП, IV- 202/ 9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 225/а; ИАБ, УГБ, СП, IV- 226/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 226/а; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/19; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/21; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/26; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/27; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/35; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/36; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/38; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/40; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/52; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/53; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/54; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/55; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/57; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/60; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/61; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/62; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/63; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/64; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/89; ИАБ, УГБ, СП, IV- 237/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 239/8; ИАБ,

Оправдано је поставити питање да ли је и у којој мери овај извештај веродостојан или је улепшаван за више инстанце. Одговор добијамо када укажемо на податке приказане у Графикону бр. 12. који сведоче да је током 1942. од 481 човека 198 стрељано, 14 је убијено приликом хапшења или је преминуло током истраге, 64 је одведено на принудни рад, 13 је предато другим органима, 46 је послато на преваспитавање у Смедеревску Паланку, 104 је пуштено након издржавања казне на Бањици и за 42 нисмо успели да утврдимо каква им је била даља судбина након логора. На основу оваквих података склони смо да закључимо да ни током 1942. комунистички покрет отпора није успео да пронађе решења за рад Специјалне полиције. Откривање илегалаца и хапшења не само да нису заустављена већ су интензивирани. У којој мери су хапшења током 1942. утицала на развој покрета у овом граду сведочи чињеница на коју смо указали у претходном делу рада да је један од чланова ПК КПЈ за Србију био мишљења да нема услова за обнављање организације у овом граду. Не постоји рејон унутар партијске организације који није био откривен и чији чланови се нису нашли пред

192/ 38; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 39; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 42; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 43; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 44; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 47; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 48; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 50; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 52; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 54; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 57; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/ 62; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/10; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/104; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/17; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/64; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/65; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/69; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/7; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/70; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/74; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/79; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/8; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/80; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/81; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/84; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/90; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/91; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/95; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/96; ИАБ, УГБ, СП, IV-192/98; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/61; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/64; ИАБ, УГБ, СП, IV-23/47; ИАБ, УГБ, СП, IV-23/87; ИАБ, УГБ, СП, IV-24/35; ИАБ, УГБ, СП, IV-24/36; ИАБ, УГБ, СП, IV-25/91; ИАБ, УГБ, СП, IV-28/153; ИАБ, УГБ, СП, IV-28/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-28/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-30/83; ИАБ, УГБ, СП, IV-33/24; ИАБ, УГБ, СП, IV-35/24; ИАБ, УГБ, СП, IV-35/73; ИАБ, УГБ, СП, IV-36/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-36/14; ИАБ, УГБ, СП, IV-40/149; ИАБ, УГБ, СП, IV-40/249; ИАБ, УГБ, СП, IV-42/100; ИАБ, УГБ, СП, IV-42/66; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/15; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/16; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/1-Ђ; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/21; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/22; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/23; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/24; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/25; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/26; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/27; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/29; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/30; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/35; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/36; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/39; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/41; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/47; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/5; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/9; ИАБ, УГБ, СП, IV-73; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/124; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/125; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/128; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/131; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/132; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/202К; ИАБ, УГБ, СП, IV-94/11; ИАБ, УГБ, СП, IV-94/27; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-1; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-10; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-12; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-3; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-4; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-8; ИАБ, УГБ, СП, IV-96/13-9; Logor, I, 136, 298, 299- 303, 304, 305, 308, 313, 315- 318, 332, 334, 658, 429- 341, 343- 346, 353, 359, 370- 373, 376, 385, 390, 393, 395, 400, 401, 404, 405, 410- 412, 418- 420, 424, 425, 430, 431, 436, 440, 466, 470, 471, 527-530, 536- 538, 574- 576, 593, 599, 602, 608, 654- 657, 658, 661, 662; Logor, II, 21- 33, 42, 76, 108, 148, 165, 342.

иследницима Специјалне полиције. Подједнако се на удару нашла и средњошколска организација која је након хапшења у првој половини ове године престала да постоји у предвиђеном формату.

2.10.4. Хапшења током 1943.

На почетку 1943. показаће се да је студент Мирослав Трајковић био погрешан избор секретара МК КПЈ за Београд, Јанка Лисјака, за задатак повезивања редова након провале у фабрици „Рогожарски“ и достављања хлеба из пекарне „Соко“.¹⁵²² Полиција је уз помоћ ухапшеног Ненада Видовића, радника ове фабрике сазнала за Трајковића и ухапсила га 17. јануара 1943. приликом прикупљања и распоређивања хлеба за Лисјака, Аделу Шинко Вранић и Милицу Дачић.¹⁵²³ На саслушању је Трајковић описао своју улогу у организацији у Врњачкој Бањи, делатност по линији НОФ-а у Београду и признао да тога дана има заказан састанак са првим човеком београдске организације. Полиција је организовала акцију и ухапсила Лисјака са лажним исправама на име Јосипа Чињата, машинисте у новинама које су излазиле на немачком, „Донауцајтунг“. Добро држање током ислеђења Лисјака, определила је агенте да примене тортуру услед чега је повређен и 22. јануара пребачен у Притвореничко одељење Опште државне болнице како „би се шприцао противу тровања крви и да му се укаже потребна болничка нега“. Повреде су биле у тој мери тешке да је овај комунистички илегалцац истог дана преминуо у болници.¹⁵²⁴

Приставши да ради као конфидент, Трајковић је пуштен из притвора након десет дана.¹⁵²⁵ Даљим хапшењем Лисјакових сарадника полиција је добила информацију да је у стан Вује Ивковића, наредника СДС долазила фолксдојчерка Терезија Девалд. У ноћи између 28. и 29. јануара ухапшена је Девалдова, једна од оних у које је Лисјак имао поверења и која је извршавала различите задатке. Именована је полицији пружила податке о датуму састанка са Лисјаковом супругом Десом Лежајић и надимак професорке Данице Михаиловић Дане.¹⁵²⁶

¹⁵²² Исто, 424.

¹⁵²³ ИАБ, УГБ СП, IV, 234/22.

¹⁵²⁴ ИАБ, УГБ СП, IV, 234.

¹⁵²⁵ ИАБ, УГБ СП, 234/11.

¹⁵²⁶ ИАБ, УГБ СП, 234/44; УГБ СП, IV, 234/47

Како се Лежајићева није појавила на састанку, полиција је на асистенцију Девалдове покуцала на врата њеног стана у улици Царице Милице бр. 8. Попут њеног супруга ни Лежајићева није показала кооперативност пред иследницима. Негирала је своју повезаност са КПЈ у тој мери да се на суочењу правила да не познаје Девалдову и до краја истраге настојала је да одржи лажни идентитет под именом Љубица Чобановић.¹⁵²⁷ Под овим именом заведена је и у књигу бањичких заточеника и изведена пред стрељачки вод.¹⁵²⁸

Веома брзо се Трајковић уклопио у улогу информатора с обзиром да је истовремено помагао да се илегалци ухапсе на више колосека. По устаљеној пракси Милица Дачић је дошла код Трајковића 17. јануара, али су је уместо свежих векни хлеба дочекали полицијски агенти. Како се Дачићева није вратила у предвиђено време ово је био довољан знак за Разуменку Петровић да алармира Станислава Сремчевића и Ђуру Гајића да се удаље из улице Кнеза Павла 26. Ово је била у потпуности оправдана одлука с обзиром да је у пријави боравка као особа која изнајмљује овај стан била уписана Дачићева. Именовани су приликом изласка из стана, како би упозорили на опасност код врата, оставили сандук са исцепаним дрвима. На саслушању је Дачићева признала да у стану крије двојицу илегилаца. Након истраге спроведена је на Бањицу и исте године стрељана у Јајинцима. По изласку из стана Сремчевић и Гајић покушали су од Вере Ненадовић да добију информације о Дачићевој. Све о овом случају Ненадовићева је пренела и Мирку Томићу који је често долазио у овај стан и који је одлучио да оду заједно и ситуацију извиди на терену. Шта се даље одиграло сазнајемо из следећих редова извештаја Божидара Бећаревића:

„И заиста око пет часова после подне наишла су у стан двојица непознатих људи и чим су у стану приметили органе почели су да беже. Полицајци су појурили за њима и приликом гоњења једног од ове двојице када је видео да ће га стићи, окренуо се и извадивши брзо револвер система „Наган“ са даљине од пет метара испалио један метак у правцу полиције. Како није никога погодио пуцали су на њега, на шта је он такође одговорио палбом из револвера, испаливши и осталих пет метака. Како нису били погођени, а он није имао више метака у револверу, полицајци су наставили да пуцају за њим и успели да га погоде са три

¹⁵²⁷ ИАБ, УГБ СП, 234/43.

¹⁵²⁸ *Logor*, I, 660.

метка (погоци су били смртоносни: примедба Р.Р.), док је његов друг користивши ову ситуацију успео да побегне“.¹⁵²⁹

У тешком стању Томић је пренет у Притвореничко одељење Опште болнице, али лекари нису успели да се изборе за његов живот. ПК КПЈ за Србију је губитак Томића означио као најтежи ударац након хапшења Матијевића. Општа оцена била је да је месна организација након мукотрпног рада после мартовске провале поново уништена. Ова инстанца сматрала је Лисјака лично одговорноим јер је упркос њиховом наређењу да ослободи Трајковића дужности и прекине сваки контакт са њим наставио да сарађује са овим илегалцем.¹⁵³⁰ Према сведочењу самог Нешковића полиција је умало ухапсила и њега јер се нашао у непосредној близини стана.¹⁵³¹

Овом провалом посебно је страдала техника МК КПЈ за Београд. Приликом саслушања Трајковић је навео да је хлеб требало да буде испоручен 16. јануара 1943. непознатој девојци у улици Господара Вучића бр. 19. Агент Јован Витас изашао је на тај дан „са потребним бројем органа и кривцем (Трајковићем: примедба Р.Р.)“ и ухапсио Аделу Шинко, једног од главних техничара МК. Претресом стана ухапшене у улици Поп Тадијиној бр. 2 агенти су пронашли посебно скровиште у којем се налазио пропаганди материјал, бланко путне објаве, печати и оружје и један кофер архиве ОК КПЈ за Београд. Како и сами иследници констатују, Шинкова је „током истраге покушала да у потпуности негира свој рад“ и „на тај начин омогућила је извесним руководећим комунистима да се склоне и избегну хапшење“. Можемо само да претпоставимо које методе су полицајци користили како би „омекшали“ овако непоколебљиво држање и натерали је на признање.¹⁵³²

Између осталих података иследници су из овог саслушања сазнали и да је Божа Ракас, колега из техничког апарата Шинкове учестало одлазио код Хусе Османића у улицу Раде Нејмар.¹⁵³³ Ово је било довољно да се постави замка за Ракаса. Сазнавши са хапшење Ракас се сакривао и отишао је како би поново успоставио везу са КПЈ у стан Османлића неслутећи да је Шинкова навела и ову локацију.

¹⁵²⁹ ИАБ, УГБ СП, IV, 238.

¹⁵³⁰ Јовановић и Глишић, *Мирко*, 178.

¹⁵³¹ А Ј, ЦК КПЈ, 1943/326.

¹⁵³² ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/42.

¹⁵³³ Исто.

Полиција је чекала и ухапсила Ракаса 23. јануара 1943.¹⁵³⁴ На саслушању Ракас је реконструисао своју улогу у КПЈ током међуратног периода и пружио податке на који начин је функционисала техника.¹⁵³⁵ Полиција је од Ракаса добила и информацију о локацији састанка а коме је требао да се нађе са Мирком Стојановићем чланом III рејона који је био у техничком апарату. Како се Стојановић није појавио у договорено време Ракас је агенте одвео у циглану у насељу Вишњица. Полиција је у ноћи између 13. и 14. фебруара блокирала и претресла циглану, али без успеха. Постављена је заседа у коју је Стојановић заједно са својом девојком Софијом Гавриловић упао исто јутро. Поред података о раду у покрету, Стојановић је открио полицији све станове лица код којих је илегално боравио и да 16. фебруара има заказан састанак са вишом везом, Ђуром Гајићем у Неготинској улици.¹⁵³⁶

По договору на дан 16. фебруара у 18 и 30 часова у овој београдској улици појавили су се члан Гајић и Станислав Сремчевић. Како је из угла полиције протекао овај „састанак“ сазнајемо из следећих редова: „Означеног дана непосредно пред овај састанак блокирана је Неготинска улица, у коју је везан изведен Мирко Стојановић, ради показивања и хватања лица са којим је био у вези. Тачно у одређено време наишли су Неготинском улицом два човека средњег раста, тридесетих година, са рукама у џеповима...[...] Како је у улици био мрак, ова два човека прошла су поред Стојановића, али када му је на њих скренута пажња од стране органа, препознао је једног са којим је требало да се састане. Како се радило о лицу које је свакако требало да буде виши партијски функционер, било је одмах јасно да и човек са којим је ишао у друштву, није неко незаинтересовано лице, те су органи покушали да обојицу живе ухвате. Међутим ова два човека извукли су из џепова револвере и отворили ватру на истражне органе, на шта су они узвратили. Настала је општа пуцњава, која је трајала неколико минута. Један од ових комуниста, наоружан машинским револвером, покушао је по сваку цену да се пробије у правцу Улице Краља Александра, пуцајући брзом паљбом из свог револвера. Међутим није им успело да побегну, те су обојица у овом сукобу погинула. За време сукоба рањен је теже из машинског

¹⁵³⁴ УГБ СП, IV, 234/42.

¹⁵³⁵ УГБ СП, IV, 234/12.

¹⁵³⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-35/61.

револвера полицијски агент Понорац Раде, коме је одмах указана лекарска помоћ.¹⁵³⁷

Код убијених илегалца пронађена су документа са лажним именима „Стојановић Љубо“ и „Здравковић Милорад“, радници фабрике „Микрон“, те је полиција покренула истрагу. Ухапшен је човек који издаје исправе у овом предузећу, Анатолиј Лењин, али осим „презимена“ полиција није могла да пронађе ништа сумњиво код овог чиновника. Постало је јасно да су обрасци оригинални, а преостали део фалсификован, што је ток истраге окренуло ка Државној штампарији.

Полиција је ухапсила радника ове штампарије Љубивоја Максимовића 19. фебруара. Овај књиговезац реконструисао је своју улогу у покрету и пружио податке о 16 људи са којима је био повезан. Ухапшени су истог дана Душан Ристић и Милош Бабића, који су помагали Максимовићу да за потребе покрета отуђује из штампарије различити материјал и виша веза Милена Шупут, супруга Велимира Шупута, члана партије у бекству. Приликом истраге Шупутова се држала веома храбро о чему сведочи следећа оцена иследника: „Крајње упорним и циничним држањем именоване, није се могла тачно установити њена одређена функција у К. П. и са којим лицима је у раду била повезана, али и оно што је истрагом несумњиво утврђено показује да је опаснија и убеђена комунисткиња, коју треба елиминисати из друштва за дужи временски рок“.¹⁵³⁸

Након окончања истраге Максимовић, Ристић и Шупутова¹⁵³⁹ одведени су у логор на Бањици, а Бабић је пуштен на слободу јер је утврђено да није свесно помагао КПЈ. Исте године из логора на стрељање изведени су Максимовић и Ристић.¹⁵⁴⁰ Као кривац II категорије Шупутова је упућена на принудни рад у Банат и тамо провела време од 29. априла до 20. децембра исте године. Свим надлештвима чије су бланко објаве пронађене код ухапшених јављено је да изврше ревизију „свих потврда и пријему пријава“ како би пронашли фалсификоване.¹⁵⁴¹

¹⁵³⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-35/61; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/71-А.

¹⁵³⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/46.

¹⁵³⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/44; *Logor*, II, 21.

¹⁵⁴⁰ Према подацима из књига заточеника ова комунистичка илегалка затруднела је током принудног рада и месец дана након порођаја заједно са дететом враћена у логор. *Logor*, II, 21.

¹⁵⁴¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-33/46.

У провали која је трајала од децембра 1942. до фебруара 1943. и коју је Специјална полиција означила као „Јанко Лисјак и др. Ок и МК БГДа“ приведено је укупно 82 лица.¹⁵⁴² Према подацима које смо успели да сакупимо од овог броја за 60 људи је доказана кривица.¹⁵⁴³ У логор на Бањицу упућено је 58 људи, једно лице у Смедеревску Паланку и једно лице преминуло је током ислеђења. Оно што одваја ову провалу од других је драстично велики број изречених најтежих казни у односу на број ухапшених.

Од 58 људи упућених у логор на Бањици, стрељано је 52, у даље логоре упућено је двоје и четворо је пуштено.¹⁵⁴⁴ У којој мери су иследници били сурови говори податак да је „печат“ I категорија и карактеризација „нужно трајно из друштва елиминисати“ стављан и оним људима за које је истрага утврдила да су само пружали финансијску помоћ. Овакву политику је наставила и логорска управа о чему сведочи податак да је од осморо људи из ове групе који су добили III категорију стрељано шесторо.¹⁵⁴⁵

Нисмо успели да утврдимо зашто је ова група имала овај „третман“, као могући одговор намеће се употреба ватреног оружја комунистичких илегалца и рањавање једног од агената приликом хапшења. Не треба занемарити и чињеницу да је ово била партијска, а не скојевска провала и да је Специјална полиција рачунала да у случају да пусти појединце исти ће поново приступити илегалном раду. Овим хапшењима задат је нови тежак ударац КПЈ у Београду. Поред

¹⁵⁴² ИАБ, УГБ, СП- сумарни инвентар, 151.

¹⁵⁴³ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/15; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/17; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/18; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/19; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/21; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/22; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/23; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/24; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/25; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/26; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/27; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/28; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/29; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/30; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/31; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/32; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/33; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/35; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/36; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/37; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/38; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/40; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/42; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/44; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/45; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/46; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/47; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/48; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/49; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/50; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/51; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/52; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/53; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/54; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/55; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/57; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/58; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/59; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/60; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/61; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/62; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/63; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/64; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/71; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/72; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/73; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/74; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/75; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/76; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/77; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/79.

¹⁵⁴⁴ *Logor*, I, 373, 654-657, 661-662.

¹⁵⁴⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/38; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/40; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/60; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/61; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/62; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/63; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/64; *Logor*, I, 651, 654, 656.

убиства једног члана ПК и двојице људи који су доведени од стране Нешковића да помогну београдској организацији ухапшен је и велики број рејонских функционера из III и VII рејона, откривена је месна техника и велики број људи који су радили по НОФ линији.

Према мерилима службеника Специјалне полиције припадништво комунистичком покрету отпора и деловање у овој организацији били су „злочини“ који не застаревају. Једна од људи који су одговарали по овом принципу био је Димитрије Стаменковић који је био део актива у фабрици чарапа „Моравија“ од 1939. до јуна 1941. Поред давања прилога учествовао је у једној акцији паљења новина у јуну 1941. Након хапшења више везе, Радмиле Рајковић, овај радник је напустио земљу и отишао добровољно на рад у Немачку. Из ове земље се вратио крајем 1942, а полиција га је ухапсила у априлу 1943. На саслушању је признао свој рад у међуратном периоду и првој години окупације, а иследници су закључили: „оставља утисак да је сасвим раскрестио са К.П. и да сада има сасвим друго мишљење о тој организацији“.¹⁵⁴⁶ И поред ове карактеристике „прошли грехови“ Стаменковића били су превелики да би га Специјална полиција „амнестирала“. Донето је решење о упућивању у логор на Бањици као кривцу II категорије. Овај тридесетједногодишњи радник у логору се није дуго задржао, одведен је у августу 1943. године на принудни рад у Немачку.¹⁵⁴⁷

Крајем јуна 1943. долази до једне од ретких кооперација између СДК и Специјалне полиције на линији антикомунистичке делатности. Обавештајна служба СДК открила је да унутар стругаре „Макиш“ делује један актив КПЈ. У сарадњи са Специјалном полицијом ухапшено је у периоду од 22. до 26. јуна 1943. 17 људи. Од овог броја иследници су утврдили да је 16 припадало или на одређен начин помагало комунистички покрет отпора. Епилог истраге био је да је једно лице убијено у притвору и 15 људи спроведено у логор на Бањици.¹⁵⁴⁸ Од укупног броја одведених у логор стрељано је троје, једно лице транспортовано је у Аушвиц, на принудни рад одведено је седморо, двоје је пуштено и за два лице

¹⁵⁴⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-22/11.

¹⁵⁴⁷ *Logor*, II, 246.

¹⁵⁴⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 282-А-Б; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282-Ц; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/8; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 282/16.

нисмо успели да утврдимо даљу судбину.¹⁵⁴⁹ Овим хапшењима онеспособљен је један од канала за транспорт робе и људи преко Саве и набавку наоружања из села Умка и Остружница.

Претходница нове велике провале у комунистичку организацију у Београду било је хапшење делова групе Душана Јовановића Буквара, Обрада Папића и Стојана Милановића. У ноћи између 8. и 9. септембра ухапшен је Папић на основу информација које је пружио Јовановић. Из Папићевог саслушања полиција је сазнала за његов састанак са Миловановићем и ухапсила овог београдског илегалца. Заврбовани Милановић и Јовановић постали су део екипе која крстари градом и трага и хапси своје бивше саборце. Из саслушања именованих полиција открива да је у Београду Василије Буха.¹⁵⁵⁰

Од овог тренутка агенти трагају константно за Бухом. Стари и проверени конфидент Специјалне полиције, Лазар Дожић, алијас Сотир Сотировић, уочио је на улици Оливеру Парезановић и отпратио је до стана где је живела са супругом Мирољубом. Како је изгледало хапшење у Ластиној бр. 9 између 4. и 5. октобра сазнајемо из следећег сведочанства Мирољуба Парезановића: „4. октобра 1943 године после 10 сати увече, када смо „Илегалка“, жена и ја били окупљени око радија чуо сам трчање око куће. Светло у стану било је упаљено. Тог момента смо чули снажно куцање у врата главног улаза. На питање ко је, неко је одговорио „ревизија“. Пошто нисмо били спремни настало је дошаптавање, шта да радимо. Ја сам брзо скинуо праг, „Илегалка“ је ушла у склониште... [...] Међутим када сам ја изашао агенти су ме ухватили и увели у стан... [...] Пошто је извршен детаљан претрес ми смо одведени у полицију, а „Илегалка“ је остала у склоништу“.¹⁵⁵¹

„Илегалка“ о којој говори Парезановић била је Вера Милетић, која се сакрила у специјално склониште величине метар са метар које није било до краја изграђено.¹⁵⁵² Помисливши да је опасност прошла Милетићева је изашла из овог неусловног склоништа, али је у стану ухапсио агент који је остављен да „дочекује“ госте који нису знали за ово хапшење. У ову заседу 5. октобра упао је

¹⁵⁴⁹ *Logor*, II, 244-246.

¹⁵⁵⁰ ИАБ 1271/МГ 41.

¹⁵⁵¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

¹⁵⁵² ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

и Василије Буха, члан ПК КПЈ за Србију и Светислав Каначки, члан технике. Полиција је ухапсила Буху, а Каначки је успео да побегне пуцајући у агенте.¹⁵⁵³

Без обзира на чињеницу што Милетићева није била дужи временски период задужена за београдску организацију била је упозната са руководиоцима многих јединица, методологијом рада, правцима деловања, симпатизерима итд. Полиција је на основу њеног саслушања сазнала о намерама Нешковића да у Београд пошаље групу атентатора који ће покренути нови талас убистава најважнијих људи Специјалне полиције, да у Београду постоје „дивље групе“ које су услед хапшења изгубиле контакт са београдском организацијом и да је Милетићева имала задатак да их повеже, да је одржавала везу са три групе које су бројале 140 чланова и да је имала контакте са активима у Индустрији мотора у Раковици, Ковници новца и Народној банци.¹⁵⁵⁴

Ни састанци који су унапред били испланирани на улици нису остали непознаница за органе полиције. Једна од клопки постављена је у Лимској улици 7. октобра у 12 часова. У њу је требало да се „упеца“ још један од високих функционера КПЈ, али су га спасиле безбедносне мере и ухапшена је Даница Вучетин која је била извидница.¹⁵⁵⁵ На саслушању Олга Парезановић је реконструисала своју улогу у покрету, али, изузев неколицине имена, није открила идентитет већине водећих људи који су долазили у стан у Ластиној бр. 9.¹⁵⁵⁶ Поред његове улоге у КПЈ и имена лица са којима је сарађивао, полиција је од Мирослава Парезановића настојала да сазна где се налази штампарија овог покрета отпора. Овај чиновник није знао одговор, али је понудио своју претпоставку да је лоцирана у „два могућа правца: или чиновничка колонија или крај између Ауто Команде и Франша де Переа“.¹⁵⁵⁷ Након истраге брачни пар Парезановић одведен је у логор на Бањици. Из логора је Мирољуб одведен на стрељање у септембру, а Олга у јуну 1944.¹⁵⁵⁸

¹⁵⁵³ *Београд у рату и револуцији*, II, 468.

¹⁵⁵⁴ АС, БИА 20, СП IV, БО, П.

¹⁵⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/128.

¹⁵⁵⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/101-А.

¹⁵⁵⁷ Остаје непознаница да ли је Парезановић намерно дао полицији погрешан траг на локацију Бањичког венца где је штампарија радила у периоду кад је он био у техничком апарату или је наведено учинио из незнања. Без обзира на одговор полицији ови подаци нису били од велике користи с обзиром да је у време његовог хапшења штампарија радила у Крајинској улици бр. 24 (данашња Даничарева). ИАБ, УГБ, СП, IV- 78/10.

¹⁵⁵⁸ *Logor*, II, 316, 318.

Полиција је почела и да хапси комунистичке илегалце који су били део актива које је водила Милетићева. Један од наведних био је у Заводу за израду новчаница. Откривен је и ухапшен целокупан актив који је бројао седморо људи заједно са секретаром Миланом Ћесаровим. Поред радника Завода ухапшен је и академски сликар Стјепан Пекић, што је представљало посебан губитак за комунистички покрет отпора, с обзиром да је именовани израђивао печате.¹⁵⁵⁹ Полиција је ову провалу именовала посебно „Пекић Стјепан и други“ и према подацима које смо успели да сакупимо ухапшено је укупно 13 људи. Од овог броја у логор на Бањици одведено је 12 људи, од чега је стрељано шесторо, двоје је одведено на принудни рад и преостали су према свему судећи задржани до распуштања овог казамата.¹⁵⁶⁰ На основу информација које је Милетићева пружила током ислеђења ухапшени су и чланови актива у трећем рејону КПЈ чији је секретар био Марко Стјепановић, а који је бројао 11 људи.¹⁵⁶¹ Од овог броја троје је стрељано, а преостали из логора на Бањици упућени су у Матхаузен.¹⁵⁶²

Приликом хапшења Буха је имао лажне исправе на име Никола Јовановић. Остало је неразјашњено зашто је Специјална полиција водила даљу истрагу под овим лажним именом упркос чињеници да је његов прави идентитет откривен. У обимном саслушању (82 странице) Буха је детаљно описао рад у КПЈ, од његовог укључивања до Априлског рата, а реконструисао је и деловање на територији Србије током окупације.¹⁵⁶³ На основу информација из његовог саслушања полиција је дошла до куће у Шуматовачкој улици 187 у којој је била штампарија, а која је од пролећа 1942. служила као склониште најважнијим функционерима КП КПЈ за Србију. Ухапшени су супружници Мирослав и Даница Павловић, сестре Невенка Дабић и Даница, удата Лончар и Љубица Жужек.

¹⁵⁵⁹ Неопходно је нагласити да је Петар Стамболић свестан опасности од хапшења али и важности за покрет предлагао Пекићу му да се склони заједно са њим. Овај академски сликар одбио је ову понуду и ухапшен је приликом покушаја вађења објаве у XIII кварту УГБ. ИАБ, УГБ, СП, IV- 362; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/8; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 362/11.

¹⁵⁶⁰ Стрељани су: Стјепан Пекић, Виктор Бенек, Бошко Трифковић, Драгиња Ерцег, Милан Ћесаров и Лазар Ђурица. *Logor*, II, 389-392.

¹⁵⁶¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 358.

¹⁵⁶² Vegović, *Logor Banjica*, 1, 361.

¹⁵⁶³ ИАБ, УГБ СП, IV-183/15.

Сви именован су стрељани након истраге.¹⁵⁶⁴ Полиција је запленила и архиву ПК КПЈ за Србију у којима је пронашла имена људи који су били повезани са овом инстанцом. На овај начин полиција је дошла до Душана Тотића чиновника ОГБ, Милана Ферјанчића, самосталног чиновника, Арсенија Томашевића, Влатка Пајића, радника и Павла Прегела, чиновника. Сви су индивидуално били повезани са покретом по различитим питањима.¹⁵⁶⁵ Откривен је и актив у ложионици Железничке станице Београд и ухапшена је осморица чиновника и радника, а полиција је трагала за још петорицом људи.¹⁵⁶⁶ Сви ухапшени су након истраге спроведени у логор на Бањици, шесторо је стрељано, а судбина двоје људи је непозната.¹⁵⁶⁷

У ћелији је Бухи убачен провокатор који се представио као комунистички илегалцац који ускоро излази из затвора. Остаје непознато зашто је комуниста Бухиног калибра поверовао и од овог лица тражио да однесе поруку у скровиште ПК КПЈ које се налазило у кући у Мокролушкој улици. Полиција је извршила рацију у овој кући и ухапсила Ружицу Ђуровић и Јованку Богдановић, рођене Букумировић. Приликом саслушања Ђуровићеве „установљено је да је у тој партијској кући у Морколушкој број 7. изграђено склониште у коме се налази Букумировић Србијанка“. Агенти су се вратили у ову кућу и у склоништу које се налазило у кухињи пронашли Букмировићеву.¹⁵⁶⁸ Све три сестре Јованка, Србијанка и Ружица одведене су након истраге на Бањицу.

Пред стрељачки вод изведене су у септембру 1944. Јованка, Србијанка а Ружица је пуштена. Била је ухапшена и четврта сестра Видосава, али је она веома брзо ослобођена када су полицајци утврдили да није део покрета којем су припадале њене сестре.¹⁵⁶⁹ Случај породице Букумировић која је изгубила три своја члана (брат Мирослав¹⁵⁷⁰ извршио је самоубиство у УГБ) представља парадигму безрезервног рада и жртвовања више чланова једне породице

¹⁵⁶⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/124; *Logor*, II, 393.

¹⁵⁶⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/144; ИАБ, УГБ, СП, IV-370/142; ИАБ, УГБ, СП, IV-370/136; ИАБ, УГБ, СП, IV-370/111; ИАБ, УГБ, СП, IV-370/110.

¹⁵⁶⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV- 333/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 333-Б.

¹⁵⁶⁷ *Logor*, II, 390, 393, 394.

¹⁵⁶⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-370/153.

¹⁵⁶⁹ *Logor*, II, 389, 392.

¹⁵⁷⁰ Мирослав Букумировић је припадао КПЈ још у међуратном периоду као студент. По окупацији постао је члан рејонског актива V рејона КПЈ. Ухапшен је код Рашке од стране полиције приликом покушаја прикључивања једном од партизанских одреда. Спроведен је у Специјалну полицију и у току саслушања извршио самоубиство скочивши кроз прозор. Марјановић, *Београд*, 135.

карактеристичног за комунистички покрет отпора.¹⁵⁷¹ На основу Бухиног саслушања ухапшена је у октобру још једна курирка ПК КПЈ за Србију, Даница Вукотић чиновник у Комесаријату за избеглице. Након саслушања у децембру исте године Вукотићева је пребачена на Бањицу, где јој се губи траг.¹⁵⁷² И ова акција Специјалне полиције пропраћена је кроз колаборационистичку штампу. У „Новом времену“ од 5. децембра 1943. Београђани су могли да се кроз фотографију упознају са склоништем и да сазнају да су откривени водећи људи КПЈ и заплењено нооружање, пропагандни материјал итд.¹⁵⁷³

Код Милетићеве је полиција пронашла цедуљу коју је исписао руком полицијски службеник Јанко Јанковић. Није дуго требало Бећаревићу да препозна рукопис свог главног архивисте. Притиснута чињеницама, Милетићева је признала да овај полицијски службеник сарађује са комунистичким покретом отпора. Упркос признању, према свему судећи, настојала је да му пружи заштиту сервирајући причу полицији да је Нешковић сумњао да Јанковић ради као двоструки агент.¹⁵⁷⁴ У ноћи између 7. и 8. октобра Радан Грујичић ухапсио је Јанковића у његовој кући на Миријевском путу.¹⁵⁷⁵ На саслушању Јанковић је признао своју улогу у покрету, али је настојао да је минимизира и почетак сарадње постави у 1941. након истраге одведен је у логор на Бањици.¹⁵⁷⁶

Специјална полиција је добила информаци из саслушања Бухе да и полицијски агент Цветко Црњак ради за комунистички покрет отпора.¹⁵⁷⁷ Овај агент ухапшен је 13. октобра на граничном прелазу на мосту у Земуну. На саслушању је признао да је вршио обезбеђење Благоју Нешковићу приликом његових путовања и да је покрет снабдевао оружјем и муницијом. На основу података које је Црњак саопштио полиција је ухапсила и његове сараднике. Из

¹⁵⁷¹ Благоје Мирјанић, „Из Народноослободилачке борбе Београда: Херојска смрт сестара Букумировић“, у: *Годишњак града Београда*, Београд, 1955, II, 501-511.

¹⁵⁷² ИАБ, УГБ, СП, IV-370/146.

¹⁵⁷³ *Ново време*, 5. децембар 1943, 3.

¹⁵⁷⁴ АС, БИА, I, 20.

¹⁵⁷⁵ АЈ, Д.К, ф. 110, к. 380, ф. бр. 380-756.

¹⁵⁷⁶ У послератним дневничким забелешкама Александра Ранковића наводи се сазнање Благоја Нешковића да је Јанковић након откривања да је на саслушању Василије Буха проговорио захтевао од Петра Стамболића да напусти Београда. Ову молбу Стамболић није одобрио. Нисмо успели да нађемо потврду ових тврдњи и сматрамо да их треба узети са „резервом“. ИАБ, УГБ СП, IV, 40/354, ИАБ 2848/МГ 409; Александар Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд: Југословенска књига 2001, 231; Божовић, *Специјална полиција*, 568-575.

¹⁵⁷⁷ Божовић, *Специјална полиција*, 575- 583.

УГБ ухапшени су агент Љубиша Топаловић, наредник Сима Црњански и поднаредник Саво Драговић, симпатизери Кнежевић Миливој, трафикант и Ђорђе Медић, стражар који није био део покрета, али је продао из лукративних мотива пиштољ Црњуку.¹⁵⁷⁸ Полиција је успела да пронађе и Црњкову невенчану супругу Теодору Гудуровић која је живела у Земуну. Она је оптужена да је знала да особе које ноће у њиховом стану припадају комунистичком покрету отпора.¹⁵⁷⁹

У заплешеном материјалу комунистичког покрета отпора пронађен је један документ о стању у СКОЈ-у писан рукописом познатим Божидару Бећаревићу. Као и у случају Јанковића, први човек антикомунистичког покрета препознао је рукопис Душана Јовановића Жуће, бившег скојевца, а у том периоду полицијског службеника Предстојништва полиције у Крагујевцу. Пред иследнике Јовановић је други пут изведен 25. октобра 1943. Настојао је да се оправда тврдњама да је са бившим саборцима ступио поново у контакт и да им је прослеђивао поверљиве материјале настојећи да задобије поверење и обезбеди хапшење, али да до истог није дошло јер је пребачен у Крагујевац. Овакво образложење није задовољило иследнике. На дан 27. априла 1944. Црњак, Јанковић и Јовановић изведени су из логора и одведени на Централно гробље. Према сведочењу једног од гробара сва тројица су стрељани након читања пресуде од стране стражара СДС. Стрељању су присуствовали Паранос, Бећаревић, Грујичић и други истакнути полицијски службеници УГБ.¹⁵⁸⁰

У овом периоду Специјална полиција открила је актив у коме су били окупљени обућари и кожарски радници запослени у већини у фабрици обуће „Небојша“. Прва хапшења извршена су у септембру, а последња у новембру 1943. Према подацима из завршног извештаја ухапшено је 28, а за 16 људи расписане су потернице. Укрштајући досијеа ухапшених и књиге заточеника Логора на Бањици утврдили смо да је за 18 одређена казнена мера након окончања истраге.

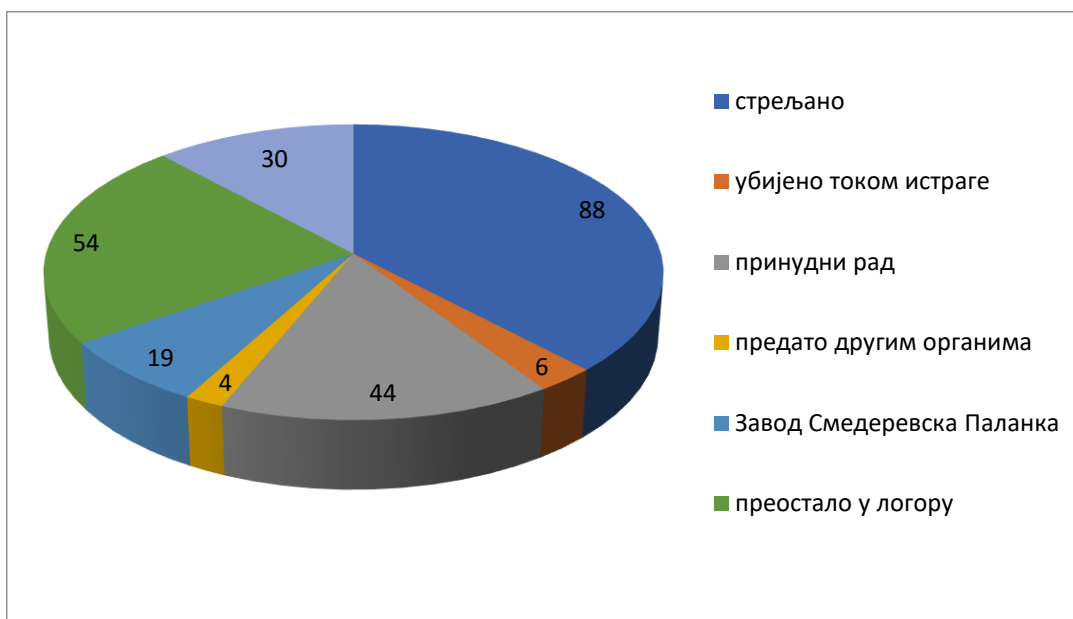
¹⁵⁷⁸ *Београд у рату и револуцији*, II, 469-470; ИАБ, УГБ, СП, IV-370/131.

¹⁵⁷⁹ ИАБ 2842/МГ 404, Божовић, *Специјална полиција*, 575-585.

¹⁵⁸⁰ По ослобођењу Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатор и њихових помагача извршила је екскумацију остатака жртава из Бањичког логора. На основу идентификације рођаке Јанковића Босилке Ђорђевић пронађени су и његови посмртни остаци. ИАБ, УГБ СП, IV, 73/210; АЈ, ДК, ф. 110, к. 380, ф. бр. 380-759. Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941- 1944*, 574-575.

Од овог броја 12 је одведено у логор на Бањици, петоро је кажњено са 60 дана затвора и једно лице преузели су полицијски органи окупатора.¹⁵⁸¹ Различите су биле судбине затворених у Логору, једно лице је стрељано, на принудни рад одведено је троје, једно је спроведено у Смедеревску Паланку, троје је пуштено, двоје је побегло приликом одласка на деминирање неексплодираних бомби и двоје је пуштено приликом распуштања логора.¹⁵⁸²

Мишљења смо да је блажи третман полиције према овој групи ухапшеника резултат чињенице да су највећи број ухапшених били симпатизери који су давали новац или пружали мање услуге КПЈ. Ово се није односило на Илију Дардића, јединог стрељаног, који је на иследнике оставио следећи утисак: „Веома тежак и неискрен кривац који је на саслушању једва говорио и оно што власт већ зна о његовом раду“.¹⁵⁸³ Откривањем овог актива и хапшењем њених чланова КПЈ изгубила је један од стабилних канала снабдевања обућом и другим материјалом.



Графикон бр. 13: Хапшења током 1943.¹⁵⁸⁴

¹⁵⁸¹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 311; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/8; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/15; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 311/28.

¹⁵⁸² *Logor*, II, 253, 377-378.

¹⁵⁸³ ИАБ, УГБ, СП- IV- 311.

¹⁵⁸⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV- 11/36-А; ИАБ, УГБ, СП, IV- 11/96; ИАБ, УГБ, СП, IV- 176/30; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/14; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/15; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/16; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/17; ИАБ, УГБ, СП, IV- 234/18; ИАБ, УГБ, СП,

На основу расположивих података приказаних у Графикону 13 укупно је 1943. откривено и ухапшено 245 комунистичких илегалца. Од овог броја 88 је стрељано, шесторо је убијено на улици или током истраге, 44 је транспортовано на принудни рад, четворо су преузеле окупационе власти, 19 је послато на „преваспитавање“ у Смедеревску Паланку, 54 је према свему судећи остало до последњег дана у логору и 30 је пуштено након издржавања казне на Бањици. Највеће последице по организацију током 1943. имала је провала која је избила у октобру. Од 101 лица које је ухапшено од октобра до децембра стрељано је 31. Од бројева још је поразнија чињеница да се организација КПЈ није опоравила ни од претходних хапшења, а да су људи који су имали задатак да повежу редове поново откривени и ухапшени.

2. 10. 5 Хапшења током последње године окупације

Хапшењима које је Специјална полиција започела да изводи у октобру 1943. задат је одлучујући ударац београдској организацији. ПК КПЈ за Србију, свестан тешке ситуације, одустао је од намера да поново повеже редове, што је умањило интензитет рада КПЈ у овом граду, али и стопирало масовно хапшење од марта 1944. Већа хапшења која су извршена у првим месецима 1944. била су резултат истрага започетих крајем 1943.

Група „Драгиша Михајловић“ једна је од највећих ухапшених током ове године. Провала је започета 29. децембра хапшењем Драгише Божиновића који је водио четири групе илегалца од којих је сакупљао прилоге и врбовао их за партизанске одреде. Хапшењем више везе овог обућарског радника провала је добила домино ефекат. Осумњичено је укупно 48 од чега је након окончања истраге упућено у логор на Бањици 20 људи.¹⁵⁸⁵ Разлог у диспропорцији у броју ухапшених и задржаних је чињеница да је већина откривених давала новчане прилоге и није озбиљније била укључена у комунистички покрет отпора. Од укупног броја задржаних стрељано је седморо, 10 је одведено на принудни рад,

ИАБ,3252/д-xxxI-1182; ИАБ, 3251/д-xxxI-1180; ИАБ, 3252/д-xxxI-1181; ИАБ, 3309/Д-XXXII-1237; Logor, I, 593, 654, 655- 658, 661, 680; Logor, II, 21-23,61, 63, 24, 74- 76, 138, 143, 149, 158, 159, 165, 171, 206, 207, 244-246, 253, 283, 316, 318, 341-343, 346, 368, 367, 378, 377, 388- 394, 396, 416, 418, 455, 466, 470,471, 523, 533, 524, 526, 623.

¹⁵⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 332; ИАБ, УГБ, СП, сумарни инвентар, 178.

једно лице је побегло, једно је пуштено и једно је остало на Бањици до распуштања овог логора.¹⁵⁸⁶ Откривањем ове групе пресечен је један од канала I Шумадијске бригаде са Београдом, полиција је открила трасу којом су људи упућивани у јединице и онемогућила даље прослеђивање људи, новца и разног материјала.¹⁵⁸⁷

У јануару 1944. ухапшена је група „Миленковић Драгутин“ која је највећој мери била симпатизерског карактера и чији су чланови пружали уточиште комунистичким илегалцима, спроводили их у партизанске одреде итд. Кључни човек у овој операцији био је сеоски берберин Драгутин Миленковић кога је полиција открила је 25. јануар, а укупно је ухапшено и спроведено у логор на Бањици четворо људи.¹⁵⁸⁸ Од четворо спроведених стрељани су Миленковић, супружници Владимир и Јелица Летић и Миливој Васиљевић. Једино је Љубисав Крунић успео да се спасе искочивши из воза код Вировитице приликом транспорта за Маутхаузен.

Највећи удар за комунистички покрет отпора у 1944. било је откривање илегалне штампарије у Крајинској 36. На дан 28. јула у Горњомилановачкој улици сасвим случајно ухапшен је први човек технике ПК Светислав Каначки. Према свему судећи полиција је на основу података које је пружио Каначки добила информације о локацији штампарије и другим пунктовима.¹⁵⁸⁹ На исти дан агенти Специјалне полиције упали су у стан у Крајинској бр. 36 и открили тајно склониште. Блокирани илегалци Бранко Ђоновић и Слободан Јовић одбили су да се предају, започели су да пале штампани материјал и да пуцају на полицију. Свесни безизлазне ситуације не желећи да падну у руке агената извршили су самоубиство.¹⁵⁹⁰ Полиција је и пронашла и запленила велику количину одштампаног пропагандног материјала, а рације су извршене и у више станова.¹⁵⁹¹ Брачни пар Милутин и Ратка Благојевић стрељани су након истраге у Маринковој

¹⁵⁸⁶ *Logor*, II, 416, 417, 455.

¹⁵⁸⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/А-Б; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/8; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/14.

¹⁵⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV- 357/1; *Logor*, II, 417, 455.

¹⁵⁸⁹ *Ново време*, 21. септембар 1944, 2.

¹⁵⁹⁰ *Београд у рату и револуцији*, 2, 580.

¹⁵⁹¹ А. С, Ж- 28, *Збирка о НОР-у у револуцији*, к. 2.

бари 7. септембра 1944.¹⁵⁹² Ова акција Специјалне полиције пропраћена је бомбастичним насловима у дневној штампи. У једном од чланака од 21. септембра 1944. читаоци су могли да се диве фотографији улаза у склониште на којој доминира велика каљава пећ и да сазнају шта је све пронађено и ко је ухапшен.¹⁵⁹³ О самом пропагандном материјалу и архиви која је пронађена приликом рације новине су извештавале 24. септембра.¹⁵⁹⁴

Оскудни су подаци који сведоче о даљем раду Специјалне полиције током 1944. и на располагању су нам само извештаји који сумирају резултате од јануара до фебруара 1944. Током јануара и фебруара кроз притвор УГБ прошло је укупно 1171 од чега је „преостало из децембра 1943 године 140 лица“. Од овог броја 100 је послато на Бањицу, 29 прослеђено окупационим властима, у Завод за принудно васпитање 38, другим властима 131, једна особа преминула је у затворској болници и пуштено је 400 лица.¹⁵⁹⁵ Наведени бројеви односе се на целокупан рад Специјалне полиције у Србији. У овим извештајима не наводе се тачни подаци за Београд, али се као највећа, која је ухапшена истиче група Анке Шкорих са ухапшених 368 лица. Нисмо успели да проверимо ове наводе кроз примарну грађу, али овако велики број ухапшених у само три месеца наводи на закључак да су у већини приведени људи који су давали прилоге.¹⁵⁹⁶

¹⁵⁹² Ивковић, „Рад у илегалној“, 94, 94.

¹⁵⁹³ *Ново време*, 21. септембар 1944, 2.

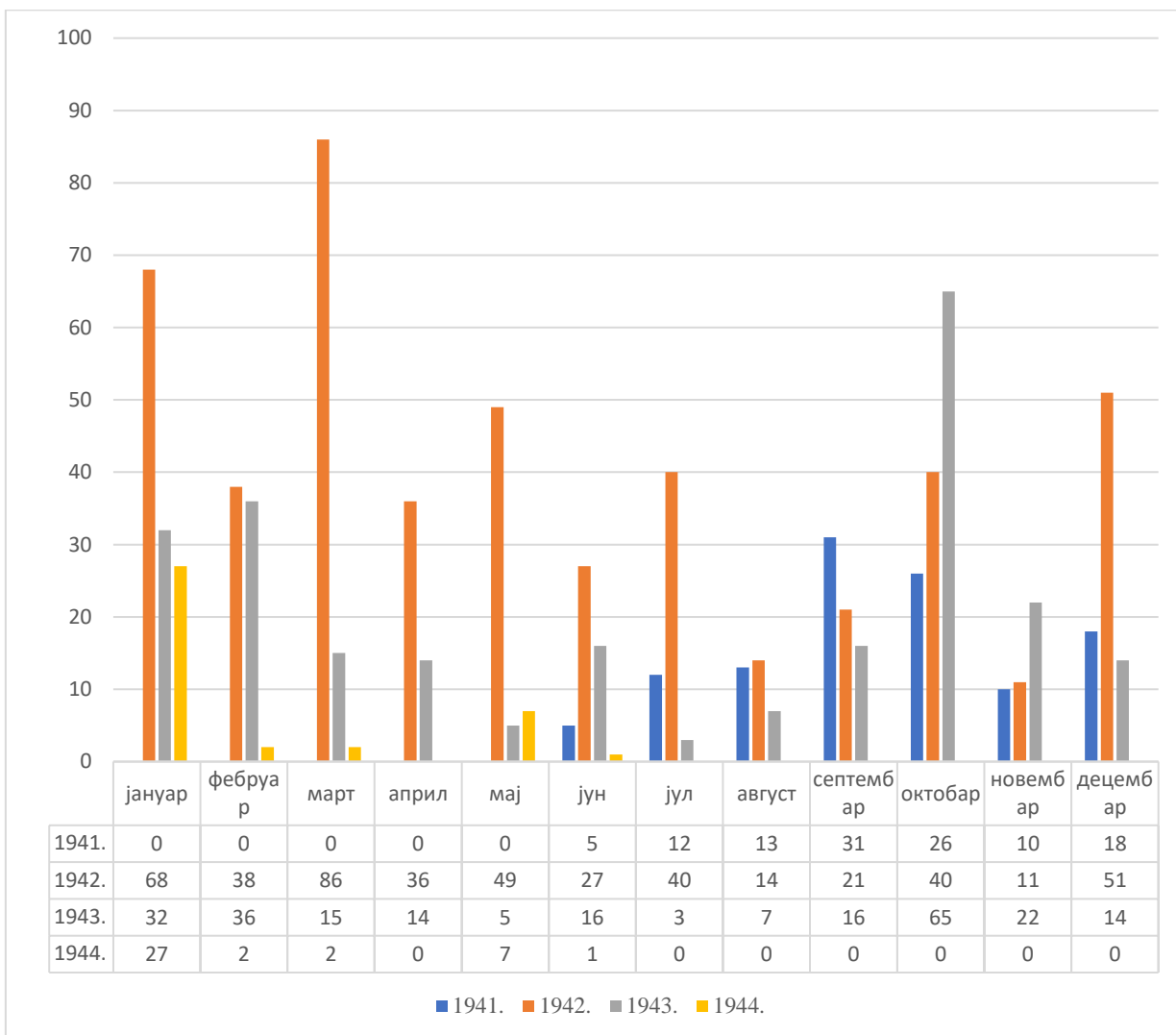
¹⁵⁹⁴ *Ново време*, 24. и 25. септембар 1944, 2.

¹⁵⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV–107.

¹⁵⁹⁶ Исто.

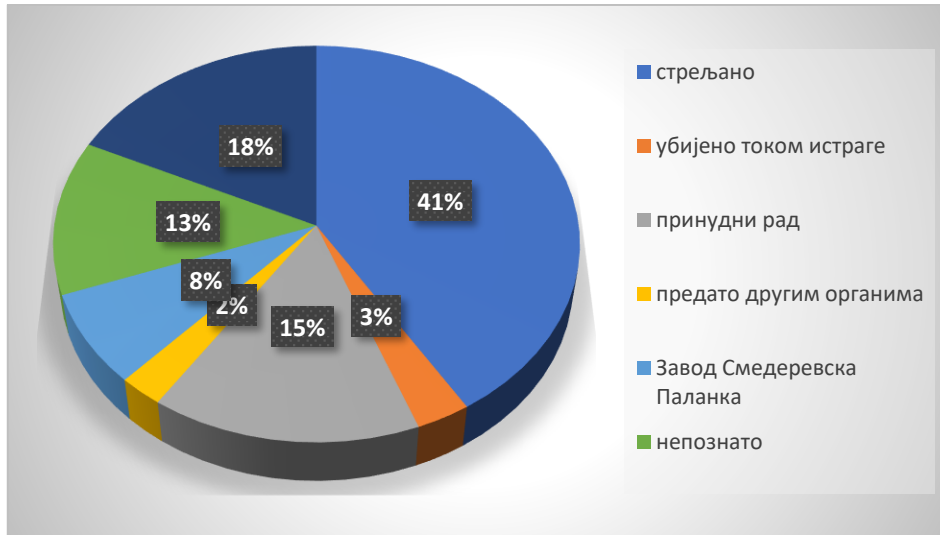
*

Графикон бр. 14: Структура хапшења по годинама и месецима 1941-1944.¹⁵⁹⁷

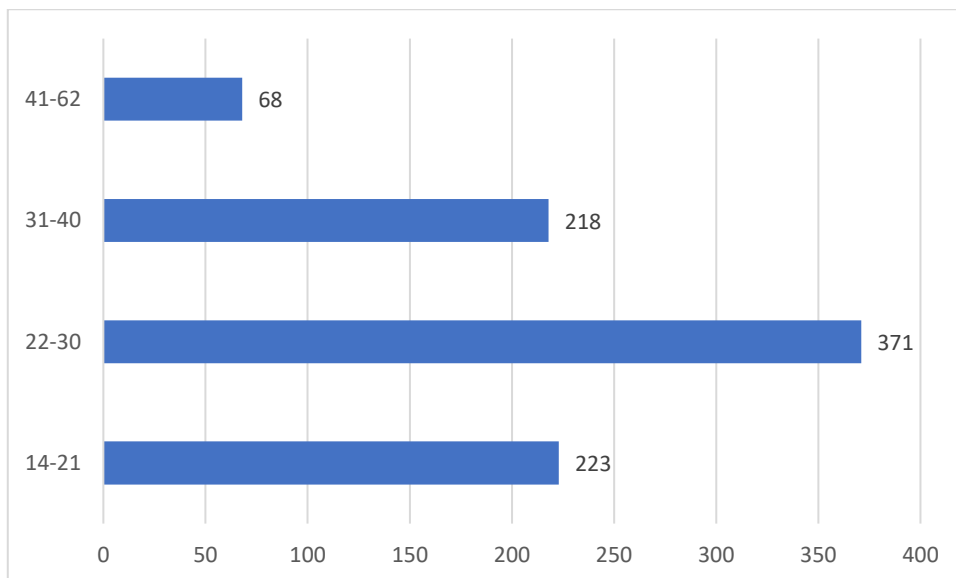


¹⁵⁹⁷ Подаци за графиконе на овој страници узети су из графикона 11, 12 и 13. На овом месту пружамо сигнатуре само за 1944. ИАБ, УГБ, СП, IV-21/133; ИАБ, УГБ, СП, IV-15/81; ИАБ, УГБ, СП, IV-40/402; ИАБ, УГБ, СП, IV-42БИАБ, УГБ, СП, IV-78/112; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/2ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/6; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/7; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/8; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/10; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/11; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/12; ИАБ, УГБ, СП, IV- 332/13; ИАБ, УГБ, СП, IV- 336/3-А; ИАБ, УГБ, СП, IV- 336/4; ИАБ, УГБ, СП, IV- 344; ИАБ, УГБ, СП, IV- 344/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 344/2; ИАБ, УГБ, СП, IV- 344/3; ИАБ, УГБ, СП, IV- 344/9; ИАБ, УГБ, СП, IV- 357/1; ИАБ, УГБ, СП, IV- 370/81; ИАБ, УГБ, СП, IV-370/174.

Графикон бр. 15: Структура откривених и ухапшених комунистичких илегилаца 1941–1944.



Графикон бр. 16: Старосна структура ухапшених и откривених комунистичких илегилаца 1941–1944



Неопходно је и у овом потпоглављу подвући више пута у овом раду изнету тезу, да је КПЈ ушла у Други светски рат са бројчано недовољном и неадекватном кадровском базом неопходном за остваривање стратегије овог покрета отпора. Преликано стање било је и у главном граду Краљевине Југославије. У овом контексту сагледавајући податке из графикана изнад који нас информишу да је деловањем Специјалне полиције од 1941. до 1944. откривено, ухапшено и „процесуирано“ 880 људи (од чега је 55% ухапшено 1942, 28% ухапшено 1943, 13% ухапшено 1941. и 4% ухапшено 1944.) стичемо увид у размере разарања кадрoвске базе КПЈ у Београду. Несумњиво да су операције хапшења изведен у првој половини 1942. по броју и структури ухапшених најпогубније одразиле на рад КПЈ. О интензитету репресије сведочи податак да је током пуне две календарске године 1942. и 1943. у сваком месецу извршено хапшење више људи, чиме су комунистички илегалци радећи у овом граду константно морали да „гледају преко рамена“. Старосна структура приказана у Графикана бр. 16 сведочи да је највише страдао млађи и средњи кадар, што је разумљиво с обзиром да је исти био доминантан у кадрoвској бази. Поред кадрoва хапшењима је прекидан рад и полиција је открила организациону структуру, методологију рада и облике делатности овог покрета отпора.

На основу података сакупљених у *Графикану бр. 15* сазнајемо да је од 880 људи 41% је стрељано, 18% пуштено након издржавања казне, 15% одведено је на принуди рад, 13% нисмо успели да утврдимо даљу судбину, 8% је спроведено у Смедеревску Паланку, 3% убијено је током истраге и 2% предато је другим деловима окупационог режима. Висок проценат стрељаних у потпуности је у складу са репресивном политиком окупатора на територији окупиране Србије чија је суштина да према онима који покушавају да угрозе интересе Трећег Рајха нема милости. О томе сведоче и примери убијања малолетника и тек порођених жена.

Организациона структура београдских комуниста функционисала је по принципу спојених карика. Уколико је полиција успела да приликом хапшења пронађе једног члана који је спреман да сарађује постојале су велике шансе да се провала прошири. Кључни фактор који је одлучивао које размере ће хапшења попримити била је чињеница колико високо је у организационој структури ухапшена особа. Хапшење секретара рејона доводила су до откривања свих

актива унутар истог, а хапшење чланова Месног Комитета по природи ствари доводио је до обимних хапшења на више нивоа. Чврсто држање до једног од конспиративних правила да људима са којима сарађујеш пружаш само неопходне информације, могла је да заустави провалу. О овоме сведочи случај Стевана Јовичића, члана МК КПЈ за Београд чије бекство нису могли да надоместе информацијама из преосталих саслушања, што је рејоне које је исти водио оставило изван домета полиције.

Непридржавање конспиративним правилима скупо је коштало београдске комунисте. Подсетићемо на пример Јанка Лисјака, секретара МК КПЈ за Београд који је откривен уз помоћ човека који му је доносио хлеб. Јасно је да је Трајковић уживао његово неприкосновено поверење и да је овај искусни илегалцац сматрао да за ову неважну ствар није неопходно да ангажује посредника. Прелазак појединаца у супротни табор био је значајан „ветар у леђа“ полицији. Ови људи у су у већини бирани из корпуса ухапшених функционера што је подразумевало да познају велики број кадрова, облике и начин деловања, локације на којима су се одржавали састанци, систем веза и методе сакупљања прилога и дистрибуције пропагандног материјала.

Ово су били само периферни разлози који су додатно проузроковали велики број хапшења комунистичких илегалца у Београду. Кључ успеха окупационог режима у борби против овог покрета отпора крије се у службеницима Специјалне полиције који су познавали предратне кадрове, структуру и облике рада, који су током окупације усмерени и мотивисани само да раде на овом сектору, који су услед попуштања стега и доласка „послодавца“ који је спроводио сурову репресију вршили физичку и психичку тортуру над ухапшенима и који су унапређивали технике рада у складу са новонасталом ситуацијом.

ПОГЛАВЉЕ III
БЕОГРАДСКИ РАВНОГОРЦИ

3.1. ВОЈНО-ЦИВИЛНИ КОНДОМИНИЈУМ: ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА ЈВУО У БЕОГРАДУ

Група официра и војника Краљевине Југославије на челу са генералштабним пуковником Драгољубом Михаиловићем¹⁵⁹⁸ која се 11. маја 1941. обрела на западним обронцима планине Суворор на висоравни Равна гора зачетник је покрета отпора који ће у свакодневни говор и колективно памћење ући као „равногорски“ и „четнички“. Равногорска војна организација прошла је пут од Команде четничких одреда до Југословенске војске у отаџбини, од четничких јединица до група корпуса и покушаја формирања редовне војске. Устројена по територијалном принципу, јединице ЈВуО у почетном периоду састојале су се од чета. Крајем 1941. формиране су бригаде у које су улазила четири батаљона. Следећа станица била је формирање Корпуса крајем 1942. и почетком 1943, а од 1944. образоване су групе корпуса.¹⁵⁹⁹ Почетком 1944. војна организациона

¹⁵⁹⁸ Драгољуб Михаиловић рођен је 14. (26.) априла 1893. у Ивањици. Недуго након смрти мајке прелази у Београд, где је завршио основну школу и гимназију. Као питомац 43. класе примљен је 1910. у Нижу школу Војне академије. Школовање му прекидају Балкански ратови (1912–1913), из којих излази одликован Сребрном медаљом за храброст и чином потпоручника. Током Првог светског рата учествовао је у тешким борбама на Церу, прошао је албанску голготу, бива рањен на битолском фронту и суделује у пробоју Солунског фронта. У међуратном периоду у земљи службовао је у Скопљу, Београду, Љубљани. Као војни аташе краљевине Југославије постављен је на дужност у Бугарској 1935. и Чехословачкој 1936. Априлски рат 1941. дочекао је у чину пуковника на дужности начелника Оперативног одељења 2. армије. Одликован је Златном медаљом за храброст, Орденом белог орла са мачевима IV степена, Албанском споменицом итд. Више о животу и раду Драгољуба Михаиловића и равногорском покрету у: Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Београд: Институт за савремену историју, 2004; Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд: Нолит, 2009; Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Београд: Погледи 2005; Бојан Димитријевић и Коста Николић, *Бенерал Михаиловић. Биографија*, Београд: Институт за савремену историју 2004; Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, I–II, Београд: Нолит 1992; *Књига о Дражи*, Виндзор: Српска народна одбрана, 1956; *Не осећам се кривим. Стенограмске белешке са суђења вођи четничког покрета*, пр. Јован Кесар и Драгоје Лукић, Београд: Акваријус, 1990; Миодраг Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима америчких и британских обавештајаца 1941–1944*, Крагујевац: Погледи 2003; Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд – Загреб, Нолит 1979; Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату 1941–1945*, Београд: Институт за савремену историју, 2009; Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, I–II, Београд: Рад, 1983; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд: Центар за истраживање југоисточне Европе, 2000; Алберт Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?*, Београд: Институт за савремену историју, 2004.

¹⁵⁹⁹ Армијски корпус као устаљени здружени састав јединице копнене војске јавља се први пут 1805. у француској армији. Развојем војне технике и стратегије ратовања у периоду од појаве првих корпуса до избијања Другог светског рата долази до битних промена у организацији и

структура Равногорског покрета у окупираној Србији приведена је крају. Територија је била подељена на шест команди: Србије, Војводине, источна Србија, јужна Србија, Београд и Стари Рас. Свака команда била је подељена на корпусне групе које су се састојале од три до четири корпуса. Поред Врховне команде, Команда Србије на чијем челу је био генерал Мирослав Трифуновић имала је ингеренције да прати рад свих корпуса, унапређује и дисциплинује на територији окупиране Србије.¹⁶⁰⁰

Пресликан развојни пут прешла је и војна организациона структура равногораца у Београду. Према сведочењу једног од Михаиловићевих команданата, Звонимира Вучковића „кроз варош су већ крајем маја кружили гласови“ о групи официра која се одметнула у шуму.¹⁶⁰¹ У овом месецу направљени су и први кораци ка стварању Равногорске организације у Београду. Генералштабни мајор Жарко Тодоровић¹⁶⁰² добио је овлашћење од Михаиловића

саставу корпуса. Мења се броја дивизија који су улазили у Корпус и формирају се батаљони везе, пионирске чете и улазе оклопне јединице и извиђачка авијација итд. Током Другог светског рата готово све ратујуће стране имају корпус као војну јединицу. Наредбом о формирању корпуса Врховна Команда ЈВуО настојала је да добије оперативне јединице које би могле да изводе операције ширих размера. Формација равногорских значајно се разликовала од корпуса других армија. Устаљена пракса била је да у корпусе улазе дивизије, што у ЈВуО није био случај и њени корпуси састојали су се од бригада. Бригаде су се састојале од батаљона у које су улазиле чете. Војна енциклопедија, 4, Јакас- Lafet, Ljubljana: Mladinska knjiga, 625-630. Павле Милошевић, *Југословенска војска у отаџбини 1941-1945*, Београд: Српска либерална странка, 2005, 21.

¹⁶⁰⁰ Николић, *Историја равногорског*, II, 28.

¹⁶⁰¹ Вучковић, *Сећања из рата*, 68.

¹⁶⁰² Жарко Тодоровић рођен је 29. септембра 24. јануара 1907. у Београду. Потпун је из угледне официрске породице отац му је био генерал Петар Тодоровић. Био је ожењен супругом Љубицом ћерком генерала Војислава Вучковића. Завршио је основну школу и шест разреда гимназије. У војну академију ступио је 1. октобра 1932. и након две године завршава Нижу школу, када је промовисан у чин артиљеријског потпоручника. Наставља даље школовање 1930. и за пуне две године завршава Вишу војну школу. Знање је стицао и у Француској где је завршио вишу ратну школу у Паризу 20. августа 1935. Успешно је похађао курсеве из топографије (1929.) и извиђача (1930.), а завршио је и школу за генералштабне официре (1938). Овај официр био је прави полиглота познавао је француски, енглески, немачки и италијански језик. Током међуратног периода унапређиван је у следеће чинове: каплар 15. априла 1924, поднаредник 1. октобра 1924, наредник 15. јуна 1925, потпоручник 1. октобра 1925, поручник 1. октобра 1929, капетан II класе 1. децембра 1933, капетан I класе 11. децембра 1936. и мајор 31. децембра 1939. Као артиљеријски официр служио је као водник у 1. дивизиону артиљеријског пука Краљеве гарде, као командант батерије у 2. самосталном артиљеријском дивизиону и у 1. дивизиону тешке артиљерије. Као генералштабни официр био је у ђенералштабу Савске дивизијске области и првом обавештајном одељењу Главног ђенералштаба. Током Априлског рата био је начелник штаба Мурске дивизије. Из напред изнетог јасно можемо закључити да је Тодоровић био елитни официр Краљевине Југославије, а његови надређени су приликом годишњег оцењивана истицали следеће његове квалитете: „карактерно чврст, озбиљан, сређен, прибран и енергичан, јаче интелигенције“, „службу врши врло тачно, савесно, са потпуним разумевањем“, „веома пази на своје достојанство“. Ови фактори кандидовали су га као идеалног човека за организовање и развијање рада Равногорског покрета у Београду. Ухапшен је од стране немачке полиције у фебруару 1943.

у мају 1941. да формира штаб у Београду.¹⁶⁰³ Први састанак у Београду одржан је 17. маја и на њему су поред Тодоровића присуствовали: мајор Бошко Тодоровић, капетан Светомир Гојковић, поручник Војислав Радојчић и двојица неименованих официра. За команданта организације у Београду постављен је Жарко Тодоровић, а од јуна на месту помоћника именован је мајор Радослав Ђурић. Заменик команданта задужен за оперативне задатке био је поручник Серафим Неготинац.¹⁶⁰⁴ У територијалном погледу Београд је био подељен на рејоне и секције. Основне смернице за рад Београдске организације у овом периоду биле су: ширење покрета, регрутација војног кадра и омладине, упућивање на Равну гору, вршење обавештајне службе и сакупљање различитог материјала.¹⁶⁰⁵ По територијалној основи Београд је подељен на четири рејона и 13 квартова. На челу квартова налазиле су се старешине квартова, које су имале задатак да на повереној територији руководе организацијом и врше пријем нових кадрова.¹⁶⁰⁶ Штаб Команде Београда у овом периоду био је малобројан.

Након именовања Тодоровића на место команданта Штаба за северне покрајине на чело београдске организације 30. августа 1941. дошао је Радослав Ђурић. На овој позицији Ђурић се није дуго задржао и у септембру га је наследио војно-судски потпуковник Душан Манојловић.¹⁶⁰⁷ По плану који је израдио

Након кратке епизоде у Загребу о чему ћемо детаљније писати у наредним поглављима спроведен је у Матхаузен. У овом логору наставља да делује као члан ЈВуО и окупља присталице овог покрета отпора. По ослобођењу живео је и радио у Паризу. Због своје улоге у логору у послератном периоду оптуживан је од комунистички оријентисаних логораша да је сарађивао са логорском управом и денунцирао. ВА, ДПП, К-1852/95; АЈ, Д. К, ф. 110, ф. бр. 7556; *Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи*, пр. Милан Весовић и други, Београд: Српска реч, 2, 379; *Vjelajac, Generali*, 260.

¹⁶⁰³ У књизи „Србија и Равна Гора“ Бранко Јовановић напомиње да је Михаиловић за стварање организације у Београду овластио капетана Димитрија Марића који је ову функцију обављао до хапшења у јулу 1941. Изузев ових навода ни у примарним изворима ни у литератури нисмо успели да пронађемо детаљније о делатности Марића и потврду његовог именовања. Први човек равногорске организације на саслушању потврдио је да је поставио Тодоровића као првог команданта београдске организације. Драган Сотировић- Бранко Јовановић, *Србија и Равна Гора*, Београд: Институт за савремену историју: 2004, 304; *Рат и мир ђенерала*, 2, 379.

¹⁶⁰⁴ Биографија ИАБ, БДС, Д- 338, досије Ђурић Радомир; Милошевић, *Југословенска војска*, 86.

¹⁶⁰⁵ Сергије Живановић, *Трећи српски устанак*, Крагујевац: Нови погледи, 2000, 114.

¹⁶⁰⁶ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 7; ИАБ, БИА, Ф. XV, П. 22.

¹⁶⁰⁷ Душан Манојловић рођен је 10. децембра 1895. у Ћуприји. Гимназију и Правни факултет завршио је у Београду. Поред матерњег познавао и француски језик. У браку са супругом Анђелијом рођеном Ристић имао је двоје деце Радмилу (1922) и Добрилу (1924). Војни рок одслужио је као поднаредник ђак у 4. чети 3. батаљон 18. пешадијског пука I позива током Првог светског рата од 1. маја до 16. октобра 1915. Заробљен је у јануару 1916. у војној болници у Ћуприји и одведен у заробљеништво где је остао до окончања рата. Пре активирања у војну службу био је чиновник Инспектората Министарства финансија од 1920. до 1926. Постављен је за

пуковник Бранислав Пантић¹⁶⁰⁸ у децембру 1941. од Команди Београд образован је Штаб бр. 2 чиме су ингеренције београдске организације проширене и на околину овог града.¹⁶⁰⁹ Након хапшења Манојловића, у септембру 1942, на чело организације дошао је капетан Александар Михајловић.¹⁶¹⁰ Штаб бр. 2 од јула 1942. носио је шифровани назив Јозеф I.¹⁶¹¹ Територијални оквир на коме је деловао Штаб бр. 2 у овом периоду обухватао је Београд и Грочански и

судског поручника 19. марта 1926. од овог периода добио следећа унапређења: 28. јуна 1930. капетан II класе, 28. јуна 1933. капетан I, класе, 6. септембра 1936. мајор и 1. октобра 1940. потпуковник. Каријеру правника у војсци започео је на дужности у Судском одељењу Министарства војске и морнарице, где се није дуго задржао и након мање од два месеца прелази у Велики војни суд. Дужност иследника у Дунавској дивизијској области обављао је од 17. маја 1929. до 3. јула 1931. када је премештен у правну службу Војне академије. У судску праксу враћа се 25. јануара 1935. у војни суд за официре. Улога наставника у Војној академији поверена му је од 26. септембра 1936. до 24. децембра 1938. Дужност правног референта у штабу инжењерије вршио до јануара 1939. када је разрешен дужности и стављен на расположење. Након четири месеца враћен је у Велики војни суд где остаје на дужности до априла 1940. Од овог периода до априла 1941. „дели правду“ у Посавској дивизијској области. Током каријере два пута је одликован медаљом за ревносну службу и једном медаљом за војничке врлине. Командовање београдском организацијом овог официра најмагловитији је период деловања историје ЈВуО организације у Београду за чију реконструкцију нисмо успели да пронађемо податке у примарним изворима и литератури. Након хапшења крајем 1942. транспортован је у кажњенички логор за официре Стриј. Преко Жарка Тодоровића успостављен је контакт са Манојловићем у логору. Добија овлашћење да настави да ради као равногорски представник. Преминуо је у болници у Стернбергу крајем 1945. ВА, ЧА, к. 290, ф. 1, д. 1; ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 18; ВА, ДПП, 948/646; Бранислав Ј. Пантић, *Бандитско комунистички логор*, Сиднеј 1964, 249; Милошевић, *Југословенска војска*, 90; Радомир Милошевић-Чеда, *Закаснили рапорт: Хроника једне српске судбине*, Београд: Интерпринт 1996.

¹⁶⁰⁸ Бранислав Пантић рођен је 12. фебруара 1888. у Нишу. Био ожењен и са супругом Милевом рођеном Јевремовић имао једну ћерку. По окончању гимназије у родном граду уписао је Војну академију у 1. септембра 1906 у 39. класи. Академију је завршио 1. септембра 1910. када је произведен у чин пешадијског потпоручника. Током даље каријере добио је следећа унапређења: поручника 14. јануара 1913, капетана II класе 15. априла 1915, капетана I класе 1. септембра 1918, мајора 21. октобра 1923, потпуковника 1. априла 1928 и пуковника 6. септембра 1934. Током Балканских ратова Првог светског рата овај официр командовао је бројним пешадијским јединицама. У Краљевини СХС наставио је школовање, вишу војну школу Војне академије завршио 21. октобра 1924, прошао генералштабну припрему од 21. октобра до 24. фебруара 1927, а од 26. маја до 17. децембра 1929. боравио у Паризу „на изучавању језика“. У међуратном периоду обављао бројне дужности попут команданта 1. батаљона 2. пешадијског пука „Књаза Михаила“ од 17. децембра 1929. до 17. фебруара 1931, вршилац дужности начелника штаба у команди Стручних курсева главних родова војске од 24. новембра 1932. до 2. децембра 1934, деловођа војног Савета од 8. маја 1939. до 12. децембра 1939. итд. Био је носилац 10 домаћих и једним иностраним одликовањем. Због опасности од хапшења генерал Михаиловић наредио је Пантићу да напусти Београд, што овај официр није извршио. Мали је број официра попут Пантића који су били део организације ЈВуО, четири године старији од генерала Михаиловића поседовао је и знање и искуство из свих сегмената војне доктрине. Након хапшења и окончања истраге у марту 1942. спроведен је у заробљеништво и до окончања Другог светског рата провео је у логорима у Немачкој и Пољској. И иза „жица“ наставио је са радом и води је организацију ЈВуО у логору. Остатак живота провео је у емиграцији, аутор је књиге „Бандитско комунистички логор“ у којој је описао време проведено у логору, са посебним освртом на борбу против комунистички оријентисаних затвореника. ВА, ДПП, К- 1271/314; Пантић, *Бандитско комунистички*.

¹⁶⁰⁹ Живановић, *Трећи српски*, 117.

¹⁶¹⁰ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

¹⁶¹¹ *Зборник*, XIV, 1, 447.

Врачарски срез.¹⁶¹² Успостављено је шест одељења: „оперативно, ађутантско, обавештајно, пропагандно, материјално и организацијско“.¹⁶¹³ Према расположивим подацима у Михајловићевом штабу били су распоређени следећи официри: капетан Иван Павловић, помоћник Команданта Београда, капетан Бранко Станић, начелник штаба, капетан Иса Марунић, шеф интендантске службе, капетан Раде Минцић, капетан Петар Ивановић, поручник Плавша Огњанов, ордонанс помоћника Команде Београд и наредник Ратомир Стевановић. Успостављање и организовање службе радио везе било је поверено Милутину Шпарталу тајно име Улман)¹⁶¹⁴ и инжењеру Драгомиру Томашевићу.¹⁶¹⁵

Целокупна војна организација ЈВуО од 14. фебруара 1942. почивала је на Упутству бр. 5. Основна јединица била је чета, батаљон се састојао од 2-3 чете, бригада од 3-5 батаљона и корпус од 2-3 бригаде. Требало је формирати три врсте чета. У прву која је требало да буде ударна ушли би војници који имају између 20-30 година. Другу би попуњавали обвезници од 31 до 40 године старости и њихов задатак би био извођење саботажа. Трећа група војних обвезника старости од 41 до 50 година попуњавала је чете које су имале за задатак да пружају логистичку подршку оперативним јединицама. Оваква структура била је неадекватна у условима једног окупираног града што је приморало Врховну команду да донесе посебан „Упут за рад у Београду“.¹⁶¹⁶ По квартовима требало је организовати оперативне и територијалне (резервне) јединице. Оперативне јединице чете, батаљоне и бригаде требало је формирати од „провереног људства“ старости од 20 до 35 година. Резервне или територијалне јединице сачињавали би проверени војни обвезници од 35 до 45 година груписани у чете и батаљоне. Било је предвиђено и да се попишу сва моторна возила и слагалишта нафтних деривата како би се у погодном тренутку образовала „аутоколona“.¹⁶¹⁷ Цивилна управа

¹⁶¹² ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2.

¹⁶¹³ ВА, ЧА, к. 288, ф.1, д. 3.

¹⁶¹⁴ Лука Шпартал рођен је 30. октобра 1898. у Београду. Завршио је факултет у Гану (Белгија) 1924. и постао машински инжењер. Након окончања студија у родном граду отвара са колегом са факултета радионицу котлова. Према одређеним подацима са инжењером Слободаном Добросављевићем настојао је да изради мотор за амфибијска возила. Погон му је конфискован по окупацији, а он наставља да ради у истом. Послератним властима није представљала сметњу што је стрељан од стране окупатора да му конфискује имовину и прогласи га народним непријатељем. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој*, 524.

¹⁶¹⁵ ИАБ, БДС, Д- 540, досије Ђорђевић Спасоје.

¹⁶¹⁶ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 4.

¹⁶¹⁷ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 4.

поверена је Управнику града Београда који је требало да у моменту преузимања града уз помоћ Команде Београд заузме најважније институције.

Вођен упутствима које је добио у Врховној команди, Михајловић је 28. августа 1943. у циљу „преузимања власти и извршења мобилизације“ донео наредбу о реорганизацији комплетне војне организације ЈВуО у Београду.¹⁶¹⁸ Све активности Команде Београд подељене су на оперативне и територијалне. Целокупно руковођење без обзира на делатност препуштено је корпусима и бригадама. Војно одељење у оквиру Команде Београд, на чијем челу је био Начелник одељења, имало је за задатак да контролише рад по територијалној линији. Захтевано је да се од 1. септембра од људства у рејонима и кварталовима образује пет корпуса састављених од 17 бригада по следећем принципу:

I Београдски корпус са три бригаде - I рејон (I, II, X квартал)

II Београдски корпус са три бригаде - II рејон (III, IV, VI квартал)

III Београдски корпус са три бригаде - III рејон (IX, XII, XIII квартал)

IV Београдски корпус са три бригаде - IV рејон (VII, VIII, IX квартал)

V Београдски корпус са пет бригада - од самосталне Београдске бригаде¹⁶¹⁹

За разлику од бригада које су функционисале на терену у Београду није било услова за пуну мобилизацију и попуну састава. Било је неопходно извршити све припремне радње и сачекати погодан тренутак како би се извршила пуна мобилизација. Управу у кварталовима требало је устројити по принципу срезова. На територији једног кварта била су тројица старешина „командант бригаде, командант кварта и старешина кварта“. Команданту бригаде били су потчињени и командант кварта и старешина кварта. Дужност првог човека бригаде био је „да изврши удар и по преузимању власти формира бригаду до предвиђеног састава“ која би била спремна да оперативно делује у Београду и изван њега. Командант кварта је територијална власт која је имала задатак да прикупља податке и изврши у погодном тренутку мобилизацију, а по преузимању власти да организује санитарску и интендантску службу. Старешина кварта је ступао на дужност по ослобођењу града са задатком да преузме делокруг рада који су имали квартави Управе града Београда.¹⁶²⁰ Поједини омладинци унутар корпуса имали су задатак

¹⁶¹⁸ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 7.

¹⁶¹⁹ Исто.

¹⁶²⁰ Исто.

да одржавају контакте са омладинским штабом 501. У овом периоду од команданта корпуса захтевано је да формацијски попуњавају своју јединицу, шире мрежу симпатизера ЈВуО, формирају спискове чланова и симпатизера КПЈ и шаљу редовне извештаје.¹⁶²¹ Крајем 1943. мајор Михајловић је добио наређење да формира групу корпуса, што је настојао да изврши након 6. јануара 1944.¹⁶²²

Команда Београд поднела је почетком 1944. извештај у коме је навела да је бројно стање њених јединица „5.119 људи, а од тога за сигурну акцију у првих 24 сата – 3.398 наоружаних људи, 80 возила и 4 радио станице.¹⁶²³ Као и у случају других делова ЈВуО и београдска организација пријављивала је целокупан број људи за који је сматрала да би пуном мобилизацијом могла да прикупи. Несумњиво да је стваран број људи који је организовано радио био знатно мањи од наведеног. Ово је најочљивије прегледом формацијске попуњености београдских корпуса.

Према расположивим изворима I корпус имао је најпотпунију формацију. Командант I корпуса био је мајор Светолик Грујичић (од 15. марта 1944. капетан Божидар Ивановић)¹⁶²⁴, помоћник команданта капетан Душан Пачић, ађутант капетан Божидар Ивановић, благајник капетан Јосип Божић, интендант капетан Звонимир Томјановић и шеф пропагандног и обавештајног одсека потпоручник Миле Станковић. Корпус је имао три бригаде које су водили мајор Никодије Марјановић, капетан Душан Пачић и поручник Сава Радуловић. Бригаде су имале осам батаљона под командом: капетана Драгутина Барјактаревевића, поручника Петра Насласа и Милана Илића, потпоручника Милоша Кнежевића, наредника Душана Милосављевића, Радивоја Божалца, Ђурађа Покрајца и Стева Кандића. Унутар батаљона било је формираних 12 чета чији су командири били: поручник Милорад Марковић, потпоручници, Драгослав Ђорђевић, Драган Матејић и Драгош Станковић, наредници Радивоје Лудајић, Милорад Милићевић, Драгољуб Јовановић, Милош Драгутиновић, Милан Шијачки, Ђорђе Васиљевић и поднаредници Стеван Чабрајац и Гаврило Медан. Корпус је имао и два вода за обезбеђење и један вод за везу унутар који су били распоређени: потпоручник

¹⁶²¹ ИАБ, БДС, Г-735, досије Грујичић Светолик.

¹⁶²² ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 1.

¹⁶²³ ИАБ, Збирка Београд у рату и револуцији (даље: БУРИР), к. 8.

¹⁶²⁴ Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 320.

Димитрије Јончић, наредник Ново Милошевић и поднаредник Сима Рабреновић.¹⁶²⁵

Скромни су подаци о II корпусу које смо успели да прикупимо. Командант II корпуса био је мајор Драган Протић (од 15. марта 1944. капетан Јован Наловић)¹⁶²⁶, ађутант поручник Мирослав Николић и интендант поручник Милан Маричић. Командант I бригаде капетан Јован Наловић и помоћник команданта поручник Бранко Јовановић. Према послератном сећању поручника Јовановића овај корпус имао је формиране три бригаде.¹⁶²⁷ Унутар овог корпуса био је и Београдски одред чији је командант био мајор Милутин Нинковић, а помоћник поручник Плавша Огњанов.¹⁶²⁸

Командант III корпуса био је капетан Валентин Вертић, капетан Милутин Гроздановић, који је обављао дужност помоћника команданта, командант штабне чете капетан Миодраг Ивовић, водник аутовода поручник Михајло Милошевић, интендант мајор Петар Михаиловић, ордонанс команданта, поручник Миленко Чанчаревић и лекар, санитетски помоћник Живота Благојевић.¹⁶²⁹ Корпус је имао три бригаде. Командант I бригаде био је капетан Милорад Бировљев, помоћник команданта капетан Богдан Гаћеша, благајник капетан Душан Станковић, командант I батаљона потпоручник Милан Лазаревић, шеф пропагандног и обавештајног одељења наредник Ђак Петар Цветановић. У II бригади: командант штабне чете II бригаде водник Реља Јованетић, командант I чете I батаљона поручник Славко Комадинић, командант I чете II батаљона наредник Будимир Дејановић, командант II чете II батаљона водник Петар Клеут. У III бригади: ађутант бригаде, потпоручник Илија Стојановић, лекар потпоручник Милан Матић и помоћник интенданта, потпоручник Живојин Ристић.¹⁶³⁰

И IV корпус имао је формиран штаб и поједине бригаде, батаљоне и чете. Командант корпуса био је мајор Марко С. Мркела (од 15. марта 1944. капетан Војислав Човић)¹⁶³¹, начелник штаба капетан Бранко Радојчевић, ађутант капетан Љубомир Поповић, интендант капетан Драгомир Јасликић, ордонанс потпоручник

¹⁶²⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 14.

¹⁶²⁶ Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 320.

¹⁶²⁷ Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 316.

¹⁶²⁸ ВА, ЧА, к. 54, ф. 3, д. 12.

¹⁶²⁹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 2; Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 320.

¹⁶³⁰ ВА, ЧА, к. 54, ф. 3, д. 11.

¹⁶³¹ Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 320.

Милош Каварж. Корпус се састојао од три бригаде које су попуњавали следећи официри: командант I бригаде био је капетан Милан Јовановић, његов ађутант био је потпоручник Лука Опачић, командант I батаљона I бригаде био је капетан Милан Јанковић, командант штабне чете потпоручник Александар Динчић, командант II бригаде био је капетан Милан Змајић, командант II бригаде капетан Бошко Бркић командант III бригаде поручник Ђорђе Добричанин, помоћник команданта III бригаде поручник Миливоје Миливојевић, ађутант III бригаде поручник Јован Везмар, командант II батаљона III бригаде капетан Драгољуб Вановић, командант чете у III бригади поручник Миленко Влаховић, командант III батаљона III бригаде капетан Живојин Коцић. Од официра и војника који су били распоређени на дужности у квартовима IV корпуса познати су нам ађутанта I кварта поручник Јован Јекић и наредник Михајло Главинић.¹⁶³²

У једном од извештаја адресираног на генерала Трифуновића, крајем августа 1943. Михајловић је навео да је Београдска бригада у потпуности „спроведена“. Ова бригада имала је задатак да овлада свим селима у околини Београда у чему је према Михајловићевим наводима у потпуности успела. Њено људство је на овој територији слободно патролирало и организовала заседе.¹⁶³³ Београдска бригада представљала је први батаљон V Београдског корпуса који се састојао од следећих бригада: друга бригада састављена од батаљона Српске државне страже и Недићеве гарде, 3. Бригада од ватрогасаца, 4. Бригада „Савсо 13“ и 5. Бригада „разне спортске организације“. Пети београдски корпус био је, према речима капетана Михајловића, најпозданија војна јединица на територији Београда. Према истом извору „квартовски одреди, полицијска школа, логор, саобраћајна полиција“ били су комплетно под контролом Команде Београд. У јуну 1944. Команда Београд известила је више инстанце да је успела да се инфилтрира у Српску граничну стражу и да је најопремљенији одред који је имао „7 митраљеза и 500 пушака, са по 500 метака на митраљез и по 60 метака на пушку“ под командом старешина у потпуности оданих ЈВуО.¹⁶³⁴

На основу расположивих података идеја да се формира „моторно возни парк“ спроведена је у дело, о чему сведочи наредба Михајловићева од 14. септембра

¹⁶³² ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 2; ИАБ, БДС, Б-1569, досије Бркић Бошко.

¹⁶³³ ВА, ЧА, к. 127, ф. 12, д. 1.

¹⁶³⁴ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 1.

1944. да се целокупно управљање „моторно возним парком“ повери капетану Плавши Огњанову. Основна дужност Огњанова била је да врши распоред возила и планира њихову употребу искључиво за „превоз трупа и материјала“.¹⁶³⁵ На располагању је имао и две гараже у околини Београда. Једном је руководио резервни инжењерски поручник Љубинко Чучаковић, налазила се у Степојевцу и служила је за поправку возила. У гаражи у селу Конатице налазила су се у потпуности исправна возила и пољска радионица. Немамо тачан податак са колико је возила располагала Команда Београд, али у септембру 1944. имала је минимално једно путничко и два теретна возила.¹⁶³⁶

Војна организација која се састоји само од људима у униформи није могла самостално да функционише и испуни све захтеве које намеће деловање у урбаним условима окупираног града. Ограниченост слободе кретања за војнике који су били под константом присмотром био је један од главних ограничавајући фактор. Вршење пропаганде, сакупљање финансија и разног материјала, пружање логистичких услуга у већини је морало да почива на плећима цивилима.

Од првог месеца окупације постојало је у Београду више група истакнутих Београђана који су независно одржавали контакте директно са генералом Михаиловићем или Драгишом Васићем. Оне које смо ми успели да „мапирамо“ били су окупљени око политичара Војислава Вујанца, пензионисаног чиновника Министарства саобраћаја Јована Пашића и Миме Марковића сина професора Београдског универзитета Боже Марковића.¹⁶³⁷ Није постојала координација између наведених група и свака је деловала самостално, што је стварало потребу да се направи јединствена цивилна организација. Први човек београдске организације, капетан Михајловић писао је на ову тему генералу Михаиловићу у октобру 1942:

„Али поред чисто војничког посла, у Београду се морају решити велики број питања као: питање исхране и снабдевања, обавештајна служба, веза са управним властима и веза са полицијом, веза са грађанством, као и попуњавање и проширивање организације и др. за ове послове ми војници, а поготово илегални нисмо погодни. Ми се можемо жртвовати до краја, али сматрам да тиме нећемо

¹⁶³⁵ ВА, ЧА, к. 54, ф. 5, д. 20.

¹⁶³⁶ Исто.

¹⁶³⁷ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

много допринети, јер поред себе излажемо и све оне са којима долазимо у везу што је много опасније“.¹⁶³⁸

На основу наведених опажања капетан Михајловић је предложио формирање једног управног штаба састављеног од грађана који би имали задатак: „потпомагање војног штаба и апсолутно извршавање свих његових захтева и решење свих питања напред наведених“. И све наведено у територијалним оквирима Београда.¹⁶³⁹

Овај предлог усвојен је и први Цивилни штаб основан је у другој половини 1942. У следећем саставу: Младен Жујовић, Властимир Петковић, Драган Бојовић, Ђорђе Јањић и Војин Андрић.¹⁶⁴⁰ Овај штаб престао је да функционише након хапшења појединих чланова почетком 1942.¹⁶⁴¹ Задатак Цивилног штаба био је да води тзв. „управне послове“ и имао је ознаку 909, а од јула 1943. добија шифровани назив Јозеф П.¹⁶⁴² У овом периоду Цивилни штаб преименован је у Управни и инкорпориран је у Команду Београд у склопу припрема за преузимање Београда. Задржао је у потпуности исти делокруг рада али је изгубио самосталност. Од овог периода сви „предлози, извештаји и остало“ ишли су под „штамбиљом“ Команде Београд.¹⁶⁴³ Шеф Управног штаба био је инжењер Бора Раденковић.¹⁶⁴⁴ У овом формату Команда Београд је функционисала све до октобра 1944. када је услед надирања трупа Црвене армије и НОП-а престала са деловањем.

У Београду су деловали и људи који су били директно повезани са штабом генерала Михаиловића и имали „специјалне дужности“. У хијерархијском смислу били су подређени Михаиловићу, а са београдском организацијом сарађивали су по потреби. Први такав двојац представљали су пуковник Бранислав Пантић и капетан Ненад Митровић.¹⁶⁴⁵ Покушавајући да добије ослонац у органима цивилних и политичких власти у августу 1941. Михаиловић је одобрио формирање Централног националног комитета (ЦКН), али готово две године

¹⁶³⁸ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 19.

¹⁶³⁹ Исто.

¹⁶⁴⁰ Милошевић, *Југословенска војска*, 450.

¹⁶⁴¹ ВА, ЧА, к. 262, ф. 1, д. 47.

¹⁶⁴² Zbornik NOR, XIV, 1, 447.

¹⁶⁴³ ВА, ЧА, к. 127, ф. 12, д. 1.

¹⁶⁴⁴ ИАБ, БУРИР, к. 8.

¹⁶⁴⁵ Zbornik NOR, XIV, 1, 615.

радио само његов Извршни одбор, чији састав се мењао и који није спроводио значајнију делатност у Београду. Главни човек овог комитета за Београд био је политичар Војислав Вујанац.¹⁶⁴⁶

Према овлашћењу од 10. фебруара 1943. инжењер Петар Милићевић тајно име „Анте“ овлашћен је: „да организује и врши саботажу на свим врстама саобраћајних средстава“, „да спроводи организацију и припрема преузимање цивилне управне власти на територији града Београда, споразумно и у сагласности са војним повереницима и Командом Београд“, „да преко поверљивих људи и финансијских група организује снабдевање са материјалним средствима“ и „да ради и сарађује на свему ономе што нађе да је корисно за извођење националних задатака у Отаџбини“.¹⁶⁴⁷ Његово постављање није био одраз неповерења генерала Михаиловића према Команди Београд већ потребе да се у најважнијем граду у окупираној Југославији обезбеди још један канал који ће извршавати специјалне задатке за Врховну Команду.

У складу са наведеним како би минимизирао шансе да га полиција ухапси Милићевић није имао велику групу сарадника.¹⁶⁴⁸ У почетном периоду радио је са својим људима независно од других делова равногорске организације у Београду. Први контакт Милићевић је остварио са Годоровићевим штабом, те након почетног оклевања долази до успостављања сарадње. Користећи радио станицу Команде Београд Милићевић је прослеђивао извештаје, али је задржао и самосталну курирску везу са вишим инстанцама.¹⁶⁴⁹ Ова сарадња између војних и цивилних органа још дубље је проширена доласком капетана Михајловића на чело организације. У једној од депеша вишим инстанцама Милићевић са задовољством констатује „од успостављања везе са Вилијем, преко његовог помоћника, постоји међу нама потпуна хармонија у раду и узајамна сарадња“.¹⁶⁵⁰ Извештаји обавештајне природе, елаборати о положају Срба на територији НДХ, успостављање везе са колаборационистичком управом, сакупљање финансијских средстава само су део задатака које је Милићевић са својим људима успео успешно да изврши. Током марта 1943. Милићевић је обавио низ разговора са

¹⁶⁴⁶ Николић, *Историја равногорског покрета*, II, 242.

¹⁶⁴⁷ БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

¹⁶⁴⁸ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 20.

¹⁶⁴⁹ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 29.

¹⁶⁵⁰ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 12.

представницима грађанских политичких партија, „Сокола“ и СКК о успостављању сарадње. Основна идеја била је окупљање „свих националних снага у једну скупину“.¹⁶⁵¹ Посебну улогу Милићевић је одиграо у осмишљавању и вршењу припрема за одржавање Конгреса у селу Ба.¹⁶⁵²

И равнаторци су били свесни важности рада међу омладином и потребе стварања посебне организације која би обухватила овај део становништва. Наредбом Михајловића од 6. септембра 1942. основана је Југословенска равнаторска омладина (ЈУРАО). У састав ЈУРАО улазила су „сва мушка деца од 8 до 15 година и младићи од 15 до 20 година старости закључно“ који су били „национално исправни“.¹⁶⁵³ Организацију је требало извршити на чисто војној линији, а надзор над омладинским јединицама имали су команданти бригада. Постојале су две врсте јединица узданице омладине (деца од 8 до 15 година) и заточници отаџбине (омладина од 15 до 20 година). Највиши чин за јединице узданице омладине био је наредник, а за Заточнике отаџбине капетан. Формацијски ове јединице требале су да образују десетине, водове, чете и батаљоне.¹⁶⁵⁴ Бил је предвиђено и да се обавезна обука за узданице отаџбине врши четвртком, недељом и празницима са дрвеним пушкама, а за заточнике отаџбине основна регрутна обука.¹⁶⁵⁵ Као и у другим сегментима војне организације и омладинска је реорганизована почетком новембра 1942. Образована су три штаба, 501 за Београд, 601¹⁶⁵⁶ и 1001 под ингеренцијом мајора Радослава Ђурића. У градовима у „средњим школама четама радне службе, студентској и радничкој омладини“ требало је организацију успоставити по систему тројки.¹⁶⁵⁷ Сваки члан

¹⁶⁵¹ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 20; Николић, *Историја Равнаторског покрета*, II, 245.

¹⁶⁵² У једној од депеша коју је потписао лично генерал Михаиловић са датумом 28. децембром 1943. Милићевић добија обавештење да је прихваћен његов предлог за одржавање конгреса на ком ће се састати представници „политичких странака и главних раденика“ и да ће о месту и времену одржавања делегати бити усмено обавештени. Према свему судећи ова захвалност изражена је за иницијативу о одржавању припремног конгреса у децембру 1943. Библиотека Института за савремену историју (даље: БИСИ, Легат Павла Милошевића (даље: Л.П.М.) фасцикла II (даље: Ф.), Анте.

¹⁶⁵³ ВА, ЧА, к. 19, ф. 6, д. 1.

¹⁶⁵⁴ Исто.

¹⁶⁵⁵ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 7.

¹⁶⁵⁶ Нисмо успели да пронађемо податак који је био тачан територијални оквир на коме је деловао штаб 601. Павле Милошевић у својој у овом раду више пута цитираној публикацији наводи да је овај штаб деловао у Западној Србији, Старом Расу, а од друге половине 1943. и територију Делиградског корпуса. Павле Милошевић, *Равнаторска омладина у покрету ђенерала Михаиловића 1941-1945*, Крагујевац: Нови погледи, 2003, 54.

¹⁶⁵⁷ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 11.

тројке био је дужан да придобије нова три члана тројке и као челник изграђује у идеолошко-политичком погледу. Било је предвиђено да се рад београдске омладине одвија у три фазе:

1. До издавања наређења за оружани устанак:

- омасовљавање организација и идеолошко изграђивање њених чланова;
- пропагандно деловање
- онемогућавање рада осталих организација међу омладином
- прикупљање података за све оне које треба после рата ставити пред „Народни суд“

2. Када се нареди напад на окупатора:

- организована борба у циљу уништавања непријатеља и протеривања из земље
- помагање у преузимању власти
- уништавање комуниста и „других народних издајника“

3. Након успостављања „Вел. Југославије“:

- суделовање у препороду југословенског народа у духу идеологије покрета¹⁶⁵⁸

Први контакти између омладинаца у Београду и равногораца успостављени су у првим месецима окупације. У јуну 1941. Војину Андрићу је Бранислав Ђукић „донео прве конкретне податке да пуковник Дража Михаиловић са неким деловима наше војске борави на Равној Гори“ и донео „поздрав од Драгише Васића“ који је исказао жељу да се састану „ради разговора и договора“. Крајем јуна Андрић и Лазар Јовановић примили су овлашћене и инструкције да реактивирају чланове Омладинске секција СКК и приволе на рад у равногорској организацији.¹⁶⁵⁹ Ово је спроведено у дело јер су од почетка окупације покретачка снага равногорске омладине у Београду били чланови предратне Омладинске секције СКК Милорад, М. Драшковић¹⁶⁶⁰, Лазар Јовановић и Милорад Матић итд.¹⁶⁶¹

¹⁶⁵⁸ ИАБ, БДС, И- 299, досије Јовановић Предраг.

¹⁶⁵⁹ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

¹⁶⁶⁰ Милорад М. Драшковић рођен је 1921. био је син политичара и министра унутрашњих послова Милорада. Током међуратног периода био је члан Српског културног клуба и писао је за гласила ове организације. Напушта Београд 1944. и одлази у емиграцију. У емиграцији је наставио студије у Швајцарској и Белгији где је докторирао из области политичких наука. Научну каријеру градио је у САД на универзитетима Беркли и Станфорд, а од 1961. Био је члан Хуверовог института за проучавање рата, револуције и мира. Самостално или у коауторству са Бранком Лазићем аутор је више радова на тему комунизма у Југославији. Преминуо је 1991. Споменица

На територији Београда главни омладински штаб био је под шифром 501.¹⁶⁶² Основни задатак овог штаба био је да организује омладину на територији Београда, шаље омладинце у војне јединице, врши обавештајну, пропагандну и курирску делатност. Најодговорнији организациона јединица била је врховна тројка која је повезивала, укључивала и организовала омладинце у Београду, те одржавају тесне везе са командантима корпуса и бригада.¹⁶⁶³ Командант штаба 501 био је резервни артиљеријски поручник Лазар Јовановић, а чланови: Милорад Драшковић, Милорад Матић, Лазар Максимовић, Драгољуб Павловић, Милорад Поповић, Предраг Милановић и Јован Милетић.¹⁶⁶⁴

Штаб 501 премештен је у августу 1943. у унутрашњост Србије и био је надлежан по омладинској линији и за: Авалски корпус, Посавско-тамнавски корпус, Космајски корпус, Смедеревски корпус, Пожешки корпус, Ваљевски корпус, Церски корпус, Златиборски корпус, I равногорски корпус и II равногорски корпус.¹⁶⁶⁵ Према изјави Војина Андрића, Лазаревић је долазио у Београд на сваких десетак дана и радио на овом сектору два до три дана и затим се враћао. Омладинце у самом Београду су у овом периоду предводили студенти права Милош и Павле Павловић и Стева Станковић, а у командном погледу били су подређени војној организацији.¹⁶⁶⁶

На Конгресу ЈУРАО у Прањанима у јануару 1944. донета је одлука да се централизује управљање омладинском организацијом. Штаб 501 постао је надлежан за целокупну територију Србије. Наређено је да се при сваком корпус образује омладински центар који је носио шифру 501/шифра корпуса. Овом штабу подређено је и шест новообразованих штабова који су носили ознаке Б али расположи извори не пружају довољно података како би се реконструисали њихови територијални оквири.¹⁶⁶⁷

тридесетогодишњица смрти војводе трећег српског устанка Драже Михаиловића 1946-1976, ур: Томица Иванчевић, Чикаго: Организација српских четника Равна Гора 1976, 31.

¹⁶⁶¹ Исто.

¹⁶⁶² Милорад М. Драшковић, Бранко Лазич, "Омладински штаб 501 Равногорске омладине", у: Гласник српског историског-културног друштва „Његош“, Чикаго, 1962, свеска десет, 91-106.

¹⁶⁶³ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

¹⁶⁶⁴ Милошевић, *Равногорска омладина*, 52.

¹⁶⁶⁵ Исто.

¹⁶⁶⁶ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

¹⁶⁶⁷ Милошевић, *Равногорска омладина*, 57.

Основни задаци штаба 501 били су да: на свим нивоима омладинску организацију постави на чврстим „ногама“, при сваком корпусу заједно са командантом оснује омладински центар, организује и руководи пропаганду и обавештајну службу, образује један велики наоружани одред и организује практичну и идеолошку обуку омладинаца. За територију Београда био је надлежан штаб 501/1 који се у априлу 1944. налазио на територији Авалског корпуса. Командант Штаба био је Тодор Тадић, а након његовог хапшења Слободан Павловић син лингвисте и академика Миливоја Павловића.¹⁶⁶⁸ Чланови су били Бранислав Страњковић, Милорад Драшковић, Емил Јосифовић и Димитрије Ђорђевић.

У августу 1944. штаб 501/1 преместио је у Београду 1. Ђачки београдски батаљон који се састојао из активног и неактивног дела.¹⁶⁶⁹ Активни део деловао је у околини Београда, а неактивни је функционисао у самом граду. У активном делу батаљона били су омладинци који су „имали борбено искуство“ и који су били оспособљени да изводе оперативне задатке. За разлику од активног, неактивни део батаљона био је „састављен од интелектуалних омладинаца, идеолошки изграђених, на моралној и карактерној висини, који од првог дана раде у београдској организацији“, али „како војску нису служили“ били су „неупотребљиви за војну акцију“.¹⁶⁷⁰

Различите су процене колико је средњошколаца било обухваћено радом Равногорске омладине. Према одређеним подацима почетком 1942. у београдским средњим школама било је од 40 до 600 припадника овог покрета отпора.¹⁶⁷¹ У извештају из 1943. наводи се да ЈУРАО на територији Београда има „250-300 организованих београдских средњошколаца“, и у „свим четама радне службе извештан број омладинаца исто тако конспиративно организованих“.¹⁶⁷²

На основу послератних сећања Слободана Петровића једног од чланова равногорске омладине, ЈУРАО је почетком 1942. успео да образује организацију у

¹⁶⁶⁸ Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1994, I, 182.

¹⁶⁶⁹ ВА, ЧА, к. 130, ф. 3, д. 47.

¹⁶⁷⁰ Исто.

¹⁶⁷¹ Борковић, *СКОЈ*, 187.

¹⁶⁷² ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 6.

свим гимназијама.¹⁶⁷³ Распољиви извори омогућили су нам да реконструишемо организацију у осмој мушкој гимназији и Учитељској школи. Средњошколска организација такође је функционисала по принципу тројки. Сваки члан био је дужан да образује нову тројку и да је као челник води. Како је то изгледало у пракси сазнајемо из примера деловања врховне тројке за организовање ваншколске омладине. Ученик трећег разреда Учитељске школе Божидар Станишић пришао је гимназијалцу Предрагу Ивановићу и предао му равногорски пропагандни материјал на читање. Након одређеног времена Станишић га је упознао са вишом везом, Предрагом Стефановићем сином бригадног генерала Милутина Стевановића.¹⁶⁷⁴ Именовани је одобрио формирање матичне тројку за организовање ван школске омладине у саставу: Станишића, Ивановић и Душана Кнежевића.¹⁶⁷⁵ У почетном периоду у циљу њихове идеолошке и политичке изградње Стефановић је доносио равногорски пропагандни материјал који су они читали на састанцима који су се одржавали у Карађорђевој парку или у становима ових омладинца. Сваки од чланова ове тројке настојао је да оснује нову тројку. Ивановићу је образовао и постао челник тројке у којој су били Милан Маринковић, Слободан Михаиловић и Панта Паравића. Станишић је успоставио и водио тројку у којој су били гимназијалац Љубомир Марковић и ученик Средење-техничке школе Никола Радоњић.

Према одређеним извештајима београдска организација успела је и да придобије водство соколске организације која је имала „2000 организованих сокола испод 25 година“. Ова организација вођена је под тајним бројем 13, а у организационом погледу била је подељена по реонима „са тачно одређеним местима скупљања у моменту потребе“.¹⁶⁷⁶ У фебруару 1943. извршене су промене у организационој структури омладинске организације у средњим школама у Београду. Одређена је једна личност која ће водити раду средњим школама и тројица његових помоћника који су добили групе одређених школа за које су задужени.¹⁶⁷⁷

¹⁶⁷³ Слободан Петровић Боба, „Сећање о раду у Београдској организацији ЈУРАО 501 1941-1944“, у: *Равногорска омладина*, 1, 75.

¹⁶⁷⁴ ИАБ, БДС, рег. 59, Ста-Сто.

¹⁶⁷⁵ ИАБ, БДС, И- 299, досије Јовановић Предраг.

¹⁶⁷⁶ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 26.

¹⁶⁷⁷ Петровић, „Сећање о раду“, 78.

Омладински штаб 501. наредио је да се образује посебна омладинска организација у коју би ушле избеглице које су долазиле у Београд. Било је предвиђено да се на челу организације налази врховни форум четворка коју сачињавају челник и три референта за организацију. Челник води целокупну организацију, контролише и дисциплинује чланове и усмерава пропагандну и обавештајну делатност. Референти за организацију имали су задатак да воде спискове „избеглица омладинаца и омладинки“ који садрже име и презиме, место рођења, адресу у Београду, да прати одлазак сваког члана и побрине се да претходно добије дозволу за одлазак.¹⁶⁷⁸ Прописано је да се састанци врховног форума одржавају три пута недељно и да се на њима „расправљају техничка питања“ и „ идеолошки разговара и изграђује“ у политичком и идеолошком правцу.¹⁶⁷⁹

Команда Београд тесно је сарађивала са Авалским корпусом од његовог формирања 1942. Територија овог корпуса простирала се до граница Тамнавско-Посавског, Колубарског, Космајског и Младеновачког среза и допирала све до Чукарице, Малог мокрог Луга и Вишњице. Формацијски Авалски корпус био је подељен на две групе бригада.¹⁶⁸⁰ Прву групу сачињавали су Посавска и Липовичка, а друга група се састојала од Грочанске и Врачарске бригаде. Бројно стање Авалског корпуса у мају 1944. било је 1300 војника.¹⁶⁸¹

Равногорска организација у Београду настојала је да са овом јединицом развије најприснију сарадњу, јер је капетан Михајловић сматрао да они чине једну природну целину. У новембру 1943. Командант Београда је иницирао да успостављање заједничка команда између Команде Београд и Авалског корпуса.¹⁶⁸² Како је прошла ова иницијатива довољно сведочи податак да је наредбом Врховне Команде у децембру исте године Авалски корпус ушао је у састав Београдске групе корпуса. На челу ове групе корпуса био је Штаб бр. 2 који је образован од официра из Команде Београд. Један од задатака ових војних снага била је борба против јединица НОП-а у околини Београда. Врховна команда била је незадовољна недовољном активношћу Авалског корпуса на овом сектору

¹⁶⁷⁸ ВА, ЧА, к. 130, ф. 4, д. 5.

¹⁶⁷⁹ Исто.

¹⁶⁸⁰ Више о Авалском корпусу у: Милошевић, *Ранорт*, 60-66.

¹⁶⁸¹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 4, д. 14.

¹⁶⁸² ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

и издавала је учестало наређења у овом периоду капетану Михаиловићу да активира ову јединицу у борби против партизанских одреда.¹⁶⁸³ По налогу виших инстанци вршене су и заједничке операције са Горском краљевом гардом и Смедеревским корпусом у мају 1944.¹⁶⁸⁴

Команда северних покрајина Штаб 133. је од оснивања у августу 1941. до хапшења Тодоровића у фебруару 1943. сарађивао са Командом Београд што ствара потребу да у основним цртама опишемо структуру и делатност овог дела ЈВУО.¹⁶⁸⁵ У надлежност овог штаба ушла је територија НДХ, Славоније, а од 2. јула 1942. и Војводина. Начелник штаба био је поручник Константин Хаџи Илић (Тони)¹⁶⁸⁶, помоћник начелника био је ваздухопловни поручник Емил Живковић (Лехман), потпоручник Љубан Кордић (Архенс) обављао је послове оперативне природе и Владета Божовић био је задужен за привредна питања. Као начелник штаба Илић је био први оперативац и одржавао је везу преко поручника Миодрага Стојановића са Командом Београд. У почетном периоду Команда Северних покрајина била је ослоњена на инфраструктуру београдске организације. Радио и курирска веза са вишим инстанцама одржавана је преко Команде Београд.¹⁶⁸⁷ По

¹⁶⁸³ О размерама незадовољства Врховне команде довољно сведочи чињеница да је у октобру 1943. ова инстанца констатовала да Авалски корпус по питању антикомунистичке борбе „спава дубоким сном“ и наредила командантима који се граниче са територијом истог да преузму чишћење терена. О садржини овог наређења обавештен је и капетан Михајловић који је упозорен да ЈВУО нису потребне јединице „на папиру“, да је недопустиво да се „комунисти коте у близини Београда“ и да смени све команданте који су инертни према својим задацима. ВА, ЧА, к. 297, ф. 1, д. 7.

¹⁶⁸⁴ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 2.

¹⁶⁸⁵ Неопходно је на овом месту указати да је Команда северних покрајина добијала и специјалне задатке од Врховне Команде који су тотално превазилазили територије за коју је била задужена. Према сведочењу једног од равногорских команданта Војислава Лукачевића, по наређењу Тодоровић током 1941. упућиван је у Црну Гору, Косовску Митровицу и Бања Луку са задатком да „испита ситуацију и расположење народа, да се повеже са официрима и подофицирима, да има да сугестију за организацију четничких одреда и других група отпора, те да их упозори о држању према окупатору, о начину и тактици борбе и томе слично“. ВА, ЧА, к. 223, ф. 11, д. 5.

¹⁶⁸⁶ Константин Хаџи Илић тајно име „Тони“ рођен је 17. маја 1913. у Београду. Потиче из угледне банкарске породице, отац му је био потпредседник Српске трговинске банке. Након окончања основне школе и гимназије Илић је завршио Нишу школу Војне академије у 59. класи. Са чином потпоручника постављен је на прву дужност 1. октобра 1934. као водник артиљеријског пука у V армијској области. Унапређен је у поручника 1. октобра 1938. Током Априлског рата био је поручник у рефлекторском одељењу које је бранило Београд. Повукао се преко Сарајева у Херцег Нови где је заробљено до стране италијанске војске. Депортова је у заробљенички логор у Аверсу у коме је провео око годину дана. Пошло му је за руком да побегне заједно са 12 официра и да се домогне Београда у јуну 1942. У Равногорски покрет у јулу 1942. укључио га је Жарко Тодоровић који му је предавао у међуратном периоду. Ухашен је од стране немачке полиције у марту 1943. и након ислеђења стрељан у августу исте године. *Време*, 2. октобар 1934, 5; *Службени војни лист*, 1. октобар 1934, 2; *Службени војни лист*, 1. децембар 1938, 1765; ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаџи Илић.

¹⁶⁸⁷ ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаџи Илић.

хашењу Тодоровића, Команда Северних покрајина измештена је на територију Ваљевског корпуса, а на њено чело постављен је генерал Светомир Ђукић.¹⁶⁸⁸

*

Београдски равнгорци градили су своју организацију и методологију рада од темеља, суочени са условима рада у окупираном граду и без могућности да се у већој мери угледају на примере из прошлости. Оваква полазна основа није донела превише лутања у тражењу одговарајућег организационог модела и војно-цивилни кондоминијум показао се као адекватан оквир за рад у овом граду. Услови које смо навели били су највећа сметња успостављању војне организације, посебно формирању корпуса. Из анализе састава појединих корпуса, бригада и батаљона јасно уочавамо да београдска организација није успела да у потпуности изврши ово наређење Михаиловића. Цивилни део београдске организације без сумње је представљао његов мотор и покретачку снагу, што је и разумљиво с обзиром на кадровски састав истог. Због важности Београда први човек равнгорске организације није желео да држи само „једно жезло у ватри“ и стварањем паралелних независних организација обезбедио је константно деловање и извршавање специјалних задатака. Формирана је и омладинска организација о чијој снази довољно сведочи чињеница да је Штаб 501 постао надлежан за целокупну територију Србије.

3.2. РАВНА ГОРА У КООРДИНАТНОМ СИСТЕМУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКА ОРИЈЕНТАЦИЈА, ОДНОС ПРЕМА ОКУПАТОРУ, КОЛАБОРАЦИОНИСТИМА, САВЕЗНИЦИМА И КОМУНИСТИМА

Водећу улогу у ЈВуО имали су официри Краљевине Југославије ослањајући се на поједине политичаре који су заступали најразличитије политичке и идеолошке ставове.¹⁶⁸⁹ Као првенствено војничка равнгорска организација све до почетка

¹⁶⁸⁸ Више о Команди Северних покрајина ЈВуО у: Драган Шево, *Команда за Војводину југословенске војске у отаџбини*, мастер теза: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, 2013.

¹⁶⁸⁹ Буран политички живот у међуратном периоду и пропаст у Априлском рату који су компромитовали политичке партије, скептицизам коју је Михаиловић као војник гајио према

1944. нема у потпуности дефинисану идеолошку и политичку платформу. Упркос наведеном јасно се могу формулисати основни идеолошко-политички постулати за које се залагала ЈВуО.

Припадници овог покрета отпора од првог дана нису признавали окупацију и разбијање Краљевине и легитимисали су се као чувари отаџбине и једини представници краља и Владе.¹⁶⁹⁰ У прогласима које је потписивао генерал Михаиловић указивано је да је Краљевина Југославија и даље у ратном стању, подсећано је на заклетву положену отаџбини и краљу, скретана је пажња војним обвезницима да свако неодрживање мобилизацији представља издају итд.¹⁶⁹¹ Доминантно српска национална структура ЈВуО и чињеница да је на простору окупиране Југославије током Другог светског рата вођен етнички, верски и грађански сукоб који је егзистенцијално угрожавао припаднике овог народа, резултирало је да у равногорској идеолошкој матрици „српство“ однесе превагу над југословенством.

Територијално преобликовање Краљевине по ослобођењу у циљу решавања српског питања и заштите српског народа и националних интереса представљали су угаони камен равногорске политике. Историографија социјалистичког периода углавном је Равногорски покрет приказивала као конзервативан и ретроградан, а њене припаднике као чуваре међуратних друштвених позиција и односа. Овакве наводе демантују кључни равногорски документи идеолошко-политичке провенијенције у којима су представљена решења за превазилажење проблема у привреди, култури, просвети и другим сегментима друштва међуратне Југославије.

политичарима, став да док траје ратно стање политичке поделе треба оставити по страни и одлучност да се гради првенствено једна војна организација, фактори су који су пресудили да политички делатници имају ограничен утицај на изградњу и функционисање ЈВуО. Од правих дана на Равну Гору стигли су истакнути чланови Српског културног клуба Драгиша Васића и Стевана Мољевића који су дали одређену политичку димензију ЈВуО. Супротан тас на ваги били су демократски оријентисани чланови заступљени током целокупног периода окупације кроз омладину покрета, а од 1944. у личности Живка Топаловића председника Социјалистичке странке. Више о овој теми у: Петрановић, *Стратегија Драже* Михаиловића, 133-149; Живко Топаловић, *Србија под Дражом*, Београд: Институт за савремену историју, 2004; Др. Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*, пр: Милан Весовић, Коста Николић, Београд: Институт за савремену историју, 1995, 21.

¹⁶⁹⁰ Матић, *Равногорска идеја*, 135-136.

¹⁶⁹¹ Исто, стр. 16, 17, 135, 136.

Унутар покрета постојале су јаке струје које су захтевале да се унутар територијалног оквира Краљевине Југославије изврши подела на етничком принципу и утврде границе које би омогућиле да српски национални корпус живи у једној федералној јединици и које би обезбедиле водећу улогу Србије унутар Југославије на Балкану. Тежак положај српског народа на већем делу окупиране територије проузроковао је да наведена струја заговара и драстична решења чија је суштина била расељавање и територијално измештање у циљу остваривања етнички чисте Србије.¹⁶⁹² Саставни део ове политичке платформе било је и залагање за државни интервенционизам у природи у тој мери да је захтевано да целокупна индустрија и велики земљишни поседи пређу у државне руке. Тражено је доношење закона о корупцији и испитивању порекла имовине.¹⁶⁹³ Наведене идеје биле су углавном сублимиране у програму „Велике Србије“ Стевана Мољевића од 30. јуна 1941.¹⁶⁹⁴ Овај програм никада није постао званични, али су поједине идеје које су још у међуратном периоду биле део ставова СКК имплементирани у одређеним документима политичке провенијенције ЈВуО.¹⁶⁹⁵

Поред националистичких и у одређеној мери радикалних, унутар Равногорског покрета постојала су и демократска струјања током целокупног периода окупације. Носиоци истих били су чланови бившег Демократског студентског клуба Универзитета у Београду, поједини политичари и други чланови.¹⁶⁹⁶ Омладина Равногорског покрета борила се за послератну демократски уређењу земљу, организовану на федералној основи. Позивала је на спровођење темељних

¹⁶⁹² На етнички мешовитим територијама попут Санцака и Источне Босне припадници ЈВУО су вршили одмазде над неспрским становништвом. Појединим истраживачима ови злочини представљају један од главних аргумената који подупиру тезу да ЈВУО није био покрет отпора већ колаборационистичка организација. Склони смо да закључимо да је ова теза лишена дубље контекстуације и да много реалнију слику о наведеним злочинима пружају истраживања колеге Милутина Живковића. Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, 138-142; Milan Radanović, *Zločin i kazna: snage kolaboracije u Srbiji*, Beograd: Roza Luxemburg, 2015, 81-92; Милутин Живковић, *Санџак 1941-1943*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2017, 270-285, 400-409.

¹⁶⁹³ *Зборник*, том. XIV, књ. 1, 736-739.

¹⁶⁹⁴ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије* (даље: *Зборник НОР-а*), том. XIV, књ. 1, Београд 1981, стр. 1-10.

¹⁶⁹⁵ У овом духу били су закључци са конференције Четничке омладине, Црне Горе, Боке Которске и Санцака, одржане у периоду од 30. новембра до 2. децембра у Шаховићима. Било је замишљено да послератна Југославије буде уређена као наследна и уставна монархија, триторијално увећана за територије на које њени становници имају „историјско право“, у којој би живели само Срби, Хвати и Словенци и у којој не би било места за националне мањине. *Зборник НОР-а*, том. XIV, књ. 1, 736-739.

¹⁶⁹⁶ Ристановић, „Организовање“, 51-78.

социјалних реформи како би се: „успоставила пуна и ефективна сарадња између свих друштвених слојева са јасно израженим циљем да се стално подиже животни културни и здравствени стандард најширих народних маса, нарочито сељака, радника и државних, самоуправних чиновника, и тиме, уз најшире политичке слободе, постигне пуна социјална правда“.¹⁶⁹⁷ Захтевала је кажњавање за оне који су починили злочине над Српским народом, али је и указивано да злочинци масовним злочинима нису успели да разбију Југославију јер је она „историјска нужност Српско-Хрватског-Словеначког живота и несумњива европска потреба“.

Равногорски официри у Београду који су водили организацију у овом граду нису јавно износили своје политичке и идеолошке ставове, што је у потпуности било у складу са предратном праксом, али њихови саборци-цивили нису имали наведене зазоре и у појединим приликама исказивали су своја идеолошка и политичка уверења. Један од наведених примера је Михаиловићев „човек задатка“, инжењер Петар Милићевић. Предратни члан Демократске странке и током окупације се залагао за идеје које је заступала ова политичка партија. Овај инжењер је указивао вишим инстанцама на неопходност демократског одлучивања и погубност самовлашћа сваке врсте. На овом курсу био је и новинар Миодраг Инђић захтевајући да се у циљу обнављања предратне државе прекине са негативном пропагандном кампањом усмереном против хрватског народа.¹⁶⁹⁸

Почетком 1944, након одржавања Омладинског конгреса и Светосавског конгреса у селу Ба, долази до кориговања и потпуног дефинисања идеолошке и политичке платформе ЈВуО. Победу је однела демократска струја коју је предводио Живко Топаловић. Кључне одлуке биле су да се по ослобођењу образује федеративна држава у којој би поред Срба и Хрвати и Словенци имали право да успоставе јединицу унутар којих би ушао целокупан њихов национ, одбачена су „подметања“ да ће ЈВуО вршити колективну одмазду за злочине почињене над српским народом, оспорена је одлука Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) о смењивању краља Петра

¹⁶⁹⁷ ВА, ЧА, к. 130, ф. 4, д. 22.

¹⁶⁹⁸ БИСИ, Л. П. М, ф. Лоренц; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 9.

Карађорђевића II и најављиване корените реформе на привредном, социјалном и културном плану у духу демократије.¹⁶⁹⁹

Равногорски покрет отпора као део антифашистичке коалиције, градио је посебне односе са владом у емиграцији и западним савезницима. Прве контакте са емигрантском владом и западним савезницима равногорци су успоставили преко Цариграда у јуну 1941. У јесен исте године Равногорски покрет је признат као савезник, а у јануару 1942. Михаиловић је постављен за министра војске, морнарице и ваздухопловства у емигрантској влади Слободана Јовановића. Поучен горким искуством из 1941. за Михаиловића је извођење акција ширег карактера, све док се ситуација не реши на великим фронтима, било неприхватљиво. Однос између Велике Британије и Равногорског покрета карактерисало је углавном неповерење и међусобно оптуживање. Са британске стране стизале су оптужбе да је Михаиловић сувише пасиван, а равногорци су оптуживали савезнике да им не испоручују у довољној количини материјалну помоћи. Ова размимоилажења била су главни камен спотицања између наведених фактора током Другог светског рата и један од разлога за напуштање Равногорског покрета отпора 1944. од стране савезника. Поред размимоилажења Британци и ЈВУО развијали су и успешне видове сарадње, попут слања војних мисија у јединице ЈВУО, прикупљања и преношења обавештајних података са окупираних територија, спасавање савезничких пилота, вршење саботажа на путној инфраструктури итд.¹⁷⁰⁰

Све до октобра 1942. Совјетски савез настојао је да пошаље мисију код Михаиловића и признавао је његов покрет као савезнички. Односи су нарушени крајем 1942. и од овог периода је ЈВУО у пропагандним средствима СССР приказивани у негативном контексту. До ескалације непријатељства дошло је у јесен 1944. приликом хапшења Михиловићевих представника од стране Црвене

¹⁶⁹⁹ Више о припремама и самом току конгреса у: Николић, *Историја Равногорског покрета*, 2, 241-252; Petranović, *Srbija*, 544, 545; Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок: други светски рат у Југославији*, Београд: Клио, 2009, 225-228.

¹⁷⁰⁰ Више о односима савезника и ЈВУО у: Marjanović, *Draža Mihailović*; Barker Elizabeth, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1978; Вилијамс, *Падобранци напруги*; Simon Trew, *Britain, Mihilovic and the Chetniks, 1941-1942*, The Macmillan press LTD, 1997.

армије.¹⁷⁰¹ Први директни односи између ЈВуО и Сједињених Америчких Држава успостављени су у септембру 1943. доласком представника америчке војске унутар британске мисије. Ова сарадња успостављена је касно и није могла да промени одлуку савезника да напусте Михаиловића и сву подршку пруже Народноослободилачком покрету.

Југословенска влада у емиграцији представљала је нехомогени скуп политичара и официра различите националне припадности и политичког и идеолошког опредељења. Наведено је резултирало међусобним сукобљавањем и суревњивостима које су ескалирале у емиграцији. Ово се одражавало и на однос према ЈВуО, већински део емигрантског естаблишмента пружао је безрезервну подршку овој организацији али постојали су и гласови који су Михиловићеву организацију приказивали као колаборационистичку. Чланови емигрантске владе по питању пружања отвореног отпора нису били сагласни са својим савезницима и саветовали су своје сународнике да избегавају акције против окупатора које би проузоквале одмазде. Емигрантска влада, која се нашла ван земље са више него скромним војним ефектима, која је међусобно посвађана и у тој мери зависна од савезника да није имала током готово целокупног ратани самосталан систем везе, није имала могућности да значајније помогне Равногорском покрету отпора.¹⁷⁰²

Један покрет отпора водили су антикомунистички настројени официри који су настојали да очувају државно уређење и владајућу монархију, а други професионални револуционари који су у међуратном периоду у официрском кору војске Краљевине Југославије видели носиоца „велико српске олигархије“ и борили се за бескласно друштво коме би претходила револуција и завођење диктатуре пролетеријата. Овакви темељи представљали су у потпуности неадекватну основа за сарадњу између наведених фактора и смањивали изгледе

¹⁷⁰¹ Nikola B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988, 76-108; Milana V. Terzić, *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: propaganda i stvarnost*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2004, 265-271; Тимофејев, *Руси и Други светски рат*, 249-294.

¹⁷⁰² Више о деловању југословенске владе у емиграцији у: Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću: intrenacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941–1944*, Beograd: BIGZ, 1983; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu: 1941–1943*, pr. Bogdan Krizman, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1981; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu: 1943–1945*, pripremio: Branko Petranović, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1981; Terzić, *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade*.

да иста буде успешна и дугорочна.¹⁷⁰³ До првих неформалних контаката дошло је у јулу 1941, средином августа исте године долази до локалних споразума између партизанских и равногорских јединица, а почетком септембра након састанака на хијерархиски вишем нивоу Равногорски и Партизански покрет отпора постигли су договор о заједничкој борби. Као резултат ове сарадње ослобођени су Ваљево, Крупањ, Лајковац, Љубовија, Горњи Милановац, Чачак и вршене опсаде Краљева и Шапца. Од првог дана сарадњу су пратили неспоразуми и свађе унутар устаничког језгра. Поред идеолошке удаљености устаници нису били сагласни у вези са питањима старешинства, начина извођења акција, поделе заплењеног наоружања и опреме и организовања власти у ослобођеним местима. Крајем септембра и почетком октобра 1941. долази до отворених сукоба између равногораца и партизана, а до дефинитивног разлаза долази након равногорског напада на Ужице и партизанског на Пожегу. Сукоб који се пренео и на остале делове окупиране Југославије није јеђавао до окончања Другог светског рата, а антикомунистичка борба на свим пољима била је важан сегмент деловања и изградње стратегије ЈВУО.¹⁷⁰⁴

У поглављу о комунистичком покрету отпора извршили смо историографску реконструкцију разговора о покушају сарадње између ових чинилаца у Београду. Сукоб између равногораца и комуниста „прелио“ се и на београдске „улице“. Из Врховне команде београдској организацији наређивано је да „се сада не бирају средства за борбу“ и да се у „датом моменту поступи без милости против њих“, јер „Београд не сме бити у њиховим рукама“.¹⁷⁰⁵

Однос равногораца према окупатору и колаборационистима представља најкомплекснији део стратегије овог покрета. Антиокупаторско опредељење ЈВУО током целокупног периода окупације не може се довести у питање. Јединице ЈВУО су и након слома устанка 1941. повремено нападале немачке јединице и

¹⁷⁰³ Више о овој теми у: Бјелајац, „Дјелатност КПЈ виђена очима Краљевине Југославије“, 227-246; Душан Бојковић, „У ишчекивању „новог империјалистичког рата“: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд, 2013/2, 177-202.

¹⁷⁰⁴ Тема сарадње и сукоба Равногорског и Народноослободилачког покрета место је спорења стручне и нестручне јавности, што ствара потребу да на овом месту читаоцима укажемо на литературу која пружа супостављене погледе по овом питању: Јован Мађановић, *Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941*; *Зборник НОР-а*, том. XIV, књ. 1, стр. 40-58; Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*; Petranović, *Srbija 177-308*; Живановић, *Трећи српски устанак*, 381-485; Вучковић, *Сећања из рата*, 115-175; Николић, *Историја Равногорског покрета*, 2, 127-153;

¹⁷⁰⁵ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 4.

вршиле саботаже над путном инфраструктуром, а важно место у равногорској пропаганди била је критика идеологије и деловања окупатора.¹⁷⁰⁶ Поред непријатељства повремено је долазило до сарадње између окупатора и ЈВуО у окупираној Србији: сарадње која је махом резултат уверења руководства овог покрета да је окупација пролазна и да највећа опасност долази од комуниста, али и самоиницијативе појединих локалних команданата.¹⁷⁰⁷ Крајем 1943. потписани су и први званични договори појединих равногорских команданата са немачком војском о заједничкој борби против НОП-а, а до најотвореније сарадње долази у лето 1944. приликом продора јединица НОВЈ.¹⁷⁰⁸

За разлику од појединих других делова ЈВуО Команда Београд није развијала ни један облик сарадње са окупатором у овом граду.¹⁷⁰⁹ Постојали су извесни контакти између људи из београдске организације и појединих окупационих дужносника. Београдска организација била је „амбасада“ Врховне Команде у Београду у који су се јављали сви они који су желели да ступе у контакт са ЈВуО. Припремне састанке за прве и директне разговоре између Немаца и Михаиловића који су одржани у новембру 1941. у селу Дивци са немачким обавештајцима обавили београдски равногорци, пуковник Бранислав Пантић и капетан Ненад Митровић.¹⁷¹⁰

¹⁷⁰⁶ Матић, *Равногорска идеја*, 243-252; Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?*, 230, 231, 256, Вилијамс, *Падобранци патриоти*, 219;

¹⁷⁰⁷ За разлику од окупиране Србије где је сарадња била краткорочна и повремена, у деловима који су окупирали Италијани и на територији НДХ иста је била константна и потпуно отворена. Неопходно је истаћи да колаборација ни на овим просторима није долазила као плод идеолошке и политичке блискости, већ потреба да се заштити Српски народ и уништи Народноослободилачки покрет. Повремена сарадња ЈВуО са окупатором није изолован случај у окупираној Европи током Другог светског рата. Под сличним околностима споразуме током окупације правила је грчка Народна демократска заједница и у завршној фази Другог светског рата на локалном нивоу пољска Армија Крајова. Више о овим темама у: Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, 145-163; Petranović, *Srbija*, 389-415; Marek Jan Chodakiewicz, *Between Nazis and Soviets: Occupation Politics in Poland 1939-1947*, Lexington books 2003, 194, 195; Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату 1941-1943*, Београд: Институт за савремену историју, 2009; Milutin Živković, „Uspostavljanje saradnje komandanta limsko-sandžačkih četničkih odreda Pavla Đurišića i italijanska vlast u Crnoj Gori početkom 1942.“, у: *Istorija 20. Veka*, Beograd 2016/2, 27-44; Mazower, *Inside Hitler s*, 374.

¹⁷⁰⁸ Николић, *Равногорски покрета*, 1, 164-168.

¹⁷⁰⁹ Наведено су констатовале и послератни безбедносни органи. У једном од елабората ОЗН-е у коме се детаљно анализирају контакти у троуглу ЈВУО-колаборационисти-окупатор децидирано се наводи да нема података о сарадњи Команде Београд и Немачке оружане силе. Ово је образлагано наводном неразвијеношћу организације у Београду. ВА, ЧА, к. 246А, ф. 1, д. 1.

¹⁷¹⁰ Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, 140-144; *Зборник*, XIV, 1, 857-859.

Преко београдске организације успостављени су и контакти са „летећим дипломатом“ Херманом Нојбахером. Први човек Команде Београд извештава Врховну команду 9. октобра 1943. да је овај дипломата „изјавио да би Немци били вољни на једно прећутно примирје са нама да их не дирамо да нас не дирају“ и тражио одговор како да поступају, шта да захтевају и како да га „возају“.¹⁷¹¹ Поред Немаца и Италијани су покушавали да успоставе извесне контакте. Италијански генералштабни официри ступили су у контакт са капетаном Михајловићем у октобру 1942. и захтевали да први човек ЈВуО пошаље своје опуномоћенике. Генерал Михаиловић био је опрезан и наредио капетану Михајловићу да он пошаље „погодно лице“ и саветовао да „све купује ништа а ништа не продаје“ и „одмах стругне ако треба“.¹⁷¹² До нових контакта дошло је у мају 1943, када је неименовани италијански генерал тражио да преговара са Михаиловићем. Ово је први човек ЈВуО одбио уз образложење да нема поверења у Италијане након хапшења мајора Павла Ђуришића. Додано је да су му ови контакти били сумњиви јер је веза успостављена преко Београда, а не преко Далмације.¹⁷¹³

Од прве до последње године окупације целокупан колаборационистички режим најоштрије је критикован у свим равногорским гласилима, али испод овог површинског слоја крију се сложенији односи равногораца према сарадницима окупатора.¹⁷¹⁴ Колаборационистички режим био је хетероген и састављен од политичара, војника и стручњака различитих професија који су мотиве за сарадњу са окупатором проналазили у патриотизму, идеолошкој блискости, користољубљу итд. Оваква лепеза личности и настојања ЈВуО да искористи колаборационистички режим како би дошла до наоружања, опреме, информација и обезбеди мобилизациони резервоар утицали су да припадници овог покрета отпора према сарадницима окупатора имају неуједначен третман.

Поједини високи званичници колаборационистичке управе попут Милана Аћимовића, пуковника Јована Тришића били су сарадници ЈВуО. Најотворенији вид сарадње одиграо се након слома устанка у децембру 1941. и првим месецима

¹⁷¹¹ ВА, ЧА, к. 278, ф. 33, д. 1.

¹⁷¹² ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 10.

¹⁷¹³ ВА, ЧА, к. 18, ф. 3, д. 13.

¹⁷¹⁴ Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*, 258-275.

1942. легализацијом појединих одреда ЈВуО. Тежња Михаиловића била је да кроз легализацију спаси његове одреде сигурног уништења, али и обезбедила дубоку инфилтрацију у редове Жандармерије и Српске државне страже. Колаборционистички званичници сарађивали су на различитој бази са ЈВуО. Поједини попут пуковника Јована Тришића вођени патриотским мотивима ставили су се у илегалну службу овог покрета од првог дана, на другој страни било је и оних који су пружали услуге за новац или настојали да у завршној фази рата „оперу“ своју биографију и пређу на победничку страну.¹⁷¹⁵ Поред индивидуалне сарадње 1944. долази до стварања антикомунистичког фронта и преговора између Недића и Михаиловића.¹⁷¹⁶

Паралелно са наведеним облицима сарадње ЈВуО је током целокупног периода окупације непријатељски држала према једном делу колаборационистичког режима. Као и у случају почетних преговора са окупатором чланови Збора прве контакте са Михаиловићевом организацијом остварили су преко Београда.¹⁷¹⁷ Један од официра који се повукао са Михаиловићем из Босне у Србију у априлу 1941, члан ЗБОР-а Владимир Ленц, рапортирао је Димитрију Љотићу о свом ратном путу и равнорској организацији. Након консултација Љотић је овластио Ленца да ступи у контакт са Михаиловићем преко његове рођаке Видосаве Јовановић. У више наврата током маја Ленц је долазио код Јовановићеве у стан који се налазио у Београду, а крајем јуна одвео је у Љотићев дом. Према изјави Јовановићеве пред иследницима Гестапо-а Михаиловић је прихватио првих 1000 динара које је Ленц послао на име дуга. Ова веза прекинута је у јулу 1941. када је

¹⁷¹⁵ Након слома устанка у децембру 1941. ЈВУО легализовала је поједине одреде код владе Милана Недића и наставила са овом праксом у првим месецима 1942. Тежња Михаиловића била је да кроз легализацију спаси његове одреде сигурног уништења, али и обезбедила дубоку инфилтрацију у редове Жандармерије и Српске државне страже. У којој мери је оваква стратегија Михаиловића била успешна сведочи чињеница да је 1944. од људства СДС формиран Српски ударни корпус који се ставио под команду ЈВУО. Више о овој теми у: Милисав Секулић, *Пуковник Јован П. Тришић: ратни дневник и биографија*, Београд 2014, стр. 94-102; Vorković, *Kontra revolucija u Srbiji I*, 263-274; Димитријевић, *Војска Недићеве*, 128-130, 384-390; Небојша Стамболија, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944-1945“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 2014/2, стр. 70-87.

¹⁷¹⁶ Поред литературе коју смо цитирали у претходној напомени о овим контактима сведочанство су оставили и Милан Недић и Драгомир Јовановић у својим саслушањима пред органима ОЗН-с. ВА, ЧА, к. 269, ф. 1, д. 38; Ва, Нда, к. 1, ф. 7, д. 19.

¹⁷¹⁷ У књизи Бошка Н. Костића *За историју наших дана* успостављање везе између Михаиловића и Љотића описано је на други начин али како ова публикација припада мемоаристици ми смо на овом месту предност дали примарним изворима. ИАБ, БДС, J-295; Бошко Н. Костић, *За историју наших дана*, Београд: Нова искра, 2011, 30-35.

Михаиловић одбио 5000 динара које је послао Љотић уз образложење да је исти „аламуња“. Након тога је захтевао од Јовановићеве да саопшти да га није пронашла. Идеологија Димитрија Љотића и оданост окупатору определили су Михаиловића да одбије предлоге Љотића за сарадњу, те све до 1944. и успостављања сарадње са окупатором, равногорци и љотићевци „укрштали су копља на бојном пољу“.¹⁷¹⁸

Однос београдских равногораца према припадницима колаборационистичког режима у Београду био је унутар напред оцртаних оквира. Несумњиво је да је због велике концентрације колаборационистичких институција сарадња у овом граду била најраспрострањенија. Кабинет председника владе Милана Недића, Главни земљораднички савез, Комесаријат за избеглице, Управа града Београда само су поједини делови колаборационистичких структура у Београду у којима је ЈВУО имала сараднике.¹⁷¹⁹

Како је ратна срећа напуштала Вермахт и како је било све јасније да Немци губе рат, многи од званичника владе Милана Недића настојали су да се пребаце на победничку страну. Команда Београд и ЦНК били су против ових конвертира из моралних, али и практичних разлога. Тешко је било равногорским илегалцима да опросте својим дојучерашњим прогонитељима, а у случају и да су спремни на овај корак долазили би у опасност да се компромитују код обичног становништва. Врховна команда у августу 1943. известила је генерала Трифуновића да шеф Специјалне полиције Илија Паранос тражи организовање састанак и да је понудио сарадњу и помоћ у преузимању власти у Београду.¹⁷²⁰ Метрички тачно капетан Михајловић је пренео став београдске организације по овом питању генералу Трифуновићу у једном од извештаја од августа 1943: „Препоручују ми г. Илију Параноса из Специјалне полиције. И то га препоручују из В.К. (Врховне Команде: примедба Р.Р.) молим Вас, Господине Ђенерале, и сами реците, шта ће ми он. Две и по године је био главни инквизитор наших људи, а сада нашао неке рођачке везе па шта вели да се вади. Такви нам никако не служе на част нити на углед покрета. већ напротив. Недај Боже, да Немцима нешто моментално пође на боље како би

¹⁷¹⁸ Димитријевић, *Војска Недићеве*, 331, 332, 333.

¹⁷¹⁹ Ова тема биће детаљније анализирана у даљем делу рада, те на овом месту цитирамо поједине изворе који се односи на примере сарадње колаборациониста и ЈВУО у Београду. ИАБ, БИА, ф. VI, п. IV, Андрић Војин; ИАБ, БДС, Ђорђевић Војислав, Д-35; ИАБ, БДС, Грујић Сава, Г-610;

¹⁷²⁰ ВА, ЧА, к. 299, ф. 16, д. 10.

ти људи одмах променили курс“.¹⁷²¹ Након савезничког бомбардовања Београда 1944. додатно се повећао интерес колаборационистичких званичника за сарадњом са ЈВуО. Команданту Београда јављали су се један по један и „стављали на расположење“. Генерал Боривоје Јонић је нудио оружје и муницију, Драги Јовановић предлагао је да га именују за комесара „на територији која се поклапа са Авалским корпусом“. Први човек београдске организације прихватио је у овом периоду сарадњу и настојао да извлачи што већу корист.¹⁷²²

У периоду када је београдску организацију водио Тодоровић постојала је тежња да се водећи људи Руског заштитног корпуса приволе на сарадњу са ЈВуО. Разговори су ишли преко Владимира Андрића, једног од начелника у влади Милана Недића, човека који је у предратном периоду био близак са руском емиграцијом. Према подацима немачке обавештајне службе договор у коме је посредовала београдска организација био је на атикомунистичкој основи, склопљен је између једног од команданата РЗК, генерала Гонтарева и генерала Михаиловића и био је на снази од маја 1942. до августа 1943.¹⁷²³

3.3. „КРВОТОК“ РАВНОГОРСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ: КОНСПИРАТИВНЕ МЕТОДЕ, СИСТЕМ ВЕЗА, НАОРУЖАЊЕ, МЕЂУЉУДСКИ ОДНОСИ

И београдски равногорци били су свесни да је за успешно вођење илегалне организације у условима једног окупираног града главни предуслов висок ниво конспирације. У јануару 1943. ЈУРАО штаб 501 издао је „Упутство бр. 3“ које представља најбољу сублимацију методологије конспиративног рада који су користиле хијерархијски ниже структуре у равногорског покрета у Београду. Омладинци су упознати да морају да се придржавају следећих упутстава:

1. „Не поверавајте се непознатима. Баш онај који нам је непријатељ кога не познајете-правиће се да је наш присталица, да би вас навео на танак лед. Зато о борби Југословенске војске у отаџбини не говорите у опште пред непознатим лицима и не помињите ма које име оних, за које знате да се налазе у покрету.“ „На свим врстама скупова пазите шта говорите

¹⁷²¹ ВА, ЧА, к. 127, ф. 12, д. 1.

¹⁷²² ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 44.

¹⁷²³ ИАБ, БДС, Б- 921, досије Бабац Павле.

[...] Знајте да су до сада многи били откривени, само зато што су у друштву а нарочито да би се истакли међу женама, причали о свом раду и везама“.

2. „Пазите како и коме прилазите. Када прилазите некоме кога желите да идеолошки испитате и придобијете, никада се не изјашњавајте коме припадате. Испитајте прво ко је та личност, којој групацији припада или је припадала, где је запослена, с ким се дружи и какво мишљење имају о њој они, који је познају. Са потпуно непознатим људима будите крајње закопчани“
3. „Пазите да вам се ништа писмено не нађе. Ван куће не носите собом ништа што би у случају евентуалног претреса могло да вам нашкоди. Ако званично преносите неки материјал, брижљиво га камуфлирајте. Код куће све ствари које би вас могле компромитовати, најпажљивије сакрите. Знајте, да ћете се, ако вас случајно ухапсе, много лакше извући ако се не нађе ништа писмено код вас.“ Све врсте спискова „крите најпажљивије, достављајте их одмах коме треба, али шифровано држите у највећој тајности. Ништа није опасније но када непријатељ нађе имена.“
4. „Све што желите да јавите вођству организације можете само преко вође тројке, односно преко свог непосредног претпостављеног члана организације.“ „Оно што је теби саопштено и наређено остаје једино и искључиво за тебе, и не смеш га апсолутно никоме поверити“.
5. „Пазите на рад издајника. Памтите и јављајте својом организацијском везом њихова имена и делатност“. „Обратите нарочиту пажњу на комунисте и њихов рад“. „Шверцовање германофила у наше редове не сме и не може да буде“.¹⁷²⁴

Намеће се питање у којој мери су београдски равногорци поштовали цитирана упутства. Према послератним сећањима Слободана Петровића, равногорски омладинци су се придржавали правила да се не држе спискови са именима чланова организације и да се не примају чланови у организацију док се претходно не провере преко обавештајне службе. Као нарушавање конспиративности

¹⁷²⁴ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 10.

Петровић истиче одавање правог идентитета „више везе“ „нижој вези“, а као разлоге истиче: превелику љубопитљивости појединаца, несналажење, неумешност, осећај срама да сакривају имена и фамилијарне односе.¹⁷²⁵

На примеру Николе Благојевића, омладинца задуженог за мобилизацију избеглица, јасно учавамо у којој мери је било погубно држати спискове са именима. Приликом хапшења Благојевића немачка полиција је пронашла спискове људи који су побегли са простора Пакраца и позивали све поименично на саслушање.¹⁷²⁶ Безазлена препричавања и ширење информација долазило је ланчаним путем до полицијских органа. На овај начин ухапшен је Младен Жујовић за кога се „по биоградској чаршији“ причало да је један од будућих министара у влади коју ће по ослобођењу формирати Михаиловић.¹⁷²⁷ Након пуштања Жујовић је уписао у свој дневник 29. јуна 1942: „Затражих одузимање (од виших инстанци: примедба Р.Р.) овлашћења извесном броју лица која се тим овлашћењима хвале и праве пометњу, а много и компромитују. Мене су та брбљања добронамерних људи одвела у хапс“.¹⁷²⁸ Конспиративна правила кршена су и приликом одржавања радио везе. Радиотелеграфисти упозорени су у априлу 1942. да не воде „приватне разговоре“, „да не спомињу имена“ и шаљу поздраве под правим именима и презименима.¹⁷²⁹

Најразличитијим лукавствима користили су се равногорци како би задржали у тајности и одржавали безбедно састанке. Команда Београд у периоду од 1942. до 1944. водила је послове из једне бакалске радње која се налазила у Фанкопановој улици. У магацину ове продавнице начелник штаба капетан Бранко Станић одржавао је састанке и обављао друге дужности.¹⁷³⁰ Челни људи војног и цивилног штаба састајали су се у порти Вазнесењске и Саборне цркве.¹⁷³¹ Изасланици Команде Београд и Команде Северних покрајина налазили су се једном месечно у посластичарници „Сахара“ у Кнез Михајловој улици.¹⁷³² Једно од београдских „царстава“ колача и торти била је и алтернативна локација

¹⁷²⁵ Петровић, „Сећање о раду“, 77.

¹⁷²⁶ ИАБ, БДС, рег. 7, Борб-Борз.

¹⁷²⁷ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 5.

¹⁷²⁸ Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник 2: Југославија у II светском рату*, Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004, 15.

¹⁷²⁹ ВА, ЧА, к. 288, ф. 8, д. 1.

¹⁷³⁰ Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 312, 313.

¹⁷³¹ ИАБ, БДС, рег. 8, Брос- Бреит.

¹⁷³² ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаџи Илић.

Команди Београд за пријем курира. По ком принципу је успостављана веза на овај начин сазнајемо из следећих редова депеше упућене штабу генерала Михаиловића од 22. јула 1942:

„Курири да се убудуће јављају у посластичарницу „Србијанка“, Кнез Михаилова бр. 15 газда Аци са лозинком „продајем жути шећер по 299“, а он ће одговорити купујем по 250 динара. Газда Аца је наш човек, око 30 год. Он ће курира довести у везу са поручником Стојановићем. У команду нико да не долази јер мотре на нас Љотићевци“.¹⁷³³

Равногорци су састанке одржавали и „испред носа“ окупатору сматрајући да су ту најмање сумњиви. Једно од оваквих места био је парк испред „Ратничког дома“ где је била централа немачке обавештајне службе.¹⁷³⁴ Антикварница која се налазила у улици Краљице Марије и била власништву Радомира Милинковића Цека коришћена је од стране Команде Београд за одржавање састанака.¹⁷³⁵ У Команди Београд једно лице је било задужено да обавља административне послове. Након оперативне употребе примао је документа за архиву и водио дневник о примљеном и послатом материјалу. Архива организације била је одлагана код поверљивих симпатизера који нису познавали садржај материјала јер је исти био у запечаћеним ковертама. Немачки војници који су свакодневно патролирали Пашићевом улицом у Београду нису ни слутили колико су близу непријатељској документацији. Архива Команде Београд у периоду када је командант био Тодоровић била је похрањена у тајној прегради у зиду излога књижаре чији је власник био Гојко Чебо.¹⁷³⁶

Равногорци су настојали да сваки члан организације буде упућен у оној мери колико му је било неопходно како би обавио задатак. Симпатизери који су пружали смештај за састанке нису информисани где станују њихови повременни гости и шта је предмет разговора који се води у њиховим просторијама.¹⁷³⁷ Попут

¹⁷³³ ВА, ЧА, к. 288, ф.2, д. 4.

¹⁷³⁴ ИАБ, БДС, И- 339, досије Илић Момир.

¹⁷³⁵ ВА, ЧА, к. 246ц, ф. 2, д. 9.

¹⁷³⁶ Гојко Чебо рођен је 25. августа 1904. у Имоцком. Након окончања основне школе и два разреда гимназије из родне Далмације преселио се у Ниш. У овом граду започео је каријеру књижара. По окончању служења војног рока све до 1938. радио је у књижари „Јефта Павловић & Со“ у Београду. Осамосталио се 1938. отварањем књижаре у Пашићевој улици бр. 24. Био је ожењен и имао је троје деце. Ухапшен је у априлу 1943. од стране немачке полиције. Пред стрелачки вод изведен је 7. јуна 1943. ИАБ, БДС, Х- 326, досије Константин Хаџи Илић.

¹⁷³⁷ ИАБ, БДС, М- 1791, досије Миливојевић Драгутин.

комунистичких илегалца и равногорци су у циљу конспирације користили тајна имена која нису добијана по правилнику или упутству, већ према слободном избору. На сугестију Властимира Петковића, Војин Андрић је одлучио да узме псеудоним „Бил“ по „Буфало-Билу чувеном преријском јахачу“ који га је као дечака одушевљавао; Петар Милићевић је за тајно име „Анте“ могао да захвали лично генералу Михаиловићу.¹⁷³⁸

Београдска организација користила се најразличитијим методама како би њени сарадници у Специјалној полицији остали неоткривени. Једна од наведених била је јавно инкриминисање појединца који помаже покрет као непријатеља Равногорске организације у циљу одбацивања свих сумњи његове околине и обезбеђивања неометаног рада. Како је наведено изгледало у пракси сазнајемо из следећих редова: „Јован Мишић сарадник Губарева у Специјалној полицији ставити под слово „З“. Он је наш човек. Ово је потребно ради поверења својих старешина“.¹⁷³⁹

Поред наведених постојале су и посебне конспиративне методе које су водећи кадрови користили. Као позитиван пример придржавања конспиративних метода навешћемо Петра Милићевића, који у Београду ни једном није ухапшен, а полиција га је тражила од децембра 1943. У службеној кореспонденцији и приликом састанка користио је искључиво тајни надимак Анте, никада није ишао у „кафану, или ма какав јавни локал где се окупља свет, никад у биоскоп, позориште“, није успостављао контакт са колаборационистима и окупатором изузев у случајевима када је сигуран у њихову поузданост, често је мењао станове и нико није знао где спава и под којим именом.¹⁷⁴⁰ Водећи људи настојали су да се што мање крећу и одржавају састанке, те су користили услуге људи од поверења који су обично били део колаборационистичког апарата и који су могли несметано да се крећу. Жандармеријски поднаредник Петар Михајловић био је човек од поверења команданта Београда, капетана Александра Михајловића.¹⁷⁴¹

Састанке које је самостално обављао Михајловић је заказивао преко посредника. Током 1943. особа која је желела да закаже састанак морала је

¹⁷³⁸ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић; ИАБ, БУРИР, к. 8.

¹⁷³⁹ ВА, ЧА, к. 288, ф. 5, д. 8.

¹⁷⁴⁰ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 47.

¹⁷⁴¹ ВА, ЧА, к. 246ц, ф. 2, д. 9.

између 13 и 14 часова да позове број телефона извесног доктора Милутовца и закаже састанак са посредником испред кафане „Зора“. На састанку са посредником добијане су информације у које време и где је заказан састанак са Михајловићем. Сусрети са првим човеком београдске организације трајали су кратко, увек су били на другом месту, махом на улици или у ретким приликама у угоститељским и другим објектима.¹⁷⁴²

Према сведочењу Бранка Јовановића, телефонска комуникација коришћена је и по принципу „виша- нижа“. Чланови организација на нижим позицијама од команданата корпуса и бригада морали су да имају на располагању телефонску линију преко које ће их више инстанца контактирати.¹⁷⁴³ Уз помоћ сарадника који су на различите начине били у контакту са полицијским органима равногорци су добијали информације о рацијама. Пракса је била у оваквим ситуацијама да се у деловима град где је планирана полицијска акција престане са деловањем.¹⁷⁴⁴ Поједини руководиоци попут Михајловића командовали су и из околине Београда где би се склањали од потера.¹⁷⁴⁵

Ни илегална равногорска организација у Београду није могла да функционише без финансијских средстава. У једној од депеша из 1942. године капетан Михајловић извештава више инстанце да му је за основно функционисање штаба неопходно минимално 100.000 динара. Постојала су два начина финансирања: први је уз помоћ прилога чланова и симпатизера и други од средстава које је одобравала Врховна команда.

У Тодоровићевом штабу у лето 1941. формиран је финансијски одбор на челу са Александром Николајевићем, који је сакупљао новац и примио прву пошиљку помоћи из Истанбула, а на овим задацима радили су и капетани Бративоје Урошевић и Стојан Станислав.¹⁷⁴⁶ Све до хапшења у децембру 1942, дужност благајника обављао је Милутин Шпартал. Овај инжењер био је задужен за финансије београдске организације, али и штаб генерала Михаиловића који му је директно наређивао коме и колико да определи новца.¹⁷⁴⁷ Ову улогу по хапшењу

¹⁷⁴² ИАБ, БДС, Г- 735, досије Грујић Светолик.

¹⁷⁴³ Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 313.

¹⁷⁴⁴ ИАБ, БДС, Д- 338, досије Ђурић Радомир.

¹⁷⁴⁵ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

¹⁷⁴⁶ Живановић, *Трећи српски*, 115.

¹⁷⁴⁷ ИАБ, БДС, Д- 540, досије Ђорђевић Спасоје.

Шпарталџа преузео је Петар Милићевић. Највећа финансијска средства Команда Београд добијала је од Милићевића. На основу признаница које је „Вили“ потписао Милићевићу добијамо податак да је само у периоду од јула 1943. до августа исте године београдској организацији исплаћено 5.700.000 динара. У јулу 1944. ова инстанца је одобрила Команди Београд да може да користи средства у износу од 10.000.000 динара.¹⁷⁴⁸

Илегални рад захтевао је да се људима који се крију од полиције обезбеди новац за смештај, храну, одећу и обућу. Овим средствима куповано је наоружање, војна опрема, канцеларијски и штампарски материјал, радио опрема, исплаћивани су доушници итд. Поред саме организације финансијски су помагане и породице равногорских официра који су одведени у заробљеништво, који су били у јединицама и политичара који су у емиграцији. Новац је исплаћиван месечно. На овај начин помагана је породица генерала Драже Михаиловића, породица Жарка и Бошка Тодоровића, породице Јована Ђоновића капетана Миленка Масниковића, супруга потпуковника Мирка Лалатовића, супруга капетана Рудолфа Перхинека, мајка капетана Звонка Вучковића, породице Стевана Мољевића, пуковника Јована Тришића, мајора Велимира Пилетића итд.¹⁷⁴⁹ У априлу 1943. Штаб бр. 2 помагао је око 20 породица.¹⁷⁵⁰

Није постојао јасан критеријум по коме је одлучивано коме ће бити пружана ова врста помоћи. У већини случајева више инстанце су доносиле одлуку, а било је и примера када је београдска организација предлагала одређене људе.¹⁷⁵¹ Материјалну помоћ примали су и чланови који су били познати полицији и живели илегално, али и они који су били нарушеног здравља и нису могли да раде.¹⁷⁵² Не знамо по ком основу је утврђивана висина помоћи али из следећих редова сазнајемо којим параметрима се генерал Михаиловић водио приликом одређивања суме која треба да се исплати његовој породици: „Нека се скрене пажња да издаци не смеју да прелазе моја примања јер ја полажем рачуна о свему

¹⁷⁴⁸ БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

¹⁷⁴⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 48; ИАБ, БДС, Ц- 327, досије Чича Милан; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 3; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 10; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 10; ВА, ЧА, к. 290, ф. 1, д. 5; ВА, ЧА, к. 297, ф. 1, д. 3; ВА, ЧА, к. 275 ф. 1 д. 10.

¹⁷⁵⁰ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

¹⁷⁵¹ ВА, ЧА, к. 278, ф. 48, д. 1.

¹⁷⁵² ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаџи Илић.

а нарочито по питању новца“.¹⁷⁵³ Било је месеци када организација није била у стању да исплати ову надокнаду. Један од примера је пролеће 1944. када је услед ванредних околности проузрокованих савезничким бомбардовањем било отежано сакупљање средстава.

Све до краја 1943. војна организација у Београду није располагали значајнијим наоружањем и војном опремом. О чему сведочи податак да су у лето 1943. београдски равногорци били наоружани са „6 пушкомитраљеза на 5 корпуса“.¹⁷⁵⁴ Основни разлог је чињеница да је употреба њених јединица била предвиђена за завршну фазу рата и већину наоружања које је Команда Београд набављала прослеђивала је другим јединицама.¹⁷⁵⁵

Постојало је концепцијско неслагање између виших инстанци и Команде Београд о карактеру будућих борби у Београду. Више инстанце непознавајући ситуацију биле су уверене да је Београд могуће ослободити уз помоћ „каме и бомбе“, што је било далеко од реалности с обзиром на утврђеност овог града.¹⁷⁵⁶ Ово је било јасно капетану Михајловићу који је средином 1943. указивао „да се са камом не јуриша на бункере“ и да би са „200 аутоматских оруђа био срећан“.¹⁷⁵⁷

Од овог периода овај официр настоји да прикупи што више наоружања. Крајем 1943. известио је капетан Михаиловић Врховну команду да је успео „да набави 11 аутоматских оруђа“.¹⁷⁵⁸ Врховна Команда наредила је у марту 1944. да се „из радионице бр. 1“ сваког месеца пошаље по 1000 бомби Команди Београд.¹⁷⁵⁹ И београдска организација имала је радионицу бомби под називом „Радионица бр. 2“ у којој су радили војно државни мајстор Радомир Милошевић као шеф и ваздушни техничар Борислав Ђорђевић. Радионица се налазила у околини Београда али нисмо успели да утврдимо коју врсту бомби је израђивала и у ком

¹⁷⁵³ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 4.

¹⁷⁵⁴ Исто.

¹⁷⁵⁵ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

¹⁷⁵⁶ У којој мери су више инстанце биле уверене у своје процене сведочи чињеница да су од једног од симпатизера за београдску организацију требали посебну количину ножева и пиштоља. Према подацима Младена Жујовића ово „требовање“ никада није послато у Југославију. Жујовић, *Ратни дневник*, 3, 355.

¹⁷⁵⁷ Исто.

¹⁷⁵⁸ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

¹⁷⁵⁹ ВА, ЧА, к. 291, ф. 1, д. 6.

капацитету. Према информацијама из једне депеше упућене Врховној Команди у мају 1944. било је спремно 500 бомби.¹⁷⁶⁰

Упркос чињеници да војска Краљевине Југославије у међуратном периоду није придавала довољно пажње вези и да је располагала са ограниченим и застарелим ресурсима искуство и кадрови из овог периода били су добра полазна основа за изградњу систему веза у ЈВуО.¹⁷⁶¹ Веза је детерминисана као „скуп свих средстава и мера за одржавање контакта, изражавања жеље командантове потчињеним старешинама и измене мисли између старешина у једној јединици, као и са суседима, а у циљу успешног извршења неког задатка“.¹⁷⁶² Као средства за одржавање везе били су предвиђени:

1. „Људство-релеји, савезници, ордонанси, курири итд.
2. Животиње- пси и голубови.
3. Проста средства-барјачићи, платна, табле итд.
4. Балистичка средства- бацачи извештаја.
5. Светлосна средства- ракетле, бенгалска ватра.
6. Звучна средства-мегафон, пиштаљке, ловачки рог, зурле, сирене итд.
7. Оптичка средства-рефлектори огледала.
8. Електрична средства жична и бежична“.¹⁷⁶³

Прва и основна веза између београдских равногораца и других делова организације ЈВуО успостављена је уз помоћ курира. Једна од првих курира који су одржавали везу Равна гора-Београд били су Славка Симоновић и рођака генерала Михаиловића Видосава Јовановић. Стан Јовановићеве био је база у коју су долазили курири и други чланови равногорског покрета који нису из Београда.¹⁷⁶⁴ Посебна пажња посвећивана је одржавању везе у троуглу Команда Београд-Врховна Команда-Команда за Србију. Током 1942. курирску везу између наведених инстанци обављао је земљорадник Вуле Радуловић. Долазио је два до

¹⁷⁶⁰ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 5.

¹⁷⁶¹ Након реорганизације 1933. Војска краљевине Југославије имала је на располагању један Пук за везу које био распоређен у Пожаревцу, а сви пешадијски, артиљеријски и коњички пукови имали су у свом саставу водове за везу. Систематска обука је организована 1933. у Инжењерској подофицирској школи. Према истраживањима Мирка Тетковића обука је била недовољан, нестручна и несавремена. *Сетковић, Веже у Народноослободилачкој, 7-26.*

¹⁷⁶² ВА, ЧА, к. 7 ф. 3, д. 13.

¹⁷⁶³ Исто.

¹⁷⁶⁴ ИАБ, БДС, Ј-295, досије Јовановић Видосава.

три пута у Београд и предавао и примао материјал од курира делегираног од Команде Београд. Овај курир није био повезан директно са човеком задуженим за примање материјала већ је сарађивао са куриром посредником.¹⁷⁶⁵ На овај начин организација је покушавала да се обезбеди од домино ефекта у случају да једна од карика у наведеном ланцу падне у руке полицији. Током 1943. омладинци Лазар Јовановић, Предраг Миловановић и Стјепан Бузалић преносили су поверљиву пошту Команде Србије у Београд. У циљу безбеднијег путовања били су „наоружани“ униформама и легитимацијама Националне службе за обнову Србије.¹⁷⁶⁶

Београдска организације била је повезана курирском везом и са деловима ЈВУО на југу Србије. Службеница Комесаријата за избеглице Загорка Аранђеловић преузимала је конспиративни материјал из Ниша и Беле Паланке и предавала га Олги Вучковић у њеном стану улици Таковској бр.9.¹⁷⁶⁷ Везу између Милана Калабића и Команде Београд одржавао је потпоручник Божидар Панић.¹⁷⁶⁸ Курирске послове обављао је и Анђелко Божиновић који је као шеф Пароброадарског комесаријата могао неометано да прелази границу на Дунаву. Овај равногорски илгалац имао је и задатак да одржавао контакте са одређеним круговима у Бугарској.¹⁷⁶⁹ Као један од људи који је обезбеђивао курирску руту на релацији Београд-Истанбул према немачким обавештајним подацима био је имам београдске цамије Абдулах Хацић. Овај извор наводи да је илегални материјал сакриван у цамију и да је предаван једном од службеника турског конзулата у Београду, који га је прослеђивао у Истанбул.¹⁷⁷⁰ По природи ствари због близине територије које су њихове организације обухватале најучесталији контакт путем курирске везе имала је Команда Београд са Авалским корпусом. У стан

¹⁷⁶⁵ ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаџи Илић.

¹⁷⁶⁶ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

¹⁷⁶⁷ ИАБ, БДС, А- 320, Аранђеловић Загорка.

¹⁷⁶⁸ Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић*, 1, 488.

¹⁷⁶⁹ ИАБ, БДС, Ц- 327, досије Чича Милан.

¹⁷⁷⁰ Исти извор наводи да је Хацић у предратном периоду био познат као пријатељ Српског народа, да се дружио са Исметом Поповцем организатором ЈВУО у Херцеговини и Доброславом Кузмићем који је ухапшен због рада у ЈВУО. На овим оперативним подацима је и завршена истрага јер немачка полиција није успела да докаже да је Хацић помагао равногорски покрет. Додатну потврду да је Равногорска организација имала сараднике у Бајракли цамији проналазимо и у истраживању Милорада Екмечића који наводи овај сакрални објекат као место на коме су муслимански прваца одучили да у штаб генерала Михаиловића пошаљу Мустафу Мулалића. ИАБ, БДС, X- 323, досије Хаџић Абдулах; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд: Евро- Giunti, 2010, 463.

свештеника Милоја Николића у Венизелисовој улици број 16. долазили су курири Авалског корпуса. Један од људи који је обављао ове задатке за потребе Врачарске бригаде до фебруара 1944. био је Драшко Видић.¹⁷⁷¹

Постојали су и људи који су имали задатак да курирску дужност обављају у самом Београду. Двадесетпетогодишњи бравар Момир Илић преузимао је резервне делове, пропагандни материјал, канцеларијску опрему и новац, и предавао их на одређене адресе али никада није учествовао у куповини наведеног материјала што сведочи да је равногорска организација у Београду настојала да њени курири поседују што мање информација и минимизира број хапшења у случају хватања истог.¹⁷⁷² Курирска и радио веза није у сваком случају могла да замени лични контакт између кључних људи београдске организације и виших инстанци. Команданти Београда повремено су долазили у Врховни штаб лично како би што верније пренели какво је стање у престоници, договарали се и примили наређења од генерала Михаиловића.¹⁷⁷³

Наредба од 21. фебруара 1943. детаљно је прописивала вршење курирске службе између Команде Београд, Врховне Команде и Штаба за Србију и представља вредно сведочење о методологији рада ЈВуО у спровођењу овог модела система веза. Кључну реч и у организационом и оперативном погледу водили су омладинци из Штаба 501. Курири из Врховне Команде долазили су у село Каона и предавали пошту коју су прихватили омладинци и носили до Београда. Целокупна траса била је подељења на четири сектора:

- I. Сектор Драгачево - Врховна Команда
- II. Сектор Драгачево - Команда за Србију
- III. Сектор Команда за Србију - Београд
- IV. Сектор Драгачево - Београд¹⁷⁷⁴

У случајевима када је постојала потреба да информације што пре стигну у главни град окупиране Србије курири су снабдевани легалним папирима и упућивани возом или моторним возилима директно за Београд. Штаб 501 у Београду успоставио је Центар за везу који је имао задатак да прима поруке од

¹⁷⁷¹ ИАБ, БДС, А- 612, досије Анђић Драшко.

¹⁷⁷² ИАБ, БДС, И- 339, досије Илић Момир.

¹⁷⁷³ Вучковић, *Сећања из рата*, 210.

¹⁷⁷⁴ ВА, ЧА, к. 130 ф. 1, д. 17.

курира и прослеђује их даље. На овај начин курири нису долазили у додир са другим члановима организације чиме је смањен ризик од ланчаног хапшења. Према речима потпоручника Лазара Јовановића овај центар за везу ЈУРАО 501 „задовољавајуће је функционисао“ у првој половини 1943.¹⁷⁷⁵ Курири су по овом принципу три пута месечно доносили и односили пошту.

Крајем 1943. кореспонденција са Врховном командом преко курира је вршена посредно. Три пут месечно капетан Михајловић је слао „опширне извештаје“ капетану Звонку Вучковићу.¹⁷⁷⁶ Паралелно са овим каналом током 1943. Цивилни штаб одржавао је самосталну везу са Врховном командом преко Звонка Вучковића који је имао радио везу са генералом Михаиловићем.¹⁷⁷⁷ Ова веза није била редовна услед хапшења курира од стране СДК.¹⁷⁷⁸ Материјал који су носили курир су сакривали у коферима са дуплим дном, ушивали у крагне, капут и друге делове одеће.¹⁷⁷⁹ Према изворима које смо успели да сакупимо I корпус Команде Београд је такође имао вод за везу чији водник је био наредник Ново Милошевић.¹⁷⁸⁰

За разлику од многих равнгорских јединица Команда Београд је успела да обезбеди радио везу са вишим инстанцама од почетног периода.¹⁷⁸¹ Овај начин комуникације одржаван је током целокупног периода окупације уз одређене прекиде у раду. Радио вези посебно је придавана пажња доласком Михајловића на чело београдске организације. Ово је било очекивано јер је овај официр током међуратног периода био полазник и касније наставник на курсевима везе и да је у појединим јединицама служио као везиста.¹⁷⁸²

Кључни људи Команде Београд за успостављање и функционисање радио везе ЈВуО били су како смо напоменули инжењер Томашевић (у депешама се

¹⁷⁷⁵ Исто.

¹⁷⁷⁶ ВА, ЧА, к. 107 ф. 1, д. 4.

¹⁷⁷⁷ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 13; ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 35; Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић: ратна биографија 1941-1944: расправа о проблемима прошлости и садашњости*, Београд: Службени гласник, 2015, 184.

¹⁷⁷⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 35.

¹⁷⁷⁹ ИАБ, БДС, рег. 36, Ма- Мар; ИАБ, БДС, рег. 37, Ма- Мар.

¹⁷⁸⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 14.

¹⁷⁸¹ Почетком 1943. са Врховном командом одржавало је радио везу 14 радио станица. По формацији били је предвиђено да сваки командант корпуса има по једну радио станицу али до окончања Другог светског рата ово није спроведено у дело. Равногорци су се учестало довијали и користили радио станице и особље британских мисија. Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, 32.

¹⁷⁸² ВА, ДПП, К-1038/487.

потписивао под шифром 506) и Шпартал.¹⁷⁸³ Инжењер Томашевић био је стручњак за радио везу које је познавао и немачки језик. Као службеник поште задужен за радио везу користио је свој положај да узима делове из магацина немачке оружане силе или их је самостално куповао у Мађарској. Од набављеног материјала израђивао је радио станице. Од 1941. и Вјекослав Фресел радио је по овој линији за ЈВуО. Овај трговац радио апаратима израдио је више радио станица за равногорску организацију и све до хапшења 1943. био један од главних људи којем су се обраћали равногорци за резервне делове и додатну опрему.¹⁷⁸⁴

У почетном периоду као радиотелеграфиста је радио извесни Грбан (радио под шифром 509) кога је након премештаја у Босну заменио Тихомир Јакшић (радио под шифром 506). Након укључивања Јакшића организација је добила још једног човека који је знао да преправља обичне радио апарате и у њих уграђује пријемнике.¹⁷⁸⁵ Радио уређаји радили су на таласној дужини од 25 до 120м и функционисале су уз помоћ батерије, акумулатора или генератора. Веза између Врховне Команде и београдске организације успостављана је на 80-85 радио таласа. Свака депеша могла је да има највише 350, а најмање 100 слова. Депеше су биле шифриране и било је забрањено да се шаљу у оригиналном облику. Сугерисано је да се користи латиница „и интернационални знак за везу“.¹⁷⁸⁶

Један од људи који су патентирали начин на који су се шифрирале депеше био је Милутин Шпартал.¹⁷⁸⁷ За дешифрирање депеша коришћене су и различите књиге. Једна од публикација чије су странице, коришћене за ове потребе била је „Комунизам на београдском универзитету за време Југославије“, Димитрија Љотића. У депеши би радиотелеграфиста добио на пример следећу поруку: страница осам, ред 12, последње три речи поруке и на тај начин дешифровао депешу.¹⁷⁸⁸ Према сведочењу Јакшића депеше су емитоване и примане готово свакодневно. Радиооператер није могао да чита депеше јер није имао „кључ“, а даље их је преузимао Томашевић на свом радном месту у Министарству пошта

¹⁷⁸³ Према одређеним подацима радио станица војне чехословачке службе у Београду била је прва која је користила равногорског организацији. Познато је још да је са чешким официрима у контакт је ступио Жарко Тодоровић али остали детаљи остају непознаница. Марјановић, *Дража Михаиловић*, 92-94.

¹⁷⁸⁴ ИАБ, БДС, Р- 1539, досије Пањевић Милош.

¹⁷⁸⁵ ИАБ, БДС, Ј- 619, досије Јакшић Тихомир.

¹⁷⁸⁶ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2.

¹⁷⁸⁷ ИАБ, БДС, Д- 540, досије Ђорђевић Спасоје.

¹⁷⁸⁸ ИАБ, БДС, Г- 312, досије Грубић Милан.

или у свом стану.¹⁷⁸⁹ Радио центар који су водили Шпартал и Томашевић носио је шифру 506 и функционисао је до децембра 1942. Команда Београд слала је депеше са потписом Јозеф, а од децембра 1942. јављају се и са тајним именом капетан Михаиловић Вили. Преко радио станице „506“ прослеђиване су депеше намењене члановима енглеским мисијама, обавештајни извештаји најразличитије врсте и вршена интерна комуникација.¹⁷⁹⁰ Током 1942. Команда Београд и Команда Војводине имале су заједнички радио центар.

Услед неразјашњених околности крајем 1942. Јакшић није желео да настави рад и веза је прекинута, а депеше су ишле преко Трифуновићевог штаба.¹⁷⁹¹ Артиљеријски капетан Момчило Мирковић повезао се са познаником са војних вежби, резервним поручником Бранимиром Хргом који је био радио техничар запослен у Радио Београду. За потребе Команде Београд Хрга је купио један пријемни радио од фирме „Лоренз“ за 8000 динара и уградио „одашиљачку станицу“. Радио веза је постављена у мансарди изнад Хргиног стана у Булевару краља Александра 94. Услед откривања од стране полиције Мирковић је био принуђен да напусти Београд и све послове је предао Хаџи Илићу. Након покушаја да се успостави веза постало је јасно да Хрга нема искуства довољно, те је поново укључен Јакшић.¹⁷⁹²

Главни оператер Јакшић имао је кључ од мансарде како би и у време док је Хрга на послу могао да ради. Радиограни су емитоване у шифрованом облику. За сваку реч коришћена су слова у колони по пет. Уз помоћ „кључа“ који је имао Хаџи Илић депеше су шифроване односно дешифроване. Након дешифровања овај равногорац је преузимао једине примерке и оне које су били упућени Команди Београд предавао поручнику Стојановићу.¹⁷⁹³ Непосредно по паду Италије београдски равногорци преговарали су у намери да откупе „радио-фонску и телеграфску радио станицу“ од чланова овог посланства у Београду. Главни посредник за обављање ове трансакције био је телеграфиста овог посланства,

¹⁷⁸⁹ ИАБ, БДС, Ј- 619, досије Јакшић Тихомир.

¹⁷⁹⁰ ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

¹⁷⁹¹ ВА, ЧА, к. 289, ф. 4, д. 1.

¹⁷⁹² Тодоровић је отишао у стан код јакшићевих родитеља и заказао му састанак. На састанку који је одржан у Булевару Краља Александра код Вуковог споменика Тодоровић и Хаџи Илић успели су да наговори Јакшића да се поново активира. ИАБ, БДС, Ј- 619, досије Јакшић Тихомир.

¹⁷⁹³ ИАБ, БДС, Х- 326, досије Константин Хаџи Илић.

наредник Ђезаре Родолфо.¹⁷⁹⁴ Станица је била снаге 5 kw, а Италијани су за исту тражили шездесет златника. Остаје непознаница да ли је куповина спроведена у дело.¹⁷⁹⁵ Хапшење радио оператера Јакшића и Хрге и људи окупљених око станице 506 у децембру 1942. прекинуло је радио везу београдске организације.

Након хапшења радио веза је била прекинута до октобра 1943. када је на иницијативу Врховне команде београдској организацији послат поручник Никола Миловановић који је имао задатак да поново успостави везу. Према сведочењу капетана Михајловића, Миловановић није испунио наређење, веза је била прекинута, а више инстанце биле су незадовољне. На предлог Миловановића за новог човека који ће руководити радио везом Штаба бр. 2 одређен је потпоручник Радомир Милошевић дотадашњи начелник штаба Авалског корпуса. Радио станица је у почетном периоду постављена у циглани Јакова Брунцлика, али је убрзо због опасности од откривања премештена у Кумодраж. У овом облику Радио станица функционисала је од јуна до септембра 1944.¹⁷⁹⁶

Београдски радио телеграфисти суочавали су се са бројним проблемима приликом рада. Рестрикције електричне енергије онемогућавале су целодневну доступност радио станице у новембру 1943.¹⁷⁹⁷ У октобру 1943. Команда Београд је морала да „промени људство на станици“ јер „веза није била задовољавајућа“. Суштина проблема била је личне, а не стручне природе. Између радиотелеграфисте Команде Београд и Врховне команде владала је нетрпељивост која вуче корене још из међуратног периода. Након смене радиотелеграфисте Команде Београд и постављања поручника Јана Тугомира на место главног радиотелеграфисте побољшана је веза са штабом генерала Михаиловића.¹⁷⁹⁸ Овом променом нису нестали сви проблеми. Радиотелеграфисти Врховне Команде нису увиђали да њихове колеге из Београда немају могућности да укључују своје уређаје у сваком тренутку, што је приморало првог човека београдске организације да се обрати Михаиловићу и затражи посебне термине у којима ће примати њихове поруке.¹⁷⁹⁹ На располагању београдској организацији у овом

¹⁷⁹⁴ ИАБ, БДС, П- 442, досије Ђезаре Родолфо.

¹⁷⁹⁵ ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 9.

¹⁷⁹⁶ Милошевић, *Репорт*, 76-77.

¹⁷⁹⁷ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 7.

¹⁷⁹⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13.

¹⁷⁹⁹ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

периоду била је радио станица Управе града Београда. Ова веза могла је да се користи само ограничено и зависила је од „добре воље оних који ту станицу употребљавају“.¹⁸⁰⁰

На овај начин Команда Београд одржавала је само комуникацију са Врховном Командом, све поруке које су биле намењене другим јединицама ишле су преко ове инстанце и обрнуто. Услед техничких баријера депеше су прослеђиване у телеграфском стилу и веома ретко је једна вест емитована у наставцима. Поруке које је емитовала београдска станица примане су под тајним називима Михајловића „Вили“ и „Луцк“, а биле су наразличитијег карактера од наредби и обавештајних извештаја, до порука које су личне природе.¹⁸⁰¹ Поруке су прослеђиване у шифрованом формату изузев у ситуацијама када је вест била у тој мери хитна да није било времена за поштовање процедуре.¹⁸⁰² Радио станица 2. равногорског корпуса била је алтернативна у случају да радио веза београдске организације није радила.¹⁸⁰³

И београдска организација имала је своје присталице и симпатизере који су били спремни да им помогну материјално, уступе своје стамбене јединице, издају лажне легитимације и пруже другу логистичку подршку. Од првог дана ЈВуО у овом граду ослањала се на појединце у колаборационистичком режиму. Према сведочењу Николе Губарева 90% службеника УГБ подржавало је рад равногорског покрета.¹⁸⁰⁴ Велики број чиновника Управе града Београда и војника СДС помагао је равногорском покрету. Недовољно су истражене везе Равногорске организације са првим човеком комесарске управе и министром унутрашњих послова, Миланом Аћимовићем. Према одређеним подацима Аћимовић је сарађивао са равногорцима од 1941, али се са сигурношћу може тврдити да је интензиван период сарадње почео од јесени 1943, након доласка Хермана Нојбахера који је преко Аћимовића преговарао са генералом Михаиловићем.¹⁸⁰⁵ Припадници Равногорске организације у Београду из редова УГБ и СДС били су заменик Љубомир Петровић, чиновник у Општини града Београда и кум Драгог

¹⁸⁰⁰ ВА, ЧА, к. 127, ф. 12, д. 1.

¹⁸⁰¹ ВА, ЧА, к. 277, ф. 4, д. 22; ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 5; ВА, ЧА, к. 277, ф. 1, д. 6;

¹⁸⁰² ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 2.

¹⁸⁰³ ВА, ЧА, к. 303, ф. 4, д. 3;

¹⁸⁰⁴ ИАБ, БИА, Ф. XII, П. 1, Губарев Никола.

¹⁸⁰⁵ NOS, IV, 713.

Јовановића, Илија Паранос, председник београдске општине, Александар Рајковић, шеф кривичне полиције УГБ и Радивоје Атанасијевић, шеф полицијских агената.¹⁸⁰⁶

Уз помоћ чланова организације који су радили у УГБ; жандармерији, СДС и другим институцијама колаборационистичке управе београдски равногорци су набављали лажна персонална документа.¹⁸⁰⁷ У оригинални образац личне карте уписивани су лажни подаци и лепљена је слика равногорца чији идентитет је требало сакрити. Са овом основном исправом равногорци су на лажно име вадиле друга документа како би у случају рације и претреса додатно потврдили идентитет. Један од примера је Константин Хаџи Илић који је имао личну карту, потврду да се пријавио IV кварту за обавезни рад, дозволу да може да уђе на тркалиште Дунавског кола јахача „Кнез Михаило“ и потврду да је запослен у једном архитектонском бироу на име Антонија Грегорића.¹⁸⁰⁸

Једна од најзначајних личности из колаборационистичког апарата, која је од лета 1941. сарађивала са равногорцима, био је пуковник Јован Тришић командант Жандармерије. Према сведочењу Тришића у Равногорску организацију укључио га је мајор Радосав Ђурић са задатком да обезбеђује легитимације и објаве за путовања и врши обавештајну службу.¹⁸⁰⁹ Веома значајне услуге београдској организацији пружао је и Радивоје Атанасијевић, шеф Збора полицијских агената УГБ. Израда лажних докумената, била је само једна од редовних услуга које је Атанасијевић обављао за потребе равногораца.¹⁸¹⁰ Као што смо напоменули, члан војне организације ЈВуО у Београду био је и шеф пароброданске полиције УГБ,

¹⁸⁰⁶ Радивоје Атанасијевић рођен је 16. новембра 1908. у Шапцу. По окупацији вратио се на дужност у УГБ, извесно време био је секретара Миодрага Ђорђевића помоћника управника града, а у августа 1941. именован је на место шефа полицијских агената у УГБ. Након напуштања Београда радио је као шифрант, састављао пропагандне билтене у штабу Трифуновића, учествовао у борбама против НОБ-а у околини Сарајева. По ослобођењу није се одмах предао новим властима и сакривао се у Херцеговини све до 1947. Првостепена пресуда на смрт преиначена му је 1948. на 20 година робије. Пристао је да буде информатор затворској управи у Сремској Митровици али ово је било само на папиру с обзиром да је искључен 1950. услед неактивности и одбијања да подноси извештаје. Пронађен је у својој ћелији 19. јуна исте године мртав. Према налазима тужилаштва смрт је наступила вешањем уз помоћ учкура од доњег веша и радијатора. ИАБ, БДС, рег.48, Пет-Пет; ИАБ, БИА, Ф. XIV, П. 9, Петровић Љубомир; ИАБ, БИА, Ф. XII, П. 3, Атанасијевић Радивоје; ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић; Архив затвора Сремска Митровица (даље: АЗСМ), досије (даље: д), 7272/2660; ИАБ, БИА, ф. 1, п. 2, Божидар Бећаревић.

¹⁸⁰⁷ ИАБ, БДС, рег. 8, Брос- Бреит.

¹⁸⁰⁸ ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаџи Илић.

¹⁸⁰⁹ Јован П. Тришић, „Први дани рата у Јужној Србији и прилажење покрету Драже Михаиловића, у: Гласник српског историског-културног друштва „Његош“, 1962, свеска десет, 86.

¹⁸¹⁰ ИАБ, БДС, Ц- 327, досије Чича Милан.

Анђелко Божиновић. Он је издавао пропуснице за прелазак у Земун и био у пратњи појединим равногорцима приликом преласка.

Логистичку подршку равногорцима пружали су и чиновници колаборационистичке управе који су били на нижим положајима. Полицијски агент Милан Дамјановић, наоружавао је поједине јединице ЈВуО.¹⁸¹¹ Уз помоћ Саве Делића, заменика директора Чиновничке задруге организација је набављала животне намирнице, санитарски материјал, делове за радио пријемнике итд.¹⁸¹² Антиквар, трговац и званични проценитељ накита за окупациону управу Боровоје Месаревић био је један од обичних грађана који је био од вишеструке користи за равногорску организацију. Преко Удружења трговаца антиквитетима, уметницама и старинама, чији је Месаревић био председник, београдски равногорци добијали су легитимације уз помоћ којих су могли да се под лажним именом крећу слободно. Дом Месаревића на Авалском друму служио је као „сигурна кућа“ у коју су долазили курири и други чланови ЈВуО који су имали дужности у Београду. Канцеларија Удружења у Београду коришћена је као скровиште и место за одржавање састанака Команде Београд.¹⁸¹³ Старешина XIV кварта, Александар Рајевић издавао је објаве за путовања равногорцима. Овај посао је текао на тај начин што је Рајевић предавао Богољубу Илићу бланко објаве, а затим по списку који му је накнадно достављен уписивао лажна имена у регистар.¹⁸¹⁴ Власник циглане Јаков Брунцлик био је још један од београдских привредника који је помагао ЈВуО у овом граду. Као што смо напоменули Брунцлик је уступио просторије за смештај радио станице и у његовој канцеларији која се налазила у улица Булевар Краља Александра 201. Михајловић је одржавао илегалне састанке.¹⁸¹⁵

Након окончања априлског рата емигрантска влада укључила је постојећи дипломатски апарат у процес сакупљања информација о ситуацији у земљи. Најважнији пункт била је Турска у коју су због неутралности југословенске власти могле несметано да раде и која је због близине територије Краљевине

¹⁸¹¹ ИАБ, БДС, Д- 338, досије Ђурић Радомир; ИАБ, БИА, Ф. XIV, П. 7, Алајбеговић Махмуд.

¹⁸¹² ИАБ, БДС, Д- 215, досије Делић Сава.

¹⁸¹³ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 13.

¹⁸¹⁴ ИАБ, БИА, П, бр. 20.

¹⁸¹⁵ ИАБ, БДС, Б- 1443, досије Брунцлик Јаков Бата; Сотировић и други, Србија и Равна Гора, 314.

преко Бугарске представљало идеалан полигон за ову делатност.¹⁸¹⁶ Београдска организације одржавала је везу између представника емигрантске владе савезника и ЈВуО.

Преко америчког посланства у Београду Тодоровић је успео да успостави контакт са Истанбулом.¹⁸¹⁷ Један од првих извештаја и шифре за комуницирање са Михаиловићевим штабом упућен је емигрантској влади из Београда од стране мајора Тодоровића преко студента Градимира Бајлонија.¹⁸¹⁸ Преко курира из Београда прослеђивана је пошта, а из Истанбула поред порука долазила су и финансијска средства о чему ћемо детаљније писати у потпоглављу о логистици. Један од првих људи који је у име равногорског покрета ступио у контакт са посланством у Истанбулу био је Београђанин Драги Ракић. Један од послова овог индустријалаца био је увоз памука из Турске, што је представљало идеалну „маску“ и омогућавало му да путује у Истанбул, а да немачка полиција не посумња. У августу 1941. Ракић се познајући Александра Мишића повезао са равногорцима. Истог лета овај индустријалац посетио је Истанбул, успоставио везу са Василијем Трбићем и Јованом Ђоновићем од којих је примио инструкције и материјалну помоћ.¹⁸¹⁹ У лето 1943. ову везу обезбеђивао је Милићевић. За курире је користио људе из колаборационистичке управе али и поједине немачке офицере. Ова веза није била на сталној бази већ у случајевима када је Милићевић добио информацију да подобна особа иде у Турску обавештавао више инстанце.¹⁸²⁰

Непоштовање војне хијерархије, свађе, међусобне нетрпељивости, неизвршавање наредби и други прекршаји били су учестала појава у раду Равногораца. Ни припадници ове организације који су деловали у Београду нису били имуни на ову врсту „порока“. Шумови на вези у већини су долазили на линији цивили-војници што је и разумљиво с обзиром да како наводи Жујовић није се знало „ко је лево од нас, а ко десно, коме је који специјални задатак

¹⁸¹⁶ Више о наведеној теми у свеобухватном истраживању историчара Милана Терзића: Terzić, *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade*.

¹⁸¹⁷ *Издајник и ратни злочинац*, 151.

¹⁸¹⁸ Кнежевић, *Слобода или смрт*, 25.

¹⁸¹⁹ ВА, ЕВ, к. 170, ф. 2, д. 51.

¹⁸²⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 22.

поверен“, да су официри игнорисали „цивиле из организације“, а цивили се борили за шира овлашћења и превласт над војним делом.¹⁸²¹

Главни актери у овом сукобу били су у име цивила Младен Жујовић и Власта Петковић, а војника капетан Александар Михајловић. У штаб генерала Михаиловића учестало су стизале депеше у којима су се ова два табора међусобно оптуживала. Сукоб је пресекао сам генерал Михаиловић који је констатовао да пропада „драгоцене време у решавању болесних личних амбиција“, да Цивилни штаб „има други задатак, а не да се граби за власт“ и наредио његовим члановима да се потчине војној организацији.¹⁸²² Удаљеност од Врховне команде, принуђеност на илегалан рад фактори су који су учестало доводили до слабљења војне дисциплине и несугласица на различитим хијерархијским нивоима војне организације. Одређених несугласица било је између капетана Михајловића и Неготинца. Суштина проблема била је у неспремности Неготинца да се стави под потпуну команду Михајловића. Сукоб је окончан одбијањем Неготинца да изврши наредбу да пређе на рад на територији Хомоља и самовољним напуштањем Команде Београд.¹⁸²³

На територији Београда деловали су, у другој половини 1943, Команда Београд, Цивилни штаб и специјални изасланик генерала Михаиловића, Петар Милићевић, што је доводило до паралелизма власти и учесталих несугласица између наведених чинилаца. Први човек Команде Београд писао је генералу Михаиловићу у новембру 1943. „да постоји потреба да се целокупан рад у Београду обједини у једну команду и надзор једне личности“. Према мајору Михајловићу кључни проблем због кога је долазило до „сударања“ био је паралелизам власти и различити методи рада. Као решење Михајловић је предлагао да се сви наведени чиниоци обједине под једну команду, а као идеалну личност која би могла да руководи истом предлагао је генерала Трифуновића.¹⁸²⁴

И чланови Цивилног штаба указивали су на проблем паралелних власти који „неминовно води хаосу, дезорганизацији, деморалише људе, компромитује ствари

¹⁸²¹ Жујовић, *Ратни дневник*, II, 22.

¹⁸²² Према сведочењу Младена Жујовића овакву одлуку генерала Михаиловића видели су као последицу интрига капетана Михајловића, што је изазвало револту у овом делу београдске организације који је одлучио да потпише оставке на све функције у покрету. ИАБ, БУРИР, к. 8; Жујовић, *Ратни дневник*, II, 81.

¹⁸²³ ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 19.

¹⁸²⁴ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

и природно даје негативне резултате“ у Београду.¹⁸²⁵ Овакво стање определило их је да захтевају успостављање „круте централизације“ чија би суштина била да се сам град остави Цивилном штабу, а да се војна организација развија у околини Београда.¹⁸²⁶ И овом приликом је генерал Михаиловић одлучио у корист војника, цивилна организација у потпуности је стављена под команду Команде Београд. Члановима Централног националног комитета који су живели легално у Београду је замерано да су пасивни и да крију припадност организацији и од самих својих породица, Михаиловић је предлагао да их пошаљу у Врховну Комаду „одакле ће целом свету моћи да објаве ко је са нама и ко чини наше редове“.¹⁸²⁷

Београдски равнаторци нису били само у међусобном сукобу, велика нетрпељивост владала је између Команде Београд и појединих других јединица ЈВуО. Команда Београд сматрала је да има монопол на сакупљање материјала и мобилизацију кадрова на територији Београда са чиме се нису слагали други команданти. Поред наведеног неопходно је додати и да су припадници герилских јединица заслепљени лошим материјалним условима у којима су живели у „шуми“ занемаривали чињеницу да су се њихови саборци у градовима свакодневно излагали опасности од хапшења и да су у београдским равнаторцима видели „забушанте“. Нетрпељивост је ишла до те мере да курири који су долазили у Београд нису се устручавали да обичном грађанству оговарају чланове београдске организације. На овако понашање Михаиловић се жалио Врховној команди ЈВуО о чему је оставио следеће сведочење:

„Сви наши команданти на терену најбезочније се негативно изражавају о раду моме и мога штаба [...] О овоме се у вароши зна и рђаво се коментарише, те штети моме угледу, не као личности, већ као једном од ваших команданата, па следствено томе и Вама лично и читавом нашем покрету. НИКАДА НИСАМ ЧУО ДА КОМУНИСТИ КАЖУ ЗА НЕКОГА МА И НАЈМАЊЕГ ФУНКЦИОНЕРА ИЛИ НАЈОБИЧНИЈЕГ БОРЦА ДА НЕ ВАЉА“ [...] Питам се где нам је разум, да сами против себе идемо? Зар је страст необузданих амбиција дотерала дотле, да мислећи на себе лично сечемо грану на којој стојимо?“¹⁸²⁸

¹⁸²⁵ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 8.

¹⁸²⁶ Исто.

¹⁸²⁷ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 5.

¹⁸²⁸ Исто.

*

Уочили смо и да је београдска организација успела да обезбеди финансијску подршку и мрежу „јатака“ који су имали могућности да јој пружају логистичке услуге, да је у систему веза за равногорске појмове представљала авангарду и да је изградила правила конспиративног деловања примерена условима рада. На примеру сукоба Михајловића и Неготинца јасно се уочавају слабости илегалне војне организације. Опште околности које је доносио живот и рад у једном окупираном граду, удаљеност виших инстанци са којима је комуницирано у већини преко радио везе и курира фактори су који су утицали на топлетење војне дисциплине, непоштовање хијерахије и подстицали самовлашће и „болесне амбиције“. Овакве појаве биле су још израженије на релацији војници-цивили. Све наведено доносило је штету, отежавало раду и правило главобоље вишим инстанцама. Сврставање на страну војника у овом сукобу генерала Михаиловића јасан је одраз његовог поверења према својим колегама и неповерења према цивилима, а посебно политичарима.

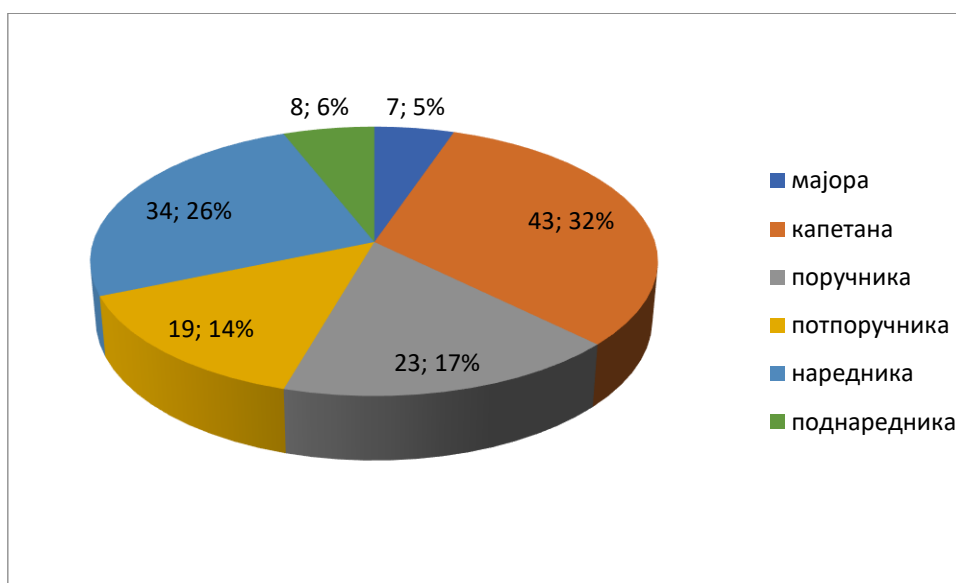
3.4. БЕОГРАДСКИ РАВНОГОРАЦ: КАДРОВСКА БАЗА ЈВУО У БЕОГРАДУ

„У свакој револуцији само апостоли знају за шта се боре, живе и умиру. Таквих је најмање. Најбољих увек је најмање. То је нормално. Али код нас, изгледа да их је тако мало да је то ненормално“.¹⁸²⁹ На овај начин је 1944. један од Михаиловићевих старешина Синиша Оцокољић Пазарац перципирао потребе и стварно стање по питању кадрова у равногорској организацији. Намеће се питање какав профил кадрова је био неопходан равногорцима у Београду, какву мобилизациону политику је водила београдска организација и ко су били људи који су водили организацију у овом граду. Како би смо профилисали кадровске потребе ЈВУО у Београду неопходно је указати на организацију структуру али и основне секторе деловања ове организације. У Београду су паралелно функционисале војна, омладинска и две цивилне организације што је стварало

¹⁸²⁹ Цитирано према: Николић, *Историја равногорског покрета*, 2, 95.

потребу да се мобилишу војници, омладинци и цивили који имају организационе способности за рад у илегалним условима једног окупираног града. Организацији су били неопходни и људи који су били способни да врше обавештајну службу и пропагандну делатност и илегално функционишу у условима које је наметала окупација. Поред оперативаца београдска организација од 1943. имала је потребу за већим бројем официра и подофицира с обзиром да је имала задатак да формира корпусе који ће у погодном тренутку заузети Београд.

Графикон бр. 17: Официрски и подофицирски кор Команде Београд по чиновима¹⁸³⁰



Главни мобилизациони резервоар ЈВуО био је редовни и резервни састав војске Краљевине Југославије. Указали смо да је велики број активних официра и војника након пораза у Априлском рату 1941. одведен у заробљеништво у Немачку. Ово је знатно сузило мобилизациону базу, приморало све домаће војне јединице у окупираној Србији да одступе од потпуног постављања по формацији, да се ослањају на резервни састав и врше превремена унапређења.¹⁸³¹ И

¹⁸³⁰ Подаци за овај графикон сакупљени су из предлога команданата за унапређење официра и подофицира Команде Београд у периоду од 1943. до 1944. ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 19; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 2; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 10; ВА, ЧА, к. 54, ф. 3, д. 11; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 12; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 13; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 14; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 48.

¹⁸³¹ Nebojša Stambolija, „Oficirski kor Srpske državne straže“, u: *Istorija 20. veka*, 2015/1, 37.

Југословенска војска у отаџбини суочавала се са овим проблемом током целокупног периода окупације. Осећао се велики недостатак официра и подофицира у већини корпуса ЈВуО.¹⁸³² Према подацима из графикана бр. 17 Штаб бр. 2 располагао је са 134 официра и подофицира од чега: 7,5% мајора, 43,32% капетана, 23,17% поручника, 19,4% потпоручника, 34,6% наредника и 8,6% поднаредника. Од чега је било 87 активних и 49 резервних официра и подофицира.¹⁸³³ Графикон бр. 18 указује да је највећи број официра и подофицира долазио из пешадије, што је и у свим регуларним војска представља доминантни род.

Присутност свих осталих родова војске у кадровској бази резултат су чињенице да је Београд у међуратном периоду био дом многих војних јединица. Као што то указују подаци у табели 2 најширу базу кадрова имао је I, а најскромнију II корпус. Овај број официр и подофицира није задовољавао амбициозне планове да се у Београду формира пет корпуса. О овоме најбоље сведочи чињеница да су на дужности команданата корпуса у већини постављани официри у чину капетана. Још неповољнија ситуација била је приликом формирања батаљона које су водили поручници, потпоручници и наредници.¹⁸³⁴ У којој мери је владала оскудица кадрова довољно откривају следеће речи помоћника Команданта Београда капетана Ивана Павловића: „међу предложеним (предложеним за унапређење: примедба Р.Р) има и болесних који би у мирно доба могли бити пензионисани као неспособни за службу. Нарочит је случај капетана Станића (Бранка: примедба Р.Р) који је инвалид 75%“.¹⁸³⁵ Неопходно је указати и да Штаб бр. 2 није приликом постављања официра на дужност у сваком случају као главни параметар узимао у обзир само чин већ је процењивала способности кадрова за обављањем одређених задатака. Табела бр. 3 указује да је до 1944. Штаб бр. 2 имао кадар који је могао да се похвали извесним искуством у илегалном раду с обзиром да је више од половине приступило покрету у прве две године окупације.

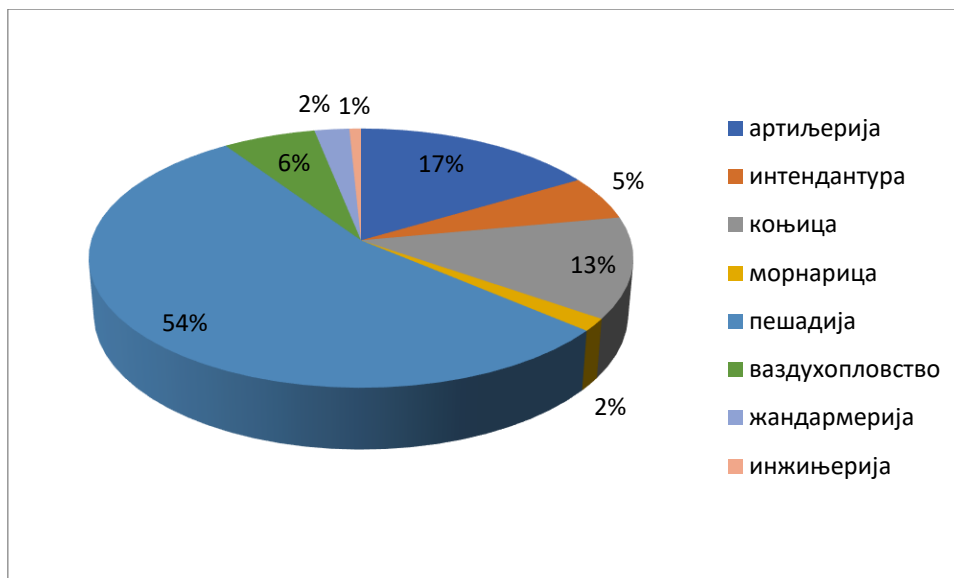
¹⁸³² Николић, *Историја равногорског покрета*, 2, 29.

¹⁸³³ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 2; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 10; ВА, ЧА, к. 54, ф. 3, д. 11; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 12; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 13; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 14; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 48.

¹⁸³⁴ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 14; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 15.

¹⁸³⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13.

Графикон бр. 18: Структура по роду војске



Табела бр. 2: Официрски и подофицирски кор Команде Београд по родовима војске

Корпус	I	II	III	IV
официри	22	5	16	15
подофицири	30	5	7	1

Табела бр. 3: Приступања по годинама равногорској организацији

1941.	1942.	1943.	1944.
47	43	42	10

Неопходно је на овом месту у циљу квалитетнијег и свеобухватнијег упознавања са кадровским потенцијалом војне организације ЈВУО у Београду указати на биографију официра који је најдуже руководио војном организацијом у овом граду. Животни пут Александар Михајловић започео је 29. маја 1911. у селу Саранову у учитељској породици.¹⁸³⁶ Након окончања основног образовања, завршио је шест разреда гимназије у Београду. Нижу школу Војне академије

¹⁸³⁶ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 12.

уписао је 1. октобра 1927. и исту завршио 1. априла 1930, када је промовисан у артиљеријског потпоручника. Школовање је наставио на овој војној високошколској установи 1. октобра 1935. и за две године завршио је Вишу школу. Током међуратног периода добијао је редовно унапређења, а пред априлски рат имао је чин капетана I класе. Неопходно је на овом месту истаћи да је овај официр завршио курс за везу 1934. и курс за обавештајну службу 1940. и да му је Априлски рат прекинуо школовање за ђенералштабног официра. Стечено знање на курсу за везу Михајловић је примењивао у 1. пуку тешке артиљерије као водник за везу. Немамо података који сведоче да се Михајловић бавио оперативним радом али несумњиво да је радећи у Обавештајном одељењу Главног ђенералштаба 1941. имао прилику да се упозна са структуром и методологијом рада обавештајних служби.¹⁸³⁷

У Равногорску организацију укључио се 4. јула 1941. уз препоруку Жарка Тодоровић са којим је службовао у Обавештајном одељењу пред Априлски рат.¹⁸³⁸ Све до лета 1942. Михајловић је био на служби у Жандармерији и СДС у обавештајном одсеку када је због компромитације приморан да пређе на илегалан рад.¹⁸³⁹ Од овог периода је на потерници Специјалне полиције.¹⁸⁴⁰ Од стране војводе Илије Трифуновића- Бирчанина добио је титулу војводе Авалског, а током окупације одликован је орденом Белог орла.¹⁸⁴¹ Након напуштања Београда 1944. Михајловић је ступио у командосе ЈВУО.¹⁸⁴² По директном наређењу генерала Михаиловића, „Вили“ је добио задатак да се убаци у Београд 1945. и врши пропаганду и обавештајну службу и успостави контакт са савезничким мисијама. У Београд је ушао 1. марта и успоставио везу са Врховном Командом

¹⁸³⁷ Овај официр добио је током међуратног периода следећа унапређења: каплара 1. априла 1928, поднаредника 1. октобра 1929, потпоручника 1. априла 1930, поручника 1. априла 1934, капетана II класе 1. априла 1938 и капетана I класе 1. априла 1940. *Политика*, 2. април 1941, 7; ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4. ВА, ДПП, К-1038/487.

¹⁸³⁸ *Разговори са равногорцима*, пр. Самарцић, 1, 49.

¹⁸³⁹ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

¹⁸⁴⁰ ИАБ, УГБ,КЖ, Потерница, Михајловић Александар; ВА, ЧА, к. 289, ф. 8, д. 1.

¹⁸⁴¹ Кнежевић, *Слобода или смрт*, 1000.

¹⁸⁴² Школа за командосе ЈВУО устројена је крајем новембра 1944. у селу Округлица, а затим премештена у Модричу. Командант је био пуковник Драгослав Павловић. Полазници су пролазили курс на коме су проучавали методе за извођење саботажа, употребу експлозива и различитог оружја итд. Први курс који је окончан 11. јануара 1945. прошло је 40 полазника. Илија Стевановић, „Командоси“, *Равногорска историја*, ур. Радован Калабић Београд: EVRO, 1992, 357-360; Милошевић, *Рапорт*, 81-96.

путем радио пријемника.¹⁸⁴³ Уверен да се обруч око њега све више стеже и да ће ускоро бити ухапшен Михајловић је одлучио да побегне у иностранство преко београдског аеродрома. Аутомобили који је кренуо ка аеродрому 30. априла 1945. упао је у заседу коју је поставила ОЗНА. У пуцњави Михајловић је убио мајора Ђуру Бошковића и рањен успео да побегне. Сутрадан је од потере откривен у оближњем врбаку и ликвидан.¹⁸⁴⁴

Подаци из војничке каријере у међуратном периоду Михајловића наводе нас на закључак да су водећи људи ЈВуО спровели конкурс за место команданта Београда сумњамо да би нашли идеалнијег кандидата од овог официра. Знање и искуство које је стекао у војсци Краљевине Југославије посебно у сегменту обавештајног рада и система везе били су раритетна „роба“ од непроцењиве вредности за сваки покрет отпора који је имао амбицију да делује у условима окупираног града. Радећи у почетном периоду унутар Жандармерије односно СДС оствари је увид у функционисање овог дела колаборационистичке управе и познанства која је могао да експлоатише у даљем илегалном раду. Епизода у командосима ЈВуО добар је показатељ верности и преданости организацији којој је припадао али и спремности и несутрашивости да изврши задатак без обзира на опасност.

Вербални напади и оптужбе којима је био изложен Михајловић током свог рада у Београду пружају добар материјал за детаљније упознавање карактерних особина овог официра. Први човек београдске организације није ценио људе који су прилазили покрету у каснијој фази Другог светског рата видевши у њима опортунисте. Један од примера је случај пуковника Јеврема Симића који је имао специјално овлашћење од Врховне Команде да ради у Београду у другој половини 1943. Врховној Команди стизали су у новембру 1943. од стране Команде Београд неповољни обавештајни извештаји о раду и карактеру Симића. Ова инстанца и генерал Михаиловић лично стали су уз Симића критиковали Михајловића и поручили му да се „више не бави овим питањем, а нарочито женским преклапањима“. У складу са војном хијерахијом очекивано је било да се овакав

¹⁸⁴³ У послератним сећањима један од људи који је ушао у Београд са Михајловићем потпоручник Радомир Милошевић наводи 12. март. Ми смо се одлучили да предност дамо датуму који је навео генерал Михајловић, јер је његова изјава дата 1946, а Милошевићева сећања објављена су 1996. *Рат и мир генерала*, 2, 513; Милошевић, *Репорт*, 88.

¹⁸⁴⁴ Милошевић, *Репорт*, 90, 91.

„савет“ прими без поговора али сасвим супротно он је био иницијална каписла за ерупцију незадовољства код Михајловића. У извештају од 17. новембра 1943. Михајловић пише начелнику Врховне Команде:

„Ја сам СРПСКИ ОФИЦИР (примедба Р.Р: великим словима у оригиналу). Као Србин сам рођен, тако васпитан у учитељској породици, тако сам радио, радим и радићу. Нисам бирао место, нити чекао коњукуру већ сам одмах пошао тамо где ми је место. Што сам данас у Београду, а не у шуми, то је била Ваша ствар, јер сте тако наредили... []... Радим овде већ две године и борим се са свим тешкоћама које произилазе из менталитета ових људи и јаке стеге окупатора... []... Данас после свих претрпљених мука и преброђених тешкоћа, доживљавам да се третирам као предмет за сатисфакцију човека који се међу нама налази од пре 4-5 месеци. Ако сматрате да ће и то користити нашој општој светој ствари, ја Вам се опет стављам на расположење и својом главом“.¹⁸⁴⁵

Читајући напред цитиране редове јасно можемо уочити да је Михајловић био официр који није без поговора примао све наредбе и да је имао храбрости да се супротстави највишим инстанцама уколико је сматрао да су њихове одлуке и закључци погрешни и нису у интересу ЈВУО. Први човек београдске организације није „показивао зубе“ само приликом ситуација када је требао да одбрани своју личност, већ је своје сараднике ценио је и покушавао да заштити. Један од примера је командант Авалског корпуса мајор Светислав Трифковић. Овај официр ЈВУО био је негативно окарактерисан у Врховној Команди која је намеравала да га смени у новембру 1943.¹⁸⁴⁶ У Трифковићеву заштиту стао је Михајловић обративши се директно генералу Михаиловићу писмом 15. новембра 1943. указујући да је командант Авалског корпуса „лично врло храбар човек“, да када се „појави Трифковић у народу исто што и појава месије у народу“. да руководи војницима који су били под његовом командом и у међуратном периоду, да успешно спроводи борбу против комуниста итд.¹⁸⁴⁷

¹⁸⁴⁵ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 12.

¹⁸⁴⁶ Врховна Команда негативно је оценила рад Авалског корпуса а као највећег кривца за овакво стање апострофирала мајора Светислава Трифковића. У мају 1943. долази до смене Трифковића и постављања капетана Драгутина Бојовића на његово место. Ова одлука није никада реализована јер се Трифковић побунио и подржао га је Михајловић, те је дошло до обустављања. Милошевић, *Југословенска војска*, 97.

¹⁸⁴⁷ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

Командовање илегалном организацијом у граду и на терену у потпуности се разликује и за разлику од њихових колега у шумама, официри који су били у урбаним срединама нису имали претходне примере и искуство на које би могли да се угледају и ослоне. Били су пред два избора или да своју организацију воде у потпуности по наређењима виших инстанци које су такође боловале од недостатка искуства у овом сегменту рада или да покажу иницијативу и своју организацију обликују према потребама на терену. Разграничење делокруга рада војног и цивилног дела, регулисање начина снабдевања других делова организације у Београду, спајање са Авалским корпусом, само су поједине иницијативе које је Михајловић пројектовао и проследио вишим инстанцама на усвајање. Исте пружају довољно доказа о његовим настојању да унапреди рад ЈВуО у Београду али и као човеку који је предан послу и који није „седео скрштених руку“.¹⁸⁴⁸

Лик и дело Михајловића позитивно су вредновао и његови најближо сарадници карактеришући га као сјајног организатора, рођеног конспиративца који је „убрзо готово све конце узео у своје руке“, интеллигентног и образованог.¹⁸⁴⁹ Нису сви имали овакав поглед на личност капетана Михајловића. У свом дневнику Младен Жујовић наводи да је Михајловић „својеглав“, да неће „контролу цивила“ и да је неопрезан у раду.¹⁸⁵⁰ На аутократску црту, себичност и самољубљивост у карактеру овог официра указивао је и Борислав Месаревић приликом упућивања једне притужбе Врховној команди.¹⁸⁵¹ У Врховну команду стизале су учестале примедбе на рад Команде Београд, појединим је први човек равногорске организације придавао значаја, што би Михајловића стављало у незавидан положај. Једној од оваквих ситуација присуствовао је Живко Топаловић који истиче да је генерал Михајловић био у тој мери љут на свог официра да је хтео да му забрани да обедује за његовим столом. Како даље сведочи Топаловић однос је изглађен јер је утврђено да примедбе које је добио генерал Михајловић не одговарају реалном стању ствари.¹⁸⁵² Ова епизода сведочи да капетан Михајловић

¹⁸⁴⁸ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 12; ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 1.

¹⁸⁴⁹ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић; Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, I, 42; Милошевић, *Репорт*, 68.

¹⁸⁵⁰ Жујовић, *Ратни дневник 2*, II, 66.

¹⁸⁵¹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 13.

¹⁸⁵² Топаловић, *Србија под Дражом*, 134-138.

поред окупатора морао да се бори и са интригама, што му је додатно отежавало рад и одузимало време.

Изузмемо ли појединце у Команди Београд војници нису представљали носећу снагу Равногорског покрета у Београду. Ово је у потпуности разумљиво с обзиром на факторе који су неопходне за функционисање једне илегалне организације у условима окупираног града али и чињеницу да су незапослени „људи у униформама“ били под лупом репресивних органа. Оперативни рад лежао је на плећима цивила што отвара питање ко су људи који су представљали „мотор“ организације. Високо образовање, оствареност у професионалном погледу, познавање страних језика, национална и патриотска осећања, биографске су одреднице које повезују личности попут Власте Петковића, Петра Милићевића, Љубомира Петровића, Миодрага Инђића и наводе на закључак да су равногорски „дивили“ долазили из средњих и виших друштвених слојева. Наведено је најочљивије из биографије Михаиловићевог човека од поверења, благајника, обавештајца, саботера, министра и носиоца цивилног штаба ЈВуО у Београду.

Петар Милићевић рођен је 17. априла 1892. у селу Доња Црнића (околина Горњег Милановца). Потиче из многобројне (имао три брата и сестре) и угледне породице, отац му је био председник општине. Завршио је Технички факултет. Од 1921. до пензионисања 1940. железница је била његово примарно занимање. Политички је био активан у Демократској странци, што је по сведочењу његове ћерке Мирославе Томић Милићевић и „коштало“ превременог пензионисања. По окупацији заспослио се у Централи за гвожђе.¹⁸⁵³ У Равногорски покрет укључио се на самом почетку 1941. Ради легално све до децембра 1943. од када је принуђен да услед откривања од стране немачке обавештајне службе пређе на илегалан рад и узме лажни идентитет. И његов син Мирослав био је борац ЈУРАО у штабу Б/2. До самог краја остао је веран своме команданту, повукао се из Београда 6. октобра

¹⁸⁵³ Након основне школе завршио је 1911. Винодељску-Воћарску школу у Букову код Неготина а затим 1914. приватну Геодетску и грађевинску академију. Током Првог светског рата због проширених вена проглашен је неспособан за војну службу али до повлачења преко Албаније ради за војску на одржавању железничке пруге. Након повлачења пребачен је у Француску где остао до окончања рата. Био је носилац Албанске споменице од 1921. Прво радно месту у међуратном периоду било му је у Министарству саобраћаја- Дирекција за железнице. У периоду од 1941. до 1924. завршава гимназију и Технички факултет. Од 1926. до 1932. обавља дужност шефа X секције за одржавање пруге у Великом Бечкереку. У Београд и Министарство железница враћа се 1932, где ради све до превременог пензионисања 1940. БИСИ, Легат Павла Милошевића, фасцикла Анте, I, II; *Рат и мир ђенерала*, 2, 421.

1944. Наступао је са Врховном Командом у повлачењу у Босни и Херцеговини и заједно са сином погинуо на Зеленгори 13. маја 1945.¹⁸⁵⁴ Послератне власти одузеле су 20. новембра 1945. комплетну имовину Милићевићу као народном непријатељу.¹⁸⁵⁵

У наредним потпоглављима настојаћемо да детаљно укажемо какав је улога била Милићевића у домену обавештајне службе и финансија ЈВУО, а на овом месту изнећемо констатацију да је овај равногорац био најважнији Михаиловићев обавештајац на железници и благајник. За овакав рад Милићевић је више пута добијао похвале и од самог генерала Михаиловића који му је преко Звонка Вучковића поручивао да „врло добро ради“ и да шаље „драгоцене извештаје“.¹⁸⁵⁶ „Ко претаче мед, мора да олиже прсте“ пословица је која је намењена онима који врше малверзације са новцем који није њихова својина. Ова народна умотворина не може се употребити у Милићевићевом случају и без сваке сумње начин на који је располагао са средствима организације огледало је његовог карактера. Анализирајући финансијске извештаје које је прослеђивао Врховној Команди увиђамо да су у времену опште немаштине и несигурности кроз његове руке прошли милиони динара, да је сваку трансакцију уписивао и да је имао признанице за све издатке. Када је откривен од стране окупатора Милићевић био је у незавидном положају, породица је остала без јединог сигурног извора финансирања, а он се нашао пред проблемом где да набави новац за свој илегални рад. Једино овом приликом посегао је за „касом“ покрета али не без гриже савести о чему сведоче следећи редови:

„У обрачуну се види да сам за децембар и јануар узео по 2000 динара, месечно за плаћање мени посебног стана, што сматрам да ми се неће замерити. То је стан у коме ја станујем сад под другим именом као самац, од како ме је Гестапо почео јурити. Да тако нисам урадио ја бих морао напустити Београд или се дозволити да ме ухвате и затворе што сматрам да није баш за организацију најкорисније. Да дођем у шуму не знам да ли бих много користио а свакако да би мања корист била него да рад продужим овде па ма и илегално. Ако би се дозволио да одем у затвор онда би нанео само штету и себи и организацији. У осталом ово је једини издатак

¹⁸⁵⁴ Разговори, 51.

¹⁸⁵⁵ БИСИ, ЛПМ, ф. Анте, I, II; Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој*, 329.

¹⁸⁵⁶ ВА, ЧА, к. 297, ф. 1, д. 1; ВА, ЧА, к. 297, ф. 1, д. 3;

који ја чиним за рачун организације, ма да сам се сав посветио искључиво раду саме организације, што сматрам у осталом и за своју свету националну дужност“.¹⁸⁵⁷

Подвлачимо да је Милићевић овом приликом узео 2000, а располагао са 21.000.000 динара. Део свог карактера Милићевић нам открива и приликом једног одговора на вербалне нападе које је добијао због своје улоге у укључивању појединих политичара у ЈВуО. Револтиран одбацује да је у свом раду у покрету вођен личним амбицијама, да је његова покретачка снага и основна мотивација „осећање националне свести“ и закључује: „Жртвовати се и страдати ако треба за народно добро то треба да је дужност свима нама и млађима и старијима“.¹⁸⁵⁸ У својим извештајима отворено је говорио против једноумља, самовлашћа, оштро критиковао команданте који су својим радом нарушавали углед ЈВуО и залагао се за демократски начин одлучивања унутар организације. Без обзира на статус који је уживао одређени командант ЈВуО „Анте“ се није устручавао да генералу Михаиловићу прикаже реално стање. Најбољи пример за овакав његов однос је слика команданта Горске гарде Николе Калабића у његовим извештајима. Читајући наведене сазнајемо да се Калабић креће у друштву „безначајних личности и сумњивих женски“, да има договор са „Немцима на основу кога он Немцима не смета да врше реквизицију“ а „Немци њему не сметају да од народа узима новац“, да његови људи плене стоку од сељака, не плаћају и прете „батинама“ итд.¹⁸⁵⁹

Није у свакој ситуацији Милићевић успевао да се придржава својих моралних кодекса и повремено је користио положај који је заузимао и поверење које је имао код генерала Михаиловића за приватне потребе али је и у овим ситуацијама показивао свој карактер. Сматрајући да се својој „отаџбини треба одужити па ма и свој живот заложити, иако му је јединац“ и упркос чињеници што је у то време имао само 15¹⁸⁶⁰ година Милићевић није тражио да његов син добије повлашћен положај. Овакав става није одржао када је његов неименовани „сестрић“ требало да се прикључи једној од јединица у којој му „се друштво није допадало“, те је

¹⁸⁵⁷ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

¹⁸⁵⁸ Исто.

¹⁸⁵⁹ Исто.

¹⁸⁶⁰ ИАБ, УГБ, КЖ, Милићевић Петар.

молио за његов премештај. Из сваког документа који има политичко-идеолошки карактер провејава демократско опредељење Милићевића. Један од израза оваквих његових начела је и предлог за одржавање једног конгреса на коме би политичке странке и угледни грађани одлучили у ком правцу треба да иде Равногорски покрет.

Овај инжењер писао је и за потребе равногорске службе елаборате из домена своје професије. Један од наведених је „План поседања железница Јужне Србије“ у коме су као што и сам наслов наговештава сублимиране неопходне радње за преузимање и организовањем железничког саобраћаја у овом делу територије. Поред радова ове врсте Милићевић је користио своје професионално знање и искуство које је стекао приликом извођења саботажа и написао „Упут за саботаже“. Сваки равногорац који би прочитао наведени приручник могао је да се упозна са слабим тачкама локомотиве и вагона и методама онеспособљавања истих. Једна од последњих дужности коју је Михаиловић доделио 6. септембра 1944. Милићевићу била је место „делегата Врховне Команде при Министарству саобраћаја“ којим је добио овлашћења која „законски има Министар саобраћаја и Директор државних железница, као и директор речне пловидбе“. Без обзира што ингеренције које је добио није могао у пракси да употребљава, с обзиром на политичку и војну ситуацију у овом периоду, само именовање је још један од показатеља колико је први човек равногорске организације имао поверења у Милићевића.

Попут својих старијих колега из СКК Драгише Васића, Стевана Мољевића, Младена Жујовића, др Војислава Вујанаца који су играли важну улогу у Равногорском покрету и омладинци овог покрета представљали су покретачку снагу равногорске организације. Студенти и средњошколци у већини из угледних београдских породица углавном средњег и вишег сталежа¹⁸⁶¹, национално, патриотски и антикомунистички настројени, у политичко-идеолошком погледу демократски опредељени, те противници свих облика диктатура. Многи од њих учествовали су у раду званичних новина њихових организација чиме су стекли

¹⁸⁶¹ У својим сећањима Димитрије Ђорђевић поставља ову тезу и наводи примере: „породица Бранислава Страњковића дала је многе државне чиновнике и професоре“, „отац Родољуба Јефтића био је судија, отац браће Адум био је банкар, отац Александра Стојанчевића пуковник“, отац Слободана Павловића професор Универзитета“. Као примере за „више слојеве“ узима Милорада Драшковића, Милорада Илића и себе. Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, I, 223.

искуство у пропагандном раду. Долазили су из добро материјално ситуираних београдских породица, што је приметио и окупатор закључивши „да управо такви кругови потпомажу ЈВУО у сваком погледу“.¹⁸⁶²

Поред наведених општих карактеристика мишљења смо да ћемо указивањем на биографију Војина Андрића на најбољи начин одговорити на питање ко су били чланови равногорске омладинце у Београду. Војин Андрић рођен је 3. март 1917. у Нишу. Након завршене основне школе и гимназије уписује Правни факултет у Београду. Основне студије је окончао 1939, а у јануару 1941. постаје доктор правних наука. Током студирања био је члан *Студентског клуба демократске омладине* и учествује у свим активностима ове организације. Према сведочењу Десимира Тошића из *Клуба демократа* иступа „због незадовољених амбиција и због међусобних сукоба.“ Један је од оснивача и водећих људи Омладинске секције СКК и часописа ове организације *Нова Србадија*, чији је био уредник. Свој литерарни таленат показивао је и у *Нишким новинама* и у *Прегледу*, а искуство у организацији једног листа стицао је као технички уредник у главном гласилу СКК *Српском гласу*.¹⁸⁶³ По окупацији Југославије 1941. прилази покрету отпора Драже Михаиловића. Био је део Цивилног штаба у овом граду. Рад Андрића у београдској организацији био је од вишеструког значаја. Као истакнути члан омладинског дела СКК увео је велики број њених чланова у Равногорску организацију. Водио је је једна од обавештајних центара као помоћник Властимира Петковића. Био је један од људи који су утемељили равногорску пропагандну у Београду, а упоредо са организационим радом и сам се често «хватао за перо», те је аутор бројних прогласа, чланака и песама. Једна од Андрићевих пријатеља Димитрије Ђорђевић описивао га је као говорника који држи „запаливе говоре“, романтика и сањалицу, човека у чијем свету је „постојао само један главни јунак: он сам“.¹⁸⁶⁴ Хапшење у јесен 1941. није га поколебало у и након краткотрајног прекида наставља са радом све до јануара 1943. када је услед хапшења његових сарадник принуђен да напусти Београд.

¹⁸⁶² ИАБ, БДС, Д- 520, досије Ђорђевић Димитрије.

¹⁸⁶³ Д. Тубић, „Андрић, Војин М.“, СБР, 1, А-Б, 175, 176.

¹⁸⁶⁴ Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, I, 182; Д. Тубић, „Андрић, Војин М.“, *Српски биографски речник* (даље: СБР), Нови Сад: Матица Српска, 2004, 1, А-Б, 175, 176.

У даљем току рата обављао је дужности шефа пропаганде Делиградског корпуса и Врховне команде Југословенске војске у отаџбини, био је и члан Централног националног комитета, један од организатора Прве равногорске олимпијаде итд. Приликом покушаја убацивања из Босне у Србију ухапшен је од стране комунистичких власти. Смртна казна преиначена му је у 20 година робије, а исту је издржао у Сремској Митровици до 1960. Према подацима обавештајних служби накн пуштања наставио је да говорио против режима и вршио припреме за бекство из Југолавије. Постоје две незваничне врзије о смрти Андрића. Једна је да је обешен у Битољу, а друга да је убијен приликом покушаја илегалног преласка грчке граници.¹⁸⁶⁵

Равногорци су настојали да оспособе своје припаднике за вођење герилског рата, ова иницијатива ишла је од виших инстанци и манифестовала се у различитим облицима. Штампани су приручници о начину вршења саботажа на железници и индустријским постројењима, руковању експлозивним направама итд. Одржавани су курсеви на којима су полазници обучавани како да врше пропагандну и обавештајну делатност, те усмеравани у политичко-идеолошком погледу. Једна од курсева који је одржаван у Врховној команди била је „Радиотелеграфска школа“. Нисмо успели да утврдимо када су кренули први полазници али је до друге половине 1943. Кроз школу прошло 30 полазника (20 из Црне Горе и 10 из Србије). Од новембра 1943. обустављен је рад школе и наређено је да се због опасности од потера, надолазеће зиме и недостатка хране људи обучавају у радио центрима. Било је предвиђено да у сваки радио центар дође од пет до шест полазника месечно.¹⁸⁶⁶ У првој половини 1944. Команда Србије организовала је при Првом равногорском корпусу курс за пропагандну који су похађали и чланови београдске организације. Курс је одржаван у селу Брајићи, кандидати су одабрани из редова интелектуалаца и прво су пролазили војну обуку за инструкторе.¹⁸⁶⁷ У марту 1944. образована је школа за резервне официре. Сваки корпус био је дужан да пошаље од осам до 10 кандидата, који су

¹⁸⁶⁵ Милошевић, *Равногорска омладина*, 122; Тошић, „Једно виђење студентских“, 234; Андрић, *Ратни дневник: септембар-новембар 1944*, пр: Милосав Самарџић, Крагујевац: Погледи 2015; Историјски архив Београда, Фонд: Безбедносно информативна агенција, ф. VI, п. IV, Андрић Војин; Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, I, 183.

¹⁸⁶⁶ ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 15.

¹⁸⁶⁷ ВА, ЧА, к. 291, ф. 1, д. 7; ВА, ЧА, к. 291, ф. 1, д. 6.

имали минимално шест разреда гимназије или одговарајуће школе, да су физички и психички спремни, „национално поуздани“. Полазници који су успешно завршили школу добијали су чин резервног потпоручника и распоређени су по потреби службе.¹⁸⁶⁸

„Упут за рушење и кварење објеката“ представља један од наведених приручника који је читаоцу пружао основне информације која експлозивна средства и на који начин да користе приликом рушења „сувоземних комуникација“, мостова, тунела и уништавању аутомобила, борних кола итд.¹⁸⁶⁹ У овом контексту за нашу тему посебно је важно упутство за „Саботаже у индустријским предузећима-фабрикама“ у коме је као што и сам назив наговештава детаљно описано на који начин и употребом којих средстава обичан радник може „смањити потенцијал индустрије у рукама непријатеља“. Саветовано је да се пре покретања акције ове врсте изврше све потребне припреме у виду консултација са запосленим стручњацима који би открили које су слабе тачке и „уска грла“ постројења. Као први метод сугерисано је изазивање пожара уз помоћ терпентина, алкохола, уља али и „промаје, јер запаљиви материјал не гори без ваздуха“.¹⁸⁷⁰ Читаоцима је и детаљно уз помоћ цртежа објашњено како да направе петролејски упаљач, запаљиву бомбу, фосфорну запаљиву боцу и запаљиве плочице. Други метод био је постављање „паклених направа“, као најадекватније средство сугерисан је пластични експлозив јер има „облик теста јер се лако залепи за предмет.“¹⁸⁷¹ Под паролом „дај и другом да се упозна са списом али пази да не оде у руке непријатеља“ међу равнгорцима је читано упутство за руковање бомби различитих произвођача. Из следећих редова сазнајемо како се рукује са ручном бомбом Милс:

„Бомба се држи у десној руци али тако, да палац притискује кашику, а кажипрст леве руке ухватити прстен и снажно извући чивију (осигурач: примедба Р.Р). Када се бомба баци, кашика се одваја, пошто је ослобођена и ослобађава заштитне чекића, који пали капсулу, а овај штапин детонатор а детонатор експлозив“.¹⁸⁷²

¹⁸⁶⁸ Исто.

¹⁸⁶⁹ ВА, ЧА, к. 7, ф. 2, д. 4.

¹⁸⁷⁰ ВА, ЧА, к. 8, ф. 1, д. 29.

¹⁸⁷¹ Исто.

¹⁸⁷² ВА, ЧА, к. 54, ф. 3, д. 13.

Као што смо навели један од београдских равногораца био је аутор приручника за извођење саботажа на железници. Овај „Упут за саботаже“ Милићевића посебно је важан јер је пружао знања за онеспособљавање локомотива и вагона без употребе експлозивних средстава и уз помоћ алатки које су могле без већих тешкоћа да се набаве попут чекића, металне шипке, опиљака од метала итд.¹⁸⁷³

Поред техничко-тактичке обуке ЈВуО настојала је и да своје припаднике изгради у идеолошком, политичком и методолошком погледу. Горски штаб 501. објавио је 1943. „Упутство за рад омладинцима у бригадама и корпусима Југословенске војске у отаџбини“.¹⁸⁷⁴ Упутство је било подељено на два сегмента идеолошког који је предвиђао националну изградњу и питања друштвеног преображаја и дисциплинског који је обухватао организациона питања, пропагандну и обавештајну делатност и службу везе. Омладинцима је указивано да српском народу прети „биолошко истребљење“ , да је „национално умртвљен“ и „економски исцрпљен“.¹⁸⁷⁵ Листа спољних непријатеља према градацији ЈВуО имала је следећи изглед: Немци као „главни аранжери наше пропасти“ који су бомбардовали „незаштићен Београд свом силом и дали подстрека свим осталим трабантима“, „Хрвати које смо ослободили од црно-жуте немани...[]... најстаражније су издали“, „основали су своју злочиначку државу, а затим са рактаном нашег националног организма муслиманима...[]... удружили да читаве српске покрајине сравне са земљом“ и побију „све од детета у колевци до старца пред гробом“, „Италијани“ који су се „као хијене бацили на леш Југославије“, „Арнаути“ због којих су „наши сиромашни житељи Косова и Метохије, губили главе“, „Мађари који су у Бачкој чинили покоље достојне само њихове хунске традиције“, „Бугари браћа по трећи пут су нам ударили нож у леђа“, Фолксдојчери „који су листом ступали у редовну немачку војску и специјални њихове СС дивизије“, „руси- избеглице били су главни иницијатори злочина у Мачви“. Поред спољних вребали су и унутрашњи непријатељи:

„Иако су бојкотовали рат, када је требало бранити земљу, комунисти су, на инострану наредбу и иностраним вођством, дигли побуну у Србији, лажући бестидно и застрашујући народ у прво време својим националним паролама, да би

¹⁸⁷³ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

¹⁸⁷⁴ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

¹⁸⁷⁵ Исто.

своје право лице показали плујући на све светиње народне и убијајући подмукло истакнуте Равногорце“.¹⁸⁷⁶

Оваквим приступом равногорски инструктори имали су за циљ да код омладинца формирају свест о егзистенцијалној угрожености Српског народа, изазову мржња и презир према прокламованим непријатељима. Омладинци су морали не само да знају против кога већ и „за шта се боре“. Равногорска национална политика почивала је на „три пресудна фактора“: на „националној прошлости“, на „савременој стварности“ и на „потребама будућности“. Основни циљ био је изградња националне државе „у којој ће слободан и суверен народ да управља својом судбином“, која ће „повести Балкан“ уједини и „учини својим, слободним и довољно снажним да се одупре свим империјама“. „Национална изградња и друштвени преображај“ који би подразумевао „тоталну ревизију како моралних, тако и материјалних услова нашег живота“ био је још један од циљева за које су омладинци морали да се боре. Под паролом „моралан човек у моралној држави“ преображајем би се успоставило друштво у којем би „ни један друштвени ред нема искључиво право владавине над осталим, већ да заједнички сачињавају националну целину, у којој се интереси свију најбоље допуњавају и остварују“.¹⁸⁷⁷

Сваки омладинац био је дужан да се придржава следећих правила:

1. Да свој живот „подвргне најоштријој самодисциплини и прилагоди се свим условима, који изискују рад у југословенској војсци у отаџбини, без обзира на начин живота који је до тада проводио.“
2. Да се према старешинама и према свима старијим односе у „строго војничком духу, при чему поштовање и захвалност према онима који стално према са пушком у руци стоје на бранику своје Отаџбине“.
3. Да буде „пример свим осталим и весник нових генерација, које се васпитавају у равногорском духу“.
4. Да буде спреман на „максимум прегалаштва и упорности у борби за остварење идеала за које је српски народ кроз векове приносио небројене жртве својих најбољих синова“.

¹⁸⁷⁶ Исто.

¹⁸⁷⁷ Исто.

5. Да поштује „начело тајности, јер и ма најмања несмотреност, једна неопрезно изговорена реч а нарочито име, могу организацији нанети огромне људске и материјалне штете“.

6. Да у „случају наређења за општи напад противу свих наших непријатеља“ омладинци „активно учествују раме уз раме са осталим војницима, у светој борби за ослобођење, част и славу српског народа.“¹⁸⁷⁸

Више инстанце наметале су образце какве карактерне особине би требало да поседују и каква правила понашања би требали да поштују кандидати за поједине профиле кадрова. Идеални кандидати за равногорску обавештајну службу морали су да поседују следеће особине: „природна бистрина интелигенција; да имају корен у народу-поверење; да су национално потпуно свесни и на нашој политичкој линији; да умеју да чувају тајну; да су објективни и сталожени; да су спретни, да се вешто укривају и умеју да глуме, по могућности да знају Арнаутски и Италијански језик.“ Сваки обавештајни орган био је дужан да „прикупљене податке достави на време“, да ради у потпуној тајности, да „мање пије“ јер „очи и уши раде, а језик разрађује“, „ради брзо и вешто“, „да тачно и јасно“ извештава, да „дању и ноћу буде на послу“, да опажа и најмању ситницу јер „што је једном ситно и не важно, другом је обратно“, да ради „лукаво и смишљено (прави се глуп и да ништа не знаш)“. У београдској организацији препознајемо две врсте обавештајаца, прву представљају идејни чланови покрета, а другу људи који су сакупљали информације како би купили своју слободу у случају да ЈВуО победи или из чистих лукративних мотива. Према наводима из једног извештаја Цивилни штаб водио је политику да за потребе обавештајне службе регрутује људе из реда идејних присталица јер: „идејни агенти имају увек преимућство над професионалним. Они вероватно уносе један елеменат аматерства у свој рад, али никада не постоји могућност да ће ствари изневерити или продати. То раде људи који су својим срцем и душом носе исту ону љубав према својој земљи, према своме народу, какву осећају и прави борци у редовима нашег покрета“.¹⁸⁷⁹

Један од оваквих „обавештајаца аматера“ који нису имали личне мотиве, већ су се из патриотских разлога прикључили ЈВУО био је Борисав Месаровић. Овај

¹⁸⁷⁸ Исто.

¹⁸⁷⁹ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

трговац антиквитетима рођен у Аранђеловцу 1904. Живео је у Београду и у браку са супругом Софијом имао је троје деце. Од 1936. био је у резервном саставу војске Краљевине Југославије као поручник административно економске струке. Поред основног образовања, завршио је Високу школу за светску трговину у Бечу. У међуратном периоду радио је као берзански диспозит на Београдској берзи. По напуштању овога посла како је сам истицао „силом прилика“ је постао трговац и индустријалац. Као један од највећих стручњака за накит у Београд био је и председник Удружења трговаца, антиквитета, уметнина, накита и старина. Ова његова специјалност довешће га у додир са окупатором у Београду током Другог светског рата. Као познатог стручњака Немци су позивали Месаровића да процењује заплешени накит. Обављајући овај посао око две године, Месаровић је стекао поверење окупатора и био чест «гост» у Ратничком дому и у друштву немачких официра. Ово је била идеална прилика за београдске равногорце да добију поуздан извор прворазредних информација. Почетком 1943. Месаровић се повезао са Командом Београд и под тајним именом „Август“ у директној вези са Командантом Београда сакупља и шаље обавештајне извештаје. Своју посвећеност раду у покрету Месаревић је и показио пружајући материјалну помоћ и логистичку подршку. У којој мери је био одан овом покрету отпора сведочи чињеница да приликом хапшења и саслушања у фебруару 1944. упркос примени насилних метода истражитељи нису успели да га приволеле да призна свој ради и открије идентитет сарадника.¹⁸⁸⁰ Након првог саслушања Месаровић је спроведен на Бањицу 17. фебруара 1944, одакле је више пута извођен поново пред иследнике. У јуну исте године укрцан у један од вагона који је транспортовао заточенике на принудни рад.¹⁸⁸¹ Побегло је из вагона користећи пометњу која је настала деловањем савезничке авијације. До краја окупације крио се у предграђу Београда, а затим је ухапшен и саслушаван од стране ОЗНЕ. Почетком шездесетих побегао је у Холандију, где је уређивао један емигрантски лист. Преминуо је после 1970.¹⁸⁸²

Антипод оваквом примеру је полицијски агент Мухамед Алајбеговић. рођен 9. маја 1900. у Санском Мосту. По националности се изјашњавао као „Србин вере

¹⁸⁸⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 13; Ћирковић, *Ко је ко и Недићевој*, 321.

¹⁸⁸¹ *Logor*, II, 427.

¹⁸⁸² Ћирковић, *Ко је ко и Недићевој*, 321.

Муслиманске“. Као петнаестогодишњак мобилисан је у Аустроугарску војску, где је остао све до окончања Првог светског рата. Завршио је основну школу и Полицијску школу у Земуну. Каријеру полицајца почео је да гради у Пограничном полицијском комесаријату у Копривници 1929, а током међуратног периода био је на служби и у Загребу, Новом Саду и Скопљу. Упоредо са полицијском каријером повремено је ангажован од стране Обавештајних одсека Команде савске дивизијске области и Штаба 4. армијске области. Један од његових највећих успеха у обавештајном раду било је откривање покушаја атентата на краља Александра Карађорђевића. Због рада на овом сектору одликован је од стране Министарства војске. Априлски рат и окупација затичу га у Скопљу, одакле је по доласку бугарских власти протеран. У Београд долази 1941. где је у јуну распоређен на дужност у УГБ као полицијски агент. Упоредо са полицијским дужностима Алајбеговић је у циљу прибављања имовинске користи вршио и криминалне активности. Због оваквог рада ухапшен је од стране УГБ у јулу 1942. Истрага је утврдила да је уцењивао поједине имућне личности али није одговарао услед интервенције окупатора.¹⁸⁸³ У Равногорски покрет укључио га је шеф кривичне полиције УГБ Александар Рајковић. У почетном периоду обављао је лакше задатке, Рајковић му је давао новац који је мењао на црној берзи за потребе ЈВуО. Када је стекао поверење виших инстанци Алајбеговић је постао обавештајни орган ЈВуО са тајним именом „Машан“. Извештавао је о кључним догађајима у престоници и везама грађана са окупатором. Окупациони органи тражили су у циљу сузбијања црне берзе у марту 1942. једног полицијског службеника који познаје немачки језик. Ову прилику је Рајковић искористио и у редове окупатора инфилтрирао Алајбеговића. Са ове позиције извештава је о лагеровању намирница у немачким магацинима, променама у окупационој управи итд. Упоред ради и за немачку обавештајну службу и добија „несразмерно велике награде у поређењу са другим агентима“. У којој мери је окупатор био задовољан његовим радом сведочи наредба да се унапреди у управно-канцеларијског чиновника X групе без обзира што није испуњавао ни један услов.¹⁸⁸⁴ Услуге овог полицијског службеника нису користили само београдски равногорци. Повремено га је уз материјалну надохнаду ангажовао пуковник Роберт Мегдауел, а 1944.

¹⁸⁸³ ИАБ-УГБ ОПА инв бр. 11/1-А.

¹⁸⁸⁴ ВА, Нда, к. 119, ф. 1, д. 5/1.

добрио је специјални задатак од Врховне Комаде да успостави контакт са представницима Хрватске сељачке странке.

По сугестији Мекдауела побегао је у Бечу, где се средином маја 1945. јавио америчким војним властима. Према сопственом признању радио је за потребе војне полиције и проналазио и пријављивао ратне злочинце који су из Југославије побегли у Салзбург. Највећи део његово рада усмерио је на усташку емиграцију. Ове задатке обавља све до 1. септембра 1946. када је ухапшен по налогу југословенске Комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача. И нове југословенске власти препознале су „квалитете“ Алајбеговића и од овог периода он постаје доушник војне мисије у Бечу.¹⁸⁸⁵ Под новим послодавце обавља старе и њему дробре познате дужности, прати југословенску емиграцију. Састављао је извештаје о деловању истакнутих личности попут партијарха Гаврила Дожића, Живка Топаловића, а на основу његових информација ухапшен је дипломата и бивши министар спољних послова Александар Цинцар Марковић. Након обављеног посла у иностранству Алајбеговић је враћен у Југославију али се није дуго задржао на слободи. Грађани који су запамтили његов рад током окупације пријавили су га властима. Ухапшен је и од 18. септембра 1947. налазио се у затвору Војног суда.¹⁸⁸⁶ Даља судбина овог обавешајца „свих режима“, остала нам је непозната.

За курирску дужност сугерисано је да се узимају „само поверљива и конспиративна лица које треба обучити и припремити за ову службу“. Овакве препоруке нису у великој мери усвајан, а посебно су била проблематична лица која су вршила курирску службу у Београду о чему сведоче следећа оцена Врховне команде ЈУВО:

„Курири нису обучени. Не бирају се погодна лица за курире. Курири се хвале и причају куда иду. Даје им се огромна приватна пошта као и разни други приватни налози. Курири у возовима причају све, нарочито ако им се неко у возу повери да је припадник наше организације“.

Овакво понашање доводило је до таласа хапшења у Београду што је приморало Михајловића да запрети ће сваки командант коме буде ухапшен курир одговорати њему лично. У којој мери су команданти схватили ова упозорења озбиљно

¹⁸⁸⁵ ИАБ, БИА, Ф. XIV, П. 7, Алајбеговић Махмуд.

¹⁸⁸⁶ Исто.

сведочи наредба команданта Центра за везу Шумадијске групе корпуса капетана Војислава Миловановића од 13. августа 1944. којом је упозорено да ће бити стрељани сви који у Београд буду слали непроверене и београдској организацији непознате курире. У равногорској идеологији и пракси жене су биле у неравноправном положају у односу на мушкарце, што је проузроковало да су им у илегалној организацији поверавани у највећој мери периферни задаци. Изузетак од овог неписаног правила били су курирски послови. Свесни чињенице да су припаднице лепшег пола мање сумњиве органима полиције београдски равногорци су такође послове преноса конспиративног материјала поверавали појединим Београђанкама. Једна од курирки била је Загорка Аранђеловић рођена у Пироту 17. јануара 1917. Након окончања основне и средње школе, даље школовање наставила је у Београду на Правном факултету где је дипломирала 1935. По завршетку студија запослила се у државној служби и радила је у Скопљу и Новом Саду. У Београд се враћа 1940. у Министарство финансија. Под окупацијом наставља да ради у државној служби у Комесаријату за избеглице и Министарству финансија. Намеће се питање шта је ову у то време двадесетчетворогодишњу девојку кандидовало за овако одговоран задатак? Главна њена предност у односу на друге кандидате била је чињеница да је била чиновник у колаборационистичкој управи. Не треба ни занемарити да Анђелковићева потиче из породице у којој су два брата били официри одведени у заробљеништво, да је један је радио као судија у Београду и да је била у родбинским односима са министром у Недићевој влади Велибором Јонићем. Узимајући све наведено у обзир склони смо да закључимо да је као службеник коме место рођења није Београд могла често да путује у унутрашњост и да не изазива сумњу полицијских органа, њено породично порекло било је гарант њеног националног и патриотског уверења и њена фамилијарна повезаност са једним од истакнутих министара у влади Милана Недића додатно је чинила идеалну маску за обављање курирске дужност.

У највећем делу окупације потребе Штаба бр. 2 нису захтевала велики број активних припадника, те је исти водио мобилизациону политику чија је суштина укључивање у организацију само кадрове одређених профила и прављење базе обвезника који би били позвани у тренутку покретања отвореног устанка. Штаб

бр. 2 је водио мобилизационе спискове војних обвезника. Овакав пракса изазивала је одбојност према ЈВуО у Београд, јер су поједини војни обвезници сматрали сувише ризичним да њихови лични подаци буду забележени на списку који би могао да падне у руке полицији. Цивилни органи ЈВуО познавајући овакву процедуру Команде Београд и однос Београђана према истој нису захтевали увођење у спискове, што је представљао још један камен спотицања између ових инстанци.¹⁸⁸⁷ За разлику од „одраслих“ омладинци су имао наредбу да покушају да укључе што већи број својих другова. Задатак сваког члана тројке био је да анимира људе и формира своју тројку.

Равногорци су у великој мери попуњавали редове по пријатељској основи. Ово је посебно било изражено код војног дела организације. Питомци истих класа у Војној академији током школовања проводили су велики део времена заједно и стварали су „пријатељства за цео живот“, што је градило међусобно поверење и лагодност да се обрате својим „класићима“ и укључе их у покрет.¹⁸⁸⁸ Сличну повезаност су осећали и људи који су службовали у истим јединицама. Није постојала уједначена форма на који начин су постављани официри на дужност. Било је случајева да су више инстанце наметале своја решења појединим командантима али и да су им остављане „одрешене руке“ да бирају самостално официрски кадар којим ће руководити.¹⁸⁸⁹ Један од примера је наредба Команданта Србије генерала Трифуновића о постављању поручника Вјекослава Фаркаш за шефа радио службе у Београду. Није се у сваком случају поштовала војна хијерахија и дешавало се да нижи официр постављен на вишем положају од свог по чину старијег колеге. Дobar примера је Милорад Бировљев који је као мајор обављао дужност команданта I бригаде III корпуса, а поједине његове по чину млађе колеге командовале су корпусима.¹⁸⁹⁰ И цивили који су били део ЈВуО у Београду укључивали су своје личне пријатеље у организацију. По пријатељској основи инжењер Драгомир Томашевић укључио је у београдску организацију

¹⁸⁸⁷ Као једно од решења да се превазиђе овај проблем предлагано је да се сваком Београђанину додели број под којим ће се чувати његови подаци у регрутном одсеку одговарајућег штаба. Носилац броја морао би да исти запамти и да преко њега прима наредбе. Нисмо успели да дођемо до податка да ли је овај предлог спроведен у дело. ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 35.

¹⁸⁸⁸ ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаци Илић.

¹⁸⁸⁹ ИАБ, БДС, Г-735, досије Грујичић Светолик.

¹⁸⁹⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11

Милутина Шпарталџа.¹⁸⁹¹ Београдска организација је поред личног контакта путем писма покушавала да мобилише неопходан кадар. Након обавештајне припреме појединим официрима на кућну адресу прослеђивана су писма у којима им је указивано на њихову дужност да се придруже ЈВуО. Овај метод примењиван је у већини 1944. када је било јасно да Немачка губи рат. Београдски равногорци сматрали су да би овакво анонимно „прозивање“ могло пресудно да утиче на оне који се колебају да ли да се укључе у отпор против окупатора.¹⁸⁹² У периоду кад је цивилни део организације потчињен војном долази до синхронизовања сарадње на плану мобилизације кадрова. Официри који би дошли у контакт са цивилним делом организације проверавани су и повезивани са Михајловићем који је водио даљи поступак увођења у организацију.¹⁸⁹³

У поједине сталеже равногорска организација није успевала озбиљније да продре и стекне већи број присталица. У фебруару 1944. Миодраг Инђић указивао је да у Београду има „11.000 индустријских радника“ и да је утврђено „да међу њима има много комуниста“. Овај новинар предлагао је да се преко индустријалаца пошаље по један повереник у фабрику који би настојао да успостави организацију али и да се „спреми програм из области социјалне политике, који би био такав примамљив за раднике“.¹⁸⁹⁴ Изузетна пажња придаван је раду међу избеглицама о чему сведочи наредба о успостављању посебне организације. Референти за организовање имали су задужење да укључују нове чланове. Нису свим избеглицама врата била отворена. Они који су били склони „пићу, коцки, монденству, аферама, црноберзијачењу“ нису могли да буду део ове организације.¹⁸⁹⁵ Један од људи који је био задужен да прикупља људе за јединице на терену по овом основу био је адвокат Крсто Грубин. И сам избеглица из Нове Пазове Грубин је имао додира са великим бројем својих сапатника по професионалној основи, што је стварало простор за његов илегални рад. Остаје непознаница колико је људи успео да прикупи у периоду од октобра 1941. до новембра 1942. када је ухапшен.¹⁸⁹⁶ У овом периоду за потребе ЈВуО једница на

¹⁸⁹¹ ИАБ, БДС, Д- 540, досије Ђорђевић Спасоје.

¹⁸⁹² ИАБ, БДС, Б-1569, досије Бркић Бошко.

¹⁸⁹³ ИАБ, БДС, Г-735, досије Грујичић Светолик.

¹⁸⁹⁴ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 7.

¹⁸⁹⁵ ВА, ЧА, к. 130, ф. 4, д. 5.

¹⁸⁹⁶ ИАБ, БДС, Г- 390, досије Грбин Крсто.

терену врбовао је избеглице и двадесетседмогодишни избеглица из Пакраца Никола Благојевић.¹⁸⁹⁷ Од децембра 1943. Команда Београда настојала је да мобилише офицере који су као избеглице долазили из Босне, Славоније и Хрватске али су „при овом раду наилазили на велике тешкоће због слабог одзива“.¹⁸⁹⁸

Као легитимни представник војске Краљевине Југославије ЈВуО је функционисала по законима војне службе наведен државе. Приликом унапређивања ЈВуО је користила прописе формулисане у Закон о устројству војске и морнарице Краљевине Југославије. У склопу реорганизације јединица и настојањима да се учврсти и омасови војна организација 1943. Врховна Команда захтевала је од својих команданата да пошаљу предлоге унапређења за своје офицери, подофицере и војнике. За разлику од мирнодопског периода када је напредовање били у већини случајева редовно ЈВуО је током рата дозвољавала ванредно унапређивање и прескакање чинова. Оваква политика имала је за циљ да увећа бројчано командни кадар али и подигне борбени морал и пружи одређену сатисфакцију члановима организације. У децембру 1943. Врховна команда послала је депешу да се „предложи најнужнији број заслужних официра и подофицира за унапређење“.¹⁸⁹⁹ Од овог периода пристизали су појединачни и групни предлози за унапређење припадника Команде Београд. За људство које је било распоређено у Команди Београд предлоге је састављао Михајловић, а за корпусе команданти. Приликом састављања предлога Михајловић се водио следећим параметрима: „водио сам рачуна о заслугама и вредностима сваког појединца, желећи да се са највишег места овим путем ода дужно признање несебичним борцима.“¹⁹⁰⁰ Од 145 предлога које смо успели да сакупимо Михајловић и његови команданти су у око 10% случајева предложили да се лице унапреди ванредно, што у ратним условима не представља значајно одступање.¹⁹⁰¹ Поједини предлози за унапређење излазили су из оквира закона и у мирнодопским условима били би незамисливи. Резервни наредници Ђаци Антун

¹⁸⁹⁷ ИАБ, БДС, рег. 7, Борб-Борз.

¹⁸⁹⁸ ВА, ЧА, к. 291, ф. 1, д. 6.

¹⁸⁹⁹ ВА, ЧА, к. 303, ф. 4, д. 3.

¹⁹⁰⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11.

¹⁹⁰¹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 19; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 2; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 10; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11; ЧА, к. 121, ф. 3, д. 12; ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 14; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 48; ЧА, к. 117, ф. 4, д. 24.

Рачић и Слободан Буљагић предложени су 7. јула 1944. за унапређење у подофицирски чин без обзира што нису прошли школу за резервне официре. Први човек београдске организације овај предлог је на следећи начин образложио: „Овим путем Југословенска војска у отаџбини одаје признање, јер жели тиме да се истакне разлика између оних другова, који су проводили дане спокојно под маминим скутовима, док су они радили за отаџбину“.¹⁹⁰² Унапређење су коришћена и за одавање признања припадницима организације који су ухапшени од стране полиције. У марту 1944. командант II корпуса у Београду предложио је Команди Београд да се унапреде наредници Милан Маричић и Милорад Брајер у чин потпоручника јер су „и поред тога што су стављани на муке остали и даље верни организацији те својим ћутањем омогућили да овај штаб и даље може несметано радити“.¹⁹⁰³ Штаб бр. 2 предлагао је своје чланове за редовно и сугерисао вишим инстанцама да исти заслужују и виши чин. Једна од случајеве је предлога унапређења у наредника Јаше Брунцлика кога је Штаб бр. 2 предложила у чин потпоручника, „а за прекоредно унапређење у још виши чин“ оставио „на надлежност Господину министру војске, морнарице и ваздухопловства пошто именовани то заслужује“.¹⁹⁰⁴ Према подацима које смо успели да сакупимо београдска организација послала, а Врховна Команда усвојила 144 захтева за унапређење.¹⁹⁰⁵

*

Квантитативна анализа официрског кора показала је да се војна организација у Београду састојала од у већини официра који су имали средње и ниже чинове, те да је попут осталих делова организације боловала од хроничног недостатка кадрова. За разлику од оперативних јединица на терену овај недостатак у складу са потребама саме организације у Београду и условима рада у окупираном града није представљао већу сметњу функционисању ЈВуО. Довољан пример који потврђује ову тезу је први човек Штаба бр. 2 Александар Михајловић, који је био капетан али је због својих компетенција и карактера био адекватнији за ову

¹⁹⁰² ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 47.

¹⁹⁰³ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 12.

¹⁹⁰⁴ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13.

¹⁹⁰⁵ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 19; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 2; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 10; ВА, ЧА, к. 54, ф. 3, д. 11; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 12; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 13; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 14; ЧА, к. 54, ф. 3, д. 48.

функцију од официра који су носили и генералски чин. Склони смо да претпоставимо да би се овај недостатак у највећој мери испољио приликом извођења војних операција за ослобођење града. У цивилном делу равнгорци су успели да анимирају људе који су долазили из средњих и виши слојева, који су били национално и патриотски настројени, који су били демократске идеолошко-политичке оријентације, који су били истакнути чланови друштва и професионално остварени. Оваква кадровска структура цивилне организације обезбеђивала је „уплив“ београдској организацији у „више слојеве“ друштва, што је знатно погодовало за обављање обавештајног рада и прикупљање финансијских и материјалних средстава. Радници и други људи са „социјалне маргине“ упркос појединим иницијативама нису у већој мери приступали Равногорској организацији. Радиотелеграфисти и обавештајци били су дефицитарни кадровски профили и у мирнодопском периоду, београдска организација је поред укључивања „људи од заната“ настојала да поверавањем ових послова цивилима надомести овај недостатак. У Београду Равногорска организација у складу са правцима деловања није имала потребу за великим бројем чланова све до покретања борби за заузимање града. Оваква стратегија за унутрашње потребе београдске организације створила је мобилизациону политику чија је суштина укључивање људи који су процењивани као неопходни за обављање различитих задатака, а остали кандидати увођени су у мобилизационе спискове. Изузетак од ове политике била је омладинска организација, њени чланови имали су задатак да привуку што већи број својих вршњака.

3.5 „УШИ, ОЧИ И ОСЕЋАЊЕ“:

ОБАВЕШТАЈНИ РАД РАВНОГОРСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

3.5.1 Развој и организациона структура обавештајне службе

Краљевина Југославија током међуратног периода налазила се у константној неповољној спољној политичкој ситуацији што је са несређеним унутрашњим политичким животом захтевало да војска ове државе приступи питању обавештајне делатности систематичније. Један од малобројних истраживача који

су проучавали ову тему, војни историчар Далибор Денда, истиче да се историјат војне обавештајне службе од 1918. до 1941. може сагледати кроз четири основна периода.

Током првог периода од 1918. до 1920. долази до трансформације Војне обавештајне службе Краљевине Србије у Војну обавештајну службу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Значајан искорак у професионализацији војнообавештајне делатности долази оснивањем Обавештајног одељења унутар Главног генералштаба 1920, а 1923. на основу делокруга рада издвојене су четири секције: офанзивна и дефанзивна обавештајна служба, аналитика и секција за писање студија и израду војних шифара. Коначну организациону структуру војнообавештајна служба добија у периоду од 1937. до 1940. Формирана је II дирекција која је била одговорна за обавештајну делатност, а састојала се од I и II обавештајног одељења. Формиран је и „М-одсек“ који је у делокругу рада имао вршење шпијунаже у иностранству и контрашпијунаже у Југославији.

Велика пажња посвећивана је и обуци кадрова, од 1932. организовани су обавештајни курсеви, кроз које је до Априлског рата прошло 270 официра. Оваквим радом оспособљена је обавештајна служба која је била спремна да спроводи обавештајни и контраобавештајни рад у земљи и иностранству, изграђена је кадровска база и акумулирана су значајна искуства која ће послужити у условима Другог светског рата.¹⁹⁰⁶

Важност прикупљања и обраде информација није промакла ни организацији на чијем челу је био генерал Михаиловић, предратни генералштабни пуковник који се и сам током каријере опробао у улози обавештајца вршећи дужност војног аташеа у Софији и Прагу.¹⁹⁰⁷ Прва наредби у којој је захтевано да се у свим

¹⁹⁰⁶ Више о структури, деловању и кадровима војне обавештајне службе Војске Краљевине Југославије у: Далибор Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941“, Војноисторијски гласник 2/2010, 20-39; *Jugoslovenska vojno-obaveštajna služba, elaborat*, I, II, III; Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front: Borba za očuvanje Jugoslavije*, (Minhen: Iskra 1984); Uglješa Popović, *Deseti po redu: Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd: Uglješa Popović 1976; Цветковић и други, *Колaborационисти пред судом*, 376-396.

¹⁹⁰⁷ У периоду од 28. маја 1935. до 22. маја 1936. Михаиловић је обављао дужност војног аташеа у Бугарској. Значајан сегмент његовог рада у Софији био је сакупљање обавештајних података о бугарској војсци и ВМРО. Из Бугарске прекомандован је у Чехословачку где је обављао исту дужност до 30. априла 1937. Током боравка у Прагу Михаиловић је слао обавештајне податке о ваздухопловству ове државе, набавци артиљеријског наоружања Турске војске итд. Димитријевић и Николић, *Бенерал Михаиловић*, 66-80.

„одредима устроји обавештајно-пропагандни одсек“ издата је 7. новембра 1941. Циљеви обавештајне службе детерминисани су на следећи начин: „прибављати податке о поступку непријатељских и комунистичких јединица према становништву, спречавати прибављање података о нашим јединицама и нашем раду, хватање непријатељских, шпијуна, ширење лажних вести, спречавање разних прича, а и препричавања наших војника који то често чине из своје наивности и необавештености.“¹⁹⁰⁸ У овој ембрионалној фази равногорска обавештајна служба повезана је и у одређеном погледу подређена пропагандној делатности, што је и разумљиво с обзиром да је покрет у овом периоду настојао да се омасови.

Темељ на којем је успостављена обавештајна служба представља Упутство за рад и организацију обавештајне службе које је, према свему судећи, донето у октобру 1942. Овим упутством детерминисани су циљеви, оцртан делокруг рада, организациона структура, методи деловања и извршено разграничење између обавештајне службе и пропаганде. Обавештајна служба означена је као „најглавнији помоћник и сарадник оружане силе јер представља њене уши, очи и осећање“, који мора својим подацима да олакша „војној сили постизање војно-политичких циљева са најмањим бројем жртава и штете како у моралном тако и у материјалном погледу.“¹⁹⁰⁹

Потпуну организациону структуру Равногорска обавештајна служба добила је доношењем наредбе од 4. септембра 1943. о организовању штаба Врховне команде. У оквиру Врховне команде образовано је Обавештајно одељење на чијем челу је био начелник и које се састојало од I и II одсека. У делокругу рада I одсека били су „прикупљање и сређивање података о унутрашњим непријатељима, шпијунима и издајницима, сузбијане непријатељске разорне акције и пропаганде“. Други одсек имао је задатак да прикупља и обрађује податке о окупаторовим војним ефективима у Југославији и иностранству.¹⁹¹⁰

Поред обавештајне службе Врховне команде и Команда Србије на чијем челу је био генерал Мирослав Трифуновић настојала је да изгради независан обавештајни центар. Анализирајући малобројне расположиве извори на ову тему долазимо до

¹⁹⁰⁸ ВА, ЧА, к. 12, ф. 5, д. 1.

¹⁹⁰⁹ ВА, ЧА, к. 103, ф. 4, д. 20.

¹⁹¹⁰ ВА, ЧА, к. 254, ф. 1, д. 4.

закључка да је Команда Србије имала на располагању обавештајну мрежу али и да иста никада у потпуности није изграђена.¹⁹¹¹ Током окупације одржавана је радио и курирска веза са владом у емиграцији и савезницима. Овим каналима прослеђивани су и извештаји обавештајне природе.¹⁹¹² Официр за везу са савезничким мисијама и начелник II одсека били су задужени да по овом питању сарађују у земљи.¹⁹¹³

Равногорским обавештајцима стављено је у задатак да прикупљају, сређују и, уколико имају на располагању егzekутивне органе, употребљавају податке о:

- 1) „О непријатељу-окупатору: у војном, политичком, економско-финансијском и моралном погледу;
- 2) О свим организацијама и групацијама јавним и тајним у нашем народу: зеленаши, Недићевци, Љотићевци, Павелићевци,...: њихов циљ, идеје, каквоћа и јачина организације, морална вредност;
- 3) О комунистима-партизанима њиховом, противнародном, противдржавном раду;
- 4) О арнаутима и муслиманима: циљеви и жеље, поступци, и одговорност за учињена недела било од заједнице било од појединаца;
- 5) О шпијунима, агентима и слугама окупатора;
- 6) О саботерима нашег рада, забушантима, средоњама, лоповима, корупционашима, протекционашима;
- 7) О држању и раду народа према разним организацијама, његовом расположењу, жељама, друштвеним циљевима;
- 8) О истакнутим и у народу виђеним личностима које дају све од себе за постизање наших циљева и узвишених идеала;

¹⁹¹¹ ВА, ЧА, к. 117, ф. 1, д. 5.

¹⁹¹² У већини информације обавештајне природе прослеђиване су путем радио везе. Дешпе су примане од стране британске војске и преко млаобројних и нередовних канала емигрантске владе. ВА, ЕВ, к. 345, ф. 1, д. 39; ВА, ЕВ, к. 3496, ф. 1, д. 1; ВА, ЕВ, к. 170, ф. 4, д. 25; ВА, ЕВ, к. 170, ф. 2, д. 34; ВА, ЕВ, к. 170, ф. 3, д. 15; FO 536/4, Political: Internal Situation, pg. 116; NAR, Analysis Reports of the OSS, Reference card, L-37859; *Рат и мир ђенерала*, 2, Телеграми југословенској влади, Бр. 2152, 20. октобар 1943, 207; Бр. 2188, 18. новембар 1943, 218, 218; Вучковић, *Сећања из рата*, 299; Марјановић, *Дража Михаиловић*, 172; Terzić, *Jugoslavija u viđenjima*, 450-476.

¹⁹¹³ Више о овој теми у: Душан Петковић, „Како је успостављена веза са ђен. Михаиловићем из Цариграда“, у; *Гласник СКИД Његош*, Америка 1960/1, стр. 49-56; Марјановић, *Дража Михаиловић*, 263-269; Јован Ђоновић, *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд: Институт за савремену историју, 2004; Terzić, *Jugoslavija u viđenjima*, 381-496;

9) О свим чињеницама и поступцима које помажу, уздижу и олакшавају постизање наших циљева и узвишених идеала;

10) О најлакшем путу и начину за паралисање и онемогућавање по опште интересе штетног и неправедног рада:¹⁹¹⁴

Било је предвиђено да органи обавештајне службе буду „цео народ развијене националне свести и дужности свих грађана“, војне и цивилне власти, повереници или групе људи који су ангажовани по посебним задацима или групи питања. Свака јединица била је задужена да организује и руководи својом обавештајном службом, а сугерисано је да у свакој чети буде најмање по један обавештајац. Сви војни и цивилни делови организације били су дужни да пруже помоћ органима обавештајне службе на својој територији. Иста се огледала у обезбеђивању материјалних средстава како би се осигурао фонд из кога би биле исплаћиване награде обавештајцима и повереницима.

Захтевана је константна контрола органа обавештајне службе и кажњавање „за лажне нетачне и несигурне извештаје.“ Надлежни који су вршили контролу били су дужни да воде евиденцију о извештајима које су добијали од обавештајаца. Извештаје је требало подноси сваког 1. или 15. у месецу, сортирати их по хронолошком и тематском принципу и упућивати редовни путем. У изузетним случајевима било је дозвољено моментално слање и заобилажење редовних линија како би информације што пре добили они чиниоци на које се највише односи. Језик којим је извештај написан морао је бити прецизан у „појмовима: знам, сазнао сам, чуо сам, видео сам, прича се итд“ како би читалац могао да „из тога види и издвоји оно што је тачно и сигурно од несигурног и непровереног.“¹⁹¹⁵

На територији Београда током Другог светског рата деловало је више пунктова обавештајне службе. Команда Београд имала је своју разгранату обавештајну службу. Прву обавештајну мрежу изградио је Жарко Тодоровић и поверио је поручнику Љубану Кордићу.¹⁹¹⁶ Успостављен је Обавештајни центар бр. 2 са одсецима који су се делили на пододсеке. На челу одсека налазио се Шеф које имао задатак да од прикупљеног материјала напише извештај. Извештаји су прослеђивани Главном обавештајном центру изузев у случајевима када је хитност

¹⁹¹⁴ ВА, ЧА, к. 117, ф. 1, д. 5.

¹⁹¹⁵ Исто.

¹⁹¹⁶ ВА, ЧА, к. 54 ф. 1, д. 3.

ситуације налагала да се заобиђе ова инстанца и информација достави оном делу организације на који се односи.

Извештаји су предавани једном или два пута недељно у редовним приликама.¹⁹¹⁷ Сваки обавештајац је податке достављао Команди Београда која их је даље дистрибуирала вишим инстанцама. Формирањем корпуса 1943. промењена је структура обавештајне службе и спојена пропагандна и обавештајна делатност. Унутар бригада образована су обавештајно-пропагандна одељења које су водили шефови који су командовали обавештајним органима. Средином 1943. за шефа обавештајне службе у Београду постављен је мајор Божа Раденковић, а од 1944. на овом положају био је резервни пешадијски капетан Радомир Милинковић Џек.¹⁹¹⁸

Цивилни штаб вршио је обавештајну службу преко поверљивих људи из колаборационистичког апарата и све до друге половине 1943. био у склопу војне организације. Од друге половине 1943. долази до одвајања и реорганизације обавештајног сектора овог дела београдске организације.¹⁹¹⁹ Организација се састојала од пет обавештајних центара. Први је вршио обавештајну службу у министарствима колаборационистичке управе, председништву владе Милана Недића и Управи града Београда. Друга група „обавештајних центара спроведена је у приватним предузећима“. Трећа је била организована по „сталешким грађанским установама, лекарска, апотекарска, занатска, инжењерска и трговачка комора и удружења“. Четврти обавештајни центар чинили су службеници министарства спољних послова који су наставили да раде под окупацијом „на разним положајима и по различитим службама“. Обавештајци који су радили у наведеним центрима били су „на местима са којих могу без тешкоћа осматрати и прикупљати важне и тачне податке“, из „министарства су то људи из кабинета министара или помоћника“, „у привредним предузећима и банкама то су обилне личности чија је функција везана за потпуну упућеност у све послове и предузећа“.¹⁹²⁰

¹⁹¹⁷ ИАБ, БДС, А- 320, Аранђеловић Загорка.

¹⁹¹⁸ Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, Beograd: Slovo ljubve, 1983, 3, 280; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13.

¹⁹¹⁹ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 8.

¹⁹²⁰ Исто.

Према упутству штаба 501 из 1943. Врховна омладинска тројка имала је за задатак да организује обавештајну службу. Поједини омладинци обављали су обавештајну делатност и прикупљене информације предавали командантима корпуса и бригада.¹⁹²¹ На челу обавештајне службе налазио се један члан цивилног штаба чији је делокруг рада био примање, селекција и архивирање материјала који су сакупили обавештајни центри, „укључивање нових канала и стварање нових центара“.

Поред наведених центара Врховна команда је преко Главног обавештајног центра у одређеним случајевима независно давала овлашћења појединим лицима да обављају обавештајну делатност у Београду. Један од случајева је Стеван Ћирковић, који је у септембру 1942. постављен за „старешину пододсека обавештајног отсека Бр. 1 у Београду“. Доделена му је шифра и тајно име 0538-Кузел, а обавештајне извештаје био је дужан да предаје члановима Централног националног комитета у Београду и Обавештајном одсеку бр. 1 усменим путем.¹⁹²² У августу 1944. Врховна команда наредила је београдској организацији да успостави обавештајни центар у Земуну. Према једном од извештаја Михајловића упућеног вишим инстанцама можемо закључити да је пронашла одређене људе који би обављали обавештајне задатке не само у Земуну него и у Новом Саду и Загребу. Нисмо уверени да је Команда Београд успела да спроведе у дело овако амбициозан план с обзиром да је за неколико месеци и Београд ослобођен.¹⁹²³

Референт за обавештајну службу избегличке организације за разлику од већине његових колега из других делова организације имао је задатак да прати и „прегледа списак свих омладинаца и омладинки избеглица и да утврди да ли међу њима има комуниста и љотићеваца... [...] или других немачких шпијуна агената“, те да „један пут недељно погледа накнадно допуњене спискове и да поступи у истом смислу“, а уколико то потребе службе захтевају истрага ове врсте могла је да се прошири „и на целу средину“.¹⁹²⁴

¹⁹²¹ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

¹⁹²² ИАБ, БДС, А- 320, досије Аранђеловић Загорка.

¹⁹²³ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 1.

¹⁹²⁴ ВА, ЧА, к. 130, ф. 4, д. 5.

Једна од првих обавештајних група која је образована по линији цивилног штаба у Београду била је под руководством Властимира Петковића.¹⁹²⁵ У београдску организацију Петковића је укључио лично капетан Михајловић који је био упознат да овај адвокат има широки круг пријатеља и познаника у колаборационистичкој управи. Заменик Петковићев био је његов политички истомишљеник из СКК Војин Андрић. Овај обавештајни пункт имао је више група обавештајних органа који су били независни један од другог, а који су пружали информације из колаборационистичког табора.

Прву су водили Љубомир Петровић¹⁹²⁶ и Радивоје Атанасијевић, који су били лични пријатељи Петковића. Обавештајни органи ове групе били су и Александар Миликић чиновник у Министарском савету и Стевана Павловића службеника у МУП Недићеве владе. Трећи пункт био је под контролом Андрића и чинио га је од лета 1942. чиновник у правном одељењу у влади Милана Недића Никола Божић.

Упитник са питањима за обавештајце Петковић је преузимао од Михајловића и затим га у становима симпатизера Ђорђа Миликића (Александровог брата) и Мирка Маринковића члана Српског црвеног крста предавао Александру који их је

¹⁹²⁵ Властимира Петковића рођен је 1. марта 1906. у Крагујевцу. Био је ожењен, није имао деце. Основно и средње образовање завршио је у родном граду, а правни факултет у Београду. Служио је обавезни војни рок 1928/1929 у артиљеријској лекарској школи у Осјеку. Од 1929. до 1931. био је у Паризу на студијском усавршавању. По повратку до 1940. радио је у Министарству финансија. После отпуштања имао је несрећан случај услед кога му је ампутирана нога. У октобру 1941. отворио је адвокатску канцеларију. У међуратном периоду био је активан Српском културном клубу, писао у часопису Зенит и био је уредник Српског гласа. ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић; ИАБ, БИА, Ф. II, П. 1, досије Јовановић Драгомир; Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој*, 399.

¹⁹²⁶ Љубомир Петровић рођен је 22. августа 1910. у Београду. Након основног и средње образовања уписује Правни факултет у Београду и завршава га као један од најбољих студената његове генерације. Поред матерњег добро је познавао француски језик. По окончању студија запослио се у УГБ где је брзо напредовао. Током међуратног периода био је шеф Централне пријавнице и Одељења опште полиције. У овом периоду „исковано“ је и пријатељство које је крунисано кумством са Драгим Јовановићем. Током окупације радио је у Општини града Београда у сектору задуженом за зимску помоћ најугроженијим Београђанима и био је старешина V кварта. Након хапшења Петковића напушта Београд и одлази у штаб генерала Трифуновића али се враћа убрзо враћа у родни град и наставља да ради илегално. По ослобођењу постаје сарадник ОЗН-е али је недуго затим пао у немилост. Покушао је да упозори Радомира Милинковића Џека да ће бити ухапшен и настојао да уз помоћ америчке мисије организује бекство. Осуђен је на 10 година затвора. Казну је издржао у целости и пуштен је на слободу 4. маја 1955. Од управе затвора етикетиран је као човек који према режиму заузима „отворено реакционаран и агресиван став“, што му је „осигурало“ пратњу органа безбедности све до 1970. На слободи је радио као адвокат и био активан као члан у Адвокатској комори. ИАБ, БИА, Ф. II, П. 1, Јовановић Драгомир; ИАБ, БДС, рег. 48, Пе-Пет; ИАБ, БИА, Ф. XIV, П. 9, Петровић Љубомир; ИАБ, БИА, Ф. XII, П. 3, Атанасијевић Радивоје; ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић; Архив затвора Смедеревска Митровица, д. 5310/1590.

прослеђивао Павловићу и Андрићу. Одговор на упитник предаван је у форми извештаја Петковићу или Андрићу. Материјал који је сакупио од својих сарадника Андрић је користио за писање „политичког билтена“ који је са својим тајним потписом „Бил“ прослеђивао вишим инстанцама.¹⁹²⁷ Путем ових обавештајних пунктова ЈВуО је добијала прворазредне извештаје из бројних министарстава, информисана је о доласку СС јединица, општој ситуацији у влади Милана Недића, односу полиције према равногорцима, хапшењу и отпуштању из заробљеништва официра итд.¹⁹²⁸

Из обавештајног одсека Жандармерије, а затим СДС податке је прикупљао и сам капетан Михајловић све до лета 1942. када је откривен од свог претпостављеног Ђорђа Ћосића.¹⁹²⁹ Уз помоћ Анђелка Божиновића београдска организација је у октобру 1942. ступила у контакт са Дарком Ћирковићем секретаром у влади Милана Недића и од овог колаборационистичког чиновника добијала информације, све до његовог хапшења у августу 1943.¹⁹³⁰ Први човек београдске организације укључио је у јуну 1943. у обавештајну мрежу и Богољуба Илића полицијског инспектора у МУП, који је имао задатак да прати, надзире и извештава о догађајима у зградама главног телеграфа, радио станице, железничке станице, електричне централа, управе водовода и многим другим објектима.¹⁹³¹ Обавештајну службу за потребе београдске организације у Одељењу за државну заштиту при Министарству унутрашњих послова обављао је све до хапшења у септембру 1943. службеник овог одељења Сава Грујић.¹⁹³² Помоћник Светозара Вуковића Првослав Одовић слао је податке дешавањима у Логору на Бањици.¹⁹³³

Подаци који су били у вези са делатношћу окупационог режима углавном су добијани од домаћих људи који су били укључени на разне начине у окупациону управу. Најзначајнији, али и најтановитији канал ове врсте био је Иван Попов (Ескулап) двоструким агентом који је са једне стране био службеник Абверу, а са друге радио за енглеску обавештајну службу. Овај обавештајац преко равногорских обавештајаца Божидара Ранковића (Доловац), а затим Радомира

¹⁹²⁷ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

¹⁹²⁸ ИАБ, БДС, рег. 8, Брос- Бреит.

¹⁹²⁹ ИАБ, БУРИР, к. 8.

¹⁹³⁰ ИАБ, БДС, рег. 11, Ч- Ћ.

¹⁹³¹ ИАБ, БИА, П, бр. 20.

¹⁹³² ИАБ, БДС, Г- 610, досије Грујић Сава.

¹⁹³³ ИАБ, БДС, Ц- 327, досије Чича Милан; Begović, *Logor Banjica*, 2, 14.

Милинковића Цека слао је извештаје за енглеску и пружао податке за равногорску обавештајну службу.¹⁹³⁴

Врхунски стручњак за накит Боривоје Месаровић успео да се уз помоћ своје стручности инфилтрира у само гротло репресивног апарата у Београду. Као врхунски стручњак за накит, антиквитете и друге уметнине позиван је у Крајскомандатуру и централу Гестапоа у Ратничком дому да процењује заплењене ствари. Остаје непознаница када је и како је Месаровић постао обавештајни орган, али од лета 1942. под илегалним именом „Август“ шаље извештаје на редовној бази о организационој структури немачке полиције, систему логора у окупираној Србији, стрељањима у Јаинцима итд. Извештаји су пристизали све до фебруара 1944. када је Месаревић ухапшен.¹⁹³⁵

У периоду када је полицијски агент Махмет Алајбеговић радио у УГБ прикупљао је извештаје „о свим новостима у Београду, о Србима који сарађивају са Гестапо-ом, о другим гестаповским агентима, о методама њиховог рада и друго“. По преласку у „окупациони табор“ био је усмерен да сазнаје информације „о поврељивим наређењима, било о разним њиховим намерама, тајним слагалиштима магацина, разним променама у гестапо-у и СС виртшафтеру, податке о разним лиферантима Србима“.¹⁹³⁶ Још један од цивила који је био анагажован од стране окупационе управе, а радио је за равногорску обавештајну службу био је др Милош Мартић. Овај резервни ваздухопловни мајор био је задужен да изврши реорганизацију мреже предузећа која су радила за немачку авиоиндустрију. Заврбован је од стране Команде Београд и добио тајни надимак Ловац, те пружао податке о дешавањима у индустријским погонима и плановима окупатора.¹⁹³⁷

Поред информација у облику извештаја обавештајци су као прилог слали и поједина издања колаборационистичке и окупационе штампе, разне наредбе и уредбе окупационих власти, фотографије и мапе фортификацијских објеката и других зграда итд.¹⁹³⁸ И ЈУРАО је као један од најважнијих сектора рада у

¹⁹³⁴ Milovanović, *Kontrarevolucionarni*, 280-289.

¹⁹³⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 13.

¹⁹³⁶ ИАБ, БИА, Ф. XIV, П. 7, Алајбеговић Махмуд.

¹⁹³⁷ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 38.

¹⁹³⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 15; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 20;

градовима имао вршење обавештајне службе.¹⁹³⁹ Према сведочењу члана омладинског штаба 501 Бранка Котлајића један до задатака које су он и његови другови имали био је да „бележе распоред бункера и њихове посаде“ „испитивачки“ посматрају „јутарње смотре Немаца или љотићеваца“, уписују „куће у којима су становали немачки официри и фолксдојчери“.¹⁹⁴⁰ Задатак да извештава о изградњи фортификацијских објеката у Београду добио је поручник Миодраг Стојановић.¹⁹⁴¹ Такође одређени подаци добијани су од Драгог Јовановића, Управника града Београда, Данила Грегорића, Тура Сарапе са којим је на вези био капетан Александар Михајловић.¹⁹⁴²

Веома значајне биле су информације које је сакупљао и прослеђивао Петар Милићевић (Анте). Овај равногорац целокупну своју каријеру изградио је на „прузи“, те су извештаји које је слао на ову тему били од посебно значаја. Податке на терену Анте је сакупљао од железничких радника које је приволео да раде за ЈВуО или их је плаћао за овакав рад. Групом железничара која је била повезана са Милићевићем руководио је инжењер Јово Гашић.¹⁹⁴³ За овакав рад током 1944. поједини железничари добијали су од свог колеге по 15.000 динара месечно.¹⁹⁴⁴ У Милићевићевим извештајима покриване су и друге теме од деловања окупатора до притужби на рад појединих команданта. Један од његових сарадника који су му доносили информације из Српске државне безбедности био је мајор Данило Стојановић.¹⁹⁴⁵ Извештаје је за Врховну Команду и Команду за Србију слао путем курира и радио везе Звонку Вучковићу који их је прослеђивао наведеним инстанцама, а у хитним ситуацијама директно штабу генерала Михиловића.¹⁹⁴⁶

Као „слободан стрелац“ у Београду, по налогу Врховне Команде по обавештајној линији, радио је и новинар Миодраг Инђић „др Краус“.¹⁹⁴⁷ Од

¹⁹³⁹ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 11.

¹⁹⁴⁰ Бранко Котлајић, „У ратном вихору“, Равногорска омладина, 1, 66.

¹⁹⁴¹ Миловановић, *Kontrarevolucionarni*, 1, 53.

¹⁹⁴² ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 15; ЧА, К. 120, Ф. 5 Д.14; ЧА, К. 120, Ф. 5 Д.35; Цветковић и други, *Колaborационисти*, 214.

¹⁹⁴³ Миловановић, *Kontrarevolucionarni*, 3, 246.

¹⁹⁴⁴ БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

¹⁹⁴⁵ Миловановић, *Kontrarevolucionarni*, 3, 247. 249.

¹⁹⁴⁶ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

¹⁹⁴⁷ Миодраг Инђић рођен је 1907. у селу Стублине поред Обреновца. У међуратном периоду радио је као новинар у листовима *Време*, *Правда*, *Време*. Био је директор листа „Југословенски курир“ и имао је емисију на београдском радију. У већини је покривао политичке и економске теме што му је омогућило да оствари познанства са политичарима и државницима. Откривен је и

децембра 1942. до хапшења и стрељања у априлу 1944. Инђић је на „Равну гору“ прослеђивао провразредне извештаје на најразличитије теме. Широки круг познаника као што су Фриц Митерхамер, шеф пропаганде у немачком посланству, Ђорђе Перић, шеф пропаганде, Танасије Динић, Велибор Јонић министри у влади Милана Недића обезбеђивао му је у сваком тренутку разноврсан и поуздан извор информисања.¹⁹⁴⁸

3. 5. 2. Окупатор

Као што смо напоменули у претходном делу рада Београд је био центар у којем су биле смештене бројне војне, полицијске, безбедносне и политичке установе и организације окупационе управе и важно саобраћајно чвориште кроз које су пролазили бројни транспорти људи и робе. Врховна команда захтевала је од својих обавештајаца да о окупатору прикупљају следеће податке; „место и распоред снага и састав јединица; род војске (оружја) и јачина појединих родова; врсте и количина оружја и муниције; расположење јединица; имена команданата, начелника, ађутаната и њихово држање и способност; место и садржај магацина; рад трупа у моралном стању; место аеродрома, број авиона, осигурање истог; противавионских топова и митраљеза; број возова и каквих; кретање трупа и возила; време рада; имају ли радио станицу и када раде; ко су им шпијуни њихова занимања и начин рада; држање однос према народу и обратно; храна каква им је и да ли су задовољни; имена оних који би могли давати корисне податке нама и начин пријема истих; ослоне тачке које су припремили за одбрану градова; јесу ли те тачке стално поседнуте или су само припремљене, колика је јачина појединих ослоних тачака и имају ли митраљеза и топова; израдити скице тих ослоних тачака; показати правац најлакшег заузимања тих ослоних тачака; правци нагушујућег саобраћаја; однос према четничким одредима, Српској државној стражи и Љотићевцима; имају ли и у којој количини свих потреба; оскудевају ли у

ухапшен је од стране окупатора у фебруару 1944 и стрељан. *Време*, 17. јул 1927, 4; *Правда*, 22. октобар 1938, 4; Тирковић, *Ко је ко у Недићевој*, 329.

¹⁹⁴⁸ Милоновић, *Kontrarevolucionarni*, 3, 261.

чему; са чиме се снадбевају са терена од народа и на који начин и све остало што би било од важности.¹⁹⁴⁹

По именовану директно од Адолфа Хитлера у Београд је у јесен 1943. допутовао „летећи дипломата“ Херман Нојбахер са овлашћењем да организује националне антикомунистичке снаге у земљама Југоисточне Европе.¹⁹⁵⁰ Долазак и мисија Нојбахера није промакла равногорским обавештајцима у Београду. Према овим оперативним изворима капитулација Италије и тежња да се на овом простору употреби што мањи број немачких војних ефектива створили су потребу да се на Балкану „створи нови ред.“¹⁹⁵¹ У првом извештају по доласку Нојбахера у окупирану Србију, Миодраг Инђић је пружио податке да је на састанку који је одржао 3. октобра 1943. са представницима „свих немачких установа“ овај немачки дипломата саопштио да „он има најшира овлашћења за сређивање прилика на Балкану“, да је за свој рад директно одговоран Хитлеру и да неће толерисати никакву самовољу.¹⁹⁵² Као главне циљеве његове мисије Инђић је навео: „направити ред и мир, створити што сношљивије стање и спречити свим средствима ширење бољшевизма.“¹⁹⁵³ Као прву наредбу Нојбахера Инђић наводи дислокацију СС трупа из окупиране Србије попуњених из популације домаћих муслимана и Албанаца.

Овај извор пружао је и информације о Нојбахеровом кретању унутар и изван територије окупиране Србије. Врховна Команда информисана је да Нојбахер у Тирани није постигао дефинитиван споразум јер Албанци захтевају коначно дефинисање граница и повлачење немачких трупа са целокупне територије ове земље изузев обалних делова. На територији бивше краљевине Црне Горе требало је образовати аутономну јединицу која би била обједињена са окупираном Србијом. Сакупљане су и информације о свакодневним активностима Нојбахера, попут организовања пријема поводом отварања Београдског универзитета или састанку са представницима привредне коморе и задругарства.¹⁹⁵⁴ У извештају од 14. децембра Инђић је пружио информације о циљевима Нојбахеровог састанка са

¹⁹⁴⁹ ВА, ЧА, к. 117, ф. 1, д. 6.

¹⁹⁵⁰ Више о овој теми у; Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd: Službeni list SCG, 2005.

¹⁹⁵¹ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 48.

¹⁹⁵² ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 40.

¹⁹⁵³ Исто.

¹⁹⁵⁴ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 4.

Хитлеру.¹⁹⁵⁵ Поред упознавања првог човека Трећег Рајха са ситуацијом на овом простору овај аустријски дипломата предложиће „давање егзекутивне власти Србима, амнестију, економску аутономију и попуштање строгог режима Гестапоа.“¹⁹⁵⁶ Амнестијом би били обухваћени сви официри „и остали национални елементи, који се налазе у шуми“, „хапшења би била вршена тек по сагласности наших (мисли се на колаборационистичке: примедба Р.Р.) полицијских власти у случајевима саботажа и вршења тешких кривичних дела.“ Овај извор приметио је да је доласком Нојбахера, Мајснер изгубио „самосталне компетенције“ као и остали високи званичници окупационог апарата који су заговарали оштрији режим на окупираном простору.¹⁹⁵⁷ Исти извор открио је да је главни камен спотицања између наведених фактора било питање употребе и дозирања репресије на окупираном подручју.¹⁹⁵⁸ Нисмо успели да пронађемо извештај у коме се говори о исходима разговора између Хитлера и Нојбахера као и о неуспеху мисије овог дипломате на Балкану. Укрштајући податке које сакупио Инђић са релевантном литературом долазимо до закључка да је Врховна команда и по овом питању била детаљно и правовремено информисања.¹⁹⁵⁹

Информације о експлоатацији српске привреде, војне индустрија и уопште функционисање привреде под окупационим режимом налазило се у фокусу равногорских обавештајаца. На основу информација које сакупио обавештајни центар Команде Београд у августу 1942, окупациона управа планирала је да оснује одређену врсту „економске полиције“ чији задатак би био да „обезбеди извоз максималних количина производа, без обзира на најосновније потребе становништва и да су „одредили извоз за вуну и то 3.500.000“ упркос чињеници што су домаћи стручњаци потврдили „да нема више вуне од 500.000 кгр“.¹⁹⁶⁰ Инжењер Јован Гашић (обавештајно име Франц) извештава 7. октобра 1942. да се у свим крајевима Србије „пшеница одузима сва; народ мора да даје јер му прете

¹⁹⁵⁵ Састанак о коме извештава Инђић одржан је 14. децембра 1943. у „Вучијем гнезду.“ На њему је Нојбахер првом човеку Трећег рајха изложио свој предлог чија је суштина била да се формира федерација која би обухватила Србију, Санџак и Црну Гору. Председник федерације био би Милан Недић, федералне јединице биле би повезане привредном и финансијском унијом али би задржале аутономну управу. Овај предлог Хитлер је дефинитивно одбио 20. јула 1944. Borković, *Kontrarevolucija*, 2, 238.

¹⁹⁵⁶ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 41.

¹⁹⁵⁷ Исто

¹⁹⁵⁸ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 4.

¹⁹⁵⁹ Milan Borković, *Kontrarevolucija*, 2, 233-238; Nojbaheer, *Specijalni zadatak*, 153-158.

¹⁹⁶⁰ ВА, ЧА, к. 275 ф. 1 д. 10.

одвођењем у концентрационе логоре, интернирањем, одвођењем на принудне радове“, да се „сва храна депонује у оближње вароши по магацинима, одакле окупатор има намеру да постепено шаље за Немачку“.¹⁹⁶¹ Поред информација овај обавештајни орган изнео је мишљење да се не може од народа очекивати да прекине са предавањем намирница јер би уследиле репресалије и да „треба енергично настојати да савезници, Енглези Руси шаљу бомбардере-авионе да руше мостове на пругама“ како би спречили извоз хране из Србије.¹⁹⁶² Добро информисани Инђић, 28. октобра 1943, указује да су „Немци већ почели да узимају храну, односно пшеницу која је њиховом одлуком била искључиво намењена исхрани нашег становништва“ и да ће од Дирекције за снабдевање узети „300 вагона пшенице“.¹⁹⁶³

На територији Земуна и Београда функционисала су предузећа попут „Икарус“, „Змај“, „Телеоптик“, „Микрон“, „Рогожарски“ чија је примарна делатност била израда делова за авиоиндустрију. Након окупације сви производни капацитети који су били компатибилни немачкој војној индустрији одузети су од власника и стављени под контролу Генералног опуномоћеника за привреду Србије.¹⁹⁶⁴ Подаци попут оних који сведоче о врсти произведеног, начину одвијања процеса производње, расположењу радника и обезбеђењу унутар ових фабрика, информације су које су биле важне не само за равногорце већ и савезнике.

Обавештајни орган под конспиративним именом 05122 Хокер известио је 27. маја 1943. да се у фабрици авиона „Икарус“ „форсира рад на свему“ и да је дошло „неколико агената који раде као механичари или лимари да би шпијунирали раднике да не забушавају и не саботирају посао „али и да се у овом погону производе „репне површине“ и „крилица“ за модел авиона Месершмит 109 и 110.“¹⁹⁶⁵ Детаљнији извештај о Икарусу пружио је обавештајца 05136 Потез 2. јуна 1943. Податке је добио од једног од механичара који раде у овом постројењу. Потврдио је информацију да се на раднике врши притисак како би били што продуктивнији. Поред делова за авионе Луфтвафе, Икарус је према овом извору израђивао и авионе за ваздухопловство НДХ.

¹⁹⁶¹ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 18.

¹⁹⁶² Исто.

¹⁹⁶³ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 46.

¹⁹⁶⁴ Кreso, *Нјемачка*, 122.

¹⁹⁶⁵ ВА, ЧА, к. 117. ф. 2, д. 33.

Посебна пажња посвећена је опису обезбеђења фабрике, те је Главни обавештајни центар информисан да је фабрика обезбеђена бункерима и артиљеријом која може да делује на предмете и у ваздуху и на земљи.¹⁹⁶⁶ Резервни наредник Миодраг Андрић који је радио под шифрованим именом 05135, Физир, известио је да фабрике авиоинструмената Нестор и Микрон у Београду раде пуним капацитетом од 400 запослених.¹⁹⁶⁷ Да је у погону Рогожарски дошло до отпуштања преко 80% радника због несташице материјала сазнајемо читајући периодични извештај Команде Београд од 10. новембра 1943.¹⁹⁶⁸ Исти извор пружио је 23. јула 1944. информацију да се у фабрици мотора у Раковици ради „дананоћно без прекида“ и да се „сада тамо раде специјални авионски мотори од 150 КС (коњских снага: примедба Р.Р.)“ који се употребљавају за авионе без пилота.¹⁹⁶⁹ Неименовани извор послао је извештај да је из Атине у Београд пребачен погон за поправку и монтирање мотора за авионе Јункер 87 и смештен у фабрици „Влада Илић“. У фабрици је радило 380 људи махом италијанских стручњака. Капацитет погона био је 4 апарата дневно, а делови за уградњу скидани су са авиона који су имали преко 200 часова лета, репарирани и поново употребљавани.¹⁹⁷⁰

Током окупације у Србији је радило 38 рудника са 60 јама и копова и 20 рудника метала и неметала минерала са 45 јама и погона за прераду руде. Производња у Борском руднику бакра и антимона Зајача били су од прворазредног значаја за немачку привреду и стављени су под директну контролу Генералног повереника за привреду у Србији.¹⁹⁷¹ Равногорски обавештајци настојали су да прикупе податке и о функционисању рудника на територији окупиране Србије. Неименовани извор послао је податке Аци Аксентијевићу о производњи у руднику у Лазаревцу. У периоду од августа 1942. до 30 јула 1944. у овом руднику произведено је 13.321 тона угља.¹⁹⁷² Врховна команда добила је и податке о „руднику молибденове руде (која служи за оплемењивање челика, као најважнији састојак)“ „Маккатница“ који се налази 7 км северно од Сурдулице.

¹⁹⁶⁶ ВА, ЧА, к. 117. ф. 2, д. 45.

¹⁹⁶⁷ ВА, ЧА, к. 117. ф. 3, д. 12.

¹⁹⁶⁸ ВА, ЧА, к. 54. ф. 1, д. 10.

¹⁹⁶⁹ ВА, ЧА, к. 121. ф. 4, д. 15.

¹⁹⁷⁰ ВА, ЧА, к. 121. ф. 5, д. 21.

¹⁹⁷¹ Алексић, *Привреда Србије*, 180, 285.

¹⁹⁷² ВА, ЧА, к. 121. ф. 4, д. 30.

Према овом извору организација Тот градила је постројење за концентрисање руде попут оног у руднику Трепча. На овим радовима било је ангажовано 4000 радника. Инсталација је грађена у Сурдулици, први део радова требало је да буде завршен до краја 1943, а други до краја 1944. Овај извештај садржи и податке о намерама Немаца да изграде нове и прошире постојеће капацитете рудника бакра у Бору. Намера окупатора према овом извору била је да до краја 1944. достигне капацитет од 6000 тона дневно и да потпуно исцрпи радник у року од пет до шест година. Како би постигли наведено Немци су градили нову топионицу, електричне централе и пристаниште у Костолцу. Управа за ове послове, састављена од стране Немаца и домаћих стручњака, била је смештена у Београду.¹⁹⁷³

У руке Петра Милићевића дошао је 13. маја 1943. „извод из извештаја г. Драгог Јовановића који говори о приликама“ у руднику Бор. Читајући наведени извештај Врховна команда је могла да сазна да рудари добијају „900 г. хлеба „који је веома буђавог укуса“, да нема довољно воде за пиће и да су у појединим логорима где су смештени радници принуђени да пију воду из реке, да нема медицинског особља и санитетског материјала, да владају вашке, да су многи обвезници оболели, те многе друге чињенице које сведоче о животним и радним условима у овом руднику.¹⁹⁷⁴ Наведене информације биле су од великог значаја за ЈВуО која је планирала и изводила нападе на руднике.¹⁹⁷⁵ Ови извештаји долазили су преко Истанбула и радио везе у руке емигрантске владе и савезника и према свему

¹⁹⁷³ Рудник Бор задовољавао је највећи део потреба бакра Трећег Рајха. Одмах по окупацији обављени су радови на обнављању погона који је уништен услед минирања југословенске војске током Априлског рата. Поред обнове вршени су радови и прављени планови како би се повећали капацитета ископавања и обраде руде. Планови о којима је извештавала обавештајна служба донети су у марту 1943. и потичу од Генералног опуномоћеника за руднике метала на Југоистоку Франца Нојхаузена. Услед ратних околности исти никада нису реализовани, а производња је до краја Другог светског рата била у опадању. ВА, ЧА, к. 121. ф. 5, д. 8; Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989, 182-184; Алексић, *Привреда Србије*, 285-295.

¹⁹⁷⁴ У Борском руднику радна снага попуњавана је принудним и обавезним радом, депортовањем ратних заробљеника и радницима из иностранства. Према истраживању Томислава Пајића животни услови у свим логорима су углавном били исти и разликовали су се по унутрашњем режиму и дисциплини. Радници који нису били добровољно у Борском руднику поред недостатака основних животних намирница и нехигијенских услова, морали су да се суочавају и са психичком и физичком тортуром стражара. Pajić, *Prinudni rad*, 44-48.

¹⁹⁷⁵ Једнице ЈВуО извршиле су крајем 1942. и у пролеће 1943. диверзије у рудницима Лиса и Млавска. Поред наведених диверзија равнороски покрет отпора вршио је и планове и за напада на Борски рудник. Trew, *Britain, Mihailovic, 1941-1942*, 154, 155.

судећи коришћени су приликом планирања бомбардовања рудника на територији окупирани Србије током 1944.¹⁹⁷⁶

Појединим обавештајцима полазило је за руком да прикупе податке и о међусобним односима, кадровским променама у окупационом режиму и моралу немачких војника у Београду. Регистрован је 21. јануара 1944. одлазак отправника послова др Рингелмана који је премештен у Братиславу, а као његова замена одређен је др Југенс „који је у потпуности непознат у овом делу Европе“.¹⁹⁷⁷ У првом извештају у коме је анализиран морал немачких војника послатом на Равну гору 25. новембра 1942. закључује се да је исти у опадању и да „нема вере у повољан исход рата“.¹⁹⁷⁸ У извештају од 4. августа 1944. указано је да је један немачки војник убијен од стране припадника неименоване СС јединице и да се примећује „све веће незадовољство међу немачким војницима“ које се манифестује учесталим „испадима, пијанкама и свађама“. Исти извор преноси и да припадници СС врше свакодневна хапшења војника.¹⁹⁷⁹ И железнички службеници су били деморалисани што је навело њихове претпостављене да покушају да унапређивањем поправе стање.¹⁹⁸⁰ Не постоје релевантна истраживања уз помоћ којих бисмо успели да проверимо ове наводе, али ако укажемо да је у лето 1944. постало јасно да је Немачка изгубила рат јасно је да наведене пројекције нису далеко од „истине“.

Официр Клаус Фон Штауфемберг поставио је бомбу у „Вучијој јазбини“ 20. јула 1944. у намери да изврши атентат на Адолфа Хитлера. Овај чин био је део пуча који је имао за циљ свргавање нациста и потписивање примирја са западним савезницима. Први човек Трећег рајха само је рањен, а пуч је сурово угушен.¹⁹⁸¹ Равногорски обавештајци настојали су да пруже потпуну слику Врховној Команди о овом догађају. О самом пучу сведочи извештај из августа 1944. Као носиоци истог означени су официри, а као основни мотив за извођење атентата апострофирано је неслагање Хитлера са наведеним круговима око потписивања

¹⁹⁷⁶ Милан Терзић, „Рудници Бор и Треча у извештајима Југословенској краљевској влади у другом светском рату“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 2009/2, 117-129.

¹⁹⁷⁷ ВА, ЧА, к. 19, ф. 5, д. 2.

¹⁹⁷⁸ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 26.

¹⁹⁷⁹ Исто.

¹⁹⁸⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 15.

¹⁹⁸¹ Више о овој теми у: Peter Hoffmann, *The history of German resistance 1933-1945*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2001, 314-503; Širer, *Uspon i pad Trećeg rajha*, 902-920;

примирја са западним савезницима потписе примирја. О самом исходу пуча на Равну гору послате су информације да „Хитлер није одмах убијен, већ тешко рањен успео да се јави народу и очува свој ауторитет“, што је паралисало даљи рад пучиста. Познавајући исход пуча не преостаје ништа друго него да закључимо да су и овом приликом равногорски обавештајци успешно обавили задатак.¹⁹⁸²

Поред извештаја који су анализирали пуч, састављани су и извештаји који су анализиран и ехо атентата на окупациону управу у Београду. У првом извештају на ову тему од 22. јула 1944. указано је да је наређена „строга приправност свих немачких трупа у Београду“ и да фелдјандармерија легитимише сва униформисана лица.¹⁹⁸³ Више инстанце информисане „да је први који је платио главом због атентата на Хитлера у Бгду био дежурни спикер радио станице наредник Хенц“ који је сазнавши вести „почето да трчи по студију и да виче „Ту животињу требало је давно убити“.¹⁹⁸⁴ Извештавано је и о побунама немачких војника на Топчидерској станици и хапшењу и одвођењу „преко 50 официра разног чина“ за Немачку.¹⁹⁸⁵ Неопходно је указати да наведени извештаји представљају место спорења домаћих истраживача и да за њихову ревалоризацију нисмо успели да пронађемо релевантну примарну грађу.¹⁹⁸⁶

Прикупљани су и подаци о стању у Немачкој. Неименовани извор 21. октобра 1943. истиче да најновији извештаји који „долазе преко веома озбиљних и објективних људи, говоре о једном очајном стању на подручју целог Рајха“, да је становништво у потпуности деморалисано и да не верује у победу немачке војске, да се осећа недостатак сировина, да „стална Енглеска бомбардовања имају страховито разорно дејство“, да се на Атлантској обали монтирају топови диметра 250 км итд.¹⁹⁸⁷ Познаник др Крауса (Миодраг Инђић) пренео је информације да је избио сукоб између високих званичника „Вермахта и партије“, да немачки

¹⁹⁸² ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 39.

¹⁹⁸³ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 15.

¹⁹⁸⁴ ВА, ЧА, к. 118, ф. 5, д. 1.

¹⁹⁸⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 20.

¹⁹⁸⁶ Ова тема била је место спорења између Јован Марјановића и Мухарема Креса. У књизи „Београд“ Марјановић позивајући се на неименоване немачку грађу и равногорске извештаје ствара слику код читаоца да је атентат изазвао велике потресе унутар окупационе управе у Београду. У публикацији „Нјемачка окупациона управа у Београду 1941-1944“ Кресо истиче да приликом истраживања у изворима немачке провенијенције није успео да пронађе потврду за наводе из равногорских извештаја и да их треба узети са резервом. Марјановић, *Београд*, 303-306; Кресо, *Нјемачка*, 213-216.

¹⁹⁸⁷ ВА, ЧА, к. 44, ф. 2, д. 16; ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 15.

војници масовно дезертирају, да се редови војске попуњавају људима преко 45 година старости итд.¹⁹⁸⁸

Приметно је да су ови подаци били непоуздани што је и разумљиво с обзиром да су их обавештајци сакупљали слушајући утиске других људи који су били у Немачкој. Одличан пример за ову тезу је податак да „у Берлину показују нарочити интерес за југословенске илегалне радио станице“ и да је у „редовима грађана Дража Михаиловић веома популаран, а целокупна његова акција прати се са нарочитим дивљењем и симпатијама“. Вероватно ни сам обавештајац није поверовао у информације које је без провере и укрштања са другим изворима послао на Равну гору. Не одбацујемо ни могућност склони да је овакав начин извештавања дошао као плод тежњи аутора да охрабри „браћу у шуми“.¹⁹⁸⁹

Деловање и функционисање полицијских и безбедносних структура окупатора у Београду била је редовна рубрика у извештајима. У овом домену обавештајци нису имали у сваком тренутку у потпуности веродостојне податке о чему сведочи извештај од 10. јануара 1944, чија је суштина била да је Гестапо „пустио извесне комунисте из затвора“ како би се увукли у редове. У овом извештају више инстанце информисане су и о истрази коју је немачка обавештајна служба водила поводом злочина јединица ЈВуО у „Јагодини, Ваљеву, Вранићу и Болечу.“ Резултати истраге показали су да су јединице у Болечу „убиле више невиних него кривих“, да је у Вранићу убијено 70 људи.¹⁹⁹⁰ Намера окупатора била је да објављивањем резултата истраге, компромитује и прикаже ЈВуО као организацију која „врши гори терор него Титове банде“.¹⁹⁹¹

Једна од највећих опасности по рад сваког покрета отпора у окупираном граду су домаћи сарадници полиције који пружају податке или покушавају да се инфилтрирају у организацију. Полиција је идентитете ових лица држала у тајности, те је откривање истих представљало изазов за сваки покрет отпора. Београдским обавештајцима пошло је за руком да идентификују део људи који је

¹⁹⁸⁸ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 46.

¹⁹⁸⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 2, д. 8.

¹⁹⁹⁰ Према истраживању историчара Немање Девића јединице ЈВуО блокирале су село Болеч 27. децембра 1943. и заклале 11 мештана. Између 20. и 21. децембра 1943. 1. батаљон Посавске бригаде Авалског корпуса упао је у село Вранићи и убио 67 становника. Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд: Институт за савремену историју, 2015, 205; Radanović, *Zločin i kazna*, 122-125.

¹⁹⁹¹ ВА, ЧА, к. 19, ф. 5, д. 2.

радио у тзв. „Српском Гестапоу“ формацији коју је окупатор формирао са циљем вршења специјалних полицијских, безбедносних и обавештајних задатака.¹⁹⁹² Обавештајац „Тигар 05149“ послао је списак имена, место и датум рођења за 20 људи који су „упућени по разним местима у унутрашњости ради хватања Дражиних присталица и шпијуна“.¹⁹⁹³ Праћена је и делатност групе коју је предводио Страхиња Јањић, о чему сведочи извештај Милићевића из децембра 1942. у коме се описује хапшење четника Косте Пећанца у Гроцкој.¹⁹⁹⁴ Београдска организација је успела да у априлу 1943. утврди идентитет 104 лица који су били припадници ове организације.¹⁹⁹⁵

Обавештајна служба у Београду водила је истрагу у марту 1944. против извесног Аце Симића за кога је сумњала да је у служби немачке обавештајне службе. Истрага је утврдила да је Симић радио до капитулације за италијанску, а затим прешао у немачку обавештајну службу. Овај резервни ваздухопловни подофицер инфилтрирао се у редове ЈВуО у околини Аранђеловца, а затим је премештен као радиотелеграфиста у Врховни штаб. У овом извештају упозорен је и на рад Добросава Релића који је био у Горској краљевој гарди. Више инстанце нису ништа предузимале по овим случајевима, што је навело на закључак писца извештаја да Симић као радиотелеграфиста онемогућава истрагу.¹⁹⁹⁶

Редовно је извештавано и о акцијама хапшења припадника равногорског покрета отпора, о чему ће више бити речи у даљем делу рада.¹⁹⁹⁷ Праћене су и активности немачке обавештајне и полицијске службе усмерене против ривалског покрета отпора. Читајући извештај о октобарској провали 1943. јасно уочава да ни

¹⁹⁹² Окупатор је ову организацију оформио у јулу 1942. настојећи да под потпуном контролом има један орган састављен од домаћег становништва који би независно од колаборационистичке управе извршавао специјалне задатке. Припадници „Српског Гестапоа“ у већини су имали задатке да сакупљају обавештајне податке и покушају да се инфилтрирају у редове покрета отпора у унутрашњости Србије. Оваква настојања окупатора дала су ограничене резултате јер је организација компромитована недисциплином, корумпираношћу и бруталношћу њених чланова. „Српски гестапо“ распуштен је у фебруару 1944. Више о овој теми: *Nemačka obaveštajna*, IV, Beograd 1959, 588-598.

¹⁹⁹³ Упоређивањем списка који је проследио овај обавештајац и спискова чланова „Српског Гестапоа“ који су похрањени у фондовима БИА у Архиву Србије и Историјском архиву Београда добили смо потврду за наводе из овог извештаја. АС, БИА, Ф. 14; ИАБ, БИА, Ф. XIV, П. 4, Светозар Нећак; ВА, ЧА, к. 117, ф. 3, д. 21.

¹⁹⁹⁴ ВА, ЧА, к.120, ф.5, д. 29.

¹⁹⁹⁵ ВА, ЧА, к.120, ф.6, д. 17.

¹⁹⁹⁶ ВА, ЧА, к.117, ф.4, д. 1.

¹⁹⁹⁷ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 21; ВА, ЧА, к.121, ф.1, д. 4; ВА, ЧА, к.121, ф.1, д. 10.

у ово сегменту београдски обавештајци нису били необавештени.¹⁹⁹⁸ Поред деловања предмет интересовања била је и организациона структура и кадрови немачке обавештајне службе. Пример оваквог рада је извештај Божицара Ранковића (конспиративно име Доловац), начелника штаба Београдске групе корпуса од 23. октобра 1943. у коме су прикупљене информације о структури, и кадровима војне обавештајне службе Абвер.¹⁹⁹⁹ Обавештајна служба правила је и спискове конфидената немачке полиције у Београду. У „књизи Гестапоа“ Горског штаба бр. 2 сакупљено је 489 имена, презимена и пребивалишта људи које је ова организације повезивала са КПЈ.²⁰⁰⁰

Један од пољских официра и припадника покрета отпора Витолд Пилецки свесно је допустио да га ухапсе како би се нашао у Аушвицу и сакупио обавештајне податке о овом злогласном концентрационом логору.²⁰⁰¹ Нисмо успели да пронађемо овако драстичан пример херојства међу београдских равногораца али анализирајући извештаје можемо закључити да дешавања иза зидова Логора на Сајмишту и Логора на Бањици нису остали непознаница за ЈВуО.

Најобимнији и најдеталнији представља елаборат о Логору на Сајмишту неименованог аутора који за себе истиче да је „провео пуне две године по разним заробљеничким логорима као немачки ухапшеник.“²⁰⁰² Аутор је пружио детаљне податке о условима живота, организацији, логорској управи, односима међу заточеницима, злостављању логораша итд. Читајући овај елаборат између осталог сазнајемо да „управу логора сачињавају с једне стране немачки командант у чину капетана из редова СС трупа и 4 војника истог рода војске, а с друге стране сами заробљеници“, да се „спава на голим даскама, тј. боксовима који су троспратни“, да је буђење у пет сати ујутру а спавање у осам увече, да се рад унутар логора сводио на чишћење тоалета, копање баште, разбијање бетона, да се „за време рада мора одржавати паклен темпо“ и да се „свако попуштање у темпу кажњава смрћу“, да се свакодневно изводи „егзерцир“ под палицама чувара, током кога

¹⁹⁹⁸ ВА, ЧА, к.121, ф.1, д. 38.

¹⁹⁹⁹ ВА, ЧА, к.121, ф.1, д. 38.

²⁰⁰⁰ Упоређујући списак са другим изворима јасно уочавамо да поједина имена нису „на памет“ постављена на списак. ВА, ЧА, к. 121, ф. 22, д. 2.; ИАБ, БИА, Ф. X/ П. 7, Алајбековић Махмуд.

²⁰⁰¹ Josef Garlinski, *Poland in the Second world war*, London: Palgrave macmillan, 1987, 166, 167.

²⁰⁰² ВА, ЧА, к.117, ф.2, д. 11.

поједини логораши изгубе живот.²⁰⁰³ Укрштање фактографских чињеница из извештаја и релевантне литературе одстрањује сваку сумњу у аутентичност овог драгоценог сведочења.²⁰⁰⁴

О Логору на Бањици нисмо успели да пронађемо овако детаљан извештај и равногорски обавештајци су по овом питању углавном извештавали о одвођењу логораша у друге логоре или на стрељање. У извештају од 27. маја 1943. наводи се да је „из логора на Бањици одвезено по сазнању 400 људи на стрељање...[...] камиони су скоро до 12 сати крстарили од логора до стрелишта и обратно.“²⁰⁰⁵ Врховна команда информисана је 23. јуна 1944. да је окупатор „послао један транспорт од 150 људи, припадника наше организације из логора на Бањици у заробљеништво у Немачку“.²⁰⁰⁶

Пружани су и подаци о корумпираности логорске управе, о чему сведочи информација да управник колаборационистичког дела логора на Бањици, Светозар Вујковић има у свом стану сакривено „око 6 и по килограма злата у новцу и другим предметима“ које је „опљачкао од притвореника, у највише случајева, на смрт осуђених.“²⁰⁰⁷ Поред информација ове врсте обавештајци су се трудили да од људи који су пуштани са Бањице прикупе податке о држању својих другова пред полицијом.²⁰⁰⁸

У периоду од 6. новембра 1943. до 2. априла 1944. Специјална команда 1005 (Sonderkommando 1005) извршила је ископавање и спаљивање тела жртава који су погубљени на стратишту у Јајинцима.²⁰⁰⁹ У извештају од 12. децембра 1943. „утврђено је да Немци ископавају лешеве стрељаних на Јајиначком стрелишту, да се кости ексхумираних потом мељу нарочитом машином и спаљују“, а да се „смрад осећа чак и у околним селима“.²⁰¹⁰ Нови полигон на коме су стрељани

²⁰⁰³ Исто.

²⁰⁰⁴ Логораши у Логору на Сајмишту живели су у изразито тешким условима и били изложени психичкој и физичкој тортури. Недостатак основних животних намирница, мањак простора и огрева, пребијање, била је свакодневница људи који су били затворени у овом логору. Више о овој теми у: Кољанин, *Немачки логор*. 238-281, 376-399.

²⁰⁰⁵ ВА, ЧА, к.117, ф.2, д. 35.

²⁰⁰⁶ ВА, ЧА, к.54, ф.12, д.13.

²⁰⁰⁷ Отуђивање личних ствари затвореника и злоупотребе са пакетима које су доносиле породице у логор на Бањици била је широко распотрањена појава. ИАБ, оптужница против Бошка Бећаревића, Светозара Вујковића, Николе Губарева, стр. 6.

²⁰⁰⁸ ВА, ЧА, к.117, ф.4, д. 10.

²⁰⁰⁹ Веговић, *Логор Ванјаса*, 2, 243.

²⁰¹⁰ ВА, ЧА, к.246ц, ф.1, д. 50.

заточеници београдских логора и затвора оформљен је на Новом гробљу, о чему су податке послали и равногорски обавештајни органи.²⁰¹¹

Како истиче историчар Милан Терзић снага и дислокација окупаторских и колаборационистичких војних ефектива били су чест предмет депеша које је Равногорски покрет отпора прослеђивао емигрантској влади и савезницима.²⁰¹² Немачке војне власти од 1941. градиле су одбрамбене објекте у Београду. Први извештаји који сведоче о наведеним активностима окупатора послати су на Равну гору у јулу 1943. Обавештајац под тајним именом „Тигар 05149“ пружио је детаљне информације о утврђивању Калемегдана. Према овом опису „Немци су на Калемегдану изградили митраљеска гнезда и то укопана у земљу и прављена од дасака па пуњена песком“, поставили испред зграде Војног музеја противавионски митраљез, на савском пристаништу изграђени су двоспратни бетонски бункери и цело пристаниште које користи војска ограђено је бодљикавом жицом.²⁰¹³

Исти извор послао је 11. јула извештај о радовима и смештају јединица у улици Краља Александра. Окупатор је у парку код студентског дома Краљ Александар Карађорђевић поставио жицу и копао ровове цикцак, у једној од школа смештено је 40 тенкова од чега „француских 15 великих тешких.“²⁰¹⁴ Званично београдски трговац радио апаратима Милан Петровић, а тајно обавештајни орган известио је да „непријатељска војска долази сваки дан све више у Београд.“ Навео је пример једне тенковске јединице која је своје људство и технику сместила у Школу „Љутице Богдана“ коју је претходно обезбедила жицом и камуфлираним бункером.²⁰¹⁵

Изградања фортификацијских објеката који су били саставни делови унутрашње и спољне одбране града и склоништа интензивирани су 1944. као последица приближавања ратних операција Београду.²⁰¹⁶ Равногорски обавештајци са изузетном педантношћу бележили су и извештавали о изградњи бункера и склоништа, утврђивању положаја, наоружању и опреми итд. Читајући

²⁰¹¹ ВА, ЧА, к.54, ф.12, д.13.

²⁰¹² Terzić, *Jugoslavija u viđenjima*, 454.

²⁰¹³ ВА, ЧА, к.117, ф.3, д. 14.

²⁰¹⁴ ВА, ЧА, к.117, ф.3, д. 21.

²⁰¹⁵ ВА, ЧА, к.117, ф.3, д. 15.

²⁰¹⁶ Kreso, *Njemačka*, 216, 217.

„Извештај бр. 8“ обавештајног органа Врховног штаба сазнајемо да су 9. јануара у згради у Светосавској улици, где је смештена немачка Команда морнарице, изграђени „један велики бункер за радиотелеграфску станицу“ која је пре овога била у једном камиону, да су прозори на згради парламента и поште бр. 1 зазидани и да су остављени прозори за митраљеска гнезда“, „да су Немци у Београду на Ташмајдану изградили једно велико склониште муниције и бомби“ величине 2000м².²⁰¹⁷

Поред извештаја београдска организација слала је и мапе на којима су приказане београдске улице и објекти и обележена бункерска гнезда и други утврђени положаји. О наведеном сведочи недатирана мапа која показује фортификацијска утврђења на потезу од Ломине до Косовске и Македонске улице.²⁰¹⁸ Изузев једне процене неименованог извора да се немачка одбрана Београда састоји од 4000 до 5000 бораца и да је у самом граду смештено 3500 војника, нисмо успели да пронађемо ни један више извештај који квантификује снаге Вермахта у овом граду.²⁰¹⁹ Први човек београдске организације известио је 4. јула 1944. да је направљен пројекат „изградње одбрамбеног положаја око Београда“ који би требало да иде од Обреновца преко Младеновца до Смедерева“ и да је целокупна противавионска одбрана измештена са обале Дунава, од Винче до Вишњице.²⁰²⁰

Од јесени 1943. на нишану савезничке авијације нашле су се мете на територији Краљевине Југославије. Мапирани су циљеви попут железничких пруга и путева, важних индустријских постројења, војне ефикасности итд. Први на удару од окупираних градова у Србији нашао се Ниш 20. октобра 1943.²⁰²¹ Ово бомбардовање није оставило равнодушним ни окупаторе у престоници о чему

²⁰¹⁷ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 11.

²⁰¹⁸ ВА, ЧА, к. 54, ф. 3, д. 9.

²⁰¹⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 5, д. 16.

²⁰²⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 7.

²⁰²¹ Савезници су бомбардовали циљеве у Југославији од 20. октобра 1943. до 17. септембра 1944. На мети бомбардера нашле су се комуникације и насељена места. Поред Ниша бомбардовани су Београд, Лесковац, Крагујевац, Смедерево, али и многи други градови на територији Краљевине Југославије. Више о овој теми у: Момчило Павловић - Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године*, Лесковац: Народни музеј, 1995; Ђоко Триповић, *Београд под бомбама*, Београд: Скупштина града Београда, 1999; Branislav Kovačević, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944: građa*, Podgorica: Pobjeda 2003; Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napad na Nezavisnu državu Hrvatsku: 1943–1945*, Zagreb: Hrvatski institute za povjest, 2008.

сведочи равногорски извештај од 21. октобра 1943. У истом се наводи да су тог јутра „од 6 часова све немачке установе у Београду у приправном стању“, да су „официри реквирирали масу станова у селима у околини Београда“ и да је саветовано да се сви они „чији боравак није неопходан, да се пакују и да напусте Београду“.²⁰²² Прве бомбе пале су на београдске улице 16. и 17. априла 1944, а до септембра исте године савезнички авиони бомбардовали су Београд у више наврата. Све до 22. априла Александар Михајловић није послао детаљан извештај о „ускршњем бомбардовању“ Врховној Команди јер је настојао да се подаци који долазе искристалишу како би утврдио „право стање“.²⁰²³

Извештај од 22. априла садржи опис бомбардовања, процену људских жртава и материјалних разарања, анализу деловања немачке одбране, методе бомбардовања, реакције окупационих и колаборационистичких власти и расположења обичног грађанства. Овај извештај у краћој форми генерал Михаиловић је проследио југословенској влади у емиграцији.²⁰²⁴ Као прилог уз извештај послат је и план на коме су обележени објекти који су бомбардовани.

Према наводима из овог извештаја 20 савезничких авиона појавило се 16. априла око 11 часова из правца Панчево-Младеновац, окренуло се у „висини Раље“ и у 11.30 бомбардовало циљеве. Други налет тога дана одиграо се око 12 часова и у њему је учествовало „око 130 апарата“. Другог дана Ускрса, 17. Априла, „било је три налета, од којих је други био најјачи.“ Трећи напад одиграо се 21. априла између 11:30 и 13:30 часова и овом приликом гађан је само Земун. У плану који нисмо пронашли уз документ били су уцртани квартави и најважнији објекти на који су пале бомбе у бомбардовањима од 16. и 17. априла. Према равногорским обавештајцима погођени су: железничка станица, железнички мост на Сави, Савско пристаниште, Сењак, Чукарица, земунски аеродром, бараке у насељу Нови Београд, главне улице у Земуну, споменик Кнез Михаилу, Теразије, Славија, „комплекс болница па и много других мање важних, односно случајних погодака.“²⁰²⁵ У већини су коришћене бомбе „малог калибра тежине 30-50 кгр.“, те је „вертикално дејство било мало и бомбе од модернијих зграда пробијале су

²⁰²² ВА, ЧА, к. 44, ф. 2, д. 16.

²⁰²³ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 4.

²⁰²⁴ Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић: са општом историјом четничког покрета*, Крагујевац: Нови погледи, 5, 105.

²⁰²⁵ Исто.

само 2-3 горњи спрат, тако да сви који су се склонили у подруме и склоништа су спашени.²⁰²⁶ За разлику од вертикалног, „хоризонтално дејство бомби је било врло јако.“²⁰²⁷ Равногорски обавештајци процењивали су да је у бомбардовању погинуло 1260 и рањено 1600 људи, а да је „око 600 разорених кућа.“²⁰²⁸

Противавионска одбрана деловала је жестоко током првог налета 17. априла и равногорци су избројали да су савезници изнад неба над Београдом изгубили три авиона. Бомбе су у тој мери у потпуности паралисале и дезоријентисале окупациону и колаборационистичку управу да „три дана у Београду није било такоређи никакве власти“.²⁰²⁹ Ситуација је почела да се нормализује након 21. априла и окупатор је „већ форсирано радио на оправци моста, аеродрома и железничке станице.“²⁰³⁰

Обавештајни официр I Београдског корпуса „887/70“ доставио је 1. маја податке о степенима оштећења појединих погођених објеката, али и нивоу морала окупационих војника. Овај обавештајни орган наводи да је „морал код немачке војске а нарочито код организације Тот, опао у толикој мери да је настало једно опште расуло које се огледало у пресвлачењу у цивилно одело, бацању оружја и бекству у шуму“.²⁰³¹

Више инстанце информисане су 13. јула да је најпрецизније „погођена Шелова рафинерија од циљева који су гађани, а у које поред ове спадају још и фабрика шећера, бродоградилште речне пловидбе, шлепови са нафтом дуж обале Саве на Чукарици и школа Матија бан на Бановом брду, као и градилиште на Царевој

²⁰²⁶ Исто.

²⁰²⁷ Исто.

²⁰²⁸ Процене људских жртава и материјалне штете које је капетан Михајловић непосредно након бомбардовања изнео у складу су са истраживањима историчара. Према истраживању Ђока Трипковића, само у бомбардовању 16. и 17. априла погинуло је 1.200, а тешко је рањено 1.600 грађана.²⁰²⁸ Послератна комисија утврдила је да је од укупне штете од 3.992.000 долара удео савезничког бомбардовања у стамбеној штети износио 1.222.000, а на стварима 1.2270.000 долара. Ђоко Трипковић, *bombardovanja*, str. 65; Mile Vjelajac, „Dokumenti o štetama nastalim bombardovanjem Beograda 1941–1944“, u: *Tokovi istorije*, Beograd 2005/1-2, 217.

²⁰²⁹ Истраживач који је најтемељније проучавао тему функционисања окупационог апарата у Београду Мухарем Кресо истиче да су окупациони и колаборационистички органи априлским бомбардовањем 1944. били у тој мери дезоријентисани да до краја окупације нису успели да поврате систем контроле грађана. Кресо, *Njemačka*, 213; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 4.

²⁰³⁰ Окупационе и колаборационистичке власти настојали одмах након првих дана оспособе водоводну и канализациону мрежу, путну инфраструктуру, рашчисте рушевине и сакупе погинуле. Више о овој теми у: Исто.

²⁰³¹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 23.

ћуприји“.²⁰³² Приликом гађања Шелове рафинерије погођено је укупно девет цистерни и изгорело око „7,160.000 литара бензина и нафте“.²⁰³³ Писац овог извештаја процењивао је да је „ово било најефикасније гађање које је до сада извршено у Београду“, а као најбољи доказ овој тези наводи податак да је окупатор одмах „сутрадан блокирао и запленио све количине нафте и бензина“ које су биле додељене колаборационистичким органима.²⁰³⁴ Поред материјалних у овом извештају наводи се и податак броја погинулих „43 Немца и 96 Галијана“ који су били смештени у склоништу у близини Школе „Матија бан“.²⁰³⁵

Комуникације које су из Западне Европе преко Београда водиле до Солуна, Софије, Истанбула представљале су кичму Балканског полуострва и стратегијску магистралу југоисточне Европе. Као што смо напоменули један од главних задатака окупационе управе у Србији био је обезбеђивање железничких пруга и пловног пута Дунава. Важности ових саобраћајних комуникација били су свесни и припадници покрета отпора о чему сведоче интензивни напади на исте током устанка 1941.²⁰³⁶ Информације о композицијама возова који пролазе кроз београдски железнички чвор, али и о општем стању на овом делу железнице било је од вишеструког значаја за ЈВуО. Овакве информације биле су неопходне за увид у транспорт немачких војних ефектива и планирање и извођење диверзија које су припадници покрета отпора вршили на пругама у окупираној Србији, али и од важности за западне савезнике који су бомбардовали циљеве у окупираној Југославији од јесени 1943.²⁰³⁷

²⁰³² ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 24.

²⁰³³ Савезнички војни планери проценили су 1944. да ако само униште 14 синтетичких нафтних фабрика и 13 рафинерија немачка војна машинерија била би ускраћена за око 50% залиха нафтних деривата. У овом плану кључну улогу имало је стратегијско бомбардовање, што је резултирало гађањем из ваздуха нафтних постројења широм Европе током ове године. Постројења Шела која су се налазила у београдском насељу Чукарица гађана су у склопу наведеног плана. Више о овој теми у: Richard G. Davids, *Bombing the european Axis powers: A historical digest of the combined bomber offensive, 1939-1945*, London: Military Bookshop, 2010, 236-248.

²⁰³⁴ Америчка 15. Ваздухопловна армија послала је почетком јула 1944. на задатке стратегијског бомбардовања на Балкану око 1000 авиона. Према америчким изворима највише успеха имали су пилоти који су бомбардовали нафтна постројења у Југославији и Румунији, што потврђује процене равногорског обавештајца. *The Army air forces in World war II: Europe: argument to V-E day January 1944 to may 1945*, ed: Wesley Frank Craven, James Lea Cate, Washington 1983, 290, 291.

²⁰³⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 10.

²⁰³⁶ Више о овој теми у: Љубомир Бошњак, „Диверзантска активност партизанских јединица на комуникације и привредне објекте 1941. године“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 1977/1, 155-173; Алексић, *Привреда Србије*, 221-225.

²⁰³⁷ Диверзије на железницама у окупираној Србији биле су најинтензивније у периоду од септембра до децембра 1942. Оваквом делатности Михаиловић је покушао да пружи

Врховна команда захтевала је од свих својих обавештајних органа да за све војне транспорте сакупљају следеће податке: „чији је, од куда долази, куда иде, број и серије вагона, број непријатељских војника и чијих, назив јединица која се транспортује и њене ознаке, број и врста наоружања које се превози“. Сакупљањем, обрадом и прослеђивањем информација ове природе београдска организација остварила је најдиректнији допринос антифашистичкој борби на глобалном нивоу о чему сведоче садржаји депеша које је Врховна команда по овом питању слала савезницима и емигрантској влади.²⁰³⁸ У којој мери су савезници користили ове информације сазнајемо из дела следеће изјаве Фрица Милера, официра за везу Заповедника за Србију, који је сарађујући са водом за прислушкивање имао депеше ЈВуО „као на длану“:

„Њемачки транспорт трупа и материјала, пре свега са Грчком и Крит, били су на основу тих извештаја стално нападнути од енглеског ваздухопловства. На једном месту у Грчкој, где железничка пруга пролази близу обале, је редовно дошло до пуцања на транспорте од стране подморница које су изрониле. Испадања путујућег железничког материјала услед исцурелих лежајева, је знатно порасло. Редовно су моторна возила стално испадала. Саботаже на телефонима су се нагомилале. Преко тога било је утврђено, да енглеска обавештајна служба преко отпремника 506 (радио станица инжењера Томашевића: примедба РР), и његовог рада, стално добија драгоцене информације о њемачким окупационим трупама“.²⁰³⁹

У депеши Врховне команде упућене капетану Михајловићу од 21. августа 1942. захтевано је да се ангажују железничари за новац и успостави обавештајна служба која ће сакупљати неопходне податке.²⁰⁴⁰ У септембру 1942. Команда Београд известила је да је у периоду од 13. до 31. септембра 1942. „кроз БГд. (Београд: примедба Р.Р.) за Солун и Пиреј прошло 3.500 вагона трупа и материјала за Африку“, да је од 14. до 17. истог месеца кроз Грделицу прошло „7 возова

најдиректнији допринос ратним напорима западних савезника. Према истраживању енглеског историчара Симона Трева овакви напори ЈВуО нису у великој мери допринели победи савезника у Северној Африци, с обзиром да је снабдевање Ромелових армија вршено углавном из лука у Италији. National Archives, SOE/Yugoslavia, 71; Trew, *Britain, Mihilovic* 153-160; Авакумовић, *Михаиловић* 177, 178; David Martin, *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd: Prosveta, 1991, 162-183.

²⁰³⁸ Terzić, *Jugoslavija u viđenjima*, 454.

²⁰³⁹ ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

²⁰⁴⁰ *Рат и мир генерала*, 1, 230.

немачких трупа, 7 возова италијанских трупа, 9 возова немачких трупа са камионима и возилима“, од 18. до 30. октобра „да је прешло за границу и даље: 75 возова са немач. трупима, 16 возова са италијанским трупима, 12 вагона са камионима, 1 воз са тенковима“.²⁰⁴¹

По природи ствари у фокусу су се нашли војни транспорти који су пролазили кроз београдске железничке станице. У извештају од 27. маја 1943. обавештајац са тајним именом „Хокер“ известио је Главни обавештајни центар да је „20 маја 1943. Стигло у Београд према Земуну 40 комада фордових аутомобила нови теретни од 10 хиљада тона“, да је „25 маја 1943. год један воз натоварен са теретним аутомобилима и мотоциклима и четири велика топа.“²⁰⁴²

Под лупом су била и слагалишта која су коришћена од стране окупатора за привремено складиште и претоваривање робе. Обавештајни органи правили су мапе оваквих места. Један од примера је скица барутног магацина послата од стране наредника Митра Николића 27. маја 1943.²⁰⁴³ Посматрајући скицу Николића лако уочавамо да је овај магацин који се налазио на Дунав станици био обезбеђен са четири бункера и 15 војника.²⁰⁴⁴ Поред скице Николић је послао и извештај о појединим транспортима који су прошли кроз ову станицу у периоду од 27. маја до 5. јуна 1943. и податак да је у овом временском периоду „морало проћи око 36 транспорта правац југ, а такође пребачено је за Грчку око 180 локомотива“.²⁰⁴⁵

О транспортима који су пролазили кроз станицу Топчидер извештавао је обавештајац под тајним надимком „05138 Валтер“. У извештају од 6. јуна 1943. известио је да кроз ову станицу прошло за Лапово осам композиција натоварених камионима „обојеним пешчаном бојом“ и да је у свакој композицији било од 35 до 50 камиона.²⁰⁴⁶ Сви транспорти који су пролазили кроз ову станицу били су обезбеђени противавионским митраљезима“, а велики број камиона био је са „предњим точковима а за задње точкове имали су гусенице“.²⁰⁴⁷

²⁰⁴¹ ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 12; ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 15; ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 18.

²⁰⁴² ВА, ЧА, к. 117, ф. 2, д. 33.

²⁰⁴³ ВА, ЧА, к. 117, ф. 1, д. 6.

²⁰⁴⁴ ВА, ЧА, к. 117, ф. 2, д. 34.

²⁰⁴⁵ Исто.

²⁰⁴⁶ ВА, ЧА, к. 117, ф. 2, д. 49.

²⁰⁴⁷ Јасно је да овај обавештајни орган није био упознат са војном техником и опремом коју је користио Вермахт, те је у циљу што прецизнијег извештаја морао да описује изглед поједине

Преко својих обавештајних канала Милићевић је у извештају о војним транспортима за период од 26. фебруара до 16. марта између осталог јавио да „је у претходних неколико дана пребачено са Балкана 5 дивизија“ и да „моторна возила иду сва возовима, ништа не иде сувим (копненим путем: примедба Р.Р.) ради уштеде бензина“.²⁰⁴⁸ Врховна команда примила је и извештај о „кретању транспорта, трупа и материјала“ кроз станицу Топчидер у периоду од 20. до 27. јула 1944.²⁰⁴⁹ Обавештајац „Каменко“ је према свему судећи био лице које је имало приступ документацији у којој се уписују доласци и одласци возова. Овај орган послао је 10. јуна 1944. списак композиција који су саобраћали „од Београда преко Сталаћа у правцу Ниша“ у периоду од 15. маја до 5. јуна 1944. Извештај је прецизан у тој мери да садржи редне бројеве возова, бројеве вагона и у већини опис садржаја сваке композиције.²⁰⁵⁰

Поједини органи слали су и информације које је коначно одредиште композиција. Читајући ове извештаје сазнајемо да су Београђани имали прилику да гледају композиције натоварене војском, рудом хрома, одећом, муницијом, а којима су коначна одредишта Париз, Келн, Магдебург, Леверкузен и други градове окупиране Европе.²⁰⁵¹ Извештаји које је сакупљао Милићевић нису обавештавали Врховну команду само о композицијама возова који су пролазили кроз београдску железничку станицу. Овај равнорац имао је увид у транспорте који су ишли или пролазили кроз Краљево, Лапово, Ужице, Пожегу. Његови извештаји садржали су податке о броју вагона у композицији, материјалу који се превози, коначном одредишту итд.²⁰⁵²

Под оптиком београдских обавештајаца нашле су се информације и који су биле везане за функционисање, инфраструктуре и кадрове на железници. По налогу Михаиловића београдска обавештајна служба прикупила је биографске

механизације која се налазила на композицијама. Камион који „02138 Валтер“ описује према свему судећи припада врсти специјално моторизованих возила (Sonderkraftfahrzeug) која су прављена у разним варијантама и која су служила за превоз војника и технике. Више о овој теми: Peter Chamberlain, H L Doyle, Hilary, *Encyclopedia of German Tanks of World War Two: A complete illustrated directory of German battle tanks, armored cars, self-propelled guns and semi-tracked vehicles, 1933-1945*, London: Arms and Armor, 1978.

²⁰⁴⁸ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²⁰⁴⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 16.

²⁰⁵⁰ ВА, ЧА, к. 117, ф. 4, д. 11.

²⁰⁵¹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 22.

²⁰⁵² БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

податке о 35 лица који су били запослених у Министарству саобраћаја, за које је утврђено да „свесно служе окупатору и штете интересима наше опште ствари“.²⁰⁵³

Увек добро информисани Милићевић послао је 11. јуна 1943. извештај о новом реду вожње на деловима пруге Београд-Лапово-Ниш и Београд-Раља-Лапово, али и општем стању на железницама у Србији.²⁰⁵⁴ Извештај садржи податке о организацији железничког саобраћаја и броју композиција на овим релацијама. Саставни део истог је и податак о залихама угља и мазива са којима су располагале ложионице у Београду, Смедереву, Панчеву, Зајечару и другим местима. Према наводима Милићевића по новом реду вожње залихе су у потпуности биле недовољне и у случају и „најмањег прекида саобраћаја мазива неће бити у опште“.²⁰⁵⁵

Овај обавештајац сугерисао је да би савезничким бомбардовањем железничког моста који је повезивао Београд и Земун саобраћај био „прекинут најмање 20-25 дана, а то би било за Немце катастрофално, нарочито у случају искрцавања на Балкан или напада из Турске“.²⁰⁵⁶ Према Милићевићу овај задатак није био нарочито тежак јер су конструкцију овог моста чинили „паралелни решеткасти носачи на дрвеним јармовима“.²⁰⁵⁷

Под шифром „Хитно“ Милићевић је добио задатак да утврди количину и локације материјала за поправку железничке инфраструктуру. „Немци немају никаквог резервног мостовског материјала за узане пруге нигде поред пруге, осим нешто у Црвеном Крсту код Ниша“ јавио је 11. октобра 1943. Милићевић.²⁰⁵⁸ У руке равногорских обавештајаца „пала“ је и наредба из маја 1944. којом је прописано како се и ко регулише комплетан „саобраћај у кругу Београда“. Према овој наредби целокупан саобраћај био је под надзором немачких власти, а домаћи органи коришћени су само као помоћни.²⁰⁵⁹ У извештају од 13. августа 1944. прикупљени су подаци о броју возова били искључени из саобраћаја и стављени у ред за поправку у ложионици Београд.²⁰⁶⁰ У извештају од 29. априла 1943. више

²⁰⁵³ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 21.

²⁰⁵⁴ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²⁰⁵⁵ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 45.

²⁰⁵⁶ Исто.

²⁰⁵⁷ Исто.

²⁰⁵⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 35.

²⁰⁵⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 24.

²⁰⁶⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 29.

инстанце обавештене су да су у различитим ложионицама у окупираној Србији на пругама нормалног и уског колосека саобраћа 497 локомотива.²⁰⁶¹

На основу железничких грађевинских планова Милићевић је прикупио податке о објектима на пругама од Суботице до Скопља које је предложио за рушење. На списку се налази преко 60 тунела, мостова, станица и друге важне инфраструктуре који се услед извођења саботажа и бомбардовања не могу брзо поправити.²⁰⁶² Посебну вредност представља извештај окупационих власти од 2. маја 1944. у коме је анализирана штета коју је направила савезничка авијација у априлском бомбардовању Београда. Читајући следеће редове сазнајемо како је текао напад савезничке авијације на објекте ове врсте у центру Београда: „Око 12 часова напало је железнички чвор око 200 непр. аероплана, и то у више таласа. Тешким бомбама баченим са висине нарочито су погођени путничка и теретна станица Београд, ложионица Београд и станица Шест Топола. На колосечним постројењима укључујући ложионицу набројано је 250 погодака (од тога 4 неексплодиране). На томе долази још 250 погодака који су пали поред колосечних постројења, не у кругу станице. Целокупан саобраћај за Београд, главну станицу и Шест Топола, због тешких оштећења прекинут је. Такође је прекинут саобраћај север-југ, пошто је железнички мост преко Саве онеспособљен једним тешким и три лакша поготка.“²⁰⁶³

Поред цитата који говори генерално о стању, извештај садржи и детаљан опис штете које су проузроковале савезничке бомбе. Укупно сагледавано ова анализа представља изузетно важан документ јер је омогућавала савезницима увид у стање инфраструктуре након бомбардовања и пружала основу за поновно планирање истог.²⁰⁶⁴

Поједини обавештајци попут Мирослава Инђића користили су свој утицај не само да дођу до информација, већ и да пласирају своје идеје у циљу остварења одређених циљева. Један од примера је извештај Михајловића од 10. јануара 1944.

²⁰⁶¹ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 17.

²⁰⁶² БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

²⁰⁶³ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 25.

²⁰⁶⁴ Након априлског бомбардовања железничка инфраструктура нашла се више пута на мети савезничких бомби. Од 14 операција бомбардовања Београда 10 пут на мети су се нашли објекти на београдском железничком чвору или други делови инфраструктуре. Hilary St George Saunders, Denis Richards, *The Royal Air Force 1939-1945*. Vol.III, London: Her s Majesty s Stationery Office, 1954.

у коме указује да је др Краус „на један добар начин сервирао Немцима“, да је „Михаиловићева организација данас једини стварни фактор у одлучивању судбине српског народа“, „то је једини покрет који има сву стварну снагу народа и да Немци ако желе мир морају узети у обзир ове чињенице“. Нисмо успели да откријемо да ли је ово лична иницијатива Инђића, али је индикативно да је ЈВуО напуштен од савезника у овом периоду тражио *modus vivendi* са окупатором како би добио неопходно наоружање за борбу против Народноослободилачког покрета.²⁰⁶⁵ Овај београдски обавештајац, према сопственом признању, настојао је и да преко својих повереника сузбије утицај Ратка Парезанина и самог Љотића на Хермана Нојбахера и Едмунда Фезенмајера.²⁰⁶⁶

3. 5. 3. Колаборационисти

У једном од упутстава за информаторе захтевано је да се о „љотићевцима“, „недићевцима“ и „пећанчевим“ сакупљају следећи подаци: „имена, издајнички рад, везе и сарадња са Немцима, имена лица која их материјално помажу, њихове пароле, слабости, морално стање, за шта се боре, могућност за бушење њихових јединица, евентуалне везе са комунистима, места, јачина и састав“ војних јединица са именима официра.²⁰⁶⁷ Председништво владе, министарства, команде СДС, СДК, РЗК, Управа града Београда, Општина града Београда и многе друге колаборационистичке установе и организације које су биле смештене у Београду биле су „мета“ равногорских обавештајаца у овом граду.

Редовна „рубрика“ у извештајима оваквог карактера била је „Шта ради влада Милана Недића“. На примеру извештавања о овој теми можемо да уочимо да београдски обавештајци нису у свакој прилици филтрирали и проверавали информације које су слали. Обавештајни центар Команде Београд 23. априла 1942. извештава да ће окупирана Србија постати независна држава на челу чије владе ће бити Димитрије Љотић, а Недић ће заузети место министра војске. У којој мери је ова информација била нетачна довољно сведочи чињеница да су

²⁰⁶⁵ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 2; Николић, *Историја Равногорског*, 2, 363-420;

²⁰⁶⁶ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 41.

²⁰⁶⁷ ВА, ЧА, к. 19, ф. 1, д. 23.

више инстанце у следећем телеграму захтевале да се провери.²⁰⁶⁸ Од формирања колаборационистичка влада била је константно у кризи, а у другој половини 1942. незадовољство је у тој мери кулминирало да је Недић понудио оставку.²⁰⁶⁹ Обавештајци у Београду били су упућени у узроке ове кризе о чему су обавестили више инстанце. Као главни камен спотицања између домаће управе и окупатора београдски обавештајци означили су откуп житарица, недостатак самосталности у раду и усташке злочине у Срему.²⁰⁷⁰

Обавештајна служба примала је и елаборате од стране својих сарадника из министарства, Владе и прослеђивали их на „Равну гору“. Један од наведених примера је елаборат од 1. маја 1943. у коме неименовани аутор анализира реализацију плана за планску пољопривредну производњу донетог од стране ресорног министарства 19. октобра 1942. Аутор овог документа констатује да је од планираног да се „засије у Србији 500 000 хектара озимне пшенице“ засађено 228 934 хектара.²⁰⁷¹ У даљем делу текста разматрано је који су узроци оваквог стања, прогнозирани реални приноси, али и донесени закључци како би оваква политика могла да се одрази на исхрану становништва. Читајући наведено, челни људи организације који су имали амбицију да се ослоне на незадовољство становништва и у погодном тренутку подигну устанак у окупираној Србији могли су да сазнају „да ова количина не може да задовољи ни половину потреба исхране становништва на подручју Србије“ и да „када се узме у обзир и потреба исхране окупаторске војске, индустрије и саобраћаја, онда се тек види колико су очајни изгледи“.²⁰⁷²

Праћене су активности водећих људи колаборационистичке управе и прослеђиване њихове изјаве. Ови извештаји су били детаљни у тој мери да су садржали цитиране изјаве појединих министара. Са посебном пажњом извештавано је о повременим конференцијама Владе Милана Недића на којима је заједно са окружним начелницима процењивана безбедносна ситуација уз окупираној Србији. Извештаји су пружали драгоцене информације: о

²⁰⁶⁸ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 1.

²⁰⁶⁹ Више о овој теми у: Vorković, *Kontrarevolucija*, 1, 359-372.

²⁰⁷⁰ Историчар Милан Борковић након анализе примарних извора навео је идентичне разлоге као повод за подношење оставке Недића. ВА, ЧА, к. 121, ф. 5, д. 10; Vorković, *Kontrarevolucija*, 1, 370.

²⁰⁷¹ „План планске пољопривредне производње у Србији за 1942/43 као саставни део наредбе М. с. Бр. 4055 претседника српске владе од 19. октобра 1942“, *Службене новине*, 20. октобар 1942, 5-12.

²⁰⁷² ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 21.

функционисању колаборационистичке управе, деловању комунистичког покрета отпора, општем расположењу грађана итд.²⁰⁷³

Један од оваквих примера је детаљан извештај о конференцији Владе Милана Недића која је одржана 30. и 31. јула 1944. Више инстанце информисане су које узео учешће, шта је био предмет разговора и шта су од речи до речи изјавили Драги Јовановић и Милан Недић.²⁰⁷⁴ Није промакла ни заједничка конференција свих колаборационистичких снага одржана 2. маја 1944. на којој је Марисав Петровић један од команданата СДК оптужио генерала Јонића да су његове јединице „сарадници ДМ и рекао, да ДМ на овај начин има 95% присталица у Србији“.²⁰⁷⁵ И у овом сегменту издвајао се Милићевић којем је полазило за руком да Врховној Команди пошаље најповерљивија документа Милана Недића. Оставка коју је председника владе поднео због одузимања ингеренција у Министарству унутрашњих послова, великих контрибуција и неодржавања обећаног састанка са нацистичким државним врхом Војном заповеднику за Србију од 6. септембра 1943. документ је који је Врховна команда могла да чита у интегралном облику.²⁰⁷⁶

Поред валидних информација поједини равногорски обавештајци слали су и непроверене информације које су сакупили преко посредника, а не директног извора. Један од наведених примера је информација од 30. јуна 1943. о наводном тајном састанку Недића и Павелића који се одиграо „у Земуну у једној вили код аеродрома“.²⁰⁷⁷

Како би што ефикасније могли да експлоатишу домаћу управу за испуњавање својих циљева водећи људи ЈВуО настојали су да буде информисана међусобним односима и расположењу према Равногорској организацији министара у влади Милана Недића. Београдски обавештајци нису затајили ни у овом сегменту свога рада и прослеђивали су поуздане извештаје који су пружали „крвну слику“ колаборационистичке управе.

ОвOME у прилог сведоче следећи редови извештаја од 10. октобра 1943. који метрички тачно детерминишу односе у влади Милана Недића и окупаторов утицај

²⁰⁷³ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 28; ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 36;

²⁰⁷⁴ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 21.

²⁰⁷⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 15.

²⁰⁷⁶ БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

²⁰⁷⁷ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 24.

на исту: „У владиној групи велики је раздор. Недић је обећао Таси Динићу социјалну политику и прошле недеље хтео је да повуче то обећање. Међутим, Немци су најенергичније захтевали да Динић остане у влади. Група Нојбахера тражи да из владе испадну Драги Јовановић, Цека Ђорђевић и да Недић узме другу личност за шефа кабинета, а да Масаловића одстрани“.²⁰⁷⁸ Добро обавештени Инђић је у извештају од 10. јануар 1944. означио Милоша Масаловића, Цеку Ђорђевића, Радослава Веселиновића као главне саветнике Милана Недића.²⁰⁷⁹ У контексту који су колаборационисти непријатељски настројени према ЈВуО читајући ове извештаје сазнајемо да су главни „кочничари“ Танасије Динић, Милош Масаловић, Драги Јовановића, Ђура Сарапа, Никола Губарев итд.²⁰⁸⁰

Од друге половине 1942. једно од актуелних питања на релацији колаборационистичка влада окупациона управа била је посета Милана Недића политичком врху Трећег рајха. Прве информације о припреми овог састанка пронашли смо у извештају из фебруара 1943. у коме се наводи да до посете није дошло „услед вандредних прилика које владају онамо“ и да ће по обећању Јоакима фон Рибентропа до реализације доћи у марту.²⁰⁸¹ Према равногорским изворима вишемесечно одлагање посете фрустрирало је Недића у тој мери да је „пао у извесну друштвену депресију“ и „у последње време почео је јако да пије, па је тако 29 јуна (1943: примедба Р.Р) у пијаном стању исчашао руку.“²⁰⁸²

Први човек колаборационистичке управе примљен је 18. августа у Берлину од стране Хитлера и Рибентропа. У односу на очекивања и захтеве које је Недић понео из Београда и „дарове“ које донео из Берлина, може се закључити да је ова

²⁰⁷⁸ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 40.

²⁰⁷⁹ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 2.1

²⁰⁸⁰ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 41; ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 4; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 8.

²⁰⁸¹ Према свему судећи иницијатива за ову посету дошла је од високих дужносника окупационог апарата у Србији, који су на овај начин настојали да подигну морал и углед Милана Недића који је у више наврата револтиран окупационом политиком подносио оставку. Неопходно је указати да истраживач који се најдетаљније бавио проучавањем ове теме Милан Борковић не искључује и да је иницијатива потекла од самог председника владе. Са сигурношћу се може тврдити да је поред чланова окупационе управе и сам Недић инсистирао да до овог састанка дође што пре. Као што су и равногорски обавештајци истакли посета је више пута одлагана услед неповољне војнополитичке ситуације проузроковане савезничким победама на Источном фронту и у Африци. Борковић, *Kontrarevolucija*, 2, 160-167.

²⁰⁸² ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 5.

посета дала скромне резултате.²⁰⁸³ Ово није спречило колаборационистичку управу да у циљу подизања угледа владе Милана Недића код становништва покуша да ову посету прикаже као прекретницу у односима са Немачком и велики успех домаће управе.²⁰⁸⁴ У свом извештају „Родољуб“ тј. Јован Петровић делом је подлегао наведеној пропаганди и информисао је више инстанце да се након посете Берлину из председништва владе „наговештава“ „реконструкција владе“, укидање Српске државне безбедности и враћање оружане силе под контролу владе, мобилизација 100.000 људи, „пуштању из ропства 30.000 људи/официра“ итд.²⁰⁸⁵

Стварни резултат Недићевог састанка са Хитлером и Рибентропом није промакао обавештајној служби у Београду чији обавештајци су закључивали „он у Берлину нити је што конкретно свршио нити добио“.²⁰⁸⁶ Информацију да се припрема реконструкција владе потврдио је увек добро обавештени др Краус (Мирослав Инђић). У извештајима од 2, 10. и 14. октобра 1943. Инђић указује да је „у владиној групи велики раздор“, да ће Драги Јовановић бити смењен са места шефа српске државне безбедности, а Танасије Динић премештен на место министра за социјалну политику и народно здравље. Све наведено било је у функцији враћања ингеренција Министарства унутрашњих послова у руке владе Милана Недића, што је закључио и сам Инђић.²⁰⁸⁷

Почетком 1943. влада Милана Недића интензивирала је припреме за образовање задружне државе, пројекта који је требао да буде темељ преобликовања српског друштва. Важан сегмент овог плана било је оснивање

²⁰⁸³ На Недићеве захтеве да се територијално прошири окупирана Србија и домаћој управи да независност у управљању, политички врх Трећег рајха одговорио је незнатним уступцима попут повећања и враћања под директну контролу владе скромних војних ефектива и отварања београдског универзитета. Вогковић, *Kontrarevolucija*, 2, 172.

²⁰⁸⁴ Маријана Мраовић, „Драга браћо и сестре, говори вам ваш брат армијски генерал Милан Недић...“ пропаганда владе Милана Недића, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, ур: Александар Стојановић, 1, 117-118.

²⁰⁸⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 37.

²⁰⁸⁶ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 48.

²⁰⁸⁷ Након повратка из Берлина Недић је настојао да поврати војне и полицијске ефективе под своју контролу. Уз подршку окупатора први човек колаборационистичке управе успео је да оствари свој план и елиминише главне конкуренте Драгог Јовановића и Танасија Динића. У новембру 1943. за министра унутрашњих послова постављен је Недић, Динић је распоређен на дужност министра социјалне политике и народног здравља, а Јовановић је смењен са положаја Шефа српске државне безбедности. Milan Voković, *Kontrarevolucija* 2, 178-182; *Службене новине*, 6. новембар 1943; ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 38; ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 40; ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 41.

Државног сабора као општенационалне представничке установе. Овакви напори нису дали резултате услед противљења окупатора и пројекат је стопиран.²⁰⁸⁸

Почетком 1944. равнгорска обавештајна служба извештава интензивно о поновном покретању питања Државног сабора. Њени органи пружили су 5. јануара информацију да ће ово представничко тело бити образовано у марту, да ће имати 200 чланова, да се у кабинету председника владе саставља списак чланова и да „Немци ослобађавају већ зграду парламента“. У извештају од 24. јануара исти извор извештава да се уредба „налази код Фелбера на одобрењу“, да се у међувремену „води велика борба ко ће бити члан Сабора“, да се председник владе прибојавао да ово тело постане „тројански коњ“ и да „у потребном моменту може одржати и седнице у шуми“.²⁰⁸⁹

Више детаља о организационој структури и потенцијалним кандидатима за ову установу др Краус је послао 31. јануара. Нацрт је предвиђао да структура „Недићевог сабора буде подељена на три дела“, први део чинили би срески делегати које би бирали председници општина и одборници изабрани путем акламације, други део представљали би представници сталешких организација и трећи део постављала би Влада. Интересантно је да је према овом наводу међу члановима владе преовладавао утисак да ће чланови који буду изабрани у унутрашњости бити у потпуности под контролом ЈВуО с обзиром да је овај део „земље у рукама ДМ“. На листи чланова који је требало да буду изабрани од стране Владе налазили су се бивши и садашњи министри и истакнути јавни радници колаборационистичког режима.

Поред информација писац извештаја, Инђић тврдио је да постоје могућности да убаци људе повезане са равнгорским покретом отпора у Сабор или „да целу ствар саботира“ „ако то буде потребно“.²⁰⁹⁰ У релевантној литератури и дневној и недељној штампи нисмо успели да пронађемо утемељење за наведене тврдње. Сам председник владе је посведочио да је један од његових молби приликом посете Хитлеру 1943. била да се српској влади дозволи сазивање Државног сабора и да су поједини подаци у извештајима сагласни са пројектом из 1943. наводи нас

²⁰⁸⁸ Више о овој теми у: Стојановић, *Идеје политички пројекти*, 318-329.

²⁰⁸⁹ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 3.

²⁰⁹⁰ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 2.

на закључак да је веома могуће да је окупатору реактуелизовао ову тему, а све у склопу стратегије чије је главни архитекта био Нојбахер.²⁰⁹¹

Рецептори равногорске обавештајне службе у Београду почетком 1944. регистровани су промену односа владе Милана Недића према ЈВуО. Неименовани извор пратио је писање колаборационистичке штампе и закључио: „у својим задњим говорима и изјавама Недић напада само партизане“ и „истиче потребу окупљања свих националиста у један фронт“, „преко штампе се непрестано подвлачи, како је Лондон напустио Дражу“ и „много се мање напада Дража“.²⁰⁹² Све наведено како закључује овај извор било је у склопу настојања да се на антикомунистичкој линији постигне савез са Михаиловићем или у случају његовог противљења на локалу са „његовим одредима“. Читајући дневне новине из овог периода и релевантну литературу постаје јасно да су обавештајни органи детектовали и детерминисали суштину промену политике колаборационистичког режима према ЈВуО.²⁰⁹³

Као што смо напоменули у претходном делу рада Српска државна стража представљала је у својеврсну чекаоницу, магацин и обавештајни канал за Равногорски покрет отпора током целокупног периода окупације. Један од задатака јединица СДС био је и да прате деловање покрета отпора, сакупљају и прослеђују вишим инстанцама податке од којих су писани периодични извештаји. Београдски обавештајци потрудили су се да се овај материјал на редовној бази нађе на „столу“ Врховне команде. Читајући „преглед ситуације у земљи“ равногорци су могли да се информишу: да је у нишкој области „група комуниста дошла у село Трупаре где је спалила општинску архиву и зграду“, да су органи СДС заједно са Немцима нападнути од стране непознатог нападача приликом „прикупљања реквизиције“, да је „путнички воз Сталаћ-Крушевац наишао на мину“, да је „у току последњих седам дана границу више стотина Срба прешло демаркациону линију у срезу Власотиначком“ бежећи испред бугарског терора, да

²⁰⁹¹ ВА, ЧА, к. 269, ф. 1, д. 38.

²⁰⁹² ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 48.

²⁰⁹³ Обнова, 1. јануар 1944, стр. 1; „Јединствени српски фронт оружје против заједничког непријатеља“, Обнова, 4. јануар 1944, стр. 3; Обнова, 1. фебруар 1944, стр. 3; Обнова, 13. фебруар 1944, 3. Вогковић, *Kontrarevolucija*, 2, 323–341; Николић, *Историја равногорског*, 2, 323–326.

су комунисти успели да поруше железничку станицу Лесковцу итд.²⁰⁹⁴ Поред извештаја београдски обавештајци успевали су да дођу и до поверљивих оперативних података СДС. У извештају од 7. јуна 1943. више инстанце обавештене су да СДС располаже подацима о прецизној локацији, организационој структури, именима водећих људи Шумадијске бригаде и да је планирана акција хапшења чланова исте. Ова информација је по хитном поступку прослеђена и мајору Александру Милошевићу команданту Шумадијског корпуса.²⁰⁹⁵

Од велике важности за ЈВуО биле су информације о кадровским променама у официрском кору, општем расположењу и стању морала код војника и реорганизацији СДС. У извештају од 25. јуна 1944. „Вили“ извештава више инстанце да Недић има намеру да за команданта београдског округа СДС постави „команданта СДС из Ужица мајора Ђорђевића“ који је „велики противник наше организације, што је између осталог и доказао својим досадашњим радом у Ужичком округу ометајући мобилизацију и хапшењем породица оних лица која су се одазвала позиву.“²⁰⁹⁶

Обавештајац Драгољуб Милојевић (05136=Потез) информисан је од извесног наредника Маљковића да војници 2. чете 1. батаљона СДС „желе да напусте службу из разлога што их малтретирају и невојнички се понашају“ њихови надређени.²⁰⁹⁷ У једном од извештаја од 14. јуна 1943. процењивано је да је „расположење људства Српске државне страже“ било око 65% до 70% за Равногорски покрет отпора.²⁰⁹⁸ Конкретније информације о расположењу официрског кора СДС према ЈВуО пружио је обавештајац Јанко у једном од недатираних извештаја. У истом се наводио да „СДС на челу са ђенералом Јонићем, пуковником Браном Живковићем и мајором Дачом Стојановићем,

²⁰⁹⁴ ВА, ЧА, к. 117, ф. 3, д. 18; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 15; ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 1; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 12; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 12; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 32; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 33; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 34; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 35; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 36; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 37; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 38;

²⁰⁹⁵ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 41.

²⁰⁹⁶ Први човек београдске организације указује на мајора Божидара Ђорђевића који је у међуратном периоду радио као хонорарни наставник у Нижој и Вишој школи интендантске академије, а током Другог светског рата био у Оперативном одељењу Команде жандармерије, у штабу команде СДС, био начелник штаба Београдске области СДС и Командант СДС округа Ужичког. За Команданта СДС округа Београдског постављен је 1944. што сведочи да су равногорски обавештајни канали и овом приликом пренели веродостојну информацију. ВА, Нда, к. 141, картони личних и службених односа СДС, А-И; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 13;

²⁰⁹⁷ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 12.

²⁰⁹⁸ ВА, ЧА, к. 117, ф. 2, д. 46.

представља нашу организацију“. Овај обавештајац тврдио је да има и поуздане информације и да ће Српска гарда и стража УГБ као саставни делови СДС прићи у погодном тренутку.²⁰⁹⁹

Команда Београд дошла је и до предлога реформе СДС потпуковника Радојице Меденице. Овај официр СДС предлагао је поновно формирање жандармерије која би имала предратну улогу и била помоћни орган окупатору у сакупљању реквизиција и прикупљања радника. Образовање градске полиције по свим важнијим местима, окружних одреда,“ пукова, батаљона, са улогом борбе са свим екстремним елементима.“²¹⁰⁰ Поред предлога реформе водећи људи, читајући овај извештај, могли су и да сазнају и запажања команданта СДС генерала Боривоја Јонића о војној формацији коју предводи. Први човек СДС указивао је да су његови војници „бедно наоружани“, да „немају никакве спреме“ и да је „српски стражар осуђен овако да умре и да не може услед бедног наоружања нити да часно умре у равној борби са својим противником при спасавању своје отаџбине.“²¹⁰¹

Један од највећих непријатеља ЈВуО током окупације били су припадници СДК, те се праћење активности и овог дела колаборационистичке управе наметнуло као још један од приоритета обавештајне службе у Београду. У појединим извештајима вршене су процене политичке оријентације Димитрија Љотића који је означен као „непомирљиви противник демократије“ као човек који је упркос чињеници што је „донекле ценио правилно ситуацију“ „пао на испиту“ јер је инсистирао да „Србију уреди по немачком узору“.²¹⁰² Упозоравано је 28. октобра 1943. да министар Михајло Олћан „шири вести по Београду да је ДМ предложио споразум између његове и добровољачке организације“. Преношене су и информације да су поједини водећи људи Збора, попут Милосава Васиљевића, предлагали окупационим властима у јануару 1944. „најенергичнију борбу против организације, по цену да погине ДМ“, да је Команданту за Србију генералу Хансу Фелберу поднесен извештај о делатности појединих команданата у коме је

²⁰⁹⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 39.

²¹⁰⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 21.

²¹⁰¹ Окупатор није имао поверења у борбену моћ и оданост СДС, што је резултирало да је ова војна формација добијала минималну количину оружја и војне опреме уз строгу контролу. Више о овој теми у: Димитријевић, *Војска Недићеве*, 290-299.

²¹⁰² ВА, ЧА, к. 117, ф. 4, д. 14.

истакнуто „да цела ова акција има за крајни циљ изненадни препад (устанак) оружаних снага ДМ на немачко залеђе“.²¹⁰³

Више инстанце биле су и информисане да су „Љотићевци поднели извештај Гестапоу, [...] да се наша београдска организација припрема на атентате у Београду“ и да ће људи који буду извршавали акције овог карактера бити обучени у немачке униформе“, што сведочи о раду обавештајне службе СДК, али и равногорских обавештајаца у Београду о чему ће у даљем делу текста бити помена.²¹⁰⁴ У периоду од почетка јануара до краја фебруара 1944. окупатор је у сарадњи са СДК у ваљевском крају ухапсио више десетина припадника Равногорске организације.²¹⁰⁵ Ко је помагао окупатору у овим операцијама није остала непознаница за београдске обавештајце.²¹⁰⁶ Овакве информације прослеђиване су и за друге делове окупиране Србије. У извештају од 25. јуна упозоравају се више инстанце да је обавештајна служба СДК добила задатак од немачке полиције да припреми податке о организацији у Београду у склопу припреме за нове акције хапшења.²¹⁰⁷

Под будним оком београдским обавештајаца био је Српски добровљачки корпус. У извештају од 1942. обавештајна служба прилично прецизно оцртава борбену моћ ове војне формације: „доста дисциплинована, релативно слабо опремљена, морално већим делом на ниском нивоу (већином пљачкаши и силеције) али фанатизовани једном идејом о јудео-комунистичкој опасности“.²¹⁰⁸ Током марта 1944. обавештајна служба Команде Београд открила је кључ за шифрирање назива јединица СДК, што је Врховној команди помогло да обезбеди праћење правца кретања пукова и батаљона ове војне формације.²¹⁰⁹

Како је сарадња између СДК и окупатора текла ова војна формација задобијала је све више поверења које се огледала и у обимнијем и разноврснијем снабдевању наоружањем и осталом војном опремом. У извештају од 17. маја 1944. капетан Александар Михајловић преноси информације да ће „СДК ових дана као појачање

²¹⁰³ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 3.

²¹⁰⁴ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 4.

²¹⁰⁵ Бојан Димитријевић, *Ваљевски равногорци: Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941- 1945*, Београд: Српска реч, 109, 110.

²¹⁰⁶ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 4.

²¹⁰⁷ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 13.

²¹⁰⁸ ВА, ЧА, к. 107, ф. 2, д. 1.

²¹⁰⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 15.

свога наоружања“ добити „још и топове и тенкове мање величине“ и да се предвиђа формирање „неке црногорске добровољачке бригаде“.²¹¹⁰ Према равногорским изворима из Београда војни кадар СДК у првој половини 1944. чинили су: „1 пуковник, 8 потпуковника, 25 мајора, 30 капетана I класе, 110 капетана II класе, 190 поручника, 196 потпоручника и 2.790 подофицира, каплара и редова“. Када се овом броју од 5060 људи додата и 5000 регрута који су према београдским обавештајцима били спремни за мобилизацију долазимо до броја од око 10000 припадника СДК што је сагласно са проценама које смо пронашли у литератури. Овакви извештаји сведоче да је Врховна команда била квалитетно информисана и каква је борбена снага појединих њених непријатеља.²¹¹¹

3. 5. 4. *Комунисти*

Приликом извештавања о делатности КПЈ равногорски обавештајци су имали задатак да пруже одговоре на нека од следећих питања: „имена непријављених комуниста и њихова звања, подаци о раду и понашању познатих слободних и затворених, на који начин и како пролазе са народом, које су им пароле и начин пропаганде, како и где су груписани и шта им је циљ и задатак, ко су им шпијуни и како их похватати, где се налазе њихова склоништа, магацини, хране, муниција и оружје, на који начин одржавају везе међусобно, финансијско стање, имају ли везе са окупаторима, усташама, какве и зашто, најслабије стране њиховог рада у народу“.²¹¹² Намеће се питање у којој мери су београдски обавештајци успели да одговоре на наведени упитник?

Један од сегмената обавештајног рада београдских обавештајаца по овом питању било је сакупљање биографских података о кључним људима комунистичког покрета отпора. Најважније су биле информације о првом човеку КПЈ, чији је лик и дело била у већини непознаница током Другог светског рата,

²¹¹⁰ Јединице СДК биле су знатно квалитетније наоружане од својих сабораца из СДС и поред пешадијског наоружања имали су минобацаче и лаке топове. По налогу Милана Недића на територију Црне Горе послат је други батаљон 5. пука СДК који је имао задатак да оствари сарадњу са снагама ЈВуО које је предводио Павле Ђуришић у борби против Народноослободилачког покрета. Исто, стр. 371; Ратко Парезанин, *Моја мисија у Црној Гори*, Београд: Нова искра 1991.

²¹¹¹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 13; Вогковић, *Kontrarevolucija* 2, 286; Перић, *Српски добровољачки*, 158.

²¹¹² ВА, ЧА, к. 19, ф. 1, д. 23.

што је отварало простор за многе измишљене податке у биографији Јосипа Броза Тита. Једну од ових лажних биографија београдски обавештајци пренели 14. октобра 1943. вишим инстанцама. Први човек КПЈ представљен је као извесни Тихомир Томић „главни актер официрске комунистичке завере у Марибору“ и да је „Иван Броз у ствари само његов параван“.²¹¹³

Војне ефективе, организациона структура, опште стање других делова КПЈ представљале су информације које је обавештајна служба у Београду у одређеној мери успевала да сакупи. Једна од најпрецизнијих и најдетаљнијих извештаја ове врсте послат је 12. октобра 1943. Како и сам наслов извештаја наговештава „Распоред, састав, јачина и наоружање Народно Ослобод. Партизанских одреда по окрузима на територији Србије“ исти представља анализу војних ефектива КПЈ у следећим окрузима: београдском, пожаревачком, зајечарском, крушевачком, краљевачком, нишком, лесковачком, косовско-митровачком, ужичком и шабачком. Анализирајући наведено Врховна команда могла је да стекне слику о величини, политичком и војном руководству, наоружању и активностима партизанских одреда у наведеним окрузима.²¹¹⁴

На овом трагу је и недатирани извештај под насловом „Стање комунистичких одреда“, али са додатком информација о снагама изван окупиране Србије.²¹¹⁵ Према подацима са којима су располагали београдски обавештајци у партизанским одредима у окупираној Србији било је максимално 1005, а на другим деловима Краљевине Југославије 71000 бораца.²¹¹⁶ Након слома устанка 1941. најбројније снаге КПЈ налазиле су се у јужној Србији, те је обавештајна служба у Београду посебан акценат придавала овом делу окупиране Србије. Поред уобичајених података које смо истицали у претходним извештајима у овом је процењивано, наоружање, опремљеност, морал дисциплина и борбеност људства. Читајући извештај сазнајемо да су јединице КПЈ „наоружане енглеским

²¹¹³ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 41.

²¹¹⁴ Упоредивањем појединих података из извештаја са релевантном литературом стичемо утисак да су београдски обавештајци и овом приликом успели да сакупе релевантне податке. ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 37; Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији: 1941-1945*, Београд: републички одбор СУБНОР, 1994, 349-367.

²¹¹⁵ Без обзира на чињеницу што извештај није датиран наше је мишљење да исти није могао настати пре јесени 1942, с обзиром да се наводе имена војних јединице попут Прве далматинске ударне бригаде, која је формирана 6. септембра 1942. Више о овој јединици у: Mirko Novović, Stevan Petković, *Prva dalmatinska NOU brigada*, Beograd 1986.

²¹¹⁶ ВА, ЧА, к. 121, ф. 2, д. 10.

пушкама М.1943“, да имају „пушкомитраљезе система „Бренгол“, да на свакој бригади имају по два „топа 47 мм.“, да им је обућа и одећа „највећим делом енглеска, а делом италијанска и бугарска, а најмање народна“, да се „дисциплина одржава терором, нарочито код мобилисаног људства“, да је „борбеност доста добра а код неких јединица чак и одлична“ и да је „приликом мартовског упада у Србију из Санцака убачен читав батаљон инструктора и спремних и обучених старешина и политикома, који су извршили данашњу организацију на војничкој основи“.²¹¹⁷

У потпуности је јасно од какве су важности цитирани оперативни подаци у ситуацији када снаге Народноослободилачког покрета врше свеобухватне припреме за продор у окупирану Србију. Обавештајна служба настојала је и да испитивајући избеглице које су долазиле из других делова окупиране Краљевине Југославије прикупе информације о деловању Народноослободилачког покрета. Овим обавештајним каналом Врховна команда је добила податке у јулу 1943. о саботажама на пругама у Славонији, уништавању машина за жетву и другим сличним акцијама у Срему итд.²¹¹⁸

Од стране београдских обавештајца праћен је у одређеној мери и рад КПЈ у Београду. У извештају Команде Београд од 20. октобра 1942. наводи се да се делатност припадника комунистичког покрета отпора „не осећа, али по свему судећи може се закључити да их има у доста великом броју“, да је отежана борба против истих јер су дубоко инфилтрирани у колаборационистичку управу и да их Немци „толерирају јер их употребљавају за прогоњење ЈВуО“. Јачина комунистичке организације у Београду од стране равногорских обавештајца процењивана је у фебруару 1943. на 15.000 изграђених чланова, што је без сваке сумње преувеличан број и у случају да урачунамо и симпатизере.²¹¹⁹

Током 1942. КПЈ у Београду је претрпела један од најтежих удараца од стране домаће полиције, што најбоље сведочи о односима у троуглу окупатора-колаборационисти-КПЈ у Београду, те овакве тврдње треба приписати непријатељству између ова два покрета али и према свему судећи потреби за

²¹¹⁷ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 3.

²¹¹⁸ ВА, ЧА, к. 120, ф.5, д. 4; ВА, ЧА, к. 120, ф.5, д. 10.

²¹¹⁹ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 11.

оправдањем према вишим инстанцама.²¹²⁰ Преко канала у колаборационистичком режиму ЈВуО долазила је и до података о акцијама хапшења припадника Народноослободилачког покрета. Увек добро информисан Инђић је у извештају од 28. октобра 1943. известио више инстанце о октобарској провали приликом које је ухапшено „преко 100 лица“ и међу њима су се налазе многи „јавни радници и око 8 универзитетских професора“.²¹²¹ Прецизне информације имали су београдски обавештајци и о акцији Специјалне полиције приликом које је откривена илегална штампарија ПК КПЈ за Србију 29. јула 1944.²¹²²

Упоредо са праћењем Народноослободилачког покрета на територији окупираних Србије у извештајима је анализиран и положај у коме се налазила главнина снага овог покрета у Босни. Овога пута преко извесног официра Лангера, чија је дивизија била распоређена у Босанском Петровцу и који је дошао у Београд на одсуство, Инђић је у јануару 1944. успео да прикупи информације. Овај немачки официр сматрао је да немачка оружана сила има погрешан приступ у борби са комунистичким покретом отпора, јер тактика „спаљене земље“ има контрапродуктивне резултате и мотивише обично становништво да се укључи у герилску борбу. Према истом извору јединице НОП-а биле су наоружане углавном италијанским наоружањем, залихе муниције процењене су на 100.000.000 метака, да су располагали са 150 топова различитог калибра, али и да је одређена количина артиљеријског наоружања неискоришћена услед недостатка обученог кадра итд. Основни утисак Лангера био је да је „господар ситуације у Хрватској, Тито и католичка црква, а не Павелић и неколико немачких дивизија“.²¹²³ Упоредо са интерном употребом подаци које су београдски обавештајци сакупили о деловању Народноослободилачког покрета дистрибуирани су и емигрантској влади и савезницима.²¹²⁴

²¹²⁰ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 19.

²¹²¹ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 46.

²¹²² ВА, ЧА, к. 117, ф. 4, д. 35.

²¹²³ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 2..

²¹²⁴ Terzić, *Jugoslavija u viđenjima*, 457.

3. 5. 5. Обични грађани и „суседи“

Какво је опште расположење и однос према различитим питањима грађана Београда било је од вишеструке важности за сваки покрет отпора. И челни људи Равногорске организације били су свесни наведеног о чему сведочи и следећи упитник намењен обавештајцима: „да ли има и каквих организација ван четничких у народу, где се и какве песме певају, расположење народа и утицај на њега средоња и саботера, какве се пароле убацују кроз народ и од кога, недозвољено скупљање народа по чијем позиву где и када шта је ко говорио и како се народ одазивао, да ли ко и како подговара народ на не одазивање наређења четничких власти, да ли има незадовољника у ком погледу и због чега“.²¹²⁵

Више инстанце информисане су од стране београдске организације каква је била перцепција Београђана о важним спољним и унутрашњим политичким питањима. У једном од недатираних извештаја који је, судећи по догађајима који описује, написан у другој половини 1943. прослеђени су ставови Београђана „о конференцији у Москви, о Руском фронту и о Каиру, о немачкој акцији за зближење са Србима, о српској влади и српској аутономији, о најновијој акцији партизана и о Дражи Михаиловићу“.²¹²⁶

Читајући наведено сазнајемо да објављени резултати Московске конференције нису одушевили српски народ, да су Београђани задовољни ситуацијом на руском фронту али би задовољство било потпуно једино „ако би се Англосаксонци искрцали у Црногорском приморју“, да „се добија утисак у Београду да су нас Енглези напустили и да смо у спољној политици потпали под Совјетски утицај“, да многи у Београду верују у политику владе Милана Недића чија је суштина „Недић лаже Немце, а да будемо мирни када Немци буду излазили из земље, да сачувамо главе“, да партизанска акција све више забрињава Београђане“ и да „преовладава мишљење да су Дражу напустили Енглези и да је Дража у тешкој ситуацији јер га гоне Немци, а у Србију надиру Партизани“.²¹²⁷ Избеглице које су масовно долазиле у Београд представљале су у контексту омасовљавања покрета

²¹²⁵ ВА, ЧА, к. 117, ф. 1, д. 6.

²¹²⁶ ВА, ЧА, к. 19, ф. 5, д. 2.

²¹²⁷ Исто.

циљну групу за све организације. Обавештајци у Београду ослушкивали су „пулс“ избеглицама и настојали да формулишу њихове политичке ставове. У једном од извештаја оваквог карактера од 14. јула 1943. више инстанце информисане су о декларацији „представника избеглица“ која је у већем делу у духу политичко-идеолошких циљева за које се борила ЈВуО.²¹²⁸ Београдски обавештајци процењивали су да је „спремно најмање 80% да на дан када дође време сви припомогну нашој акцији јер је народ страшно озлојеђен против непријатеља“.²¹²⁹

Извештавано је и о условима у којима су живели Београђани током окупације. У извештају од септембра 1942. више инстанце информисане су да: „Како су цене врло високе, како је оскудица страховита ипак народ животари. Они имућни обилазе сиромашне и нуде им новац и др. Суседи деле међу собом и последњи залагај хлеба. Народна несрећа изравњала је све класе.“²¹³⁰ Праћено је и стање на београдским пијацама. Продавци на „Каленићу“ на јесен 1942. једно јаје „ценили“ су осам, литар млека 30, кајмак 250 динара, а посебна оскудица осећала се на тржишту зеленог поврћа, које се у већини није куповало за новац већ по древном начину мењано за друга добра.²¹³¹ Извештавано је да су разне Централе које је окупатор основао наводно са циљем уреднијег снабдевања становништа, само маска за експлоатацију и да се од истих „ништа не може ни набавити“.²¹³² И током 1943. извештавано је о потешкоћама у снабдевању Београђана. У мају су грађани овога града морали да издвоје 250 динара за килограм кукурузног брашна.²¹³³ Указивано је на пад наталитета у Београду. У извештају од 14. октобра 1943. „сервирани“ су подаци да је у овом граду „пред рат дневни прираштај беба био 30 новорођенчади“ током 1941 „био је 18-20“, 1943. „једва 2-3“ и да су „подаци за Србију још катастрофалнији“.²¹³⁴

Ослушкивани су и коментари Београђана поводом савезничког бомбардовања у априлу 1944. Према истом извору у околини Београда нашло се око 100.000 избеглица. О самом расположењу грађана први човек равногорске београдске организације оставио је следеће сведочење: „Морално дејство било је страховито.

²¹²⁸ ВА, ЧА, к. 117, ф. 1, д. 16.

²¹²⁹ ВА, ЧА, к. 117, ф. 3, д. 15.

²¹³⁰ ВА, ЧА, к. 117, ф. 5, д. 16.

²¹³¹ Исто.

²¹³² ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 17.

²¹³³ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 29.

²¹³⁴ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 41.

Разлог овоме било је изненађење, јер је становништво било таман село за ускршњи ручак или је било на честитањима [...] Општи утисак био је врло тежак. Ја сам лично био присутан Немачком бомбардовању Београда, који је био доста тежак. Међутим овај је био несразмерно тежи. И поред свега овога морал код становништва је на висини. Паника је завладала уколико се тицало спасавања живота. Међутим овај поступак савезника примљен је као нешто природно, без протеста“.²¹³⁵

Равногорска служба у Београду коришћена је и у приватне сврхе. Великом броју официра, политичара и других припадници овог покрета отпора и југословенског естаблишмента у емиграцији чланови породица остали су Београду. Више инстанце су учестало прослеђивале београдској организацији захтев да се провери у каквом се положају налазе ови људи и да им пренесу одређену поруку од њихових најближих. Београдски обавештајци „распитивали“ су се за породицу Драже Михаиловића, Младена Жујовића, Божицара Марковића, Богољуба Јевтића, „сестре и сестрић Петра Живковића“, супругу Живка Топаловића и других водећих људи ЈВуО и политичара у емиграцији.²¹³⁶ Информације које су београдски обавештајци сакупили Врховна команда је депешама прослеђивала емигрантској влади.²¹³⁷

Распарчавањем Краљевине Југославије Београд је постао поново погранични град, те самим тим и обавештајни канал за сакуљање информација о Независној Држави Хрватској и Мађарској. На ову тему упитник за припаднике обавештајне службе садржао је следећа питања: „Место, јачина, састав и распоред јединица, врста и количина оружја и муниције по гарнизонима, „имена команданата начелника штабова ађутаната њихово држање“, „расположење и морално стање мацарске војске“, „морал и способност“, „појединачно и укупно, имена свих усташа, држање и однос према Србима“, „који од наших сарађују са усташама“, „имају ли и у којој количини свих потреба и оскудевају ли и у чему“ итд.²¹³⁸

Београдски обавештајци настојали су да прикупе податке о злочинима НДХ над српским народом, организацији и кадровима усташког режима, општем стању

²¹³⁵ Исто.

²¹³⁶ ВА, ЧА, к. 291, ф. 1, д. 7; ВА, ЧА, к. 277, ф. 1, д. 6; ВА, ЧА, к. 277, ф. 1, д. 1;

²¹³⁷ АЈ, ф. 103, ЕВ, ф. 89.

²¹³⁸ ВА, ЧА, к. 103, ф. 4, д. 18.

у овој марионетској држави, и обавештајном раду НДХ у Београду. Обавештајни органи ЈВуО држали су под присмотром конзулат НДХ у Београду и бележили ко улази на врата у Добрачиној улици. У једном од извештаја пружене су информације о људима који чине обавештајну службу НДХ у Београду. Читајући исти између осталог сазнајемо: „да хрватски конзулат на челу са др Глигом, представља обавештајни центар где се стичу сви конци обавештајне службе на територији Београда и Србије“, да „Др Вјекослав Милетић“ „одлази често у конзулат и представља орган који прикупља извештаје и доставља их конзулу“, да „Црква Христа краља у Београду на челу са својим свештенством исто тако представља један обавештајни центар“ и да иста делује у два правца „верски католички са циљем проширења католицизма и политички-ушашки“. Поред цитираних података у извештају су наведени подаци за 32 лица који су део другог „обавештајног центра ширег замаха који ради за рачун обавештајне централе у Загребу“.²¹³⁹

Избеглице које су свакодневно долазиле у Београд и путници који су прошли кроз територију НДХ били су извор информација за стварање слике о дешавањима унутар ове марионетске државе. Један не датирани извештај написан у телеграфској форми информисао је више инстанце да су: „Немци довели велику оружану силу, којом жестоко наваљују на партизане“ и да је „сељачки елемент у Хрватској изгледа да је засићен шумским елементом, који му одузима стоку и осталу храну, а мушку омладину одводи у шуму, у великим масама поново прилази Мачеку, чија популарност из дана у дан све више расте“.²¹⁴⁰ Уз помоћ људи који су радили у Комесаријату за избеглице владе Милан Недића обавештајна служба у Београду добијала је копије изјава избеглица. Један од оваквих примера је копија изјаве Грете Поповића „који је био очевидац свих страхаота чињених над Србима у појединим логорима у Хрватској а нарочито у Јасеновцу „логору српске смрти“.²¹⁴¹

²¹³⁹ ВА, ЧА, к. 103, ф. 4, д. 18; Конзуларно представништво НДХ у Београду током Другог светског рата настојало је да врбује људе за обавештајну службу и сакупљало је и прослеђивало податке о најразличитијим догађајима у окупираној Србији. Више о овој теми у: Vojinović, *NDH u Beogradu*.

²¹⁴⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 34.

²¹⁴¹ ВА, ЧА, к. 121, ф.1, д. 19.

Упоредо са извештачима „аматерима“ ЈВуО у Београду је имала на располагању људе који су били упућени у политичку ситуацију у НДХ и исту перцепирали у маниру политичких аналитичара. У једном од извештаја оваквог карактера неименовани аутор без обзира на осетљивост теме и непостојање историјске дистанце пружа прилично реалну слику политичких прилика у НДХ од оснивања до прве половине 1943. У уводном делу аутор истиче да већина хрватског народа у политичком смислу није оријентисана и „да даје углавном свој пристанак страни која је на власти“.²¹⁴² Помагати слабије против јачих у циљу остваривања својих планова аутор означава као главне мотиве којима се италијански окупатор водио приликом сарадње са српским народом на овом простору. Оваква стратегија наспрам репресивном и злочиначког режима НДХ определила је „српске водеће личности“ да сарађују са Италијанима и захтевају од истих да прошире своју окупациону зону све до Дрине. Политика италијанског окупатора добија епитет „дволична“, а као крунски доказ наводи се чињеница да италијанска војска поред Срба наоружава и муслимане „како би се они једног дана међусобно поклали“.²¹⁴³ Стављен је знак једнакости између политике Влатка Мачека и Анте Павелића када је питање кључног циља тј. стварања „велике Хрватске“, али аутор указује и на кључну разлику између ове две политике. Први човек ХСС настоји да оствари овај циљ демократским методама кроз државну форму Краљевине Југославије, а Павелић ослоњен на силе Осовине гради „велику Хрватску од Дрине до Неретве и од Брежица до Земуна, некомпромисну у односу на Србе“. Писац овог извештаја свестан је и да ЈВуО не може да очекује да ће велики број Хрвата приступити овој организацији „јер се још увек осећа мржња Хрвата према Србима па услед тога јака наклоност ка партизанима“.²¹⁴⁴

Питање над свим питањима у контексту српског народа и НДХ су злочини усташког режима над овим делом становништва. И београдски обавештајци настојали су да сакупе што више података о страдању српског народа у НДХ.

²¹⁴² ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 17.

²¹⁴³ Опште је место у домаћој историографији да се Италија на делу Југославије који се налазио под њеном управом водила паролом *divide et impera* и да је помагала ЈВуО и локално муслиманско становништво како би лакше владала и остварила своје геополитичке циљеве. Више о италијанском окупационом систему у Краљевини Југославији током Другог светског рата у: Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999; Н. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd: Službeni glasnik, 2007.

²¹⁴⁴ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 17.

Инжењер Петар Милићевић у извештају од 15. маја 1943. извештава „да сви досадањи извештаји па и овај, говоре о акцији све већег истребљења Срба по целој Хрватској“ и да је у Срему „које стрелјано које убијено око 30 000 Срба, које мушкараца, жене и деце“.²¹⁴⁵ Поред општих информација извештавано је и о појединачним злочинима и нивоу репресије, те су више инстанце могле да сазнају: да су у месту Прогаре, „дошле усташе и покупиле и мушкарце и женске, па чак и децу и потом утерали у цркву и у цркви поубијали“, „на рођендан Павелића у Земуну и целој Хрватској како се тврди излепљене су плакате: „СМРТ СРБИМА“, да су из Сремских Карловца и околине „одведени сви Срби мушкарци изнад 15 година у Сремску Митровицу“ итд.²¹⁴⁶

Сличан тематски оквир праћен је од стране београдске обавештајне службе и у контексту деловања мађарског окупатора. Врховна команда добила је 23 октобра 1943. информацију да мађарском обавештајном службом у Србији руководи извесни официр Красзнај, који своје операције обавља из „козметичког завода Наташе Петровић, Принца Еуген број 7“.²¹⁴⁷ Податке о унутрашњим приликама у Мађарској сакупљани су од лица која су путовала у ову земљу. Од септембра до новембра 1942. београдска обавештајна служба проследила је на Равну Гору три извештаја састављена од података које је сакупио извесни „Др. Ј.Р. директор једног важног индустријског предузећа“.²¹⁴⁸ Ови извештаји пружали су Врховној команди добар увид у тзв. „политику клацкалице“ коју је након пораза на Источном фронту од друге половине 1942. водио мађарски председник владе Миклош Калаи, али и општој ситуацији у овој земљи. Неименовани аутор успео је да оцрта спољно-политички положај у коме се налазила Мађарска у циљу контекстуализације наведене политике. Наглашавано је да Немачка није дефинисала њену политику „животног простора“ према свом савезнику што њихову сарадњу чини парадоксалну, да је на ово партнерство приморана „опасност од Русије“. Указивано је на кадровске промене у мађарској влади и

²¹⁴⁵ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 20.

²¹⁴⁶ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 20; ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 20; ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 15;

²¹⁴⁷ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 38.

²¹⁴⁸ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 23.

постављање министара који су англофилски оријентисани и смењивање оних који су германофилске оријентације.²¹⁴⁹

Регистрована је и промена унутар мађарског друштва према Краљевини Југославији која се огледала у размишљањима о нужности поновног успостављања ове државе у којој би „једино Срби, а никако Хрвати били позвани да и овога пута буду кичма и вођствена нација“. Читајући овај извештај Врховна команда могла је да закључи да недостатак основних животних намирница није проблем са којом мора да се боре само становници окупиране Србије. У радњама и на пијацама у Мађарској осећала се велика нешташица коју је једино било могуће надоместити трговањем на црној берзи.²¹⁵⁰

Репресија над српским становништвом на окупираном подручју које је било под управом Мађарске била је још једна од тема која је праћена. Београдски обавештајци успели су да сакупе податке о злочинима мађарског окупатора у Бачкој и приликама у логору Шарвар. Овај извештај у тој мери је прецизан и садржајан да читаоцу пружа генезу репресије мађарских власти према становницима српске националности од уласка на овај простор, логорској управи, животним приликама и структури логораша у једном од најозлоглашенијих логора на територији Мађарске. Подаци су добијени из „прве руке“ од стране неименованог аутора који је био заменик секретара Одбора Српске православне цркве основаног у лето 1941. са циљем пружања помоћи интернираним лицима у логорима.²¹⁵¹ У уводном делу аутор упознаје читаоца са односом окупационих власти према српском становништву на територији Бачке. Како оправдано процењује аутор окупатор настојећи „да се лиши српског живља у Бачкој“ приступа „масовном убијању“, „протеривању и пљачки“, „интернирању и

²¹⁴⁹ Након пораза мађарске Друге армије на Источном фронту и негативног развијања ситуације по силе Осовине на другим ратиштима мађарски политички врх настојао је да балансира своју политику између Хитлера и Черчила. Наведено се манифестовало у постављању људи који су англофили на министарске позиције али и задржавања одређених људи који су пронемачки оријентисани. Више о овој теми у: Петар Рокаи, и други, *Историја Мађара*, Београд: Клио, 2002, 327-329.

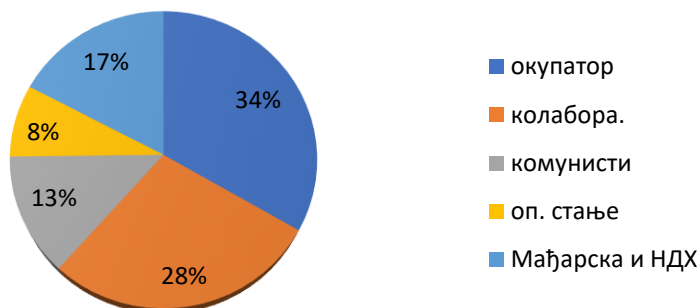
²¹⁵⁰ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 23.

²¹⁵¹ Извештај није датиран ни потписан али аутор у њему напомиње да је био заменик Одбора Српске православне Цркве основаног у лето 1941. са циљем пружања помоћи интернираним лицима у логорима. Поред пружања материјалне помоћи Одбор је на иницијативу епископа Бачког др Иринеја Ђирића успео да спасе 2.800 деце из логора. Више о акцији спасавања српске и словеначке деце из овог логора у: Gordana Petković, „Акција spasavanja dece srpske i slovenačke nacionalnosti iz logora Šarvar u Drugom svetskom ratu“, у: *Slovenika*, 2017/III, 73-86.

постепеном уништавању у интернацији свих колониста и добровољаца које нису успели да побију или протерају“.²¹⁵² Посебан простор у извештају дат је условима у интернацији, читајући наведено Срби у Шумадији могли су да сазнају да су њихови саплеменици у Бачкој: смештени у безусловним фабричким мемљивим халама, у логору који има једно купатило које није било у функцији услед недостатка огрева, у собама препуним бува „које нападају у ројевима“, да је њихов положај „био раван египатском робљу“, да су редовно шибани корбачем и били изложени свакодневној тортури, да су на менију имали кељ и репу итд. Аутор је и детаљно описао и процес спасавања деце из овог логора али и изнео приближно тачну процену о броју и старосној структури заточеника.²¹⁵³

*

Графикон бр. 19 Заступљеност тема у извештајима ²¹⁵⁴

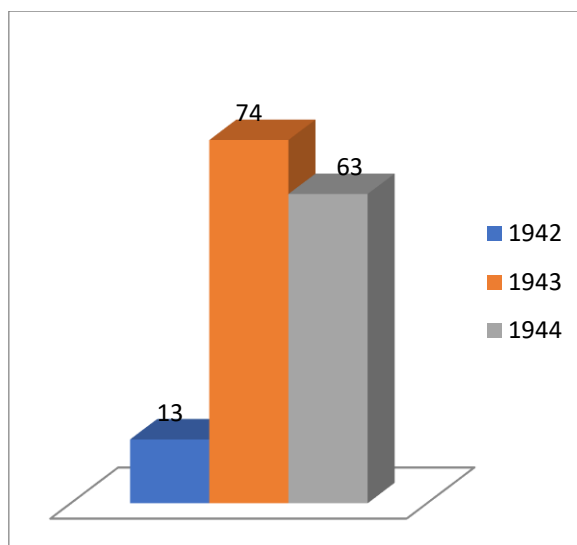


²¹⁵² ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 34.

²¹⁵³ Овај логор функционисао је током целокупног трајања Другог светског рата. Заточеници су били затворени у не условним фабричким халама, оскудевали су у основним животним намирницама и били изложени тортури. Оно што је логор Шарвар одвајало од многих других јесте велики број деце које су били заточени у њему. Кроз логор је прошло око 10.000 људи од чега 4.300 деце. Процењује се да је 1500 логораша изгубило живот. Звонимир Голубовић, *Шарварска голгота: Протеривање и логорисање Срба Бачке и Барање 1941-1945*, Нови Сад 1995.

²¹⁵⁴ Подаци за овај графикон узети су из извештаја који су анализирани у овом потпоглављу.

Графикон бр. 20: Извештаји по години настанка извештаја²¹⁵⁵



У графикону бр. 19 анализирали смо податке из 201 документа обавештајне природе београдске организације и учили да су теме које смо истакли као најважније биле заступљене у следећој мери: окупатор 131, колаборационисти 111, Мађарска и НДХ 68, комунисти 52 и опште стање у земљи 31. Више пута у раду истицали смо да је Београд био центар окупационе и колаборационистичке управе што је заједно са стратегијом ЈВуО и повезаности са савезницима поставило пред београдске обавештајце сакупљање података о окупационом режиму као приоритет. Релевантни и правовремено пружени подаци о организационој структури, окупационој политици, кадровима, репресији, економској експлоатацији, војним и полицијским ефективима, транспорту војне технике, линијама одбране града и ефектима бомбардовања сведоче да је београдска обавештајна служба положила овај задатак са највишом оценом.

Посебну ревност овај део организације показао је када је у питању колаборационистичка управа, у тој мери да нам се у појединим случајевима причињава да су документи домаће управе били у рукама београдских обавештајаца и пре него што су се нашли на столу председника владе Милана Недића. Дубока инфилтрираност у колаборационистички апарат и повезивање

²¹⁵⁵ Подаци за овај графикон преузети су из извора цитраних у претходној фусноти. Разлика у укупном узорку између ових графикана дошла је као плод чињенице да је одређени број обавештајних докумената недатиран.

одређених обавештајаца са појединим истакнутим члановима немачког апарата у Београду показали су се као кључни за овакав резултат.

Заступљеност и садржајност Народноослободилачког покрета као теме у анализираним обавештајним документима у већини је у колизији са чињеницом да је овај покрет отпора према равногорској стратегији представљало опаснијег непријатеља од окупатора. Недостају подаци о организационој структури, кључним кадровима и облицима рада КПЈ у Београду. Један од узрока овакве диспропорције је чињеница да је узорак рађен на извештајима који су преживели вихор рата и шредере послератних власти и који су настали у периоду када је овај покрет био под најснажнијем удару полиције. Не треба занемарити ни да је равногорским обавештајцима било знатно теже да сакупе податке о организацији која је деловала илегално и да је већина податак о КПЈ долазила из колаборационистичких извора, а не директно, како указује Младен Жујовић.²¹⁵⁶

Велики број извештаја о дешавањима унутар НДХ и Мађарске у потпуности је у складу са тенденцијама ЈВуО да заштити српски народ на окупираним подручјима, настојањима да се сакупи што више релевантних податак о злочинима и проследи савезницима али и близини Београда овим државама. Широко је дијапазон канала кроз које су сакупљани подаци, од обичних људи избеглица до стручњака, што је челним људима пружио колоритну слику о стању у којем се нашло становништво српске националности и општим приликама у НДХ и Мађарској.

Сваки покрет отпора који је настојао да му Београд послужи као мобилизациони резервоар и магацин, а у крајњој линији имао и амбицију да ослободи овај град, олакшао би своју позицију ако би обични грађани били на његовој страни. У овом контексту подаци који су пружани од стране обавештајне службе ЈВуО о идеолошко-политичкој оријентацији и животним условима Београђана били су од велике важности за Врховну команду. Графикон бр. 20 јасно показује да су равногорски обавештајци у Београду били најактивнији 1943, и 1944. Поред чињенице да је за прву и другу годину окупације сачуван мањи број извора, неопходно је указати и да је у првој фази Другог светског рата равногорска обавештајна служба у Београду била у ембрионалној фази и да је

²¹⁵⁶ Жујовић, *Ратни дневник* 2, II, 71.

попут других делова ЈВуО у окупираној Србији током 1943. и 1944. на таласу савезничких победа интензивирала своју делатност на свим пољима.

У методолошком погледу београдски равногорци успешно су током рада спроводили агентурни метод (пример Петра Милићевића) и метод инфилтрације (пример Мухамеда Алајбеговића) . Повремени недостатак јављао се у аналитичком сегменту деловања равногорске обавештајне службе у Београду. Информације нису филтриране, што је као крајњи продукт пружало нетачне податке вишим инстанцама. Као кључни фактор за ову „ману“ видимо велики обим посла и недовољан број обучених кадрова. Након свега изнетог склони смо да закључимо да је београдска организација успела да изгради организациону структуру обавештајне службе, обезбеди обавештајне канале и мобилише и обучи адекватне кадрове, који су успевала да прикупе, обраде и правовремено пошаљу најразличитије податке. Оваквим својим радом београдски равногорци представљали су „очи, уши и осећање“ својим саборцима, емигрантској влади и савезницима.

3.6. БЕОГРАД КАО МАГАЦИН: САКУПЉАЊЕ И УПУЋИВАЊЕ ФИНАНСИЈСКИХ СРЕДСТАВА И МАТЕРИЈАЛА ИЗ БЕОГРАДА У ДРУГЕ ЈЕДИНИЦЕ ЈВУО

3. 6. 1 Организациона структура

У уводном делу рада указали смо на важност и моделе одговарајућег и правовременог снабдевања војних формација које делују по принципу гериле. Од првог дана захтевано је од свих делова ЈВуО да врше сакупљање најразличитијег материјала, а од формирања Врховног штаба у јуну 1942. овим задацима приступљено је систематичније. Интендантска служба била је подређена команди позадине на чијем челу је био потпуковник Драгослав Павловић. Главни интендант био је капетан Милан Даничић.²¹⁵⁷

„Упутство за организацију службе снабдевања Југословенске војске у отаџбини по интендантској грани“ донето у октобру 1943. представља кровни документ

²¹⁵⁷ Милошевић, *Југословенска војска*, 7, 13.

који прописује организациону структуру интендатске службе и методологију сакупљања материјала. Основана је Врховна команда Интендантуре у чијем саставу је био „начелник, благајник, интендант за профијантску, одећну и гарнизонску групу, као и потребан број контролора.“²¹⁵⁸ Сваки корпус био је дужан да одреди лица која ће водити интендантуру и благајну исте. Свако среско место морало је да образује Прихватну војну станицу коју су водили „Командант, ађутант, благајник, интендант и магационер“.²¹⁵⁹ Задаци станице били су да образује болницу и магацин, „води попис станова за размештај трупа, набавља храну и снабдева трупе у месту и при пролазу, онемогућава пљачку“.

Посебна пажња у овој уредби посвећена је „изворима снабдевања“. Било је предвиђено да се новац као најважнији ресурс набавља: „Из Врховне команде, из авиона савезничких непосредно по налогу Врховне команде, од национално исправних имућнијих грађана и установа на услужне признанице.“ Храна, одећа и друга опрема: „из месних средстава, из Прихватних војних станица, из авиона савезничких непосредно по налогу Врховне команде, из заплењених магацина непријатељских“. Модели набавке били су „куповина погодбом, куповина по утврђеној цени, куповина по унапред утврђеној цени од стране војне власти, реквизиција са накнадом“. Све новчане трансакције и издавање признанице морале су да се евидентирају у посебне књиге. Последњи део ове уредбе прописивао је начин употребе новца и материјалних средстава. Сакупљена новчана средства могла су да се користе само за материјалне издатке тј. за „обављање службених послова, или иначе у изванредним и оправданим личним случајевима“. Прописан је и начин издавања хране за војне јединице на терену али како наведено излази из оквира теме овај сегмент наредбе нећемо детаљније анализирати. За контролу и надзор биле су задужене старешине које су по овом питању добиле „широка овлашћења и неограничено поверење“ али и који су упозорени да ће за сваку злоупотребу бити кажњени по војном закону.²¹⁶⁰

Доступна архивска грађа не даје одговор на питање у којој мери је београдска организација успела да развије интендантску службу. Приликом формирања корпуса 1943. приступљено је методичније организовању интендантске службе у

²¹⁵⁸ ВА, ЧА, к. 15, ф. 4, д. 21.

²¹⁵⁹ Исто.

²¹⁶⁰ Исто.

Команди Београд. Као што смо и навели у потпоглављу о организационој структури главни интендант Команде Београд био је интендански капетан Иса Марунић, а благајник интендантски капетан Звонимир Томљенић. Шеф санитарске службе био је резервни санитарски мајор Бора Лаловић. Сви корпуси имали су одељења интендатуре, поједини и благајнике и лекаре.²¹⁶¹

Материјална помоћ коју је слала емигрантска влада и савезници била је скромна и често неадекватна, што је равногорску организацију приморало да се у већини снабдева из домаћих извора.²¹⁶² Више пута смо наглашавали да је окупирана Србија економски експлоатисана од стране окупатора, да је рат у великој мери парализовао привредне токове и донео општу немаштину за грађане ове земље. Равногорски покрет делио је ову немаштину са грађанима Србије, његове јединице оскудевале су у свему, боловале су од хроничног недостатка оружја и муниције, санитарског материјала, обуће одеће, а храна је била нередовна и углавном је зависила од онога што „домаћин има да постави за сто“.²¹⁶³ У оваквим условима равногорцима је Београд вероватно био синоним за један велики излог робне куће која нуди широку палету производа. У овом излогу најсјајније су вероватно светлели индустријских производа, јер млеко, месо, јаја и сир могли су да се нађу на селу али не и мастило, папир, печати, радио уређаји, лекови, завој, веће количине наоружања и муниције итд. У овом делу рада испитаћемо у којој мери је Београд био „магацин“ ЈВУО и која врста робе и где је упућивана из њега.

Већ од првих дана стварања ЈВУО је преко курира који су долазили у Београд добијала новац и одећу. Парадоксално једну од првих донација овој организацији дали су људи који су били на челу покрета који ће постати најљући непријатељи равногораца. Преко блиске рођаке Драже Михаиловића Видосаве Јовановић љотићевац Владимир Ленц послаће првом човеку равногорске организације 1.000 динара. У овим првим данима када је овај покрет отпора био још у ембрионалној

²¹⁶¹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 23; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 12; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 14.

²¹⁶² Према проценама америчког амбасадора при југословенској емигрантској влади, свеукупна помоћ коју је ЈВУО примио од савезника до маја 1944. није била већа од 300 тона, што када укажемо да су јединице НОВЈ само за два месеца примили око 6000 тона представља више него скромну помоћ. The National AAW, Records of the State Department (даљеSD), Group 59. Меморандум од 1. маја 1943.

²¹⁶³ Николић, *Историја равногорског*, II, 30; Тимотијевић, *Звонко Вукчевић*, 301.

фази ова веза је и самостално колико су јој њене могућности допуштале помагала равногорце. Преко курирке Славке Симоновић Јовановићева је слала одећу и храну. Овај по породичној линији канал прекинут је хапшењем Јовановићеве и њеног супруга у децембру 1941. о чему ћемо детаљније писати у другом делу рад.²¹⁶⁴

3. 6. 2. Новчана средства

Први Михаиловићев благајник у Београду био је инжењер Милутин Шпартал који је сакупљао и располагао новцем његовог штаба. Новац из Шпарталове благајне одлазио је на потребе равногорске организације али и прослеђиван је и равногорским јединицама. У априлу 1942. мајор Јездимир Дангић добио је од овог инжењера 2.000.000 динара.²¹⁶⁵ Врховна команда наредила је у септембру 1942. да се из ове благајне исплати по 100.000 динара Синиши Оцокољићу Пазарцу и Петронију Николић команданту Посавског среза.²¹⁶⁶ И поред чињенице да су многи богати Београђани напустили Краљевину Југославију пре окупације и да је окупациони режим конфисковао велики број индустријских погона у овом граду остао је знатан део имућних људи који су сачували или увећали свој капитал. Београдска организација добила је наредбу да „посећује“ своје суграђане са „Дедиња“ и да их подсећа на њихову патриотску дужност. Команда Врховна команда ЈВуО овлашћена је од стране председништва емигрантске владе 9. јуна 1942. да може од „грађана патриота“ да позајмљује новац. Ова процедура подразумевала је издавање признанице за сваки износ, јављање имена и износа влади преко радио везе, конвертовање динара у фунте по курсу не мањем од 600 динара за једну фунту и објављивање тајне речи преко радио Лондона која би била знак да је новац уплаћен у банци Швајцарској. Према сведочењу Младена Жујовића овај план никад није спроведен у дело јер савезници нису пристали да гарантују за зајмове које би узимао Михаиловић. Овакве Жујовићеве тврдње демантују подаци које смо успели да сакупимо. Емигрантска влада на седници од 10. фебруару 1943. одобрила посланству у Берну попуно касе за 5.600

²¹⁶⁴ ИАБ, БДС, Ј-295, досије Јовановић Видосава.

²¹⁶⁵ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 1.

²¹⁶⁶ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 8.

швајцарских франака на „име трошкова раније дознаке за ђенерала Дражу Михаиловића и да су се појединци пријављивали истој за признање позајмице коју је са њима закључио први човек равногорске организације. Додатна потврда да је новац исплаћиван овим моделом представља депеша Врховне команде од 16. августа 1942. упућена Милутину Шпарталџу. Благајнику равногораца у Београду наређено је да слуша радио Лондон и ако приликом емитовања чује лозинку „ујка Славко поздравља сестрића“ зна да је одобрена позајмица од 3.000.000 динара.²¹⁶⁷ Новац у овој противредности уплаћен је у једној од њујоршких банака у септембру исте године.²¹⁶⁸

Након хапшења Шпарталџа улогу благајника преузео је Петар Милићевић. У априлу 1943. Милићевић извештава Звонка Вучковића командант Првог равногорског корпуса да је успео да окупи „круг финансијера“ који је спреман да позајми и до 100.000.000 динара.²¹⁶⁹ За целокупан износ ЈВуО издала би признаницу, а емигрантска влада би у једну од швајцарских банкама депоновала еквивалентна средства у доларима, фунтама или швајцарским францима. Услови за обављање зајма остварили би се након депоновања новца од стране владе и емитовања поруке на радио Лондону „Анте одобравамо ваш рад“.²¹⁷⁰ Немамо информацију да ли су Београђани тих дана на овој радио станици слушали ову за њих неразумљиву поруку. У извештају од јула 1943. Милићевић је извести Вучковића да је по потпуковнику Светолику Грујичићу послао 200.000 и да ће ускоро лично донети још 500.000. динара, што нас наводи на закључак да је ова позајмица реализована. Наведени износи били су само аванси транше од 5 до 6 милиона динара колико је Милићевић тврдио да ће добити када се врати са пута. Нисмо успели да сазнамо ко је био у „кругу финансијера“ али према свему судећи били су у одређеној корелацији са Велимиром Пилетићем с обзиром да је Милићевић имао „захтев да пошаље за Хомоље милион динара“. И у овој ситуацији овај београдски равногорац поштовао је хијерархију и захтевао од Вучковића да провери са генералом Михаиловићем на који начин да подели

²¹⁶⁷ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 4.

²¹⁶⁸ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 7.

²¹⁶⁹ Врховна Команда овластила је Звонка Вучковића да прима и расподељује наовац намењен командантима који су деловали на широј територији чачанског краја. ВА, ЧА, к. 120, ф. 6 д. 14; Тимотијевић, *Звонко Вукчевић*, 183.

²¹⁷⁰ *Зборник*, XIV, 1, 837; *Записници са седница министарског савета Краљевине Југославије 1941-1945*, пр: Комнен Пјевац и Душан Дончић, Београд: Службени лист 2004, 290, 448.

новац.²¹⁷¹ По основу оваквих зајмова Милићевић је до 2. августа 1943. проследио Вучковићу 2 550.000 динара.²¹⁷² Како би имали прави увид у ефективну моћ ових средстава неопходно је указати да су за овај новац равногорци на црној берзи у Београду могли да купе око 20 тона брашна.²¹⁷³ Поједини донатори нису ЈВуО остављали потпуну слободу како ће располагати са средствима. Један од оваквих случајева је донација од 100.000.00 динара које Милићевић сакупио, а која су искључиво биле намењене за куповину „радио-фонске радиостанице“.²¹⁷⁴ И Миодраг Инђић је више пута сакупљао и прослеђивао новац. У августу и септембру 1943. „Краус“ је добио две признанице да је предао 425.000 динара за потребе „радио центра бр. 2“.²¹⁷⁵ Једна до београдских фирми која је током 1944. помагала ЈВуО била је „Фирма Пухаревић“. Укупно је донирала 70.000.000 динара и „15 вагона хране и 8.000 пари разне обуће“. Ова средства прослеђивана су Национално радничком покрету „Равна Гора“, Горској краљевој гарди и Златиборском корпусу.²¹⁷⁶ Појединци су донирали новац и на сопствену иницијативу. Капетан Михајловић извештава више инстанце у августу 1942. да му је самостално Влада Вукојчић индустријалац предао 200.000 динара, а да исте „није тражио“.²¹⁷⁷ Београд повезала се са Удружењем трговаца, антиквитета, уметнина и старина преко председника ове еснафске организације Боривојем Месаровићем. Антиквари су сакупили и предали 400.000, а Месаровић је лично приложио још 100.000. динара.²¹⁷⁸

Било је и оних богатих Београђана који ни у виду позајмице нису желели да финансијски помогну ЈВуО. Један од чланова Централног националног комитета инжењер Боривоје Раденковић писао је 31. августа 1943. Мирославу Трифуновићу да потенцијални финансијери са којима је разговарао немају разумевања за апел генерала Михаиловићев „да треба да узму други правац и да уложе потребне

²¹⁷¹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1 д. 16.

²¹⁷² ВА, ЧА, к. 121, ф. 1 д. 47.

²¹⁷³ Милићевић, *Српско грађанство*, 205.

²¹⁷⁴ ВА, ЧА, к. 120, ф. 3 д. 14.

²¹⁷⁵ ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 26.

²¹⁷⁶ ВА, ЧА, к. 14, ф. 3, д. 24.

²¹⁷⁷ ВА, ЧА, к. 295, ф. 1, д. 3.

²¹⁷⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 13.

своте, не тражећи да се сада реши висина размене при повраћају новца.²¹⁷⁹ Као образложење „најутицајнији међу њима“ пружили су аргументе следеће природе:

„Видите ја ћу вама да дам сад рецимо 5. милиона. После рата ви узмете да мењате, шта ја знам, 1 за 10, и ја за мојих 5. милиона добијем свега пола. Другим који није дао вама новац трговао је и за неколико месеци направио је десет пута веће паре. Кад дође до размене, мењајте како хоћете, он ће опет имати онолику своту, колико би износила и моја у тренутку позајмице вама. А баш и да не окренем паре у послу, ја ћу купити непокретност, које ће и у новој монети после рата сразмерно много више вредети него данас, па ја опет нећу бити у губитку.“ Овом равнорцу преостало је само да констатује „сви они хоће да су патриоте, али гледано са њиховог трговачког становишта- хоћу да сам патриот али да ме ништа не кошта“.²¹⁸⁰

У одређеним ситуацијама Команда Београд понашала се комотније него што је било предвиђено са новцем који су примили у име Врховне команде. У јулу 1944. Михајловић је укорен од стране првог човека равноргорске организације због самовоље приликом располагања са новцем опљачканим од Народне Банке: „Како сте могли доћи на идеја да Ви делите новац, када Ви не можете никако знати коме смо и колико до сада дали новца.. [] ... На тај начин новац би се немилице расипао, и од њега бисмо могли извући ону корист коју везу условно морамо извући. Без мог одобрења ни један Ваш издатак нећу признати.“²¹⁸¹ Након укора Михаиловић је наредио да Команда Београд узме 100.000.000 динара и од овог износа користи 10.000.000 милиона за своје потребе, пошаље по 5.000.000 Авалском корпусу, Команди Војводине, Посавско-колубарској групи корпуса и Смедеревском корпусу. Преостали део да остави у Београду али да овај средства користе само по налогу Врховне Команде.²¹⁸²

Као што смо навели Шпартал, а затим Милићевић били су спона између емигрантске владе и Врховне Команде ЈВУО.²¹⁸³ Југословенска влада у

²¹⁷⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1 д. 14.

²¹⁸⁰ Исто.

²¹⁸¹ ВА, ЧА, к. 5, ф. 1, д. 36

²¹⁸² Исто.

²¹⁸³ Више о овој теми у: Милош Тимотијевић, *Злато четника и партизана деконструкција једног мита: Финансије и отпор окупатору у Србији и Југославији 1941-1945*, Београд: Службени гласник, 2018, 67-91; Душан Ј. Ђоновић, „Документа“, Гласник српско историјско-културног

емиграцији слала је ЈВуО новац преко људи који су долазили у Истанбул али и преко француског трговачког аташеа у Букурешту. Првих 1.000.000 динара донео је београдски индустријалаца Драги Ракић у лето 1941. Преко индустријалца Богдана Михаиловића под тајним надимком „Југ Богдан“, Милићевић је транспортовао новац из Истанбула до Београда.²¹⁸⁴ Периодични финансијски извештаји овог равногорца вишим инстанцама обезбеђују нам увид у количину новца који је упућиван и начине расподеле. До 24. маја 1944. Милићевић је из Истанбула преко посредника примио 37. 967. 000 динара. Од наведен своје 37. 944. 230 потрошио је на најразличитији материјал и опрему или предао другим лицима.²¹⁸⁵ Новац из ове касе прослеђиван је и Врховној Команди и многим другим јединицама ЈВуО, породицама ухапшених и равногорцима којису се сакривали од полиције. Други велики издатак била је набавка материјала који су требовале више инстанце. У првој половини 1944. Милићевић је наставио да прослеђује новац, о чему сведочи депеша Вукчевића Врховној команди да је од овог београдског равногорца примио 8.500.000 динара и три златника, супрузи генерала Михаиловића исплаћено је у више наврата преко 30000 динара итд.²¹⁸⁶ За потребе набавке Милићевић је примао новац и појединачно од јединица ЈВуО. Од 1. јануара 1944. до 1. јуна 1944. овај равногорац је од Првог равногорског корпуса примио 2. 258. 200 и за потребе истог купио различити материјал у износу од 2.071.869 динара. Све трансакције Милићевић је записивао и накнадно предавао вишим инстанцама.²¹⁸⁷

У почетном периоду савезници и емигрантска влада слали су и златне фунте што је представљало проблем за јер су морали да се излажу опасности и врше конверзију из стране „непријатељске“ валуте у домаћу.²¹⁸⁸ Један од људи који су вршили услуге мењања страних валута у Београду био је Милутин Шпартаљ.²¹⁸⁹ У депеши од 28. маја 1942. Улман је добио наредбу да папирне доларе мења по

друштва „Његош“, бр. 4 (1959), 90-95; Душан Ј. Ђоновић, „Документа“, Гласник српско историјско-културног друштва „Његош“, бр. 6 (1960), 98-105.

²¹⁸⁴ ИАБ, БУРИР, к. 8.

²¹⁸⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 2.

²¹⁸⁶ ВА, ЧА, к. 291, ф. 1, д. 6.

²¹⁸⁷ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²¹⁸⁸ ВА, ЕВ, к. 170, ф. 4, д. 23.

²¹⁸⁹ ИАБ, БДС, Д- 540, досије Ђорђевић Спасоје.

курсу „од 300 динара па навише“.²¹⁹⁰ Конверзија новца вршена је и преко представник албанске националне мањине у Београду. Инспектор омладинског штаба 1001 Наум Тасић продао је 20 златних фунти за 450.000 динара Чулију Рецепију у септембру 1943.²¹⁹¹ У Београду су размењиване и друге валуте. Курир Драгутин Јовановић извршио је уз помоћ радио техничара Грује Богића конверзију 1.989.000 леја у 4.690 долара у августу 1943.²¹⁹²

3. 6. 3. Сакупљање и испоручивање најразличитијег материјала

До октобра 1943. када је савезничка помоћ престала јединицама ЈВУО испоручено је укупно 1866 пушака, 1656 митраљеза, пушкомитраљеза и машинских пушки и 43 бацача.²¹⁹³ У којој мери је ово била скромна помоћ довољно сведочи податак да је већина од 34 равногорска корпуса бројала минимално 1000 и на мобилизационим списковима имала од 5000 до 20000 људи. Примитивне радионице ЈВУО нису могле такође да задовоље потребе и једини озбиљан извор да се оружје и муниција набављају био је куповином, крађом или донацијом.²¹⁹⁴ У оваквој констелацији ствари Београд као центар окупационе управе и град у коме се била највиша концентрација војне силе представљао је један од потенцијалних „војних слагалишта“. Приликом куповине оружја, муниције и остале војне опреме београдски равногорци морали су да буду опрезни. У мају 1942. капетан Михајловић јавља Врховној Команди: „имамо могућност да од Немаца купујемо муницију на вагоне. Садржина вагона: 240.000 пушчане и 60.000 бомби. Цена 230.000 динара“.²¹⁹⁵ Више инстанце одобриле су ову трговину и саветовале је да „због преваре са зрнима која експлодирају у цеви“ претходно „тестирају робу“. Муниција је била намењена јединицама на територији Хомоља.²¹⁹⁶ Испоставило се да ће овај савети бити од великог значаја с обзиром да до реализације ове куповине није дошло јер је утврђено да је

²¹⁹⁰ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2.

²¹⁹¹ ИАБ, БДС, рег. 11, Ч-Ћ.

²¹⁹² ИАБ, БИА, Ф. XI, П 3, Богић Стеван Груја.

²¹⁹³ Авакумовић, *Михаиловић према немачким*, 152.

²¹⁹⁴ Николић, *Историја равногорског покрета*, II, 29.

²¹⁹⁵ ВА, ЧА, к. 288, ф.10, д. 2.

²¹⁹⁶ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2.

„муниција неисправна“.²¹⁹⁷ Из Београда је набављано и хладно оружје. У септембру 1942. капетан Михаиловић тражио је од виших инстанци 90.000 динара за куповину „300 кама по 300 динара“.²¹⁹⁸ Каме су израђиване у фирми „Челикос“ која је била у власништву Јовице Гођевца симпатизера ЈВуО и имала седиште у улици Личка бр. 3.²¹⁹⁹ Најосновнији начин сакупљања оружја представљао је куповина од грађана и сељака у околини Београда. У већини случајева на овај начин откупљивана преко равногорских одбора мала количина наоружања и муниције од сељака који су живели у околним општинама. Цене су варирале од случаја до случаја, те је за пиштољ 1944. исплаћивано 9500 динара.²²⁰⁰ Било је примера да су се Београђани сами из патриотских разлога јављали да предају оружје ЈВуО. Један од наведених је извесни судија Рафајловић. Овом приликом београдска организација била је само посредник који је имао задатак да обезбеди транспорт између именованог и виших инстанци.²²⁰¹

Поред припадника немачке оружане силе и војни и полицијски службеници колаборационистичке управе имали су приступ наоружању и војној опреми. Једна од адреса на коју су равногорци куцали овим поводом била је Управа града Београда. Полицијски агент Милан Дамјановић илегални припадник равногорске организације снабдевао је своје саборце наоружањем. У фебруару 1943. Дамјановић је за потребе ЈВуО у косовскомитровачком округу набавио једну пушку по цени од 6000 динара, а према сопственом сведочењу у свом поседу имао је још 10 пушка, један револвер марке „Парабелум“ и један револвер марке „Стејер“ Сарадник у овој трансакцији Дамјановића био је гостионичар Коста Новковић који је уз помоћ добровољања СДК набавио још два пиштоља „један руски калибра 7мм и један српско војно државни калибра 9мм, за 6000“.²²⁰² Припадници Авалског корпуса наоружање и осталу војну опрему набављали су уз помоћ војника СДК који су били смештени у касарни у Марулићевој улици у Београду.²²⁰³ Овај задатак обављао је курир Врачарске бригаде Авалског корпуса Драшко Видић. У руке бораца врачарске бригаде из овог извора дошла је

²¹⁹⁷ ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 3.

²¹⁹⁸ ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 14.

²¹⁹⁹ А.Ј, Д.К, ф. 110, к. 383, ф. бр. 383-175.

²²⁰⁰ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 20.

²²⁰¹ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 3.

²²⁰² ИАБ, БДС, Д- 737, досије Дамјановић Милан.

²²⁰³ ИАБ, БДС, рег. 30, Ка-Кид.

одређена количина бомби, а набавку аутоматског оружја прекинуло је хапшење Видића.²²⁰⁴ Материјал за прављење оружја у равногорским радионицама допреман је из Београда.²²⁰⁵ У извештају од 18. јула 1944. Петра Милићевића наводи се да је обезбедио лим за радионице бр. 1 и бр. 2, а да је у радионицу бр. 3 послао свог човека да направи попис неопходних ствари.²²⁰⁶ Према сећању равногорца Марка Милуновић упалачи за ове бомбе израђивани су се у фабрици индустријалца Боже Вранеша у Београду.²²⁰⁷ Бланко или испуњене објаве за путовања, легитимације СДС и други документи био је такође део „робе“ које су београдски слали вишим инстанцама.²²⁰⁸

Осим слабог наоружања ЈВУО није имала довољно ни основног санитетског материјала. О залихама лекова или адекватном хируршким инструментима није било ни говора, а за дезинфекцију и као анестетик служила је домаћа „мученица“. Командант Лазаревачке бригаде писао је Врховној команди: „Газе немам, фате немам, алкохола немам, кинина немам, аспирина немам, ранац за санитет празан – имам“.²²⁰⁹ И у овом сегменту Милићевић је чинио немогуће. У депеши од 2. августа 1943. известио је Вучковића да је успео да набави ампуле калцијума за његовог радио телеграфисту и да их у случају да им нису више потребе сачувају јер су изузетно ретке.²²¹⁰ Преко овог канала набављани су и лекови на рецепт које су требовали војни доктори из јединица.²²¹¹ Велики проблем за београдски организацију представљао је недовољан кооперативност апотекара, о чему сведочи једна од депеша у којој се наводи: „санитетски материјал према ранијем налогу набављам, али је он изузетно скуп, као што сам ти усмено рекао, онај наш пријатељ апотекар одбио је да даје“.²²¹² Команда Србије захтевала је од београдске организације у јануару 1944. да јој пошаље „зубарску ножну бормашину са комплетом борера, флашицу арсена, стајнцемент, црвеног воска,

²²⁰⁴ ИАБ, БДС, А- 612, досије Анђић Драшко.

²²⁰⁵ Према сведочењу Живка Топаловића, равногорци су у више радионица контруисали примитивно наоружање. У већини су се правиле бомбе које су имале исту разорну моћ као и регуларна ручна бомба али су правиле „огромну ларму“, што је требало да делује застрашујуће на противника. Топаловић, *Србија под Дражом*, 50-52.

²²⁰⁶ БИСИ, Л.П.М, ф. 1, Анте.

²²⁰⁷ Марко Милуновић, *Са капетаном Нашом у Београду*, Штокхолм: приватно издање 1990, 33.

²²⁰⁸ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 3; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 4.

²²⁰⁹ Цитирано према: Николић, *Историја равногорског покрета*, II, 30.

²²¹⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 5, д. 11.

²²¹¹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 2.

²²¹² ВА, ЧА, к. 121, ф. 5, д. 1.

нерввадле итд“.²²¹³ Само након пар месеци као одговор на ово „требовање“ из Београда је у марту 1944. послата целокупна „зубна станица“ тј. комплетна опрема за стоматолошку ординација.²²¹⁴ У мају 1944. за потребе Врховне Команде ЈВуО требовани су морфијум, кафетин, тетанус, серуми против уједа змије и други фармацевтски производи од београдског апотекара Лазића.²²¹⁵ Београдска организација је током 1944. набављала санитетски материјал и за Лазаревачку бригаду. Као посредник бивши возач у СДС Александар Милошевић је преузимао материјал од Радмиле Костић у њеном стану у Драгачевској 40 и затим их предавао непознатом лицу на железничкој станици у Чукарици. Према сведочењу Милошевића на овај начин у Лазаревачку бригаду је стигло минимално четири пакета завоја.²²¹⁶ Лекари Врховне Команде писали су редовно рецепте Петру Милићевићу који је у Београду набављао лекове и слао на „Равну Гору“.²²¹⁷

У послератним сећањима Неђељко Плећаш официр који је Краљевину Југославију дошао са савезничком мисијом стање у Врховној команди ЈВуО остало је на следећи начин урезано у памћење: „У Врховној команди се живело врло скромно... борбу против вашака никада нисмо добили... Хранили смо се слабо, нешто боље него наша предратна војска.. Насупрот послератним подметањима о „гибаничарима“, ја у Михаиловићевом штабу нисам никада јео гибаницу... Све што смо јели, куповао је капетан Узелац код сељака“.²²¹⁸ Исхрана, хигијена и опремљеност обичних војника била је на још нижем нивоу од цитираног.²²¹⁹ Услед оваквог стања град у коме се налазио велики број магацина окупационог режима и највеће тржиште црне берзе морао је да представља незаобилазан магацин за снабдевање. Као и у случају сакупљања финансијских средстава и за ове потребе београдска организација обраћала се имућним људима. Током августа 1942. капетан Михајловић да је најавио могућност да добије „шест стотина метара предратне шињелске чоје и око 300 м.шајака“ „бесплатно од трговца Вукојчића Владе“.²²²⁰ По овом питању београдски равнаторци су у

²²¹³ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1а, д. 1.

²²¹⁴ ВА, ЧА, к. 277, ф. 4, д. 3.

²²¹⁵ ВА, ЧА, к. 5, ф. 2, д. 50.

²²¹⁶ ИАБ, БДС, М- 2215, досије Милошевић Александар.

²²¹⁷ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²²¹⁸ Неђељко Плећаш, *Ратне године*, Београд : Институт за савремену историју, 2004, 204, 205.

²²¹⁹ Николић, *Историја равнаторског покрета*, II, 31.

²²²⁰ ВА, ЧА, к. 295, ф. 1, д. 3.

великој мери користили контакте са колаборационистичком управом. Инжењер Петар Милићевић био је повезан са свим централама које су располагале најразличитијом робом и преко њих врши набавке, а имао је и људе у министарствима колаборационистичке владе који су одобравали ове куповине. Уз фиктивни рачун или одобрења одређене централе са печатом надлежне инстанце на име лажног привредног субјекта или приватног лица Милићевић би потраживање подносио фабрикама, слагалиштима и другим привредним чиниоцима, који су уз новчану надохнаду издавали робу. На овај начин набављана је роба од фирми: „Фабрика обуће и гуме „Београд“ А.Д, „Стовариште текстилних фабрика Јарослав К. Бруна“, „Мира прва земунска фабрика и трговина обуће“, „Варта“, „Манесман цеви и гвожђе“ и многих других.²²²¹

Овим методама како би обезбедио нафтне деривате за ЈВУО користио се и Јован Мијатовић референт за течено гориво при Београдском окружном начелству.²²²² Преко адвоката Александра Алексијевића члана цивилне организације Команде Београд Мијатовић је прослеђивао бонове уз помоћ којих је набављано „погонско гориво“. Од септембра до новембра 1943. на овај начин ЈВУО је дошао до 390 литара бензина који је прослеђен капетану Чеди Милошевићу официру за везу штаба Авалског корпуса. Друга транша из овог канала од 600 литара бензина, 200 литара нафте и 20 литара моторног уља прослеђена је од априла до маја 1944. мајору Рељи Минцићу команданту Врачарске бригаде, Авалског корпуса. Поред Алексијевића овај канал користили су и други чланови београдске организације, те је у јулу према Мијатовићевим тврдњама Команда Београд преузела бонове за 1000 литара нафте. Последња транша бонова из августа 1944. изазвала је свађу између Мијатовића и Алексијевића. Команда Београд примила је притужбу од Мијатовића да је Алексијевић злоупотребио примљене бонове како би остварио материјалну користи. Овај београдски адвокат изведен је на саслушање од стране Команде Београд и на истом оспорио Мијатовићеве тврдње, те позвао се на заслуге које има као члан покрета од августа 1941. Немамо увид у чију корист је пресудила

²²²¹ БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

²²²² Ови бонови додељени од стране Фелдкомандатуре 599 били су намењени сељацима за извођење пољупривредних радова. Након преузимања бонова сељаци би ишли на пумпе и точили нафтне деривате. Милићевић, *Српско грађанство*, 269; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 32.

Команда Београд али је након овог инцидента извесни капетан Ивановић био једини овлашћен да потражује и подиже бонове.²²²³ Одређене количине нафтних деривата прослеђиване су и у мају 1944. Врховној команди, а транспорт је вршен преко железнице.²²²⁴

У новембру 1943. Милићевић је за потребе Првог равногорског корпуса преко Централе за кожу купио за 62.000 динара, 98 пари опанака од чега „74 пара банатских и 24 пара србијанских“. Нажалост велики број био је дечији, те је први човек Цивилног штаба саветовао Вучковића да исте прода.²²²⁵ У овом месецу и Команда Београда успела је да дође до 500 пари цокула. Од овог броја 100 пари је прослеђено „команди Срема, Колубарском корпусу (Комарчевић), Авалском корпусу“.²²²⁶ На примеру транспорта ове робе можемо уочити да није био проблем само набавити већ и проследити материјал. Према сведочењу Михајловића он је лично заједно са својим замеником Павловићем морао да „носи кроз Београд цакове са цокулама“ како би безбедно стигле на одредиште.²²²⁷ У јануару 1944. Михајловић је преузео иницијативу да преко Националне службе за обнову Србије изврши „набавку материјала за израду одела“. Била је предвиђена набавка: „2000 комада џемпера по 500 динара, 2000 комада ћебади по 3000 динара, 18000 метара платна за веш по 100 динара, 2000 пари вунених чарапа по 200 динара и око 10000 метара чоје за одела по 800 динара“.²²²⁸ Хапшење капетана Владимира Вуксана на служби у овој организацији онемогућило је Команду Београд да овај материјал добије бесплатно. За куповину истог било је неопходно 20.000.000 динара, а Михајловићев штаб је могао да издвоји 2.000.000 динара, те је купљено само платно за веш.²²²⁹

Први човек београдске организације апеловао је на Врховну Команду да им помогне у прикупљању новца јер ако не узму сада „по овим ценама, команданти на терену морају узети, јер им је људство голо, с том разликом што ће их по

²²²³ Исто.

²²²⁴ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 5.

²²²⁵ По једном пару Милићевић је плаћао 632 динара што је за 32 динара изнад тржишне цене из јануара 1942. Упркос наведеној чињеници ова набавка представља прави подвиг с обзиром да је у том периоду владала велика несташица гуме. ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 48.

²²²⁶ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

²²²⁷ Исто.

²²²⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 1.

²²²⁹ Исто.

црноберзијанским ценама ова количина коштати 200,000.000 динара“.²²³⁰ Овом приликом Михајловић је указао вишим инстанцама и да њихова финансијска средства нису неисцрпна и да им појединци шаљу спискове шта треба да набаве не размишљајући колико то кошта. Нови контингент текстилне робе за равногорске јединице из Београда стигао је у мају 1944. Новцем Предрага Раковића командант II. равногорског корпуса београдска организација купила је за потребе Врховне Команде „935 метара чоје и 1580 ћебади“.²²³¹ Током марта 1944. Милићевић је послао Звонку Вучковићу команданту I равногорског корпуса 67 пари половних окрпљених цокула уз напомену да: „даље овакве цокуле нећу узимати док их не испробате и не видите какве ће бити за ношење“.²²³² Једну од највећих количина различитих делова одеће успео је да купи Милићевић у јулу 1944. Набављено је 24.000 метара платна за одела и веш, 4000 метара поставе за одела, 2000 метара чоје, 1000 кошуља, 4000 пари чарапа и 224 пара цокула.²²³³ Преко Централе за кожу набављане су и цокуле из фабрика. У августу Милићевић указује да су од предвиђених 1000 цокула добили само 200 и да су им фабриканти саопштили да немају материјала за више пари. Равногорци су интервенисали преко кабинета Управник града Београд Драгог Јовановића и добили обећање да ће им преостали део испоручити чим стигне материјал у фабрике.²²³⁴

Јединице ЈВуО уз помоћ београдске организације снабдевале су се индустријским производима попут писаћих машина, мастила, воска за печате, папира, гуме, дуван итд.²²³⁵ Током фебруара 1944. Иван Павловић помоћник Команданта Београда је Врховној команди јавио: „Већу количину канцеларијског материјала купили смо за вас. Чекамо да се мало поправи време, па ћемо послати све то за Осечину или негде на друго место ако то наредите“.²²³⁶ Канцеларијски материјал набављан је из Београда и за потребе Пресбирао Врховне Команде ЈВуО.²²³⁷ У овом контексту треба истаћи да је Милићевић био главни снабдевач генерала Михаиловића дуваном и да му је више пута слао и луле за конзумирање

²²³⁰ Исто.

²²³¹ ВА, ЧА, к. 277, ф. 1, д. 6;

²²³² БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²²³³ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²²³⁴ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 23.

²²³⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 2; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 1; БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²²³⁶ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 9.

²²³⁷ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 9.

истог.²²³⁸ У јулу 1944. Милићевић је добио „на поклон 200. кгр. сапуна у чврстом стању за веш и 200 кгр. сапуна у прашку“.²²³⁹ На „Равну Гору“ из Београда стизале су војне секције (специјализоване војне мапе), двогледи и друга војна опрема до које је тешко било доћи током рата.²²⁴⁰

У појединим случајевима током 1944. Милићевић се користио претњама и лукавством како би дошао до жељеног материјала. Један од примера је допис упућен индустријалцу Влади Теокаровићу који је између осталог био власник текстилне фабрике. У својству опуномоћеника Врховне команде ЈВуО за разне набавке „Анте“ му се обратио писменим путем 14. октобра 1944. следећим речима:

„Према обавештењу на меродавном месту у Вашој фабрици имате око 40 000 мат. разних тканина и око 100.000 кгр. непрерађене вуне. Окупаторске власти донеле су одлуку да се сва роба из Ваше фабрике и прерађена и непрерађена има у што краће року однети за Немачку. Да би се то спречило, те да се роба сачува да остане код нас за будуће потребе нашег народа, шаљемо нашег човека који има налог да ову робу за коју постоји дозвола од Централне за текстил одмах подигне...[.]...Осталу робу као и вуну подићи ће споразумно са Вама било или силом надлежна војна команда. Сматрам да је најбоље да се та операција изведе сагласно са Вама, као власником робе“.²²⁴¹

Београдска организација била је један од највећих „криваца“ што је већина равногорских јединица имала радио везу. Једна од прва радио станица на Равну гору дошла је из Београда, а конструисао је инжењер Томашевић.²²⁴² Према сведочењу Звонимира Вучковића све до хапшења овај равногорац јединицама ЈВуО послао је десетак радио апарата које је самостално израдио и резервне делове и који су популарно називани геца.²²⁴³ У којој мери су више инстанце биле задовољне радом Томашевића и његових сарадника сведоче следећи редови из депеше од 10. јула 1942: „хвала на вашој преданости у послу на стварању нових

²²³⁸ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²²³⁹ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²²⁴⁰ Исто.

²²⁴¹ Исто.

²²⁴² *Рат и мир ђенерала*, 2, 381; Никола Кордић, *Кроз рат са Дражом*, Београд: Крагуј, 1998, 30.

²²⁴³ Вучковић, *Сећања из рата*, 229;

станица. Хитно су нам потребне, ширимо се све више, то је ваша заслуга“.²²⁴⁴ Према одређеним подацима из 1943. за израду једне радио станице било је неопходно 300.000 динара.²²⁴⁵ У августу 1944. Милићевић јавља генералу Трифуновићу да је набављен материјал за кратко таласну радио станицу који се чекао више од пола године и да се конструисање исте „врши форсирано“. Апеловано је на вишу команду да се по изради радио станица што пре преузме јер је материјал украден из немачког магацина и ако их ухвате „одоше им главе“.²²⁴⁶ Посебан проблем био је транспорт јер због осетљивости и величине радио станица није могла да се пошаље у целости. Транспортирана је у деловима аутомобилским возилима, што је захтевало да се одмах одреди место где ће бити смештена. Врховна Команда набављала је преко Вјекослава Фресела који је био повезан са београдском организацијом радио апарате и резервне делове. Овај трговац радио апаратима преправљао је пријемне радио станице и наплаћивао је по комаду 150.000 динара. На овај начин ЈВуО снабдела се са девет радио апарата. Код Фресела су долазили и курири из других штабова ЈВУО да набављају резервне делове.²²⁴⁷

Једном испоручене радио станице требало је одржавати, а највећи проблем представљала је набавка акумулаторских батерија која је била потрошни материјал. Београдски равногорци успевали су и ову препреку да превазиђу о чему сведоче бројне депеше у којима се равногорски команданти извештавају да су им послате батерије за радио апарате.²²⁴⁸ У једном тренутку Цивилна Команда Београда имала је ускладиштено и до 50 различитих батерија за радио апарате.²²⁴⁹ Ова роба шверцована је и из НДХ, о чему сведочи Милићевићева порука Вучковићу да им шаљу пет батерија и да су сваку плаћали по 4000 куна.²²⁵⁰ У депешама које је Томашевић размењивао у првој половини 1942. са вишим инстанцама учестале речи биле су „најхитније доставите 5 преколпоника и 8 пари слушалица“, „станица за Вучелићевог заменика готова“, послао пет акумулатора, одређену количину калаја и други материјал неопходан за поправљање радио станица, набавио пет

²²⁴⁴ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 3.

²²⁴⁵ ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 9.

²²⁴⁶ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 23.

²²⁴⁷ ИАБ, БДС, Р- 1539, досије Пањевић Милош.

²²⁴⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 29; ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 18.

²²⁴⁹ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 52.

²²⁵⁰ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 35.

генератора, „генератори су готови, јавите где и по коме да их пошаљемо“, „спремио сам две лампе КЛ2, две КЛБ“ итд.²²⁵¹ Како је у једној депеши вишим инстанцама објаснио Томашевић материјал ове врсте је купован и транспортован „са великим тешкоћама“, те како није било могуће извршити „испитивање пре експедиције“, поједина роба ове врсте била је дисфункционална. Врховна команда уложила је „рекламацију“ у мају 1942. на генератор који испоручила Томашевићева група. Као решење овај равногорац предложио је да покушају самостално да поправе исти, а у случају да није могуће да врате робу у Београд.²²⁵² У одређеним ситуацијама Томашевић је слао и своје људе на терен како би извршили поправку радио станица.²²⁵³ Резервне делове за потребе центра радио везе штаба Драгутина Кесеровићева у другој половини 1942. набављао је београдски равногорац Сава Делић.²²⁵⁴

Од људи који нису били повезани са београдском организацијом али су из овог града помагали ЈВуО најзначајнији је председник Главног земљорадничког савеза (ГЗС) Војислав Ђорђевић.²²⁵⁵ Земљорадничка задруга имала мрежу од 259 продавница широм окупиране Србије што је равногорцима поред робе обезбедило и неометану дистрибуцију широм земље. Увећавајући фактуре Главног земљорадничког савеза на месечном нивоу у износу од 100.000 динара Ђорђевић је долазио до средстава којима је помагао ЈВуО. Поред новца помагао је ову организацију у различитом материјалу и преко мреже задруга снабдевао је на терену. У продавнице задруга које су биле удаљене од путне комуникације прослеђиване су опанке, шећер, маст, брашно, дуван и други материјала одакле су их равногорске јединице преузимале. Према одређеним подацима само у јулу и августу у продавнице у срез Белопаланачки послато је 250, а у срезове Прокупље и Добрички од 300 до 500 пари опанака. Поједини млинари који су сарађивали са

²²⁵¹ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1 д. 2.; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 1; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 3; ВА, ЧА, к. 288, ф.4, д. 7; ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 11.

²²⁵² ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 2.

²²⁵³ ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 11.

²²⁵⁴ ИАБ, БДС, Д- 215, досије Делић Сава.

²²⁵⁵ Војислав Ђорђевић рођен 28. маја 1894. у Великој Градишки у десеточланој породици (имао три брата и пет сестара). Основну школу завршио је у месту рођења, а гимназију у Београду. Студије агрономије завршио је током Првог светског рата Француској. Од 1920. запослен је у Главном земљорадничком савезу. Немачка обавештајна служба окарактерисала га је као англофила који седи на две столице и човека од великог утицаја међу српском политичком елитом. ИАБ, БДС, Ђ- 35, досије Ђорђевић Војислав.

ГЗС добијали су налоге да предају брашно равногорцима у својим срезовима. Овај канал снабдевања ЈВУО радио је све до хапшења Ђорђевића у августу 1942.²²⁵⁶

3.6.4. Самостално снабдевање

Поједини равногорски команданти имали су у Београду своје људе који су са једне стране директно њима били одговорни и за њих вршили снабдевање, а са друге били повезани са београдском организацијом. Један од примера је поручник Милош Пањевић који је био најоданији сарадник Николе Калабића команданта Горске гарде.²²⁵⁷ У јулу 1943. Пањевић се повезао са Калабићем и извршио први задатак који је био обавештајне природе.²²⁵⁸ Под тајним именом „каплар Мића“ Пањевић је користио познанства са службеницима колаборационистичког апарата и користећи новац који му је Калабић ставио на располагање вршио снабдевање за ову јединицу. У децембру 1943. Калабић је Пањевићу на следећи начин одредио приоритете у раду: „Главна је: оружје, муниција, оружје, муниција; оружје, муниција“.²²⁵⁹ Транспорт робе обезбеђивао је Калабић преко својих курира који су долазили у Београд и људи на железници. Новац за набавку материјала Пањевић је по наређењу Калабића преузимао и у Београду, о чему сведочи наредба из децембра 1943. по којој је извесни „Радован“ требао да му преда 1.200.000 динара. Овај новац био је намењен за куповину радио станицу која је требало да буде „јачине 300 вати, са таласном дужином 20-40м“. Радио станица купљена је за 135.000 динара од Ђоке Путника трговца радио апаратима у Београду. За потребе Горске гарде куповао је и делове попут акумулатора, лампи, кондензатора и друге опреме за радио апарате. У децембру 1943. Калабић му наређује да како зна „у року од 5 дана“ пошаље „једну Динамо машину за пуњење

²²⁵⁶ ИАБ, БДС, Д- 540, досије Ђорђевић Спасоје.

²²⁵⁷ Милош Пањевић рођен је 19. фебруара 1912. у месту Кињачка, срез Петрињи. Завршио је основну школу у родном месту и гимназију у Сиску. У Загребу је након две године у подофицирској школи 1938. промовисан је у чин потпоручника. Похађао је и завршио аутокурс у Београду. Априлски рат провео је у Новом Саду. У децембру 1941. Пањевић је морао услед усташког терора да напусти место становања и са супругом се пресели у децембру 1941. у Банат, а затим у Београд. Према сопственом признању у ЈВУО укључује се у јулу 1943. на иницијативу Николе Калабића. ИАБ, БДС, Р- 1539, досије Пањевић Милош; Ratko Leković, „Poručnik Miloš Panjević u beogradskoj organizaciji Jugoslovenske vojske u Otadžbini“, u: *Hereticus*, Beograd 2016 XIV, 91-105.

²²⁵⁸ Leković, „Poručnik Miloš Panjević“, 93.

²²⁵⁹ ИАБ, БДС, Р- 1539, досије Пањевић Милош.

аккумулятора“ јер му је неопходна „као лебац“. Успостављање нових бригада Горске краљеве гарде захтевало је и израду печата. У децембру 1943. Пањевић је примио детаљна упутства како да изради пет округлих и правоугаоних печата за штабове „бр. 123; 123/1; 123/2; 123/3, 123/4, 123/5“, као и узорке за израду великих и малих амблема у количини од 250 односно 2000 примерака. Сви наведени печати коштали су 53.000 динара, а израђивао их је Сава Чабак печаторезац који је има радњу на Теразијама. Први човек Горске гарде користио је Пањевића да му набавља ствари и за личне потребе. Желећи да свог врховног команданта страственог конзумента никотина обрадује једним пригодним поклоном, захтевао је од „каплара Миће“ да му пошаље велики упаљач „од чистог сребра са златном липовом лиском на којој ће писати „Драгом Чича Дражи од Чика Пере 1.1.1944“. Наклоност је Калабић показивао и према извесној женској особи под именом „Маша“ тражећи од Пањевића да му набави један златни прстен са црним каменом у коме ће бити урезано „На изнутра околу „Маши од Чика Пере“. У јануару 1944. командант Прве опленачке бригаде Негован Арсенијевић потписао је признаницу Пањевићу да је за „Чика Перу“ преузео „једну кишну пелерину-хавелок, један шатор- церада, једну машинку бр. 9566, два карабина бр. 1937, 1314“ и „једна акумулатор“.

Најзначајнија операција коју је Пањевић спровео током свог деловања је крађа наоружања из магацина Српске добровољачке команде. Магационер СДК поручник Крста Павлица у лето 1943. констатовао је пред Пањевићем да ће „Немци изгубити рат и да ће он тада бити убијен од шумских људи“. Није дуго требало Пањевићу да осмисли план како да овом поручнику помогне да „спаси душу“ и наговори Павлицу да „уступи“ наоружање и муницију које је било смештено у магацину СДК на Калемегдану. За ову операцију Пањевић је набавио и један камион са возачем СДС. Неименованог дана камион је ушао у круг магацина, натоварио 50 аутоматских пушака и муницију и превезао до села Белосавци, одакле су пошиљку преузели Калабићеви људи. Чињеница да је Павлица за учествовање у овој акцији добио новчану награду од 500.000 динара сведочи да није радио само из чисто патриотских мотива.²²⁶⁰ Сви помагачи Пањевића у овој акцији који су се компромитовали нису се враћали на дужност и

²²⁶⁰ ИАБ, БДС, Р- 1539, досије Пањевић Милош.

остали су у једницама ЈВуО.²²⁶¹ И београдска организација била је упућена у целокупну операцију, о чему сведочи један од извештаја Михајловића вишим инстанцама у коме се наводи да је Краљевој гарди устуљено 50 аутомата Збројевка ЗК 383 које су борци популарно називали „Зорка“.²²⁶² Крађа је пријављена окупационим властима које су безуспешно ангађовајући бугарску војску покушавале претресом терена да уђу у траг оружју.²²⁶³

Један од првих задатака поручника Предрага Раковића у јулу 1941. био је да за потребе војника на Равној Гори из фабрике Теокаровић у Београду набави 800 метара материјала за одела.²²⁶⁴ Током целокупног периода окупације курири и друга лица долазили су у Београд и независно од београдске организације вршили снабдевање својих јединица. Равногорска организација је и на овом примеру показала једну од својих хроничних „обољења“- самовољу њених команданата. Чланова београдске организације учестало су упућивали примедбе Врховној команди на људе који без њиховог знања долазе у овај град и у име ЈВуО траже новац, одећу, обућу, храну итд.²²⁶⁵ По овом питању београдски равногорци нису имали само проблем са самовољом појединих команданта, појављивали су се и лица која су се у циљу прибављања материјалне добити лажно представљали као део ЈВУО. Равногорци који су долазили из унутрашњости у појединим приликама нису остављали избор својим имућним суграђанима и често су их стављали пред свршен чин. Један од оваквих примера представља крађа обуће из магацина индустријалаца браће Петровић. У ноћи 27.

²²⁶¹ Према обавештајним подацима у целокупној операцији учествовали су и високи официри СДК шеф обавештајне службе Миливоје Грујић и пуковник Таталовић јер им је било лажно представљено да је наоружање за актикомунистичке акције у Босни. Нисмо успели да проверимо ове наводе у релевантним изворима и исти остају у домену шпекулација. ИАБ, БДС, рег. 50, Па-Пес.

²²⁶² Количина украденог наоружања са једне и чињеница да су јединице ЈВуО биле скромно наоружане ствара потребу да на овом месту пружимо више техничких детаља о Збројевци 383. Аутомат Збројевка 383 конструисана је 1938. у истоименој чехословачкој фабрици наоружања у граду Брно. Користи пиштољске муницију калибра 9x19 мм Парабелум са могућности испаливања 500 до 700 метака у минути. Као лако стрелачко оружје ЗК 383 било је намењено борби против живих циљева на блиском одстојању. Недостаци су јој били тежина и робусност. До окончања Другог светског рата израђиван је у два модела. Војном ЗК 383 и полицијском ЗК 383П који није имао двоножац и могућност замени цеви. По окупацији ове земље нацисти су наставили са производњом, а нова варијатна ове пушке ЗК 383Х произведена је у послератном периоду. <https://modernfirearms.net/en/submachine-guns/czech-republic-submachine-guns/zk-383-eng/>, датум приступа 13. јануара 2019; ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4;

²²⁶³ Авакумовић, *Михаиловић*, 154.

²²⁶⁴ Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: историја равногораца чачанског краја*, Чачак: Народни музеј, 1, 144.

²²⁶⁵ ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 11; ВА, ЧА, к. 120, ф. 5 д. 31.

јуна 1944. официр Краљеве граде ЈВУО капетан Божидар Нововићи и одређен број војника упао је у магацин и уз асистенцију стражара однео 850 пари цокула и други материјал у вредности од 1.509.230 динара. Власници су ујутру када су дошли на посао затекли поруку у којој су упозорени да крађу не смеју да пријаве у наредних 24 часа, да „је све узето за војску Краља Петра, оне војнике који су у шуми голи и боси“ и да ће уредно добити признаницу уз помоћ које ће им бити надокнађена штета након ослобођења.²²⁶⁶ Своје људе Никола Калабић упућивао је и да „опорезују“ угледне Београђане. Од извозника Милутина Крстића курири Краљеве гарде захтевао је 2.000.000 динара. Када је Крстић одбио исплату уз образложење да је дао већ одређену суму новца београдској организацији и показао потврду као доказ, Калабићев представник изнео је низ увреда „на рачун“ равногораца који су деловали у овом граду. Случај је по Крстићевој жалби завршио пред правосудним органима ЈВУО.²²⁶⁷

На сличан начин поступали су и поједини војници мајора Драгутина Кесеровића команданта Расинско-Топличке групе корпуса. Команда Београд примила је притужбу 16. августа 1944. од неименованих сарадника да је Миомир Ружић интендантски поручник на служби у Жупи преузео 280 пари цокула и 90 пари опанака и није платио. Када му је затражен новац он је почео да маше пиштољем и прети „да ће им сасути свих седам метака у главу“.²²⁶⁸ Након оваквог поступања ови трговци прекинули су сарадњу са ЈВУО. Није био само проблем трговина са сарадницима покрета, курири ЈВУО који су из разних делова Србије долазили у Београд куповали су на црној берзи без обзира на цене и на тај начин поскупљивали производе. На овај проблем указао је Милићевић у августу 1944, о чему сведоче следећи редови:

„Куповина на црној берзи је се нарочито много развила и услед тога што су курири дошли са разних страна у Београд па купују где шта стигну. Често пута и не воде о томе шта кошта, већ грабе само ако нађу. У последње време нарочито се

²²⁶⁶ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 18.

²²⁶⁷ Команда Београд је тврдила да се овом приликом Калабићев курир негативно изразио о београдским равногорцима. На саслушању је Крстић оповргао ове наводе, те су судски органи одлучили да одбаце притужбу Команде Београд али је вишим инстанцама сугерисао да „најстрожије забране командантима јединица из унутрашњости да по Београду прикупљају новац“. ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 20; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 29; ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 29.

²²⁶⁸ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 31.

развила трговина на црној берзи са оружјем. Оружје купују сви могући и не питају пошто. Као да највећи рекорд носе Калабићеви људи“.²²⁶⁹

Врховна команда је реаговала након Милићевићеве жалбе, о чему сведочи наредба Центра за везу Шумадијске групе корпуса капетана Војислава Миловановића од 13. августа да „курири не смеју сами куповати никакве веће потребе“ „јер појединачном куповином развијала се црна берза и страшно повишавају цене артикала које се могу јефтиније набављати“.²²⁷⁰ Курири из унутрашњости куповали су лажне бонове и користили их за набављање обуће. Власти су у августу 1944. откриле злоупотребу прекинули снабдевање ципелама преко бонова и започели истрагу, чиме је Команда Београд изгубила један од стабилних канала за набављање овог производа.²²⁷¹ Несумњиво најбизарнија ситуација ове врсте је била крађа три тркачка коња из ергеле на Београдском хиподрому. Један од војника новообразоване Летеће омладинске бригаде Команде Војводине похвалио се да би могао из Београда да доведе три коња која би служила овој јединици. У јуну 1944. овај неименовани младић дошао је са „Дунавцом“, „Реконтром“ и „Краљевићем Марком“ чистокрвним тркачким грлима. Официрима је било јасно да ови коњи нису адекватни са њихове потребе али и да вероватно имају богатог власника, те да би могли да их замене за оружје. Власници који су били у контакту са београдском организацијом жалили су се и све је дошло до Врховне Команде. Иста је укорила Команду Војводине, након чега су коњи враћени, а омладинци су за длаку избегли „преки суд и стрељање“.²²⁷² И I Драгачевска бригада имала је курира који је долазио у Београд да набавља различити материјал за потребе ове јединице. Командант ове бригаде Давид Дача Симовић покушавао је преко својих пријатеља и познаника да обезбеди своју јединицу. Курир Милан Давидовић добио је два писма адресирана на Грујицу Бешевића агронома и Тасу Даниловића. Шта је овој јединици били најпотребније сазнајемо из следећих редова:

„Здрав сам и жив и спокојан. Од прошле године четујем. Сада сам тренутно на положају команданта I Драгачевске бригаде. Моји се војници под најтежим

²²⁶⁹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 23.

²²⁷⁰ ВА, ЧА, к. 5, ф. 2, д. 23.

²²⁷¹ Исто.

²²⁷² ВА, ЧА, к. 130, ф. 3, д. 44; ВА, ЧА, к. 130, ф. 3, д. 45.

условима боре. Одело, обућа, и санитетски материјал најпотребнији су ми. Пошто си и сам наш драгачевац ја те као свога сродника молим да нас преко својих пријатеља у Београду помогнеш колико можеш. Ми ћемо ти бити захвални. Доносиоц овог писма је мој кум и пријатељ. У њега можеш имати пуно поверење.²²⁷³

Склони смо да закључимо да је целокупну ситуацији у вези са снабдевањем других јединица у Београду на најбољи сублимирао Александар Михајловић следећим речима:

„Сви из унутрашњости навалили су ради снабдевања у Београд и захтевају од мене да им будем интендант. Ништа лакше од тога нема обилазе свој терен и спроводе организацију, а када им је од спреме нешто потребно траже од Београда да им ја набавим. Што се тиче обуће и одела има индустрије и у Нишу, Лесковцу, Параћину и другим местима а не само овде [...] И новац сви траже. Ваљда може корпус на својој територији наћи 5 до 10 људи, који би месечно давали 50.000 до 100.000 што је за издржавање корпуса за месец дана довољно. Овако се обраћају појединим газдама овде, па од онога који треба да да најмање 5 милиона, узму 50 до 100 хиљада. Када му ми тражимо он једноставно и са правом каже да је дао. Дакле, они ништа нарочито не добију, а нама покваре да им новац узмемо.“²²⁷⁴

Овако поступање равногорских команданата више пута је приморало Врховну Команду да реагује упозорењима. Од маја 1944. наређено је да се откривени примери „људи који вршљају у Београду“ објаве у свим равногорским гласилима и да Команда Београд „према оваквим лицима предузме потребне мере“.²²⁷⁵

3. 6. 5. Упућивање људи у војне јединице

У складу да стратегијом равногорског покрета из Београда током окупације није било масовног упућивања људства у јединице на терену. У већини људи су прослеђивани из овог града у случају ако им је полиција открила идентитет или по потреби службе. По овом основу у „шуму“ су послати официри Серафим

²²⁷³ ИАБ, БДС, Д-1138, досије Давидовић Милан.

²²⁷⁴ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4.

²²⁷⁵ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 6.

Неготинац, потпоручник Милош Гагић, курир Момир Илић, Војин Андрић итд.²²⁷⁶ Београдска организација била је највећи расадник омладинског кадра које је својим образовањем, интелектом, ауторитетом и идеолошком изграђеношћу помагао у омасовљавању и учвршћивању јединица на терену. Ово је навело више инстанце да спроводе планско упућивање „омладинаца интелектуалаца у поједине бригаде“.²²⁷⁷ Од ових младића очекивано је „да својом дисциплинованошћу буду пример војницима-сељацима, да врше на терену равногорску пропаганду, примају и умножавају сав пропагандни материјал и организују омладину на свом сектору, да у свему буду на услузи командантима бригада“.²²⁷⁸ По наређењу Михајловића почетком 1942. Александар Михаиловић и Серафим Неготинац организовали су обуку у околини Сопота, кроз коју је прошло 20 до 30 омладинаца.²²⁷⁹ Након обуке део омладинаца је формирао омладински Штаб 501, а појединци су распоређен у друге јединице ЈВУО.²²⁸⁰ У својим сећањима Звонимир Вучковић команданта I равногорског корпуса истиче да је група омладинаца припадника Демократске омладине у којој су били Димитрије Лазаревић, Андра Полети, Гера Герасимовић, Бата Костић и Милан Веркић главни кривац за покретање часописа „Равногорска мисао“, органа Првог равногорског корпуса.²²⁸¹ У првој половини 1943. по овом основу из Београда је послато 20 омладинаца. Поред омладинаца Штаб бр. 2 је Врховној команди у децембру 1943. нудила лекаре, правнике и људе других професија.²²⁸²

Било је и случајева да се људи упућују и на сопствену иницијативу. У септембру 1943. Милићевић је известио Вучковића да му се „јавила једна група омладинаца од око 30 са молбом да буду упућени што пре тамо“ и да међу њима има лекара, професора итд.²²⁸³ Београдска организација предлагала је да се наведени људи пребаце у групама не већим од петорице и показивала спремност да обезбеди пут до села која се налазе у близини Доње Милановца Љутовић и

²²⁷⁶ ИАБ, БДС, Г- 234, досије Гагић Милош; ИАБ, БДС, И- 339, досије Илић Момир.

²²⁷⁷ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 6.

²²⁷⁸ Исто.

²²⁷⁹ Према подацима које је Михајловић проследио вишим инстанцама расформирао је ову јединицу јер је Неготинац отављао сувише слободе њеним припадницима и због недостатка дисциплине. ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 19.

²²⁸⁰ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

²²⁸¹ Вучковић, *Сећања из рата*, 322.

²²⁸² ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 5.

²²⁸³ ВА, ЧА, к. 122, ф. 1, д. 29.

Срчаник одакле би их преузели војници 1. Равногорског корпуса.²²⁸⁴ Савезничко бомбардовање у априлу 1944. довело је у равногорске јединице још београдских омладинаца. Авалском корпус се у мају прикључила група од 19 омладинаца који су образовали омладински центар.²²⁸⁵ Било је и случајева да поједини команданти забране да се у њихове јединице шаљу људи из Београда. Услед недостатка оружја и војне опреме Звонко Вучковић поручио је 23. септембра 1943. Петру Милићевићу по куриру да му више не шаље омладинце у његове јединице. Ово је изазвало револт код Милићевића који је сматрао одлуку Вучковића погрешном и погубном за покрет, јер како је навео „они ће силом прилика ипак отићи али ће их дограбити партизани, па ћемо их видети уместо у нашим редовима, у редовима наших непријатеља“.²²⁸⁶

Један од људи који је мобилисао Београђане за одлазак у равногорске одреде на терену био је чиновник Општине града Београда Славко Телебак. У већини Телебак је мобилисао младе људи попут у то време двадесетједногодишњег Жарка Боркановића, који је заједно са шесторицом пријатеља ступио у октобру 1942. у једну од јединица ЈВУО у околини места Жабаре. Овај Београђанин и његови пријатељи опремљени лажним легитимацијама Општине града Београда и објавама за путовање из Београда отпутовали су железницом у Петровац и из овог места „сељачким колима“ у Жабаре.²²⁸⁷ По истом принципу у Таковску бригаду који је био под команданта Крсте Кљајића обрео се осамнестогодишњи гимназијалац Славко Филиповић. Под изговором да иде да донесе кромпир Филиповић је 20. маја 1943. побегао од куће и мајци која била Фолксдојчерка оставио у рерни следећу поруку: „Осећам се Србином и хоћу да се борим за своју Отаџбину, стога одлазим код Драже Михаиловића. Ти иди баби у Грац јер ће овде ускоро почети борбе и комунисти ће те убити јер си ти Немица.“ Именовани

²²⁸⁴ Исто.

²²⁸⁵ Милошевић, *Равногорска омладина*, 80.

²²⁸⁶ Равногорски командант Звонко Вучковић није остао имун на негодовање једног од његових блиских сарадника. У депеши од 27. септембра Вучковић је објаснио да у начелу није против доласка омладинаца у његове редове али да је због недостатка војне опреме и превеликог броја дужности које обављају његове јединице сврсисходније да се пошаљу у неку другу јединицу, да се мора спроводити праведнија расподела оваквих кадрова, те и да би у случају да се набави оружја за ове људе могао и да их прими и образује „ђачку борачку јединицу“. Према истраживању историчара Милоша Тимотијевића само 10% људства Првог равногорског корпуса имало је оружје, што је довољан доказ који потврђује Вучковићеве ставове. БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте; Тимотијевић, *Звонко Вучковић*, 302.

²²⁸⁷ ИАБ, БДС, Б-903, досије Боркановић Жарко.

је заједно са још 15 младића са Вождовца ступио у Бачку чету наведеног корпуса ЈВУО.²²⁸⁸

Врховна команда тражила је у појединим случајевима да јој београдска организација пошаље одређен профил кадрова. У првој половини 1942. један од учесталих захтева генерала Михаиловића од Команде Београд био је: „хитно су нам потребни 5-10 добрих и сигурних радиотелеграфиста“.²²⁸⁹ Први корак био је састављање списка имена, презимена места становања и радних организација свих радиотелеграфиста на територији Београда. Након састављања списка поверљиви људи из организације прилазили су овим лицима и настојали да их укључе у покрет. О резултатима оваквог рада сведочи један од спискова на коме су од 27 радиотелеграфиста, тројица одбила да сарађују, петорица су ухапшени због сарадње са покретима отпора, а преостали су у већини радила за окупациону управу, те претпостављамо да њима равногорски „скаути“ нису ни прилазили због ризика од хапшења.²²⁹⁰ Овакве захтеве Врховна Команда је слала на редовној бази београдској организацији.²²⁹¹

Било је и случајева да београдска организација Врховној команди самостално нуди одређене профиле кадрова. Сазнавши од Петра Милићевића да овој инстанци недостаје хирург Штаб бр. 2 је ставио на располагање извесног Михајла Жикића 26. маја 1943.²²⁹² У новембру 1943. од Штаба бр. 2 захтевано је да прикупи људства које је „служило у морнарици, официри, подофицири, морнари“ како би се упутили у ослобођени део Италије у циљу образовања посада југословенских ратних бродова. Одлазак је одложен за децембар, а кандидатима је сугерисано да се спреме за дуго пешачење, а старијим официрима је наређено „да доставе све податке о гранама службе морнарских старешина и војника“.²²⁹³ Немамо информацију како се развијала ова иницијатива али познавајући перцепцију емигрантске владе у очима савезника у овом периоду, можемо да закључимо да је иста остала само у ембрионалној фази.²²⁹⁴

²²⁸⁸ ИАБ, БДС, Ф- 198, досије Филиповић Славко.

²²⁸⁹ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 1; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2.

²²⁹⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 45.

²²⁹¹ ВА, ЧА, к. 301, ф. 1, д. 1.

²²⁹² ВА, ЧА, к. 278, ф. 46, д. 1.

²²⁹³ ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 21.

²²⁹⁴ Исто.

У јулу 1943. Штаб 501 послао је на захтев Врховне Команде Драгомира Илић и Војислава Петровић студенте технике и права да раде у Одељењу за шифровање. Пре упућивања наведених младића на „Равну Гору“ стигло су њихове карактеристике: „Ови омладинци су поверљиви, интелигентни и способни младићи, који ће у потпуности одговорати вашим потребама, те молим да се према њима има пуно поверење. Напомињем да омладинац Петровић зна добро енглески, француски и немачки и италијански, те ће у случају потребе моћи и са те стране да Вам буде од користи“.²²⁹⁵

У појединим случајевима Команда Београд била је само посредник између виших инстанци и лица који су добијали наређења да се прикључе једној од јединица ЈВуО. У априлу 1944. генерал Трифуновић је преко Врховне Команде наредио Михајловићу да „позове и упути“ „за распоред у Босни“ свештенике Радосава Марковића, Светозара Зечевића и Вељка Шкаљка.²²⁹⁶ Наредбу да се пријави у једну од јединица које су деловале у околини Ваљева „ради одслужења вежбе као обвезник-тумач немачког језика“ добио је Коста Крстић 3. фебруара 1944. Овај београдски трговац упозорен је да ако се не јави „по року по овом строго поверљивом наређењу или га буде разгласио“ очекује га „смртна казна“.²²⁹⁷ Нису у сваком случају београдски равногорци уручивали овакве позиве и када су проценили да су одређени људи потребнији у Београду предлагали су да се премештај обустави или одложи. Један од примера је случај извесног резервног санитетског мајора Ђурића за кога је капетан Михајловић предложио да његов премештај одложи за два месеца јер је неопходан у Београду.²²⁹⁸ Врховна Команда је и независно од београдске организације давала овлашћења појединцима да за њене потребе мобилишу кадрове у овом граду. Овлашћење да може да мобилише интелектуалце за пропагандну службу Врховне Команде ЈВУО добио је у фебруару 1944. резервни пешадијски поручник Добривоје Богдановић.²²⁹⁹ Горска краљева гарда независно од београдске организације мобилисала је људе за своје потребе. У децембру 1943. овлашћење да „спроводи

²²⁹⁵ АС, Збирка у Нору и револуцији, Ж. 28, к. XII.

²²⁹⁶ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 5.

²²⁹⁷ ИАБ, БИА, II, бр. 20.

²²⁹⁸ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 2.

²²⁹⁹ ВА, ЧА, к. 3, ф. 3, д. 30

организацију Продмладка Краљеве Гарде међу средњошколском омладином у Београду“ имао је резервни ваздухопловни капетан Ђорђевић.²³⁰⁰

*

Из свега изложеног јасно уочавамо да је Београд за Равногорску организацију по количини сакупљеног новца и најразличитијег материјала представљао магацин и банку, а чланови београдска организација магационере, банкаре и дистрибутере. Београд као привредно средиште и важно саобраћајно чвориште наметнуо се као главни финансијски центар. У овом погледу равнгорци у Београду имали су задатак да прикупљају новац од угледних привредника, организују пријем средстава које је слала емигрантска влада и прослеђују иста другим јединицама. Готово исту вредност као новац имали су производи којих је у граду било у изобиљу, а који су били неопходни за функционисање гериле. Изузмемо ли акцију коју је спровео Милош Пањевић београдска организација није успела да обезбеди значајнију количину наоружања. Као главни фактор за овакве резултате равнгорца видимо политику окупатора чија суштина је била да издавање и оне мала количина војне опреме која је стављана у руке домаћег становништва буде строго контролисана.

Знатних тешкоћа било је и приликом набављања санитетског материјала. Свака већа куповина лекова, завоја и другог материјала пробудила би пажњу полиције, што је био довољан разлог многим апотекарима да не сарађују. У сектору робе широке потрошње која је долазила из Београда доминирали је текстилна роба и обућа, те нећемо погрешити ако закључимо да су београдски равнгорци били главни „стилисти“ својих сабораца у јединицама. Нисмо успели да пронађемо већи број примера дистрибуције хране. Ова врста робе која је због габарита била најкомпликованија за транспорт могла је да се пронађе на селу, те смо спремни да изнесемо хипотезу да београдски равнгорци нису желели да се излажу ризику. Систем равнгорске радио везе у највећој мери зависио је од београдске организације, људи попут Томашевића и Милићевића успевали су да обезбеде нове радио апарате, набављају делове и сервисирају већ испоручене пријемнике.

²³⁰⁰ ИАБ, БДС, Р- 1539, досије Пањевић Милош.

Многи команданти заобилазили су београдску организацију, преузимали самоиницијативу и слали своје људе да прикупљају новац и врше набавку. Овакво поступање правило је конфузију међу Београђанима, нарушавало углед ЈВуО и смањивало изгледе за успех члановима организације који су легитимно развијали ову врсту делатности. Упркос настојањима виших инстанци ова појава остаће присутна до краја окупације и још један је од показатеља организационих недостатака и недисциплине у редовима ЈВуО. Слање људи у друге јединице вршено када је члан организације компромитован и прети му хапшење, када је другим јединицама неопходан одређени кадровски профил али и приликом самосталне или групне иницијативе у већини млађих чланова. „У краљевству слепих једнооки је краљ“ - несумњиво да је Београд у ситуацији када влада озбиљан дефицит адекватних кадрова представљао расадник карова, што је видљиво по константним захтевима виших инстанци да им се пошаљу одређени профили људи.

3.7. „ЧИТАЈ И ДАЈ ДРУГОМЕ ДА ЧИТА“: ПРОПАГАНДНА ДЕЛАТНОСТ ЈВУО У БЕОГРАДУ

3.7.1 Организациона структура

Равногорски покрет отпора грађен је из темеља, а пропагандна је била важно оружје за придобијање нових присталица, симпатизера и уопштено јавног мњења, оружје које су употребљавали и сви други чиниоци „југословенске ратне драме“, што је захтевало да се борба не води само на бојном, већ и пропагандном пољу. Наведено је створило потребу да ЈВуО велику важност придаје пропагандној делатности. Упутством бр. 3 од 7. новембра 1941. наређено је да се у свим одредима „устроји обавештајно-пропагандни одсек“ и детерминисани су методи и циљеви пропаганде. Препоручивани су следећи методи: „држати говоре људима у одреду у свакој прилици, народу на зборовима као и у разним приликама, читати разне народне песме из јуначке историје нашег народа, растурати у народу националне књиге, летке и наше листове“.²³⁰¹ Како би наведене задатке спровели

²³⁰¹ ВА, ЧА, к. 12, ф. 1, д. 5.

у дело наређено је да „сваки одред прибави себи и радио апарат и организује слушање вести савезничких радио станица, сваки одред треба да издаје на основу слушања радио вести и билтен под називом „Видовдан“, овај билтен као и летке, новине и остало растурати по народу, вести умножавати на шапилографу“.²³⁰² Нови корак у изградњи организационе структуре пропаганде био је образовање Пропагандног одсека на челу са Драгишом Васићем у јуну 1942. Од овог периода сва питања везана за пропаганду морала су да се шаљу на ову адресу, а Васић је био задужен „да даје тачна упутства и обавештења“.²³⁰³

Прецизније инструкције на који начин треба организовати пропаганду пружена су 1943. Све јединице биле су дужне да образују пропагандну секцију и да обезбеде неопходна материјална средства. Захтевано је да се за ову службу одабирају најспособнији људи и да се „ова лица обично врбују из редова интелектуалаца, који располажу са довољно способности и наклоности овом послу“. Саветовано је да и мушки и женски пол буду подједнако укључени у пропаганду делатност. Највећи део писане пропаганде требало је да се спроводи преко „једног листа – часописа“ у коме би био покривен широк дијапазон тема и који би имао за циљ да информише народ о свему „дизајући код њега свест, дух и морал српски“.²³⁰⁴ Било је предвиђено да структура овакве врсте часописа садржи „уводник, „једну слободну тему (као поштење, част, понос, јунаштво итд.), потом нека песма, па некролог где се описује јуначка смрт и дело појединца славно палих бораца и старешина, најзад би дошле вести из Света и код нас а у додатак листа би дошла и по нека актуелна шала или пак карикатура која представља непријатеља“. Саветовано је да се штампају и дистрибуирају и летци, брошуре и други пропагандни материјал.²³⁰⁵ Сав овај посао надгледао је од 1944. Ратни пресбиро образован при Врховној Команди ЈВуО почетком 1944. Овај орган сакупљао је информације о броју листова, тиражима, редовности штампања и кадровима на територији сваког корпуса. У периоду од 20. до 23. августа 1944 одржан је „конгрес демократске подземне штампе“ на коме су учествовали представници „62 подземна листа“ и на којем је одучено да се у циљу

²³⁰² Исто.

²³⁰³ *Зборник*, XIV, 1, 503.

²³⁰⁴ Цитирано према; Матић, *Равногорска идеја*, 49, 50.

²³⁰⁵ Исто.

хомогенизације оствари боља сарадња са Ратним пресбиroom и да се пронађе начин да се информације пласирају у иностранству.²³⁰⁶

Нова реорганизација насупила је 28. фебруара 1945. доношењем Уредбе о формирању Пропагандног одељења Врховне Команде (ПОВК). Овај органа требало је да руководи целокупном пропагандном, што вероватно никада није спроведено у дело с обзиром да је у овом периоду ЈВуО била пред сломом. Поред саветодавне улоге Врховна Команда ЈВуО и сама вршила пропаганду издавајући различито пропагандно штиво. Према релевантним подацима први централни лист ЈВуО „Слобода или смрт“ изашао је из штампе крајем септембра 1941. Услед неповољне ситуације након слома устанка у Србији ЈВуО обуставља штампање овог часописа и тек 1. фебруара 1943. успева да објави нови централни лист „Равна гора“. Овај часопис поред класичне пропаганде објављивао је и директиве и инструкције које су биле обавезујуће за све војнополитичке структуре ЈВуО.²³⁰⁷ И остали делови организације ЈВуО издавали су своја гласила. Према истраживању Милана Матића у периоду од 1941. до 1944. на територији Србије из илегалних равногорских штампарских преса излазило је 25 билтена, 12 централних органа, 45 гласила појединих бригада, корпуса и органа власти и 18 омладинских часописа.²³⁰⁸ Писмена пропаганда је била најзаступљенија али не и једини облик, равногорци су примењивали усмену, јавну, скривену, комбиновану и радио пропаганда.

Као што смо навели у потпоглављу о обавештајној служби, организација пропаганде и обавештајне делатности биле су према Упутством бр. 3 све до 1942. у оквиру једном одсеку. У случају Београда врховни орган по овој линији рада био је Штаб Југословенске војске у отаџбини Обавештајно пропагандни одсек секција Београд, на чијем се челу у почетном периоду налазио капетан Братислав Матић, а након њега потпоручник Љубан Кордић. Поред официра одлучујућу улогу у постављању равногорске пропаганде на ноге имали су омладинци СКК Војин Андрић, Милорад Драшковић, Лазар Јовановић и Милан Матић и заменик директора Чиновничке задруге Сава Делић. Већина наведених људи писала је за новине СКК, а поједини попут Андрића обављали су дужности

²³⁰⁶ *Глас Београда*, 1. септембар 1944, 2.

²³⁰⁷ Исто.

²³⁰⁸ Исто, 294.

уредника, чиме су стекли неопходно искуство у организовању и вођењу штампане пропаганде.²³⁰⁹ Од јануара 1943. припадницима ЈУРАО посебно је стављено у задатак вршење пропаганде и од њих захтевано да умножавају и дистрибуирају штампани материјал и организују предавања и идеолошке курсеве.²³¹⁰

У једном недатираном упутству које је потписао Кордић од људи који су радили по пропагандној линији у Београду захтевано је: „повремено растурање летака и брошура; убацивање у листове и часописе добро смишљених чланака на изглед безличних и безопасних; смишљено изазивати пропагандне инциденте на већим скуповима и јавним местима; преношење вести забрањених радио емисија, дискутовати о свакодневном живот у Београду; коришћење свих могућих средстава да се код грађанства створи утисак солидарности организације која постоји свугде и све види и чује“.²³¹¹ Из цитираног дела јасно уочавамо да је ЈВуО у Београду практиковала писмену и усмену пропагандну. Штампани материјал требало је „писати руком, писаћом машином, шапилографом и у штампарији“ и „снабдети их печатом ЈВуО“. На овај начин умножен пропагандни материјал требало је „растурати дељењем“, „давати познаницима да их дају својим познаницима“, „опрезно стављати на столовима јавних локала и испуштати их на улицама, лепити на погодна места, убацивати у књиге у књижарама“ у сандучиће, отворене прозоре и остављати на седиштима у позоришту и биоскопима.²³¹² Поред наведених уобичајних метода ово упутство предвиђало је и креативнија решења за пласирање пропаганде. Сугерисани су летећи тробојни балони на којима би били окачени леци, пуштање једрилица и инсталирање и употреба звучника на јавним местима.

И у овом случају показало се да су планови једно, а реалност коју доноси деловање у окупираном граду нешто сасвим друго. Према сведочењу Војина

²³⁰⁹ У априлу 1940. покренут је лист *Нова Србадија*. Излазило је једном месечно, имао 48 страница, уредник је био Војин Андрић и продавао се по цени од 5 динара. Према садржају, *Нова Србадија* била је подељена на два дела. У првом су разматране теме из области идеологије и дневне политике, а други део био је резервисан за књижевност. За часопис су, поред чланова секције, писали и водећи људи СКК Драгиша Васић, Слободан Драшковић, Младен Ј. Жујовић и многи други, што додатно сведочи о томе колики значај је та организација придавала раду међу омладином. Последњи број изашао је у марту 1941. Више о овој теми; Ристановић, „Организовање демократске“, 51-78; ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин /Андрић; ИАБ, БДС, Д- 215, досије Делић Сава.

²³¹⁰ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 11.

²³¹¹ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 11.

²³¹² Исто.

Андрића све до лета 1942. „пропаганда је била више усмена, него писмена, а ове уколико је и било није била централизована“.²³¹³ На исти начин су пропагандну делатност перципирали у овом периоду и хијерархијски ниже позиционирани чланови организације апострофирајући да је пропагандни рад био „недовољан да одигра значајнију улогу у животу престоничке омладине“.²³¹⁴ У овом периоду организација није успела да обезбеди штампарске машине или да штампа у некој од београдских штампарија. Умножавање материјала вршено је на шапилографу, писаћим машинама али и преписивана ручно што је успоравало рад и ограничавало тираж. Осећао се и недостатак кадрова Кордић се 20. децембра 1942. жалио генералу Михаиловићу: „Многи од наших помагача остају и даље идејне присталице, али када требају да даду нешто од себе, да напишу летак или нешто друго, они се дубоко замисле“.²³¹⁵ У избегличкој организацији било је предвиђено да постоји референт за пропаганду који би имао задатак преузимао и дистрибуирао равногорску штампу, да образује пропагандни архив у коме би био по један примерак сваке публикације, да шири равногорску идеологију и политичку платформу.²³¹⁶

Упркос препрекама Кордић и његови људи полазило је за руком да се у овом граду „чује глас“ ЈВуО. Први билтен који је штампан у Београду био је „Видовдан“. Уредник је био Андрић, а излазио је у тиражу од 300 примерака. Овај вид пропагандног материјала пружао је читаоцу информације о војним и политичким догађајима у земљи и Свету у телеграфској форми, на једном листу папира. Информације за „Видовдан“ добијане су углавном слушањем радио Лондона. Поред наведеног билтена у овом периоду омладински штаб 501 умножавао је и дистрибуирао на гештендеру „Омладински билтен Равне горе“. Иницијатива за издавање једног од првих централних омладинских гласила ЈВуО потекла је у фебруару 1943, са идејом да „представља једног од главних стожера четничке систематске пропаганде међу омладином“.²³¹⁷ Било је предвиђено да се овај часопис штампа десетодневно и да се дистрибуира командантима корпуса и бригада. Омладинска организација у Београду није имала капацитете да спроведе

²³¹³ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

²³¹⁴ Петровић, „Сећање о раду“, 77.

²³¹⁵ ИАБ, БУРИР, к. 8.

²³¹⁶ ВА, ЧА, к. 130, ф. 4, д. 5.

²³¹⁷ Цитирано према; Матић, *Равногорска идеја*, 117.

у дело овако амбициозан план. Часопис је штампан петнаестодневно на гештендеру у мањем формату (20x20). Остаје непознаница колико је укупно бројева објављено јер је комплетно сачувано само издање од 20. октобра 1943. Поред омладинских тема у овом часопису постојале су и рубрике у којима су анализирани дневно политички догађаји, вршена антикомунистичка и антиокупаторска пропаганда али и објављиван материјал из других равногорских гласила.²³¹⁸ У овом периоду из београдске пропагандне „радионице“ излазили су и леци најразличитије садржине, а поред папира београдски равногорци користили су и зидове како би исписивали паролe „Смрт окупатору“ и „Живео краљ Петар“ итд.²³¹⁹ Целокупан пропагандни материјал који је умножаван од овог штаба на насловној страни носио је ознаку штаба 501 и за сваки месец следећа слова: јануар/ В, фебруар/ Ђ, март/ д, април/ А, мај/ Б, јун/ Г, јул/ Ж, август/, И, септембар/ Е, октобар/ У, новембар/ З, децембар/ Ј.²³²⁰ Равногорски омладинци су примали такође пропагандни материјал и имали задатак да га даље дистрибуирају након умножавања на писаћим машина.²³²¹

Поред сопствених Команда Београд примала је преко курира и дистрибуирала у Београду пропагандни материјал других јединица ЈВуО. У овом послу коришћене су услуге припадника СДС који су у службеним запечаћеним цаковима доносили пропагандни материјал у Београд.²³²² Омладински штаб 501 известио је Врховну Команду ЈВуО да је 21. фебруара 1943. успео да пренесе у Београд 80 примерака часописа „Равна Гора“ и да исте преда Команди Београд.²³²³ У Београду је задржано 20, а преостали примерци су дистрибуирани даље. Ова количина новина према проценама београдске организације задовољавала је потребе, „јер се лист чита по групама и конспиративно иде из руке у руку“.²³²⁴ Одређени чланови београдске организације учествовали су и у писању појединих централних гласила ЈВуО, а Команда Београд иницирала је и организовала целокупан овај посао. Неопходно је истаћи да овај материјал није долазио у Београд у континуитету и да је било случајева да појединци добију преко

²³¹⁸ Исто, 118.

²³¹⁹ ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

²³²⁰ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

²³²¹ ИАБ, БДС, И- 299, досије Јовановић Предраг.

²³²² Петровић, „Сећање о раду“, 121.

²³²³ Матић, *Равногорска идеја*, 71.

²³²⁴ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 5.

паралелних канала штампу пре виших инстанци, што је у одређеној мери компромитовало организацију у очима њених припадника.²³²⁵ Уз помоћ људи запослених у Црвеном крсту београдска организација слала је својим симпатизерима у заробљеничке логоре пропагандни материјал. Било је компликовано и сувише ризично да се шаљу читави бројеви равногорске штампе, те се прибегавало убацивању извештаја од једне странице у књиге које су биле дозвољене за слање.²³²⁶

Од друге половине 1943. Врховна Команда ЈВУО захтева спровођење активније и систематичније пропагандне делатности у Београду. Као што смо навели у потпоглављу о обавештајној службу формирањем корпуса обједињена је пропагандна и обавештајна служба и успостављени су одељења.²³²⁷ Иницијативу су преузели Командант Београда Александра Михајловић и инжењер Петар Милићевић. Главни предуслов био је да се пронађе адекватна штампарија у којој би се штампао пропагандни материјал. Једна од идеја била је да се због конспиративности материјал штампа изван Београда.²³²⁸ Први човек београдске организације известио је више инстанце 10. новембра 1944. да је оспособљена мања штампарија у којој су штампани летци. Ова штампарија имала је на располагању једну мању машину марке тигл на ножни погон и која је била смештена на територији Авалског корпуса.²³²⁹ Како је иста била скромних капацитета београдски равногорци штампали су пропагандни материјал повремено и у државним штампаријама уз помоћ симпатизера. Штампарија „Стеван Дечански“ која се налазила у Дечанској улици и чији је власник био Душко Јанковић штампала је за потребе ЈВУО. Папир је обезбеђивала београдска организација, те је у децембру 1943. штампарија располагала са 11.500 табака новинске хартије спремне за публикување равногорске пропаганде.²³³⁰ Ови

²³²⁵ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 23.

²³²⁶ У почетном периоду било је забрањено заробљеницима у пакетима слати штампане публикације али је од 3. октобра 1941. дозвољено да се преплаћују на дневне новине и да им се шаљу одређене публикације. Више о овој теми у: Ристановић, „Извештај Радула Ж. Радослављевића“, 255, 256; ИАБ, БДС, Ц- 327, досије Чича Милан.

²³²⁷ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11; ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13.

²³²⁸ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 23.

²³²⁹ Није прецизирано где се налазила штампарија али с обзиром да се у извештају од фебруара 1944. наводи да је отежано штампање „Гласа Београда“ јер је закопана штампарска опрема Авалског корпуса, склони смо да закључимо да је Михајловић указивао на почетак рада ове штампарије. ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 10.

²³³⁰ ИАБ, БДС, рег. 11, Ч-Ћ.

канални услед активности полицијских и војних ефектива окупационе управе нису били константно доступни. О наведеном сведочи извештај капетана Михајловића од 8. фебруара 1944. у коме се наводи да нема услова да се штампа нови лист „Глас Београда“ јер је штампарија Авалског корпуса закопана, а штампање у Београду је „тешко јер се стално врше преметачине штампарија“.²³³¹

Команда Београд у овом периоду критикована је од стране Врховне команде због неактивности у области пропаганде. Челни људи ове организације реаговали су на критике и до маја 1944. успоставили нову организациону основу пропагандног деловања. Основана је секција пропаганде, попуњена са новим људима, обезбеђена је штампарска машина и „већа количина хартије“. Од чланова секције очекивано је да „рад развијају и да застоја не сме бити, без обзира на бомбардовање, хапшење итд“.²³³² У овом периоду равногорци су настојали да и у кадровском смислу ојачају пропаганди апарат. Први човек београдске организације покушао је да анимира поједине људе из грађанских партија да пишу за равногорска гласила али безуспешно.²³³³ У циљу оспособљавања што већег броја чланова ЈУРАО за вршење пропагандне делатности организован је низ идеолошких курсева „кроз које је прошло неколико десетина студената и гимназијалаца.“²³³⁴

Да је секција испунила очекивања сведочи чињеница да је у овом периоду интензивно штампано више равногорских листова. Од централних гласила ЈВуО у Београду је штампан званични орган Југословенске демократске народне заједнице (ЈУДЗН) „Глас Београда“. Сам назив није плод случајности већ настојања да се ова публикације прикаже као „лучоноша“ идеолошке и политичке мисли града који је представљао свеобухватно средиште Српског народа. Часопис је излазио два пута месечно, први број изашао је из штампе 15. маја 1944, а закључно са 8. октобром 1944. одштампано је 11 издања. Лист је штампан у формату новина (40x30) на четири странице. Редакцију су сачињавали уредник Александар Павловић члан Централног националног комитета и сарадници Живко Топаловић и Адам Прибићевић. У почетном периоду тираж је био 8.000, а

²³³¹ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 29.

²³³² ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 8.

²³³³ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 5.

²³³⁴ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 6.

касније 25.000 примерака.²³³⁵ Као званични орган ЈУДНЗ у овом часопису популарисана је политичко-идеолошка платформа ЈВУО формулисана након конгреса у селу Ба и разматране антикомунистичке, антиокупаторске и просавезничке теме. Поред чланака у „Гласу Београда“ објављивана су и наређења Команде Београд.²³³⁶ Равногорски пропагандни апарат у Београду достигао је зенит у техничком смислу издавањем „Одјека Равне Горе.“ Овај лист штампан на професионалним штампарским машинама у новинском формату (40x29) делом у боји изашао је у септембру 1944, поводом рођендана Краља Петра II Карађорђевића. Рубрике су биле општег карактера тј. уобичајног за гласила централног типа, те га Милан Матић и сврстава у наведени профил равногорске штампе. Приближавање фронта Београду прекинуло је даљи рад на штампању и ово достигнуће равногорских пропагандиста у Београду доживело је само једно издање.

Остаје непознаница када је изашао први број званичног „органа београдско равногорске омладине“ „Небојша“ али према свему судеће иницијатива је покренута у фебруару 1943.²³³⁷ Назив ових равногорских новина представља тајно име Лазара Максимовића једног од београдских омладинаца који је погинуо у борби са СДК у Великој Дренови код Трстеника.²³³⁸ Сачуван су бр. 2 од 1. децембра 1943, двоброј 5-6 од јуна и двоброј 7-8 од јула-августа 1944. Часописа је у почетном периоду умножавана на гештендеру на осам до 12 страна у мањем формату (20x20). Уредник је био Александар Јовановић, а сарадницу су били Милорад М. Драшковић, Драгослав Страњаковић, Димитрије Ђорђевић и други.²³³⁹ Од 1944. „Небојша“ се штампа у штампарији коју је образовао Штаб 501 у једној колиби која се налазила између села Конатице и Пољана.²³⁴⁰ Без обзира што је овај часопис имао префикс омладински у тематском смислу садржај „Небојше“ био је дифузан и објављивао је чланке на најразличитије теме. Поред

²³³⁵ Матић, *Равногорска идеја*, 72.

²³³⁶ *Глас Београда*, 30. мај 1944; *Глас Београда*, 15. јун 1944; *Глас Београда*, 26. септембар 1944.

²³³⁷ У једном од извештаја Обавештајног центра бр. 10 упућеног 23. фебруара 1943. вишим инстанцама наводи се да је први број Равне Горе дошао у „прави час, када смо и сами овде у Београду расправљали потребу за покретање једне мање публикације“. ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 5.

²³³⁸ Омладинци Владимир Жикић и Лазар Максимовић били су у почетном периоду окупације чланови београдске организације ЈВУО. Почетком 1942. пребачени су у Омладинском одреду у Сопоту. Погинули су заједно у борби са СДК у ноћи између 7. и 8. септембру 1943. *Равногорска омладина у рату 1941-1945*, 344, 345; Петровић, „Сећање о раду“, 102.

²³³⁹ Самарцић, *Генерал Дража Михаиловић*, 3, 543.

²³⁴⁰ Петровић, „Сећање о раду“, 129.

класичних пропагандних чланака објављивани су цитати познатих српских песника и неименованих аутора, кратке приче и пароле. Објављиване су и рубрике у којима се критикује Народноослободилачки покрет, окупациони режим и величају емигрантска влада и савезници.²³⁴¹

Периодична гласила нису били једини пропагандни материјал који је београдска организација штампала од 1943. до ослобођења овог града. Београђани су могли да читају и различите летке, које можемо поделити у две врсте. Први су у потпуности пропагандног карактера и по садржају и стилу не разликују се од чланака ове врсте који су објављивани у периодичним гласилима. Друга група су леци чија је примарна функција била да дају омаж неком важном догађају, особи или пренесу одлуке Команде Београд али такође са елементима пропаганде. Штампани су и памфлети у којима су по тематском принципу анализирани догађаји. Успели смо да пронађемо једну публикације ове врста, под насловом „Уочи ослобођења“. Као што и сам назив наговештава овај памфлет посвећен је крају рата и ослобођењу.²³⁴² Према сведочењу Димитрија Ђорђевића београдски омладинци одштампали су „око четрдесет брошура и летака“.²³⁴³ У изворима помињу се и публикације „Титова војска у расулу“, „Живео Дража-слобода долази“, „Резолуција Конгреса“, „Инвазија је почела“, „Београд је тешко погођен“, „Маска је пала“, „Неутралној омладини“ и „Истине овог рата“, као пропагандни материјал који у овом периоду штампан у Београду.²³⁴⁴

Поред часописа и другог пропагандног материјала који су се штампали на територији Управе града Београда, београдска организација пружала је подршку у организационом и логистичком смислу, те дистрибуирала пропагандни материјал који је излазио из штампарских машина Авалског корпуса. Уласком ове формације у Штаб бр. 2 пропагандно деловање је обједињено.²³⁴⁵ Један од листова који је издавао Пропагандни одсек Авалског корпуса био је „Равногорац“. Први број угледао је светлост дана почетком новембра 1943, али је нумерисан са као бр. 11. „ради затурања пред полицијом“. Лист није имао редовност, уредник је био Јован М. Ралетић (потписивао се под псеудонимом Кара-Летић), а последњи

²³⁴¹ Матић, *Равногорска идеја*, 120.

²³⁴² ВА, ЧА, к. 130, ф. 4, д. 41.

²³⁴³ Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, I, 226.

²³⁴⁴ ВА, ЧА, к. 130, ф. 5, д. 6; ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 16.

²³⁴⁵ ВА, ЧА, к. 278, ф. 51, д. 5.

сачувани број 16. изашао је у јуну 1944. „Равногорац“ је излазио у мањем формату (33x23), на шест до осам страна у тиражу од 10.000 примерака. Садржај овог часопис био је разноврсан и нудио је својим читаоцима широку палету политичких тема, од антикомунистичке пропаганде, критике окупационог режима до у телеграфском стилу саопштених најновијих вести. Рубрике су због конспирације остале непотписане, те остаје непознаница ко су били аутори.²³⁴⁶ Авалски корпус имао је и свој омладински часопис „Глас Авале“ који је светлост дана угледао у мају 1944. Насловну страну на којој је приказан споменик незнаном јунаку и у позадини панорама Београда нацртао је омладинац Буле Петровић.²³⁴⁷ Штампан је на гештендеру и штампарској машини у мањем формату (29x20) на седам до девет страна. Орган „сеоске равнгорске омладине“ поред општих тема објављивао је и чланке намењене омладини. Као и у случају „Равногорца“ аутори ни у „Гласу Авале“ због конспирације нису потписивали своје прилоге.²³⁴⁸ Тираж ових омладинских новина према појединим извештајима достигао је и број од 500 примерака. „Омладинци и омладинке престонога града Београда“, „Партизани и Немци- савезници“ само су поједини наслови летака који су излазили из штампарије Авалског корпуса у тиражу и до 4000 примерака.²³⁴⁹

Београдска организација добијала је и специјалне задатке од стране виших инстанци у овом периоду. Један од примера је наредба Врховне команде из прве половине 1944. да се пронађе адекватна фотографска радња која би умножила између 500-1000 „фотографија Чичиних (генерала Михаиловића: Примедба Р.Р) са лулом за потребе пропаганде“.²³⁵⁰ Важну улогу београдска организација одиграла је приликом пропагандне акције коју је ЈВУО спроводила поводом припрема за женидбу Краља Петра II Карађорђевића и Грчке принцезе. Овај догађај узбуркао је домаћу јавност и додатно посвађао емигрантске политичаре.²³⁵¹ Ни кључни људи београдске организације нису у потпуности подржавали овакав потез младог монарха. Они су имали разумевања за његову

²³⁴⁶ Исто, 100.

²³⁴⁷ Угљеша Крстић, „Глас Авале добија штампане корице“, у: *Равногорска омладина*, 1, 152.

²³⁴⁸ Матић, *Равногорска идеја*, 123.

²³⁴⁹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 4, д. 16.

²³⁵⁰ ВА, ЧА, к. 291, ф. 1, д. 6.

²³⁵¹ Део политичара српске националности у емиграцији био је против женидбе Краља сматрајући да није ни време ни место за овај чин. Ово је довело до нових подела и кризе у влади. Подршку Краљу дао је Михаиловић, сакупљајући потписе. Упркос наведеном југословенски монарх и грчка принцеза ступили су у брак 20. марта 1944.

потребу да ступи у брак али су сматрали да „постоји могућност да Немци баш на дан венчања врше масовна стрељања, па би то болно одјекнуло у нашем народу, а наши би противници ово искористили као пропаганду“ и да је прикладније да се сам свечани чин спроведе у земљи након ослобођења.²³⁵² У складу са наведеним односом према овом питању спроведена је и акција прикупљања подршке. Преко повереника обезбеђена је подршка Сокола, грађанских партија, Кола српских сестара, Удружења пензионера али уз писма подршке упућене су и молбе да се венчање „одложи до повратка Њ.В. Краља и његове изабранице“.²³⁵³ Немамо потребу да арбитрирамо у овом случају и пресуђујемо која страна је била управу али склони смо да закључимо да је београдска организација и на овом примеру показала да није била спремна да слепо и без размишљања извршава наређење виших инстанци, што је у условима илегалног рада у зависности од ситуације могло да представљало и ману и врлину.

У овом периоду приступљено је студиозније и усменој пропаганди. Секретар Централног националног комитета др. Ђура Ђуровић сугерисао је београдској организацији да покуша да створи што већи број пунктова у различитим предузећима, установама, фабрикама и другим организацијама, преко којих би пласирали усмену пропаганду. Фрагментарни су подаци који сведоче о овој врсти делатности ЈВУО у Београду али на основу расположивих можемо закључити да је у јануару 1944. постојало 20 пунктови у следећим организацијама: „Народној Банци, Хипотекарној банци, Аграрној банци, Поштанској штедионици, Центри за гвожђе, Центри за жито, Банкферај, Трговинској комори, Индустријској комори, Занатској комори, Центри за шећер и пиво, Пивари Вајферт, Београдској задрузи, Призиду итд“. Сама реч пункт може погрешно да наведе читаоца да помисли да се ради о компликованој организационој структури. Суштински један пункт је могао да се састоји и од једног лица које прима унапред припремљен пропагандни материјал проучавам га и усмено преноси „извесним особама вести које се даље врло ефикасно шире“.²³⁵⁴ „Шаптаци“ су податке добијали од виших инстанци које су исти приређивали на основу различитог штампаног пропагандног материјала ЈВУО претходно прилагођеног „према

²³⁵² ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 43.

²³⁵³ Исто.

²³⁵⁴ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 3.

овдашњим потребама“. Оваква врста пропаганде коришћена је масовно за унутрашње потребе. У складу са упутством из 1943. и чланови Врховне омладинске тројке били су дужни да организују састанке на којима би се читала „пропагандна литература, објашњавали поједини делови равногорске идеологије и дискутовало о свим омладинским и националним проблемима.“²³⁵⁵

Команда Београда настојала је и да анализира резултате које постиже и укаже надређенима у ком смеру је неопходно кориговати пропаганду како би имала што бољи ефекат у главном граду окупиране Србије. Командант штаба 1а ЈВУО обавештен је у фебруару 1943. да је први број Равне Горе наишао на најлепши пријем. На лош пријем наишла је радио станица „Карађорђе“ али не због садржаја који је емитовала већ чињенице да је њен сигнал био слаб и „врло се слабо чује у Београду те је од њеног постојања врло незнатна корист“. Апеловано је на више инстанце да ова станица „загосподари“ територијом окупиране Србија, а посебно Београд јер је овај начин вршења пропаганде „запостављен, док на супрот нама наши непријатељи и Немци и комунисти имају радио станице, са којима успевају да утичу на обавештеност и на формирање јавног мњења у Београду“.²³⁵⁶ У децембру исте године више инстанце информисане су да су београдске улице „преплављене“ лецима ЈВУО, те да су окупатор и колаборационисти збуњени и да је поводом наведеног Управник града писао Министарству унутрашњих послова.²³⁵⁷ Помоћник Команданта Београда мајор Иван Павловић известио је 8. фебруара 1944. Начелника штаба Врховне команде ЈВУО да је „летак који смо пустили раније као опомена народу да му Недић и Љотић спремају нове казнене експедиције изазвао одличан утисак код маса“, и да је „Недић говорио да су то штампали љотићевци да би му онемогућили сваки договор са Вама“ „док су

²³⁵⁵ ВА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

²³⁵⁶ Уз одобрење и надзор Велике Британије емигрантска влада је на иницијативу Јована Ђоновића покренула 20. новембра 1942. радио станицу „Карађорђе“. Програм је емитован из Јерусалима на скромној техничкој опреми, што је ограничавало јачину сигнала и онемогућило да се ова радио станица слуша на свим деловима окупиране Србије. У емисијама су преношене различите вести, вршена популаризација Равногорског покрета и вербално нападани и вређани окупатор, колаборационисти и комунисти. Станица је на захтев Британаца престала са радом 27. марта 1943. Душан Петковић, „Четничка радио станица „Карађорђе“, у: *Гласник СИКД „Његош“*, Илиноис 1959/3, 43-48; ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 5.

²³⁵⁷ ВА, ЧА, к. 246ц, ф. 1, д. 50.

љотићевци тврдили да је летак штампан од стране Драгог Јовановића и њему блиских“.²³⁵⁸

Поједини чланови београдске организације нису оклевали и да јавно критикују целокупну пропагандну ЈВуО. И више него компетентни Миодраг Инђић упутио је у јануару 1944. оштре критике и предлагао конкретна решења. Овај по професији новинар окарактерисао је штампу ЈВуО као неписмену, безидејну и хетерогену. Апеловао је да се штампа централизује, да се публикације појединих корпуса цензуришу и да се избаце чланци у којима се позива на освету над Хрватима и критикује католичка црква и СССР. На овај начин организована штампа „била би један од најутицајнијих фактора у даљем јачању наше организације“, закључује Инђић.²³⁵⁹ Да је критика ишла и у супротном правцу сведочи следећи део депеше инспектора Врховне команде ЈВуО Јеврема Симића упућене 25. октобра 1943. Команданту Београда: „Са свих страна и од свих нама наклоњених људи у Београду како мени тако и Команданту корпуса Горске Гарде Њ.В. Краља пристижу извештаји да је наша пропаганда у Београду врло слаба и рад Ваш се апсолутно не осећа“.²³⁶⁰ За разлику од београдских равногораца комунисти су у овом граду водили веома активну пропаганду према информацијама Симића, те је наредио Михајловићу да предузме „најенергичније мере да активност у Београду Вас и ваших људи претекне активност комуниста“.²³⁶¹

Део организације који је био задужен за пропагандну имао је и задатак да прати писање немачке, колаборационистичке и комунистичке штампе. Сакупљано је и прослеђивано вишим инстанцама *Ново Време*, *Обнову*, *Нашу Борбу*, *Пролетер* и друга издања.²³⁶² Овај материјал првенствено је служио као извор за чланке у којима су равногорци критиковали писање наведених новина али и за свеобухватније информисање.²³⁶³ Упоредо са штампом праћена је издавачка делатност окупационог режима и прослеђивани критички прикази на одређене публикације ове врсте. Као један од пример је непотписани приказ

²³⁵⁸ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 9.

²³⁵⁹ Исто.

²³⁶⁰ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 8.

²³⁶¹ Исто.

²³⁶² ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 15; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 27; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 14; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 15; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 27; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 20; Вучковић, *Сећања из рата*, 286.

²³⁶³ ИАБ, БДС, Д- 338, досије Ђурић Радомир.

књиге „Немачки трагови у Београду“ у којој аутор позивајући се на квазиисторијске чињенице настоји да потврди хипотезу о Немачком народу као вишевековном носиоцу просперитета у Београду.²³⁶⁴ Према наводима из обавештајног извештаја од 23. фебруара 1943. Команда Београд успела је да „сакупи едицију свих врста књига, брошура, плаката и летака, које су Немци или Недићева пропаганда издали за ових двадесет два месеца окупације“.²³⁶⁵ Ова илегална библиотека бројала је „око четири стотине разних издања, који ће се чувати и даље допуњавати, и који ће значити велику историјску вредност као документи из окупације“.²³⁶⁶ Чланови штаба 501 имали су и задатак да слушају савезничке радио станице и састављао извештаје који су прослеђивани њиховим саборцима у јединицама.²³⁶⁷

3. 7. 2 Анализа садржаја

Један од водећих равногорских стручњака за област пропаганде Димитрије Лазаревић на курсевима резервних официра ЈВУО учио је своје полазнике да је пропаганда „средство за стварање и изграђивање једног јавног мишљења и то по унапред утврђеном плану“, да „помоћу ње се ствара позитивно јавно мишљење и подиже морал код пријатељских земаља и односне земље“, да константно мења своје облике и да се коригује према догађајима и приликама, да нема једно утврђено становиште које стално пропагира и да може бити офанзивна и дефанзивна.²³⁶⁸ Нехомогеност равногорске организације у погледу идеолошких и политичких ставова очитавала се и на страницама њене илегалне штампе али упркос наведеном више инстанце настојале су од првог дана да наметну корпус тема који су морале да буде заступљен у сваком гласилу. Организација и кључни кадрови равногорске организације, савезници, комунисти, окупатор и колаборационисти, обични грађани биле су теме на којима је инсистирала Врховна Команда ЈВУО. У овом контексту намеће се питање какав је био карактер

²³⁶⁴ ВА, ЧА, к. 107, ф. 2, д. 21.

²³⁶⁵ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 5.

²³⁶⁶ Исто.

²³⁶⁷ Петровић, "Сећање о раду", 77.

²³⁶⁸ ВА, ЧА, к. 254, ф. 42, д. 2.

и циљеви равногорске пропаганде у Београду и на који начину су перципиране наведене и друге теме.

Популарисање политичке и идеолошке платформе и читаве организације био је саставни део равногорске пропаганде, а посебно место у овом сегменту заузимали су чланци у којима се у краткој и поједностављеној форми грађанима указује против кога и зашто се бори ЈВуО. Оваква врста материјала била је најнеопходнија за „идеолошко изграђивање омладинаца који ступају у организацију“.²³⁶⁹ Омладински лист Небојша информиса грађане у децембру 1943: Окупатор јер зна „да ако униште Дражу и његове четнике, да ће проћи некажњено за своја зверства“, комунисти, „јер су свесни да им је по паду Немачке, једино стварни противник Дража Михаиловић, у њиховој борби за остварење класних циљева“, „петоколонаши, јер осећају да Држине легије носе собом неумитну правду, чија ће оштрица погодити у првом реду њих“, „мађине, које већ од данас умиру од страха при помисли на брадате осветнике из Слободних српских планина“ и „ратни богаташи, и сви они који стрепе од Народног суда“.²³⁷⁰

Неименовани аутор у листу *Равногорац* од априла 1944. покушава да укаже на разлике између комунизма и фашизма са једне и са друге стране „националне демократије“. Комунизма „брише ЧОВЕКА и нацију и види само друштвену гомилу, „у друштву види само једну, своју владајућу класу, „Фаши-нацизам брише ЧОВЕКА и класу, а види само једну, своју наднацију и њен животни простор“ у којој „право да мисли има један човек“, различити „по својој теоријској замисли до искључивости“ поборници ове две идеологије „су се морали сукобити“. Аутор нема дилему да од ова два „експеримента“ ни један неће победити, већ национална демократија, „политичка форма за одређенију националну вредност и бољу социјалну правду“. У средишту ове идеолошке поставке налази се српска нација „са одређенијом садржином и са вредностима изнад одређеног минимума“, способна да организује заједницу која је у социјалном смислу праведнија.²³⁷¹ У *Гласу Београда* такође је афирмисана демократија као облик државног уређења. Неименовани аутор у чланку

²³⁶⁹ Петровић, „Сећање о раду“, 77.

²³⁷⁰ Исто, 4.

²³⁷¹ *Равногорац*, април 1944, 2.

„Завршење наше народне револуције“ указао је да је национално питање у Краљевини Југославији било питање свих питања, да су нерешени односи између Срба, Хрвата и Словенаца довели до пропадања поретка и демократије. Решење је видео у демократски уређеној држави која ће поштовати „не само личну већ и националну слободу“ коју најбоље описује следећа парола „Југославију хоћемо, али у њој Србију, Хрватску и Словеначку“.²³⁷² За људе окупљене око овог равногорског гласила Југославија као територијални облик није имала алтернативу, а сви они који су били против окарактерисани су као „слуге непријатељске пропаганде“.²³⁷³ Обичан грађанин који би читао анализирани чланке из *Равногорца* и *Гласа Београда* могао би да закључи да се ЈВуО као организација бори за демократског уређење али и да се унутар исте леме копља око питања да ли кренути у строго националном или реал југословенском смеру.

Равногорска организација позивала је на успостављање нових односа унутар југословенског друштва. Комунистички покрет отпора у складу са идеологијом за коју се залагао највише је пледирао за права радника, што је стварало потребу да равногорска пропаганда посебно посвети овом делу становништва. По београдским улицама кружио је у августу 1943. летак под насловом „Радници и Равна Гора“ који је популарисао пакет предвиђених мера за побољшање услова рад и живота радника. Суштина истих била је да се радницима обезбеди адекватно школовање, достојна награда која би била довољна да обезбеди њега и његову породицу, квалитетнији радни и животни услови.²³⁷⁴ На социјалном преображају инсистирало је још интензивније након конгреса у селу Ба. Грађани Београда су читајући равногорску штампу могли да се информишу да је „социјални програм Равне Горе“, револуционаран али не у комунистичком и љотићевском смислу, да „није класни него народни“, да су његова основни циљеви, „национализација великог дела наше државне територије“ чија суштина би била расељавање националних мањина, далекосежна социјална реформа која ће „осигурати праведан и здравији однос између рада и капитала“ и „стварање великих јавних радова корисних за нацију“.²³⁷⁵

²³⁷² *Глас Београда*, 30. мај 1944, 1.

²³⁷³ *Глас Београда*, 15. мај 1944, 3.

²³⁷⁴ ВА, ЧА, к. 254, ф.1, д. 28.

²³⁷⁵ *Небојша*, јули-август 1944, 3.

Поред политичких идеја равногорска пропаганда у Београду популарисала је лик и дело првог човека организације. На доњем делу појединих страница равногорске штампе објављиване су пароле и кратке пропагандне поруке у којима је Михаиловићево име исписивано поред одредница попут отаџбина, краљ, вера.²³⁷⁶ Једна од најзаступљенијих парола овог типа била је: „С вером у Бога, за Краља, Веру и Отаџбину- само са Дражом“.²³⁷⁷ Објављиване су пропагандне поруке и изјаве на најразличитије теме испод којих је Михаиловић потписиван као аутор.²³⁷⁸ Први човек равногорске организације позивао је са страница београдске илегалне штампе све „Србе, Хрвате и Словенце да се, верни Краљу и Отаџбини и демократски идеалима, окупе око централног националног комитета, као народног водства“, критиковао комунисте, колаборационисте итд. Стваран је слика да је Михаиловићев углед превазилазио оквире окупиране Југославије. Београђани су информисани да је у „целој држави Небраска (САД) прослављен дан Драже Михаиловића“.²³⁷⁹ Проза и фотографије били су једни од алата равногорских пропагандиста у изградњи култа личности Михаиловића. На католички Божић 1943. неименовани песник поручио је своме команданту између осталог:

„Вера у наш васкрс тебе је понела
И дала ти снагу да се мушки бориш.
На Равну Гору вера те одвела,
Да нам дух херојски за векове створиш.
И ти нам га даде. То сад нису приче,
Јер су свуд јунаци – сви из твоје страже,
Слушају команду њиховога Чиче,
Србина хероја, ђенерала Драже“.²³⁸⁰

Поред Михаиловића у равногорској штампи у Београду ни један други командант ЈВуО није истицан, што је у потпуности било у складу са потребама конспиративног рада. Одређен простор од 1944. добили су и политичари Живко

²³⁷⁶ *Равногорац*, јуни 1944., 5.

²³⁷⁷ *Равногорац*, април 1944., 2.

²³⁷⁸ Небојша, јули-август 1944., 4.

²³⁷⁹ *Глас Београда*, 16. август 1944., 2; *Равногорац*, новембар 1943., 2.

²³⁸⁰ *Равногорац*, децембар, 1.

Топаловић и Адам Прибићевића, чији ауторски текстови су објављивани и чија је делатност праћена.²³⁸¹

Омладина је била део становништва за чију подршку су се преко пропагандних средстава бориле све зарађене стране током Другог светског рата. Кључну улогу у пропагандни усмереној ка београдској омладини по природи ствари је имао „Небојша“. У броју од 1. децембра 1943. објављен је чланак неименованог аутора у коме је профилисан и афирмисан идеалан профил равногорског омладинаца. Омладинац ЈВуО поседовао је „свест о мисији и улози српског народа“ чија је суштина била „стварање слободне националне државе са праведним социјалним уређењем“, „тежња за стварањем новог човека у новом друштву“, „жеља за грађењем новог социјалнијег и праведнијег поретка“, борио се „да се патњама и страдањима српског народа учини крај, да се сви крвницима врати мило за драго“.²³⁸² Из цитираног дела чланак јасно уочавамо тенденцију равногорских пропагандиста у Београду да истицањем универзалних и националних идеја освоје подршку београдски омладинца српске националности који нема јасну политичко-идеолошку профилацију.

Објављивани су и некролози погинулим омладинцима ЈВУО и приче о животу у омладинским јединицама. Читајући некролог поводом смрти Лазара Максимовића и Владимира Жикића у часопису *Небојша* јасно видимо поруку коју непосредно шаље аутора. Суштина исте да кроз њихове примере мотивишу друге омладинце да превазиђу страх и укључе се у борбу коју је водио Равногорски покрет отпора. Поред прозе београдски равногорци настојали су да палим друговима одају почаст и кроз лирику о чему сведочи следећа песма неименованог аутора:

„Владимир Жикић- Жиле
Једне тамне ноћи, кроз село Селиште
Прикрала се чета црних проклетника
И скривена мраком из заседе, мучки
Убила је тако младога војника!
Издајице српске, Љотићевци бедни,
Убили су Владу, Равногорца млада,

²³⁸¹ *Глас Београда*, 30. мај 1944, 1.

²³⁸² *Небојша*, децембар 1943, 1.

Па са мртвим телом српскога јунака
Као дивље звери поступале тада.
Али нису знали, плаћеници јадни
Да јуначка душа не може умрети.
Да салву јунака у народу српском
Никакво дивљаштво не може отети!
Довека ће живет међу нама Жиле.
Он је светли пример што нас напред води
Он је показао како јунак гине,
Показао правац слави и слободи.²³⁸³

Несумњиво да је ова песма имала за циљ да погоди у „срце“ онај део национално оријентисане омладине која је одрасла на епским народним песама, те пробуди жељу за борбом против окупатора. Истом резултату надали су се равногорски пропагандисти објављивањем прича о свакодневном животу у омладинским јединицама. Ове приче прећуткују вашке, буве, недостатак основних животних намирница, одеће и све друго што је пратило већину герилских јединица. Живот у шуми представљен је као логоровање једног од скаутских удружења. Јасно је да су на овај начин изромансиране приче више пријале ушима већине градских младића који су спавали у удобним креветима и да би приказивање стварног стања могло да утиче на резултате мобилизације. Отварање Универзитета у Београду у јануару 1944. био је повод да се на удару равногорске пропаганде нађе онај део омладине који је под условима окупације решио да настави своје школовање. У летку „Недићевој универзитетској омладини“ који је растуран по београдским улицама овај део омладине у пежуративном смислу називан је „зечевима“ који су се 6. априла „крили под родитељске скуте“, који су са „песмом ступили у редове Националне службе“, који су „одлазили на излет до Пеште и Беча“ итд.²³⁸⁴ Оштро су критиковани и позиви колаборационистичке управе за „мобилизацију неколико годишта српске омладине“ и саветовани омладинци „да је омладини Србије место у непокореним српским планинама међу револуционарима Равне Горе“.²³⁸⁵

²³⁸³ *Небојша*, јун 1944, 7.

²³⁸⁴ ВА, ЧА, к. 130, ф. 2, д. 12.

²³⁸⁵ *Глас Авале*, јуну 1944, 7.

Ни припадницама лепшег пола у Београду није остао стран идеалан профил жене у равногорској идеологији. На „српске жене и девојке“ апеловано је да „положе труда и напора у општој борби за бољу будућности“, посебно на оне које су „често заборављале и занемаривале своју дужност и посвећивале своје време многим недостојним стварима, бесциљним забавама и претераном улепшавању.²³⁸⁶ Очекивано је да буду „добре мајке, добре жене, добре васпитачице и свесне и изграђене, идејно јаке и идеолошки непоколебљиве личности“. Посебно је саветована женска омладина „која више воли једну шетњу по Теразијама и једне свилене чарапе, него озбиљан и користан рад на изграђивању себе“ да пронађу пут „равногорског препорода“, да сваки њихов „откуцај буде за њих, за храбре јунаке Драже Михаиловића, нека свака ваша жеља буде упућена да изгради себе тако да једног дана заједно са њима, као њихове сестре, жене и другарице“ понесу „сав терет будућности“.²³⁸⁷ Овај чланак у потпуности је на трагу равногорске идеологије унутар које је жена проматрана кроз патријархалне и националне „наочаре“, позиционирана у кући међу децом посвећена породици и лишена права да се активно укључи у политички живот.²³⁸⁸ У листу *Равногорац* објављивани су чланци који су имали другачији приступ овој теми. „Жена на пољу хуманости и народне културе“ чланака је у коме се припаднице лепшег пола отворено позивају да „узму подједнаког учешћа са мушкарцима у ослобођењу поробљене Отаџбине“. Ова врста једнакост била је ограничена с обзиром да је аутор под овом речи подразумевао да жене заузму своје место у санитетској служби ЈВуО.²³⁸⁹ Читајући *Глас Београда* Београђанке су могле да сазнају да има као кључне задатке равногорци постављају:

„Жена има не само да препороди породицу, која има да буде темељ обновљеној држави, она има, не само да нам васпита наш нови нараштај који ће обновљену Југославији да прихвати и уведе у круг напреднијих држава; она има, и да ублажује оштрине које је нездрав друштвени живот начинио између сиротиње и

²³⁸⁶ Исто, 2.

²³⁸⁷ Исто.

²³⁸⁸ Више о овој теми у: Љубинка Шкодрић, *Положај жене у окупираној Србији 1941-1944*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2015, 233-248.

²³⁸⁹ *Равногорац*, април 1944, 8.

богатих; она има и да изравна јаз који су непоштени људи ископали између града и села“.²³⁹⁰

Редовне рубрике које су красиле насловне стране равногорску штампу у Београду биле су о Краљу Петар II Карађорђевић. Уз фотографију објављивани су чланци у којима се у апологетском маниру извештава о југословенском монарху. Читајући равногорску штампу у Београду не можемо да стекнемо утисак да су водећи људи ове организације имали другачије погледе на венчање младог монарха од оног који је прокламовала Врховна Команда ЈВуО. У *Равногорцу* објављен је у априлу 1944. чанак „Пут- части – пут- прогонства- пут васкрса“ у коме се уочава тенденција аутора да служећи се готово апологетским и у потпуности некритичким приступом грађанима пружи оправдање за ову одлуку младог монарха. Указано је на чињеницу да је прогнан, да „због части, већ три године, млади Краљ из туђине чезне за својом родном грудом, борећи се у тешким напорима, да извојује бољу будућност своје народу“ и да је „рано Краљев дом остао без домаћина“, што је определило Краља да „свије своје породично гнездо“.²³⁹¹

Несумњиво много већи изазов за равногорске пропагандисте био је да пружи оправдање за краљеву одлуку да образује владу на чијем челу је био Иван Шубашић, а која је имала за задатак да „сарађује са свима онима који се активно боре против туђинског завојевача“.²³⁹² Ни због ове одлуке југословенског монарха није критикован, већ сасвим супротно његов потез окарактерисана је као „мудар и енергичан позив да сви скупа будемо спремни за коначну борбу у Југославији“.²³⁹³ Према наводима у равногорској штампи ЈВуО је и сама позивала све снаге на уједињене, а посебно комунистички покрет отпора, који се оглушио од овај позив. Читаоци су упозорен да „комунисти покушавају да унесу пометњу“ тврдњама да је овај Краљев позив у ствари сврставање на њихову страну. Било је неопходно оправдати и одлуку да је мандат за састав нове владе повери припаднику хрватског народа. Ова одлука образложена је као природна с обзиром да је Шубашићев задатак био да помири и уједини становништво у борби против

²³⁹⁰ *Глас Београда*, 30. мај 1944, 2.

²³⁹¹ *Равногорац*, април 1944, 15, 1.

²³⁹² *Глас Београда*, , 15. јун 1944, 1.

²³⁹³ Исто.

окупатора. Након мање од месец дана ЈВуО је дијаметрално променила свој однос према новој влади. Орган београдске равногорске омладине *Небојша* пренео је резолуцију Централног националног комитета од 23. јула 1944, у којој је Шубашићева влада оптужена да се ослања само НОП који „чини несумњиво мањину и чији орган „Авној“ крши „уставни и законит ред наше Краљевине“.²³⁹⁴ Нови изазов био је говор краља Петар од 12. септембра 1944. у коме је млади монарх недвосмислено позвао свој народ да се прикључи Народноослободилачком покрету. Оваква изјава редуковала је маневарски простор равногорским пропагандистима и један од начин да се умањи њен ефекат био је да се тотално оспори аутентичност. У чланку на насловној страни *Гласа Београда* од 26 септембра 1944. неименовани аутор исказао је сумњу у аутентичност Краљевог говора, али уз додатно тумачење истог како би се становништво разуверило да је краљ Петар ускратио подршку ЈВуО. Целокупна одговорност пренета је на владу Ивана Шубашића, којој је одузет легитимитет и право да преговара у име југословенског народа.²³⁹⁵

Од првих упутстава више инстанце Равногорског покрета захтевале су од људи који су били задужени за пропаганду да „стално обавештавају народ да Југословенска војска у отаџбини постоји и да исту признају савезници Енглези, Руси и Американци.“²³⁹⁶ Ова пропагандна слика одржавана је и у периоду када је како извештава капетан Михајловић радио Лондон емитовао „јаку непријатељску и рђаву пропаганду“ и када му је „требало 15 дана да демантује неку лаж која се лансира само за 1 минут“ преко ове станице.²³⁹⁷ Наведени однос према овој теми у београдској штампи представља један од примера употребе црне пропаганде од стране ЈВУО у Београду. У децембру 1943. извештавано је о наводним лцима које су савезници избацивали из авиона на територији Далмације, а у којима се становништво позива да се искључиво прикључи Равногорског покрету и да се уклоне сви политички комесари.²³⁹⁸

Поред наведених вести које нису одговарале чињеничном стању Београђани су преко равногорске штампи могли да се информишу о успесима које на

²³⁹⁴ *Небојша*, јули-август 1944, 1.

²³⁹⁵ *Глас Београда*, 26. септембар 1944, 1.

²³⁹⁶ ВА, ЧА, к. 12, ф. 1, д. 5.

²³⁹⁷ ВА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 4; ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 2.

²³⁹⁸ *Небојша*, 1. децембар 1943, 6.

фронтовима постижу војске Америке и Велике Британије. Ни ови чланци нису били ослобођени пропаганде, јер су унутар сваког од њих након фактографских података интерполиране реченице које су подсећале читаоца да је ЈВУО савезник са Западним савезницима.²³⁹⁹ Искрцавање на Нормандију у јуну 1944. изазвало је одушевљење код већине Београђана и помисао да је крај окупације близу, што је навело равногорске пропагандисте да овај догађај искористе у пропагандне сврхе. „Инвазија је почела“ наслов је ударног чланка на првој страни *Небојше* и *Гласа Београда* од јуна 1944. У истом неименовани аутор уз сажете податке о операцији настоји да увери Београђане да је крај рата близу и да је све припремљено за ослобађање и осигуравање нормалног живота у овом граду.²⁴⁰⁰ Овај чланак одштампан је и као посебан летак „Инвазија је почела“ и дистрибуиран је по београдским улицама.²⁴⁰¹ Објављени су и „савет народу“ које је главнокомандујући савезничких трупа генерал Двајт Ајзенхауер упутио цивилном становништву у Француској. Поједини делови овог упутства попут „преурањено дизање опште народног устанка могло би бити од несагледивих последица“ подвучени су што открива намеру равногорских пропагандиста да овим упутство посаветују Београђане како да се понашају када се буду нашли у сличној ситуацији.²⁴⁰² Све јаснија подршка Велике Британије Народоослободилачком покрету у другој половини 1944, додатно је отежавала положај ЈВУО. Равногорска штампа у Београду настојала је да код становништва створи слику да по овом питању савезници немају заједничку платформу. У септембру 1944. *Глас Београда* обавестио је грађане да је министар спољних послова САД затражио објашњење „зашто је до сада британска влада погрешно обавештавала светску јавност о правом односу снага на Балкану а нарочито у Краљевини Југославији“.²⁴⁰³

Појава Црвене армије на југословенском хоризонту у септембру 1944, увела је још једног савезника у равногорску штампу. О СССР извештавано је у афирмативном тону, величан је поновно успостављање односа 1940, истицано да је ова држава потписала споразум са појединим владама у егзилу по којима се

²³⁹⁹ *Небојша*, јун 1944, 12.

²⁴⁰⁰ *Небојша*, јун 1944, 1; *Глас Београда*, јун, 1944, 1.

²⁴⁰¹ ВА, ЧА, к. 130, ф. 5, д. 5.

²⁴⁰² *Глас Београда*, 15. јун 1944, 1.

²⁴⁰³ *Глас Београда*, , 26. септембар 1944, 4.

обавезала да се неће мешати у унутрашње уређење и да ће поштовати принцип самоопредељења.²⁴⁰⁴ Посебан простор остављен је првом сусрету између равногораца и јединица Црвене армије. Најновија историографска истраживања утврдила су да је мисија ЈВуО коју је предводио Велимир Пилетић прешла на румунску обалу Дунава у ноћи између 10. и 11. септембра 1944, ступила у контакт са Црвеном армију и недуго затим ухапшена под сумњом да су „британски шпијуни“.²⁴⁰⁵ Како је овај сусрет изгледао из визуре равногорске пропаганде сазнајемо из следећих редова: „Наши команданти су дочекани са свима војничким почастима, и срдечно и братски. Командант руских трупа са више официра вратио је потом нашем команданту Кладова, где је дочек био радосан и одушевљен [...] Свуда је народ радосно поздрављао своје савезнике.“²⁴⁰⁶ Чињеница да су у цитираном и другим чланцима на ову тему трупе Црвене армије називане руским сведочи да су равногорски пропагандисти били свесни дубоко укорењеног русофилства код Српског народа. Ово је био и адут који је требао да ублажи помињање термина Совјетског савеза који је у ушима њихових читалаца могао да буде синоним за комунизам.

На овом трагу је и чланак „Сарадња Срба и Руса“ објављен у *Гласу Београда* од 26. септембра 1944. У њему аутор у потпуности ставља знак једнакости између СССР и Русије, подсећа на сарадњу Руског и Српског народа у прошлости, а све у циљу приказивања уласка Црвене армије на територију Југославије као логичног следа догађаја.²⁴⁰⁷ У афирмативном тону о „руској армији“ равногорска гласила нису престала да пишу ни у тренутку када је било јасно да Црвена армија неће прихватити ЈВуО као савезника и када су њене трупе биле у близини Београда. Читајући чланак „Руске армије пред Београдом“ објављеном у последњем броју *Гласа Београда* од 8. октобра 1944, стичемо утисак да ЈВУО у Београду отворених руку дочекује ослободиоце.²⁴⁰⁸

Београђани су могли да прочитају да су Равногорци против комуниста „зато што они ометају остварење наших неопходних националних циљева“, „што њихова идеологија не само да не доноси решење нашим горућим друштвеним

²⁴⁰⁴ *Глас Београда*, 26. септембар 1944, 2.

²⁴⁰⁵ Тимофејевић, *Руси и Други светски*, 337-339.

²⁴⁰⁶ *Глас Београда*, 26. септембар 1944, 2.

²⁴⁰⁷ Исто, 3.

²⁴⁰⁸ *Глас Београда*, 8. октобар 1944, 1.

проблемима, већ својом класном непомирљивошћу с једне стране, а одвратном демагогијом с друге стране, онемогућују једно коренито и смишљено оздрављење наше тешке болесне социјалне средине“.²⁴⁰⁹ Стављан је знак једнакости између окупатора и припадника комунистичког покрета отпора. На београдским улицама лепљени су леци у којима је наглашавано да „југословенски народ водим мушку и одлучну борбу за ослобођење, како од окупаторских власти, тако и од комуниста“ и да „неће положити оружје, док не истера и последњег странца из земље и док не уништи и последњу комунистичку змију, која покушава да на грудима мајнице Југославије нађе своје легло.“²⁴¹⁰ Равногорски пропагандисти играли су на антиусташко расположење Београђана, штампани су и растурани леци у којима је наглашавано да се „на челу партизана, стоји Усташа и Хрват“ и да припадници ове организације услед неповољних војних околности сила осовине прелазе масовно у редове НОП.²⁴¹¹

Велики простор антикомунистичким чланцима остављен је и у *Гласу Београда*. Народноослободилачки покрет оптуживан је за сарадњу са фашистичком Италијом у броју од маја 1944. Основна теза била је да су италијански фашисти свесно предали велику количину наоружања и опреме комунистичком покрету отпора, а све наведено у циљу „потпиривања и заоштравања грађанског рата у њој“.²⁴¹² Овакви наводи у потпуности су противни чињеничном стању и без сваке сумње у функцији пружања одговора обичном становништву, зашто је Народноослободилачки покрет доживео експанзију и представљају уобичајни пример употребе црне пропаганде током Другог светског рата.

Истим методама равногорски пропагандисти служили су се и приликом извештавања о стању на „фронту“ у априлу 1944. Читајући наведене фингиране извештаје стичемо утисак да ЈВуО успешно одолева нападима јединица НОВЈ, у чијим редовима влада расуло, које се огледа у дезертирању војника и неслози

²⁴⁰⁹ *Небојша*, 1. децембар 1943, 1.

²⁴¹⁰ ВА, Нда, к. 22, ф. 4, д. 44.

²⁴¹¹ ВА, Нда, к. 24, ф. 6, д. 16.

²⁴¹² Народноослободилачки покрет након капитулације Италије у септембру 1943. успео је да разоружа одређени број италијанских јединица и домогне се наоружања и опреме. Од војника који су се предали овом покрету отпора формирана је дивизија „Гарибалди“ јачине од 5.000 до 10.000 војника. Све наведено било је плод преговора између локалних команданата. *Глас Београда*, 30. мај 1944, 3; Павловић, *Хитлеров нови антипоредок*, 199, 200.

официра.²⁴¹³ И у тренуцима када је било јасно да је Равногорски покрет изгубио битку за Србију у септембру 1944, београдска штампа покушала је да увери грађане да савезници не признају партизанску војску нигде у Европи и да се овакве врсте јединица разоружавају, а да признају „само редовну војску“.²⁴¹⁴

Комунисти су приказивани као политички конвертити који наводно бране „радника и сељака“, а у „ствари су странка свих могућих незадовољника“, која настојећи да освоји подршку што већег дела становништва игра на карту национализма“ и фабрикује нове народе као што су босански, црногорски и македонски.²⁴¹⁵ На удару се нису се само нашли комунисти, равногорска пропаганда настојала је да дискредитује и све оне личности које су биле део грађанских партија, а сарађивале су са КПЈ. Оштрица пера била је усмерена на критику политичко деловање и карактерне особине критикованих особа. Један од примера је Јосип Смодлака, овом прваку ХСС спочитавано је да са једне стране сарађује са комунистима који воде „бескомпромисну борбу“, а са друге да је склонио своју целокупну породицу на сигурно и тражио заштиту за своју имовину од представника усташких власти.²⁴¹⁶

Половином 1944. било је кристално јасно да је СССР након великих војних победа равноправан савезник, што је вишеструко компликовало положај ЈВуО. Из перспективе обичног у политичком смислу неопредељеног грађанина победе Црвене армије могле су да са једне стране подигну комунистичког покрет отпора, а са друге смање углед ЈВуО као антикомунистичке организације. Један од задатак равногорске пропаганде у Београду био је да увери грађане да ово није предност комунистичког покрета отпора и да ЈВуО може да представља адекватног сарадник и СССР. Истицана је пример Чехословачке чију владу не предводи комунистички оријентисан председник, а која је остварила успешну сарадњу са СССР. Критиковани су југословенски комунисти који оспоравају право ЈВуО да сарађује са првом земљом социјализма и који „присвајају патент на пријатељство према Совјетима“ и подсећано да се: „Срећом југословенски народ опаметио и не слуша више шта све ови политички шарлатани причају. Народ је

²⁴¹³ *Равногорац*, април 1944, 5.

²⁴¹⁴ *Глас Београда*, 26. септембар 1944, 10.

²⁴¹⁵ *Глас Београда*, 30. мај 1944, 10.

²⁴¹⁶ *Небојша*, јуни 1944,

видео куда их води једно лудо вођство и одваја се од ових политичких смутљиваца, да се придружи широкој народној заједници и са њом, по примери Чехословачке, сачека час за праву акцију“.²⁴¹⁷

Још већи проблем за ЈВуО представљала је подршка коју је комунистички покрет отпора имао у овом периоду у штампи западних савезника. Подршка која је тој мери била транспарента да равногорски пропагандисти нису могли тотално да је оспоре, већ су покушавали да је минимизирају. Један од оваквих склони смо да закључимо неубедљивих чланака је „Енглеска јавност против Тита“. Иза бомбастичног наслова крије се скроман покушај аутора да на основу трећеразредних извора формира слику код читаоца да упоредо са подршком НОП-а која долази од „свеокупног енглеског новинарства“ постоје и поједини часописи који пишу да је овај покрет отпора „у запосједнутим подручјима увео праву **страховладу против свећенства и грађанства** (болдирано у оригиналу: примедба Р.Р)“.²⁴¹⁸ Склони смо да закључимо да је ово један од примера немоћи равногорске пропаганде, немоћи која није дошла као плод некомпетентности, већ све тежих спољних и унутрашњих војних и политичких околности у којима се налазио овај покрет отпора. Савезничко бомбардовање југословенских градова и данас представља тему око које се воде полемике у стручној и нестручној јавности. Један од главних места спорења је улога и мотиви политичког и војног врха комунистичког покрета отпора приликом селекције мета.²⁴¹⁹ У чланку „Комунисти траже бомбардовање наших градова“ неименовани аутор нема дилему да ли је овај покрет отпора одговоран за бомбардовање, а ни мотиви оваквих потеза комуниста му нису страни:

„Кад нису могли привући народ милом нити га у своје редове натерати својом сопственом силом, онда су се комунисти обратили Савезницима, да им помогну бомбардовањем градова. Рачунали су двојачко: младост растерана из града доћиће нам у шуму, а „буржоазија“ није ни штета да изгине. Рушење националне имовине за њих не важи. То је буржуаско! Из рушевина ће избити беда и

²⁴¹⁷ *Глас Београда*, 15. мај 1944, 3.

²⁴¹⁸ *Глас Београда*, 30. мај 1944, 4.

²⁴¹⁹ Павловић, Трајковић, *Савезничко бомбардовање*; Ђорђе Станковић, „Ревизионисти и савезничко бомбардовање Београда 1944. године“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 2006/1, 131-146;

сиротиња, која треба да буде нов присташа. Бомбардовање би, дакле било и врбовање и казна“.²⁴²⁰

У овом случају савезници су приказани као недужни и наивни, јер их је НОП дезинформисао пружајући фингиране обавештајне податке о концентрацији већих војних ефектива окупатора у бомбардованим градовима. Овакви чланци имали су двоструки циљ, у првој линији требало је окривити супарнички покрет за разарања градова али и компромитовати војну субординацију НОВЈ и Савезника. Чест „гост“ у равногорској штампи као антипод личности Драгољуба Михаиловићу био је Јосип Броз. Равногорска штампа писала је да се комунисти из Србије стиде првог човека комунистичке организације и да су почели да тврде да „Тито није хрват Јосип Броз“, већ „неки Тика из Београда“, да се „његово затровано непријатељство према српском народу такмичи у жестини са оним франковачко усташким“ итд.²⁴²¹

Окупатор као тема није изостао из равногорских гласила у Београду. Становници Београда у јуну 1944. упозорени су: „немачка пропаганда покушава да убаци у наш народ лаж да су у бомбардовању Београда учествовали авијатичари из југословенског ваздухопловства“.²⁴²² И поводом самог чина бомбардовања требало је деловати пропагандно. Са страница *Гласа Авале* грађанима овог града саветовано је: „Дубок бол нас је обузео због последњих страдања нашег становништва, али сво огорчење и сва мржња и овога пута управљена је на главне виновнике свега зла – немачке кржаве псе“.²⁴²³ Да су се у равногорским редовима у Београду налазили људи који су знали немачки и који су своје знање користили како би читали штампу која је на овом језику излазила сведочи чланак „Узгред“ објављен у *Гласу Београда* 15. маја 1944. Неименовани аутор у истом критикује Главнокомандујућег немачких снага за Југоисток генерала Максимилијана фон Вајкса због изјављивања саучешћа Милану Недићу поводом савезничког бомбардовања, сматрајући овакво понашање лицемерним с обзиром да је гест ове врсте изостао након Априлског бомбардовања 1941. Поред критике аутор у саркастичном тону нуди и своје саучешће поводом губитака које

²⁴²⁰ *Глас Београда*, видовдански двоброј, 7.

²⁴²¹ *Равногорац*, јуни 1944, 8; *Глас Београда*, 1 септембар 1944, 3.

²⁴²² *Глас Авале*, јун 1944, 7.

²⁴²³ Исто.

је немачка војска имала приликом савезничког бомбардовања у случају да је председник српске владе „који није познат као богзна како васпитан човек“ „пропустио то да уради“. Пропагандни циљ оваквог чланка био је у склопу кампање чија је суштина била да се негативно расположење Београђана које је неминовно наступило након савезничког бомбардовања каналише према окупатору.

Није пропуштена прилика од стране равногорских пропагандиста у Београду да се атентат на Адолфа Хитлера експлоатише у пропагандне сврхе. Писано је да је атентат дошао од оних којима је први човек Трећег Рајха указао поверење, да су „немачки официри сковали заверу против свога врховног команданта, у циљу да олакшају судбину свога народа и спасу част немачке војске“, да је „илузија о јединственом духу немачког народа разбијена“ и да је „расуло почело – крај се ближи“.²⁴²⁴ Читаоцима су пружане информације и о одјеку овог догађаја у Београду. Овај чланак написан је на основу информација које је прикупила обавештајна служба, а које смо анализирали у претходном поглављу, те их на овом месту нећемо детаљније анализирати.²⁴²⁵

Још један од примера сарадње обавештајне и пропаганде службе је случај хапшења Франца Нојхаузена. Овај високи дужносник окупационог апарата у Србији ухапшен је и спроведену Немачку у августу 1944. под оптужбом да је вршио злоупотребе положаја.²⁴²⁶ Неименовани аутор подсмевао се физичком изгледу Нојхаузена и називао га „дебелушкастима“, указивао да је „интернационални афераш, човек који је у три Балканске земље осуђиван и протериван“ и чије је „ремек дело“ план за „пљачку Југославије“.²⁴²⁷ Јасно је да је случај Нојхаузена искоришћена од стране равногораца како би се додатно компромитовала окупациона управа и приказала као корумпирана. Пред повлачење немачких трупа у октобру 1944. *Глас Београда* писао је да „Немци беже, пљачкају и односе све што могу“, да су из Народне банке однели „више од

²⁴²⁴ *Глас Београда*, 1. август 1944, 2.

²⁴²⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 39; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 15.

²⁴²⁶ Драгана Алексић, „Францу Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у окупираној Србији“, у: *Токови историје*, Београд 2008/2-1, 317.

²⁴²⁷ *Глас Београда*, 1. септембар 1944, 4.

три и по милијарде динара“, „да врше грозничаве припреме дуж Саве и Дунава“ и да су минирали све важне зграде“.²⁴²⁸

Од 1941. у колаборационистичкој штампи формулисана је пропаганда матрица чија суштина је била да се ЈВуО прикаже као организација која ради противно интереса српског народа а у интересу „страног фактора“, чији легитимитет долази од владе која је „земљу увукла у рат и побегла“ и коју води „шака бивших“ официра Краљевине Југославије“.²⁴²⁹ У граду који је највећи „произвођач“ али и „конзумент“ писане речи вођење пропагандног рата против колаборационистичке штампе било је од највеће важности. Равногорска организација у Београду пратила је на дневном ниво писање штампе, издвајала чланке који се односе на ЈВуО и кроз своја издања настојала да демантује и саопшти своју верзију. Крајем 1943. и почетком 1944. у складу са политиком коју је форсирао Херман Нојбахер промењен је однос колаборационистичке штампе према ЈВуО. Равногорци нису више у толикој мери мета новинара и објављивани су чланци у којима је у афирмативном тоно извештавано о овом покрету. Ову промену детектовали су и рецептори равногорске пропаганде о чему сведоче следећи редови:

„Треба ли озбиљно реагирати на ова тврђења која су сама по себи немогућа? Зар може окупатор имати поверења у оне који су остали носиоци наше слободне заставе и који су гаранција за нашу вољу будућност, за народне и грађанске слободе? Да ли је могуће да се одрекну свога часног пута они који већ тридесет и три месеца живе дахом Слободних српских планина! Идеали се не мењају као изношена одела, и наши борци истрајаће на том путу до победе и народног ослобођења“.²⁴³⁰

Није само праћена писана реч колаборациониста, под лупом су се нашли и различити говори колаборационистичких званичника. Излагање једног од водећих пропагандиста домаће управе Станислава Кракова преко београдског радија у децембру 1943, није остао неопажен.²⁴³¹ Неименовани аутор у чланку „Стани,

²⁴²⁸ *Глас Београда*, 8. октобар 1944,

²⁴²⁹ Више о овој теми у: Ристановић, „Шумски бандити“, 95-127;

²⁴³⁰ *Небојша*, 1. децембар 1943, 3.

²⁴³¹ Станислав Краков рођен је 29. марта 1895. у Крагујевцу. По очевој страни био је Пољског порекла. Као официр Војне академије учествовао је у Првом светском рату и био је вишеструко одликован официр. У међуратном периоду радио је као новинар, обављао дужности директора дневног листа *Време* и Радио Београда, те урадника периодичних гласила *Наша Крила* и *Телеграм*. У овом периоду приступио је и организацији *Збор*, где је био на месту шефа одсека за пропаганду.

Станиславе Фон Кракове“ није се фокусирао само на садржај излагања, већ саму личност Кракова. Овај истакнути члан колаборационистичке управе окарактерисан је као „син Пољског Јеврејина“, „миљеник нацистичких антијуда“, поређен је са Бароном Фон Минхаузенем, указивано је да „пљунуо на своју прошлост“, „јер бљује гадости на оне, који су без фрезирања, загрејани правим пламеном четништва, у служби Слободи, Народу и Отаџбини“. Читајући ове редове стичемо закључак да су се поједини равногорски пропагандисти водили паролом циљ оправдава средства и да нису бирали речи приликом обрачунавања са идеолошким и политичким непријатељима.

Каква је позиција равногораца према сарадницима окупатора у овом периоду Београђани су могли да сазнају и шетајући својим улицама. У лецима који су дељени у децембру 1943. по београдским улицама указује се да ни порази немачке војске нису разуверили колаборационисте и да је било довољно да Адолф Хитлер одржи говор како би се њихово пољуљано поверење повратило али и упозорава: „Чућете и уздрхтаћете заједно са Љотићевачким и Недићевачким слугерањама. Просуће се и ваша крв као и крв оног гадног окупатора коме својски помагали да се збрише са лица земље Српски народ“.²⁴³²

У циљу демаскирања окупационе пропаганде, цитирани су поједини пасуси из текстова колаборационистичке штампе, објављивани и коментарисани. Један од примера представљају чланци објављени у дневном листу *Ново Време* у којима су високи немачки дужносници позивали европске народе да стану у антикомунистички блок. Коментар равногорских пропагандиста на ове апеле био је садржан у народном пословици „не лаје куца села ради, већ ради себе“.²⁴³³ И први човек колаборационистичке управе налазио се на удару равногорске пропаганде. На лествици европских сарадника нацистичке Немачке, Недић је према београдским равногорцима био испред Петена, превазилазио је све

Током окупације уређивао је колаборационистичке листове *Ново Време* и *Обнова*. Често је иступао јавно и представљао једног од главних копљаника домаће управе. Побегло из земље 1944, те у емиграцији је наставио пише . Умро је у Фанцуској 1968. *СБР*, књ. 5, Кв-Мао, Нови Сад 2011, 325, 326.

²⁴³² ВА, Нда, к. 24, ф. 7, д. 13; ВА, Нда, к. 24, ф. 7, д. 46.

²⁴³³ *Небојша*, јун 1944, 10.

„барјактаре и још једном потврдио тачност народног искуства – „потурица гори од Турчина“.²⁴³⁴

У којој мери је *Глас Београда* био чувар тековина конгреса у селу Ба али и чињеница да је равногорска пропаганда пратила и штампу која је излазила у НДХ сведочи чланка „Усташке јадиковке“. У овом чланку након инванзивног цитирања неименовани аутор критикује се начин на који је *Хрватски народ* извештавао о овом догађају.²⁴³⁵ Равногорска штампа није пропустила прилику да пожели „срећан пут“ првој групи колаборационистичких званичника који су у септембру 1944. напустили земљу. Поред „лених жеља“ Танасију Динићу, Ђорђу Перићу, др. Стеви Иванићу и другим „квислинзи“, грађанима Београда обећано је: „ми ћемо их ми опет видети у нашој средини као бедне сужњеве који ће бити дотерани из немачких рушевина и постављени пред оптуженичку клупу да пред праведним народним судом одговарају“.²⁴³⁶ Ово „обећање“ Београђанима „испуниће“ љути противници ЈВуО након ослобођења Краљевине Југославије.

Посебно су критиковане присталице Димитрија Љотића и СДК, што је и разумљиво с обзиром на антагонизам који је владао између ове две организације. „Алказарци“ како су се самопрокламовале присталице Димитрија Љотића називале поредећи се са снагама генерала Франка у Шпанији, обављали су „слушкињски посао [...] за рачун Немаца и неколицине људи – који су им је обезбедили привремено добро ухлебљење, није и не оставља за собом ништа светло, лепо и узвишено што би их обележило“.²⁴³⁷

Читајући равногорске чланке о СДК Београђани су могли да се информишу, да је ова војна формације основана, опремљена најбољим наоружањем и вођена од стране окупатора, да је „Недић пристао да буде само фирма, да би се обманули само наивни и пристодушни“, да је задатак „корпуса да српски народ држе чврсто окован у немачким ланцима“.²⁴³⁸ Равногорци су стављали знак једнакости између припадника организације ЗБОР и припадника комунистичког покрета отпора, о чему сведочи следећа парола: „Ни љотићевци ни партизани, ни ма која група екстремиста није у стању да пружи народу ништа боље од терора, масовних

²⁴³⁴ *Глас Београда*, 15. јун 1944, 2.

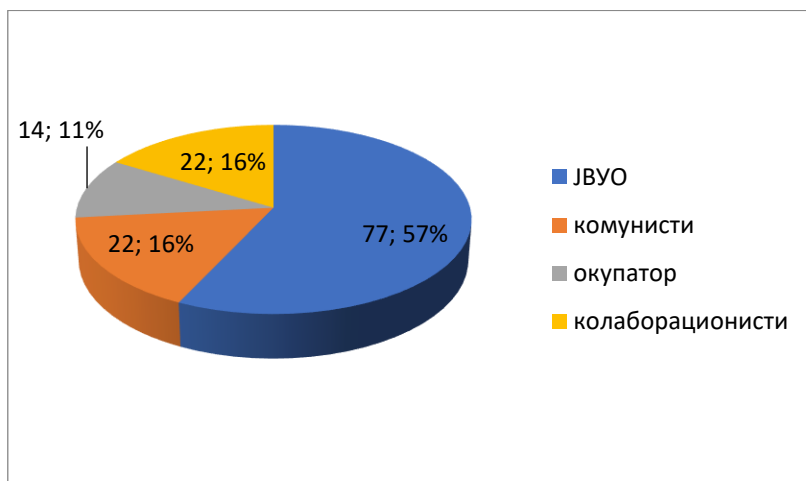
²⁴³⁵ *Глас Београда*, 15. мај 1944, 3.

²⁴³⁶ *Глас Београда*, 10. септембар 1944, 4.

²⁴³⁷ *Равногорац*, јуни 1944, 7.

²⁴³⁸ *Глас Београда*, видовдански број 1944, 7.

стрелања и концентрационих логора“.²⁴³⁹ Идеологија коју пропагира организације ЗБОР стављана је у исту раван са фашизмом, а „истински родољуби и националисти који се налазе у редовима добровољаца“ саветовани су да се „отргну од утицаја просветара и команданта љотићеваца који се њиховим пожртвовањем служе за постигнуће својих партијских циљева и остварења фашизма“.²⁴⁴⁰



Графикон бр. 21: Најзаступљеније теме у равногорској штампи у Београду²⁴⁴¹

Анализирајући податке приказане у Графикону бр. 21 јасно уочавамо да су идеологија, политичка начела, организација и савезници ЈВУО као теме доминирале у равногорској штампаној пропаганди што не представља изненађење, с обзиром да је ова организација посебно у овом периоду настојала да се омасови и освоји што већу подршку Београђана. За разлику од обавештајаца који су своје „уши и очи“ у највећој мери „уперили“ на окупатора, „перо“ београдских равногорских пропагандиста било је усмерено ка комунистима и

²⁴³⁹ Небојша, 1. децембар 1943, 4.

²⁴⁴⁰ Глас Београда, 15. мај 1944, 3.

²⁴⁴¹ Подаци за овај графикон прикупљени су из сачуваних бројева равногорске штампе који су излазили на територији Београда у периоду од новембар 1943. до октобар 1944. Анализирани су само ауторски чланци који су носили јасну пропагандну поруку. Глас Београда, 15. маја 1944; Глас Београда, 30. маја 1944; Глас Београда, 15 јуни 1944; Глас Београда, видовдански број, 1944; Глас Београда, 1 августа, 1944; Глас Београда, 16 августа 1944; Глас Београда, 1 септембра 1944; Глас Београда, 10 септембра 1944; Глас Београда, 26 септембар 1944; Глас Београда, 8. октобар 1944; Небојша, 1 децембра 1943; Небојша, јуни 1944; Небојша, јули-август 1944; Небојша, 17 септембра 1944; Равногорац, новембар 1943; Равногорац, децембар 1943, Равногорац, април 1944; Глас Авале, јуни 1944.

колаборационистима. Ова диспропорција настала је као плод различитих циљева, обавештајна служба имала је задатак да будно прати и извештава о најмоћнијој војној формацији, а пропаганда да буде светионик који осветљава пут обичном грађанину, обезбеђује му да не залута у медијској магли окупиране Србије и да безбедно стигне до „равногорске луке“.

3. 7. 3 Дистрибуција

Кривицом Војног штаба ЈВуО у Београду дистрибуција пропагандног материјала у почетном периоду ишла је стидљиво и углавном су „Видовдан“ и леци завршавали у рукама проверених симпатизера. Шеф равногорске пропаганде у овом периоду у Београд Љубан Кордић. по овом основу имао је следећу примедбу крајем 1942: “Мишљења сам да наша пропаганда треба да буде намењена онима који су неодређени или из било ког разлога супротног мишљења, а да за идејне присталице може да има значај само као обавештење уколико износи непознате податке“.²⁴⁴² Овај официр у складу са могућностима успео је у својој намери да пропагандни материјал дође до широког читалачког круга. Више инстанце информисане су да официри СДС 9. новембра 1942. читају „Видовдан“, да је 17. новембра публика у Народном позоришту на балконима, столицама и другим погодним местима могла да поред програма пронађе и другачију литературу, да су леци растурани по приватним кућама, парковима, зградама различитих установа, да су лепљени на излоге радњи, прикуцавани на бандере итд. Овај ризичан посао обављали су повереници по реонима, углавном у зору или у сумрак.²⁴⁴³

Овакву промену односа равногораца према дистрибуцији штампе констатовали су и полицијски органи. У једном допису Одељења специјалне полиције наводи се да су „растурани забрањени илегални леци“ „у већем броју и у разним деловима града, шта више било је више случајева лепљења летака на електричне и тееграфске стубове“.²⁴⁴⁴ Нове летке органи IX кварта пронашли су 27. новембра исте године у близини Поште бр. 23 у Булевару Ослобођења 23. Београдски

²⁴⁴² ИАБ, БУРИР, к. 8.

²⁴⁴³ Исто.

²⁴⁴⁴ АС, БИА, II, бр. 20.

равногорци су у тој мери показивали дрскост и комоцију да су поједине летке убацивали и у зграде у којима су биле смештене колаборационистичка управа. Један од примера је летак пронађен у згради СДС 27. децембра 1942. Поведена је истрага и утврђено да је летак куцан на машини. Одмах је проверена свака машина писаћа у згради али без резултата. Београдска организација огласила се на улицама града пропагандним материјалом 1. децембра поводом дана када је створена Краљевина.²⁴⁴⁵

У циљу онемогућавања овакве делатности покрета отпора донета је посебна наредба 5. децембра коју су морали да имплементирају сви органи УГБ. Наређено је старешинама квартова и комесаријата да организују и контролишу лично „позорничко-патролне службе“ и да успоставе „обавештајну службу на својим рејонима, како би се у зачетку осујетила свака штетна акција разорних-дефетистичких елемената“.²⁴⁴⁶

Немамо податак да су надлежене власти успеле да имплементирају ову наредбу али са сигурношћу можемо да тврдимо да она није спречила равногорске пропагандисте да извршавају своје задатке. У јануару 1943. полиција је открила да се по Београду растурају фотографије генерала Михаиловића. Први човек Равногорског покрета „представио се“ Београђанима на фотографији формата 5x10 цм у униформи војске Краљевине Југославије са чиновима пуковника и бројним одликовањима. Истрагом је утврђено да су фотографије дељење „кришом испод руке“ и само људима од поверења уз реченицу „чувај је добро ускоро ће ти требати“, да је потражња велика и да се због тога тражи адекватна фотографска радња која би израдила 4000 истих.²⁴⁴⁷

Прилику да се упознају са најновијим равногорским издањима половином марта имали су Београђани који су становали I кварта али и полицијски службенике задужени да одржавају ред и мир у истом. Београдски равногорци изненадили су становнике овог кварта који су 12. и 13. марта 1943. отворили своје сандучиће и поред личне или службене кореспонденције угледали штампу која је изгледом и садржином одударала од уобичајне. Да је за поједине ово био непријатно изненађење сведочи чињеница да су примерци „Глас равногорске

²⁴⁴⁵ АС, СП, ж. 28, IV.

²⁴⁴⁶ АС, БИА, II, бр. 20.

²⁴⁴⁷ Исто.

омладине“, летак „Порука омладини“ и материјал у фотографијама „Дођите у Совјетски рај“ и „Прича о Краљу Ђорђу и његовим министрима“ завршили на столу службеника Специјалне полиције.²⁴⁴⁸

И равногорци попут својих колега комунистичких илегалаца вршили су оркестрирану дистрибуцију пропагандног материјала Београђанима. У марту 1943. органи полиције на више места пронашли су летке, новине и други штампану пропагандну ЈВУО. Стражари који су радили при I кварту известили су своје надређене да су 30. марта 1943 од Радивоја Живковића преузели један летак са потписом Драже Михаиловића. Овај Београђанин пронашао је пропагандни материјал у холу своје зграде у улици Краља Милана.²⁴⁴⁹ Исте вечери равногорски пропагандисти били су посебно храбри а можемо их оквалификовати и као дрским. Кабинет председништва министарског савета приложило је надлежним органима „летак нађен у поштанском сандучету на згради Министарства п.т.т“. Летак је убачен током ноћи, а Недић је наредио да се спроведе истрага у циљу откривања штампарије и проналажења разносаче. Одељење специјалне полиције поводом ове опсежне пропагандне акције ЈВУО писало је Шефу српске државне безбедности 31. марта 1943;

„Ноћу између 29 и 30 овог месеца у Београду је растуран летак у корист илегалне акције Драже Михаиловића. Летак је растуран на тај начин, што су поједини примерци истог убацивани у капије и поштанске сандучиће. Нико од растурача до сада није ухваћен, али су предузете све потребне мере ради проналаска писаца и растурача овога.“²⁴⁵⁰

Поведена је опсежна истрага и полициски службеници настојали су да пронађу слабе тачке како би овакву делатност ЈВУО спречили. Постојале су индиције да је летак штампан у унутрашњости те је ово одељење тражила од Јовановића да нареди надлештвима да спроведу истрагу. Свим квартовима и комесаријатима, Одељењу специјалне полиције, команданту СДС при УГБ наређено је спровођење „најхитнијих и најенергичнијих мера ради откривања писаца ових летака и проналаска штампарије и растурача“. Као главни кривци означени су службеници у квартовима,, о чему сведоче следећи редови:

²⁴⁴⁸ Исто.

²⁴⁴⁹ Исто.

²⁴⁵⁰ Исто.

„Сав овај илегални пропагандистички материјал растуран је у свим крајевима Београда углавном на тај начин, што је убациван у капије и поштанске сандучиће, који су обично смештени код улаза у поједине зграде. За сада ни један растурач није ухваћен, што се свакако може приписати лабавом вршењу службе полицијских органа на терену, као и неорганизованости контролне службе кућних настојника, која спада директно у надлежност квартова.“²⁴⁵¹

Да мере и упозорења нису уродиле плодом довољно говори чињеница да су поједини Београђани и у априлу предавали кавртовским властима равногорску штампу. Професорка и преводилац Мага Магазиновић која је живела у стану у Битољској 1 предала је летак ЈВуО у коме се командантима препоручује пасивно држање према окупатору како би се избегле одмазде. Наређено је полицијским службеницима у квартова и настојницима зграда да обрате пажњу на ове појаве. Одређене су патроле које су имале задатак да се крећу дању и ноћу кроз квартове и легитимишу и претресају пртљаге пролазника. Планирана је и широка акција која би подразумевала блокаде и претреса станова како би се открио пропагандни материјал и стројеви за умножавање.²⁴⁵²

Београђани су у својим поштанским сандучићима проналазили летке који су позивали и на приступање ЈВуО о чему сведочи следећа изјава Добриле Бошњакковић настојника зграде у улици Цара Душана бр. 42 од 17. јуна 1943:

“На дан 16 јуна ов. год пошто сам хтела да видим да ли је поштар донео пошту, пошто ја увек разносим станарима приметила сам у једном сандучету једно парче хартије формата канцеларијски табак, који је био испресавијан на четири дела. Отворила сам и видела сам да нешто пиште. Текст је био откуцан на писаћој машини и једино што сам прочитала то је: КО ЈЕ ЗА ДРАЖУ НЕКА ПОЋЕ С НАМА. Отворила сам остале сандучиће и приметила сам да су такве цедуље биле и у осталим сандучићима за писма“.²⁴⁵³

Сви они који су помислили да су залепљени стикери са грбовима навијачких група на аутобуским станицама негативна појава модерног начина изражавања, преварили су се јер су и равногорци користили овај вид комуникације са њиховим суграђанима. Картоне залепљене на зидовима на којима је била утиснута година

²⁴⁵¹ Исто.

²⁴⁵² Исто.

²⁴⁵³ АЈ, ЦК СКЈ, 1943/3, бр. 73; А. Ј, УГБ, СП, к. 1-1868/43.

окончања Првог светског рата и стварања Краљевине 1918. пронашли су квартовски органи 9. маја 1943. у строгом центру града на Теразијама.²⁴⁵⁴ Према сведочењу Павла Милошевића једног од омладинаца који су лепили наведене стикере београдска организација добила је наредбу 21. новембра 1943. да исписује паролу са овом годином, „јер та бројка је подсећала Немце на њихов пораз и капитулацију 1918“.²⁴⁵⁵

Врховна команда наредила је Штабу бр. 2 у другој половини 1943. да се „у Београду најшире акција лецима предузме“.²⁴⁵⁶ Равногорци су у складу са овом наредбом украшавали улазе зграда, сандучиће и улице Београда својим пропагандним материјалом. Летак „Последња опомена“ упућен колаборационистима који је у октобру пронађен на улици и који је према процени капетана Михајловића међу грађанством „оставио јак утисак“ упалио је „црвену лампицу“ у Одељењу специјалне полиције.²⁴⁵⁷ Извршена је опсежна истрага која је до те мере била детаљна да је ово одељење анагажовало стручњаке из штампарија да анализирају папир и слова. Управник штампарије „Пинц Еуген“ закључио је да је летак штампан у унутрашњости јер се радило о предрадном папиру који је потрошен у престоници и тешко се налази, да штампарија из које је изашао примитивна и располаже само са једном машином на ручни погон марке „Тигл“ или „Бостон“.²⁴⁵⁸ Без обзира што су истражитељи открили техничке детаље, штампарија је остала неоткривена и „штанцовала“ је материјал и у децембру о чему сведоче следећи део извештаја Одељења специјалне полиције упућеног Милану Недићу: „Ових дана по разним крајевима Београда растурено је две врсте летак од стране присталица Д.М.“ Дистрибурани су леци „Наредба Начелника штаба Врховне Команде и Министара Војске, Морнарице и Ваздухопловства Краљевине Југославије“ и „Срби Хрвати и Словенци“.²⁴⁵⁹

Многим Београђанима 1944. започела је уз божићни број „Равногорца“. Одељење специјалне полиције је могла само да констатује:

²⁴⁵⁴ Исто.

²⁴⁵⁵ *Разговори*, 53.

²⁴⁵⁶ ВА, ЧА, к. 303, ф. 4, д. 3;

²⁴⁵⁷ ВА, ЧА, к. 278, ф. 35, д. 1.

²⁴⁵⁸ Исто.

²⁴⁵⁹ Исто.

„Иако се од стране свих органа ове Управе свим силама настоји да спречи све веће растурање разних илегалних летака и то у великим количинама, ипак у последње време се запажа, да не само што ово растурање не сузбија, него се напротив оно све више умножава, тако да ова Управа постаје већ и немоћна да спречи ово растурање, или се пак у овоме имало врло минимално успеха“.²⁴⁶⁰

Као главни дистрибутери пропагандног материјала означени су „омладинци од 14-18 година“ који делују највише на београдској железничкој станици „пре пола часа, од наступајућег полицијског сата“. На основу наведених премиса ово одељење је наредило да Комесаријат железничке и пограничне полиције „обрати врло строга пажња и контрола“ „на путнике који излазе са станице непосредно пред и после полицијског часа“.²⁴⁶¹

*

У потпуности је било очекивано да Равногорска организација у Београду успе да успостави пропагандни апарат с обзиром да се у овом граду налазио највећи број штампарија и да је располагао великим кадровским потенцијалом неопходним за ову врсту делатности. Искуство, таленат и знање људи који су у међуратном периоду носили пропагандну Српског културног клуба показало се као непроцењиво у овом погледу. Кључни проблем није било писање и организовање, „уско грло“ представљао је недостатак основних средстава за рад попут штампарских машина, папира и другог материјала. Ово је посебно било изражено у почетном периоду што се одразило на изглед издања која су у већини рађена у „домаћој радиности“ уз помоћ шапилографа. Отварањем штампарија Авалског корпуса и штаба 501 и коришћењем штампарских машина појединих београдских типографа превазиђен је у великој мери овај проблем и квалитет публикованог материјала подигнут је на већи ниво.

Репресивни органи били су главни кривци што су равногорске пресе повремено морале да се угасе. Препознајемо два различита приступа дистрибуцији материјала. Током првог „луксуз“ да читају равногорску штампу имали су чланови и идејне пристелице. Од друге половине 1942. београдска организација напушта овај приступ и настоји да „затрпа“ грађане овог града својим издањима.

²⁴⁶⁰ Исто.

²⁴⁶¹ Исто.

Анализа доступних полицијских извештаја показала је да јој је наведено повремено полазило за руком и да је поред писаца имала и „колопортере“ који су били спремни да илегални материјал убацују и у „осиња гнезда“. Практиковано је и вршење усмене пропаганде изузев појединих података више детаља о обиму и резултатима нисмо успели да сазанамо.

Равногорска штампана пропаганда биле је неуједначена по квалитету и у естетском и у садржајном погледу, што није био изузетак ни са публикацијама које су излазиле на територији Управе града Београда и околине. Када као параметре узмемо редовност, структуру, садржајност чланака и естетски доживљај склони смо да закључимо да је „Глас Београда“ био у равни са легалним новинама које су излазиле у Београду и да је представљао највећи домет равногорске пропаганде у овом граду. Преостала штампа боловала је од хроничне нередовности проузроковане условима које је диктирала окупација. Све до конгреса у селу Ба 1944. ЈВуО није имао јасну профилисану политичку и идеолошку платформу, што се читавало и на страницама равногорске штампе. Ова неусаглашеност и заступање различитих ставова по појединим питањима била је присутна у одређеној мери у београдској штампи и након наведеног конгреса. Без обзир на све недостатке публикације које је београдска организација штампала биле су по квалитету на самом врху равногорске пропаганде. Наведена теза добија своју потврду када упоредимо централно гласило ЈВУО *Равна Гора* и *Глас Београда* јасно уочавамо да новине које су излазиле у Београду „стоје на равној ноzi“ са првим гласником организације.²⁴⁶²

Равногорци су водили тотални пропагандни рат на територији Београда, у већини употребљавајући белу пропаганду. Након окретања савезника и емигрантске владе комунистичком покрету отпора, равногорски пропагандисти били су принуђени да занемаре етику и објективно извештавање и употребе црну и сиву пропаганду. Склони смо да закључимо да је београдска организација успела да изгради и употреби пропагандни апарат који је имао за циљ да идеолошки и политички изграђује и подиже и одржава морала њених чланова, анимира обично грађанство, пружи им алтернативни канал информисања и у њиховим очима компромитује све непријатеље овог покрета отпора.

²⁴⁶² *Равна Гора*, 1. март 1943; *Равна Гора*, 1. април 1943; *Равна Гора*, 20. јануар 1944; *Равна Гора*, 12. фебруар 1944.

3. 8 АКЦИЈЕ БЕОГРАДСКИХ РАВНОГОРАЦА: АТЕНТАТИ, НЕОРУЖАНЕ И ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ

3. 8. 1 Неоружани отпор, саботаже и друге оружане акције

У складу са стратегијом ЈВуО чији је важан сегмент био очување биолошког капацитета Српског народа овај покрет отпора избегавао је да изводи акције које би као последицу имале стрељање великог броја њених припадника и других заточеника у логорима, а које су Немци примењивали до лета 1941. Ово није подразумевало тоталну пасивизацију и Михаиловићев штаб настојао је да пронађе одређене моделе отпора које са једне стране не би изазивале репресалије, а са друге би манифестовале присуство овог покрет отпора окупатору и обичном грађанству. У склопу ове иницијативе Команда Београд добила је наредбу 26. априла 1942. да се „петог маја уочи Ђурђев дана да упале ватре на свим висовима маркантним“ у околини Београда како би се демонстрирало присуство ЈВуО окупатору и грађанима.²⁴⁶³ Иста наредба упућена је и поводом рођендана краља Петра II Карађорђевића 6. септембра. Одавање почести и подсећање на монарха али и показивање пркоса окупатору равногорци су покушали да манифестују и наредбом да „цео народ носи краљев монограм“, да га становници градова носе испод ревера, да се црта по „зидовима кућа и ограда“, као „реакција на Њемачко забрањивање ношења“.²⁴⁶⁴ У овом духу је и наређење прослеђено у депеши од 19. септембра 1943:

„У свим варошима предузмите мистериозне саботаже убацивањем смрдљивих бомби на све јавне прилазе. Удружите се са апотекарима. Узмите од њих прашкове за кијање, сузавце и сумпорводонике. На игранкама сврбеће прашкове. Упућујте претећа писма. Узнемиравајте телефоном непрестано немачка и петоколонашка надлештва. Стварати свуда страх и забуну али нагласити увек да је то Југословенска војска“.²⁴⁶⁵

²⁴⁶³ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 1.

²⁴⁶⁴ ВА, ЧА, к. 290, ф. 1, д. 2.

²⁴⁶⁵ БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

На случај позивања на грађанску непослушност чланова ЈВуО у Београду указује у својим сећањима и Слободана Петровића. У новембру 1943. влада Милана Недића је донела наредбу да се сви мушкарци од 18 до 45 година пријаве Берзи рада како би се извршиле провере и они незапослени упутили на рад у Немачку. Омладинска организација донела је одлуку да се саботира ова наредба без обзира што није погађала њене припаднике који су ишли у школу и самим тим нису били у опасности да заврше у немачким индустријским погона. Основни циљ био је да се београдској јавности демонстрира антиокупаторски став, али и провери одлучност самих чланова ЈУРАО. Према истом извору реакција омладинаца била је подељена, један део се пријавио, а други је поступио по наређењу. Идентична наредба издата је омладинцима и у марту 1944, поводом позива годишта 1921-1924 да се пријаве због одласка на рад у Борски рудник. Овом приликом сви чланови ЈУРАО поступили су по наређењу и нису се пријавили Берзи рада.²⁴⁶⁶

Повољни ветрови који су дували са Источног ратишта и успеси западних савезника у првој половини 1942. и почетком 1943. и већи притисак савезника да се интензивира извођење саботажа, посебно на инфраструктурним и индустријским објектима утицали су на ЈВуО да промени своју стратегију према пружању отпора окупатору. У фебруару 1942. Врховна команда известила је све јединице да „је из Врховног заједничко ратног савета издата директива за саботаже у свим окупираним земљама“. Од свих покрета отпора захтевано је да:

„Прво-: нападати уништавати сва складишта нафте, бензина и уља и онемогућавати на сваки начин њихов превоз. Немци су у великој оскудици овог горива и треба им што више уништавати најбоље паљењем.

Друго-: руде и разни минерали су од огромног значаја за Немце. Зато им треба онемогућити употребу свих рудника и спречити превоз руда и материјала.

Треће-: сва индустријска предузећа врло важна за Немце треба их саботажом спречити у раду и погоршати немачке потребе за индустријским прерађевинама“.²⁴⁶⁷

У духу ових смерница свим командантима наређено је да „проуче како и на који начин могу извршити горње захтеве са највише штете по непријатеља“.²⁴⁶⁸

²⁴⁶⁶ Петровић, „Сећање о раду“, 101, 121.

²⁴⁶⁷ ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 22.

Више инстанце наредиле су Команди Београд 9. августа 1942. да регрутује поуздане службенике на железници који би вршили саботаже.²⁴⁶⁹ Инжењер Милутин Шпартал добио је директну наредбу од генерала Михаиловића 12. новембра 1942. да је „у саобраћају потребно да се изведу што веће сметње“.²⁴⁷⁰ Према подацима немачке обавештајне службе све до хапшења Милутин Шпартал и Драгомир Томашевић организовали су и предводили групу која је вршила саботаже на железницама и индустријским погонима. Уз помоћ „шмиргл куглица“ сарадници наведених равногораца онеспособили су велики број вагона и локомотива. Иста средства коришћена су и приликом саботажа на авионским моторима који су се производили у фабрикама „Икарус“ и „Фабрика мотора Раковица“.

О размерама овакве активности Шпартала и Томашевића довољно сведочи податак да је приликом њиховог хапшења полиција пронашла велику количину шмиргл папира од кога су прављене поменуте куглице.²⁴⁷¹ Од фебруара 1943. ову активност наставио је инжењер Петар Милићевић добивши овлашћење од Врховне Команде да изводи саботаже на железници у окупираној Србији. Да исто није остало неискоришћено потврђују следећи редови: „Од 6. децембра на овамо у жел. Станици Лапово депоновано је око 150 железничких кола које путничких, које теретних сва остала дефект услед зарибаних лежишта“.²⁴⁷² Узалуд су окупациони органи кривца тражили у рафинерији „Шел“ која је испоручивала уље за наведена лежишта, кривци су били београдски равногорци који су убацивали фини просејани песак.²⁴⁷³

Према истраживању Миодрага Угричића, Равногорска организација је током окупације одузела од Српске народне банке 1,2 милијарде динара. Равногорци су одузимали новац од курира и пљачкали филијале ове банке. Највећу акцију овог карактера извели су чланови београдске организације.²⁴⁷⁴ Крајем 1943. равногорци су покушали лукавством да извуку новац из Народне банке. План је

²⁴⁶⁸ Исто.

²⁴⁶⁹ Димитријевић, Николић, *Генерал Михаиловић*, 361.

²⁴⁷⁰ Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић*, 1, 506.

²⁴⁷¹ ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

²⁴⁷² ВА, ЧА, к. 120, ф. 5, д. 29.

²⁴⁷³ Исто.

²⁴⁷⁴ Милорад Угричић, *Новац у Југославији за време Другог светског рата: Са нарочитим освртом на методе финансирања окупације*, Београд: Завод за израду новчаница, 2000, 146- 148.

био да се уз помоћ службеника у банци фалсификује документација и добије кредит од 50.000.000 динара. Окупатор је открио целокупну акцију и ухапсио равногорске сараднике у овој установи.²⁴⁷⁵

Овај неуспех није обесхрабрио чланове београдске организације, већ натерао да промене приступ. Оперативни подаци немачке обавештајне службе сведоче да је ЈВуО у марту 1944. ступила у контакт са банкарским чиновником Драгомиром Гавриловићем који је обећао да ће обезбедити информације о трансферима новца из ове банке.²⁴⁷⁶ У мају Команда Београд информисана је да ће Народна банка ускоро транспортовати новац из завода за израду новчаница у Народну банку у Београду. Први човек београдске организације наредио је потпуковнику Љуби Михаиловићу „да са својим јединицама организује одузимање новца уз предају прописане признанице и новац предају Врховној команди“.²⁴⁷⁷ Послат је допис Народној банци 17. јула 1944. у коме се наводи да ће новац бити одузет по наређењу Врховне команде ЈВуО и скренута „пажња чиновнику за спровод новца из завода за израду новчаница до Народне банке, да је наређено овој команди да сваки отпор спроводника новца угуши силом“.²⁴⁷⁸ Према сведочењу Бранка Јовановића ову крађу извршили су чланови II корпуса на челу са потпоручник Радојлом Николићем и још четворицом лица за које пружа само надимке или презимена.²⁴⁷⁹ У једној од депеша наводи се да је камион отет 17. јула и да је украдено 664.000.000 динара.²⁴⁸⁰

Новац из камиона је по изласку из Београда претоварен на коње, а возач и стражари су пуштени.²⁴⁸¹ Окупатор је због ове акције наредио колаборационистичкој влади да означи све новчанице од 500 динара. Услед

²⁴⁷⁵ О исходу ове операције проналазимо податке у једном од извештаја Мајкла Рајачића члана америчке мисије „Ренцер“. Овај амерички официр који је у том периоду био у околини Београда наводи да је прибављена сва документација и фалсификован потпис Милана Недића и операција спроведена готово до самог краја када су Немци открили и спречили исплату. Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима*.

²⁴⁷⁶ ИАБ, БДС, рег. 7, Боб-Борз.

²⁴⁷⁷ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 6.

²⁴⁷⁸ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 22.

²⁴⁷⁹ Согировић и Бранко Јовановић, *Србија и Равна Гора*, 330.

²⁴⁸⁰ Додатну потврду да је овај износ украден из Народне Банке добијамо из истражног материјала који се водио против једног од чланова Команде Војводине Велизара Брадаревић. Неименовани доушник немачке обавештајне службе добио је податке да у Панчеву извесни Митровић настоји да купи већу количину наоружања за потребе ЈВУО и да су средства обезбеђена пљачком 650.000.000 динара из Народне Банке. ИАБ, БДС, Б- 1а, 1б, досије- Брадаревић Велизар.

²⁴⁸¹ Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима*, 167.

чињенице да би ова операција коштала 50.000.000 милиона и да би у тадашњим нестабилним условима била готово немогућ да се спроведе у дело, окупационе власти нису инсистирале на овој наредби.²⁴⁸² Атентат на Адолфа Хитлера који је у овом периоду изведен закупирао је пажњу окупационе управе у Београду што је поштедело ЈВуО од већих репресалија због ове акције.²⁴⁸³

У августу 1944. извршена је нова пљачка новца Народне Банке. Припадници II корпуса упали су у просторије Народне Банке и из касе заменика гувернера однели динаре, злато, платину и друге валуте. У акцији је учествовало шесторо лица, а за транспорт је коришћен камион и шофер СДС.²⁴⁸⁴ Вредност ове пљачке Миодраг Угричић процењује на 8.561.798 динара.²⁴⁸⁵

Поред новца равногорци су у овом периоду користили ове методе и за набављање других ствари. Полицијски органи 2. фебруара 1944. известили су више инстанце да је „група наоружаних људи машинским пушкама и револверима“ извршила следећу акцију:

„Напала је на гаражу ФАРБЕРАЈШАФТА у ул. Кр. Марије, отворила врата од гараже и чувара затворила у једну споредну собу. Одмах затим, нападачи су извели два камиона и отерали их у непознатом правцу. Истом приликом нападачи су одвели и стражара Кецман Сима, на служби у овом кварту, који је критичног времена био на стражарском месту пред гаражом. Нападачи су били већина у цивилном оделу, а четири нападача били су преобучени у немачке униформе“.²⁴⁸⁶

Истрагу по овој крађи вршила је немачка оружана сила, а Специјална полиција приписала је исту ЈВУО. Управа града Београда информисана је у јуну 1944. да су НН починиоци украли из Сточарске и млекарске централе у Београду четири писаће машине и да су оставили признаницу са печатом ЈВуО.²⁴⁸⁷ И у августу Штаб бр. 2 наставио је крађом да ојачава свој возни парк. Један од аутобуса Дирекције трамваја и осветљења који су возили немачке војнике на релацији „А“ хотел „Србија“- школа „Краља Александра“ на Дедињу није стигао по своје

²⁴⁸² ВА, ЧА, к. 19, ф.4, д. 20.

²⁴⁸³ Исто.

²⁴⁸⁴ Сотировић и Јовановић, *Србија и Равна Гора*, 331.

²⁴⁸⁵ Према истраживању Миодрага Угричића по ослобођењу код неименованог функционера ЈВуО пронађено је 107,70829 кг злата и 1,03070 платине. Народној банци враћено је 83,42950 кг злата и 0,10778 платине. Угричић, *Новац у Југославији*, 146, 147.

²⁴⁸⁶ Исто.

²⁴⁸⁷ АС, БИА, II, бр. 20.

путнике. Одељење специјалне полиције добило је 31. августа 1944. допис од III кварта да аутобус марке „Зауер“ на овој линији нестао заједно са возачем Радомиром Вучићевићем и да је ово дело ЈВуО.²⁴⁸⁸ Врховна команда информисана је у септембру 1944. да возни парк под командом Штаба бр. 2 располаже и са два теретна возила.²⁴⁸⁹ У овом периоду према сведочењу Слободана Петровића, Штаб 501. организовао је крађу једне штампарске машине марке „Тигл“ на ножни погон, једну ручну штампарску машину марке „Бостон“, извесну количину слова, боје и другог материјала за штампање. Ова опрема послужила је за оснивање штампарије овог штаба у колиби која се налазила у близини села Конатица и Пољице.²⁴⁹⁰

Гестапо је од Специјалне полиције 25. јула 1944. добио податке о пљачки која се одиграла у интернату Националне службе за обнову Србије. Пљачкаши прерушени у „униформу-летњу немачке војске“ и „Српске држ. Страже“ наоружани револверима великог калибра извршили су упад у просторије ове организације у Пастеровој улици број 6. Украдену робу која се састојала од веће „количине санитетског материјала, више пари униформе, цокула, већи број ћебади, креветских чаршава и шаторских крила“ натоварили су на једна од „шпедитер кола“ Националне службе и „удаљили су се у правцу центра-Славије“. Приликом одласка представили су се ненаоружаним „стражарима-питомцима“ са легитимацијама ЈВуО.²⁴⁹¹

Београдска организација једна је од главних криваца што су ваљевске снаге ЈВуО знатно ојачане у другој половини 1943, бекством из логора на Бањици и повратком на терен поручника Нешка Недића.²⁴⁹² У септембру 1943. Недић је успео да јави да је предвиђен за одмазду и предложи да покушају да организују

²⁴⁸⁸ АС, БИА, II, бр. 20.

²⁴⁸⁹ Исто.

²⁴⁹⁰ Петровић, „Сећање о раду“, 126.

²⁴⁹¹ АС, БИА, II, бр. 20.

²⁴⁹² Нешко Недић рођен је 10. јула 1914. у селу Лелић код Ваљева. Уписао је Војну академију у Београду 1931. и завршио Нижу војну школу 1934. Даље школовање на овој високошколској установи наставио је 1940. али Вишу војну школу није завршио услед избијања рата. Био је један од првих официра који су се прикључили Равногорском покрету. Командовао је опсадом Ваљева и био командант Колубарске бригаде. Заробљен је у децембру 1942. током борбе са љотићевцима у селу Стапаре и спроведен у логор на Бањици. Након бекства постављен је за команданта Ваљевског корпуса, руководио је јединицама ЈВуО у бици са НОВЈ на Златибору у мају 1944, један је од потписника договора о војној сарадњи са окупатором у августу 1944. итд. Заједно са главнином снага ЈВуО повукао се из Србије 1945. Након рањавања извршио је самоубиство на Зеленгори исте године. Мс. Самарцић, „Недић, Нешко И.“, СБР, 7, Мл-Пан, 236, 237.

његово бекство. У координацији са Командом Београд командант Ваљевског корпуса поручник Милош Радосављевић радио је на овом задатку. Наредник Милан Шупут добио је од Радосављевића писмо 27. септембра да има "по сваку цену да" спаси „поручника Нешка Недића, и да се са њим и људством“ јави у штаб. Саму акцију испланирали су и уз помоћ стражара СДС извели чланови београдске организације. Према сећању Николе Кордића, пратиоца генерала Михаиловића кључну улогу одиграо је поднаредник Драгиша Благојевић који је био део равногорске организације од 1941, а попут многих равногораца легализовао се у СДС 1942.²⁴⁹³

На дан 6. октобра 1943. уз капетана Недића из логора на Бањици „ишетали“ су мајор Илија Орел, омладинац Никола Пашић, унук истоименог политичара и шесторица стражара.²⁴⁹⁴ Недалеко од логора био је спреман камион СДС који их је одвео на Авалу где су се раздвојили.²⁴⁹⁵ Окупатор је након бекства извршио одмазду и стрељао одређени број затворених равногораца. Стражари су се прикључили јединицама ЈВуО у ваљевском крају.²⁴⁹⁶ Први човек равногорске организације похвалио је ову акцију Штаба бр. 2 у депеши од 10. октобра 1943: „необично сам захвалан што сте успели да спасете Нешка, Орелја и Пашића“. Бегунцима је честитао „васкрсење“ и свестан услова у логору и навика појединаца наредио: „Добро их нахраните. Орела и напојте“.²⁴⁹⁷

Више инстанце наређивале су Команди Београд да у борби против комуниста не бирају средства, а сугерисано је да се користи и Специјална полиција.²⁴⁹⁸ Немогуће је утврдити да ли су људи попут агента Миодрага Дамјановића који су илегално били део ЈВуО, а који су радили у антикомунистичком одсеку услед оваквих директива свој посао обављали још ревносније, али можемо да констатујемо да је београдска организација имала начина да се обрачуна са супарничким покретом отпора. На овом пољу спровођено је и застрашивање Београђана за које су постојали оперативни подаци да су чланови или симпатизери КПЈ. Један од метода био је да се овакве личности контактирају у

²⁴⁹³ Кордић, *Кроз рат са Дражом*, 58.

²⁴⁹⁴ ВА, ЧА, к. 278, ф. 33, д. 1.

²⁴⁹⁵ *Разговори*, 1, 66.

²⁴⁹⁶ Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 87.

²⁴⁹⁷ ВА, ЧА, к. 297, ф. 1, д. 7.

²⁴⁹⁸ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 4.

писаној форми, предочи им се њихов „погубни рад“ и упозоре на последице. Писмо оваквог карактера стигло је у фебруару 1944. на адресу једне од сестара Вукмировић:

„Као једини надлежни орган у поробљеној отаџбини, обраћамо се Вама, с намером да Вам скренемо пажњу на понашање и начин живота који водите у данима окупације. Посматрамо Вас живот дуже време и дознали смо да сте комунистички настројени и да својим радом штетно делујете на околину у којој се крећете. Будите сигурни да на Ваш рад пазимо будним оком и да је наша обавештајна служба перфектно организована. Знаћемо о свакој промени у Вашем животу. Као непријатељ српског народа потпадате под надлежност закона о народном суду, који ће судити свима онима који су против народа. Тај закон има само једну казну, а то је смрт“.²⁴⁹⁹

Ова врста притиска вршена је на поједине грађане који су претили породицама равногораца да ће открити њихов идентитет окупационим властима. Један од примера одиграо се у августу 1944. о чему сведоче следећи делови депеше: „Коси (право име овог телеграфисте нисмо успели да сазнамо: примедба Р.Р.) је код нас телеграфиста. Његова жена станује у Краља Александра број 98. Чини јој сметње код стана и говори да ће је пријавити Гестапоу станодавац др Михајло Андрејевић. Спречите ово и скрените му пажњу на оно што чини“.²⁵⁰⁰

3. 8. 2 Извођење атентата

Тројка је била најмања јединица ЈВуО и састојала се од три члана, вође тројке, заменика вође и „одржача везе између тројке и десетине или више јединица“.²⁵⁰¹ Тешко је утврдити када су формиране прве тројке задужене за ликвидацију непријатеља ЈВуО у Београду. У једној од депеша капетан Михајловић је информисан да су паралелно са београдском организацијом у овом граду успостављене тројке које би радиле на оваквим задацима. Према примарним изворима београдска организација у другој половини 1943. имала је формиране тројке чији задатак би био ликвидација непријатеља покрета. Крајем 1943. II

²⁴⁹⁹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 2, д. 1.

²⁵⁰⁰ ВА, ЧА, к. 301, ф. 1, д. 2.

²⁵⁰¹ ВА, ЧА, к. 242, ф. 4, д. 22.

корпус формирао је три тројке на чијем челу се налазио наредник Радојло Николић који је примао наређења од начелника штаба овог корпуса Мирослава Николића.²⁵⁰² У априлу 1944. образована је у II корпусу црна тројка чији су чланови били Милорад Брајер, наредник и ђак као шеф и наредник Данило Богдан.²⁵⁰³

Од стране Врховне команде београдска организација добила је „зелено светло“ у мају 1942. да „са ликвидирањем издајника може да се почне“.²⁵⁰⁴ Нису сви припадници СДС гледали благонаклоно на рад равногорског покрета. Један од највећих непријатеља ове организације био је шеф обавештајног одсека СДС Ђорђе Ћосић.²⁵⁰⁵ Овај официр по окупацији пријавио се комесарској управи и распоређен је у Жандармерију. За начелника Обавештајног одељења Команде Жандармерије постављен је 10. октобра 1941, а по формирању СДС постаје Шеф обавештајног одсека штаба Команде СДС 27. фебруара 1942.²⁵⁰⁶ Унапређен је у чин потпуковника 11. октобра 1942. Био је један о ретких стручњака унутар СДС за питање борбе против комунизма, обавештајну службу и пропаганду. Своје знање преносио је на информативним курсевима за официре.²⁵⁰⁷ Упоредо са својим дужностима у СДС Ћосић је тајно радио и за немачку обавештајну службу. Основни задатак био му је да извештава о дешавањима унутар СДС и другим колаборационистичким установа. Изградио је мрежу агената преко које је сакупљао податке, а за ове потребе имао је на располагању значајна новчана

²⁵⁰² Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 320, 321.

²⁵⁰³ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 12.

²⁵⁰⁴ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2.

²⁵⁰⁵ Ђорђе Ћосић рођен је 2. јула 1897. у Сегедину. Након окончања кадетске школе, ступио је у Аустроугарску војску у вихору Првог светског рата 15. јула 1915. Поред матерњег говорио је мађарски и немачки језик. По уједињењу био је један од многих официра који су прешли у војску Краљевства СХС, 19. августа 1919. Током међуратног периода обављао је различите дужности: водника 13. пешадијског пука „Хајдук Вељко“; командира 5. чете II Пешадијске Подофицирске школе „Престолонаследник Петар“ у Билећи; командира и ађутанта 1. чете 26. пешадијског пука; био у ђенералштабу IV армијске области и команданта 2. батаљона 3. пешадијског пука. Чин мајора добио је 6. септембра 1940. Током Априлског рата 1941. командовао је 2. батаљоном 3. пешадијског пука који је деловао у области Цариброда. Заједно да другим деловима колаборационистичке управе Ћосић се повукао из земље у октобру 1944. У Словенији је био заменик команданта Димитрија Љотића у Центру за обуку. Након смрти Љотића, Ћосић је командовао Школским батаљонима овог центра у борбама против НОВЈ на рејону Шент Петар. ИАБ, БДС, Ц- 266, досије Ћосић Ђорђе; Службене војне новине, 7. мај 1927, 876; Службене војне новине, 10. децембар 1922, 1878; Службене војне новине, 20. фебруар 1931, 296; Службене војне новине, 10. новембар 1935, 1640; Службене војне новине, 9. мај 1940, 2160; Службене војне новине, 22. август 1919, 4; Перић, *Српски добровољачки*, 276; Карапанцић, *Грађански рат*, II, 392.

²⁵⁰⁶ ВА, Нда, к. 26, ф. 7, д. 6-2.

²⁵⁰⁷ ВА, Нда, к. 143.

средства.²⁵⁰⁸ У јануару 1944. премештен је на рад у Одељење за државну заштиту МУП-а. Половином 1944. Ћосић прелази у СДК, где је постављен за шефа обавештајног одсека.

Велики део Ћосићевог деловања одлазио је на праћење и откривање делатности и људи ЈВуО, посебно је био усмерен на откривању веза СДС и овог покрета отпора.²⁵⁰⁹ Бити „доушник“ окупационим властима у организацији која је развила широку илегалну сарадњу са једним покретом отпора био је ризичан посао. Први атентат на Ћосића извршен је у ноћи између 3. и 4. октобра 1943. Изузев једне депеше упућене Врховној команди у којој се наводи да је два пута пуцано „на њега али је атентат осујећен“ немамо других података о овом догађају.²⁵¹⁰

По наредби помоћника Команданта Београда, капетана Ивана Павловића, у новембру исте године организован је нови атентат на Ћосића. За извршиоце су изабрани људи из I корпуса чији је командант био мајор Светолик Грујичић.²⁵¹¹ На дан 27. новембра лице које се лажно представило именом једног од Ћосићевих сарадника Војом Петровићем, позвало је у његов стан у улици Зелени венац број 10. и питао да ли је код куће. Обазриви Ћосић проверио је наведено и сазнао да га Петровић није тражио и да се уопште не налази у канцеларији. На исти дан примио је позив и од извесног инжењера Јовановића који је инсистирао да га прими у његов стан што је овај официр СДС одбио и заказао му састанак у службеним просторијама. И овај позив је проверио обративши се своме штабу где му је речено да га је телефоном тражио извесни инжењер Поповић који се представио као његов пријатељ и који је захтевао да му дају његов кућни број. Искусном обавештајцу попут Ћосића није требало много да склопи мозаик и увиди да је све део плана чије основни циљ био његова ликвидација, те позове појачање у свој стан. Упркос чињеници што Ћосић није поверовао у причу, равногорци су послали атентатора на његова врата. Угледавши непознато лице које је изјавило да је дошло у контролу Ћосић није отварао, а његова супруга је почела кроз прозор да дозива помоћ. Непознати атентатор успео је да побегне пре

²⁵⁰⁸ NOS, IV, 543, 551, 554, 555, 573,

²⁵⁰⁹ Перић, *Српски добровољачки*, 11.

²⁵¹⁰ ВА, ЧА, к. 278, ф. 33, д. 1.

²⁵¹¹ Исто.

него што су дошли немачки официри који су реаговали на дозивање Ћосићеве супруге.²⁵¹²

Прелазак Ћосића из СДС у СДК није му донео већу безбедност. У августу 1944. равнгорци су извршили нови напад на овог колаборационистичког официра. Организација је поверена „човеку задатка“ Миодрагу Стојановић, а надлежни органи приликом истраге реконструисали су овај догађај на следећи начин:

„Око 6,15 часова, п.пуковник Ћосић када је пошао на своју дужност сачекали су у приземљу зграде у ходнику два лица обучена у униформу обвезника националне службе и упитали га за Др. Марковића, пошто им је овај потребан ради прегледа. п. Пуковник Ћосић им је одговорио да др Марковић није у Београду, али да је у том моменту један од њих извукао иза леђа једну гвоздену полуку и замануо да са истом удари Ћосића. Ћосић се је одмах снашао и извукао свој револвер, којег носи напред те успео да опали један метак на овог нападача и одмах га обори на земљу затим је одмах опалио други метак на другог нападача којег је тешко ранио, али је овај успео да га још лакше удари по глави“.²⁵¹³

У тренутку када се одигравао овај догађај наилазили су припадници СДК који су пролазили случајно том улицом и помогли Ћосићу. Целокупан квартал је блокиран од стране добровољаца који нису дозвољавали ни полицијским органима из кварта да приступе месту догађаја.²⁵¹⁴ Према наводима из дневног листа *Ново време* Ћосић је једног усмртио, другог ранио, а трећи атентатор успео је да побегне. Новинари овог листа нападаче описују као „лица, стара између 25 и 35 година, пресвучена у одело Националне службе рада за обнову Србије“ и истичу да је „већ сада утврђено да атентатори нису припадали“ овој организацији и да су „били у служби разорних елемената, који раде против окупљања националних снага у један фронт“.²⁵¹⁵ Један од учесника у овом атентату на Ћосића био је равнгорцац Бранко Пауновић.²⁵¹⁶

Београдски равнгорци убили су највишег дужносника колаборационистичке управе за време окупације у Београду Милоша Масаловића, човека блиског

²⁵¹² ИАБ, БДС, рег. 11, Ч- Ћ.

²⁵¹³ АС, БИА, II, бр. 20.

²⁵¹⁴ Исто.

²⁵¹⁵ *Ново време*, 24. август 1944, 2.

²⁵¹⁶ ИАБ, БУРИР, к. 8.

организације Збор и великог противника илегалне сарадње колаборационистичких органа и ЈВуО.²⁵¹⁷ Овај официр означен је као један од иницијатора убиства мајора Вучка Игњатовића.²⁵¹⁸ Према сведочанству Живка Топаловића, Масаловић је планирао и формирање једног терористичког одреда „коме би био циљ, да побије изванредан број важних људи у покрету демократског отпора, у првом реду, да уништи лично Дражу“.²⁵¹⁹ Након добијања наведених информација капетан Михајловић тражио је и добио одобрење за ликвидацију Масаловића. На састанку који је одржао у једној кафани на углу улица Гробљанске и Светог Николе Михајловићев заменик Иван Павловић поверио је извршење овог задатка II корпус и његовом команданту капетан Драгутину Миливојевићу. Логистичку подршку атентаторима пружио је поручник Миодраг

²⁵¹⁷ Милош Масаловић рођен је 3. јуна 1894. у Београду у официрској породици (отац Миладин пензионисан као пешадијски пуковник). У родном граду завршио је основну школу и гимнзију. Нижу школу војне академије Краљевине Србије похађао је од 1. септембра до 20. јула 1914. у 44. класи. Усавршавао се у Паризу завршивши Вишу ратну школу 30. августа 1922. Поред матерњег говорио и француски језик. Са супругом Катарином рођеном Николић имао тројицу синова, Миладина (1920), Милорада (1923) и Момчила (1926). Био је власник куће у Хаџи Милентијевој улици бр. 43, коју је делимично и издавао. Учествовао у Балканским ратовима и Првом светском рату. Ослобођење је дочекао као капетана II класе и током међуратног периода унапређен је у следеће чинове: капетана I класе 28. јуна 1920, мајора 28. јуна 1923, потпуковника 17. децембра 1927. и пуковника 17. децембра 1934. Овом официру поверавани су најразличитији задаци од командовања 2. батаљоном у 11. пешадијском пуку, преко службе у Обавештајном одељењу Главног ђенералштаба и места војног изасланика у Тирани до ордонанса краља Александра Карађорђевића и шефа кабинета министра војске и морнарице генерала Милана Недића. Униформу пуковника Масаловића красила су следећа одликовања: Сребрна медаља за храброст (1914.), Златна медаља за храброст (1918.), орден Белог орла са мачевима V. степена и IV. степена (1920. и 1928.), орден Светог Саве V. реда (1923), румунски орден круне III. реда (1923), грчки орден Св. Спаса III. реда (1929) и орден Југословенске круне IV и III реда (1933. и 1936). Поред ордена носилац је и бројних споменица. Након пуча од 27. марта 1941. Масаловић је реактивиран. Током Априлског рата обављао је дужност команданта пешадије Церске дивизије. Као и многи официри и Масаловић је незванично сарађивао са појединим политичарима. Преко овог официра са којим је током Првог светског рата служио у 5. пешадијском пуку Димитрије Љотић је настојао да добије што више присталица у војсци и илегално је у војној штампарији штампаво званично гласило организације *Билтен*. Пријатељство са првим човеком Збора одвело је Масаловића у колаборационистички табор 1941. Према наводима Боривоја Карапанџића, Масаловић је био старешина Добровољне радне службе која је рашчишћавала Београд од последица априлског бомбардовања 1941. Именовањем за председника владе Милан Недић је у свој тим позвао и Масаловића и поверио му да обавља исту дужност као у периоду када је био министар одбране. ВА, ДПП, 999/313, 999/314; ИАБ, БДС, рег. 38, Мар-Мат; Стефановић, *Збор*, 40, 56, 137; Карапанџић, *Грађански рат*, I, 22; Б. О. Поповић, „Масаловић М. Милош“, СБР, 6, Мар-Миш, 257; Топаловић, *Србија под Дражом*, 163.

²⁵¹⁸ *Зборник*, XIV, 1, 447.

²⁵¹⁹ На послератном саслушању генерал Михаиловић је означио Масаловића као једног од „страховитих противника“, „који је чинио велика зла, гоњења“ равногораца. За разлику од Михаиловића Боривоје Карапанџић је мотиве за ово убиство пронашао у великој популарности Масаловића која је „штетила шефу тројки у Југославији“. Овакве наводе Карапанџића не можемо да узмемо у озбиљније разматрање с обзиром да је несумњиво Михаиловић као вођа једног од покрета отпора уживао много већу популарност од шефа кабинета колаборационистичке владе Масаловића. Издајник и ратни злочинац, 223; Карапанџић, *Грађански рат*, I, 245.

Стојановић, који је пратио је кретање Масаловића и обезбедио у околини Београда сигуран смештај за атентаторе.²⁵²⁰ Само извођење атентата поверено је поручнику Мирославу Николићу који је образовао тројку и за ову акцију ангажовао поручника Радојла Николића и једног неименованог омладинца.²⁵²¹ Као и сваког радног дана пуковник Масаловић кренуо је 8. марта 1943. на посао, какав је био даљи след догађаја сазнајемо из следећих редова:

„Око 7.45 часова пуковник Масаловић изашао је из свога стана и упутио се на своју дужност. Атентатори су га следили и када је Масаловић дошао отприлике на висину Браничевске – Томислава улице, један од убица сада још у бекству, пуцао је на њега и метак га је погодио у леђа. Пуковник Масаловић учинио је покрет у лево и погледао у очи Николићу, који је био на 3 метра од њега. Овај је у том моменту опалио из револвера и његов метак погодио је пуковника Масаловића у главу. Одмах после учињеног атентата убице су успеле да побегну“.²⁵²²

И равногорски извори који нису били укључени у организацију атентата јављали су о истом:

„Јуче, на дан 8 марта т.г. убијен је пуковник Масаловић, шеф кабинета ђенерала г. Недића. Убиство се десило овако: око 8 сати, дошла су два човека – један цивил а други у немачкој униформи, позвали пуковника Масаловића из његове канцеларије, и када је он изашао у предсобље, испалио је један од двојице пиштољем метак на пуковника Масаловића, од чега је на месту остао мртав. Дубља позадина за сад: пуковник Масаловић је идејни Љотићевац, има сина у Љотићевцима. Изгледа да је то за сада позадина убиства. По неким причама да је дело Масона. Закључак се оставља на вољу“.²⁵²³

Штампа је од марта до јуна 1944. детаљно извештавала о убиству Милоша Масаловића и објавила неколико ауторских чланака на ову тему.²⁵²⁴ Оно што је заједничко код свих чланака је потпуна неодређеност у саопштавању ко је налогодавац убиства Масаловића. Склони смо да закључимо да наведено није дошло као плод неинформисаности колаборационистичких новинара, већ процена

²⁵²⁰ ИАБ, БУРИР, к. 8.

²⁵²¹ Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 329.

²⁵²² *Ново време*, 27. мај 1944, 3.

²⁵²³ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 16.

²⁵²⁴ *Обнова*, 9. март 1944, 3; *Обнова*, 10. март 1944, 3; *Обнова* 10. март 1944, стр. 3; *Ново време*, 27. мај 1944, 3.

да би оваква информација озбиљно нарушила слику о јединственом фронту против комунизма коју је режим у том периоду покушавао да емитује. О овоме најбоље сведочи чланак „Убице Милоша Масаловића“, у коме се објављују имена и чинови атентатора, детаљно описује атентат, а о налогодавцима се наводи: „Њега нису убили агенти комунистичке партије, којој је покојни био најавио борбу за истребљење, већ његови бивши недостојни другови, они који су требали да га помажу и бране.“²⁵²⁵ Снимљена је и репортажа која документује поворка и детаље самог чина сахране. Из овог материјала уочавамо да је сахрани присуствовао велики број Београђана, а међу њима и многе истакнуте личности попут Димитрија Љотића, Милана Недића, Александра Цинцар Марковића, генерала Боривоја Јонића, Драгог Јовановића итд. Постхумно Масаловић је унапређен у чин бригадног генерала. На његово место Недић је именовао генерала Миодрага Дамјановића који је био један од људи са којим је генерал Михаиловић одржавао контакт, што додатно усложњава причу о позадини овог атентата.²⁵²⁶

Полиција је успела да разреши овај атентат и ухапси Милојевића и Николића. О истрази и хапшењу је детаљно извештавала колаборационистичка штампа, која је између осталог изнела податак да су „разјашњена и друга три политичка убиства, која је иста тројка извршила у своје време“.²⁵²⁷ Нисмо успели да пронађемо записнике са ислеђења и друга полицијска документа поводом овог случаја, али у послератном саслушању тумача у Гестапо, Томе Фајфера овај случај решио је Фриц Евердринг због чега је добио директно признање од Хајнриха Химлера.²⁵²⁸

Један од људи који је присуствовао сахрани Масаловића и сам се недуго затим нашао на мети равногорских атентатора. На иницијативу ЈВуО влада у емиграцији између осталих људи ставила је под слово „З“ Цветана Цеку Ђорђевића високог полицијског функционера у влади Милана Недића.²⁵²⁹ Као једног од сарадника у наведеном плану Масаловића, Топаловић је апострофирао Ђорђевића, државног секретара председништва Министарског савета, а име овог полицијског

²⁵²⁵ *Ново време*, 27. мај 1944, 3.

²⁵²⁶ Николић, *Генерал Миодраг М. Дамјановић*, 42-54.

²⁵²⁷ *Ново време*, 27. мај 1944, 3.

²⁵²⁸ ВА, На, к. 32, ф. 3, д. 12.

²⁵²⁹ Кнежевић, *Слобода или смрт*, 67.

службеника било чест „гост“ у негативном контексту у равногорским депешама.²⁵³⁰ У августу 1942. извештавано је да Ђорђевић има списак официра оданих ЈВуО и да намерава извесне репресалије.²⁵³¹ Све наведено кандидовало је овог полицијског службеника за „мету“ равногорских атентатора.

Приликом овог атентата једну од кључних улога одиграо је поново поручник Миодраг Стојановић. Према сопственом исказу намера да се Ђорђевић ликвидира постојала је и док је овај колаборациониста боравио у Београду али није могла да се спроведе у дело јер се кретао колима и био добро чуван.²⁵³² Прилику коју је чекао Стојановић створили су савезници бомбардовањем Београда. У потрази за сигурним склоништем Ђорђевић се са породицом сместио у вилу лекара Свете Живковић под Авалом. Након извиђања Стојановић је донео одлуку да у ноћи између 18. и 19. маја изведу акцију. У атентату су учествовали један од нападача на Ђосића, Бранко Пауновић кога је за ове потребе послао мајор Михајловић и неименовани војник из Пиносавске бригаде. Како је извршена акција сазнајемо из следећег описа Стојановића:

„Сви троје отишли смо једне ноћи у близину те виле и сачекали до једно пола ноћи. Тада смо пришли уз саму кућу, разоружали жандарма, који је тог пута спавао у цекином аутомобилу, а после тога ја сам лупао на врата и представио се да смо из полиције те да имамо наређење да у овом крају извршимо контролу објава и личних карата. На наше лупање јавила се Цекина жена, али није хтела да отвори врата. У том моменту упалила се светлост у спаваћој соби и Пауновић је

²⁵³⁰ Цветан Цека Ђорђевић рођен је 15. августа 1893. у околном београдском селу Пиносави. Завршио је Правни факултет, а школовао се и у Швајцарској. Током међуратног периода радио је као обавештајцац при југословенским посланствима и у МУП где је обављао дужности, секретара, инспектора и шефа одељења. По окупацији укључује се у колаборационистичку управу. Поверене су му дужности начелника једног од најважнијих одељења у МУП, Одељења за државну заштиту, а од априла 1943. Државног секретара у МУП. Био је лични преводилац Милана Недића приликом разговора са окупационим властима. Према оперативним подацима немачке обавештајне службе у влади Милана Недића припадао је групи службеника блиских Димитрију Љотићу и противника ЈВуО. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој*, 184; Краков, *Милан Недић*, 2, 328-329.

²⁵³¹ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 4.

²⁵³² И овај атентат Карапанчић интерпретира на сличан начин. Према његовим наводима Ђорђевић је био сарадник ЈВуО који је чинио огромне заслуге овом покрету али је упркос наведеном убијен на најзверскији начин на вечери коју су организовали „четнички команданти“. Овакву интерпретацију демантује Ђорђевићев рад против ЈВуО и извори који сведоче о самом атентату. Карапанчић, *Грађански рат*, I, 246.

кроз прозор приметио Цеку, кроз стакло је пуцао на њега из аутомата, и како сам сазнао тек сутрадан, ликвидирао га“.²⁵³³

У депеши Штаба бр. 2 од 19. маја 1944. Врховној команди овај атентат описан је на истоветни начин уз детаље да је Ђорђевић убијен из митраљете и да је наоружање које је поседовао стражар заплењено.²⁵³⁴ Одлуком владе Милана Недића и Ђорђевић је попут свог колеге сахрањен „о државном трошку са свим државним почастима“, штампа је овај догађај помно пратила, а први човек колаборационистичке управе је о овом догађају изјавио између осталог следеће:

„Опет оде један Масаловић међу нама. Ова ратна стихија однела га је као и многе друге пре њега. Тако је морало бити. Међу нама остало је једно празно место доброг патриоте, челик Србина, изванредног посленика на општенородном послу место Цветана Ђорђевића државног секретара при Председништву српске владе. Убијен је злочиначким мецима оних, којима је луда судбина гурнула убилачко оружје у руке да без обзира и размишљања тамане све на шта им се просто укаже, било то паметно или лудо, у интересу земље или противу ње, какав је овде случај“.²⁵³⁵

Према сведочењу Божидара Бећаревића вршене су интензивне припреме за извођење атентата на Николу Губарева. План је био да се атентат да се изврши на Авалском путу, а за атентаторе су изабрани службеници Специјалне полиције.²⁵³⁶ До реализације није дошло јер је Губарев упозорен након чега се крио и чето мењао локације, да би коначно 30. маја 1944 побегао у Беч.²⁵³⁷ Без обзира да ли су равнгорци намеравали да ликвидирају Губарева евидентно је да се међу колаборационисте који су били противници ЈВУО увукао „црв сумње“ и да су се плашили за своје животе. Најбољи пример је Танасије Динић који је према немачким обавештајним изворима након ликвидације Масаловића и Ђорђевића био нервно растројен и уплашен у тој мери да је захтевао да напусти окупирану Србију. Ова жеља испуњена му је од стране окупатора и уз оружану пратњу

²⁵³³ ИАБ, БУРИР, к. 8.

²⁵³⁴ ВА, ЧА, к. 277, ф. 1, д. 6.

²⁵³⁵ *Ново време*, 20. мај 1944, 2; *Ново време*, 21. и 22. мај 1944, 2;

²⁵³⁶ Божовић, *Специјална полиција*, 597.

²⁵³⁷ АС, БИАФ. XII, П. 1, Губарев Никола.

немачких војника Динић је отишао у јуну 1944. у Кралове Вари где је провео око месец дана.²⁵³⁸

Поред колаборационистичких званичника Штаб бр. 2 је током 1944. настојао и да неутралише припаднике комунистичког покрета отпор и сараднике полиције. За разлику од Дане Букмировић „политком и комунистички организатор Вождовца“ др. Драгутин Свобода није добио упозорење. На дан 2. фебруара 1944. Службеници XI кварта обавештени су путем телефона да је Свобода убијен. На лице места изашли су надлежни органи и од његове невенчане супруге добили следећу изјаву:

„Убице су дошле око 19 и 30 часова и закуцале на улазна врата. Пошто је убијени био у другој соби то је пошао да иста отвори и када је био на самим вратим чуло се неколико узастопних револверских пуцњева. Др Свобода је одмах пао на под. Његова невенчана жена Јелица Радосављевић, одмах је почела да дозива у помоћ и тог истог момента убице су испалиле још два метка, вероватно у намери да убију и њу, пошто су пуцали кроз прозор собе у којој је била она. Пошто прозори од ове собе нису провидни, то она није погођена. По извршењу убиства убице су одмах побегле Витановачком улицом узбрдо и за собом нису оставили никаквих јасних трагова, који би могли истражи послужити“.²⁵³⁹

У једној од депеша Врховна команда је обавештена да је Свобода припадник комунистичког покрета отпора. Као извршиоци наведени су наредници Милан Маричић, Данило Богдан и Милорад Брајер. Према истом извору ова „црна тројка“ ливидирала је и „комунисте сараднике Гестапоа Мила Рачића и Бугарина Ивана Богданова“. Нисмо успели да сазнамо детаље о овим убиствима.²⁵⁴⁰

На личност Милије Мајсторовића равногорска организација указала је још почетком 1943. Овај бивши војвода Косте Пећанца окарактерисан је као човек који „гони наше људе (равногорце: примедба Р.Р.) и помоћу Гестапоа хапси их и туче“.²⁵⁴¹ Обавештени од виших инстанци да Мајсторовић живи у улици Љубе Илића 19 београдски равногорци „посетили“ су овог колаборационисту о чему сведочи следећа депеша:

²⁵³⁸ АС, БИАФ, XII, П. 1, Танасије Динић.

²⁵³⁹ Идентитет убица није остао непознат само истражним органима ни аутор овог рада није успео да открије ко су равногорци који су извршили ово дело. АС, БИА, II, бр. 20.

²⁵⁴⁰ ИАБ, БУРИР, к. 8.

²⁵⁴¹ ВА, ЧА, к. 295, ф. 2, д. 8.

„У ноћу између 21. и 22. овог месеца (јун: примедба Р.Р.) у свом стану заклан је Мајсторовић, бивши четнички војвода Космајског одреда који је познат као сарадник Гестапоа, а у Београду је образовао једну групу око 60 на броју. Поред Мајсторовића заклан је и његов телохранитељ Буха Ђорђе, виши полицијски агент иначе десна рука његова у крвавим стварима упереним против српства“.²⁵⁴²

Равногорци су те ноћи по овом питању били посебно активну у Београду. На исти начин ликвидирана је и Вука Шехеровић, бивша певачица. Именована је била власница „једне гостионе у Краља Александра улици“ у којој су многи равногорци ухапшени од стране немачке полиције.²⁵⁴³ Последњи оружани напада који смо регистровали кроз примарне изворе на доушнике полиције одиграо се у 18. септембра 1944. у стану браће Марка и Агвре Ерића у Балканској улици бр. 34. Око 20 часова и 15 минута на врата њиховог стана позвонила су двојица непознатих младића. Један одевен у униформу СДК, а други у цивилу представили су се као полицијски органи. Након кратког претреса наредили су браћи Ерић да легну на кревет, а један од нападача је извадио каму и пиштољ. Свесни како би могао да изгледа даљи ток „претреса“ Ерићи су решили да не гледају мирно, док се његов брат Гавра борио са атентаторима приликом чега је убоден у кичмени стуб, Марко је скочио кроз прозор и отишао у кварт да пријави целу ствар. Из полицијског извештаја не видимо каква је судбина нападача али можемо закључити да су ухапшени јер је оружје заплењено од стране СДК и кварталских органа. Целокупан случај картониран је у Специјалној полицији „У досије Д.М.“ што наводи на закључак да је полиција имала оперативне податке да је ово дело припремљено и изведено од стране равногораца.²⁵⁴⁴

*

Из напред изнетог јасно уочавамо да је деловање београдске организације на сектору извођења саботажа, атентата и других акција усмерених против окупационог режима било на колосеку војне стратегије Равногорског покрета. У почетном периоду по налогу виших инстанци београдски равногорци су настојали да изводе акције које су имале више пропагандни карактер и чији су ефекти

²⁵⁴² ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 42.

²⁵⁴³ Исто.

²⁵⁴⁴ АС, БИА, II, бр. 20.

требали да помогну у популарисању покрета и онемогућавању настојања окупатора да нормализује свакодневницу. Кроз рад група коју су водили Милутин Шпартаљ, Драгомир Томашевић и Петар Милићевић београдски равногорци пружили су директан допринос напорима савезника да заустави нацистичку ратну машину. Према подацима које смо успели да сакупимо највећи број саботажа изведен је на железници, а мањи број у индустријским постројењима. Ово објашњавамо чињеницом да је ЈВуО у Београду имао малу подршку међу радницима али и да је било много једноставније и мање ризичније на отвореном простору вршити саботаже него у затвореним фабричким халама.

Бомбардовање Београда и посртање нацистичке Немачке отпустило је стеге окупационог режима у овом граду и створиле прилике 1944. да се београдски равногорци снадбеју. На удару су се нашли објекти и покретна имовина колаборационистичких установа чији су чиновници у већини симпатисали овај покрет отпора али и нису видели претерану потребу да излажу опасности свој живот у интересу стране која губи рат. Најзначајнија акција ове врсте је крађа новца из Народне банке која је уздрмала монетарну стабилност у окупираној Србији у тој мери да је окупатор озбиљно разматрао да повуче одређене апоене новчаница динара.

Организовање бекства Нешка Недића још један је показатељ размера инфилтрираности ЈВуО у поре колаборационистичког апарата. Супротно филмографском стереотипном приказу четника који употребом хладног оружја без разлога убијају по Београду, расположиви примарни извори показали су да је равногорска организација у Београду бирала своје мете. На нишану нашли су се колаборационисти, комунисти и доушници полицијских и обавештајних органа за које је организација процењивала да наносе највећу штету покрету. Пример убиства Масаловића и Ђорђевића показатељ је да је Штаб бр. 2 био способан да организује и изведе атентате на највише дужноснике. Коришћење истих људи за извођење више атентата можемо тумачити као недостатак оваквих кадрова али и тежњи да се употребом проверених равногораца обезбеде што бољи услови за успешност акције. Репресивна политика чинила је атентате на носиоце окупационог режима сувише „скупим“ и Штаб бр. 2 није изводио акције ове врсте.

3.9. ПРОЈЕКТНИ БИРО:

ПЛАНОВИ ЗА ЗАУЗИМАЊЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ ВЛАСТИ У БЕОГРАДУ

Равногорски покрет придавао је велики значај Београду. Водећим људима ове организације било је јасно да ће „се у решавајућем моменту у Београду поново одиграти најважнији догађаји који ће бити пресудни“ за земљу и да „он мора да буде спреман“.²⁵⁴⁵ Један од примарних задатака од оснивања организације у Београду било је прављење оперативних планова и вршење припрема да се овај град заузме у повољном тренутку.

Задаци оперативних и територијалних јединица у првој фази били су „заузимање и обезбеђење свих важних објеката по квартовима“ као што су електрична централа, водовод, железничка станица, пошта, телеграф и телефон.²⁵⁴⁶ Људство које је попуњавало СДС и УГБ представљале су главне снаге које је требало да изведу ослобођење Београда. Према сведочењу Михајловића од прве половине 1942. он и његови људи настојали су да придобију стражаре и полицајце.²⁵⁴⁷ Исти извори наводе да су у августу 1943. припадници СДС и ватрогасне службе били припремљени за почетак акције.²⁵⁴⁸

По ослобођењу целокупну власт преузела би војно-полицијска управа, а сви делови београдске општине и друге организације важне за функционисање града морали су да наставе са редовним радом. Гаража УГБ којом је руководио мајор Влајко Стојановић са целокупним возним парком „ставиће се такође под команду капетана Плавше Огњановића и стационираће се у Вранићу“.²⁵⁴⁹ Детаљно је била разрађена и улога I Ђачког батаљона. Према предлогу од 5. августа 1944. неактивни део батаљона „снадбевен прописним легитимацијама и сигурним пропусницама, у цивилу, без икаквих спољних знакова, јавности непознат, наоружани пиштољима, обилазећи у напред одређене рејоне Београда, вршили би контролно-обавештајну службу“.²⁵⁵⁰ Активни део батаљона требало је да се употреби у борбама за ослобођење Београда и по уласку да ухапси „све негативне

²⁵⁴⁵ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 35.

²⁵⁴⁶ ВА, ЧА, к. 54, ф. 1, д. 4.

²⁵⁴⁷ ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 1.

²⁵⁴⁸ ВА, ЧА, к. 127, ф. 12, д. 1.

²⁵⁴⁹ ВА, ЧА, к. 54, ф. 5, д. 20.

²⁵⁵⁰ ВА, ЧА, к. 130, ф. 3, д. 47.

елементе из редова омладине, ради спречавања њихове акције и кажњавања криваца“.²⁵⁵¹

У склопу припрема за заузимање Београда у јесен 1943. Команда Београд настојала је да уз помоћ инжењера Милоша Мартића успостави организацију у индустријским постројењима. Према једном од извештаја од 23. октобра 1943. Мартић је успео да организује људе по равногорској линији у предузећима “Рогожарски, Микрон и Нестор“, а њихов примарни задатак био је „обезбеђење постројења ваздухопловне индустрије од евентуалног уништења“ приликом ослобођења Београда.²⁵⁵² Посебан акценат био је на „радио постројењима“ како би се „на време осигурала како код повлачења Немаца тако и да не би дошла непозватим лицима у руке“. Главни радио центар ЈВуО захтевао је од команданта Београда 13. августа 1944. да „одреди једно лице које ће сносити сву одговорност“ за „радио станицу која се налазила у Поштанској штедионици“, „предајну станицу у Раковици“, пријемну станицу која се налази у близини Новог гробља и радио станицу новинске агенције „Авала“ стационирану у немачком посланству.²⁵⁵³

Према наређењу бр. 13 Врховне Команде ЈВуО од 6. августа исте године, особа која је одређена за ову дужност морала је да преузме контролу на „територији И.Т.Т секције са седиштем у Београду“ као шеф. Примарни задатак ове инстанце био је да приликом отпочињање акције за ослобађање Београда „сво особље благовремено евакуише“, „задржи само најнужније“ „ради вођења заштите главних уређаја“ и координира са Командом Београд. Након ослобођења било је предвиђено да ово лице врати евакуисано особље, заведе „строжију дисциплину и ред“ и користи новчана и друга материјална средства која је затекао у заузетим зградама како би организовања поновни рад.²⁵⁵⁴ Формирани су и спискови непозданих официра СДС у Београду које је у тренутку покретања акције требало да „уклоне, а на њихова места одреде други официри који би преузели команду над стражом“. Један овакав списак на коме су се налазила имена и презимена, чиновни и положај 14 официра саставио је и послао Врховној команди ЈВуО Петар Милићевић у априлу 1943.²⁵⁵⁵

²⁵⁵¹ Исто.

²⁵⁵² ВА, ЧА, к. 121, ф. 1, д. 38.

²⁵⁵³ ВА, ЧА, к. 5, ф. 2, д. 21.

²⁵⁵⁴ ИАБ, БУРИР, к. 8.

²⁵⁵⁵ ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 11.

„Преузимање и организовање власти у Београду у моменту немачког слома“ представља наслов најдетаљнијег плана који је на ову тему израдио Цивилни штаб. У уводном делу анализирано је тренутно стање и капацитети УГБ да одржи безбедност, ред и мир у Београду. Констатовано је да је ова организација само формално спремна да испуни наведене задатке и да кључ безбедности престонице држе немачке јединице. Као главни проблем аутори овог елабората видели су у равнодушности великог дела запослених. Разматрана су два могућа сценарија преузимања власти у Београду. Самостално одступање или „одузимање власти“. Инфилтрираност београдске организације у све поре УГБ омогућавала је да се са лакоћом власт ове установе преузме, проблем су представљале окупационе власти које према ауторима овог документа нису могле бити савладане без спољне помоћи.²⁵⁵⁶ По заузимању Београда било је неопходно успоставити нову власт која је морала да буде „силна и јака“ како би била оспособљена да гарантује мир и ред. Равногорци су били свесни да би по ослобођењу могло да дође до таласа насиља усмереног према оном делу становника Београда који су били део окупационог режима. Планирано је да се снагом власти спречи ова врста грађанске самоиницијативе.

Било је замишљено да се успостави власт на темељима предратног уређења. Врховна полицијско-управна власт била би УГБ, а војска би имала ингеренције као и предратна Команда Београда. У кадровском погледу нова власт ослонила би се на службенике УГБ али након уклањања национално непоузданих и корумпираних. Оружана стража била би појачана са 1000 људи из јединица ЈВуО, а официрски кор из редова резервних жандармеријских подофицира и официра. О безбедности би се бринули и обични грађани организовани у одборима од 30-50 људи. По уласку у Београд требало је заузети најважније објекте попут: „жел станице, поште и телеграфа, радија, водовода, ел. Централне, државних надлештва и др“.

Уколико би равногорци преузели Београд грађани овог града могли су да очекују да им је ускраћена делимично слобода кретања али обезбеђења основна егзистенција у погледу исхране. Сви који су били „у служби непријатеља, било политички, било привредно, или као обични плаћеници“ могли су да очекују да ће

²⁵⁵⁶ ВА, ЧА, к. 108, ф. 1, д. 8.

бити изведени пред „Народни суд“ који би имао све ингеренције преког суда. Наведени суд би спроводио брзе поступке, а без његове одлуке ни једна смртна казна не би смела да се спроведе. Лакше прекршаје ове врсте решавали би „грађански одбори“ који би се састојали од три лица задужена да донесу пресуду по хитном поступку.

Посебно је интересантно решење које су равногорци донели како поступати са политичким затвореницима али и припадницима националних мањина чији су сународници били део окупационог режима. Равногорске присталице је требало одмах пустити, а њихове „колеге“ - припадници комунистичког покрета отпора били би изведени пред комисију која би их испитивала и одлучивала о њиховој даљој судбини. Како би предупредили општи неред проузрокован нападима Београђана на њихове суграђане немачког, мађарског и руског порекла било је предвиђено да се припадници ових нација „ставе у логоре као што је то учињено за време окупације са Јеврејима“.²⁵⁵⁷

Посебна пажња посвећивана је питањима снабдевања града и организовању пропаганде. Питање привреде и исхране становништва било би у рукама „привредног Штаба“ који би био подељен на 12 одсека на чијем челу би био шеф.²⁵⁵⁸ Штаб би деловао на основу 12 принципа чија суштина би била вођење евиденције о „свим стоковима робе и потребама за војску“, „реорганизација целокупне привреде да би она служила подједнако свим народним слојевима“, интервенција државе у свим гранама привредне делатности, конфискација имовине предузећа „непријатељских поданика“, „спречавање девизне шпекулације“ итд.

По ослобођењу један до приоритета био би организовање носилаца пропаганде као што су радио станица, новинска агенција, прес-биро и штампа. Београђани би слушали радио чији програм би се састојао од музике и 12 емисија које би пратиле важне догађаје у земљи и иностранству, вршиле „националну пропаганду“ итд. Било је планирано поновно успостављање новинске агенције

²⁵⁵⁷ Исто.

²⁵⁵⁸ Били су предвиђени следећи одсеци: I Обавештајна служба Привредне полиције, II Штампарија и штампа, III банкарство и осигурање, IV Рударство и тешка индустрија, V Индустрија животних намирница, VI индустрија дрва и угљена, VII Државни монопол дувана, соли, жижица и течног горива, VIII Одсек мале индустрије, IX Одсек индустрије шећера, шпиритуса, квасца и др, X Текстилна индустрија и трговина, XI Хемијска индустрија, XII Индустрија коже. ВА, ЧА, к. 108, ф. 1, д. 8.

„Авала“ али са измењеним делокругом рада. Реорганизација је била реч коју би често изговарали и службеници Централног прес бироа. Равногорци су сматрали да је неопходно направити у потпуности отклон од начина функционисања овог регулаторног тела у међуратном периоду због његове антидемократске улоге. Равногорски Централни прес биро имао би задатак да прелистава домаћу и страну штампу и доставља влади. Обнављање рада редакција предратних дневних новина „Политике“, „Правде“ и „Времена“ није било по укусу равногораца који су сматрали да су наведени листови огледало „целокупне политике и јавног живота“ у међуратном периоду. Било је планирано оснивање два листа од којих би један био службени, а други идејни.²⁵⁵⁹

Чланови београдске организације изграђивали су и планове којима није био само обухваћен Београд и који су се односили на читаву земљу. Један од оваквих примера је план чији је главни архитекта био Владета Божовић чиновник у Министарству пољопривреде.²⁵⁶⁰ Овог стручњака за пољопривреду у ЈВуО укључио је капетан Миодраг Стојановић повезавши га са Тодоровићем и Хаци Илићем, а у новембру 1942. посетио је Врховну Команду на планини Сињајевини и лично од Михаиловића добио овлашћење да ради „по привредним питањима“. За потребе ЈВуО Божовић је израдио планове о аграрној реформи, снабдевању грађанства и планској привреди. Приликом рада консултовао се и добијао статистичке податке од својих колега „др Мусулина из статистичког одељења његовог министарства, Браном Алексићем из одељења за прехрану, др Љубомиром Дуканцем чиновником Народне банке“ и другима.

У расположивим изворима успели смо да пронађемо план о регулисању начина снабдевања грађанства након ослобођења земље. Према овом плану било је предвиђено да се одмах по ослобођењу обезбеде магацине и слагалишта хране и других животних намирница, да се од одузимају намирнице од грађана који поседују већу количину, да се образују посебни магацину из којих би се хранило становништво пасивних крајева, да у појединим сиромашним срединама терет снабдевања падне на имућне грађане итд. Поред општих одредби план је детаљно регулисао и правна питања и ингеренције органа који у били предвиђени за имплементирање истог. Команданти који су ослобађали места били су задужени

²⁵⁵⁹ Исто.

²⁵⁶⁰ ИАБ, БДС, Б-1008, досије Владета Божовић.

да организују послове обезбеђења магацина, кажњавају евентуалне крађе и обезбеде преузимање вишка намирница од грађанства. У већим градовима било је предвиђено да овај посао буде поверен институцијама које су током окупације имале у свом делокругу рада питање снабдевања. Спровођење ове наредбе пратили би овлашћени комесари. Неизвршавање наредби лица којима су поверени ови задаци сматрало би се кршењем војног закона и повлачило смртну казну.²⁵⁶¹

Од маја 1944. водство ЈВуО интензивирало је припреме за спровођење оваквих планова надајући се да ће је окупатор повући. На састанку одржаном 6. маја 1944. Штаб бр. 2 наредио је свим командантима корпуса да се сви квартови који нису били део ЈВуО заједно са старешинама укључе у ову организацију, да се изврше „све војничке и техничке припреме, за евентуално ослобођење Београда“ и преузимање власти и да се обезбеде неопходне војне ефективе које би извршиле затварање свих прилаза Београду. Све тачке ове наредбе морале су да се изведу до 15. јуна.²⁵⁶²

Немамо податке у којој мери су сви корпуси успели да изврше ову наредбу. Делимичан одговор за II корпус пружа нам сећање Бранка Јовановића. По питању укључивања квартова Јовановић истиче да су V и VI кварт укључени без проблема али да је упорно одбијање старешине III кварта Мила Стефановић „сломљено“ тек након „једног непредвиђеног састанка у Циглани на путу од Карабурме ка Великом Селу“. Од инфраструктурних објеката обезбеђена је преко групе стражара СДС УГБ електрична централа и Војна болница. Људи који су радили у возном парку Општине града Београда ставили су се на располагање овом корпус почетком јуна. У овом периоду успостављена је и веза са чиновницима у Народној банци. Између 5. и 10. августа управник Војне болнице „ставио се на расположење Штабу бр. 2“.²⁵⁶³

Према сведочењу Велибора Јонића у августу 1944. дошло је до састанка између заменика команданта Београда, Ивана Павловића, Божидара Бећаревића и команданта СДС у Београду, Стевана Радовановића. Састанак је имао на дневном реду припрему „одбране Београда и спречавање нереда на тај начин што ће се онемогућити побуна комуниста и симпатизера НОП-а у Београду, што ће се

²⁵⁶¹ Исто.

²⁵⁶² Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 321, 322.

²⁵⁶³ Исто, 322-325.

одузети од Немаца војни и значајни објекти да не би били бачени у ваздух, једном речју да се Београд војнички освоји и на тај начин спречи улазак НОВЈ и Црвене Армије“.²⁵⁶⁴ Сви присутни сложили су се да би освајање Београда пружило капитал ЈВуО која би уз помоћ савезника успела да обнови монархију и „спречи долазак комуниста“. Врховна Команда одредила је „Групу корпуса Горске краљеве гарде Краља Петра“ као јединицу која је требала да ослободи Београд.²⁵⁶⁵

Последњи план за заузимање Београда који је стигао на „ радни сто“ Михајловића 29. септембра 1944. потписан од стране команданта, делегата и чланова разних омладинских штабова прворазредно је сведочанство, у којој мери је одсуствовала реалност за тренутну политичку и војну констелацију ствари на територији окупиране Југославије код најмлађих чланова ЈВуО. У првом делу указује се на тежак положај у коме се налазила Равногорска омладинска организација, констатују да је изгубљена велика територија, да се оружана борба води неадекватном и недовољном војном опремом, да је савезничка и емигрантска пропаганда окренула леђа овој организацији итд. Упркос свему наведеном омладинци су предлагали Михајловићу „напад и заузимање града“ чијим ослобођењем би се ЈВуО „рехабилитовао пред савезничком јавности и савезничким владама“ и, с друге стране,“ добио материјалну и моралну помоћ од савезничких влада и обезбедио оружје и муницију.

Према овом плану Авалски корпус имао је задатак да изврши напад споља и пресече све везе Београда са унутрашњости. Главни удар и заузимање самог града извршиле би „трупe београдског корпуса, Државна стража и добровољци“. Сугерисано је да се приликом напада према окупационим трупама и цивилним властима поступа „пријатељски“ и да им се објасни „овај политички и војни потез као преко потребан за српски народ и Југословенску војску у отаџбини, и позвати их да без отпора ради њихове и наше користи одложе оружје“.²⁵⁶⁶ По ослобођењу било је предвиђено да се: од заробљеног оружја „наоружа мобилисани народ Београда“, разоружају све немачке јединице које се преко овог града повлаче, успоставе органи власти, позове америчка мисије да преузме командовање

²⁵⁶⁴ АС, БИА, Ф. X, П. 11, Јонић Велибор.

²⁵⁶⁵ Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, 28.

²⁵⁶⁶ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

градом, обрате „партизанским војним снагама да прекину са нападом на Србију.²⁵⁶⁷

Војно-политичке околности крајем септембра и почетком октобра у окупираној Југославији нису пружале никакву шансу за реализацију анализираних планова и тежњи равногораца да успостави своју власт у Београду. Београдска група корпуса повукла се заједно са Авалским корпус у септембру 1944. у правцу Старе Рашке. Према сведочењу потпоручника Радомира Милошевића ова група је бројала 2800 људи. У граду је остао као командант Михајловићев заменик капетан Иван Павловић и група официра одређених да преузму даље руковођење организацијом.²⁵⁶⁸ Немачка полиција ухапсила је 4. октобра целокупан Штаб бр. 2 и транспортовала га у Беч чиме је функционисање ЈВуО под окупацијом у Београду престало.²⁵⁶⁹ Након одбијања виших инстанци да усвоје планова које је ЈУРАО предложио, омладинско руководство донело је одлуку крајем септембра 1944. да распусти своју чету и разреши њене припаднике обавезе поштовања наредби Врховне Команде. Од тог тренутка сваки омладинац одлучивао је самостално у коме ће правцу даље.²⁵⁷⁰

У контексту теме овог потпоглавља сматрамо да је неопходно на овом месту извршити компарацију напред анализираних планова и успостављања власти комунистичког режима у Београду. Уместо равногораца Београђани су 20. октобра 1944. дочекали јединице 1. армијске групе НОВЈ и 4. гардијског корпуса црвене армије. По ослобођењу било је неопходно успоставити огране власти и обезбедити несметано функционисање града. Извршење овог задатка комунистичком режиму било је отежано услед чињенице да нове власти нису могле да се ослоне на своју илегалну организацију која је услед константних хапшења била малобројна и у организационом погледу нехомогена и да у складу са крилатицом „нема повратка на старо“ обнављање старих структура власти није била једна од опција.

²⁵⁶⁷ БИСИ, Л.П.М, ф. I, Анте.

²⁵⁶⁸ Милошевић, *Репорт*, 78-80.

²⁵⁶⁹ Ова група равногораца остала је у бечком затвору до 31. октобра када је пребачена у Семеринг у хотел који је био под надзором Немаца. У фебруару 1945. пуштени су сви на слободу. Сотировић, *Србија и Равна Гора*, 321, 322.

²⁵⁷⁰ Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, 115.

Решење је пронађено у формирању народноослободилачких одбора. Извршни народноослободилачки одбор (ИНОО) формиран 26. октобра добио је задатак да врши власт на територији Београда све док се не стекну услови за избор редовних органа. Председник је био Михајло Ратковић, функцију његовог заменика обављао је др Стеван Ђелинео, а ИНОО-а имао је следеће одсеке: грађевински, управни, везе са војском, просветни, обнова, привредни, социјално старање, саобраћај и осветљење, водовод, снабдевање, трговину, индустрију и занатство и финансије и фондове.²⁵⁷¹ Квартове су заменили рејонски одбори и на територији Београда образовано је 14 рејонских народних одбора.

Неопходно је нагласити да без обзира на стварање нових органа власти и супротно истакнутој пароли „нам повратка на старо“ комунистички режим вођен практичним разлозима морао је у једном делу да се ослони на службенике Управе града Београд. Већ у првим издањима новина службеници су позивани да се врате на своја радна места. При ИНОО формирана је и Команда града на чијем челу се налазио генерал Љубодраг Ђурић. Ова војна инстанца била је задужена да спроводи и контролише процес мобилизације, одржава ред и мир и врши поделу станова. При Команди Београда формиран је Војни суд који је имао широке ингеренције и доносио је пресуде оптуженима који су били осумњичени за крађе, злоупотребу службеног положаја, ратне злочине, сарадњу са окупатором итд.²⁵⁷²

Паралелно са управним апаратом нове власти изградиле су и репресивни апарат у Београду. Носилац репресије било је Одељење за заштиту народа чији су службеници били распоређени у сваком рејону са задатком да формирају спискове грађана који су означени као „народни непријатељи“ и „издајници“. Логор на Бањици, затвор у Ђушиној у рукама новог „управитеља“ наставили су са радом и били једно од места где су затварани ухапшени. Термини „народни непријатељ“ и „издајници“ слободно су тумачени од стране службеника ОЗНЕ и како истиче историчар Срђан Цветковић у овом почетном периоду коришћени су у „дивљем обрачуна са носиоцима културног, политичког и јавног живота

²⁵⁷¹ Петрановић, *Народна*, 252.

²⁵⁷² Исто.

окупиране Србије али и супарничког покрета отпора побеђеног у грађанском рату“.²⁵⁷³

На основу сопствених оперативних података или пријаве информатора Београђани су хапшени и саслушавана. Након саслушања формиран је картон ухапшеног у коме су забележени основни биографски подаци и саслушање. На основу овог материјала људи из главног Штаба ОЗНЕ одлучивали су о судбини ухапшених. Они осуђени на смрт стрељани су у Лисичијем потоку, на Бањичкој ливади итд. Егзекутивну улогу као помоћни орган ОЗНА вршили су припадници 6. (београдског) батаљона 1. пролетерске бригаде.

На овај начин ОЗНА је преузела ингеренције истражног, паралелно са војним судовима правосудног органа и нећемо погрешити ако кажемо господар живота и смрти у Београду. Револуционарна логика није у својој терминологији имала реч кохабитацију, а свака колаборација са окупатор представљао је народну издају и довољан разлог за смртну пресуду. У појединим случајевима било је довољно да се оваква пресуда донесе на основу података достављача, што је резултирало да се поред злочинаца који су окрвавили руке током Другог светског рата стрељани потпуно невини људи.²⁵⁷⁴ Према истраживању „Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.“ од ослобођења Београда до почетка 1945. убијено је 1774 људи који су као пребивалиште имали град Београд.²⁵⁷⁵ И

²⁵⁷³ Више о репресији у првим послератним година на територији Србије у: Cvetković, *Između srpa i čekića*.

²⁵⁷⁴ Убиства су вршена од првог дана уласка НОВЈ, а наведено безвлашће и непостојање јасног критеријума ко је и за какво дело заслужио смртну казну највидљивије је на примерима људи који су обављали исте или сличне функције, а третирани су од стране ОЗНЕ на различите начине. Колега Срђан Цветковић наводи пример глумаца аматерске дружине са Чукарице, Душка Илића који је стрељан и Милана Срдоћа који је наставио да обавља свој посао. Још драстичнији пример је првог шефа Специјалне Полиције Миливоја Јовановића, који је упркос чињеници што је у периоду његовог вођења ова институција играла помоћну улогу у регистрацији и хапшењу Јевреја и да је учествовао у категоризацији заточеника Логора на Бањици остао на слободи и наставио да живи и ради у Београду, за разлику од појединих стражара чија је задатак током окупације био чување појединих објеката. Неопходно је истаћи да дивља стрељања и насиље након ослобођења нису специфична само за територију Југославије и да је у свим земља које су биле окупиране током Другог светског рата без обзира на идеолошко-политичку профилацију ослободиоца долазило у одређеној мери до оваквих негативних појава. Cvetković, *Između srpa i čekića*, 49-53, 501; Rade Ristanović, „Uloga i mesto Specijalne policije u okupacionom aparatu, 1941-1944“, *Eskalacija u holokaustu: Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu*, Zbornik radova, ur: Vjeran Pavlaković, Beograd: Istorijski arhiv Beograd, 2017, 121;

²⁵⁷⁵ Недостатак књига и спискова стрељаних били су препрека истраживачима комисије да пруже потпуније податке за територију Београда. У овај број ушли су сви који су имали пребивалиште у Београду без обзира на место смрти. Неопходно је истаћи да је историчар Милан Радановић изложио критици методологију рада комисије поводом састављања пописа за територији града Београда и њене чланове оптужио за тенденциозно повећавање броја жртава, а све у циљу

припадници Равногорског покрета третирали су као „народни издајници“. Према наведеном списку убијено је око 400 равнораца који су као место пребивалишта имали Београд.²⁵⁷⁶ Почетком децембра исте године обустављена је оваква пракса, репресија је ублажена и институционализована кроз рад војног судства и народних судова.²⁵⁷⁷

Како истиче историчар Наташа Милићевић „са ослобођењем и успостављањем нове југословенске власти сусрела су се два концепта организације привреде и друштва: комунистички са доминацијом државног, односно друштвеног власништва и грађански – где је основа приватно власништво, слободна иницијатива и тржишна привреда“.²⁵⁷⁸ Овај „судар“ имао је као последицу конфискацију и експропријацију приватне својине. Одлуком председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестару над имовином које су окупаторске власти присилно отуђиле остварен је предуслов за конфискацију имовине.²⁵⁷⁹ Народним одборима у Београду поверено је да привремено располажу немачком имовином, а војни и цивилни судови доносили су пресуде којима је конфискована имовина свима који су проглашени за ратне злочинце и њихове помагаче. Овај процес интензиван је радикално на територији Београда и до краја 1945, највећи део индустрије и друге приватне својине конфисковане је и стављен на располагање држави.²⁵⁸⁰

*

Београдски равнораци били су одређени за главне архитекте, припрему и извођаче „радова“ на пројекту ослобађања Београда од окупатора. Анализирајући планове које су поднели вишим инстанцама не можемо, а да не закључимо да је београдска организација имала приступ који је у потпуности одговарао реалним

дискредитовања комунистичког покрета отпора. Milan Radanović, *Oslobođenje: Beograda*, Beograd: Rosa Luxemburg, 2016, 398-412. <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70246.html>, датум приступа 22. јануара 2019; Milan Radanović, *Oslobođenje: Beograda*, Beograd: Rosa Luxemburg, 2016, 398-412.

²⁵⁷⁶ Radanović, *Oslobođenje*, 400.

²⁵⁷⁷ Више о овој теми у: Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2007; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2009, 310- 326.

²⁵⁷⁸ Милићевић, *Југословенска*, 129.

²⁵⁷⁹ Милићевић, *Југословенска*, 137.

²⁵⁸⁰ Cvetković, *Između srpa i čekića*, 435.

околностима. Свесни бројности и борбене моћи окупатора планови су подразумевали повлачење немачке војске или војну интервенцију споља. Кључну улогу у преузимању Београда имала је Управа града Београда што је и разумљиво с обзиром да је ова институција била врховна управно-полицијска власт. Ово је био још један разлог више да се још интензивније ради међу њеним службеницима који су како смо више пута истицали у већини гледали са симпатијама Равногорски покрет отпора.

У планирању ништа није препуштано случају и једнака важност поред заузимања придавана је успостављању власти. У којој мери је пројектовање ишло детаљно сведочи чињеница да ни организовање пропаганде није препуштано случају. Ангажовањем стручњака за писање појединих делова планова београдска организација је и у овом делу показала систематичност у раду. „Пројектни биро“ равногорске организације коришћен је и за израду планова који се нису односили само на Београд већ на целокупну земљу, што је још један доказ свестраности овог дела ЈВуО. Вршене су и припремне радње у последњој години окупације. Веома је тешко установити у којој мери су београдски равногорци на овом пољу били успешни, оно што са сигурношћу можемо да тврдимо да је обезбеђена подршка УГБ и других појединих важних институција и организација у овом граду.

Указујући на података да је комунистички режим као велики противник бившег државног апарата из практичних разлога био принуђен да користи његов службенике по ослобођењу, додатно потврђује оправданости одлуке ЈВуО да УГБ задржи свој статус и у равногорском Београду. Ни један ни други покрет отпора нису планирали да „опросте“ носиоцима окупационог режима и онима који су били у њиховој служби. Основна разлика била је у чињеници што су равногорци планирали да спрече безвлашће и репресију спроведу уз помоћ правних институција. Својствено својој идеологији и поучени искуствима Совјетског модела комунисти су у почетном периоду поред судова овај посао поверавали безбедносним органима, што је довело до дивљих чишћења. Планови су једно, а реално стање на терену друго и немогуће је предвидети да ли би ЈВуО успела у намери да наведено спроведе у дело али остаје чињеница да није планирано организовано спровођење противправног терора. Тотално и неусловно

амнестирање припадника супарничког покрета отпора ни једна ни друга страна није разматрала, „ровови“ који су ископани 1941. показали су се као сувише дубоки да би се прегазили и да би дошло до помирења.

Још једна додирна тачка равногораца и комуниста био је однос према имовини. И равногорци су планирали интервенција државе у свим гранама привредне делатности и конфискацији имовине „непријатељским поданицима“. Узимајући у обзир политичко-идеолошку оријентацију овог покрета склони смо да поставимо хипотезу да имплементирање ових процеса не би у тој мери променило имовинску карту Београђана као што је то био случај под комунистичким режимом.

3. 10. БЕОГРАДСКИ РАВНОГОРЦИ НА УДАРУ ГЕСТАПОА

3. 10. 1 Репресивни органи усмерени на сузбијање делатности Равногорског покрета

На послератном ислеђењу упитана од стране иследника да одреди кључног непријатеља немачке обавештајне службе на територији окупирани Србије Лудвиг Тајхман је одговорио да је на овом простору као главни противник „иступао“ Равногорски покрет и да је исти у њиховим очима био „ништа друго но једна енглеска помоћна армија на Балкану“. За разлику од Вермахта који је сматрао да повременим договорима и уступцима може да контролише ЈВуО, челни људи цивилне обавештајне службе били су мишљења да је за паралисање рада овог покрета довољно било да се растура штабови.

Окупатор је обавештајне и полицијске структуре које је „уштедео“ препуштајући антикомунистичку борбу Одељењу специјалне полиције могао да преусмери на Равногорски покрет отпора. Главне перјанице окупационог режима за борбу против равногораца били су службеници Гестапо-а који су радили у реферату IV А 3. На челу реферата налазио се СС- капетан Хајнрих Брандт, а функцију заменика обављао је Фриц Евердинг.²⁵⁸¹ За разлику од других одсека антиравногорски је имао бројно особље, јер се услед неповерења у највећој мери

²⁵⁸¹ NOS, IV, 457; ИАБ, БИА, Ф. IV П. 21, Тајхман Лудвиг.

није ослањао на колаборационистичке полицијске структуре. Поред сопственог људства реферат IV А 3 успео је да изгради широку агентску мрежу.²⁵⁸²

Устаљена пракса иследника који су радили у Ратничком дому била је употреба „пооштреног саслушања“. Физичко мучење оптужених било је формално забрањено али у пракси иследници су након добијања дозволе надлежних референата редовно примењивали овај начин ислеђења. Иследници су „своје жртве пребијали воловском жилом, пендрецима, електричном струјом и употребљавали су један апарат за стезање прстију на рукама“.²⁵⁸³ У ретким случајевима успостављан је преки суд који је одлучивао од даљој судбини оптуженог. Након окончања истраге иследници су састављали завршни извештај који је представљао резиме и на крају кога је предлагана казна. Приликом одређивања кривице иследници нису имали уједначен критеријум. Процењивали су у којој мери ухапшени говори истину и настоји да помогну истрагу, да ли су идеолошки и политички изграђени, да ли су у илегалну организацију ушли својеволјно, који су положај заузимали, колико су активно радили, да ли би остављањем у неком од затвора у земљи угрозили идентитет повереника итд. На основу ове процене иследници су предлагали да се ухапшени осуди на смрт, одведе на принудни рад или пусти на слободу. У већини случајева шефови одсека су потврђивали пресуду иследника.²⁵⁸⁴ Податке за покретање истраге немачка обавештајна служба добијала је и од радио-прислушне службе уз захтев да се исти користи одложено како се не би компромитовала операција прислушкивања радио везе ЈВуО.²⁵⁸⁵

Ухапшеници по линији ЈВуО током истраге затварани су у истражни затвору који се налазио у Булевару Краља Александра бр. 5. Командант затвора био obersturmführer Лудвиг Вајсер, у почетном периоду службу обезбеђења вршили су фолксдојчери, а од 1942. Шуцполиција или посебна чета Заповедника полиције безбедности и службе сигурности. Затвореници су били распоређени у 24 собе, а према прописаној процедури сваки ухапшени мора је да се пробуди у шест сати ујутру, употреба тоалета била му је загарантована три пута и храна једанпут

²⁵⁸² NOS, IV, 465.

²⁵⁸³ ИАБ, БИА, Ф. IV П. 18, Хоенинг Александер.

²⁵⁸⁴ ИАБ, БДС, Г- 735, досије Грујић Светолик; ИАБ, БИА, Ф. IV П. 21, Тајхман Лудвиг.

²⁵⁸⁵ NOS, VIII, 740.

дневно, била је предвиђена једна шетња у току дана, обавезно купање викендом, а једном недељно породице ухапшених могле су да доносе пакете. У којој мери су се наведена правила разликовала од онога што је спровођено у пракси сазнајемо из следећег сведочења једног од кључара Александра Хоенинга:

“Све је зависило о расположењу команданта затвора и нас дежурних. Иначе опћа пракса је била чим је дошао у затвор у групи или појединачно да буде малтретиран... []... Поред тога дневно су тучени људи пендрецима у собама и ћелијама за и најмање ситнице. Ретки су били они који нису током боравка у затвору испребијани. Међу осталим самовољним мерама, укидана је затвореницима храна већ и онако мизерна и одузимали су се пакети. Лечничка помоћ сведена је на нулу тј. једино толико, колико ју је могао пружити лечник затвореник, који је био овисан о расположењу одговорног немачког лекара. Помоћ Др. Јунга представљала је нове патње за затворенике, које је он немилосрдно ударао песницом или ногом у стомак, необазујући се на пол.”²⁵⁸⁶

Војна обавештајна служба Абвер била је још један од фактора који су били активно укључени у праћење и откривање Равногорске организације. Реорганизацијом мреже Абвера на територији Команде за Југоисток образована је фронтowska обавештајни вод (Frontaufklaerungstrupp) ФАТ 125 на чијем челу се налази капетан Риктер и фронтowska обавештајна команда ФАК 310 којом је командовао потпуковник Клинкмилер, које су у делокругу рада имале праћење и сузбијање делатности Равногорског покрета.²⁵⁸⁷ Ова обавештајна служба није су сваком случају захтевала хапшење појединих људи за које је имала информације да су повезани са ЈВуО, настојећи да их приволи на сарадњу покушавала је да „утврди намере ДМ-а (организације Драгољуба Михаиловића:РР) и везе Британаца на Балкану“.²⁵⁸⁸

Обавештајна служба подређена Војном заповеднику за Србију Иц представљала је још једна од обавештајних структура која је била укључена у обрађивање ЈВуО комплекса. За ову тему важно је указати на личност мајора Фрица Милера. Овај официр за везу имао је једини стални контакт са Абвером и одобрење да добија информације од радио прислушног сектора, чиме је био упућен по свим линијама

²⁵⁸⁶ ИАБ, БИА, Ф. IV П. 18, Хоенинг Александер.

²⁵⁸⁷ NOS, IV, 317, 329.

²⁵⁸⁸ Исто, 257.

у антиравногорску делатност окупационог апарата. Има је своју мрежу агената и самостално је вршио и саслушавао лица која су ухапшена уз помоћ информација сакупљених прислушкивањем ЈВуО радио везе.²⁵⁸⁹ Приликом хапшења равногораца по налогу Абвера и службе Цз употребљавана је Тајна војна полиција Geheimen Feldpolizei (GFP) Gruppe 20.²⁵⁹⁰

Поучен искуствима из Првог светског рата Вермахт је посебна значај придавао систему везе. Поред уобичајних задатака везисти Нацистичке Немачке вршили су и обавештајну и контраобавештајну делатност. Пред избијање Другог светског рат формиране су посебне јединице које су делокругу рада имали: „активно ислеђивање и трагање за противничким радио везама; хватање и прислушкивање радио-саобраћаја; проучавање противничког система шифрирања; откривање шифарских кључева и кодова; читање и праћење противничких радиограма; геометријско мерење у циљу откривања противничких раидотелеграфских станица на страниј територији; организовање и спровођење лажног емитовања са задатком обмањивања непријатеља.

Ни равногорске станице нису остале непознаница за окупатора, те је на прва сазнања немачке обавештајне службе да ЈВуО у окупираној Србији гради систем радио везе, уз помоћ кога врши интерну комуникацију и одржава контакт са емигрантском владом и савезницима премештен из Солуна један обавештајно-извиђачки вод који је по имену поручника који га је водио добио име Волни (Wollny-a).²⁵⁹¹ Задаци ове јединице били су да открива, прислушкује и дешифрује целокупну радиотелеграфску комуникацију ЈВуО и савезничких мисија у земљи. Након повећања обима посла извршена је нова подела рада и прислушкивање енглеских мисија преузела је ваздухопловна чета за контролисање саобраћаја.²⁵⁹² Суштина оваквог рада окупатора није била да се радио веза онеспособи, већ да се дешифровањем депеша прати рад равногорске организације, савезника и емигрантске владе и тим путем добијану драгоцене информације.²⁵⁹³ Према

²⁵⁸⁹ Исто, 206, 494.

²⁵⁹⁰ Исто, 369-391.

²⁵⁹¹ Исто, 199.

²⁵⁹² NOS, IV, 197-216. NOS, VIII, 597-599;

²⁵⁹³ ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко; Авакумовић, *Михаиловић*, 132.

истраживању Ивана Авакумовића прву активност београдске Равногорске организације штаб за везу детектовао је 18. јула 1941.²⁵⁹⁴

Окупатор је и у колаборационистичком репресивном апарату пронашао сараднике којима није представљао проблем да хапсе и врше репресију над својим суграђанима који су представљали легитимног представника емигрантске владе и који су махом долазили из редова Српског националног корпуса. У почетном периоду II одсек Одељења специјалне полиције који је имао делокруг рада унутрашња политика и сузбијање саботажа био је задужен и Равногорски покрет отпора. Главна „помоћ“ окупатору дошла је образовањем III одсека Специјалне полиције који је водио руски емигрант Николај Губарев.²⁵⁹⁵ По ефикасности Губарев и његови службеници нису могли да се пореде са немачким делом репресивног апарата који је радио на овом сектору. Према одређеним подацима ова два одсека током свог рада на пољу сузбијања делатности Равногорског покрета отпора образовали су укупно 104 лична досијеа.²⁵⁹⁶

Одговор зашто службеници овог одељења нису били ефикасни као њихов колеге из антикомунистичко одсека крије се у следећим речима Губарева: „Рад на сузбијању акција ДМ био је врло тежак услед великих симпатија које је тај покрет почео да ужива код грађанства а и самих органа УГБ. Већина органа саботирала је рад на овом пољу, а трећи одсек називали антинационални и антисрпским.“²⁵⁹⁷ За

²⁵⁹⁴ Авакумовић, *Михиловић*, 62.

²⁵⁹⁵ Николај Губарев рођен је 2. јуна 1905. у Дњепрпетровску. Основну школу и четири разреда гимназије завршио је у родном граду. Октобарска револуција прекинула му је школовање и принудила га да емигрира. Од 1922. је настањен у Београду где како би преживео обавља послове најразличитије врсте. Двогодишње искуство на раду у Првостепеном суду за град Београд пружило му је прилику како сам наглашава да „упозна београдску чаршију“. У УГБ Одељењу опште полиције први пут се запослио у пролеће 1924, али након непуних годину дана отпуштен је као прекобројан. У УГБ вратио се 1927. када му је поверена контрола руских избеглица али и редовни послови из полицијске струке као што су служба обезбеђења објеката и важних личности, патролирање, претреси, рације итд. У наставку своје предратне каријере Губарев је радио у више одсека наведеног одељења али је контрола странаца махом био сектор рада који му је повераван. Учествовао је у десетинама хапшења страних држављана који су вршили шпијунажу. Услед недовољног залагања на сузбијању рада немачке обавештајне службе, премештен је и постављен за писара у Крупуњу 1940. Према одређеним подацима Губарев је у овом периоду постао сарадник немачке обавештајне службе. У првим месецима окупације премештен је у Ужице у Комесаријат за избеглице. Ужице је напустио у октобру 1941. и вратио се на дужност у УГБ. Након кратке епизоде у IV Губарев је премештен у III одсек у коме је остао до одласка из Београда 1944. Због своје антиравногорске делатности стављен је под слободу „З“. Напустио је Београд у мају 1944. и побегао у Беч. Изручен је новим власима у Југославији 1946. и 1949. осуђен на смртну казну. ИАБ, БИА, Ф. XII, П. 1, Губарев Никола.

²⁵⁹⁶ Божовић, *Специјална полиција*, 591.

²⁵⁹⁷ ИАБ, БИА, Ф. XII, П. 1, Губарев Никола.

разлику од својих колега који су радили у антикомунистичком одсеку службеници III одсека нису уживали у великој мери самосталност. Гестапо је вршио оперативно планирање за овај одсек, пратио њихове истраге, преузимао у појединим случајевима ухапшене и одлучивао о њиховој судбини. Изузетну ревност у праћењу рада ЈВуО показивали су припадници обавештајног одсека СДК, што је и размуњиво с обзиром на непријатељство које до последњег дана окупације владало између наведених фактора.²⁵⁹⁸ Тесну сарадњу са рефератом IV А 3 имала је и група Страхине Јањића тзв. „Српски Гестапо“.²⁵⁹⁹

„Не видим разлог да син и ћерка Драже Михајловића могу слободно да живе у Београду, што је случај са многим породицама оних који су у шуми, а да при том невин народ страда. Ничим се не може оправдати да ови носиоци отрова уживају слободу“ на овај начин је колаборационистичка управа оправдавала спровођење једног од главног обележја Немачке окупације- колективну одговорности.²⁶⁰⁰ Окупациони режим ухапсио је и као таоце држао супругу генерала Михаиловића Јелицу, Наталију и Татјану супругу и ћерку Драгише Васић, супругу мајора Радослава Ђурића Ружу, оца капетана Михаиловића Милорад итд.²⁶⁰¹ Породице равногораца у Београду су хапшене и упућиване у логор на Бањици.

Поред уже немачка полиција је хапсила и чланове шире породице Драже Михаиловића. Сестра од ујака Михаиловића у овом раду више пута помињана Видосава Јовановић је поред хапшења због вршења курирске делатности за ЈВуО, затварана и као талац у септембру 1943. У логор на Бањици провела је десет дана када је утврђено да није наклоњена своме рођак. У којој мери су Јовановићева и њен супруг након свега што су прошли били уплашени сведочи епизода да су када им је у фебруару 1944. генерал Михаиловић послао новчану помоћ у износу од 20 златних франака преко непознатог посредника, цео случај одмах пријавили полицијским органима.²⁶⁰² Склони смо да закључимо да је политика узимања таоца имала и за циљ да осигура да ухапшенима услед страха неће пасти у искушење и покушати да буду „јатаци“ својим члановима породице.

²⁵⁹⁸ Перић, *Српски добровољачки*, 11; NOS, IV, 653.

²⁵⁹⁹ NOS, IV, 591.

²⁶⁰⁰ Цитирано према: Николић, *Историја Равногорског покрета*, II, 146.

²⁶⁰¹ Самарцић, *Генерал Дража Михаиловић*, 5, 468; ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 7; Жујовић, *Ратни дневник 2*, II, 66.

²⁶⁰² ИАБ, БДС, J-295, досије Јовановић Видосава.

3. 10. 2 Хапшења припадника ЈВуО

Поједини припадници равногорског покрета у Београду имали су потребу да се познаницима и пријатељима јавно хвале својим радом у овој организацији. Овакво понашање било је противно свим правилима конспиративног рада и могло је да их одведе пред истражне органе. Заменик директора Чиновничке задруге Саво Делић похвалио се новинару Николи Футаћу да је равногорска организација послала једног курира у Лондон у новембру 1941. Један од доушника немачке полиције слушао је овај разговор и све пријавио. Органи полиције ухапсили су Делића 11. новембра 1941. и код њега пронашли равногорске летке. Остаје нејасно како је Делић на саслушању успео да убеди иследнике да није члан ЈВуО и да је летке добио посредством Луке Поповца избеглице из Сарајева. Саслушан је и Поповац који је навео да је компромитујући материјал добио у кафани „Балкан“ од непознатог господина.²⁶⁰³ Овај равногорац ухапшен је поново у марту 1942. на основу дојаве повереника да краде намирнице из Чиновничке задруге. Без обзира на чињеницу што је компромитован и праћен од стране полиције Делић је наставио да ради за ЈВуО. У својој канцеларији примао је курире из унутрашњости.

Курир Драгутина Кесеровић Коста Петровић ухапшен у Лозници на саслушању од 16. октобра 1942. изјавио је да Делић игра важну улогу у организацији и да је набављао делове за радио пријемнике. Ово је било довољно да немачки полицајци „посете свога старог познаника“- Делић је ухапшен трећи пут 7. октобра 1942. На саслушању се поново држао храбро и негирао све оптужнице, а каквим методама су се иследници користили како би „сломили“ овог храброг човека довољно сведочи чињеница да је након упућивања у логор на Бањици 8. октобра након седам дана преминуо.²⁶⁰⁴

У другој половини 1941. Гестапо је добио информације да су један од команданата Руског заштитног корпуса (РЗС) извесни Гонтарев и његови

²⁶⁰³ ИАБ, БДС, Д- 215, досије Делић Сава.

²⁶⁰⁴ У књизи заточеника Бањичког логора наводи се да је Саво Делић доведен у логор 9. и да је стрељан 15. октобра. У персоналном досијеу који је Гестапо водио на његово име наводи се да је на овај дан преминуо у логору око 21 час. Чињеница да је овај податак Гестапоу достављен од стране управе логора и да је наведено приближно време када је Делић преминуо уверила нас је да предност пружимо овом извору. ИАБ, БДС, Д- 215, досије Делић Сава; *Logor*, II, 498.

официри успоставили контакте са ЈВуО у Београду, инфилтрирани су тајни агенти који су имали задатак да открију сараднике и да ступе у контакт са равногорцима. Руски емигрант Георгије Осероф (под шифром „ВМ-С5“) имао је задатак да се повеже са равногорском организацијом у Београд, а унутар РЗК ситуацију су пратили пуковник Јаковљев (под шифром „Слово“) и капетан Емануел (под шифром „Веди“). Лажно се представивши као богати руски емигрант Осероф је пружавши финансијску помоћ стекао поверење равногораца Владимира Андрића, Дарка Ћирковића секретара председништва владе Милана Недића (син председника југословенског сената Јована Ћирковића) и Саве Милутиновићем чиновника у Министарству просвете и вера. Именовани су Осерофа повезали са мајорима Павлом Бабцем и командантом Северних покрајина Жарком Тодоровићем, преко којих је овај руски имигрант долазио до података о контактима РСЗ и ЈВуО. Немачка обавештајна служба одлучила је да не врши одмах хапшења како би што дубље ушла у организацију и открила сва лица која су учествовали у овој сарадњи.

У фебруару 1943. извршена су прва хапшења. Ухапшен је мајор Жарко Тодоровић, мајор Павле Бабац, генерал Гонтарев и неколицина официра РЗК.²⁶⁰⁵ Након истраге у Београду Тодоровић је транспортован у Загреб, како би немачка обавештајна служба покушала да открије његове сараднике у овом граду. Овај југословенски официр успео је да побегне и крије се у Загребу све до лета 1943. Када је поново ухапшен и спроведен у логор Матхаузен.²⁶⁰⁶ Након истраге Павле Бабац провео је одређено време у логору на Бањици одакле је спроведен у „Дулаг 172“ радни логор организације Готт који се налазио поред Логора на Сајмишту.²⁶⁰⁷ У августу је ухапшен Ћирковић и спроведен на Бањицу, остала је непознаница да ли је немачка полиција ухапсила Андрића и Милутиновића.²⁶⁰⁸ О значају који је окупатор придавао овој акцији хапшења довољно сведочи податак да је Заповедник за Србију генерал Паул Бадер целокупан случај сврстао у

²⁶⁰⁵ ИАБ, БДС, Б- 921, досије Бабац Павле.

²⁶⁰⁶ Milovanović, nd, 308-313.

²⁶⁰⁷ Logor, II, 469.

²⁶⁰⁸ Остаје нејасно шта се одиграло даље са Ћирковићем, у књигама заробљеника овог логора уписано је само да је ухапшен 15. јула, да је 14. августа одведен на саслушање и да је 18. истог месеца враћен у логор. Logor, II, 193.

периодични извештај Команди за Југоисток уз констатацију да је ЈВуО „организацији у Београду поново дат јак ударац“.²⁶⁰⁹

Током лета 1942. немачка полиција у сарадњи са Специјалном полицијом извршила је истрагу у Главном земљорадничком савезу (ГЗС) и ухапсила кључне људе ове организације под сумњом да су помагали ЈВуО. Први оперативни подаци да председник Главног земљорадничког савеза Војислав Ђорђевић помаже Равногорску организацију стигли су у септембру 1941. у Дом ратника. Од овог периода Ђорђевић се налази под присмотром Гестапо-а и Специјалне полиције. Од октобра 1941. до фебруара 1942. поједини утицајни кругови у окупационом режиму захтевају смену Ђорђевића због англофилске и проруске оријентације. Смена и хапшење у овом периоду нису извршени јер је Ђорђевић био јако утицајан у политичком животу али и тежњи окупатора да не поремети рад организације на чијем се челу налазио. У августу Никола Губарев прилаже саслушање инжињера Андрије Занкевића у коме је Ђорђевић окарактерисан као главни финансијер ЈВуО и захтева да ову истрагу спроведу немачки органи јер „је то велика афера у којој су умешане такве особе, које имају прејакe везе.“²⁶¹⁰ Ову сугестију усваја Гестапо и врши хапшење осумњиченог 11. августа у његовом стану.

На саслушању је Ђорђевић негирао да је припадник ЈВуО и да је помагао ову организацију. Услед тешког здравственог стања (отицала су му колена и лимфне жлезде) поштеђен је „пооштреног саслушања“ и 17. августа пребачен је из Логора на Бањици у кућни притвор. Поред Ђорђевића ухапшен су и Душан Арнаутовић који је у савезу имао дужност да набавља робу из 11 срезова и Војислава Стојановића чиновника стоваришта ГЗС. У саслушању од 13. августа Арнаутовић је детаљно објаснио како је ГЗС исплаћивала 10% више на фактури за потребе ЈВуО, а Стојановић је одбио оптужбе да је злоупотребљавао положај. По овој истрази ухапшени су људи и у другим местима у Србији. У септембру Ђорђевић је враћен из кућног притвора у затвор Гестапо-а. Био је заједно у ћелији са бугарским официром Арсеном Јанцовим Николовом од кога је тражио да када изађе пошаље писмо одређеним људима који би интервенисали да га пусте и у неформалним разговорима причао о својој улози у ЈВуО. Овај бугарски официр

²⁶⁰⁹ Авакумовић, *Михаиловић*, 225.

²⁶¹⁰ ИАБ, БДС, Ћ- 35, досије Ђорђевић Војислав.

пренео је иследницима ове информације што је навело полицију да му у собу убади провокатора. Неименовано лице представило му се као официр ЈВуО који излази из затвора кроз неколико дана. Психички и физички измучен Ђорђевић је поверовао провокатору дао му списак од 15 људи који требају да интервенишу за њега и навео све тачке оптужнице.

Од првог дана хапшења немачки органи примили су велики број интервенција људи који су тражили пуштање Ђорђевића да су иследници у његовом досије забележили „да су интервенисали сви добри и полудобри Срби“. У којој мери је окупатор био чврст у ставу сведочи податак да је и Димитрије Љотић одбијен уз образложење да је Ђорђевић „помагао један покрет отпора“. Председник Главног земљорадничког савеза према подацима окупационе управе преминуо је 25. марта 1943. „од слабости срца у прихватном логору на Дедињу“.²⁶¹¹ Његови сарадници Војислав Стојановић, Јосип Слоковић и Миле Стефановић упућени су у радну групу „Викинг“.²⁶¹²

Двострука „игра“ Стевана Павловића са немачком обавештајном службом окончана је у августу 1942. У овом месецу Павловић је укључио у мрежу сарадника ЈВуО Симу Петковића не знајући да је овај чиновник УГБ повереник немачке обавештајне службе. Читајући извештаје Петковића Гестапо је закључио да њихов агент Павловић под шифром „119“ игра двоструку улогу и да користи своју позицију као повереника за потребе обавештајне службе ЈВуО.²⁶¹³ По устаљеном методу окупатор није извршио моментално хапшење већ је „забацио мрежу“ како би „уловио“ што више равногораца и извршио продор што дубље у организацију.

Даљим оперативним радом откривена је целокупна обавештајна група коју је водио адвокатски приправник Властимир Петковић. Извршена су хапшења у јануару 1943. и приведено је 32 лица од чега је кривица утврђена: Петковићу,

²⁶¹¹ У књигама Логора на Бањици Ђорђевић је евидентиран под редним бројем 8133. као затвореник који је доведен од стране Гестапо-а 22. октобра 1942. и одведен од стране исте службе 25. марта 1943. без даљих података. Информацију о смрти Ђорђевића пронашли смо у његово персоналном досијеу који је водио Гестапо. Комисија за истаживање злочина окупатора и њихових помагача прогласила га је за жртву ратног злочина чиме је створен предуслов његовој породици за инвалиднину. У одлуци комисије не наводи се да је припадао ЈВуО већ да је ухапшен и стрељан јер је саветовао сељацима да не предају жито и исмевао немачку оружану силу. А. Ј. Д. К, ф. 110, к. 380, ф. бр. 380-461; Исто, *Logor*, I, 525.

²⁶¹² Исто.

²⁶¹³ NOS, IV, 705.

браћи Александру, Ђорђу и Илији Миликићу, Ђорђу Маринковићу, Стевану Павловићу, Милошу Радојковићу, Мирку Маринковићу, Милану Стојадиновићу и Александру Бодију. На саслушању Александар Миликић и Петковић држали су се чврсто о чему сведочи следећа опаска иследника: „Када је именовани у свим својим исказима ванредно уздржао и тек после употребе поштених мера решио на делимично признање. На постављена питања дао је прилично обилазне одговоре и при том је покушао да главну тачку избрише. Због тога је дошло да се саслушање Александра Миликића отезало неколико дана“.²⁶¹⁴

За разлику од наведених равногораца Павловић је како би побољшао свој положај покушао да пласира причу како је целокупна његова сарадња са ЈВуО био део добро смишљене игре и да је имао намеру да све пријави у тренутку када прикупи довољну количину информација. Након истраге иследници су смртну казну предложили за: Петковића, браћу Александра и Илију Миликића, Павловића, Маринковића, Стојадиновића и Бодија. За упућивање у логор Матхаузен били су предвиђени: Радојковић, Маринковић и Ђорђе Миликић. Полицијским органима успео је да побегне Војин Андрић, а након ове провале немачкој обавештајној служби било је у потпуности јасно да капетан Михајловић води организацију.

Хапшење Петковића угрозило је безбедности и водећих људи другог обавештајног пункта који је водио. Службеници колабораиоцистичке управе Љубомира Петровића и Радивоја Атанасијевића морали су да у јуну 1943. напусте Београда. Окупатор и Специјалан полиција су након овог бекства спровели опсежну истрагу, привеле више лица али без резултата.²⁶¹⁵ Један од равногораца из ове групе адвокат и резервни ваздухопловни официр Драгош Павлићевић успео је да побегне у Истанбул и да о овом хапшењу извести владу у емиграцији.²⁶¹⁶

У септембру 1942. окупатор је „покуцао“ на врата стана број три у згради у Таковској 9 и ухапсио Олгицу Вучковић и Загорку Аранђеловић курирке Команде Београд. Приликом претреса код Аранђеловићеве је пронађен различити

²⁶¹⁴ ИАБ, БИА, Ф.П, П. 1, Јовановић Драгомир.

²⁶¹⁵ ИАБ, БИА, Ф.П, П. 1, Јовановић Драгомир; ИАБ, БДС, рег.48, Пе-Пет; ИАБ, БИА, Ф.ХIV, П. 9, Петровић Љубомир; ИАБ, БИА, Ф.ХII, П. 3, Атанасијевић Радивоје; ИАБ, БИА, Ф. VI, П. 4, досије Војин Андрић.

²⁶¹⁶ АЈ, ф. 103, ЕВ, ф. 5.

конспиративни материјал. На саслушању од 19. септембра иста је настојала да у потпуности негира своју улогу у ЈВуО и да поседовање илегално материјала прикаже као плод њене лаковерности. Много отворенија према иследницима била је Вучковићева која је пружила податке о свом веренику Ненаду Митровићу, и другим члановима ЈВуО из Ниша и Лесковца, те потврдила да је Аранђеловићева била курир. У даљем делу саслушања навела је и да је мајор Радосав Ђурић, и извесни Будимир Радојчић, Лузајић и Црвеничев, Вера Митровић раде за организацију ЈВуО. Поред чланова ЈВуО Вучковићева је описала и контакте између Митровића и немачког обавештајца Јозефа Матла.

Корак по корак немачки обавештајци долазили су до имена кључних равногораца у Београду. Ухапшен је први човек београдске организације потпуковник Душан Манојловић, командант Жандармерије пуковник Јован Тришић, Михаиловићеви људи од поверења капетан Ненад Митровић, пуковник Бранислав Пантић и следећи официри: генерал Милутин Стефановић, пуковник Света Крајиновић, потпуковник Радивоје Лучић, капетан Бративоје Урошевић, капетан Стојан Станислав, капетан Лазар Дабетић, поручник Душан Дутина и резервни поручник Саша Николајевић. Након истраге Митровић и Вучковићева, су упућени у логор на Бањици, одакле су изведени пред стрељачки вод 30. новембра 1942. Остали ухапшени одведени су у заробљеништво²⁶¹⁷

Однос према Загорки Аранђеловић представља један од изузетака у раду немачког репресивног апарата. Иста је након истраге упућена у логор на Бањици, где је након мање од четири месеца пуштена 15. јануара 1943, што с обзиром на улогу коју је обављала и праксу окупатора представља изразито благу казну. Склони смо да поставимо хипотезу да ју је од стрељачког вода спасила интервенција њеног рођака Велибора Јонића.²⁶¹⁸

Овим хапшењима и будући први човек београдске организације нашао се у опасности. Извршена је провала у стан у коме је становао али безуспешно, капетан Михајловић „није био код куће“. Полиција је морала да се задовољи хапшењем његовог оца и запленом једне његове фотографије.²⁶¹⁹ О стању у коме се нашао београдска организација и самој атмосфери која је владала међу

²⁶¹⁷ *Logor*, I, 507.

²⁶¹⁸ ИАБ, БДС, А- 320, Аранђеловић Загорка.

²⁶¹⁹ ВА, ЧА, к. 288, ф. 5, д. 8.

равногорцима сведоче следећи редови: „Ситуација овде је очајна. На све стране хапсе. Предстоје нова хапшења. Веза са Вама раскинута, јер Саша (капетан Александра Михајловић: примедба РР) већ двадесет дана није овде. Његови људи или ухапшени или се разбегли“.²⁶²⁰

Оперативни подаци сакупљени од стране неименованог повереника тврдили су да је Димитрије Ђорђевић припадник ЈВуО и да у име ове организације настоји да формира једну омладинску бригаду. У четири сата ујутру 7. новембра 1942. немачка полиција упала је у стан породице Ђорђевић који се налазио у улици Јована Ристића 26. Након претреса који није дао жељене резултате ухапшени су поред Димитрија, његов отац индустријалац Владимир и брат Михајло.²⁶²¹ На саслушању од 7. новембра Димитрије је негирао да је припадник ЈВуО и оспорио све тврдње повереника. Иследници су по природи ствари имали више поверења у свог сарадника и донели одлуку да се Димитрије пошаље у Матхаузен, а његов отац и брат пуштени су на слободу 12. новембра. Даља судбина овог припадника ЈУРАО још један је од примера да окупационе власти нису биле имуне на интервенције. Отац Димитријев био је угледни индустријалац и потпредседник Југословенско-немачког друштва. Одмах по изласку из притвора настојао је да ослободи сина. Након великог броја интервенција Димитрије је у Матхаузену провео 15 дана када је због наводног поновног саслушања 5. јануара 1943. послат у затвор у Марибору. Из овог словеначког града у логор на Бањици враћен је након месец дана одакле је пуштен 24. фебруара на слободу.²⁶²²

У овом периоду полицији је пошло за руком да ухапси и адвоката Крсту Грбина и Николу Благојевића који су окупљали избеглице и прослеђивали их у јединице ЈВуО на терену окупиране Србије. На саслушања од 10. децембра и поред „пооштрених метода“ Грбин је негирао да је члан ЈВУО и тврдио да је људе слао како би попуњавали СДС. Иследницима није преостало ништа друго него да га окарактеришу као лажљивца, закључе да је заузима водеће место у

²⁶²⁰ ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 18.

²⁶²¹ Према сећању Димитрија Ђорђевића органи Гестапо-а нису били у „педантни“ приликом претреса као њихове колеге из Одељења специјалне полиције. Један револвер и списак равногорских омладинаца које је Ђорђевић сакрио остали су непознаница за окупатора. Ђорђевић, *Ожильци и опомене*, I, 50.

²⁶²² Главна сметња са пуштање Ђорђевића био је капетан Брандт. Овај официр отишао је за Божић на одсуство, што је створило прилику Ђорђевићевом оцу да потплати немачке офицере и спасе сина. ИАБ, БДС, Д- 520, досије Ђорђевић Димитрије; Ђорђевић, *Ожильци и опомене*, I, 175.

организацији ЈВуО и предложи за егзекуцију. У склопу мера одмазде Грбин је стрељан 25. јануара 1943.²⁶²³ У октобру 1942. ухапшен је и Благојевић полиција је код њега пронашла спискове избеглица чиме је проширена истрага. Хапшен је и саслушаван велики број лица са списка. Након истраге Благојевић је у јануару 1943. послат у Матхаузен.²⁶²⁴

Колаборационистичка штампа није извештавала о групним стрељањих равногораца изведених из логора на Бањици, јер је то могло да има негативну конотацију код грађанства. За разлику од домаће штампе усташка надзорна служба регистровала је овакве случајеве и извештавала званични Загреб, о чему сведоче следећи редови: „У Београду је 18.11.о.г. (1942: примедба Р.Р.) стрељано поново 16 особа, због ношења оружја и због тога што су поједини припадали Дражи Михајловићу. Надаље је поново плакатирано и објављено од стране њемачких власти, те стављени до знања народу, да ће сватко онај, који било којим начином или дјелом подпомогне припаднике Драже Михајловића бити стрељан“.²⁶²⁵

Хапшени су и појединци који су се враћали из јединица ЈВуО на терену и који се након повратка нису активно укључивали у рад београдске организације. Један од оваквих случајева је хапшење Жарка Боркановића у фебруару 1943. Овај младић „наseo“ је на провокацију доушника немачке војне обавештајне службе под тајним именом „Карли“ и настојао да га одговори да не приступа јединицама ЈВуО поделивши са њим своје негативно искуство живота у „шуми“. Овакав искрен приступ према незнаци довео је Боркановића пред иследнике Гестапо-а 14. фебруара 1943.

Приликом ислеђења овај Београђанин реконструисао је свој одлазак на терен и Славка Телебака окарактерисао као главног инспиратора. Два дана након Боркановићевог ислеђења немачка полиција успела је да ухапси Телебака. На саслушању од 16. фебруара Телебак је негирао све тачке оптужница, што је навело иследника да закључи „да је тврдокорни лажов“, „да признаје само што му

²⁶²³ ИАБ, БДС, Г- 390, досије Грбин Крсто.

²⁶²⁴ У Матхаузен Благојевић је стигао 2. фебруара 1943. и добио је логорашки број 23166. ИАБ, БДС, рег. 7, Борб-Борз; Тамара Ђирић и Љубомир Зечевић, *Повратак непожељан: Концентрациони логор Маутхаузен*, Београд: Удружење заточеника КЛ Матхаузен Србије, 2015, 229.

²⁶²⁵ Н.Д.Х, к. 96, ф. 16, д. 36

се може доказати“ и „да се може сматрати да је он припадник ДМ-а“.²⁶²⁶ У овој групи ухапшен је и Павле Крајиновић али је успео да докаже да је сарађиво са поверником „Карли“ и додатно оптужи Боркановића и Телебака што му је обезбедило слободу. Након окончања истраге Боркановић и Телебак предложени су да се пошаљу у Матхаузен. Према доступним подацима Телебак је спроведено у Матхаузен 2. марта 1943, а судбина Боркановића остала нам је непозната.²⁶²⁷ Било је и случајева да су се равнгорци који били у јединицама на терену по повратку у Београд сами пријављивали. Гимназијалац Славко Филиповић се након повратка из Таковског корпуса пријавио немачкој полицији 3. јуна 1943. Након саслушања у којем је детаљно описао своје деловање у Тачкој чети овог корпуса иследник је предложио да се пошаље на присилни рад у Немачку.²⁶²⁸

Једног јулског дана 1942. седео је у кафани београдског хотела „Неготин“ Милан Грубић курир Команде за Срем и трошио новац који му је преостао након неуспешне куповине једног радио пријемника за потребе ове јединице. Седећи за својим столом водио је конвезацију са немачким капларом Рихардом Тхилером и предложио му да му помогне да дезертира. Немачки каплар пристао је на ову понуду и договорили су се да се нађу 11. јула око пола девет испред именованог хотела. Каплар је целокупан случај пријавио 11. јула немачкој полицији која је на договореном месту поставила замку за Грубића.

Након саслушања Грубића окупатор је дошао до следећих сазнања: наслова књиге коју користе равнгорци као кључ у дешифровању депеша, да радио станицу у Београду води Тихомир Јакшић, да постоје радио станице у Лесковцу, на којима таласним дужинама функционишу радио пријемници и на којим таласима се успоставља радио веза, да извесни Богдан Вранеш обезбеђује делове за радио станице. Након овако исцрпног извештаја Грубић је показао и самоиницијативу и предложио да га уместо у затворску ћелију пошаљу као тајног агента на терен. Истражитељи према свему судећи нису веровали у његове обавештајне могућности и под присмотром послали су га кући да црта карту на којој ће означити територијалну организацију ЈВуО. Након обављања овог задатака премештен је 8. септембра 1942 у немачки затвору у Булевару Краља Александра,

²⁶²⁶ ИАБ, БДС, Б-903, досије Боркановић Жарко.

²⁶²⁷ Исто; Ћирић и Зечевић, *Повратак непожељан*, 553.

²⁶²⁸ ИАБ, БДС, Ф- 198, досије Филиповић Славко.

одакле је послат 25. септембра исте године на принудни рад у оквиру групе Викинг. Без обзира што су имали довољно информација да започну хапшења по наређењу Војног заповедника за Србију немачка полиција суздржала су се у циљу спровођења даље истраге.²⁶²⁹ Истрага коју је окупатор спровео поводом хапшења Грубића најбољи је показатељ сарадње различитих делова окупационог репресивног апарата. У истрази су учествовали: Иц служба Војног заповедника, Абвер, војне прислушне службе, Тајна војна полиција и БДС.²⁶³⁰

Напоменули смо да суштина праћења радио-телеграфске комуникације ЈВуО није била да се иста онеспособи већ да се кроз депеше прати рад целокупне организације. У овој стратегији било је одступања само у ситуацијама када је процењивано да делатност појединих радио центара више наноси штете по интересе окупатора него што представљају извор информација.²⁶³¹ Након што су у једној од депеша чланови енглеске војне мисије одали посебно признање радио станици „506“ за помоћ коју је пружала савезничким напорима, окупатор је донело одлуку да се ухапсе људи који су били окупљени око исте. Немачка полиција прислушкивала је и уз помоћ мобилног гониометра (Peilwagen) покушавала да пронађе тачну локацију радио станице. Мерења су показала да емитовање долази из Булевар Краља Александра али је било тешко доћи до тачне локације јер су радио емитери како би заварали траг укључивали радио станице у различито доба дана. Након једног од вечерњих емитовања техника прислушне службе лоцирала је тачну позицију радио станице. Полицијски службеници у децембру 1942. пронашли су Булевару Краља Александра број 94 у мансарди радиотелеграфисту Бранимира Хргу „пред којим је лежало низ шифрираних радио-грама“. На саслушању Хрга је иследницима пружио податке о раду радио станице и пуна имена Драгомира Томашевића, капетана Момчила Мирковића и Тихомира Јакшића и надимке Жарка Тодоровића и Константина Хаџи Илића.

Даљи ток истраге довео је до инжењера Драгомира Томашевића који је на саслушању од 10. децембра навео да је добио задатак да од Ђорђевића узме новац у износу од 50.000 динара који му је позајми једна од равогорских команданта Баћевић и преда га Милутину Шпарталу. У стану Томашевића приликом

²⁶²⁹ ИАБ, БДС, Г- 312, досије Грубић Милан; NOS, VIII, 592, 593.

²⁶³⁰ NOS, VIII, 600.

²⁶³¹ ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

претреса пронађена је велика количина материјала за конструисање радио пријемника.²⁶³² Ово је било и више него довољно да полиција ухапси Шпартала у његовој фабрици која се налазила у улици Милоша Великог. Приликом претреса код њега је су пронађене шифриране депеше, друге поруке и један сакривени минијатурини радио пријемник. Према подацима из завршног извештаја иследника, Томашевић и Шпартала током саслушања држали су се уздржано и нису желели да открију детаље о обавештајној служби и сардницима ЈВуО.

децембру је ухапшен радиотелеграфиста Тихомир Јакшић, који на саслушању открива детаље на који начин је функционисала радио веза. Под правим именом именује инжињера Томашевића и Бранимира Хргу, а тајна имена Жарка Тодоровића и Константина Хаџи Илића. Након окончања истраге ухапшени су изведени пред преки суд који је био у саставу др. Емануел Шефер, др. Вајман, Хауздинг и Милер. На казну смрти стрељањем осуђени су Шпартала, Томашевић и Јакшић. Егзекуција Јакшића је обављена 19. априла 1943.²⁶³³ Иследници су препоручили да се Ђорђевић пошаље у Матхаузен али је он такође стрељан у оквиру мера одмазде 12. децембра 1943.²⁶³⁴ Не знајући да је Јакшић осуђен на смрт његова вереница Јелена Грубјешкић послала му је следеће потресно писмо:

„Сад ти пишем и можда нећу стићи више. Идем даље само где, то се не зна. Веруј ми да ми је свеједно, где идемо, када знам да и ти идеш и да ниси у близини, да мораш да идеш, сад могу смирена да одем. За мене не мораш да бринеш, ја ћу се свугде снаћи и колико могуће помоћи. Чедо желим Ти свако добро на твом путу, и да се убрзо вратиш. Није нам било суђено да се видимо пре одласка. Тешко ми је што нисам могла да Те видим, само да те видим, била би најсретнија. Врати ми се Чедо, без Тебе ми нема живота. Не могу да замислим живот без Тебе. Био си превише добар према мени и ја ТИ се најлепше захваљујем. Са сузним очима и болом у души остајем Твоја. Поздрав од мојих. Чедо Хуг.“²⁶³⁵

²⁶³² ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

²⁶³³ ИАБ, БДС, Ј- 619, досије Јакшић Тихомир.

²⁶³⁴ Нису остала сачувана саслушања Шпартала и Томашевића. Податке који сведоче о овом хапшењу пронашли смо у персоналном досијеу Спасоја Ђорђевића. ИАБ, БДС, Д- 540, досије Ђорђевић Спасоје.

²⁶³⁵ ИАБ, БДС, Ј- 619, досије Јакшић Тихомир.

Информације које је немачка обавештајна служба прикупила током ове истраге биле су довољне да у првој половини открије и ухапси кључне људе Команде Северних покрајина. У марту 1943. ухапшени су Хаџи Илић и Љубан Кордић. У првом саслушању од 3. марта 1943. Хаџи Илић се држао храбро измишљао податке, покушавао да минимизира своју улогу у покрету и негира да је одржавао контакте са Хргом. О храбрости овог припадника равногорског покрета отпора довољно сведоче следећи делови из његовог досијеа: „Ја сам све рекао, што сам могао да кажем о организацији Д. М, више не могу да наведем. Па и када би могао да наведем поближе, то ја као официр никада не би иступио као издајник, па у случају када би се самном поступило са безобзирним средствима“.²⁶³⁶ Узалуд су иследници „пооштреним режимом“ и суочавањем са Хргом настојали да натерају Хаџи Илића на признање. Много кооперативнији био је полазник Ниже школе Војне академије у Београду питомац Љубан Кордић. Овај младић на саслушању од 16. марта извршио је реконструкцију своје улоге у организацији пружио податке о Емилу Живковићу и открио додатне информације које су још више инкриминисале Хаџи Илића. Према свему судећи притиснут додатним доказима, физички и психички измалтретиран Хаџи Илић није имао снаге да и на другом саслушању остане „нем“. У записнику од 16. марта пружа организациону структуру Штаба 133, реконструише везе са Командом Београд и описује функционисање радио центра.

Као последица његовог другог саслушања ухапшени су Гојко Чебо и Владета Божовић.²⁶³⁷ На саслушању од 30. марта Божовић није инкриминисао никога новог из покрета али је пружио имена људи који су му помагали да напише план о организовању привреде по ослобођењу оградивши се да ова лица нису знала у које сврхе пружају информације. У овој групи ухапшен је и Милан Чича командант штаба 1001. Приликом саслушања Чича је пружио податке о структури и кадровима Команде Славоније, Северних покрајина и Београда. Према свему судећи истражни органи били су задовољни са кооперативношћу овог младића с

²⁶³⁶ ИАБ, БДС, X- 326, досије Константин Хаџи Илић.

²⁶³⁷ Неопходно је указати да је Чебо на саслушању порицао да је познавао Тодоровића и Хаџи Илића под њиховим правним именима и да није ништа знао о њиховој илегалној делатности. Своје везе са наведеним равногорцима покушао је да минимизира на однос продавац-муштерија, тврдећи да је Тодоровић куповао код њега папир и да му је због тога дозволио да остави коверте непознатог порекла код њега у књижари. Исто.

обзиром да је он након неколико месеци пуштен на слободу, а не искључујемо и могућност да је „заврбован“ као повереник за даљи рад.²⁶³⁸ Ухапшени у овој групи доживели су следећу судбину: Костантин Хаџи Илић и Владета Божовић стрељани су је у склопу једне од квота за меру одмазде 7. јула 1943, Милан Чича пуштен је на слободу 6. децембра 1943, даља судбина Чеба и Кордића остала нам је непозната.²⁶³⁹

О овом хапшењу информације „из прве руке“ имала је и емигрант влада. Један од ухапшених који је накнадно пуштен резервни ваздухопловини поручник Драгош Павлићевић успео је да побегне у Истанбул. У овом граду дао је изјаву и известио југословенске званичнике да је Гестапо у новембру 1942. ухапсио око лица 70 за које је сумњао да су део београдске организације и успео да открије тајну радио станицу и заплени извештаје који су прослеђивани Михаиловићу.²⁶⁴⁰ Неопходно је истаћи да је Врховна Команда упозорила још у октобру 1942. Томашевића и његове сараднике да је немачка полиција детектовала три радио станице у Београду и сугерисала да „предузме потребно“. Остаје непознаница зашто није усвојена ова сугестија, постоји могућност да Томашевић није имао сазнања да окупатор трага за станицом гониометром, те да није могао да реагује на прави начин.²⁶⁴¹

Истражни органи су на основу податка које су добијали од колега из других градова покретали истрагу и у Београду. Стражар СДС извесни Игњатовић у Косовској Митровици ухапшен је у фебруару 1943. након што се похвалио да из Београда може да набави и транспортује наоружање. Иследницима је открио да су му извори снабдевања полицијски агент Милан Дамјановић и гостионичар Коста Лончаревић. Испостава немачке обавештајне службе у Косовској Митровици пренела је ове оперативне податке колегама у Београду и у марту 1943. ухапшени су Дамјановић и Лончаревић. У истрази именовани су настојали да своје деловање у ЈВуО негирају, а продају наоружања оправдају тешким материјалним стањем и чињеницом да нису знали у чије руке иде ова роба. Два дана након саслушања Дамјановић потписује изјаву у којој се обавезује да неће више продавати илегално

²⁶³⁸ ИАБ, БДС, Ц- 327, досије Чича Милан.

²⁶³⁹ ИАБ, БДС, Б-1008, досије Божовић Владета; ИАБ, БДС, Ц- 327, досије Чича Милан.

²⁶⁴⁰ ВА, ЕВ, к. 349, ф. 28, д. 1.

²⁶⁴¹ ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 10.

оружје и излази кроз врата Ратничког дома. На исти дана пуштен је и његов сарадник Лончаревић. Свако ко не познаје Дамјановићеву биографију могао би погрешно да закључи да су иследници можда имали лош дан и поверовали у његову изјаву или да су га заврбовали за даљи обавештајни рад. Суштина је била да је овај агент као што смо напоменули у претходном делу рада био „ударна песница“ Божидара Бећаревића, што га је чинило драгоценим и што му је „спасило главу“. Остаје непознаница зашто је пуштен Лончаревић из њихових досијеа уочавамо да су након изласка из затвора били под оперативном присмотром немачке обавештајне службе.²⁶⁴²

На иницијативу немачке полиције СДК је у јуну 1943. успела да продре у организацију ЈУРАО средњошколске омладине. Средњошколци Предраг Ивановић и Божидар Станишић пријављени су од својих другова СДК да растурају равнгорски пропагандни материјал. У ноћи између 17. и 18. јуна припадници обавештајног одељења СДК извршили су претрес станова именованих, приликом кога су пронашли илегални материјал и ухапсили Ивановића и Станишића. На саслушању именовани су иследницима признали да су чланови организације ЈУРАО, описали укључивање и своју делатност и открили имена људи са којима су били повезани у овој организацији. Даљу истрагу преузели су немачки органи али нам је њен ток остао непознат, изузев у делу да су Ивановић и Станишић „отпремљени у прихватни логор 16.11.1943 ради упућивања на принудни рад“ и да је полиција трагала за Предрагом Стефановићем сином бригадног генерала Милутина Стефановића који је након хапшења својих другова напустио Београд.²⁶⁴³ Након препуштања истраге главни истражитељ Грујић сугерисао је у ком правцу исту треба даље водити и несвесно нам оставио вредно сведочанство са каквим жаром се против својих суграђана борио овај део колаборационистичког репресивног апарата:

„Несрећа велика може од оваквог рада снаћи Српски народ. Пошто су сви одговорни чиниоци сагласни са тим да је боље ликвидирати неколико хиљада залуделих Срба него цео Српски народ, мишљења сам да би требало ХИТНО ухапсити сва лица која су већ преко ухапшених откривена, открити целокупну организацију у Београду и извести пред народни суд ЈАВНО СА ИЗЈАВОМ

²⁶⁴² ИАБ, БДС, Д- 737, досије Дамјановић Милан.

²⁶⁴³ ИАБ, БДС, рег. 59, Ста-Сто.

ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА. Ову истрагу било би корисно у циљу престижа владајућег Српског режима у Србији да поведу одређена лица од Владе народног спаса.²⁶⁴⁴

Према свему судећи ова хапшења окупатор је сматрао изузетно важним, јер је Команда за Југоисток информисана да је разбијена омладинска организација у Београду, а ова инстанца пренела је све податке о акцији Врховној команди Вермахта.²⁶⁴⁵ Хапшења нису промакла ни Главном конзуларном представништу НДХ које је обавестило Загреб да је у Београду „похапшено 260 ђака“, „да су то били Дражини кадети“ и да због тога влада велико узбуђење у београдским обитељима“.²⁶⁴⁶

Неуспела конверзија бугарских лева у доларе у Нишу и хапшење курира ЈВуО Драгутина Јовановића 31. августа 1943. довело је до покретања истраге против старешина Управе града Београда који су били повезани са београдском организацијом. У ноћи између 18. и 19. септембра на основу података које је на саслушању пружио Јовановић немачка полиција у сарадњи са припадницима СДС упала је у станове старешина. Извршен је претрес и ухапшени су Драгољуб Стевановић старешина XI кварта, Ђорђе Трнинић старешина XIII кварта и Рајко Милосављевића старешина XII кварта. Ухапшени су осумњичени да помажу Равногорски покрет, а постојали су и оперативни подаци да се у XIII кварту крије први човек београдске организације капетан Александар Михајловић. Полиција је одмах блокирала наведени квартал и извршила рацију.

На хапшење својих сарадника реаговао је управник града Драги Јовановић и обратио се Емануелу Шеферу уверавајући га да ухапшени нису способни за илегалан рад и истичући заслуге његових службеника у очувању реда и мира на београдским улицама. Даљи полицијски поступак према ухапшенима наводи на закључак да је окупатор услишио молбе Јовановића. На саслушању старешине су негирале све оптужнице и пуштени су на слободу 23. септембра. У овој акцији немачке полиције ухапшени је укупно 28 лица у Београду, Нишу, Ужицу, Краљеву и Косовској Митровици. Из Београда доказана је кривица трговцу Ђорђу Ђорђевићу запосленом у радњи „Папирус“ који је продавао канцеларијски

²⁶⁴⁴ ИАБ, БДС, И- 299, досије Јовановић Предраг.

²⁶⁴⁵ Авакумовић, *Михаиловић*, 226.

²⁶⁴⁶ Vojinović, *NDH u Beogradu*, 272.

материјал и граверу Живојину Димитријевићу који је израђивао печате Јовановићу за потребе ЈВуО. Именовани су након завршетка истраге били предвиђени за упућивање на принудни рад али су остали у Логору на Бањици. Из логора су пуштени у јануару 1944.²⁶⁴⁷ О хапшењу у Београду одмах је обавештена Врховна Команда од стране Петра Милићевића. Како је овај равногорац процењивао узроке и последице ових хапшења сазнајемо из следећих редова:

„Ово хапшење погодило је извештан број мојих сарадника. Па и остали сарадници још и данас су на опрезу да ноћу не дођу да их одведу. И ја неколико ноћи нисам спавао у моме стану, већ сам мењао место спавања. Па и данас сам стално на опрезу да ме не пронађу и ако сам променио стан. Дакле ово је већ четврти случај, да се у след неопрезности, хапсе курири, а затим долази хапшење и масе наших људи, који су са тим куририма били у вези“.²⁶⁴⁸

За Момира Илића курира Команде Београд нова година 1944. није кренула како треба. Овај двадесетпетогодишњи бравар након хапшења у јуну 1943. свог сарадника Микице Богдановића склонио се у село Грушци у близини Шапца. Када је проценио да је опасност прошла вратио се у Београд, где је обавештен да полиција и даље трага за њим. Посаветован је да побегне у једну од јединица ЈВуО на терену. Заједно са још тројицом младића напустио је Београд 27. јуна 1943 и ступио у једну од омладинских јединица. Услед упале вилице био је принуђен да напусти јединицу и врати се у Београд почетком 1944. Након вишедневног скривања ухапшен је од стране немачке полиције 28. јануара 1944. На ислеђењу је био кооперативан и пружио је податке о свом курирском раду у Београду, саопштио је имена лица која је познавао из организације и реконструисао свој пут и улогу у јединици. Одређен је за присилни рад и депортован 24. фебруара 1944.²⁶⁴⁹

Почетком септембра 1943. немачка обавештајна служба ушла је у траг „првом магационеру“ Горске гарде Милошу Пањевићу и 8. истог месеца покушала да га ухапси. „Каплар Мића“ није пронађен у свом дому у Мутаповој улици. Постављена је целодневна присмотру и у јануару 1944. донета одлука да се на врата Пањевићевог стана пошаље повереник „д 31“ који би се лажно представио

²⁶⁴⁷ ИАБ, БИА, Ф. XI, П. XIII, Богић Грујица; *Logor*, II, 341, 346, 454.

²⁶⁴⁸ БИСИ, Л.П.М, ф. II, Анте.

²⁶⁴⁹ ИАБ, БДС, И- 339, досије Илић Момир.

као курир кога шаље Никола Калабић. Лажни курир појавио се 15. јануара у Мутаповој и Пањевићевој супрузи Јелени пренео да има поверљиво писмо које мора лично да преда њеном супругу. Ова по националности Немица поверовала је у наводе повереник о чему сведочи чињеница да је пред лажним куриром „псовала гестаповце што су много невиних Срба поубијали“ и предлагала „да би требало једну бомбу бацити у Ратнички дом да цео Гестапо одлети у ваздух“.²⁶⁵⁰ Написала је једну поруку и преко Пањевићевог оца послала сараднику њеног супруга полицијском агенту Петру Бобићу који је живео у истој улици. Све наведено будно је пратила полиција и успела да открије локацију на којој се налазио Пањевић. У пола један ујутру 14. фебруара ухапшен је „Каплар Мића“ са лажном легитимацијом Бранка Лекића на којој је била залепљена његова фотографија. Сутрадан је ухапшен и Бобић, а полиција је привела и супругу, Пањевићевог оца, Уроша Влаховића, Живојина Димитријевића, Илију Миленковића, Саву Табака и Ђорђа Путника. Заједно са обавештајцом новинаром Миодрагом Инђићем и још двојицом равногораца Пањевић је стрељан 11. априла 1944. у Београду. Остали ухапшени доживели су следећу судбину: Бобић, Путник и Влаховић транспортовани су у Матхаузен 11. августа 1944, Јелена Пањевић је послата у Аушвиц, Димитријевић на принудни рад у Француску, Пањевићев отац Степа и Табак су ослобођени.²⁶⁵¹

У фебруару 1944. је хапшење још једног курира који је долазило из унутрашњости довело до откривања истакнутих чланова ЈВуО. Курир Врачарске бригаде Авалског корпуса Драшко Видић ухапшен је приликом покушаја куповине оружја из касарне СДК у Марулићевој улици 9. фебруара 1944. По договору Видић је наведеног дана заједно са Живојином Качаревићем дошао око 17 часова и 30 минута испред касарне да преузме оружје. Добровољац који је био веза није се појавио у договорено време и Качаревић се осмелио да оде лично у касарну да га потражи. Недуго затим из касарне изашли су војници СДК и ухапсили Видића.

Овај равногорац саслушан је прво од стране СДК, а затим је прослеђен Гестапо-у. Након ислеђења окупатор је имао информације о деловању Врачарске

²⁶⁵⁰ ИАБ, БДС, Р- 1539, досије Пањевић Милош.

²⁶⁵¹ „Пакао“ логора Матхаузен преживели су и вратили се по ослобођењу у земљу Ђорђе Путник и Урош Влаховић. Исто; Ђирић и Зечевић, *Повратак непожељан*, 248, 249, 478.

бригаде, открио је идентитет њених водећих кадрова али и неколицине лица који су били део београдске организације. Овим хапшењем окупатор је ЈВуО је успео да избаци из колосека једног од њених најдрагоценијих сарадника, Борислава Месаровића. Овај обавештајаца ухапшен је 19. фебруара али је упркос чињеници да је био подвргнут вишесатном мучењу (једна од метода која је примењивана била је пржење струјом) иследници нису успели да га приморају да призна. Из београдске организације идентификовани су и свештеник Милоје Николић и полицијски агент Станко Милојковић.²⁶⁵² Према подацима из једног периодичних извештаја које је послала немачка обавештајна служба вишим инстанцама, у овој акцији ухапшено је 72 људи.²⁶⁵³

Свако окупљање већег броја људи у унутрашњости Србије није могло да прође неопажено немачкој обавештајној служби, те се и Конгрес у селу Ба у јануару 1944. нашао на радару окупатора. Немачка полиција у Београду повела је истрагу како би утврдила које личности из овог града су учествовале на Светосавском конгресу. Од повереника под шифром „Б 170“ Гестапо је добио информацију да се један од учесника полицијски инспектор у Министарству унутрашњих послова и члан Команде Београд Богољуб Илић спрема на бекство 30. фебруара. Полицијски органи муњевито су реаговали и ухапсили Илића 8. фебруара. У притвору Илић је провео близу месец дана, више пута је извођен пред иследнике и подвргаван „поштреном саслушању“ али је сваки пут само тврдио да је био само присталица организације²⁶⁵⁴ Иследници су 5. марта успели да „сломе“ Илића и приморају га да призна свој рад и ода сараднике. На основу његовог саслушања полиција је формирала списак од 22 лица која су учествовала на конгресу у селу Ба, по коме је хапсила и саслушавала. Као Илићев сарадник ухапшен је и Александар Рајевић шеф II кварта због издавања лажних налога за путовање ЈВуО. Након окончања истраге Илић је предложен за смртну казну али је по наредби РСХА спроведен у Матхаузен 20. јула 1944, где је и транспортован 20. августа исте године.²⁶⁵⁵

²⁶⁵² ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 13.

²⁶⁵³ Авакумовић, *Михаиловић*, 254.

²⁶⁵⁴ АС, БИА, II, бр. 20.

²⁶⁵⁵ Исто; Ђирић и Зечевић, *Повратак непожељан*, 479.

Убиство Милоша Масаловића у марту 1944. проузроковало је појачан рад полиције на сектору сузбијања равногорске делатности и хапшење њених припадника. Одржавање састанака у становима симпатизера био је најрањивији облик конспиративног рада јер је учестало окупање непознатих људи будило је позорност надстојника, комшија и станара других зграда. Најбоља потврда за наведену хипотезу је хапшење једних од водећих људи војне равногорске организације у Београду у пролеће 1944. У марту 1944. немачка обавештајна служба добила је информацију да се у стану у Хиландарској 19 код домаћице Радмиле Милошевић окупљају водећи људи ЈВуО. Полиција је ухапсила Радмилу и њену ћерку Вере 29. марта. Конспиративна метода ЈВуО да се симпатизеру не открива место боравка спасила је привремено командант II корпуса мајора Драгутина Миливојевића да и њему полиција покуца на врата. Упркос наведеном окупатор није остао без трага јер је након „поштреног“ саслушања Радмила открила да је случајно чула Миливојевића како заказује састанак у кафани „Божа“ на Бајлонијевој пијаци са поручником Мирославом Николићем.

Ова тврдња се показала као тасчна и на договореном месту у заказано време полицијски службеници пронашли су Миливојевића. На исти дана ухапшен је и организатор атентата на Масаловића поручник Николић у свом стану у Римској 4. Код Миливојевића је полиција пронашла 76.420, а код Николића 33.320 динара.²⁶⁵⁶ Подаци које је Миливојевић дао у истрази омогућили су да немачка полиција 31. марта ухапси три команданта корпуса, два команданта бригада, једног помоћник команданта бригаде, два команданта батаљона, једног курира корпуса и три члана војне организације. Ухапшена су следећа лица: мајор Светолик Грујичић командант I корпуса, мајор Божидар Делибашић командант III корпуса, капетан Жарко Мркела командант IV корпуса, капетан Милан Јовановић командант 1. бригаде IV корпуса, капетан Андрија Петровић помоћник команданта ове бригаде, резервни капетан Милан Змајић командант 2. бригаде IV корпуса, резервни капетан Бошко Бркић командант 2. батаљона, 2. бригаде IV корпуса, поручник Никола Јефтић командант 1. батаљона, 2. бригаде IV корпуса, поручник Јова Јекић курир IV корпуса, студент Живко Стојковић веза између IV корпуса и Штаба 501. Приликом претреса станова ухапшених лица заплена је

²⁶⁵⁶ ИАБ, БДС, М- 1791, досије Миливојевић Драгутин.

већа количина пропагандног материјала. Након окончања истраге иследници су смртну казну одредили за Грујичића, Змајића Делибашића, Мркелу, Змајића, Јовановића и Јекића, а за принудни рад Бркића, Стојковића, и Јефтића.²⁶⁵⁷ Остаје непознаница шта је променило одлуку иследника по питању Грујичића, Змајића, Јекића који су 20. августа 1944. одведени на принудни рад у логор Матхаузен.²⁶⁵⁸ Војни суд осудио је капетана Милојевића и поручника Николића на смртну казну.²⁶⁵⁹

По налогу командант Лазаревачке бригаде Александар Милошевић шофер, Богдан Драмлић аутопревозник и Тодор Мађаревић млинар отпутовали су у априлу 1944. у Београд како би преко београдске организације купили наоружање. Договор је био да им се 2. априла у кафани „Копоник“ која се налазила на углу улица Краљице Наталије и Зелени Венац придружи каплар СДС Воја Богдановић и на овом месту обаве трансакцију. Од почетка трговина није кренула предвиђеним током Драмлић и Мађаревић срели су у кафани суграђанина Милана Стефановића и мимо свих конспиративних правила у разговору му саопштили прави разлог њиховог доласка у Београд. Уместо трговаца оружјем у кафану су ушетали повереници немачке обавештајне службе под тајном шифром „Д 32“ Милан Сеља и „Б 19“, а након кратког разговора и полиција. Ухапшени су Милошевић, Богдановић, Драмлић, Мађаревић и Стефановић. Приликом претреса пронађена су писма која су била упућена на различите адресе у Београду и новац у износу од 57.320 динара. Сви осим Стефановића су подвргнути „пооштреном саслушању“ и полиција је након истраге добила податке о једном среском начелнику и три припадника СДС на територији Лазаревца и појединим људима у Београду који су део ЈВуО. На принудни рад осуђени су Милошевић, Богдановић, Драмлић, Мађаревић, а Стефановић је пуштен.²⁶⁶⁰

Пример трговачког помоћника Рајка Моловића сведочи да на једној страни алкохол и кафански живот и на другој конспиративни рад нису „пар“. Овај

²⁶⁵⁷ ИАБ, БДС, Г- 735, досије Грујић Светолик.

²⁶⁵⁸ Према подацима које су сакупили истраживачи Тамара Ђирић и Љубомир Зечевић, Милан Змајић и Јово Јекић преминули су у логору Матхаузен. Ђирић и Зечевић, *Повратак непожељан*, 479, 484.

²⁶⁵⁹ *Ново време*, 27. мај 1944, 3.

²⁶⁶⁰ Нису сви осуђени послати на издржавање прописане казне. Како се и код немачког окупатора осећао мањак стручне радне снаге одлучено је да се Драмлић помилује, опомене и уведе у редовни радни однос као аутомеханичар у возном парку Заповедника полиције и службе безбедности у Београду. ИАБ, БДС, Д- 737, досије Дамјановић Милан.

Београђанин прикључио се у родној Пампуковици Тамнавској бригади и постао курир у јуну 1943. Обављао је задатке у околним селима али и у Београду, где је привођен и пуштан два пута под сумњом да је курир ЈВуО. Према сопственом признању обилажење села бициклом тешко му је падало, те се у јануару 1944. након што је на сопствени захтев разрешен дужности вратио у Београд.

Све до јуна 1944. Моловић је успевао да остане изван „радара“ полицијских органа у Београду. Органи специјалне полиције примили су 2. јуна 1944. позив да непознато лице у кафани „Газибара“ у алкохолисаном стању пева равнгорске песме. Након извршеног увиђаја полицијски службеници утврдили су да је Моловић певао забрањене песме, претио другим гостима и угризао за образ радника Петра Ђорђевића. Из његовог исказа полиција је сазнала идентитет водећих официра јединице којој је припадао али и свих помагача у бекству Нешка Недића. Након истраге Моловић је отпремљен на присилан рад у Немачку.²⁶⁶¹

Често су поверници немачке обавештајне службе из редова Београђана „забацивали удице“ у јавности да могу да набаве наоружање и другу војну опрему. Из примера набавке оружја за Лазаревачку бригаду учили смо да је на овом сектору радио повереник Милан Сеља који се код немачке обавештајне службе водио под шифром д 32. Приликом куповине штофа у његовој кројачкој радњи Сеља је понудио куририма I Драгачевске бригаде Миланз и Милојку Давидовићу да им набави наоружање. Ову информацију именовани су пренели вишим инстанцама које су их овластиле да изврше куповину. Трансакција је требала да се обави на дан 16. маја 1944. у седам часова у стану Сеље у улици Св. Николе бр. 74. У договорено време на врата стана појавили су се Давидовићи, а унутра су их чекали спремни немачки полицајци. Претресом су код Милан Давидовића пронашли писма команданта I Драгачевске бригаде Даче Симоновић упућена његовим пријатељима. На саслушању Давидовићи су порицали да су курири ове јединице и да су у ЈВуО ступили недавно. Иследник је прозreo њихову „причу“ и донео одлуку да „се исти пошаље на присилни рад у Немачку“ јер „за рад у овдашњем простору не смеју се употребити јер постоји опасност да се поверници, који су припомогли хапшењу, открију и од организације ДМ

²⁶⁶¹ ИАБ, БДС, рег. 43, Митро -Муз.

ликвидирају“.²⁶⁶² Према подацима из књига заточеника логора на Бањици Милојко је одведен на принудни рад 19. јула исте године, а у рубрици предвиђеној за упис податак где је и када затвореник одведен код Милан пише само „СС“.²⁶⁶³

*

Равногорци су као противника имали једну од најбољих обавештајних служби тога доба. Разгранат систем немачке обавештајне службе у борби против ЈВуО користио је:

- агентурни метод
- метод инфилтрације
- метод тајне примене техничких средстава

Агентурна мрежа коју је изградио систем немачке обавештајне службе пружала је најбоље резултате у борби против равногорског покрета отпора. Повереници који су ушли у све поре београдског друштва били су рецептори који су прикупљали све податке о ЈВуО и прослеђивали немачким обавештајцима. Окупатору је полазило за руком и да инфилтрира своје агенте у редове београдске организације али овај метод употребљаван је само приликом великих акција хапшења, јер је захтевао улагање више напора. Најмодернија техничка средства одиграла су пресудну улогу у откривању радио везе и хапшењу групе окупљене око станице „506“. Поред окупатора највећи непријатељ ЈВуО у Београду по овом питању била је недисциплина и непоштовање конспиративних правила њених чланова. Ово се посебно односило на курире који су својим неодговорним понашањем покренули акције хапшења са домино ефектом. Непоштовање конспиративних правила може се објаснити чињеницом да су овај посао обављали аматери, а недисциплина разузданошћу која је била проузрокована начином живота у герили. Анализирана хапшења само су део акција које је окупациони режим спроводио у изворима и литературу провејавају многа имена ухапшених београдских равногораца али како нисмо успели да пронађемо више података иста су остала изван овог потпоглавља. Упркос немогућност квантификације склони смо да закључимо на основу реконструисаних примера хапшења да је

²⁶⁶² Исто.

²⁶⁶³ *Logor*, II, 595.

окупатор успео да продре више пута у сам врх Равногорске организације у овом граду и да повремено паралише њен рад. Упркос повременим контактима и сарадњи између Немаца и равногораца репресивни органи у Београду вршили су хапшења припадника овог покрета отпора континуирано током целокупне окупације. Ухапшеници којима је утврђена „кривица“ у већини су извођени пред стрељачки вод или затварани у логоре у којима је био велики проценат смртности заточеника. Наведени фактори доказ су да окупатор током Другог светског рата није имао дилему да ли је ова организација покрет отпора или још један од његових сарадника.

ЗАКЉУЧАК

У формалним и неформалним разговорима прво питање које су нам наметали саговорници, након што су добили информацију да нам је предмет истраживања отпор у Београду током Другог светског рата, било је „колико је Немаца убијено током окупације“. Пре него што би смо пружили конкретан одговор онима који су били стрпљивијима указали бисмо да окупирана урбана средина није фронт или за герилску борбу погодан географски терен. Ову тезу потврдили бисмо изношењем аргумената да окупирани градови Европе нису биле кланице немачких војника и да су извршени малобројни атентати у већини на високе дужноснике окупационог режима.

На овај начин разоружани и разочарани саговорници су били припремљени за саопштавање „праве приче“ о отпору у Европи током Другог светског рата. Прича је започињана уз контекст чија је суштина била да су параметри у ком делу Европе живите, којој нацији припадате, ком богу се молите, коју идеологију и политичке идеје баштините, одлучивали у којој мери ће вам бити ускраћена основна људска права, али и право на сопствени живот. Борба за „кору хлеба“ и дневницу била је једна од главних „вештина“, коју су Европљани који су били под немачком чизмом морали да савладају. Након овакве контекстуализације и они који су се најудобније сместили на своју фотељу, посматрали овај део прошлост кроз „анахроне наочаре“, и имали очекивања да су Немци на свим меридијанима убијани у стилу Прлета и Тихог из серије „Отписани“, остајали би разоружани.

Ово је била права клима под којом би приповедали о примерима попут Витолда Пилецког који намерно улази у Аушвиц како би на лицу места прикупио доказе уз помоћ којих би „отворио очи свету“, о архиепископу Дамаскину који на опаску немачког официра да ризикује да због својих поступака буде стрељан предлаже вешање као облик погубљења који у историји живота Грка под окупацијом има дубље корене, о мобилизацији становништва Данске да спасу своје суграђане Јевреје, о антинемачким демонстрацијама у Прагу, дану (17. новембар 1939) који се и данас слави као интернационални празник студената. И многим другим примерима отпора који сведоче да је упркос репресији окупатора и другим

искушењима које је доносила окупација било људи који су самостално или организовано пружали отпор.

Онима који су заједљиво и са висине питали где су се изгубили они грађани који су 27. марта 1941. узвикивали пароле и демонстрирали антинемачко расположење или који су слику о окупираном Београду формирали на основу пуних биоскопских сала, хумористичких представа, емитовања Лили Марлен са београдског радија било је неопходно скренути пажњу на другу страну живота у овом граду. Окупатор који је у Београду завео оштар режим, настојао је да обезбеђује његове улице, зграде и важне личности, деловао је превентивно кроз правне легислативе и пропаганду и кажњавао сурово и за најмању грађанску непослушност. Не смемо изгубити из видокруга да је овај град страховито бомбардован у 1941. и 1944, да су на његовој територији и ужој близини функционисала два концентрациона логора, што је својеврсни европски феномен, да су вршене рације и претреси у којима су људи нестајали „преко ноћи“ и да је већина стрељања извршена у Јајинцима која су од Теразија удаљене око 10 км.

Овакав маневарски простор и чињеница да су на територији окупиране Србије деловала два покрета отпора, који су били адресе за оне борбеније, представља одлучујући фактор који је ограничио форме и интензитет отпора. Упркос наведеном нетрпељивост према окупатору и његовим сарадницима је излазила на видело, испољавано је агресивно понашање у пешачком саобраћају, напади на званичнике НДХ итд. Други сегмент представља пружање помоћи онима који су проказани као непријатељи Трећег рајха. Комшије, познаници и тотални странци настојали су да помогну својим суграђанима јеврејског порекла. Пример организованог данског спасавања Јевреја није био примењив на услове у окупираној Србији, због нивоа репресије и брзине којом су спровођене антисемитске мере. Слушање забрањених радио станица, писање и рецитоване шаливих песама у којима се критикује окупатор, препричавање вести и ширење антиокупаторске реторике био је најраспрострањенији облик отпора цивилног друштва.

На територији Управе града Београда деловала су два покрета отпора, од којих се један залагао за извођење светске револуције и завођење диктатуре пролетаријата која би обезбедила успостављање бескласног друштва. Други,

војнички, напајао се на национално-патриотском извору, био је легитимни представник краља и владе у емиграцији и није све до 1944. имао јасно дефинисану идеолошко-политичку матрицу. Наведени чиниоци кључни су фактори који су обликовали организациону структуру, методе рада и смерове деловања.

Организациона структура Народноослободилачког покрета у Београду била је у потпуности у складу са стратегијом овог покрета чија је суштина вођење општенародне борбе против окупатора и преузимање власти. Основна идеја била је да се успостави вертикално устројена организација на бољшевичком принципу која би зашла у све слојеве друштва и успела да окупи велики број чланова. Искоришћена је предратна форма која је у одређеној мери модификована у складу са новонасталим околностима и која је била адекватна за извршавање свих директива. Насупрот општенародног био је егзистенцијални приступ чија је суштина припремање и чекање погодног тренутка за покретање отворене борбе против окупатора.

На територији Београда ЈВуО је створила војно-цивилну организацију у којој су „људи у униформама“ водили главну реч, али и у којој су „људи у цивилу“ били од пресудног значаја за функционисање исте. Организациони оквири мењали су се у складу са могућностима београдских равногораца да спроводе у дело наредбе Врховне Команде. Склони смо да изнесемо хипотезу да је Команда Београда успела да до 1944. створи организацију која би у случају повлачења Немаца имала могућност да преузме овај град. Методологија рада није се у већој мери разликовала изузев што су равногорци успели да остваре радио везу. И један и други покрет отпора успели су да изграде пропагандни апарат способан да припреми, штампа и дистрибуира илегалне публикације.

На примеру кадровског потенцијала комунистичке и равногорске организације у Београду највидљивије су класне разлике између ова два чиниоца. Око комуниста су се окупљали махом радници и ђаци, а равногораца војници и млади интелектуалци. Једини заједнички именоватељ у овом погледу били су чиновници. КПЈ је и у предратном периоду успео да продре у овај део становништва, а равногорци су успели да анимирају оне национално опредељене. Указали смо на несугласице између чланова равногорског покрета отпора у Београду.

Комунистички илегалци нису испољили овакво понашање, што је резултат чвршће хијерархијске повезаности и идеолошке изграђености.

Неупоредиво више успеха у сакупљању финансијских средстава и најразличитијег материјала имао је Равногорски покрет у Београду. Неколико је фактора одлучујуће утицало на овај резултат. Социјална структура базе симпатизера дијаметрално се разликовала. Равногорци су успевали да подстакну поједине индустријалце и друге имућне људе да помогну њихове ратне напоре. Комунисти су створили широку базу симпатизера међу средњим и сиромашним слојевима друштва, те исти нису имали капацитете да пруже знатнију помоћ. Ово није био сигуран канал помоћи с обзиром на учестала хапшења и прекиде у раду. Важан чинилац била је спољна материјална подршка коју је ЈВуО добијала од стране владе у емиграцији. Несумњиво кључ успеха лежао је у чињеници да су равногорци били дубоко инфилтрирани у колаборационистичку управу. Како се Други светски рат приближавао окончању, магацини, трезори и складишта која су била под контролом владе Милана Недића постајали су отворенији за овај покрет отпора.

Анализа деловања полицијских и безбедносних структура у сектору сузбијања рада и хапшења припадника покрета отпора показала је идентичну методологију рада и ниво репресије наведеног дела окупационог режима. И равногорци и комунисти су „ловљени“ по београдским улицама, убацивани су информатори у њихове редове, регрутовани су ухапшени чланови итд. Основна разлика била је у ревности и капацитетима домаћих сарадника. Руски емигрант Никола Губарев имао је неупоредиво мање искуства и знања, кадровских капацитета и материјалних средстава од свог колеге Божидара Бећаревића.

Антикомунистички одсек спроводио је бескомпромисну и бруталну борбу против комунистичког покрета отпора. Константна хапшења десетковала су кадровску базу, захтевала поновно повезивање, паралисала рад и у крајњој линији довела до обуставе организованог рада. Атентати, мењање конспиративних правила и методологије рада нису могли да прекину овај низ. Међуратни Београд није био велики град, а КПЈ се слепо придржавала стратегије да спроводи делатност на најширој могућој кадровској бази, што је полицији, која је имала

огромно предратно искуство и била мотивисана, омогућавало да хапшењем једног члана открије и многе друге.

Према свему судећи, да се окупатор питао, оваква судбина задесила би и равногорце. Службеници Гестапоа, уз помоћ информатора, анонимних пријава и убачених агената успевали су да продру у организацију ЈВуО у Београду. Несумњиво да им је недостајала домаћа иницијатива коју службеници III одсека, услед благонаклоног односа према равногорској организацији, нису желели да пруже. Ухапшени припадници покрета отпора доживљавали су махом исту судбину без обзира којој су организацији припадали. И равногорци и комунисти подвргавани су психичкој и физичкој тортури током ислеђења и након окончања истраге, без обзира на идеолошко-политичку оријентацију, одвођени на стрељање или упућивани у логоре.

Најдиректнији допринос ратним савезничким напорима пружили су београдски равногорци прослеђивањем важних обавештајних извештаја на основу којих су вршене диверзије и стратегијско бомбардовање. Паљење аутомобила и гаража, постављање темпираних бомби, акције су које су изводили комунистички илегалци, а које због малобројности и ниског нивоа успешности нису озбиљније уздрмале окупациони режим. Без обзира на ову чињеницу исте су значајне са моралног становишта чија је суштина да су грађани увидели да „пламен отпора још постоји“ и да има оних који се боре. Атентати на припаднике колаборационистичког апарата емитовали су снажну поруку – овако ће проћи сви који сарађују са окупатором. У моралној вертикали смештено је и деловање цивилног становништва које је вршило разне непослушности, кршило вербални деликт, чиме је ширен оптимизам и подриван тоталитарни режим окупатора. Примери спашавања Јевреја у Београду сведочанство је да су грађани овог града, упркос свим опасностима и тешкоћама које је доносила окупација, показали емпатију и испољили храброст како би спасили своје суседе. Свеукупно сагледавано и узимајући различите околности у обзир и примере европског отпора склони смо да закључимо да грађани нису спустили главу и да су кроз различите форме деловања мапирали Београд на карти малобројних градова који су током Другог светског рата пружали отпор али и поднели велике жртве.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Војни архив:

- а) Недићева архива
- б) Четничка архива
- в) Немачка архива
- г) Емигрантска архива
- д) Независна држава Хрватска
- ђ) Досијеа персоналних података официра краљевине Југославије

Историјски архив Београда:

- 1. Управа града Београда
- 2. Заповедник полиције безбедности и службе безбедности БДС
- 3. Збирка мемоарске грађе о радничком покрету и НОП-у
- 4. Збирка грађе о радничком покрету и Народноослободилачком покрету у Београду
- 5. Збирка досијеа револуционара радничког покрета и Народноослободилачког покрета у Београду
- 6. Легат Благоја Нешковића и Браниславе Перовић Нешковић
- 7. Безбедносно информативна агенција
- 8. Општина града Београда
- 9. Фонд Београд у рату и револуцији

Архив Југославије:

- 1. Државна комисија за истраживање злочина окупатора и њихових помагача
- 2. Емигрантска влада Краљевине Југославије
- 3. Централни комитет КПЈ

4. Збирка депеша: Централни комитет КПЈ-Комунистичка интернационала
5. Збирка полицијска управа у Берлину
6. Посланство КЈ у Стокхолму
7. Посланство КЈ у Турској

ж) Посланство КЈ у Португалу

Архив Србије:

1. Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције
2. Покрајински комитет КПЈ за Србију
3. Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Србија
4. Збирка о НОР-у у револуцији
5. Универзитет у Београду

Библиотека Института за савремену историју:

1. Легат Павла Милошевића

Јеврејски историјски музеј:

1. Праведници међу народима

Национални архив Лондон:

1. Управа за специјалне операције

Национални архив Вашингтон:

1. Служба за стратегијске услуге

ШТАМПА:

1. *Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*
2. *Глас Јединственог Народно-Ослободилачког Фронта Србије*
3. *Глас Авале*

4. *Глас Београда*
5. *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*
6. *Наша борба*
7. *Небојша*
8. *Ново време*
9. *Одјека Равне Горе*
10. *Обнова*
11. *Пролетер*
12. *Политика*
13. *Полицијски гласник*
14. *Равногорац*
15. *Службене новине*
16. *Службени војни лист*

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

1. Evica Micković i drugi pr, *Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda 2009, I–II;
2. *Збирка наредаба и упутстава*, Београд: Општина града Београда, 1941;
3. Трго, Ф. пр. Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије. I-1, Београд, 1949, I-2, Београд, 1952, I-3 Београд, 1953, I-4, Београд, 1954, I-5, Београд, 1954, I-7, Београд, 1955, I-9, Београд, 1955, I-11, Београд, 1955, I-12, Београд, 1956, I-20, Београд, 1965, I-21, Београд, 1965; II-1, Београд, 1949, II-2 Београд, 1952; IX-1, Београд, 1961, IX-2, Београд, 1961, IX-3, Београд, 1961, IX-4, Београд, 1966, IX-5, Београд, 1969, IX-6, Београд, 1975; XII-1, Београд, 1973, XII-2, Београд, 1976, XII-3, Београд, 1978: Војноисторијски институт југословенске народне армије;
4. Petranović Branko i Nikola Žutić, pr, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Beograd: NICOM, 1985;

5. Krizman Bogdan pr, *Jugoslovenske vlade u izbeglištву: 1941–1943*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1981;
6. Petranović Branko pr, *Jugoslovenske vlade u izbeglištву: 1943–1945*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1981;
7. *Резолуција V земаљске конференције Комунистичке партије Југославије*, Зајечар 1940;
8. *Statistički godišnjak 1938/39*, Beograd 1939;
9. *Статистички годишњак 1940*, Београд 1941;
10. Милан Весовић и други пр, *Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи*, , Београд: Српска реч, 1, 2, 1998;
11. Кесар Јован и Лукић Драгоје пр, *Не осећам се кривим. Стенограмске белешке са суђења вођи четничког покрета*, , Београд: Акваријус, 1990;
12. Вујошевић Радомир пр, *Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција (1941–1945)*, 1, Београд: Комунист, 1985.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ačković Dragoljub, *Romi u Beogradu- Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do XX veka*, Beograd Rominterpres: 2009, 241–300;
2. Aleksandar Gaon ur, *Mi smo preživeli: Jevreji o holokaustu...*, , Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2003;
3. Aleksić Dragan, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, u: *Tokovi istorije*, 1999/4, 144–150;
4. Anić i drugi, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije: pregled oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982;
5. Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Kontrast, 1998;
6. Аврамов Смиља, Миленко Крећа, Међународно јавно право, Београд: Научна књига, 1989;

7. Алексић Драган, „Подела Краљевине Југославије 1941. у светлу међународног права“, Срби и Југославија: држава, друштво, политика: зборник радова, ур. Момчило Исић, Београд 2007, 45–60;
8. Алмули Јаша, *Страдање и спашавање српских Јевреја*, Београд: Завод за уџбенике, 2010;
9. Авакумовић Иван, *Михаиловић према немачким документима*, Београд: Институт за савремену историју, 2004;
10. Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд: Институт са новију историју Србије, 2002;
11. Андрић Војин, *Ратни дневник: септембар-новембар 1944*, пр. Милосав Самарцић, Крагујевац: Погледи, 2015;
12. Атанасијевић Жарко, *Земун и околина у рату и револуцији*, Београд: Полит, 1962;
13. Barker Elizabet, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1978;
14. Bartov Omer ed, *The Holocaust Origins, Implementation, Aftermath*, New York: Routledge, 2001;
15. Begović Sima, *Logor Banjica 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989, I, II;
16. Bergvin H. Džejms, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd: Službeni glasnik, 2007;
17. Bjelajac Mile, „Dokumenti o štetama nastalim bombardovanjem Beograda 1941–1944“, u: *Tokovi istorije*, Beograd 2005/1-2, 217;
18. Bjelajac Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918- 1941.: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.
19. Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd: Institut društvenih nauka 1965, 218-231;
20. Bodrožić Milica, „Omladinske organizacije buržoaskih partija 1926-1941“, u: *Omladina u Antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936-1945*, Bihać: Predsjedništvo SOJ, 1969;
21. Bojić Mirko, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz*, Beograd: Narodna knjiga, 1996;

22. Bondarev Nikita, *Misterija Tito: Moskovske godine*, Beograd: Čigoja štampa, 2013;
23. Bondžić Dragomir, „The Fate of the Professors of Belgrade University under Germany Occupation, 1941- 1944“, in: *Totalitarian and 20th Century Studies*, ed. Wojciech Kozlowski, 2018/2, 170- 186.
24. Bondžić Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944- 1952*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004;
25. Bowman Steven B, *The Agony of Greek Jews, 1940- 1945*, Stanford: Stanford University Press, 2008;
26. Božović Branislav, „Dosje I-38“, 13. maj/1967, XX/ 3, 21-41;
27. Božović Branislav, *Nacistička obaveštajna služba*, Beograd: Odeljenje za organizaciju i stručno obrazovanje službenika SDSUP-a, 1963;
28. Бабовић Спасенија, „Из првих дана Народноослободилачке борбе у Београду“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд 1961, 23- 58;
29. Божовић Бранислав, *Београд између два светска рата. Управа града Београда 1918–1941*, Београд: Историјски архив Београда, 1995;
30. Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд: Институт за савремену историју, 1998;
31. Божовић Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд: Просвета, 2003;
32. Божовић Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941- 1944*, Београд Музеј жртава геноцида, 2012;
33. *Београд у рату и револуцији*, Београд: Историјски архив Београд, I, II;
34. *Београдска операција*, Београд Војноисторијски институт 1964;
35. Бјелајац Миле, „Дјелатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, у: *Војноисторијски гласник*, 1990/1, 227.
36. Богавац Томислав, *Становништво Београда 1918- 1991*, Београд: Београдски издавачко- графички завод, 1991;
37. Бојковић Душан, „У ишчекивању „новог империјалистичког рата“: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 2013/2, 177-202;

38. *Бомбардовање Београда 1941–1944*, Београд: Историјски архив Београда, 1975;
39. Борковић Милан, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, I, Београд: Глобус, 1979, 1, 2;
40. Борковић Милан, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941-1945*, Београд: Рад 1970;
41. Бошњак Љубомир, „Диверзантска активност партизанских јединица на комуникације и привредне објекте 1941. године“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 1977/1, 155-173;
42. Vasić Miroljub ur, *Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu*, , Београд: Institut za savremenu istoriju 1979;
43. Vasić Miroljub, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 1977;
44. Vasiljević Konstantin, „Stanje za vreme okupacije“, *Kanalizacija Beograda 1905–1975*, Београд: Export-press 1975;
45. Vauhnik Vladimir, *Невидљиви фронт: Борба за очување Југославије*, Минхен: Iskra, 1984;
46. Vita Cvetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944*, Београд: NIRO „Четврти јул“, 1978;
47. Vlahović Veljko, *Борба за слободну Југославију*, Београд-Титоград, *Комунист-Побјед*, 1981;
48. Vojinović Aleksandar, *NDH u Beogradu*, Загреб: Naklada Pavičić;
49. *Војна енциклопедија*, 2, Борда–Енс, Лјубљана: Младинска књига, 1959;
50. *Војна енциклопедија*, 4, Јакас-Лает, Лјубљана: Младинска књига;
51. Vranicki Predrag, *Историја марксизма*, Загреб: Naprijed, 1978, књ. 1, 2, 3;
52. Vučinić Zoran, *Међународно ратно право и хуманитарно право*, Београд: Службени гласник 2006;
53. Vukčević Slavko, *Борбе и отпори у окупираним градовима Југославије 1941-1945*, Београд: Војноисторијски институт 1985;
54. Vukmanović Svetozar T., *Раволуција која теће: мемоари*, 1, Загреб: Globus 1982;

55. Vuksanović Macura Zlata, *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu (1919–1941)*, Beograd: Klik print, 2011;
56. Vuksanović Macura Zlata, *Život na ivici stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*, Orion art: Beograd 2012.
57. Вуловић Добрица ур, *Београдски универзитет у предратном периоду народноослободилачком рату и револуцији*, Београд: Центар за марксизам Универзитета, 1983, 1, 2;
58. Вилијамс Хедер, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд: Нолит, 2009;
59. Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито: Прилози за биографију*, Београд: Издавачко предузеће „Просвета“, 1953;
60. Вујовић Ђуро, „Конституисање платформе народноослободилачког покрета“, у: *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*“, ур: Фабијан Трго, Београд: Еспорт прес 1977, 1- 37;
61. Вучковић Звонимир, *Сећања из рата*, Београд: Погледи, 2005;
62. Garlinski Josef, *Poland in the Second world war*, London: Palgrave Macmillan, 1987;
63. Gašić Ranka, *Beograd u hodu ka Evropi: Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918- 1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju 2005.
64. Gligorijević Branislav, „Napad Ijotićevaca na studente tehničkog fakulteta u Beogradu 1940. i rasturanje Ijotićevog „Zbora““, u: *Istorijski glasnik*, Beograd, 1963, 52-81;
65. Gligorijević Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970;
66. Gligorijević Branislav, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992;
67. Gligorijević Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979;
68. Герић Радомир, „Рад у илегалној штампарији 1941. у Београду“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд, 1961, 161–167;

69. Глишић Венцеслав, Гојко Миљанић, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији: 1941-1945*, Београд: републички одбор СУБНОР, 1994;
70. Глишић Венцеслав, *Досије о Благоју Нешковичу: прилози за биографију*, Београд: Службени гласник, 2011;
71. Глишић Венцеслав, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941-1945*, Београд: Рад, 1975;
72. Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд: Рад, 1970;
73. Гончин Милорад, *22. српска Космајска бригада*, Београд Институт за савремену историју 1981;
74. Davids Richard G, *Bombing the european Axis powers: A historical digest of the combined bomber offensive, 1939-1945*, London: Military Bookshop, 2010;
75. Demetz Peter, *Prague in danger: The Years of Germany Occupation, 1939- 45; Memories and History, Terror and Resistance, Theater and Jazz, Film and Poetry, Politics and War*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008;
76. Dimitrijević Bojan, „General SS i policije August Majsner i srpski sistem bezbednosti 1942- 1943“, u: *Istorija 20. veka*, 2010/3, 69- 83;
77. Dobrivojević Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 2006;
78. Dragica Koljanin, „U službi „Novog poretka“. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941-1944)“, u: *Istraživanja*, 2010/ 21, 395-415;
79. Давидовић Горан и Тимотијевић Милош, *Затамњена прошлост: историја равногораца чачанског краја*, Чачак: Народни музеј, 2004;
80. Дамјановић Милица, *Напредни покрет студената Београдског универзитета*, Београд: Нолит, 1966, 1, 2;
81. Девећ Немања, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд: Институт за савремену историју, 2015;
82. Денда Далибор, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941“, *Војноисторијски гласник* 2/2010, 20-39;
83. Денда Далибор, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933- 1941*, докторска дисертација одбрањена: Филозофски факултет Београд, 2016;

84. Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1994;
85. Димитријевић Бојан и Николић Коста, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд: Институт за савремену историју, 2004;
86. Димитријевић Бојан, *Ваљевски равногорци: Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941- 1945*, Београд: Српска реч;
87. Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд: Институт за савремену историју, 2011;
88. Димитријевић Драгослав - Бели, *Космајски партизани*, Београд: Општински одбор СУБНОР-а Општине Сопот, 1983;
89. Димић Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941, Друштво и држава*, Београд: Стубови културе, 1997;
90. Драган Сотировић- Бранко Јовановић, *Србија и Равна Гора*, Београд: Институт за савремену историју, 2004;
91. Драговић Вук, *Српска штампана између два рата*, Београд: Српска академија наука и уметности, I, 1956;
92. Драгосављевић Василије, Идеолошки утицај европског фашизма на ЈНП Збор (1935-1940), у: *Историјска трибина: „Истраживања младих сарадника Института за новију Србију“*, ур: Зоран Јањетовић, Београд, 2013, 93-111; 93-111;
93. Дракулић Милан, *Плима, осека, плима*, Београд: Просвета, 1963;
94. Драшковић Милорад М и Бранко Лазић, “Омладински штаб 501 Равногорске омладине“, у: *Гласник српског историског-културног друштва „Његош“*, Чикаго 1962, свеска десет, 91-106;
95. Ђilas Milovan, *Memoir of a revolutionary*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973;
96. Ђuretić Veselin, *Vlada na bespuću: internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941–1944*, Београд: BIGZ, 1983;
97. Ђурић Вељко, „О сарадњи револуционарног студентског покрета и земљорадничке студентске омладине на Београдском универзитету 1933-1929. године“, у: *Београдски*, ур. Вуловић, 218-231;

98. Билас Милован, *Револуционарни рат*, Београд: Књижевне новине, 1990;
99. Ђирић Тамара и Зечевић Љубомир, *Повратак непожељан: Концентрациони логор Маутхаузен*, Београд: Удружење заточеника КЛ Матхаузен Србије;
100. Ђокић Небојша, „Војноуправни командант у Србији и командант Србије“, у: *Лесковачки зборник*, 2006/ 50, 289- 338;
101. Ђонових Душан Ј, „Документа“, *Гласник српско историјско-културног друштва „Његош“*, бр. 4 (1959), 90-95;
102. Ђонових Душан Ј, „Документа“, *Гласник српско историјско-културног друштва „Његош“*, бр. 6 (1960), 98-105;
103. Ђонових Јован, *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд: Институт са савремену историју, 2004;
104. Ђукић Весна ур, *Идеје и покрети на београдском универзитету од оснивања до данас*, Београд: Центар за марксизам Универзитета, 1989, 2, 131-141;
105. Ђуретић Веселин, *Савезници и југословенска ратна драма*, I–II, Београд: Нолит, 1992;
106. Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд: Evro- Giunti, 2010;
107. Ђarković Nenad, „Prolazni logor Topovske Šupe“, у: *Nasleđe*, 2009/10, 103–112;
108. Ђivković Milutin, „Uspostavljanje saradnje komandanta limsko-sandžačkih četničkih odreda Pavla Đurišića i italijanska vlast u Crnoj Gori početkom 1942.“, у: *Istorija 20. Veka*, Beograd 2016/2, 27-44;
109. Ђutić Nikola, „27. mart i ideologije“, у: *Istorija 20. veka*, Beograd 2003/1, 47-60;
110. Живановић Сергије, *Трећи српски устанак*, Крагујевац: Нови погледи 2000;
111. Живковић Душан. *Постанак и развитак народне власти у Југославији : 1941-1942*, Институт за савремену историју, Београд, 1969;
112. Жујовић Младен Ј, *Ратни дневник 2: Југославија у II светском рату*, Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004;

113. Зага Јовановић, „Први број Билтена Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, у: *Годишњак града Београда*, 1959, VI, 519- 525;
114. Зец Дејан, „Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941–1944)“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 2011/ 3, 49- 70;
115. Зец Дејан, *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941- 1944)*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2019;
116. Иванчевић Томица ур, *Споменица тридесетогодишњица смрти војда трећег српског устанка Драже Михаиловића 1946-1976*, , Чикаго: Организација српских четника Равна Гора, 1976;
117. Jacobs Peter, *Setting France Ablaze: The SOE in France During WWII*, London: Pen & Sword Military, 2015;
118. Janjetović Zoran, „27. оžujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice“, *Časopis za suvremenu povjest*, 2006/3, 1013–1029;
119. Janjetović Zoran, „Dobrovoljni radnici iz Srbije u Nemačkoj“, *Токови историје*, 2010/ 2, 47-74;
120. Janjetović Zoran, U skladu sa nastalom potrebom...: prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944, Beograd Institut za noviju istoriju Srbije 2012;
121. Jaša Almulji, *Jevrejke govore*, Beograd: Signatura, 2005;
122. Jevtović Miroljub, *Šta kaže Radio London*, Beograd A- Š delo 1989, 123-126;
123. Johanson Kim M, *An Analysis of the Norwegian Resistance during the Second World War*, London: Pickle Partners Publishing, 2014;
124. Jowett Garath S, Victoria O Donnell, *Propaganda & Persuasion*, Los Angeles: Sage, 2015;
125. Jugoslovenska vojno-obaveštajna služba, elaborat, Odeljenje za zaštitu naroda, I, II, III;
126. Јовановић Зага, „Први број Билтена Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, у: *Годишњак града Београда*, 1959, VI, 519- 525;
127. Јовановић Загорка, „Тајна партијска штампарија у окупираном Београду“, у: *Годишњак музеја града Београда*, III, Београд, 1956, 499-522;

128. Јовановић Надежда, „Хапшења и суђења комунистима у Србији 1926-1928“, у: *Токови револуције*, Београд 1970, V, 176- 182;
129. Јоцић Бранислав, *Фудбал у Београду за време другог светског рата*, Београд, Фудбалски Савез Београда, 2015;
130. Каčавенда Петар, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Београд: Institut za savremenu istoriju 1991;
131. Kallis Aristotle A, *Nazi Propaganda and the Second World War*, New York: Palgrave Macmillan, 2005;
132. Karakaš Obradov Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napad na Nezavisnu državu Hrvatsku:1943–1945*, Zagreb: Hrvatski institute za povjest, 2008;
133. *Ko je ko u Jugoslaviji*, Београд: Jugoslovenski godišnjak i „Nova Evropa“, 1928;
134. Koljanin Milan, „Pogled iz Vašingtona na martovske događaje 1941. u Београду“, *Istorija 20. veka*, 2012/1, 77–88;
135. Koljanin Milan, „Srbija u Nemačkom „Novom poretku“ 1941- 1942, u: *Istorija 20. veka*, 2011/1, 65- 86;
136. Koljanin Milan, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, u: *Istorija 20. veka*, Београд 2011/3, 143- 156;
137. Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Београд: Institut za savremenu istoriju 1992;
138. Kovačević Branislav, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944: građa*, Podgorica: Pobjeda, 2003;
139. Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Београд: Istorijiski arhiv Beograd 1979;
140. Kurzlydlowski Christian, The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?, у: *Срби и рат у Југославију 1941. године*, ур: Драган Алексић, Београд 2013, 33-57.
141. Калабић Радован ур, *Равногорска историја*, Београд: EVRO, 1992;
142. Кандић Љубица, *Историја Правног факултета у Београду 1941-1945*, Београд-Суботица, Завод за уџбенике и наставна средства-Минерва, 2005;

143. Карапанџић Боривоје М, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд: Нова Искра, 1993;
144. Керкез Слободан Ђ, *друштво Србије у Другом светском рату*, Крушевац Центар за балканске студије, 2012;
145. Крон Лепосава, *Рат и колективно понашање: Оглед о социјалној и психолошкој реалности*, Београд, 2008, 26;
146. *Књига о Дражи*, Виндзор: Српска народна одбрана, 1956;
147. Кољанин Милан, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941–1942“, у: *Историја 20. века*, Београд, 2003/1, 83- 119;
148. Комнен Пјевац и Дончић Душан пр, *Записници са седница министарског савета Краљевине Југославије 1941-1945*, Београд: Службени лист, 2004;
149. Кордић Никола, *Кроз рат са Дражом*, Београд: Крагуј, 1998;
150. Краков Станислав, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, Београд: Никола Пашић, 2008;
151. Купрешанин Вељко пр, *Хронологија напредног радничког и Народноослободилачког покрета Београда*, Историјски архив Београд, 1960;
152. Lagueur Walter ed., *The Holocaust Encyclopedia*, New Haven: Yale University Press, 2001;
153. Leković Ratko, „Poručnik Miloš Panjević u beogradskoj organizaciji Jugoslovenske vojske u Otadžbini“, у: *Hereticus*, Београд, 2016, XIV, 91-105;
154. Longerich Peter, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford; Oxford university press, 2010;
155. Лађевић Гојко ур, *Београд рату и револуцији 1941- 1945*, Београд: Историјски архив Београда 1971;
156. Лађевић Гојко ур, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Београд: Историјски архив Београда, 1971;
157. Лађевић Гојко ур, *НОП Београда 1941-1944: У сећањима учесника*, , Београд: Историјски архив Београда, 1974
158. Лађевић Гојко ур, *Револуционарни ликови Београда*, , Београд: Историјски архив Београд, 1972;

159. Лековић Воја, „Београд успомене на једно лето“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд 1961, 85- 105;
160. Лукић Александар, *Југословнска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одбрањена: Београд 2017;
161. Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji: Vojna politika uništavanja Jevreja 1941-1942*, Beograd: Službeni list SRJ, 2007;
162. Marjanović Jovan ur, *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, Beograd: Univerzitetски odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ-a, 1970;
163. Marjanović Jovan, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1963;
164. Marković Peđa J., *Beograd i Evropa 1918- 1941: evropski uticaj na proces modernizacije Beograda*, Beograd: Savremena administracija, 1992;
165. Martin David, *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd: Prosveta, 1991;
166. Mastny Vojtech, *The Czechs under Nazi rule: The failure of national resistance, 1939- 1942*, New York: Columbia university press, 1971;
167. Mazower Mark, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London: Penguin books 2009, 15- 53; Giles Macdonogh, *1938: Hitler's Gamble*, New York: Basic Books 2009;
168. Mazower Mark, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, London: Yale University Press, 1993;
169. McDermott Kevin and Agnew Jeremy, *The Comintern: A History of International Communism form Lenin to Stalin*, London: Macmillan Press LTD, 1996;
170. Michel Henri, *The Shadow War: European Resistance 1939- 1945*, London: Harper& Row, 1972;
171. Milan Koljanin, „Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941-1945“, у: *Hereticus*, 2007/ 1, 157-171;

172. Milan Vesović, *Ilegalna komunistička štampa u Srbiji između dva svetska rata*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989;
173. Milićević Nataša, “Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941- 1944”, u: *Istorija 20. veka*, 2018/2, 69- 86.
174. Milićević Nataša, „Ausweis, Guards and Borders: Traveling of Middle Class in Occupied Serbia 1941- 1944“, in: *Tokovi istorije*, 2017/3, 85- 110;
175. Milosavljević Olivera, *Savremenici fašizma: Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933- 1941*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010;
176. Milošević Slobodan D, „Zarobljavanje vojnika kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941.“, u: *Vojnoistorijski glasnik*, 1991/1, 159-176;
177. Milošević Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941.–1945*, Beograd: Narodna knjiga, 1981;
178. Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, Beograd: Slovo ljubve, 1983, 3;
179. Milward Alan S, *War, Economy and Society 1939- 1945*, Los Angeles: University of California Press, 1979.
180. Momčilo Pavlović i drugi ur, *Banovi Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019;
181. Majdanaц Bopo, *Позориште у окупираној Србији*, Београд, Алтера, 2011;
182. Маликовић Драги, Растовић Александар, *Парламентарне странке у Краљевини СХС – Југославији*, Косовска Митровица: Филозофски факултет 2008, 2;
183. Марјановић Јован, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд – Загреб, Нолит, 1979;
184. Марјановић Јован, *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*, Београд: Нолит, 1964;
185. Марковић Василије, *Театри окупиране престонице 1941-1944*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998;
186. Маровић Маријана, *Пропаганда владе Милана Недића (1941- 1944)*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2015;
187. Матић Милан Б, *Партизанска штампа у Србији 1941- 1944*, Београд: Институт за савремену историју, 1993;

188. Матић Милан Б, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*, Београд: Институт за савремену историју, 1995;
189. Матић Милан, *Штампа у Србији у Другом светском рату 1941–1944*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, Београд 1990;
190. Милановић Јасмина Б, *Дефа Иванић*, Београд: Еволута, 2015;
191. Милићевић Наташа, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944“, у: *Токови историје*, Београд 2012/ 2, 77–91;
192. Милићевић Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2009;
193. Милићевић Наташа, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941- 1944*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, Београд 2016;
194. Милосављевић Борис, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, у: *Токови историје*, Београд 2012/1, 27-51;
195. Милошевић Душан ур, *Равногорска омладина у рату 1941-45*, Београд: Удружење војника југословенске војске, 1999, 1, 2.
196. Милошевић Павле, *Југословенска војска у отаџбини 1941-1945*, Београд: Српска либерална странка, 2005;
197. Милошевић Павле, *Равногорска омладина у покрету ђенерала Михаиловића 1941-1945*, Крагујевац: Нови погледи, 2003;
198. Милошевић Радомир Чеда, *Закаснили рапорт: Хроника једне српске судбине*, Београд: Интерпринт, 1996;
199. Милуновић Марко, *Са капетаном Нашом у Београду*, Штокхолм: приватно издање 1990;
200. Милутин Живковић, *Санџак 1941-1943*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2017;
201. Мирјанић Благоје, „Из Народноослободилачке борбе Београда: Херојска смрт сестара Букумировић“, у: *Годишњак града Београда*, Београд, 1955, II, 501-511;
202. Мирковић Ена, *Благоје Нешковић*, Лепосавић: Институт за српску културу, 2018;
203. Митровић Андреј, *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Београд: Завод за уџбенике, 2012;

204. Митровић Митра, *Ратно путовање*, Београд: Београдски графички завод 1962;
205. Митровић Момчило, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2007;
206. Мићић Срђан, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925- 1938)*, докторска дисертација: Универзитету у Београду, Филозофски факултет Београд 2017;
207. Младеновић Станко, *Спасенија Цана Бабовић*, Београд: Рад, 1980;
208. Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд: Народна књига, 1983;
209. Милосав Бојић, *Посавина и Тамнава у оружаном устанком*, Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1987;
210. Мос Џорџ, *Историја расизма у Европи*, Београд: Службени гласник, 2005;
211. Момчило Павловић ур, *27. март 1941. седамдесет година касније: зборник радова са међународне научне конференције*, Београд: Институту за савремену историју, 2012;
212. Морача Перо, „Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији“, у: *Политички живот Југославије 1941- 1945*, Београд: Радио Београд, 1973, 467-491;
213. *Narodni heroji Jugoslavije*, Београд: Partizanska knjiga, 1975, 1, А–М;
214. *Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Leksikon*, Београд: Narodna knjiga, 1980, М–Ž;
215. *Nemačka obaveštajna služba* (dalje: NOS), Београд: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, 1959, IV;
216. Nenezić Dragan S., *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Београд: Vojnoistorijski institut, 1999;
217. Nojbaher Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Београд: Službeni list SCG, 2005;
218. Nolt Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Београд: Prosveta, 1990;
219. Надежда Јовановић и Венцеслав Глишић, *Мирко Томић*, Београд: СУБНОР, 1974;

220. Нановић Војислав, „Активност средњошколске организације СКОЈ-а у Београду у периоду од 6. априла до новембра 1941. године“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд 1961, 107- 130;
221. Неђељко Плећаш, *Ратне године*, Београд : Институт за савремену историју, 2004;
222. Николић Коста, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1921–1929. Историјске последице*, Београд: Институт за савремену историју 1994;
223. Николић Коста, Димитријевић Бојан Б, *Данило Грегорић и 25. март 1941. године*, Београд: Институт за савремену историју, 2007;
224. Николић Коста, *Историја демократске странке 1929-1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2010.
225. Николић Коста, *Историја равногорског покрета: Против нацизма фашизма и комунизма*, Београд: Завод за уџбенике 2014, 1, 2;
226. Николић Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд-Нова Пазова: Бонарт, 2000;
227. Николић Коста, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату 1941–1945*, Београд: Институт за савремену историју, 2009;
228. Николић Коста, *Страх и нада у Србији*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002;
229. Николић Коста, *Генерал Миодраг М. Дамјановић „Чика Бели“ 1893-1956*, Лондон: Удружење бораца Краљевске Југословенске Војске „Дража Михаиловић“, 2008;
230. Николић Коста, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату 1941-1943*, Београд: Институт за савремену историју, 2009;
231. Николић Мирјана, *Sender Belgrad Окупацијски Радио Београд Зендер Белград: Радиофонија у Србији током Другог светског рата*, Београд: Радио Београд, 2009;
232. Рајић Tomislav, *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989;
233. Perović Latinka, *Planirana revolucija*, Београд: Izdavačko- grafički zavod, 1988;

234. Petković Gordana, „Акција спасавања деце српске и словеначке националности из логора Шарвар у Другом светском рату“, у: *Slovenika*, 2017/III;
235. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939- 1945*, Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992;
236. Pisari Milovan, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Београд: Форум за применјену историју, 2014;
237. Pope Stephen, Wheal Elizabeth- Anne, *Dictionary of the Second World War*, London: Pen&Sword, 2003;
238. Popović Nikola B, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Београд: Институт за савремену историју, 1988;
239. Popović Uglješa, *Deseti po redu: Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Београд: Углјеша Поповић, 1976;
240. Павловић Момчило, Трајковић Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковаца 6. септембра 1944. године*, Лесковац: Народни музеј, 1995;
241. Пантић Бранислав Ј, *Бандитско комунистички логор*, Сиднеј, 1964;
242. Перић Славиша, *Српски добровољачки корпус*, Београд: Славиша Перић 2018;
243. Перовић Миливоје, *Србија у Народноослободилачкој борби: Јужна Србија*, Београд: Нолит- Просвета, 1961;
244. Петковић Душан, „Како је успостављена веза са ђен. Михаиловићем из Цариграда“, у; *Гласник СКИД Његош*, Америка 1960/1, 49-56;
245. Петковић Душан, „Четничка радио станица „Карађорђе“, у: *Гласник српско историјско-културног друштва „Његош*, Илиноис 1959/3, 43-48;
246. Петрановић Бранко, *Историографске контроверзе*, Београд: Службени лист СРЈ 1998;
247. Петрановић Бранко, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, I–II, Београд: Рад, 1983;
248. Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд: Центар за истраживање југоисточне Европе, 2000;
249. Петровић Драган, *Историја индустрије Београда*, Београд: Српско географско друштво, 2006;

250. Петровић Морић Славка, „Неки илегални станови у Београду за време окупације 1941- 1944. Године“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, 1961, 177- 183;
251. Пешић Деса, „Обнова организација КПЈ у Србији у периоду од 1930. до 1934“, у: *Токови револуције*, Београд 1971, VII, 18-94;
252. Пешић Миодраг, *Дража Михаиловић у извештајима америчких и британских обавештајаца 1941–1944*, Крагујевац: Погледи, 2003;
253. Попов Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Београд: Завод за уџбенике, 2015.
254. Поповић Небојша, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд: Институт за савремену историју 2003, 211;
255. Поповић Небојша, Српски културни клуб (1937-1941), у: *Историја 20. века*, 1989/1, 109-140;
256. Перaziћ Гавро Ђ, *Међународно ратно право*, Београд: Војноиздавачки новински центар, 1986;
257. Петрановић Бранко, *Историчар и савремена епоха*, Београд: Новинско-Издавачка установа „Војска“, 1994;
258. Radanović Milan, *Oslobođenje: Beograda*, Beograd: Rosa Luxemburg, 2016;
259. Radanović Milan, *Zločin i kazna: snage kolaboracije u Srbiji*, Beograd: Roza Luxemburg, 2015;
260. Regan Krešimir, „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska“, *Časopis za suvremenu povjest*, Zagreb 2008/2, 397-424;
261. Ristanović Rade, „Invazija na Poljsku 1939. iz perspektive beogradske štampe“, у: *Jugosvensko- Poljski odnosi u XX Veku*, ur. Momčilo Pavlović i drugi, 123- 139;
262. Ristanović Rade, „Naredba Upravnika grada Beograda o uspostavljanju službe obezbeđenja predsednika vlade Milana Nedića“, у: *Istorija 20. veka*, 2014/2, 215- 220;
263. Ristanović Rade, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije u člancima Beogradskih opštinskih novina“, у: *Istorija 20. veka*, 2014/2, 95- 110;
264. Ристановић Раде, „Београдска периодична штампа о почетку Другог светског рата“, у: *Токови историје*, 2015/ 2, 57- 71;

265. Ристановић Раде, „Годишњи извештај Одељења специјалне полиције о сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941.“, *Токови историје* 2014/1, 228-231;
266. Ристановић Раде, „Идеолошка оријентација чланова Клуба студената ЈРЗ Словенски Југ“, у: *Токови историје*, 2016/1, 143- 164;
267. Ристановић Раде, „Организовање демократске омладине на Универзитету у Београду (1939- 1941), у: *Годишњак за друштвену историју*, 2017/3, 51-78.
268. Ристовић Милан, *Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941-1945*, Београд: Завод за уџбенике, 2016;
269. Ристовић Милан, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2003;
270. Ristović Milan, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksi*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991;
271. Robert Gildea ed., *Surviving Hitler and Musolini: Daily Life in Occupied Europe*, Oxford: Berg, 2006.
272. Радић Радмила, *Живот у временима: Гаврило Дожих (1881–1950)*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2006;
273. Радојевић Мира, *Милан Грол*, Београд: Филип Вишњић, 2015;
274. Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд: Институт за савремену историју, 1994;
275. Ранковић Александар, *Дневничке забелешке*, Београд: Југословенска књига 2001;
276. Ранковић Драгољуб Ј: *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1944*, пр. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, Београд: Институт за новију историју Србије 2011;
277. Расулић Тома, *Врели брегови: Ратна збивања на Вождовцу у Београду од 1941. до 1944*, Београд: Народни универзитет „Светозар Марковић“, 1969;

278. Расулић Тома, *Хроника Звездаре: записи о народноослободилачкој борби у Београду, на подручју Звездаре*, Београд: Општински одбор СУБНОР Звездара, 1971;
279. Робертс Џон М, *Европа 1880-1945*, Београд: Клиом, 2002;
280. Радојковић Милош М, *Рат и међународно право*, Београд 1947;
281. Cornish Nik, *Soviet partisan 1941- 1944*, Oxford: Osprey Publishing, 2014;
282. Saunders Hilary St George, Richards Denis, *The Royal Air Force 1939-1945. Vol.III*, London: Her s Majesty s Stationery Office, 1954;
283. Savković Miroslav, *Kinematografija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata 1941-1945*, Београд, Fakultet dramskih umetnosti-Institut za pozorište, film, radio i televiziju, 1994;
284. Semelin Jacques, *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe 1939- 1943*, London: Praeger, 1993;
285. Shepherd Ben, *Teror in the Balkans: German army and Partisan Warfare*, London: Harward Universty press, 2012;
286. Shrader Charles R, *The Withered Vine: Logistics and the Communist Insurgency in Greece 1945- 1949*, Westport: Praeger, 1999;
287. Simić Bojan, *In the Spirit of National Ideology: organization of State Propagande in Eastern and Southeastern Europe in the 1930s, comparative perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013.
288. Simon Trew, *Britain, Mihilovic and the Chetniks, 1941-1942*, The Macmillan press LTD, 1997;
289. Stafford David, *Britain and European Resistance 1940- 1945: A survey of the Special Operations Executive, with Documents*, London: The Macmillan Press LTD, 1980;
290. Stambolija Nebojša, „Oficirski kor Srpske državne straže“, u: *Istorija 20. veka*, 2015/1, 35-44;
291. Stenton Michael, *Radio London and Resistance in Occupied Europe: British Political Warfare 1939- 1943*, Oxford: Oxford University press, 2000;

292. Сајц Алберт, *Михаиловић – преварант или херој?*, Београд: Институт за савремену историју, 2004.
293. Самарцић Милослав пр, *Разговори са равногорцима*, Крагујевац: Погледи, 2011, 1;
294. Самарцић Милослав, *Генерал Дража Михаиловић: са општом историјом четничког покрета*, Крагујевац: Нови погледи, 1, 2004;
295. Сања Петровић Теодосијевић, „Бекства Јевреја са територије немачке окупационе зоне у Србији 1941- 1944“, у: *Токови историје*, 2019/2;
296. Сикимић Никола, *Растанци*, Пожаревац: Одбор за прославу двадесетогодишњице устанка, 1962;
297. Симић Бојан, „Организација државне пропаганде на Балкану током тридесетих година XX века- анализа случаја Југославије и Бугарске“, *Токови историје*, Београд, 2007/3, 132- 146.
298. Симић Бојан, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2007;
299. Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, III, Београд: Култура, 2002;
300. *Српски биографски речник* (даље: СБР), Нови Сад: Матица Српска, 2004, 1, А-Б;
301. *Српски биографски речник*, 5, Кв-Мао, Нови Сад, 2011;
302. Симић Миодраг, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, у: *Годишњак града Београда*, XXI, 1974, 75- 118;
303. Стамболија Небојша и Цветковић Срђан, „Генерал Коста Мушички- Командант Српског добровољачког корпуса: Биографска скица“, у: *Војноисторијски гласник*, 2016/1, 107- 126;
304. Стамболија Небојша, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944- 1945“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 2014/2, 70-87;
305. Станишић Милија, *Стратегијске вертикале Народноослободилачког рата Југославије 1941- 1945*, Институт за савремену историју Београд, 1999;
306. Станковић Ђорђе, „Ревизионисти и савезничко бомбардовање Београда 1944. Године“, у: *Војноисторијски гласник*, Београд 2006/1, 131-146;

307. Станковић Ђорђе, *Студенти и Универзитет 1914-1954: огледи из друштвене историје*, Београд: Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2000;
308. Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак: други светски рат у Југославији*, Београд: Клио, 2009;
309. Стефановић Младен, *Збор Димитрија Љотића*, Београд: Народна књига, 1984;
310. Стојановић Александар ур, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941- 1944*, 1, 2, Београд: Филип Вишњић, 2015/2017;
311. Стојановић Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Београд: Институт за новију историју Србије 2015;
312. Стојановић Никола и други, *Улице и тргови Београда*, 2, Н–Ш, Београд: Библиотека града Београда, 2004;
313. Taylor J. P., *The Origins of the Second World War*, London: Penguin books, 1977;
314. Terzić Milana V, *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: propaganda i stvarnost*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2004;
315. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, Beograd: Partizanska knjiga, 1983, 1, 2;
316. *The Cambridge history of nineteenth-century political thought*, ed: Terence Ball, Cambridge: Cambridge University press, 2011;
317. *The Routledge History of The Holocaust*, ed. Jonathan C. Friedman, New York: Routledge, 2011;
318. Tomašević Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, 78;
319. Трипковић Ђоко, *Београд под бомбама*, Београд: Скупштина града Београда, 1999;
320. Терзић Милан, „Делатност радио-станице „Карађорђе“ у Јерусалиму“, у: *Зборник Матице српске за историју*, 2013/ 88, 57-71;
321. Тимотијевић Милош, Звонко Вучковић: ратна биографија 1941-1944: расправа о проблемима прошлости и садашњости, Београд: Службени гласник, 2015;

322. Тимотијевић Милош, *Злато четника и партизана деконструкција једног мита: Финансије и отпор окупатору у Србији и Југославији 1941-1945*, Београд: Службени гласник, 2018,
323. Тимофејев Алексеј, Живановић Милана, *Уџбеник за Тита: коминтерна и припрема партизанског рата у Европи*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2018;
324. Тимофејев Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011;
325. Топаловић Живко, *Србија под Дражом*, Београд: Институт за савремену историју, 2004;
326. Тошић Десимир, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат“, у: *Токови историје*, 2006/3, 255;
327. Тошић Десимир, *Демократска странка 1920-1941*, Београд: Службени лист СЦГ, 2006;
328. Тришић Јован П, „Први дани рата у Јужној Србији и прилажење покрету Драже Михаиловића, у: Гласник српског историског-културног друштва „Његош“, 1962, свеска десет, 79-91;
329. *The Cambridge history of twentieth- century political thought*, ed: Terence Ball, Cambridge: Cambridge University press 2008;
330. Ћирковић Сима и Раде Михаљчић пр, *Енциклопедија српске историографије*, Београд: Knowledge, 1997;
331. Ћирковић Симо Ц, *Ко је ко у Недићевој Србији: 1941-1944: лексикон личности: слика једне забрањене епохе*, Београд: Просвета, 2009;
332. Угричић Милорад, *Новац у Југославији за време Другог светског рата: Са нарочитим освртом на методе финансирања окупације*, Београд: Завод за израду новчаница, 2000;
333. *Устанак народа Југославије 1941*, 5, Београд: Војно дело, 1956;
334. *Fascism*, ed. Roger Griffin, Oxford: Oxford University press 1995;
335. Fogel Milan i drugi, *Pravednici među narodima: Srbija*, Zemun: Jevrejska opština, 2010;

336. Foot M. R. D., *SOE in France: An Account of the Work of the British Special Operations Executive in France 1940- 1944*, London: Whitehall History Publishing, 2004;
337. Fritz Stephen G, *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, Lexington: The University Press of Kentucky, 2011;
338. Fritzsche Peter, *Life and Death in the Third Reich*, London: Belknap Press of Harvard University Press, 2008;
339. Hejvud Endru, *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005;
340. *Historical Dictionary of the Holocaust*, ed. Jack R. Fischel, Lanham: The Scarecrow Press, 2010;
341. Hobsbaum Erik, *Doba extrema: istorija kratkog Dvadesetog Veka 1914-1991*, Beograd, 2002;
342. Chamberlain Peter, H L Doyle, Hilary, *Encyclopedia of German Tanks of World War Two: A complete illustrated directory of German battle tanks, armored cars, self-propelled guns and semi-tracked vehicles, 1933-1945*, London: Arms and Armour, 1978;
343. Chodakiewicz Jan, *Between Nazis and Soviets: Occupation Politics in Poland 1939-1947*, Lexington books, 2003;
344. Ciechanowski Jan M, *The Warsaw Rising of 1944*, New York: Cambridge University Press, 2002;
345. Cooke Philip and Shepherd Ben H. ed, *Hitler's Europe Ablaze*, New York: Skyhorse Publishing, 2013;
346. Crave Frank Wesley n, Cate James Lea ed, *The Army air forces in World war II: Europe: argument to V-E day January 1944 to may 1945*, Washington, 1983;
347. Craven Wesley Frank, Cate James Lea ed, *The Army air forces in World war II: Europe: argument to V-E day January 1944 to may 1945*, Washington, 1983;
348. Cvetković Dragan, „Logori Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta holokausta u okupiranoj Srbiji- numeričko određenje i kvantitativna analiza“, u: Istorija 20. veka, 2018/1, 69- 92;
349. Cvetković Slavoljub, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919-1928*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1966;

350. Cvetković Srđan, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944- 1953*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006;
351. Ćetković Mirko, *Veze u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941- 1942*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1976;
352. Цветковић Срђан и други, *Колаборационисти пред судом Озне: Саслушања Милан Недића, Драгомир Јовановић, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима ОЗНЕ*, Београд: Институт за савремену историју, 2018;
353. Чубриловић Васа, *Историја Београда*, 3, Београд: Просвета, 1974;
354. Чуле Јура, „Илегално складиште оружја у окупираном Београду“, у: *Годишњак града Београда*, VIII, Београд, 1961, 185-188.
355. Širer Vilijam L, *Uspon i pad Trećeg rajha: Istorija nacističke Nemačke*, Beograd: Filip Višnjić 2015;
356. Шево Драган, *Команда за Војводину југословенске војске у отаџбини*, мастер теза, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, 2013;
357. Шимуновић Биљана, „Матица српска и Српски културни клуб“, *Истраживања*, Нови Сад 1992/14, 171-181;
358. Шкодрић Љубинка, *Министарство просвета и вера у Србији 1941- 1944: Судбина институције под окупацијом*, Београд: Архив Србије, 2009;
359. Шкодрић Љубинка, *Положај жене у окупираној Србији 1941-1944*, докторска дисертација: Универзитет у Београду, 2015;
360. Walker Jonathan, *Poland Alone: Britain, SOE and the Collapse of the Polish Resistance, 1944*, London: The History Press, 2008;
361. Welch David, *Propaganda and the German Cinema 1933- 1945*, New York: I. B. Tauris Publishers, 2001;
362. Welch David, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, London: Routledge, 2007;
363. Wheller John W. - Bennett, *Munich: Prologue to tragedy*, Lond: Macmillan 1948;
364. Wachsmann Nikolaus, *K L a History of the Nazi concentration camps*, London: Abacus, 2016.